

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΠΟΛΕΜΟΣ
ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΤΟΥ 20^{ου} ΑΙΩΝΑ
ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΕΝΟΣ ΣΥΝΘΕΤΟΥ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟΥ

Επιμέλεια: Ιουλία Κ. Κατσαδήμα, Παρασκευή Μότσιου,
Φαίδων Μουδόπουλος-Αθανασίου και Κατερίνα Τζαβελοπούλου

ΣΕΙΡΑ ΜΟΝΟΓΡΑΦΙΩΝ AURA 17 • AURA SUPPLEMENT 17

ΕΚΔΟΣΕΙΣ
Εθνικού και Καποδιστριακού
Πανεπιστημίου Αθηνών

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΠΟΛΕΜΟΣ
ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΤΟΥ 20ού ΑΙΩΝΑ
ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΕΝΟΣ ΣΥΝΘΕΤΟΥ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟΥ

Συλλογή κειμένων από ημερίδα της Ένωσης Αρχαιολόγων Ελλάδας
«Ηώς» και από συνεδρίες των «Αρχαιολογικών Διαλόγων»

Επιμέλεια: Ιουλία Κ. Κατσαδήμα, Παρασκευή Μότσιου,
Φαίδων Μουδόπουλος-Αθανασίου
και Κατερίνα Τζαβελοπούλου

AURA SUPPLEMENT 17
ΣΕΙΡΑ ΜΟΝΟΓΡΑΦΙΩΝ AURA 17

ATHENS
UNIVERSITY
REVIEW OF
ARCHAEOLOGY

Εικόνα εξωφύλλου: σχέδιο και σύνθεση Αντώνη Μάνου-Μιμιλίδη.

Η σειρά των επιμελητών είναι αλφαβητική.

Δημοσιεύματα της Ένωσης Αρχαιολόγων Ελλάδας «Ηώς», αρ. 3.

ISSN: 2732-9267 (printed edition)

ISSN: 2732-9275 (digital edition)

ISBN: 978-960-466-405-4 (printed edition)

ISBN: 978-960-466-406-1 (digital edition)

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΠΟΛΕΜΟΣ
ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΤΟΥ 20ού ΑΙΩΝΑ
ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΕΝΟΣ ΣΥΝΘΕΤΟΥ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟΥ

Συλλογή κειμένων από ημερίδα της Ένωσης Αρχαιολόγων Ελλάδας
«Ηώς» και από συνεδρίες των «Αρχαιολογικών Διαλόγων»

Επιμέλεια: Ιουλία Κ. Κατσαδήμα, Παρασκευή Μότσιου,
Φαίδων Μουδόπουλος-Αθανασίου
και Κατερίνα Τζαβελοπούλου

ATHENS 2026

ΣΕΙΡΑ ΜΟΝΟΓΡΑΦΙΩΝ AURA 17 • AURA SUPPLEMENT 17

ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ • EDITORS

Κωνσταντίνος Κοπανιάς • Γιάννης Παπαδάτος

ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗ ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ • EDITORIAL ADVISORY BOARD

Γεώργιος Βαβουρανάκης • Γιάννης Γαλανάκης • Γεωργία Κουρτέση-Φιλιππάκη

Ελένη Μαντζουράνη • Χρήστος Ντούμας • Διαμαντής Παναγιωτόπουλος

Ελευθέριος Πλάτων • Νάγια Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα • Arnulf Hausleiter

Παναγιώτης Κουσούλης • James Osborne • Χρύσανθος Κανελλόπουλος

Παυλίνα Καρανασάση • Στυλιανός Κατάκης • Ευρυδίκη Κεφαλίδου

Γεωργία Κοκκορού-Αλευρά • Αντώνης Κοτσώνας • Νότα Κούρου

Βασίλειος Λαμπρινουδάκης • Δημήτρης Μποσνάκης • Όλγα Παλαγγιά

Λυδία Παλαιοκρασσά • Ελευθερία Παπουτσάκη-Σερμπέτη • Δημήτρης Πλάντζος

Εύα Σημαντώνη-Μπουρνιά • Katja Sporn • Θεοδοσία Στεφανίδου-Τιβερίου

Μιχαήλ Τιβέριος • Σοφία Καλοπίση-Βέρτη • Γεώργιος Πάλλης • Πλάτων Πετρίδης •

Andreas Rhoby • Peter Dent • Παναγιώτης Ιωάννου • Θεοδώρα Μαρκάτου

Ευγένιος Ματθιόπουλος • Ευθυμία Μαυρομιχάλη • Δημήτρης Παυλόπουλος

Σουλτάνα-Μαρία Βαλαμώτη • Λίλιαν Καραλή-Γιαννακοπούλου • Βασίλειος Κυλικογλου

Αλεξάνδρα Λιβάρδα • Ιωάννης Μπασιάκος • Σέβη Τριανταφύλλου • Μάρλεν Μούλιου

Αλεξάνδρα Μπούνια • Μαρία Οικονόμου • Ελευθερία Παλιού

Κωνσταντίνος Παπαδόπουλος • Απόστολος Σαρρής

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ & ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ • EDITING & LAYOUT

Κατερίνα Μπουκάλα-Καρκαγιάννη

Εκδοτικό Σημείωμα • Editorial

The Athens University Review of Archaeology (AURA) is an international, peer-reviewed archaeological journal published by the Faculty of History and Archaeology of the National and Kapodistrian University of Athens. It is dedicated to the publication of original research articles and reports focusing on, or related to the archaeology, art and material culture in the broader Greek world, from the earliest Prehistory to the Modern Era.

Part of the AURA journal is the AURA Supplement series, comprising studies in Greek or English, which, due to their extent, cannot be published in the journal as articles. The series share the same areas of interest with the journal.

AURA is a fully open access journal. Each issue of the journal and each monograph is published electronically as a PDF file. All papers are available on the internet to all users immediately upon publication and free of charge, according to the Creative Commons (BY-NC-ND 4.0). AURA issues and monographs can also be distributed on a print-on-demand basis and posted or collected from the bookstore of the Kardamitsa Publications, 8 Ippokratous str, Athens.

Το Περιοδικό του Τομέα Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης (AURA) είναι ένα διεθνές περιοδικό με σύστημα διπλής ανώνυμης αξιολόγησης, το οποίο εκδίδεται από το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών. Στόχος του είναι η δημοσίευση πρωτότυπων εργασιών που εστιάζουν στην αρχαιολογία, την τέχνη και τον υλικό πολιτισμό του ευρύτερου ελληνικού κόσμου, από την απώτερη προϊστορία έως και τη σύγχρονη εποχή.

Μέρος της έκδοσης του περιοδικού AURA αποτελεί η σειρά μονογραφιών με τίτλο «AURA Supplements». Περιλαμβάνει μελέτες στα ελληνικά ή στα αγγλικά, που λόγω της μεγάλης τους έκτασης δεν μπορούν να δημοσιευθούν με τη μορφή άρθρου στο περιοδικό. Η θεματολογία των μονογραφιών είναι ίδια με εκείνη του περιοδικού.

Το περιοδικό και η σειρά μονογραφιών είναι ελεύθερης και ανοικτής πρόσβασης. Τα τεύχη του περιοδικού και οι μονογραφίες δημοσιεύονται ηλεκτρονικά ως αρχεία PDF. Όλα τα άρθρα είναι δωρεάν διαθέσιμα για όλους στο διαδίκτυο αμέσως μετά τη δημοσίευσή τους και σύμφωνα με την άδεια Creative Commons (BY-NC-ND 4.0). Τα τεύχη του περιοδικού AURA και οι τόμοι της σειράς «AURA Supplements» μπορούν επίσης να εκτυπωθούν κατόπιν παραγγελίας και να αποσταλούν ταχυδρομικά ή να παραληφθούν από το βιβλιοπωλείο του Εκδοτικού Οίκου Καρδαμίτσα, Ιπποκράτους 8, Αθήνα.

ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ • CONTACT

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Φιλοσοφική Σχολή / Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας
Πανεπιστημιούπολη Ζωγράφου / Αθήνα 157 84

National and Kapodistrian University of Athens, Department of History and Archaeology
University Campus, GR-15784 Athens, Greece

Ιστοσελίδα • Website <http://aura.arch.uoa.gr/>
email: aura@arch.uoa.gr

Επιμέλεια & Σχεδιασμός • Editing & Layout: Κατερίνα Μπουκάλα-Καρκαγιάννη (kmpoukala@gmail.com)

© Εκδόσεις ΕΚΠΑ και Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, ΕΚΠΑ © NKUA Press and Department of History and Archaeology, NKUA

Όλα τα άρθρα αυτού του τόμου υπόκεινται στην άδεια χρήσης Creative Commons CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/deed.el>).

All papers in this volume are subjected to the Creative Commons CC BY-NC-ND 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by-ncnd/4.0/>).

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΙ	13
FOREWORD	14
ΠΡΟΛΟΓΟΣ	15
ΙΟΥΛΙΑ Κ. ΚΑΤΣΑΔΗΜΑ, ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ ΜΟΤΣΙΟΥ, ΦΑΙΔΩΝ ΜΟΥΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΚΑΙ ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΤΖΑΒΕΛΟΠΟΥΛΟΥ Εισαγωγή. Αρχαιολογία και Πόλεμος στην Ελλάδα του 20ού αιώνα: προσεγγίσεις ενός σύνθετου φαινομένου	17
ΙΟΥΛΙΑ Κ. ΚΑΤΣΑΔΗΜΑ Η αρχαιολογία των «βορείων τόπων» του Δημητρίου Ευαγγελίδη (1913–1914)	33
ΜΑΡΙΑ ΧΙΔΙΡΟΓΛΟΥ Αρχαιολογικές έρευνες στη Μικρά Ασία κατά τα έτη 1921-1922: ανθολόγηση τεκμηρίων του Φωτογραφικού Αρχείου του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου στην Αθήνα	59
ΧΡΥΣΑΝΘΗ ΤΣΟΥΛΗ Ακολουθώντας τα βήματα των Ελλήνων αρχαιολόγων στα ίχνη των Μικρασιατικών αρχαιοτήτων: επιφανειακές έρευνες και περισυλλογές του Τμήματος Αρχαιοτήτων Σμύρνης κατά τη διάρκεια της Μικρασιατικής εκστρατείας (1919–1922)	81
ΚΩΣΤΑΣ ΠΑΣΧΑΛΙΔΗΣ Νικόλαος Λάσκαρης: ο άγνωστος επιμελητής του Τμήματος Αρχαιοτήτων Σμύρνης και το μόνον τής ζωής του ταξίδιον	105
ΣΤΕΛΙΟΣ ΛΕΚΑΚΗΣ Αρχαιολογίες της Μικράς Ασίας, η περίπτωση της Περγάμου. Οι έρευνες, οι αναγνώσεις και χρήσεις των μνημείων στις αρχές του 20ού αιώνα	129
ΓΙΑΝΝΗΣ ΣΤΟΓΙΑΣ Νομισματικές δωρεές, συλλογές και συναφή σύνολα που εισήλθαν στην ελληνική επικράτεια την περίοδο 1912–1924	145
ΚΑΛΛΙΟΠΗ-ΦΑΙΔΡΑ ΚΑΛΑΦΑΤΗ Κειμήλια Προσφύγων: πολύτιμα αντικείμενα στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο	161
ΦΑΙΔΩΝ ΜΟΥΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ «Γράφοντας Ιστορία»: ο N.G.L. Hammond μεταξύ Επιστήμης, Βρετανικού Υπουργείου Πολέμου και Ιδεολογίας	175
ΒΑΣΙΛΗΣ ΔΗΜΟΥ ΚΑΙ ΜΑΡΙΝΑ ΤΑΣΑΚΛΑΚΗ Τομή στα χαρακώματα: η αρχαιολογική ιστορία της Αιγαιακής Θράκης κατά το πρώτο μισό του 20ού αιώνα	197
ΓΙΑΝΝΗΣ ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ Ένα νέο μέτωπο στην αρχαιολογία του πολέμου; Συμμαχικές αεροφωτογραφίες του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου από τη Δυτική Μακεδονία	213
ΝΙΚΟΣ ΒΑΛΑΣΙΑΔΗΣ Τα γερμανικά κατοχικά νεκροταφεία της Μάχης της Κρήτης	229
ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΜΕΡΚΟΥΡΗ ΚΑΙ ΜΑΡΙΟΣ ΜΥΛΩΝΑΣ Κλοπές και καταστροφές αρχαιοτήτων στην Ελευσίνα κατά τη	

διάρκεια της Κατοχής (1941–1944)	253
PAUL HALSTEAD, KOSTAS KOTSAKIS AND NIKOS VALASIADIS Community archaeology and memories of World War II at Paliambela-Kolindrou	275
ALFREDO GONZÁLEZ-RUIBAL Archaeology and the study of civil war: the case of Spain	289
ΑΓΝΗ ΚΑΡΑΔΗΜΟΥ ΚΑΙ ΜΙΧΑΛΗΣ ΚΟΝΤΟΣ Η Αρχαιολογία του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου: η περίπτωση των σπηλαίων της Δυτικής Μακεδονίας.....	301
ΕΥΓΕΝΙΑ ΜΠΕΝΤΕΡΜΑΧΕΡ-ΓΕΡΟΥΣΗ ΚΑΙ ΜΙΜΙΚΑ (ΔΗΜΗΤΡΑ) ΚΡΙΓΚΑ Επίμετρο. Η προστασία της Πολιτιστικής Κληρονομιάς από Διεθνείς Οργανισμούς και Συμβάσεις μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο	319

ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΙ

Αποτελεί ιδιαίτερη τιμή να προλογίζω τον τόμο *Αρχαιολογία και Πόλεμος [στην Ελλάδα του 20ού αιώνα: Προσεγγίσεις ενός σύνθετου φαινομένου]* (AURA Supplement 17), ένα εγχείρημα-καρπός μιας μακράς και γόνιμης επιστημονικής ζύμωσης που διαμορφώθηκε –μεταξύ άλλων– στα ετήσια συνέδρια των «Αρχαιολογικών Διαλόγων» στη Μυτιλήνη (2016) και στα Ιωάννινα (2017), καθώς και στην ημερίδα «Μικρά Ασία: Αρχαιολογικές έρευνες, ευρήματα και κειμήλια πριν και μετά το 1922» στο Μουσείο Ακρόπολης (Μάρτιος 2022), προτού βρει την εκδοτική του στέγη υπό την αιγίδα της Ένωσης Ελλήνων Αρχαιολόγων «Ηώς».

Το θέμα του τόμου είναι εξίσου πρωτότυπο όσο και απαιτητικό. Στην εγχώρια βιβλιογραφία ο πόλεμος εισερχόταν συνήθως στο αρχαιολογικό πεδίο πλαγίως –ως η συγκυρία εντός της οποίας ασκήθηκε η αρχαιολογική πράξη, ή ως απειλή για τις αρχαιότητες. Ο παρών τόμος μετατοπίζει με τόλμη την ερευνητική οπτική: αντιμετωπίζει τη σύγκρουση όχι ως απλό υπόβαθρο, αλλά ως υλικό γεγονός με ίδια κατάλοιπα και τη δική του μαρτυρία. Έτσι, η αρχαιολογία του πρόσφατου παρελθόντος αναδεικνύεται σε αυτόνομο ερευνητικό πεδίο, ικανό να προσδώσει υλικότητα σε μνήμες που μέχρι τώρα θεωρούνταν «άυλες».

Μέσα από ένα ευρύ χρονολογικό και γεωγραφικό άνυσμα –από τους Βαλκανικούς Πολέμους και τη Μικρασιατική Εκστρατεία έως τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και τον Εμφύλιο, και από την Ήπειρο και τη Μακεδονία έως την Κρήτη και τη Μέση Ανατολή– ο τόμος συνθέτει βιογραφίες αρχαιολόγων, ιστορίες υπηρεσιών και μουσείων, μαρτυρίες τοπικών κοινοτήτων. Εξίσου πολυδιάστατη είναι και η μεθοδολογική προσέγγιση, καθώς συνδυάζει την αρχαιολογική έρευνα και την προφορική ιστορία με σύγχρονα εργαλεία, από την αεροφωτογραφία και τα πληροφοριακά συστήματα έως την ιατροδικαστική αρχαιολογία.

Στις αρετές του εγχειρήματος συγκαταλέγεται το γεγονός ότι φέρνει σε δημιουργικό διάλογο νεότερους και παγκοσμίου φήμης ερευνητές, χωρίς να περιορίζεται στα εθνικά του όρια. Η κριτική επισκόπηση της αρχαιολογίας του ισπανικού εμφυλίου, που προσφέρεται ρητά ως πρόκληση για την –ακόμη άγραφη– αρχαιολογία του αντιστοίχου ελληνικού, και η καταληκτική αναφορά στις συμβάσεις μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο μέσα από τις οποίες θεσμοθετήθηκε η προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς, εντάσσουν την εγχώρια εμπειρία σε έναν ευρύτερο διεθνή επιστημονικό διάλογο.

Πάνω απ' όλα, ο τόμος θέτει με νηφαλιότητα ερωτήματα που αφορούν την ανθρωπότητα. Η ενασχόληση με τα υλικά ίχνη της βίας και με τους τάφους των πρόσφατα νεκρών δεν αποτελεί μόνο επιστημονικό ζήτημα, αλλά και στάση ηθικής ευθύνης απέναντι στο παρελθόν και τους ανθρώπους του. Και καθώς παρόμοιες περίοδοι κρίσης δείχνουν, δυστυχώς, να επανέρχονται, η συμβολή του τόμου αποκτά αξία που ξεπερνά τα όρια της αρχαιολογικής κοινότητας.

Τελικά, ο παρών τόμος έρχεται να επιβεβαιώσει μια βαθύτερη αλήθεια: η έρευνα στις ανθρωπιστικές επιστήμες μπορεί να συνομιλεί ουσιαστικά με τα διακυβεύματα της εποχής μας.

Συγχαίρω θερμά τους επιμελητές και όλους τους συγγραφείς για την εξαιρετική τους πρωτοβουλία και εύχομαι στον τόμο αυτόν την επιστημονική απήχηση που του αξίζει, ώστε να ανοίξει τον δρόμο σε ένα μέλλον στο οποίο η σχέση αρχαιολογίας και πολέμου θα αποτελεί, και στη χώρα μας, εδραιωμένο ερευνητικό πεδίο.

Δημήτριος Λ. Δρόσος

Κοσμήτωρ της Φιλοσοφικής Σχολής

Καθηγητής Ισπανικού και Ισπανοαμερικανικού Πολιτισμού

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Ελλάδα

FOREWORD

It is a distinct privilege to introduce the volume *Archaeology and War [in 20th-Century Greece: Approaches to a Complex Phenomenon]* (AURA Supplement 17), an endeavor that has matured methodically and purposefully. This work is the fruit of a long and fertile scholarly ferment, shaped –among other venues– at the annual “Archaeological Dialogues” conferences in Mytilene (2016) and Ioannina (2017), as well as during the study day “Asia Minor: Archaeological Research, Finds, and Heirlooms Before and After 1922” held at the Acropolis Museum (March 2022), before finding its publishing home under the aegis of the Association of Greek Archaeologists “Eos”.

The subject of the volume is as original as it is demanding. In Greek scholarship, war has typically entered the archaeological field obliquely – either as the circumstance within which archaeological practice was carried out, or as a threat to antiquities. The present volume boldly shifts the research perspective: it approaches conflict not merely as a backdrop, but as a material fact in and of itself, with its own remains and its own testimony. Thus, the archaeology of the recent past emerges as an autonomous research field, capable of lending materiality to memories that were previously considered “immaterial”.

Through a broad chronological and geographical span –from the Balkan Wars and the Asia Minor Campaign to the Second World War and the Civil War, and from Epirus and Macedonia to Crete and the Middle East– the volume weaves together biographies of archaeologists, histories of heritage services and museums, and testimonies of local communities. Equally multidimensional is its methodological approach, as it combines archival research and oral history with modern tools, ranging from aerial photography and information systems to forensic archaeology.

Among the virtues of this endeavor is the fact that it brings emerging and world-renowned researchers into a creative dialogue, without confining itself to national borders. The critical review of the archaeology of the Spanish Civil War, offered explicitly as a provocation for the –still unwritten– archaeology of its Greek counterpart, and the concluding reference to the post-WW II conventions through which the protection of cultural heritage was institutionalized, integrate the Greek experience into a broader international scholarly dialogue.

Above all, the volume soberly poses questions that concern humanity as a whole. Engaging with the material traces of violence and the graves of the recently dead is not merely a scholarly matter, but also a stance of ethical responsibility toward the past and its people. And as similar periods of crisis, unfortunately, seem to be recurring, the volume’s contribution acquires a value that transcends the boundaries of the archaeological community.

Ultimately, the present volume serves to confirm a deeper truth: research in the humanities can engage meaningfully with the stakes of our time.

I warmly congratulate the editors and all the contributing authors on their exceptional initiative, and I wish this volume the scholarly resonance it deserves, paving the way for a future in which the relationship between archaeology and war will constitute, in our country as well, an established field of research.

Dimitrios L. Drosos

Dean of the School of Philosophy

Professor of Spanish and Spanish-American Civilization

National and Kapodistrian University of Athens, Greece

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η Ένωση Αρχαιολόγων Ελλάδας «Ηώς», που ιδρύθηκε το 2010, στεγάζει αρχαιολόγους που απασχολούνται σε Πανεπιστημιακά και Ερευνητικά Ιδρύματα, καθώς και στο Υπουργείο Πολιτισμού, και ανεξάρτητους ερευνητές, οι οποίοι, ασχέτως της επαγγελματικής τους δραστηριότητας, ασχολούνται ενεργά με την επιστήμη της αρχαιολογίας.

Στους σκοπούς της Ένωσης περιλαμβάνεται και η διάχυση ερευνητικών αποτελεσμάτων στο επιστημονικό αλλά και το ευρύ κοινό, όπως και η ενημέρωση σε θέματα έρευνας και προστασίας των αρχαιοτήτων και της πολιτιστικής κληρονομιάς. Στο πλαίσιο αυτό, στις 29 Μαρτίου 2022 και με αφορμή τη συμπλήρωση των 100 χρόνων από τη Μικρασιατική εκστρατεία και τα καταστροφικά αποτελέσματά της, η «Ηώς» διοργάνωσε ημερίδα, που έλαβε χώρα στο Μουσείο Ακρόπολης, με τίτλο «Μικρά Ασία: Αρχαιολογικές έρευνες, ευρήματα και κειμήλια πριν και μετά το 1922».¹ Στην προσπάθειά μας να εκδώσουμε τα πρακτικά αυτής της επιτυχημένης ημερίδας, σκεφτήκαμε να αναλάβουμε ένα εγχείρημα και να περιλάβουμε ανακοινώσεις μιας άλλης συνεδρίας με τίτλο «Η αρχαιολογία του μετώπου», η οποία είχε πραγματοποιηθεί λίγα χρόνια νωρίτερα, το 2017, στην 3η Συνάντηση των «Αρχαιολογικών Διαλόγων».²

Με τον τρόπο αυτό ολοκληρώθηκε η έκδοση του παρόντος επιστημονικού Συλλογικού Τόμου με τίτλο «Αρχαιολογία και Πόλεμος στην Ελλάδα του 20ού αιώνα: Προσεγγίσεις ενός σύνθετου φαινομένου» στη σειρά *Supplements* του περιοδικού AURA του Τομέα Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών. Με αυτόν τον συλλογικό τόμο υψηλής επιστημονικής στάθμης, ο οποίος είναι συγχρόνως ελεύθερα προσβάσιμος σε ψηφιακή μορφή στο κοινό, η Ένωση επιθυμεί να συμβάλει στην ανάδειξη του ζητήματος της μεταχείρισης των αρχαιοτήτων και της πολιτιστικής κληρονομιάς σε ταραχώδεις καιρούς, τις πολιτικές, κοινωνικές, οικονομικές και πολιτιστικές πτυχές του και τις αντανakλάσεις του στο παρόν.

Ο τόμος περιλαμβάνει πρωτότυπες μελέτες σχετικά με τη σύνθετη σχέση της επιστήμης της αρχαιολογίας με τις εμπόλεμες περιόδους του πρώτου μισού του 20ού αιώνα. Θίγονται σχετικά άγνωστα θέματα για την ελληνική βιβλιογραφία που αφορούν το ευρύ κοινό: η μεταχείριση των αρχαιοτήτων στον ελλαδικό χώρο και τη Μικρά Ασία σε μια ταραχώδη χρονικά περίοδο για την ελληνική επικράτεια, από τους Μακεδονικούς Πολέμους έως και τον Β' Παγκόσμιο πόλεμο (εφεξής Β' Π.Π.) και τον Εμφύλιο πόλεμο που ακολούθησε. Αρχαιολόγοι-κατάσκοποι συναντούν τους αρχαιολόγους της Μικρασιατικής Εκστρατείας, όπως και τις κρυμμένες αρχαιότητες στην αρχή του Β' Π.Π. Ο τόμος συμπληρώνεται με μια ενδιαφέρουσα αναφορά και στον Εμφύλιο Πόλεμο της Ισπανίας.

Είναι γνωστό ότι η ανάγκη προστασίας των μνημείων και του περιβάλλοντος κατά τους νεότερους χρόνους αποτέλεσε ένα από τα κύρια μέληματα των κοινωνιών σε εθνικό και διεθνές επίπεδο, κυρίως μετά τις πρωτοφανείς καταστροφές του Β' Π.Π. Το 1945 ιδρύθηκε στο πλαίσιο του ΟΗΕ η UNESCO, το 1954 καταρτίστηκε η Σύμβαση της Χάγης για την Προστασία των Πολιτιστικών Αγαθών σε περίπτωση Ένοπλης Σύρραξης, το 1972 δημιουργήθηκε η Σύμβαση για την Προστασία της Παγκόσμιας Πολιτιστικής και Φυσικής Κληρονομιάς, την οποία σταδιακά έχουν υπογράψει όλα τα κράτη μέλη της UNESCO. Παρ' όλες αυτές τις πολύ σημαντικές διεθνείς πρωτοβουλίες, η ανθρωπότητα εξακολουθεί να γίνεται μάρτυρας εκτεταμένων

1 Για περισσότερα σχετικά με την ημερίδα που διοργάνωσε η ΕΑΕ «Ηώς», βλ.: <https://www.eos-archaeo.gr/event/μικρά-ασία-αρχαιολογικές-έρευνες-ευρ/>

2 Για το πρόγραμμα της 3ης Συνάντησης των «Αρχαιολογικών Διαλόγων», βλ.: http://www.teiep.gr/useruploads/files/arxaiologikoi_dialogoi_program.pdf

καταστροφών και λεηλασίας πολιτιστικών αγαθών και θρησκευτικών αντικειμένων, όπως είδαμε στο τελευταίο τέταρτο του 20ού αιώνα με την εισβολή στην Κύπρο, τον πόλεμο στη Συρία ή στο Μάλι.

Αυτός ο συλλογικός τόμος, διαθέσιμος τόσο στο επιστημονικό όσο και στο ευρύ κοινό, στοχεύει να αποτελέσει αφετηρία για συζήτηση γύρω από την προστασία του πολιτιστικού αποθέματος σε περιόδους πολέμου, που εξακολουθεί δυστυχώς να είναι επίκαιρη. Αποτελεί μια κοινή εθελοντική προσπάθεια των μελών μας σε συνεργασία με έγκριτους συναδέλφους που αφιέρωσαν κόπο και χρόνο για ένα επιτυχημένο αποτέλεσμα. Η Ένωση Αρχαιολόγων Ελλάδας «Ηώς» εκφράζει ιδιαίτερες ευχαριστίες στους επιμελητές του τόμου, καθώς και στους Γενικούς Επιμελητές του περιοδικού AURA, καθηγητές του ΕΚΠΑ Κωνσταντίνο Κοπανιά και Γιάννη Παπαδάτο, που δέχτηκαν την έκδοση του τόμου στη σειρά *Supplements*. Ευχαριστούμε επίσης την Δρ. Κατερίνα Μπουκάλα-Καρκαγιάννη, η οποία ανέλαβε την τυπογραφική επιμέλεια και τον σχεδιασμό του περιοδικού (proofreading και layout), για τη συνεχή υποστήριξη και συνεργασία σε κάθε βήμα αυτής της προσπάθειας. Το μεγαλύτερο τμήμα της δαπάνης για την έκδοση του τόμου ανέλαβε η Κοσμητεία της Φιλοσοφικής Σχολής του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών – θερμές ευχαριστίες οφείλουμε στον Κοσμήτορα, καθηγητή κ. Δημήτριο Δρόσο.

Το ΔΣ της Ένωσης Αρχαιολόγων Ελλάδας «Ηώς»

Ευρυδίκη Κεφαλίδου, Πρόεδρος

Μιμίκια Κρίγκα, Αντιπρόεδρος

Μαρία Ξανθοπούλου, Γενική Γραμματέας

Κατερίνα Τζαβελοπούλου, Ταμίας

Γεώργιος Γαβαλάς, Ευγενία Γερούση και Ελένη Μανακίδου, Μέλη

Εισαγωγή

Αρχαιολογία και Πόλεμος στην Ελλάδα του 20ού αιώνα

Προσεγγίσεις ενός σύνθετου φαινομένου

Ιουλία Κ. Κατσαδήμα

Εφορεία Αρχαιοτήτων Ιωαννίνων

ikatsadima@culture.gr

ORCID: 0009-0005-6507-9607

Φαίδων Μουδόπουλος-Αθανασίου

Barcelona Supercomputing Center

faidon.moudopoulos@bsc.es

ORCID: 0000-0002-8019-4751

Παρασκευή Μότσιου

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

motsiupar@hotmail.com

ORCID: 0000-0003-0880-0259

Κατερίνα Τζαβελοπούλου

2ο Πρότυπο Λύκειο Αθηνών

atzavelo@sch.gr

ORCID: 0009-0004-4852-7407

*Ἄν εἶχε (ἡ αρχαιολογία) ἀσχοληθεῖ λίγο περισσότερο μέ τήν ἱστορία της,
θά ἦταν σήμερα σίγουρα σέ καλύτερη μοῖρα.
Καλπαξής 1993β, 118*

1. ΜΝΗΜΕΙΑ, ΜΝΗΜΗ ΚΑΙ ΥΛΗ ΣΤΙΣ ΕΛΛΑΔΙΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΠΟΛΕΜΟΥ ΤΟΝ 20ό ΑΙΩΝΑ

Τον Φεβρουάριο του 2026, καθώς βρισκόμασταν στην τελική επεξεργασία των συμβολών του παρόντος τόμου, Βέλγος συλλέκτης ανήρτησε προς πώληση σε ιστότοπο δημοπρασιών, 12 από τις 262 συνολικά φωτογραφίες που είχε τραβήξει ο Γερμανός υπολοχαγός της Wehrmacht, Hermann Hoyer. Αυτές αποτύπωναν τις τελευταίες στιγμές των 200 Ελλήνων πολιτικών κρατουμένων πριν την εκτέλεσή τους από τους Ναζί στο Σκοπευτήριο της Καισαριανής την Πρωτομαγιά του 1944. Εντός του ιδίου μηνός, το Υπουργείο Πολιτισμού, αφού έστειλε ομάδα εμπειρογνομόνων στο Βέλγιο, η οποία επιβεβαίωσε τη γνησιότητα των φωτογραφιών, προέβη στον χαρακτηρισμό της συλλογής ως μνημείου (ΦΕΚ 968Β'/2026).

Στην κήρυξη υπογραμμίζεται η ιστορική αξία της συλλογής «ως τεκμηρίου της διαμόρφωσης αντιλήψεων και στάσεων με εργαλείο την εικόνα, από την πλευρά των προπαγανδιστικών μηχανισμών των στρατευμάτων κατοχής, στην Ελλάδα, την περίοδο του Β' Παγκοσμίου Πολέμου» (εφεξής Β' Π.Π.), καθώς και ότι οι «φωτογραφίες αποτελούν εξόχως σημαντικά τεκμήρια της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας, καθώς δίνουν πρόσωπο στις ιστορικές μαρτυρίες για το ήθος και τον πατριωτισμό τους».

Ακολούθησε η παραλαβή της συλλογής από στελέχη του Υπουργείου Πολιτισμού και η μεταβίβαση της κυριότητάς της στο Ελληνικό Δημόσιο, ακολουθούμενη από την προαναγγελία δημιουργίας Εθνικού Αρχείου Φωτογραφιών, ενταγμένου στο Εθνικό Αρχείο Μνημείων (Δήλωση Υπουργού Πολιτισμού Λίνας Μενδώνη, Δελτίο Τύπου, 28-02-2026).

Έναν χρόνο περίπου νωρίτερα, ένα άλλο περιστατικό είχε φέρει στην επικαιρότητα ένα από τα δυσκολότερα επεισόδια της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας. Τον Νοέμβριο του 2024, το εκσκαπτικό μηχάνημα που εργαζόταν περιμετρικά των τειχών του Επταπυργίου της Θεσσαλονίκης στο πλαίσιο ανάπλασης του περιβάλλοντος χώρου του μνημείου έφερνε στο φως τον πρώτο από τους ομαδικούς τάφους που αποκαλύφθηκαν στην περιοχή (Δήμος Συκεών 2025). Τα ανθρώπινα κατάλοιπα που εντοπίστηκαν μέσω σωστικών ανασκαφών σε επίβλεψη αναπτυξιακού έργου και χρονολογούνται, σύμφωνα με τις σχετικές ανακοινώσεις, στην περίοδο του Εμφυλίου Πολέμου, προσέθεσαν ένα νέο επίπεδο στην ήδη πολυδιάστατη κληρονομιά του χώρου, που αμφιταλαντεύεται μεταξύ της ιδιότητας του Μνημείου Παγκόσμιας Πολιτιστικής Κληρονομιάς και της ανάμνησης του Γεντί Κουλέ, μιας φυλακής «κολαστηρίου», από τα ύστερα οθωμανικά χρόνια μέχρι τον Εμφύλιο και έως την κατάργησή της το 1989 (ενδεικτικά Stefanou και Antoniadou 2021· Κουζινόπουλος 2025).

Ως «παγκόσμιο» μνημείο το Επταπύργιο εγγράφεται στη συνολική, μνημειακή κληρονομιά της παλαιοχριστιανικής και βυζαντινής Θεσσαλονίκης, στο πλαίσιο του θεσμοθετημένου λόγου της πολιτισμικής κληρονομιάς (authorized heritage discourse, Stefanou και Antoniadou 2021, 273· βλ. επίσης Smith 2006)· ένας χώρος οχυρός, σχεδιασμένος να απωθεί τον εχθρό. Από την άλλη, ως Γεντί Κουλέ, το μνημείο αντανάκλα μια δύσκολη κληρονομιά που δίνει φωνή στις ιστορίες των πολιτικών και ποινικών κρατουμένων (Stefanou και Antoniadou 2021, 277 κ.εξ.), του «εχθρού» που έπρεπε να μείνει περικλειστος σε απάνθρωπες, συχνά, συνθήκες (Κουζινόπουλος 2025). Αυτή η δεύτερη πτυχή άπτεται των σκοτεινών περιόδων της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας, του Καθεστώτος Μεταξά, της Κατοχής, του Εμφυλιακού Κράτους – περιόδων εμπόλεμων, που καθορίζονταν εξίσου από «εξωτερικούς» αλλά και «εσωτερικούς» εχθρούς.

Πρόκειται για δύο περιπτώσεις διαχείρισης των πολλαπλών εκφάνσεων της υλικότητας του πρόσφατου παρελθόντος. Η μνημειακότητα και η μνήμη, όπως και η τύχη των μνημείων εν καιρώ πολέμου, αποτελούν δόκιμα πεδία στην εγχώρια παραγωγή γνώσης σχετικά με τη σχέση αρχαιολόγων, αρχαιολογίας, αρχαιοτήτων και πολέμου στην Ελλάδα του 20ού αιώνα. Στο ίδιο πλαίσιο, οι φωτογραφίες ως «μνημεία της νεώτερης ιστορίας» εντάσσονται σχετικά ομαλά στο υπάρχον ερευνητικό πλαίσιο και αντιμετωπίζονται με τη διαδικασία που προβλέπεται για τα μνημεία –προστασία, τεκμηρίωση, ανάδειξη– ώστε να ενταχθούν, «ως τεκμήρια της ιστορικής και πολιτιστικής κληρονομιάς, στον δημόσιο λόγο και στην εκπαίδευση» (Δήλωση Υπουργού Πολιτισμού Λίνας Μενδώνη, Δελτίο Τύπου 05-03-2026).

Εν αντιθέσει, η ύλη των ομαδικών τάφων των εκτελεσθέντων εγκλείστων, όπως τους ανέσυρε η αρχαιολογική σκαπάνη, προβάλλει ως κάτι ανοίκειο, αναδεικνύοντας μια τρίτη διάσταση, πέρα από τις πολιτικές των μνημείων: τη ζωντανή ιστορία των υποκειμένων εντός αυτών και τη δράση των αρχαιολόγων στη συγχρονία. Το αρχαιολογικό εύρημα που άπτεται της σύγχρονης ιστορίας αποσταθεροποιεί, προκαλώντας αμηχανία μέσω της χρονικής αμεσότητας του απευθείας προγόνου, σε αντίστιξη με την αποστασιοποίηση που συνήθως διακατέχει τους αρχαιολόγους κατά την ανασκαφή τάφων ενός απώτατου παρελθόντος, αρχαίου ή βυζαντινού. Πρόκειται ίσως για την πρώτη φορά που εκτενείς αναφορές σε εμπόλεμα γεγονότα του 20ού αιώνα εντάσσονται στον δημόσιο λόγο μέσω της αρχαιολογικής, ανασκαφικής μεθοδολογίας, σε αντιδιαστολή με τη συνήθη ιστορική, αρχαιολογική, μνημειακή και μνημονική προσέγγιση.

Και παρότι τα δικαιώματα των νεκρών, όπως και η αρχαιολογία του πρόσφατου παρελθόντος έχουν εδραιωθεί στη διεθνή επιστημονική πρακτική, ένα πρόσφατο άρθρο στο *The European Archaeologist* μας υπενθυμίζει, με αφορμή το παράδειγμα του Επταπυργίου, πως η ελληνική περίπτωση φαίνεται να καθυστερεί (Zervoudakis 2025, 82), καθώς στέκεται αμήχανα απέναντι σε ανθρώπινα κατάλοιπα, όπως αυτά ανασκάπτονται δια μέσου της αρχαιολογικής μεθόδου προσδίδοντας υλικότητα στις «άυλες» μαρτυρίες και τα ιστορικά τεκμήρια των συγκρούσεων του 20ού αιώνα.

Τα παραδείγματα αυτά αναδεικνύουν, ως ένα βαθμό, τις τάσεις της εγχώριας έρευνας αναφορικά με τις σχέσεις αρχαιολογίας και πολέμου στην Ελλάδα του 20ού αιώνα (βλ. και Λεκάκης 2026, 12, όπου και αναφορά σε νέες υπό έκδοση έρευνες). Η συζήτηση, μεταξύ άλλων, έχει αναπτυχθεί γύρω από τον ρόλο των αρχαιοτήτων και των μνημείων στην πολιτική και την καλλιέργεια της εθνικής ιδεολογίας, όπως και τις πολιτικές διαχειρίσεις τους – από τη συγκρότηση του εθνικού αρχαιολογικού λόγου (ενδεικτικά Hamilakis 2007· Damaskos και

Plantzos 2008· Πλάντζος 2014· Χαμηλάκης και Γκρήνμπεργκ 2022) και τον ρόλο των περιοδολογήσεων στη δόμηση εθνικών αφηγημάτων (ενδεικτικά Kotsakis 2002· Κωτσάκης 2006), έως τις θεσμικές πρακτικές προστασίας και ανάδειξης (Κόκκου 2009). Η σχέση αρχαιολογίας, μνημείων και πολέμου αναγνωρίστηκε εξ αρχής ως σχέση πολιτική (σχηματικά από τις παλαιότερες έρευνες βλ. Καλπαξής 1993α, 1993β, μέχρι την πιο πρόσφατη, Λεκάκης 2026).

Στο πλαίσιο αυτό, ιδιαίτερη προσοχή συγκέντρωσε η περίοδος 1912–1922, κατά την οποία οι Βαλκανικοί πόλεμοι και η Μικρασιατική εκστρατεία ανέδειξαν με ιδιαίτερη οξύτητα τη διαπλοκή αρχαιολογικής πρακτικής και πολεμικής συγκυρίας. Η περίοδος αντιμετωπίστηκε είτε συνδυαστικά (Davis 2000· Τσώνος 2009), είτε μέσα από στοχευμένες θεματικές, με το μακεδονικό μέτωπο (Sharpland και Stefani 2017) και τη Μικρά Ασία (Παυλή 2014· Τιβέριος 2023· Λεκάκης 2026) να αποτελούν πεδία ενασχόλησης που εκτείνονται και στη σύγχρονη λογοτεχνική παραγωγή (Παπαμάρκος 2016).

Η εγχώρια βιβλιογραφία εξέτασε κατά κανόνα τον ρόλο των αρχαιολόγων και την τύχη των αρχαιοτήτων σε καιρό πολέμου· τον πόλεμο, δηλαδή, ως συγκυρία, μέσα στην οποία ασκείται η αρχαιολογική πρακτική. Δίπλα σε αυτή τη διάσταση, στέκεται μια δεύτερη, λιγότερο θεραπευμένη στον ελλαδικό χώρο: η μελέτη των υλικών καταλοίπων των ίδιων των πολεμικών συγκρούσεων, πεδία μαχών, στρατιωτικά νοσοκομεία, χώροι εγκλεισμού (ενδεικτικά Kokkinidou και Nikolaidou 2004· Pantzou 2011· Κλουκίνας 2020· Katevas 2024).

Από τους Βαλκανικούς Πολέμους του 1912–1913, τον Ελληνοτουρκικό Πόλεμο του 1919–1922 έως την κήρυξη του Β' Π.Π. (1940–1944), σε έναν ευρύ, γεωγραφικό χώρο, εκτεινόμενο από την Ήπειρο και τη Μακεδονία έως την Κρήτη και τη Μέση Ανατολή, καταγράφονται περιπτώσεις κινητικότητας αρχαιολόγων σε περιβάλλοντα συρράξεων, περιπτώσεις εντοπισμού αρχαιολογικών θέσεων, διενέργειας ανασκαφών/εκσκαφών, καθώς και περισυλλογής και απόκρυψης αρχαιοτήτων. Θέσεις αρχαιολογικού ενδιαφέροντος εντοπίζονται σε ανιχνεύσεις εδαφών, αρχαιολογικοί χώροι ανασκάπτονται υπό την πίεση του προελαύνοντος στρατού ή μιας στρατιάς σε υποχώρηση, αρχαιοότητες εντοπίζονται σε δεύτερη χρήση, σε ιδιωτικά και δημόσια οικοδομήματα ή αποκαλύπτονται σε ορύγματα χαρακωμάτων. Τέχνηρα, κεραμική, μέταλλα αντικείμενα, γλυπτά, επιγραφές και νομίσματα μεταφέρονται, συγκεντρώνονται, κρύβονται και φυλάσσονται. Άλλοτε παραδίδονται σε μουσεία και συλλογές, χιλιόμετρα μακριά από τον τόπο εύρεσής τους, άλλοτε θάβονται κυριολεκτικά στα δάπεδα των μουσείων ή στο σκοτάδι φυσικών σπηλαίων. Γίνονται «τρόπαια», λάφυρα, ενθυμήματα ή κειμήλια.

Πίσω από κάθε εντοπισμό, μεταφορά, φύλαξη ή απόκρυψη βρίσκονται στρατευμένοι αρχαιολόγοι, διευθυντές ανασκαφών, εντεταλμένοι ειδικών μονάδων, αξιωματικοί στρατευμάτων κατοχής, έφοροι και επιμελητές αρχαιοτήτων, στρατιώτες-σκαπανείς ορυγμάτων που δρουν εμπρόθετα σε ένα μεταβαλλόμενο γεωπολιτικό περιβάλλον, σε μια εποχή που η επιστήμη ακολουθεί την πολιτική κατά πόδας (ενδεικτικό παράδειγμα αυτό της κατασκοπίας, Allen 2011). Πρόκειται για περιπτώσεις, οι οποίες, μαζί και χωριστά, συνθέτουν μια εξόχως πολύπλευρη ιστορική πραγματικότητα, η ανασύνθεση της οποίας απαιτεί τη συνεξέταση πολλών παραμέτρων.

Και εάν η δράση των αρχαιολόγων στο εκάστοτε μέτωπο σκιαγραφεί μια πτυχή του ζητήματος, οι πολιτικές των μνημείων είναι εξίσου σπουδαίες. Υποδειγματικά τεκμηριωμένη υπήρξε η παρουσίαση από τον Βασίλειο Πετράκο (1994) της τύχης των ελληνικών αρχαιοτήτων κατά την περίοδο 1940–1944, η οποία βασίστηκε, μεταξύ άλλων, στην έκθεση της Διεύθυνσης Αρχαιοτήτων και Ιστορικών Μνημείων του Υπουργείου Θρησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας, *Ζημίες τῶν Ἀρχαιοτήτων ἐκ τοῦ πολέμου καὶ ἐκ τῶν στρατῶν κατοχῆς* του 1946, καθώς και στις πολύτιμες μαρτυρίες των Χρήστου και Σέμνης Καρούζου (Καρούζου 1946) για την απόκρυψη των γλυπτών του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου.

Εξίσου τεκμηριωμένες, αν και λιγότερο γνωστές, είναι και οι περιπτώσεις εμπρόθετης χρήσης μνημείων ως πεδία συγκρούσεων σε συρράξεις. Η στρατιωτική χρήση της Ακρόπολης από τους Βρετανούς κατά τα Δεκεμβριανά του 1944 αποτελεί σημαντική περίπτωση, όπως μαθαίνουμε από τις σύγχρονες με τη «Μάχη της Αθήνας» αναφορές του αρχαιολόγου Γεωργίου Μπακάλη και του αρχιφύλακα Δημήτριου Διαμάντη (Πετράκος 2013, 380–96). Λόγω της στρατηγικής του θέσης, ο «Ιερός Βράχος», μετετράπη σε οχυρό και οι Βρετανικές δυνάμεις εγκατέστησαν πολυβολεία στα Προπύλαια, το Ερεχθείο και τον Παρθενώνα, τα οποία στόχευαν τις αριστερές δυνάμεις. Οι αναφερόμενες φθορές περιλαμβάνουν, μεταξύ άλλων, μετατροπή αρχαίων

αρχιτεκτονικών μελών σε οδοφράγματα, καταστροφή προϊστορικού τοίχου για προστασία πολυβόλου και εκτεταμένες φθορές στις αίθουσες του μουσείου, συμπεριλαμβανομένων και μικρών φθορών από απόπειρες επιθέσεων προς το σημείο (Χαμηλάκης και Γκρήνπεργκ 2022, 69–70).

Η ιστορία αυτή μας θυμίζει πως τα μνημεία δυνητικά αλλάζουν αξίες ανάλογα με το πολιτικό επίδικο εν καιρώ πολέμου. Η περίπτωση της Ακρόπολης είναι χαρακτηριστική: από τους κανονιοβολισμούς του Μοροζίνι (1687) έως τις παρακλήσεις των Αθηναίων προς τον Γάλλο αξιωματικό Voutier κατά την Πολιορκία της Αθήνας τον Μάρτιο του 1822, να πολιορκήσει την Ακρόπολη –οχυρό τότε των οθωμανικών δυνάμεων– ώστε να λήξει ο πόλεμος μια ώρα αρχύτερα, και ασφαλώς μέχρι τα Δεκεμβριανά (Voutier 1823, 239, αναφέρεται στο Moudouropoulos-Athanasίου 2015).

2. ΘΕΣΜΙΚΗ ΑΝΑΔΕΙΞΗ ΚΑΙ ΔΗΜΟΣΙΟΣ ΔΙΑΛΟΓΟΣ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΔΡΑΣΕΙΣ ΚΑΙ ΕΚΘΕΣΕΙΣ

Η συστηματικότερη ενασχόληση με τη θεματική αναπτύσσεται από το 2012 και εξής, περίοδο στην οποία η αναψηλάφηση του παρελθόντος της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας λαμβάνει –τουλάχιστον σε επίπεδο κρατικού σχεδιασμού– πιο συστηματική μορφή. Αυτό οφείλεται αφενός στον έντονο επετειακό χαρακτήρα της περιόδου –200 χρόνια από την Ελληνική Επανάσταση (1821), 100 χρόνια από τους Βαλκανικούς Πολέμους (1912–1913) και τη Μικρασιατική Καταστροφή (1922)– και αφετέρου στο ότι η περίοδος αυτή συμπίπτει, πιθανώς όχι τυχαία, με την εσωτερική αναδιάρθρωση της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας (ΠΔ 4/2018).

Στο πλαίσιο αυτό καταγράφονται δράσεις, όπως οι εκθέσεις με τίτλο «Ιστορίες επί χάρτου. Μορφές και θέματα της Αρχαιολογίας στην Ελλάδα του 19ου αιώνα» (Εθνικό Αρχείο Μνημείων, Αθήνα) και «Ηπειρος 1881–1945. Αρχαία και Αρχαιότητες» (Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, Ιωάννινα). Παράλληλα με τις εκθέσεις αυτές διοργανώνονται επιστημονικές συναντήσεις (Κουντούρη και Μασουρίδη 2013· Σουέρεφ 2017· Κουντούρη κ.ά. 2021), ακόμη και με ειδικές θεματικές, αφιερωμένες σε μορφές της αρχαιολογικής υπηρεσίας, όπως ο Παναγιώτης Ευστρατιάδης (1815–1888· Ματθαίου και Χατζηδημητρίου 2021). Πρόκειται για δράσεις που καταδεικνύουν την πρόθεση όχι απλώς της ανασυρσης και διαχείρισης του αρχαιολογικού υλικού, αλλά κυρίως της συστηματικής μελέτης και δημοσιοποίησής του.

Σταχυολογώντας τις δράσεις που διοργανώθηκαν στο πλαίσιο των επετειακών εορτασμών, για τον 20ό αιώνα ξεχωρίζουν τρεις εκθέσεις στον βορειοελλαδικό χώρο: «Αρχαιολογία στα μετόπισθεν: Στη Θεσσαλονίκη των ταραγμένων χρόνων 1912–1922» (2012–2013, Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης), «Ραιδεστός – Θεσσαλονίκη. Αρχαιότητες σ' ένα ταξίδι προσφυγιάς» (2016–2017, Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης) και «Αρχαιολογία εν καιρώ πολέμου στο Κιλκίς. Από τα χαρακώματα των μαχών... στα σκάμματα των ανασκαφών» (2018, Αρχαιολογικό Μουσείο Κιλκίς).

Η έκθεση της Θεσσαλονίκης κατέγραψε τις πρώτες ενέργειες του ελληνικού κράτους για την ίδρυση Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, τις προσπάθειες για τη δημιουργία του πρώτου μουσείου, τις πρώτες ανασκαφές, καθώς και την αρχαιολογική δράση των Βρετανών και Γάλλων της Στρατιάς της Ανατολής. Λίγο πριν το πέρας της έκθεσης, πραγματοποιήθηκε με την ίδια θεματική επιστημονική συνάντηση στο Βρετανικό Μουσείο και οι καρποί της έρευνας των αρχαιολόγων που συνέπραξαν συνοψίστηκαν στον κατάλογο της έκθεσης (Αδάμ-Βελένη και Κουκουβού 2012). Επιπλέον, αυτές οι ενέργειες αποτυπώθηκαν κυρίως στη συλλογική έκδοση των Andrew Sharpland και της, πρόωρα χαμένης, Διευθύντριας του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης, Ευαγγελίας (Λιάνας) Στεφανή (2017), σκιαγραφώντας όχι μόνον το κλίμα των «ταραγμένων χρόνων 1915–1919» στη Θεσσαλονίκη, αλλά και τη διασπορά των μακεδονικών αρχαιοτήτων σε μουσεία του εξωτερικού, μαζί με τις απαρχές της προϊστορικής έρευνας στην Κεντρική Μακεδονία.

Η έκθεση στο Αρχαιολογικό Μουσείο Κιλκίς, εγκαινιάστηκε στις 11 Νοεμβρίου 2018 «και ώρα 11:00, ακριβώς εκατό χρόνια από την ανακωχή του Α' Παγκοσμίου Πολέμου» και διήρκεσε έως τις 24 Ιουνίου 2019. Περιλάμβανε εποπτικό υλικό από ποικίλους φορείς, καθώς και ανασκαφικά ευρήματα κυρίως από θέσεις

στην κοιλάδα του Αξιού. Ενδιαφέρον είναι ότι το εποπτικό υλικό της έκθεσης παρουσιάστηκε διαδοχικά σε διαφορετικούς χώρους: στο Γενί Τζαμί Θεσσαλονίκης, το Διοικητήριο της Αντιπεριφέρειας Κιλκίς, τη Διεθνή Έκθεση Θεσσαλονίκης και τη Μονή Λαζαριστών (Στρατούλη κ.ά. 2023).

Στο διάστημα που μεσολάβησε ανάμεσα στις δύο εκθέσεις, πραγματοποιήθηκε μια τρίτη, και πάλι στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, αφιερωμένη στις αρχαιότητες που μετέφεραν στη Θεσσαλονίκη τον Οκτώβριο του 1922 πρόσφυγες της Ανατολικής Θράκης από τη Ραιδεστό στις ακτές της Προποντίδας. Τα 37 αντικείμενα, που ανήκαν στον Θρακικό Φιλεκπαιδευτικό Σύλλογο Ραιδεστού, κατέληξαν στο Παλιό Αρχαιολογικό Μουσείο της πόλης, στο Γενί Τζαμί. Η έκθεση με τίτλο «Ραιδεστός – Θεσσαλονίκη. Αρχαιότητες σ' ένα ταξίδι προσφυγιάς» εγγράφεται στη σειρά των εκθέσεων κειμηλίων που είχαν φέρει οι πρόσφυγες μαζί τους (Αδάμ-Βελένη κ.ά. 2016). Μικρασιατικές αρχαιότητες παρουσιάστηκαν και στο πλαίσιο της δράσης «Αθέατο Μουσείο», που διοργανώθηκε από το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο καθ' όλη τη διάρκεια του 2022.

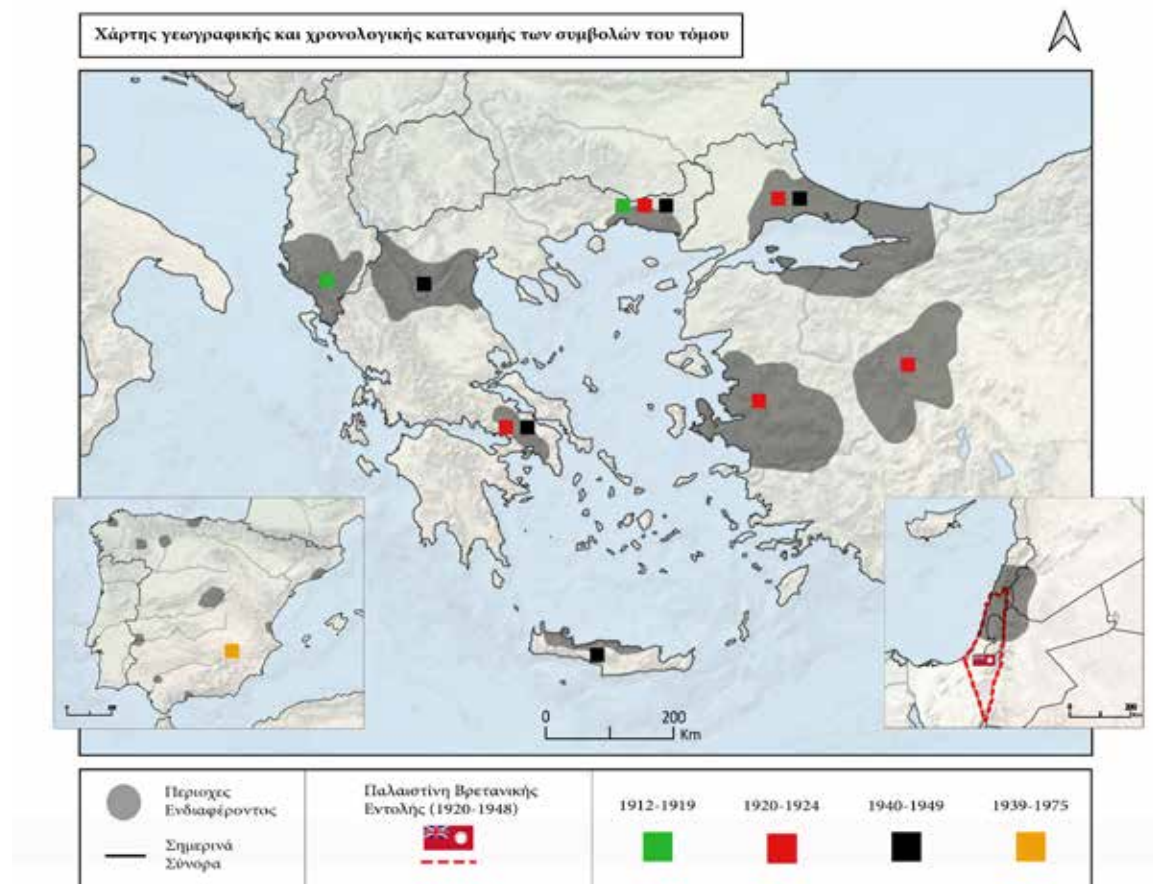
Είναι ενδιαφέρον ότι στο πλαίσιο της παραπάνω δράσης, παρουσιάστηκε τον Οκτώβριο του 2018 αρχαιολογικό υλικό από την εποχή της γερμανικής κατοχής. Τα ευρήματα προέρχονταν από τη γερμανική ανασκαφή του νεολιθικού οικισμού στη Μαγούλα Βισβίκη της Θεσσαλίας, τον οποίο είχε εντοπίσει στις αρχές του 20ού αιώνα ο Χρήστος Τσουντας. Ο οικισμός ανασκάφη το 1941 από τον Γερμανό αρχαιολόγο Hans Reinerth. Τα κινητά ευρήματα είχαν φυγαδευτεί στη Γερμανία και επεστράφησαν σταδιακά: ένα μέρος μετά το τέλος του πολέμου και το υπόλοιπο το 2014 από το υπαίθριο μουσείο Pfahlbaumuseum στην πόλη Unteruhldingen της Γερμανίας (Alram-Stern και Douzougli 2015). Η παρουσίαση συνέπεσε με τη διοργάνωση συνεδρίου με τίτλο «Αρχαιολογία και Πολιτική του Πολιτισμού στην Εποχή της Βαρβαρότητας (1940–44)» από το Υπουργείο Πολιτισμού. Η ιστοριογραφία της ναζιστικής αρχαιολογίας εμπλουτίστηκε συγχρόνως με τη μελέτη της δράσης του αυστριακού αρχαιολόγου A. Schörgendorfer, αξιωματικού της Γερμανικής Υπηρεσίας Προστασίας Τέχνης (Kunstschutz), ο οποίος διενήργησε το 1941–1942 παράνομες ανασκαφές στην Κνωσό και τη Μεσαρά (Flouda 2017, 2023).

3. ΣΚΙΑΓΡΑΦΗΣΗ ΚΑΙ ΣΤΟΧΟΘΕΣΙΑ ΤΟΥ ΤΟΜΟΥ

Το θέμα της δράσης των αρχαιολόγων, καθώς και της διαχείρισης της πολιτιστικής κληρονομιάς σε καιρό πολέμου υπήρξε σταθερά αντικείμενο ανάπτυξης και προβληματισμού στα ετήσια συνέδρια των «Αρχαιολογικών Διαλόγων». Ενδεικτικά αναφέρουμε τη συνεδρία με θέμα «Μια συζήτηση για μια αρχαιολογία του σύγχρονου κόσμου στην Ελλάδα» (2016, Μυτιλήνη), όπου συμμετείχαν δύο εκ των συγγραφέων του παρόντος τόμου (Αγνή Καραδήμου και Μιχάλης Κοντός), όπως και τη συνεδρία με θέμα την «Αρχαιολογία του μετώπου» (2017, Ιωάννινα) με διοργανώτρια την Ιουλία Κατσαδήμα και συμμετέχοντες τους Πάννη Στόγια και Φαίδωνα Μουδόπουλο-Αθανασίου. Η τελευταία συνάντηση έμελλε να συνδυαστεί με τη διοργάνωση ημερίδας από την Ένωση Αρχαιολόγων Ελλάδας «Ηώς» στο Μουσείο Ακρόπολης με τίτλο «Μικρά Ασία: Αρχαιολογικές έρευνες, ευρήματα και κειμήλια πριν και μετά το 1922» (Μάρτιος 2022). Στόχος ήταν να δημιουργηθεί μια ανθολόγηση κειμένων που θα συνενώνει τις προγενέστερες προσεγγίσεις και θα πλαισιώνεται και από άλλες συναφείς μελέτες που ανακοινώθηκαν σε συνέδρια ή στον τύπο, χωρίς όμως να έχουν βρει μέχρι στιγμής εκδοτική στέγη. Η ιδέα αυτής της έκδοσης αγκαλιάστηκε από το Δ.Σ. της Ένωσης Αρχαιολόγων Ελλάδας «Ηώς», η οποία έθεσε την έκδοση υπό τη σκέπη της.

Στόχος του εγχειρήματος ήταν να συγκεντρωθούν ενδεικτικές μελέτες περίπτωσης από όλες τις εμπόλεμες περιόδους του 20ού αιώνα, κατά τις οποίες η αρχαιολογία ενεπλάκη με πολεμικές δραστηριότητες, αλλά και με την πολιτική εν καιρώ πολέμου. Στον χάρτη της Εικόνας 1 φαίνονται οι περιοχές αναφοράς του τόμου σε συνάρτηση με τις αντίστοιχες χρονολογίες.

Σε αυτό το ευρύ γεωγραφικό και χρονολογικό πλαίσιο, βιογραφίες αρχαιολόγων συνεπλάκησαν με οδοιπορικά αναγνώρισης στις «Νέες Χώρες» στο πλαίσιο των εθνικών επιδιώξεων, ανασκαφές, εκσκαφές, αλλά και αποκρύψεις έλαβαν χώρα και αναδεικνύονται ως θεματικές της προσέγγισης του ζητήματος. Επιπλέον,

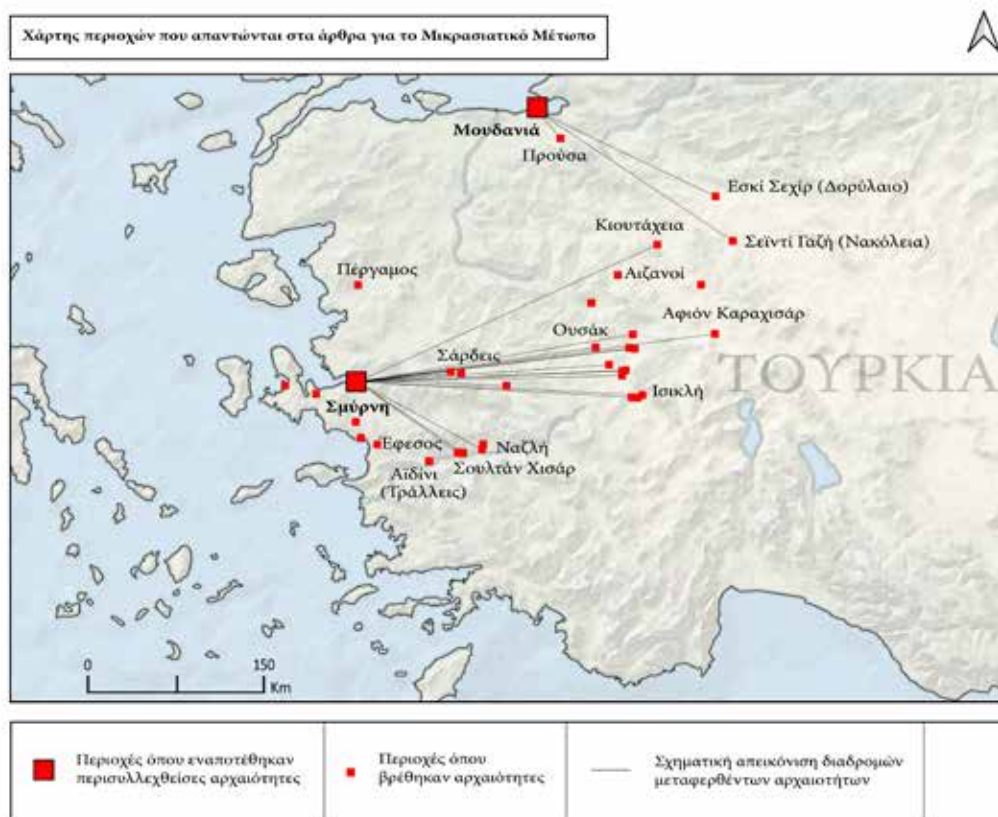

Εικ. 1. Χάρτης γεωγραφικής και χρονολογικής κατανομής των συμβολών του παρόντος τόμου (Αντώνης Μάνος-Μιμιλίδης).

πρόσφυγες πολέμου κατέφθασαν στη ραχοκοκαλιά του έθνους-κράτους, φέρνοντας μαζί τους κειμήλια που ορίστηκαν ως αρχαιολογικοί θησαυροί σύμφωνα με τη νεωτερική αντίληψη της πολιτιστικής κληρονομιάς. Συλλογές νομισμάτων ευπόρων μελών των παροικιών πραγματοποίησαν ανάλογα ταξίδια από τις παροικίες στην «μητροπολιτική», πλέον, Αθήνα. Τα παραπάνω, φαινομενικά ξεχωριστά, εντάσσονται οργανικά στο πεδίο σύγκλισης αρχαιολογίας και πολέμου. Επιλέξαμε να παρουσιαστούν τα άρθρα με χρονολογική σειρά, αρχίζοντας από τους Βαλκανικούς Πολέμους και καταλήγοντας στον Ελληνικό Εμφύλιο, ώστε να υπάρχει μια συμβατική ροή που θα περιπλεκόταν με μια θεματική σειρά.

Ο τόμος ανοίγει με τη μελέτη της Ιουλίας Κατσαδήμα, που αφορά την αρχαιολογική δραστηριότητα του Δημητρίου Ευαγγελίδη στη Νότια Αλβανία. Με βάση πρωτογενές αρχειακό υλικό, όπως εκθέσεις του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων και της Υπηρεσίας Ιστορικού και Διπλωματικού Αρχείου του Υπουργείου Εξωτερικών, η μελέτη αναδεικνύει τη χρήση της αρχαιολογίας ως εργαλείο εθνικών πολιτικών επιδιώξεων εν καιρώ πολέμου. Ο Ευαγγελίδης, μέσα από τις ανασκαφές και την καταγραφή μνημείων, αναδεικνύεται σε κεντρική μορφή σε μια περίοδο οπότε η πολιτιστική κληρονομιά των «Βορείων Τόπων» (sic) χρησιμοποιήθηκε για την τεκμηρίωση ελληνικών εδαφικών διεκδικήσεων. Αναλύονται με κριτική ματιά οι ιδεολογικές και γεωπολιτικές διαστάσεις της ερευνητικής του αποστολής, εστιάζοντας τόσο στην επιστημονική μεθοδολογία όσο και στην πολιτική εργαλειοποίηση της αρχαιολογίας. Αναδεικνύεται έτσι η δυναμική σχέση μεταξύ αρχαιολογίας, εθνικής ταυτότητας και πολιτικής στρατηγικής.

Από τους Βαλκανικούς πολέμους η συζήτηση στρέφεται στη Μικρασιατική Εκστρατεία με μια σειρά κειμένων (Εικ. 2). Η Μαρία Χιδίρογλου εξετάζει τις αρχαιολογικές έρευνες της Ελληνικής Αρχαιολογικής Υπηρεσίας στη Μικρά Ασία κατά την περίοδο 1921-1922. Μέσα από το Φωτογραφικό Αρχείο του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, η έρευνα τεκμηριώνει πλούσιο φωτογραφικό υλικό, συμπεριλαμβανομένων

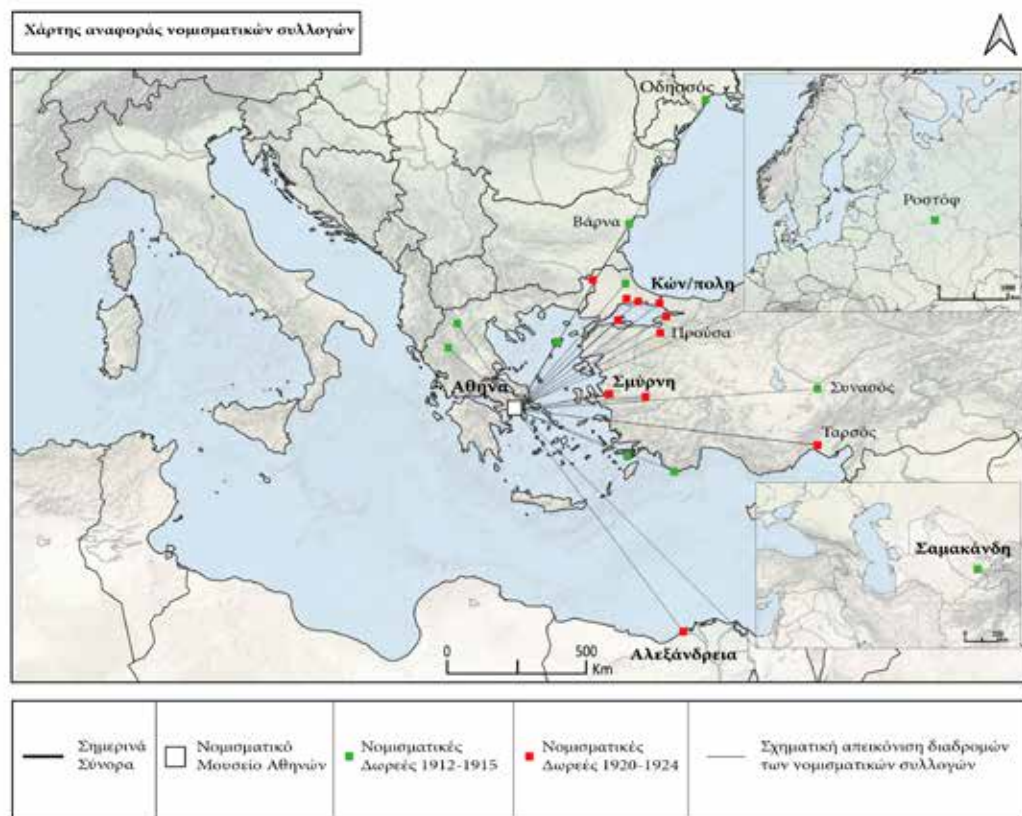
Εικ. 2. Χάρτης περιοχών που απαντώνται στα άρθρα για το Μικρασιατικό Μέτωπο (Αντώνης Μάνος-Μιμιλίδης).

αρνητικών και εκτυπώσεων. Αυτά αναδεικνύουν ένα νέο πολυδιάστατο αρχείο, που περιλαμβάνει τεκμήρια τόσο για τη διαδικασία των ανασκαφών, αλλά και για τον υλικό πολιτισμό και την καθημερινότητα εκείνης της εποχής και περιοχής.

Η Χρυσάνθη Τσούλη καταθέτει ένα εξονυχιστικά τεκμηριωμένο άρθρο που ακολουθεί «τα βήματα των αρχαιολόγων» στη Μικρά Ασία κατά τη διάρκεια της Μικρασιατικής Εκστρατείας (1919–1922). Η συμβολή είναι τόσο λεπτομερής που μπορεί να ιδωθεί και ως οδοιπορικό. Το έργο επικεντρώνεται στις επιφανειακές έρευνες, τις περισυλλογές αρχαιοτήτων και τις δράσεις προστασίας των μνημείων από το Τμήμα Αρχαιοτήτων της Σμύρνης. Παρουσιάζονται αναλυτικά οι αρχαιολογικές αποστολές που πραγματοποιήθηκαν από Έλληνες αρχαιολόγους, καθώς και η συνεργασία τους με στρατιωτικές και διοικητικές αρχές για τη συλλογή αρχαιοτήτων και τη δημιουργία του Μεγάλου Μικρασιατικού Μουσείου.

Στη συνέχεια, με τη συμβολή του Κώστα Πασχαλίδη στρεφόμαστε από τις δομές στην κλίμακα του ατόμου και παρακολουθούμε τη σύντομη ζωή και επαγγελματική πορεία του αρχαιολόγου Νικόλαου Λάσκαρη, ενός νέου επιστήμονα που συνδέθηκε με την αρχαιολογική υπηρεσία της Μικράς Ασίας κατά την περίοδο 1919–1922. Ο Λάσκαρης αποτελεί ένα ευαίσθητο παράδειγμα νέου που βρέθηκε στη δίνη του μετώπου και έσβησε νωρίς. Θα μας μείνει για πάντα αναπάντητο το ερώτημα, εάν όσα βίωσε στον πόλεμο τον οδήγησαν κι αυτά προς την αυτοχειρία; ωστόσο, οφείλουμε να εντοπίσουμε το ερευνητικό κενό που υπάρχει όσον αφορά στο μετατραυματικό στρες που δυνητικά υπέφεραν όσοι αρχαιολόγοι ακολούθησαν το στράτευμα και βίωναν ανάλογες συνθήκες.

Η «εσωτερική ενότητα» για την αρχαιολογία του Μικρασιατικού μετώπου κλείνει με τη συμβολή του Στέλιου Λεκάκη, που εστιάζει στις αρχαιολογικές πρακτικές και αναγνώσεις των μνημείων της Μικράς Ασίας, στρέφοντας το ενδιαφέρον στη σχέση της ελληνικής αρχαιολογικής υπηρεσίας με τις τοπικές κοινότητες, με ειδική αναφορά στην Πέργαμο, κατά την περίοδο 1919–1922. Μέσω μελέτης αρχειοθετημένων προφορικών

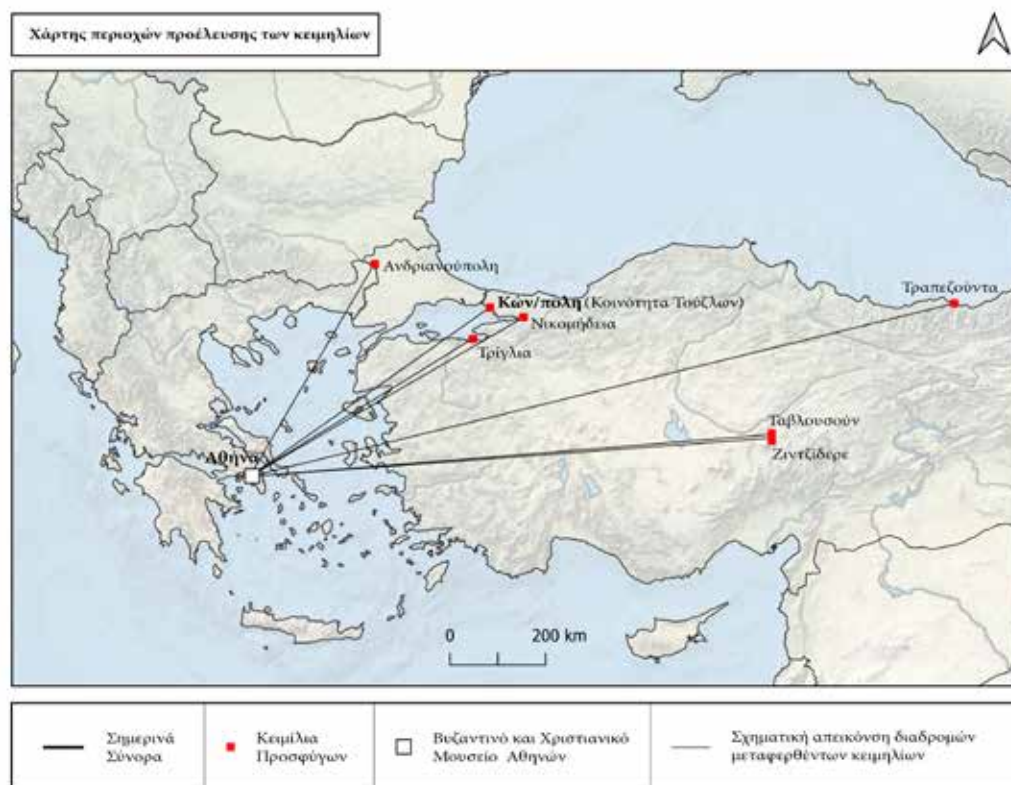
Εικ. 3. Χάρτης αναφοράς νομισματικών συλλογών (Αντώνης Μάνος-Μιμιλίδης).

μαρτυριών, το άρθρο ξεδιπλώνει μια διαφορετική προσέγγιση, απομακρυνόμενη από τη συμβατική ιστοριογραφία που επικεντρώνεται στους «ηρωικούς» αρχαιολόγους. Αντίθετα, αναδεικνύει τις παράλληλες και ανεπίσημες χρήσεις των μνημείων από τις τοπικές κοινότητες, προσφέροντας νέα ερμηνευτικά εργαλεία. Η κοινωνική διάσταση της αρχαιολογίας έρχεται στο προσκήνιο και τα μνημεία παρουσιάζονται οργανικά εγκιβωτισμένα στην καθημερινότητα των κατοίκων, όπου επιβίωναν ως τοπωνύμια και μέσω πρακτικών και συμβολικών χρήσεων. Η μεθοδολογική προσέγγιση συνδυάζει αρχαιολογία, εθνογραφία και ιστορική έρευνα, αντιμετωπίζοντας τα μνημεία ως ζωντανούς οργανισμούς στην κοινοτική εμπειρία και όχι απλώς ως παθητικά αντικείμενα προς ανασύρση στο μητροπολιτικό κέντρο.

Το άρθρο του Γιάννη Στόγια που ακολουθεί, ενώνει τους Βαλκανικούς Πολέμους με την περίοδο 1920–1924. Μέσα από πρωτογενή έρευνα, αναδεικνύεται η σημασία αυτών των δωρεών όχι μόνο ως τμήμα της εθνικής νομισματικής συλλογής, αλλά και ως μαρτυρίες ιστορικής μνήμης που συνδέουν την ελληνική διασπορά με το κράτος. Οι δωρεές από Έλληνες ομογενείς παρουσιάζονται ως ένα πολύπλοκο φαινόμενο, που συνδέεται με τις εθνικές προσπάθειες διεύρυνσης και τον μεγαλοϊδεατισμό της εποχής (Εικ. 3).

Από τις νομισματικές συλλογές μεταφερόμαστε σε μια συλλογή κειμηλίων (Εικ. 4). Η Φαίδρα Καλαφάτη εστιάζει στην πλούσια συλλογή κειμηλίων προσφύγων του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου (BXM), η οποία συγκροτήθηκε με αντικείμενα που μεταφέρθηκαν στην Ελλάδα μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή (1922) και την ανταλλαγή πληθυσμών του 1923. Σε αντίθεση με την περίπτωση των νομισματικών δωρεών επιφανών ανδρών των παροικιών, η συλλογή κειμηλίων αντανάκλα τον υλικό πολιτισμό των κοινοτήτων της Μικράς Ασίας και του Πόντου που διέσχισαν το Αιγαίο.

Με το άρθρο των Βασίλη Δήμου και Μαρίνας Τασακλάκη γεφυρώνεται το πρώτο με το δεύτερο μισό του 20ού αιώνα, καθώς εξετάζεται η σχέση αρχαιολογίας, πολέμου και πολιτικής, από την αποικιακού τύπου διοίκηση της Διασυμμαχικής Θράκης, στις δύο βουλγαρικές κατοχές και την ελληνική διοίκηση. Η μελέτη

Εικ. 4. Χάρτης περιοχών προέλευσης κειμηλίων (Αντώνης Μάνος-Μιμιλίδης).

επιχειρεί μια συγκριτική παράθεση των αρχαιολογικών πρακτικών τριών διαφορετικών δυνάμεων εξουσίας στην Αιγαιακή Θράκη. Συγχρόνως, παρέχει την πρωτόλεια βάση για μια ευρύτερη διαπραγμάτευση, στην οποία η γαλλική περίοδος της Διασυμμαχικής Θράκης, με την πρακτική απομάκρυνσης ευρημάτων προς το Λούβρο, θα μπορούσε να προσεγγιστεί μέσα από το πρίσμα των αυτοκρατορικών πολιτικών, σε αντίθεση με τις βουλγαρικές και ελληνικές προσεγγίσεις που χρησιμοποιούσαν τα αρχαία για εδαφική τεκμηρίωση. Η μελέτη «ανοίγει» συγχρόνως μια συζήτηση που αξίζει να συνεχιστεί πιο ολοκληρωμένα στο μέλλον, όπου μπορούν να θιγούν θέματα που δεν συμπεριλαμβάνονται στην παρούσα ανάλυση, όπως η επέκταση της ελληνικής πολιτικής στη Θράκη στο πλαίσιο του μεγαλοϊδεατισμού και η συστηματική αντικατάσταση τοπωνυμίων με αρχαιοελληνικά που συνιστούν το πλαίσιο μιας αρχαιοπολιτικής πρακτικής με παράλληλα στην Ήπειρο και τη Μακεδονία.

Ο τόμος στρέφεται στον Β' Π.Π. και την αντίσταση με τη συμβολή του Φαίδωνα Μουδόπουλου-Αθανασίου. Εξετάζεται η δράση του N.G.L. Hammond, ενός εμβληματικού αρχαιολόγου και συνδέσμου της SOE. Αναδεικνύεται η συμβολή του στη διαμόρφωση της πολιτικής και επιστημονικής σκηνής κατά τον Β' Π.Π. μέσω διερεύνησης της σύνδεσης της αρχαιολογικής του μεθοδολογίας με τον πολιτικό του ρόλο ως δολιοφθορέα και προαγωγού των βρετανικών αυτοκρατορικών συμφερόντων. Η μελέτη βασίζεται σε συνδυασμό πρωτογενών αρχειακών πηγών, όπως τα αποχαρακτηρισμένα έγγραφα της SOE, και δημοσιευμένων έργων του Hammond, παρέχοντας νέες πληροφορίες για τη δράση του στα Βαλκάνια αλλά και στη Μέση Ανατολή. Εστιάζοντας στις λιγότερο γνωστές πτυχές της σταδιοδρομίας του, η μελέτη αποκαλύπτει πώς οι στρατιωτικές και πολιτικές εμπειρίες του επηρέασαν την ερμηνεία των αρχαίων τοπίων και την ιστοριογραφική του προσέγγιση. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στη γεωπολιτική χρήση της αρχαιολογικής και ιστορικής έρευνας, καθώς και στις επιπτώσεις της βρετανικής εξωτερικής πολιτικής στον ελληνικό και βαλκανικό χώρο.

Το νήμα συνεχίζει και ξετυλίγει η μελέτη του Γιάννη Αποστόλου, που εξετάζει τη χρήση συμμαχικών αεροφωτογραφιών από τη Δυτική Μακεδονία κατά τη διάρκεια του Β' Π.Π., αναδεικνύοντας την πολυδιάστατη

συμβολή τους στην αρχαιολογία αλλά και την ιστορική έρευνα. Μέσα από σύγχρονες φωτογραμμετρικές μεθόδους και τη χρήση GIS, οι φωτογραφίες μετατρέπονται σε γεωαναφερμένα ψηφιακά δεδομένα, προσφέροντας πρωτοφανή ευκρίνεια για τη χαρτογράφηση των τοπίων της εμπόλεμης περιόδου.

Η μεθοδολογία αποτυπώνεται μέσω τριών παραδειγμάτων: της τεκμηρίωσης των αντιποίνων της γερμανικής κατοχής, της κατανόησης των κοινωνικών και οικονομικών αλλαγών στο τοπίο, καθώς και της συμβολής των αεροφωτογραφιών στη διατήρηση της συλλογικής μνήμης. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στην καταστροφή χωριών και τη μεταγενέστερη εγκατάλειψή τους, αναδεικνύοντας πτυχές του ιστορικού τοπίου που δεν μπορούν να θεραπευτούν από τις συμβατικές μεθόδους της ιστορικής έρευνας.

Κάνοντας κατάδυση στη μικροκλίμακα της Κρήτης και ακολουθώντας το ίδιο υπόδειγμα, ο Νίκος Βαλασιάδης εξετάζει τα γερμανικά νεκροταφεία της Μάχης της Κρήτης, συνδυάζοντας αεροφωτογραφίες, GIS, αρχεία και επισκέψεις πεδίου. Αναδεικνύει τα νεκροταφεία ως σύμβολα ναζιστικής προπαγάνδας και ερμηνεύει την υλική τους μαρτυρία υπό το πρίσμα της ιδεολογικής χρήσης του θανάτου. Μέσω μιας ενδελεχούς προσέγγισης επεξεργάζεται δεδομένα για τα ονόματα, τους βαθμούς και τις μονάδες των ενταφιασμένων, αποκαλύπτοντας τη σύνδεση των νεκρών με συγκεκριμένα πεδία μαχών. Επίσης, τεκμηριώνεται η διαδρομή των σορών από τις πρωτογενείς ταφές σε πρόχειρα νεκροταφεία έως την τελική ενοποίηση στο νεκροταφείο του Μάλεμε. Η προσέγγιση αυτή επιτρέπει τη διάκριση μεταξύ των τοπικών διαφοροποιήσεων στην εφαρμογή των γερμανικών στρατιωτικών κανονισμών για τα νεκροταφεία, αποκαλύπτοντας εσωτερικούς ανταγωνισμούς μεταξύ όπλων και διοικήσεων. Τέλος, αναλύει τη μεταπολεμική τύχη των χώρων ταφής, υπογραμμίζοντας την ιστορική σημασία της διαφύλαξης της υλικής μαρτυρίας.

Η εργασία της Χριστίνας Μερκούρη και του Μάριου Μυλωνά εξετάζει την Ελευσίνα ως περίπτωση μελέτης για τη λεηλασία αρχαιοτήτων κατά τη διάρκεια της Κατοχής, αξιοποιώντας πρωτογενές αρχειακό υλικό που παρουσιάζεται για πρώτη φορά. Πρόκειται για μια σπάνια περίπτωση στη βιβλιογραφία, καθώς εστιάζει στο επίπεδο μιας μικρής πόλης στα περίχωρα των Αθηνών. Οι συγγραφείς δεν περιορίζονται στη γενική καταγραφή των ζημιών, αλλά εξετάζουν συγκεκριμένα περιστατικά, όπως τις κλοπές αγγείων του Μουσείου Ελευσίνας από Γερμανούς στρατιώτες, παρακολουθώντας παράλληλα και τον ρόλο της ναζιστικής *Kunstschutz*, η οποία προσπαθούσε να υποβαθμίσει αυτά τα περιστατικά, για να διατηρήσει την εικόνα των γερμανικών δυνάμεων. Στον αντίποδα, αναδεικνύεται η συμβολή της ελληνικής αρχαιολογικής υπηρεσίας και των τοπικών φυλάκων στην προστασία του πολιτιστικού πλούτου, εστιασμένη σε μια πόλη εκτός του κεντροβαρούς άξονα Αθήνας – Θεσσαλονίκης. Η προσέγγιση των συγγραφέων είναι πλήρως νηφάλια, καθώς αναδεικνύονται και οι φθορές που προκλήθηκαν από τους συμμαχικούς βομβαρδισμούς, διευρύνοντας την οπτική της έρευνας πέρα από τις γερμανικές καταστροφές.

Από την τεκμηρίωση του αρχειακού υλικού στρεφόμαστε στη συμβολή της αρχαιολογικής εθνογραφίας. Οι Paul Halstead, Κώστας Κωτσάκης και Νίκος Βαλασιάδης εστιάζουν στην κοινότητα των Παλιαμπέλων κατά τον Β' Π.Π. συνδυάζοντας την αρχαιολογική έρευνα με την κοινωνική ιστορία και την εθνογραφία. Μέσω πρωτογενούς έρευνας, συλλογής προφορικών μαρτυριών κατά τη διάρκεια της ανασκαφής της προϊστορικής θέσης και τοπογραφικής ανάλυσης, οι συγγραφείς φωτίζουν άγνωστες πτυχές της τοπικής ιστορίας. Η ενεργή συμμετοχή των κατοίκων και η «κοινοτική αρχαιολογία» αναδεικνύονται ως καίριες μεθοδολογίες πεδίου: οι κάτοικοι, εν προκειμένω, όχι μόνο υποστήριξαν πρακτικά την ανασκαφή, αλλά, μέσω της εθνογραφίας, συνέβαλαν και στην καταγραφή γεγονότων που δεν αποτυπώνονται στις επίσημες ιστορικές πηγές. Έτσι, ανασύρεται από την αφάνεια η ύπαρξη ενός στρατοπέδου Νεοζηλανδών στρατιωτών κατά τον Β' Π.Π. και υπενθυμίζεται η σημασία της εργασίας των αρχαιολόγων στο πεδίο μαζί με τις τοπικές κοινωνίες.

Στόχος του ανά χείρας τόμου ήταν να συμπεριλάβει πτυχές όλων των εμπόλεμων περιόδων του 20ού αιώνα. Ωστόσο, εάν η έρευνα μέχρι τον Β' Π.Π. αναπτύσσεται με δειλά βήματα, η μελέτη του ελληνικού εμφυλίου από πλευράς υλικού πολιτισμού και αρχαιολογίας είναι ανύπαρκτη, εν αντιθέσει με άλλα ευρωπαϊκά παραδείγματα. Με αυτή τη σκέψη, προσκλήθηκε ο Alfredo González-Ruibal να μας παράσχει μια ανασκόπηση της έρευνας γύρω από τον ισπανικό εμφύλιο πόλεμο, ώστε να λειτουργήσει σαν εφόδιο για ιδέες στον μελλοντικό σχεδιασμό της έρευνας γύρω από την αρχαιολογία του ελληνικού αντιστοίχου. Στη συμβολή του

τονίζεται αφενός η σύνδεση της αρχαιολογίας με τη νομιμοποίηση απολυταρχικών καθεστώτων, όπως το φασιστικό καθεστώς του Φράνκο, μέσω της ερμηνείας και χρήσης του παρελθόντος για ιδεολογικούς σκοπούς, αφετέρου οι δυνατότητες που παρέχει η αρχαιολογική μελέτη του Ισπανικού Εμφυλίου στην παρουσίαση των καθημερινών εμπειριών, της ζωής στο μέτωπο, των συνθηκών στα στρατόπεδα συγκέντρωσης και στη χρήση υλικών τεκμηρίων. Συγχρόνως, η ανασκαφή και τεκμηρίωση ομαδικών τάφων συμβάλλουν στην κατανόηση της παρακρατικής βίας του φασιστικού καθεστώτος και στην αποκατάσταση της συλλογικής μνήμης, ξαναγράφοντας μέσω αρχαιολογικών μεθόδων την ιστορία αυτής της σκοτεινής περιόδου.

Την κριτική παρουσίαση του González-Ruibal ακολουθεί η μελέτη της Αγνής Καραδήμου και του Μιχάλη Κοντού. Οι συγγραφείς εστιάζουν στη διερεύνηση των υλικών καταλοίπων του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου (1946–1949) με έμφαση στη χρήση των σπηλαίων της Δυτικής Μακεδονίας, ιδιαίτερα στα βουνά του Γράμμου και στο Βίτσι. Η έρευνα αξιοποιεί παρατηρήσεις από επισκέψεις πεδίου, αρχαιακή μελέτη και προφορικές μαρτυρίες για την ανάδειξη της ιστορικής αυτής μνήμης. Ιδιαίτερη σημασία δίνεται στη χρήση των σπηλαίων από τον Δημοκρατικό Στρατό Ελλάδος ως καταφύγια, αποθήκες και πρόχειρα νοσοκομεία. Επιπλέον, αναδεικνύονται τα σπήλαια ως μνημονικοί τόποι και εξετάζονται οι επιπτώσεις της θεσμοποιημένης μνήμης στην πρόσληψη της ιστορίας. Τέλος, τονίζεται η ανάγκη προστασίας των σπηλαίων ως ιστορικών μνημείων και η σύνδεσή τους με την τοπική και την εθνική μνήμη. Η εστίαση, ωστόσο, στο εργαλείο της «μνήμης» αναδεικνύει τη λανθάνουσα παρατήρηση πως αμιγώς αρχαιολογικές προσεγγίσεις, όπως εκείνες που αναδεικνύονται στο κείμενο που προηγείται για την ισπανική περίπτωση, βρίσκονται ακόμα στα σπάργαλα.

Ως επίμετρο, οι Ευγενία Γερούση και Μιμίκια Κρίγκα, μέλη του Δ.Σ. της Ένωσης Αρχαιολόγων Ελλάδας «Ηώς», παρουσιάζουν τις διακρατικές πρωτοβουλίες για την προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς από διεθνείς οργανισμούς και συμβάσεις μετά τον Β' Π.Π. Η θηριωδία του πολέμου ανέδειξε την ανάγκη θεσμικής προστασίας των μνημείων και πολιτιστικών αγαθών, οδηγώντας στη σύσταση οργανισμών, όπως η UNESCO, και στη θέσπιση διεθνών συμβάσεων, όπως η Σύμβαση της Χάγης (1954) και η Σύμβαση Παγκόσμιας Κληρονομιάς (1972). Στο πλαίσιο αυτό αναλύεται ο ρόλος της Ελλάδας στη διαμόρφωση και εφαρμογή αυτών των πολιτικών, καθώς και η συμβολή της στην προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς σε περιόδους κρίσης, οι οποίες, δυστυχώς επανέρχονται.

4. ANTI ΕΠΙΛΟΓΟΥ

Στο ντοκιμαντέρ *Νοσταλγία για το Φως*, ο σκηνοθέτης Patricio Guzmán (2010), πραγματεύεται με ποιητικό τρόπο τον απόηχο της δικτατορίας του Πиноσέτ (1973–1990) στη σύγχρονη Χιλιανή ιστορία. Στην αχανή έρημο Ατακάμα, όπου λόγω απουσίας νερού και υγρασίας τοποθετούνται τα μεγαλύτερα τηλεσκόπια παγκοσμίως για την παρατήρηση του διαστήματος, είχε στην προϊστορία ανθίσει ένας ιδιαίτερος γηγενής πολιτισμός, πέρασμα ανάμεσα στον Ειρηνικό Ωκεανό και την οροσειρά των Άνδεων. Ο σκηνοθέτης παρατηρεί ότι οι ίδιες κλιματολογικές συνθήκες που βοηθούν τους αστρονόμους στη διαυγή παρατήρηση του διαστήματος προσελκύουν τους αρχαιολόγους που ανασκάπτουν το απώτερο παρελθόν της ερήμου – επειδή τα ευρήματα διατηρούνται σε καλή κατάσταση. Ανάμεσα στις δυο επιστημονικές πρακτικές τοποθετούνται οι μητέρες των αγνοούμενων, εκτελεσθέντων και εξαφανισθέντων της δικτατορίας του Πиноσέτ, οι σοροί των οποίων, αφού αποτέθηκαν σε ομαδικούς τάφους την εποχή της δικτατορίας στην αχανή έρημο, εκσκάφθηκαν πριν την πτώση του καθεστώτος από το στρατό και απορρίφθηκαν σε άγνωστα μέρη, προς εξάλειψη «ενοχοποιητικών στοιχείων».

Στην ταινία, οι μητέρες πορεύονται στην έρημο, όπως οι σύγχρονοι αρχαιολόγοι τοπίου στις περιφερειακές έρευνες. Βαδίζουν δίπλα δίπλα, στοιχισμένες σε έναν αυτοσχέδιο κάνναβο και αναζητούν όχι κεραμική, αλλά τυχόν υπολείμματα από τα οστά των νεκρών τους (Abbott 2011). Η μνήμη γίνεται αρχαιολογία και η *νοσταλγία για το φως* διαπερνά την ανάγκη του ανθρώπινου είδους να κατανοήσει το απώτερο παρελθόν, τα βάθη του διαστήματος, αλλά και να φωτίσει το πρόσφατο παρελθόν. Η αρχαιολογία της Ατακάμα, έτσι, σταδιακά

στράφηκε και προς την έρευνα των αυτόχθονων πληθυσμών της ερήμου (Kalazich 2015), οι οποίοι είχαν αποσιωπηθεί από το στρατοκρατούμενο δικτατορικό καθεστώς του Πινοσέτ (Ayala 2018). Η χιλιανή εμπειρία εντάσσεται σ' ένα ευρύτερο λατινοαμερικανικό πεδίο, όπου η αρχαιολογική μεθοδολογία έχει εφαρμοστεί στη μελέτη των υλικών καταλοίπων των δικτατορικών περιόδων σε Αργεντινή και Ουρουγουάη, με αντικείμενο, μεταξύ άλλων, τους χώρους κράτησης (Funari κ.ά. 2009· Zarankin και Salerno 2011).

Συγχρόνως, το χιλιανό παράδειγμα έρχεται να συναντήσει τους ομαδικούς τάφους του Ισπανικού Εμφυλίου σε μια άλλη ταινία, όπου η μητρότητα προβάλλει παράλληλα με την αναζήτηση των δολοφονηθέντων οικείων· πρόκειται για την ανασκαφή του ομαδικού τάφου στην τελευταία σκηνή της ταινίας *Παράλληλες Μητέρες* (Madres Paralelas, Almodóvar 2021), όπου τα μέλη της τοπικής κοινότητας ξαπλώνουν στον χώρο της ανασκαφής, παίρνοντας συμβολικά τη θέση των δολοφονημένων νεκρών τους.

Η αρχαιολογία του πρόσφατου παρελθόντος θίγει τα δύσκολα αυτά ζητήματα, που εν πολλοίς άπτονται του θέματος, είναι ωστόσο εκτός της ελληνικής ερευνητικής εμπειρίας. Εξετάζει μαζί με τις θεσμικές και αποσιωπημένες προσλήψεις του παρελθόντος από τοπικούς δρώντες, τόσο στην ελλαδική περίπτωση (Hamilakis 2008· Λεκάκης 2026) όσο και ευρύτερα. Διατρέχει τις δύσκολες κληρονομίες και τις σκοτεινές περιόδους. Το παράδειγμα της Ισπανίας, με τις ανασκαφές των στρατοπέδων εγκλεισμού και τους ομαδικούς τάφους των θυμάτων του φρανκικού καθεστώτος, προσφέρει αναλογίες για το πώς η αρχαιολογία προσθέτει γνώση διαφορετικής ποιότητας από την ιστορική και πώς οδηγεί στη διαχείριση του εμφυλιακού τραύματος (González-Ruibal 2012· Tejerizo-García 2026).

Ανάλογες διεργασίες συμβαίνουν στη Γερμανία, με την ανάδυση της αρχαιολογίας της Ναζιστικής περιόδου (Bernbeck 2018) αλλά και συγκριτικά μεταξύ διαφορετικών γεωγραφικών περιοχών (Rosignoli κ.ά. 2020).

Παράλληλα, η ανάδυση της ιατροδικαστικής αρχαιολογίας (forensic archaeology) ως διεπιστημονικού πεδίου στο μεταίχμιο μεταξύ αρχαιολογίας, φυσικής ανθρωπολογίας, μοριακής γενετικής και δικαστικής επιστήμης, έχει προσφέρει μεθοδολογικά εργαλεία για την προσέγγιση υλικών καταλοίπων του πρόσφατου παρελθόντος. Όπως επισημαίνει η Crossland (2013), το πεδίο αυτό τοποθετείται στη διασταύρωση πολλαπλών επιστημολογικών επιπέδων (επιστημονική πρακτική – δικαστική μαρτυρία – αναζητήσεις συγγενών και απογόνων). Στο πλαίσιο αυτό, η μεθοδολογική συμβολή του πεδίου επεκτείνεται πέρα από την εκταφή, στη διερεύνηση ευρύτερων τοπίων βίας. Στην Ανατολική Μεσόγειο και τα Βαλκάνια, θεσμικές πρωτοβουλίες, όπως η Διερευνητική Επιτροπή για τους Αγνοούμενους στην Κύπρο (CMP) και οι εργασίες της International Commission on Missing Persons (ICMP) στη Βοσνία-Ερζεγοβίνη, έχουν διαμορφώσει μεθοδολογικά πρωτόκολλα για την ανεύρεση, εκταφή και ταυτοποίηση ανθρώπινων καταλοίπων μέσω συνδυασμού αρχαιολογικής μεθόδου και ανάλυσης DNA (Sant Cassia 2007· Wagner 2008· Kovras 2017).

Αντίστοιχα, η ανάπτυξη της αρχαιολογίας των συγκρούσεων (conflict archaeology) καθώς και της αρχαιολογίας του αρχείου (archive archaeology), ως αυτόνομων κλάδων τις τελευταίες δεκαετίες (Schofield 2005· Saunders 2012), η χρήση νέων τεχνολογιών, από το LiDAR μέχρι και τις άλλες μεθόδους τηλεπισκόπησης (Campana κ.ά. 2022· Stichelbaut κ.ά. 2023), συνδυασμένες με επί μέρους θέματα που συζητούνται και στον παρόντα τόμο, αναδεικνύουν τις πολλαπλές νέες κατευθύνσεις που μπορεί να πάρει αυτό το πεδίο. Ευελπιστούμε πως ο τόμος θα συμβάλει στη διεύρυνση των οριζόντων του αναδυόμενου αυτού πεδίου και θα λειτουργήσει ως γέφυρα σε ένα μέλλον που η σχέση αρχαιολογίας και πολέμου με τις πολλές της εκφάνσεις θα γίνει κοινός ερευνητικός τόπος και στη χώρα μας.

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Οι επιμελητές εκφράζουμε την ευγνωμοσύνη μας στην Δρ. Κατερίνα Μπουκάλα-Καρκαγιάννη για τη συνεργασία κατά τη διάρκεια της παραγωγής του τόμου, καθώς και στους Γενικούς Επιμελητές του AURA, Καθηγητές Γιάννη Παπαδάτο και Κωνσταντίνο Κοπανιά, για την αποδοχή του τόμου και την αρωγή σε τεχνικά ζητήματα. Επίσης, ευχαριστούμε τον κ. Αντώνη Μάνο-Μιμιλίδη για τον σχεδιασμό της μακέτας του εξωφύλλου,

τη βοήθεια στον σχεδιασμό των χαρτών της εισαγωγής, όπως και τη βελτίωση της ποιότητας φωτογραφιών εντός του τόμου.

Η παραγωγή και έκδοση του τόμου στηρίχθηκε από την Ένωση Αρχαιολόγων Ελλάδας «Ηώς». Η έκδοση στη σειρά των AURA Supplements πραγματοποιήθηκε με την οικονομική στήριξη της Κοσμητείας της Φιλοσοφικής Σχολής του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

Συμβολή συγγραφέων: [ΙΚ]: Συγγραφή, επιμέλεια. [ΠΜ]: Επιμέλεια. [ΦΜΑ]: Συγγραφή, επιμέλεια. [ΚΤ]: Επιμέλεια.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Abbott, A. 2011. «Answers from the Atacama: a Chilean film juxtaposes astronomy with the search for those killed under Augusto Pinochet». *Nature*, 470(7334): 333–34.
- Αδάμ-Βελένη, Π., και Α. Κουκουβού, Επιμ. 2012. *Αρχαιολογία στα Μετόπισθεν. Στη Θεσσαλονίκη των παραγμένων χρόνων 1912–1922. Κατάλογος έκθεσης 24-11-2012 – 31-12-2013*. Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, αρ. 19. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Ζήτη.
- Αδάμ-Βελένη, Π., Ε. Τσαγκαράκη, και Κ. Χατζηνικολάου, Επιμ. 2016. *Ραιδεστός – Θεσσαλονίκη. Αρχαιότητες σ' ένα ταξίδι προσφυγιάς, Κατάλογος έκθεσης 27-01-2016 – 31-01-2017*. Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, αρ. 30. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις ΚΕΘΕΑ Σχήμα+Χρώμα.
- Allen, S. H. 2011. *Classical Spies: American Archaeologists with the OSS in World War II Greece*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Almodóvar, P. 2021. *Madres paralelas*. Ταινία μεγάλου μήκους. Παραγωγή: El Deseo, Remotamente Films, Sony Pictures Classics.
- Alram-Stern, E. και A. Douzougli. 2015. *Die deutschen Ausgrabungen 1941 auf der Visviki-Magula/Velestino. Die neolithischen Befunde und Funde*. Beiträge zur ur- und frühgeschichtlichen Archäologie des Mittelmeer-Kulturreumes 36. Bonn: Habelt.
- Ayala, P. 2018. «Archaeology and indigenous communities of Chile». *Encyclopedia of Global Archaeology*: 1–18.
- Bernbeck, R. 2018. «An emerging archaeology of the Nazi era». *Annual Review of Anthropology* 47(1): 361–76.
- Campana, S., M. Sordini, S. Berlioz, M. Vidale, R. Al-Lyla, A. Al-Araj, A. Bianchi. 2022. «Remote sensing and ground survey of archaeological damage and destruction at Nineveh during the ISIS occupation». *Antiquity* 96(386): 436–54.
- Crossland, Z. 2013. «Evidential Regimes of Forensic Archaeology». *Annual Review of Anthropology* 42: 121–37.
- Damaskos, D. και D. Plantzos, Επιμ. 2008. *A Singular Antiquity: Archaeological and Hellenic identity in twentieth-century Greece*. Athens: Benaki Museum.
- Davis, J. 2000. «Warriors for the Fatherland: National Consciousness and Archaeology in 'Barbarian' Epirus and 'Verdant' Ionia, 1912–22». *JMA* 13(1): 76–98.
- Δήλωση της Υπουργού Πολιτισμού Λίνας Μενδώνη. Δελτίο Τύπου. 28-02-2026. (<https://www.culture.gov.gr/el/Information/SitePages/view.aspx?nID=5605>).
- Δήλωση Υπουργού Πολιτισμού Λίνας Μενδώνη, Δελτίο Τύπου 05-03-2026: Παρουσιάστηκαν οι φωτογραφίες από την εκτέλεση των 200 στην Καισαριανή: <https://www.lifo.gr/now/entertainment>
- Δήμος Συκεών, 14 Μαρτίου 2025. «Έξι ομαδικοί τάφοι εκτελεσμένων του Εμφυλίου βρέθηκαν στις Συκιές απέναντι από το Επταπύργιο - Εντοπίστηκαν συνολικά 22 σκελετοί, σε γυναίκα παραπέμπει ο ένας». <https://www.dimosneapolis-sykeon.gr>
- Flouda, G. 2017. «Archaeology in the war zone: August Schörgendorfer and the Kunstschutz on Crete during World War II». *BSA* 112: 341–77.
- Flouda, G. 2023. «The Kunstschutz in World War II Occupied Crete». Στο *National-Socialist Archaeology in Europe and its Legacies*, επιμ. M. Eickhoff, D. Modl, K. Meheux και E. Nuijten, 281–302. Cham: Springer.
- Funari, P., A. Zarankin, και M. Salerno, Επιμ. 2009. *Memories from Darkness: Archaeology of Repression and Resistance in Latin America*. New York: Springer.
- González-Ruibal, A. 2012. «From the battlefield to the labour camp: archaeology of civil war and dictatorship in Spain». *Antiquity* 86(332): 456–73.
- Guzmán, P. 2010. *Nostalgia de la luz*. Ντοκιμαντέρ. Παραγωγή: Atacama Productions, Blinker Filmproduktion, WDR, Cronomedia.
- Kalazich, F. 2015. «Memory as Archaeology: An Experience of Public Archaeology in the Atacama Desert». *Public Archaeology* 14(1): 44–65.
- Καλπαξής, Θ. 1993α. *Αρχαιολογία και Πολιτική 1: Σαμιακά Αρχαιολογικά 1850–1914*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- . 1993β. *Αρχαιολογία και Πολιτική 2: Η Ανασκαφή του Ναού της Αρτέμιδος (Κέρκυρα 1911)*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Καρούζου, Σ. 1946. «Πώς φυλάχτηκαν τὰ ἀρχαῖα τοῦ Ἑθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου». *Νέα Ἑστία* 40, 15-11-1946, τεύχος 465: 1148–63.

- Katevas, F. 2024. «Kerameikos: a Significant Archaeological Site of Athens and Its Museum during World War II (1940–44)». Στο *Archaeology, Cultural Heritage and World War II*, επιμ. A. Crisà, 184–207. Leiden and Boston: Brill.
- Κλουκίνας, Δ. 2020. «Δημόσια Αρχαιολογία και Αρχαιολογία του πρόσφατου παρελθόντος. Η ανασκαφή και ανάδειξη του Ι.Ν. Αγίου Νικολάου στο μνημονικό τοπίο της Σπερχειάδας». Διπλωμ. Εργ., Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο.
- Kokkinidou, D., και M. Nikolaidou. 2004. «On the Stage and Behind the Scenes Greek Archaeology in Times of Dictatorship». Στο *Archaeology Under Dictatorship*, επιμ. M. Galaty και C. Watkinson, 155–90. Boston: Springer US.
- Κόκκου, Α. 2009. *Η μέριμνα για τις αρχαιότητες στην Ελλάδα και τα πρώτα μουσεία*. Αθήνα: ΚΑΠΟΝ.
- Κουζινόπουλος, Σ. 2025. *Γεντί Κουλέ, η Βασίλη της Θεσσαλονίκης*. Θεσσαλονίκη: Ιανός.
- Κουντούρη, Ε. και Σ. Μασουρίδη, Επιμ. 2013. *Ιστορίες επί χάρτου. Μορφές και θέματα της Αρχαιολογίας στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*. Αθήνα: ΥΠ.ΠΟ. – ΓΔΑΠΚ/Δ.Δ.Ε.Α.Μ.
- Κουντούρη, Ε., Στ. Μασουρίδη, Κ. Ξανθοπούλου, και Αθ. Χατζηδημητρίου, Επιμ. 2021. *Περί τῶν Ἀρχαιοτήτων ἰδίως. Ἡ Αρχαιολογία στην Ελλάδα του 19ου αι. μέσα από τις πηγές του Αρχείου των Υπηρεσιών των Αρχαιοτήτων. Πρακτικά συνεδρίου 22–24 Οκτωβρίου 2014*. Αθήνα: ΟΔΑΠ.
- Kotsakis, K. 2002. «The past is ours: Images of Greek Macedonia». Στο *Archaeology under fire: Nationalism, politics and heritage in the Eastern Mediterranean and Middle East*, επιμ. L. Mesckell, 44–67. London, New York: Routledge.
- Κωτσάκης, Κ. 2006. «Πρόλογος». Στο *Η αρχαιολογία στο στόχαστρο. Εθνικισμός, πολιτική, και πολιτιστική κληρονομιά στην Ανατολική Μεσόγειο και στη Μέση Ανατολή*, επιμ. L. Mesckell, 9–13. Μτφ. Ε. Σαμπανίκου και Α. Κάουα. Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική.
- Kovras, I. 2017. *Grassroots Activism and the Evolution of Transitional Justice: The Families of the Disappeared*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Λεκάκης, Σ. 2026. *Τα Μνημεία του Τραύματος. Αρχαιολογία και Πολιτική στη Μικρά Ασία (1919–1922)*. Αθήνα: Νεφέλη.
- Ματθαίου, Α.Π., και Α. Χατζηδημητρίου, Επιμ. 2021. *Πρακτικά Συμποσίου εις μνήμην Παναγιώτου Ευστρατιάδου (1815–88)*. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού, Διεύθυνση Διαχείρισης Εθνικού Αρχείου Μνημείων, Ελληνική Επιγραφική Εταιρεία.
- Moudopoulos-Athanasίου, F. 2015. «From past to present: heritage and conflict: modern promenades in the Acropolis». Στο *Segundo congreso internacional de buenas prácticas en patrimonio mundial: Personas y comunidades*, επιμ. A. Castillo, 107–23. Madrid: Universidad Complutense.
- Pantzou, N. 2011. «Materialities and traumatic memories of a twentieth-century Greek exile island». Στο *Archaeologies of Internment*, επιμ. Ad. Myers και G. Moshenska, 191–205. New York, NY: Springer New York.
- Παπαμάρκος, Δ. 2016. *Γκιάκ. Δηγήματα*. Αθήνα: Αντίποδες.
- Παυλή, Κ. 2014. *Εις το όνομα του πολιτισμού. Η ιδεολογία των ανασκαφών στη Μικρά Ασία «κατά την μικρασιατικήν κατοχήν υπό της Ελλάδος» (1919–22)*. Ιωάννινα: Ισνάφι.
- Πετράκος, Β. Χ. 1994. «Τα αρχαία της Ελλάδος κατά τον πόλεμο 1940–1944». *Ο Μέντωρ* 31: 31–185.
- _____. 2013. *Πρόχειρον Αρχαιολογικόν, 1828–2012. Μέρος Ι: Χρονογραφικό*. Αθήνα: Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.
- Πλάντζος, Δ. 2014. *Οι αρχαιολογίες του Κλασικού. Αναθεωρώντας τον εμπειρικό κανόνα*. Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου.
- _____. 2023. *Αρχαιοπολιτική*. Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου.
- Rosignoli, Br., C. Marín Suárez, και C. Tejerizo-García, Επιμ. 2020. *Arqueología de la dictadura en Latinoamérica y Europa/ Archaeology of dictatorship in Latin America and Europe*. BAR-IS 2979. Oxford: BAR Publishing.
- Sant Cassia, P. 2007. *Bodies of Evidence: Burial, Memory and the Recovery of Missing Persons in Cyprus*. Oxford: Berghahn.
- Saunders, N., Επιμ. 2012. *Beyond the Dead Horizon: Studies in Modern Conflict Archaeology*. Oxford: Oxbow Books.
- Schofield, J. 2005. *Combat Archaeology: Material Culture and Modern Conflict*. London: Duckworth.
- Shapland, A. και E. Stefani, Επιμ. 2017. *Archaeology Behind the Battle Lines: the Macedonian Campaign (1915–19) and its Legacy*. British School at Athens. Modern Greek and Byzantine studies 4. London, New York: Routledge, Taylor & Francis Group.
- Smith, L. 2006. *Uses of heritage*. London: Routledge.
- Stefanou, E. και I. Antoniadou. 2021. «Eptapyrgio, a Modern Prison inside a World Heritage Monument Raw Memories in the Margins of Archaeology». Στο *Contested Antiquity Archaeological Heritage and Social Conflict in Modern Greece and Cyprus*, επιμ. E. Solomon, 272–96. Bloomington: Indiana University Press.
- Stichelbaut, B., D. Coucke, D.G. Passmore, J. Van de Winkel, και G. De Mulder. 2023. «LiDAR and conflict archaeology: the Battle of the Bulge (1944–1945)». *Antiquity* 97(394): 945–63.

- Σουέρεφ, Κ.Ι., Επιμ. 2017. *Ήπειρος 1881–1945. Αρχεία και Αρχαιότητες. Πρακτικά Επιστημονικής Ημερίδας, 18-02-2015*. Ιωάννινα: Εκδόσεις Εταιρείας Ηπειρωτικών Μελετών.
- Στρατούλη, Γ., Στ. Χατζητουλούσης, και Βλ. Βλασίδης, Επιμ. 2023. *Αρχαιολογία εν καιρώ πολέμου στο Κιλκίς. Από τα χαρακώματα των μαχών... στα σκάμματα των ανασκαφών/Archaeology in times of war in Kilkis. From the war trenches ...to the excavation trenches*. Κιλκίς: ΥΠ.ΠΟ. – ΕΦΑ Κιλκίς.
- Tejerizo-García, C. 2026. «When ethics is not enough: Dealing with difficult heritages of the Spanish post-Civil War at the local scale». Στο *The Routledge handbook of heritage ethics*, επιμ. Α. Pantazatos, Tr. Ireland, J. Schofield, R. Zhang, 143–56. London: Routledge.
- Τιβέριος, Μ. 2023. «Η τρίχρονη παρουσία της ελληνικής Αρχαιολογικής Υπηρεσίας στη Μικρά Ασία (1919–1922). Γνωστές και άγνωστες δράσεις». Στο *Μικρασιατικός Ελληνισμός. Ημερίδα της Ακαδημίας Αθηνών (10-11-2022) με αφορμή τα 100 χρόνια από τη Μικρασιατική Καταστροφή*, επιμ. Ε. Σαράντη, 9–80. Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών.
- Τσώνος, Α. 2009. *Σκάβοντας στην Αλβανία, Ιστορία και Ιδεολογία των αρχαιολογικών ερευνών κατά το 19ο και 20ό αιώνα*. Ιωάννινα: Εκδόσεις Ισνάφι.
- Hamilakis, Y. 2007. *The Nation and its Ruins: Antiquity, Archaeology, and National Imagination in Greece*. Oxford: Oxford University Press.
- _____. 2008. *Decolonizing Greek archaeology: indigenous archaeologies, modernist archaeology and the post-colonial critique*. Στο *A Singular Antiquity: Archaeology and Hellenic Identity in Twentieth-Century Greece*, επιμ. D. Damaskos Dimitris και D. Plantzos, 273–84. Benaki Museum Supplement 3. Athens: Benaki Museum.
- Χαμηλάκης, Γ., και Ρ. Γκρήνπεργκ. 2022. *Αρχαιολογία, έθνος και φυλή. Αναμέτρηση με το παρελθόν, αποαποικιοποίηση του μέλλοντος στην Ελλάδα και το Ισραήλ*. Μτφ. Μ. Λαλιώτης. Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου.
- Voutier, O., 1823. *Mémoires du colonel Voutier sur la guerre actuelle des Grecs*. Paris: Bossange Frères.
- Wagner, S. E. 2008. *To Know Where He Lies: DNA Technology and the Search for Srebrenica's Missing*. Berkeley: University of California Press.
- Zarankin, A. και M. Salerno. 2011. «‘The Engineering of Genocide’: An Archaeology of Dictatorship in Argentina». Στο *Archaeologies of Internment*, επιμ. Α. Myers και G. Moshenska, 207–27. New York: Springer.
- Zervoudakis, P. 2025. «Forbidden Archaeologies: From the mass graves of the Civil-War executed to the Minoan monument at Papoura». *The European Archaeologist* 86: 79–87.

Η αρχαιολογία των «βορείων τόπων» του Δημητρίου Ευαγγελίδη (1913–1914)

Ιουλία Κ. Κατσαδήμα

Εφορεία Αρχαιοτήτων Ιωαννίνων
ikatsadima@culture.gr
ORCID: 0009-0005-6507-9607

ABSTRACT

The Greek military occupation of parts of Macedonia and Epirus during the Balkan Wars (1912–1913) has often been associated with the activity of Greek archaeologists, who were appointed by the Greek state to record the antiquities in those areas by presenting them as components of the national heritage. Of particular interest is the case of Dimitrios Evangelidis (1888–1959), who, a native of Epirus himself, was summoned by the Greek state to record the “Antiquities and Byzantine monuments of northwestern Epirus”, a project that lasted from March 1913 to June 1914, but mostly from June to October 1913.

Although short in duration, Evangelidis’ expedition in southern Albania was highly organized, aiming in documenting both ancient and byzantine remains. Evangelidis conducted extensive surveys on various sites, along with short excavations and systematic documentation of the archaeological material. He visited fortified sites, byzantine churches and monasteries. He documented and collected antiquities, mostly inscriptions, having some of them being transported to Corfu and Ioannina. His reports were submitted through the “General Administration of the Lands occupied by the Greek army in Epirus” to the “Ministry of Ecclesiastical and Public Education” as well as to the “Ministry of Foreign Affairs”; most of these reports are kept in the National Historical Archive of Antiquities and Restoration that lies under the auspices of the Directorate for the Management of the National Monuments Archive of the Hellenic Ministry of Culture, while few are to be found in the Diplomatic and Historical Archives of the Hellenic Ministry of Foreign Affairs. These records contain in detail the archaeological fieldwork conducted by Evangelidis in southern Albania, which should be seen against the effort made by the Greek state to employ archaeological evidence to support claims over the aforementioned territory, in order to pursue its unification with Greece. In other words, Evangelidis’ example illustrates one of the ways in which archaeology has been used in support of the political agenda of the time and vice versa.

1. ΕΝΑΣ ΤΟΠΟΣ ΜΕ «ΣΚΟΤΕΙΝΗ» ΙΣΤΟΡΙΑ

«Όσον σκοτεινή και ἄν εἶναι ἡ ἱστορία τῆς Ἠπείρου, πανταχοῦ ὅμως σώζονται τὰ λείψανα τοῦ ἱστορικοῦ βίου τῶν κατοίκων αὐτῆς, μαρτυροῦντα ὅτι ἀπὸ τοῦ 4ου τοῦλάχιστον αἰῶνος [π.Χ.] εἶχον εἰσέλθει καὶ οὗτοι εἰς τὴν ὁδὸν τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ» (Ευαγγελίδης 1913β, 278–79). Αὐτὴ ἡ παραδοχὴ συνιστᾷ τὴν εἰσαγωγὴν στὴν πρώτη, συνθετικὴ ἐκθεση/αναφορὰ τοῦ Δημητρίου Ευαγγελίδη (Εικ. 1), ἐπίστρατοῦ ἐπιμελητῆ ἀρχαιοτήτων,

Εικ. 1. Προσωπογραφία Δημητρίου Ευαγγελίδη. Αρχαιολογικό Μουσείο Ιωαννίνων (Κ. Μαλάμος).

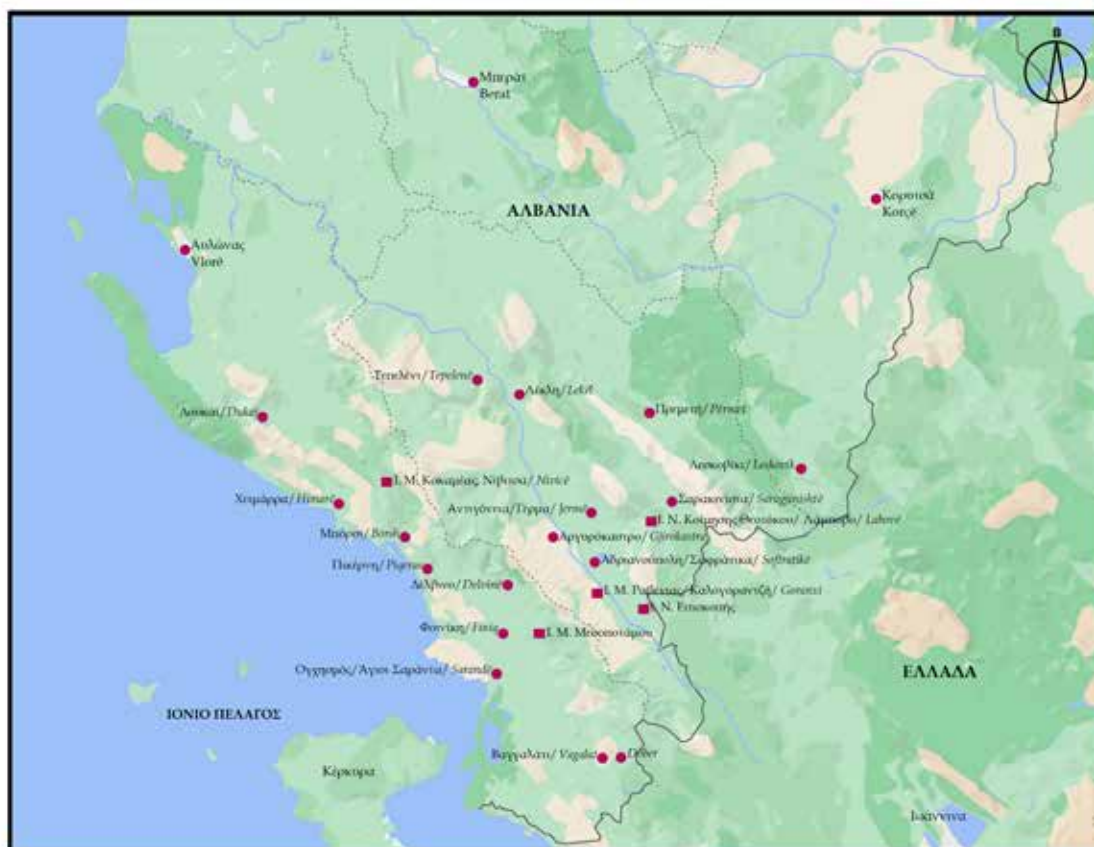
«περὶ τῶν ἀνὰ τὴν ΒΔ. Ἑπειρον ἀρχαιοτήτων».¹ Η έκθεση, με ημερομηνία 07 Αυγούστου 1913, υποβλήθηκε προς το Ὑπουργεῖον τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως (εφεξὺς ΥΠ.ΕΚ.Δ.Ε.) και αποτέλεσε την ένατη κατά σειρά αναφορά στο διάστημα της παρουσίας του σε εδάφη της σημερινής Νότιας Αλβανίας, από τον Ιούνιο έως τον Οκτώβριο του 1913, και πιθανώτατα με διαλείμματα έως τον Ιούνιο του 1914 (Εικ. 2).

Το διάστημα κατά το οποίο δραστηριοποιήθηκε ο Ευαγγελίδης στην περιοχή, αφενός μεν συμπίπτει με το πέρας των βαλκανικών πολέμων 1912–1913, αφετέρου συνδέεται με τα γεγονότα που οδήγησαν στην οριστικοποίηση των βορειοδυτικών ελληνικών συνόρων και την ανάδυση μιας νέας πολιτικής οντότητας στον κορμό της βαλκανικής χερσονήσου με τη δημιουργία του Αλβανικού κράτους.

Των γεγονότων αυτών είχε προηγηθεί η νικηφόρος προέλαση του ελληνικού στρατού στη Μακεδονία και την Ἑπειρο, οι οποίες για τον λόγο αυτό ονομάστηκαν «Νέες Χώρες». Στο διάστημα αυτό η ελληνική κυβέρνηση προχώρησε στην οργάνωση των απελευθερωμένων εδαφών που επιδίωκε να προσαρτήσει στο Ελληνικό Κράτος με τη δημιουργία τοπικών Διοικήσεων.² Στην Ἑπειρο δημιουργήθηκε αμέσως μετά από την απελευθέρωση των Ιωαννίνων, στις 09/21 Φεβρουαρίου 1913, η «Γενική Διοίκηση τῶν ἐν Ἑπείρῳ ὑπὸ τοῦ Ἑλληνικοῦ στρατοῦ κατεχομένων χωρῶν» (εφεξὺς Γενική Διοίκηση Ἑπείρου), με ἑδρα τα Ιωάννινα και πρώτο Γενικό Διοικητή τον Γεώργιο Χρηστάκη Ζωγράφο (Νικολαΐδου 1987· Πιτούλη-Κίτσου 1997, 348–54).

¹ Έκθεση «Περὶ τῶν κατὰ τὴ ΒΔ. Ἑπειρον ἀρχαιοτήτων καὶ τῶν ἀπαραιτήτων πρὸς ἐκτέλεσιν ἀνασκαφῶν», η οποία διαβιβάστηκε στο Υπουργεῖο Εξωτερικῶν (εφεξὺς ΥΠ.ΕΞ.) με το αρ. πρωτ. 10477/13-08-1913 έγγραφο της Γενικῆς Διοικήσεως Ἑπείρου (Πηγή: Υπουργεῖο Πολιτισμοῦ/ Διεύθυνση Διαχείρισης Ἐθνικοῦ Ἀρχείου Μνημείων/ Τμήμα Διαχείρισης Ἱστορικοῦ Ἀρχείου Ἀρχαιοτήτων και Ἀνασθηλώσεων (εφεξὺς ΥΠ.ΠΟ./Δ.Δ.Ε.Α.Μ./Τ.Δ.Ι.Α.Α./κιβ. 485 = Ευαγγελίδης 1913β, 278–80· Κατσαδήμα 2023, 164, εικ. 31–4). Οι ημερομηνίες δίνονται με βάση το Ιουλιανό (Παλαιό) Ημερολόγιο, το οποίο αντικαταστάθηκε από το Γρηγοριανό (Νέο) Ημερολόγιο στις 16-02-1924· σ' ορισμένες περιπτώσεις σημειώνονται και οι δύο.

² ΦΕΚ 41/Α' /02-03-1913.

Εικ. 2. Χάρτης της περιοχής μελέτης.

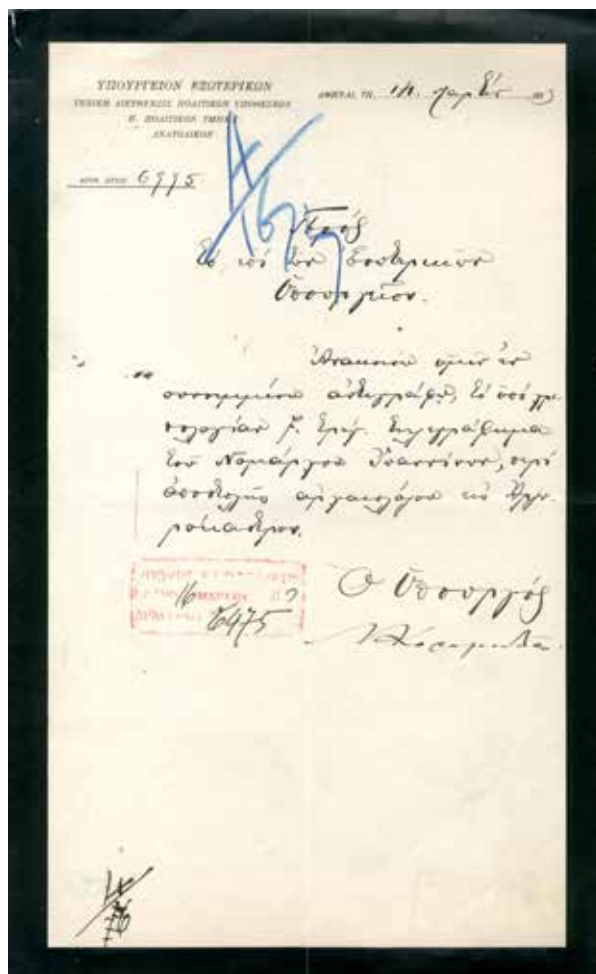
Η Γενική Διοίκηση Ηπείρου επρόκειτο να αναλάβει το έργο της ανασυγκρότησης των σημερινών περιφερειακών ενοτήτων Ιωαννίνων, Θεσπρωτίας και Πρέβεζας, καθώς και των περιοχών του Αργυροκάστρου, της Χειμάρρας, των Αγίων Σαράντα, του Λεσκοβικίου, της Πρεμετής και του Δελβίνου (Νικολαΐδου 1987, 499). Μεταξύ των ζητημάτων που καλούνταν να αντιμετωπίσει ήταν η περισυλλογή των ιστορικών και καλλιτεχνικών αντικειμένων, έργο το οποίο εκλήθησαν να φέρουν εις πέρας κυρίως Έλληνες αρχαιολόγοι, που μετακινήθηκαν στα εδάφη αυτά από άλλες αρχαιολογικές περιφέρειες της ελλαδικής επικράτειας (Πάντου κ.ά. 2007, 699· Βάσιλας 2010).

2. ΑΠΟ ΤΗ ΣΠΑΡΤΗ ΣΤΗΝ ΗΠΕΙΡΟ

Στην Ήπειρο εκκλήθη ο νεαρός Δημήτριος Ευαγγελίδης, επιμελητής αρχαιοτήτων Σπάρτης, ο οποίος τότε υπηρετούσε ως έφεδρος στο «Έμπεδον», τμήμα του 1ου Πεζικού Συντάγματος.³ Τον Ευαγγελίδη είχε υποδείξει ο προϊστάμενός του, Φρειδερίκος Βερσάκης, Έφορος Αρχαιοτήτων Λακωνικής, ο οποίος τον Δεκέμβριο του 1912, δύο ακριβώς μήνες μετά την απελευθέρωση της Πρέβεζας (21 Οκτωβρίου 1912), έστειλε στο ΥΠ.ΕΚ.Δ.Ε. αναφορά για τις αρχαιότητες της Πρέβεζας, όπου τόνιζε ότι «πρέπον είναι νὰ περισυλλεγῶσιν αἱ ἀρχαιότητες αὗται», και υπεδείκνυε για τον σκοπό αυτό ως απολύτως κατάλληλο τον «ἔφεδρον στρατιώτην ἐπιμελητὴν τῶν ἀρχαιοτήτων Σπάρτης, Δ. Εὐαγγελίδην».⁴ Ο Ευαγγελίδης, γεννημένος το 1886 στην Πλεσεβίστα (Πλαίσιο Φιλιατών) της Θεσπρωτίας, με εγκύκλιες σπουδές στη Φιλιπούπολη της Βουλγαρίας, είχε τοποθετηθεί στη

³ Έγγραφο με αρ. πρωτ. 108505/24-12-1912 (Πηγή: ΥΠ.ΠΟ./Δ.Δ.Ε.Α.Μ./Τ.Δ.Ι.Α.Α.Α. = Χατζηδημητρίου 2017, 37, εικ. 2α).

⁴ Έγγραφο με αρ. πρωτ. 331/18-12-1912 (Πηγή: ΥΠ.ΠΟ./Δ.Δ.Ε.Α.Μ./Τ.Δ.Ι.Α.Α.Α. = Χατζηδημητρίου 2017, 36–7).

Εικ. 3. Έγγραφο του Υπουργείου Εξωτερικών προς το Υπουργείο Εσωτερικών σχετικά με τηλεγράφημα του Νομάρχη Ιωαννίνων για την αποστολή αρχαιολόγου στο Αργυρόκαστρο (αρ. πρωτ. 6995/14-03-1913) (Πηγή: ΥΠ.ΠΟ./Δ.Δ.Ε.Α.Μ/Τ.Δ.Ι.Α.Α.Α.).

Σπάρτη ύστερα από επιτυχή εισαγωγή του στην Αρχαιολογική Υπηρεσία το 1908 (Δάκαρης 1959· *Λεύκωμα*, 15· Πετράκος 2011, 64–5).

Η καταγωγή του Ευαγγελίδη «ἐξ'Ηπείρου» αφενός και το γεγονός ότι γνώριζε «καλῶς τὸν τόπον» αφετέρου, οδήγησαν στην άμεση απόσπασή του τον Ιανουάριο του 1913 στην Αρχαιολογική Υπηρεσία της Περιφέρειας Πρεβέζης (Χατζηδημητρίου 2017, 36–7, εικ. 2α–β). Εκεί διενήργησε αυτοψίες στη Νικόπολη, την Κασσώπη και τον Ωρωπό, όπως συνάγεται από τις αναφορές που υπέβαλε προς το ΥΠ.ΕΚ.Δ.Ε. (Πάντου κ.ά. 2007, 699–700· Χατζηδημητρίου 2017, 38, εικ. 4 και 5· Αγγέλη 2017, 150–51). Ωστόσο, οι ανασκαφές στη Νικόπολη έμελλε να γίνουν όχι από τον ίδιο, αλλά από τον Αλέξανδρο Φιλαδελφέα με δαπάνη της Έν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, τον Ιούλιο του 1913 (Πάντου κ.ά. 2007, 700–1· Κωνσταντάκη 2013, 346–50· Μασουρίδη κ.ά. 2017, 73). Ο Φιλαδελφεύς, έφορος Αρχαιοτήτων Αργολιθοκορινθίας και μέλος του Διοικητικού Συμβουλίου της Αρχαιολογικής Εταιρείας, έφτασε στην Πρέβεζα ύστερα από την απομάκρυνση του Ευαγγελίδη, ο οποίος εκλήθη να μεταβεί στο Αργυρόκαστρο.

Την αποστολή αρχαιολόγου στο Αργυρόκαστρο είχε ζητήσει ο Γεώργιος Χρηστάκης Ζωγράφος. Το τηλεγράφημα είχε διαβιβάσει ο Νομάρχης Ιωαννίνων Άγγελος Φορέστης στον Υπουργό Εξωτερικών της Κυβέρνησης Βενιζέλου, Λάμπρο Κορομηλά (Εικ. 3),⁵ ο οποίος και ειδοποίησε μέσω του Υπουργείου Εσωτερικών, το ΥΠ.ΕΚ.Δ.Ε.⁶ Στο τηλεγράφημα του Ζωγράφου γινόταν ονομαστική αναφορά στον Ευαγγελίδη και

5 Το με αρ. πρωτ. 6995/14-03-1913 έγγραφο του ΥΠ.ΕΕ. (Πηγή: ΥΠ.ΠΟ./Δ.Δ.Ε.Α.Μ/Τ.Δ.Ι.Α.Α.Α./κιβ. 485).

6 Έγγραφο με αρ. πρωτ. 6475/21-03-1913 (Πηγή: ΥΠ.ΠΟ./Δ.Δ.Ε.Α.Μ/Τ.Δ.Ι.Α.Α.Α./κιβ. 485· Κατσαδιάμα 2023, 161, εικ. 3).

Εικ. 4. Το αρ. 5332/03-1913 τηλεγράφημα του Γεωργίου Χρηστάκη Ζωγράφου προς το Υπουργείο των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως (αρ. πρωτ. ΥΠ.ΕΚ.Δ.Ε. 404/24-06-1913) (Πηγή: ΥΠ.ΠΟ./Δ.Δ.Ε.Α.Μ./Τ.Δ.Ι.Α.Α.Α.).

σημειωνόταν και ο λόγος: η εύρεση μιας «έλληνικής πλακός μετ' ἀναγλύφου, καὶ ἄλλα ἶχνη ἀρχαίων ἑλληνικῶν μνημείων» στην περιοχή Τεπελενίου· συγχρόνως γινόταν σαφές ότι ο Ευαγγελίδης έπρεπε να μεταβεί στο Αργυροκάστρο «πρὸς ἀρχαιολογικὴν ἐξερευνίσιν ἐπαρχιῶν Τεπελενίου, Χειμάρρας, Ἀργυροκάστρου, Δελβίνου», εφόσον το αποτέλεσμα της έρευνάς του αναμενόταν να ενισχύσει τη «γνώμην ἑλληνικότητος χωρῶν» (Εικ. 4).⁷

3. ΟΙ «ΒΟΡΕΙΟΙ ΤΟΠΟΙ»

Η πορεία του Ευαγγελίδη στους «βορείους τόπους», όπως ο ίδιος αποκαλεί τις περιοχές αυτές (Ευαγγελίδης 1913α), ιχνηλατείται μέσω μιας σειράς εκθέσεων-αναφορών προς τη Γενική Διοίκηση Ηπείρου, η οποία τις διαβίβαζε στο ΥΠ.ΕΚ.Δ.Ε., ενίοτε δε στο «ἐπὶ τῶν Ἐξωτερικῶν Ὑπουργεῖον».

Στις δώδεκα τουλάχιστον εκθέσεις, τις οποίες συντάξε από τις 25 Ιουνίου 1913 έως τις 07 Μαΐου 1914, ο Ευαγγελίδης καταγράφει με ενάργεια και γλαφυρότητα το σύνολο των ενεργειών του, οι οποίες περιλαμβάνουν αυτοψίες, επιφανειακές έρευνες, περισυλλογές και ανασκαφές.

Η πρώτη έκθεση, με ημερομηνία 25 Ιουνίου 1913, συντάχθηκε στη Χειμάρρα (σημ. Himarë) και αναφέρεται στον Ογχησμό,⁸ με τον οποίο ταυτίζει τα ερείπια στο λιμάνι των Αγίων Σαράντα (σημ. Sarandë). Κατά την

⁷ Το με αρ. 5332 τηλεγράφημα προς το ΥΠ.ΕΚ.Δ.Ε με αρ. πρωτ. 404/24-06-1913 (Πηγή: ΥΠ.ΠΟ./Δ.Δ.Ε.Α.Μ./Τ.Δ.Ι.Α.Α.Α./κιβ. 485).

⁸ Έκθεση «Περὶ τῶν λειψάνων τοῦ Ὀγχημοῦ κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς καὶ βυζαντιακοὺς χρόνους» με ημερομηνία 25-06-1913, η οποία διαβιβάστηκε στο ΥΠ. ΕΞ. με το αρ. πρωτ. 6387/01-07-1913 έγγραφο (Πηγή: ΥΠ.ΠΟ./Δ.Δ.Ε.Α.Μ./Τ.Δ.Ι.Α.Α.Α./κιβ. 485 = Ευαγγελίδης 1913β, 284–86· Κατσαδήμα 2023, 161–62, εικ. 5–7).

παραμονή του στη Χειμάρρα διενήργησε μια μικρής έκτασης ανασκαφή κοντά στο χωριό Πύλιουρι (σημ. Pilur), και επισκέφθηκε την οχυρή θέση στο Μπόρσι (σημ. Borshi), ένα αρχαίο κτίριο στη Πικέρνη (σημ. Píqeras) όπου εντόπισε τμήμα σαρκοφάγου με παράσταση Αμαζονομαχίας και πιθανότατα την εκκλησία της Κοκαμέας/Κοκαμιάς, κοντά στη Νιβίτσα (σημ. Nivicë).

Από τη Χειμάρρα μετέβη στο Δέλβινο (σημ. Delvinë). Εκεί, με ημερομηνία 03 Ιουλίου 1913, συνέταξε την έκθεση για τις αρχαιότητες της Χειμάρρας, χωρίς, ωστόσο, να συμπεριλάβει την εκκλησία της Κοκαμέας.⁹ Όσο βρισκόταν στο Δέλβινο, επισκέφθηκε τον ναό του Αγίου Νικολάου στο Μεσοπόταμο¹⁰ και την αρχαία πόλη της Φοινίκης, κοντά στο ομώνυμο χωριό (σημ. Finiq).¹¹

Από το Δέλβινο έφθασε στις 12 Ιουλίου 1913 στο Αργυρόκαστρο (σημ. Gjirokastrës), όπου έμεινε έως το τέλος Ιουλίου διενεργώντας αυτοψίες σε αρχαιολογικές θέσεις και μνημεία, κυρίως στην κοιλάδα του Δρίνου, αλλά και πιο μακριά, έως το Τεπελένι, όπου επισκέφθηκε τις δύο οχυρές θέσεις στο Δουκάϊ (σημ. Dukaj) και πιθανώς, στο Λέκλι (σημ. Lekël). Κατά το διάστημα της παραμονής του στο Αργυρόκαστρο, συνέταξε τέσσερις εκθέσεις: για την εκκλησία Κοκαμέας,¹² το Τεπελένι¹³ την εκκλησία του Τιμίου Σταυρού (ή της Κοιμήσεως της Θεοτόκου) στο Λάμποβο (σημ. Labovë) και τα ερείπια στον λόφο της Γέρμας (σημ. Jerma).¹⁴ Για τις αρχαιότητες της Γέρμας υπέβαλε συμπληρωματική έκθεση, όπου αναφέρθηκε και σε μνημεία της κοιλάδας του Δρίνου: τις αρχαιότητες της Αδριανούπολης κοντά στα Σωφράτικα (σημ. Sofratikë), καθώς και τις εκκλησίες της Επισκοπής και της μονής Ραβένιας/Ραβενίων κοντά στο χωριό Καλογοραντζή (σημ. Goranxi).¹⁵

Δύο ακόμη εκθέσεις, με ημερομηνίες 05 Σεπτεμβρίου¹⁶ και 22 Οκτωβρίου 1913 αντιστοίχως, μαρτυρούν τη διενέργεια ανασκαφών σε τρεις θέσεις: στη Φοινίκη, στο Βαγγαλάτι (σημ. Vagalat) και στον λόφο της Γέρμας. Στη Φοινίκη διενήργησε ανασκαφή από τα μέσα Αυγούστου του 1913. Ακολούθησε η ανασκαφή στο Βαγγαλάτι, το οποίο απείχε μόλις 8 ώρες από το Δέλβινο (Ρωμαίος 1916, 54). Η τρίτη ανασκαφή, στον λόφο της Γέρμας, θα πρέπει να έλαβε χώρα από τον Σεπτέμβριο έως τα μέσα Οκτωβρίου του ίδιου χρόνου (Ευαγγελίδης 1913β, 466–69).

9 Έκθεση «Περὶ τῶν ἀρχαίων Χιμάρρας καὶ τῶν περὶ αὐτῶν» με ημερομηνία 03-07-1913, η οποία υποβλήθηκε στις 07-07-1913 στη Γενική Διοίκηση Ηπείρου (αρ. πρωτ. 7013). (Πηγή: ΥΠ.ΠΟ./Δ.Δ.Ε.Α.Μ./Τ.Δ.Ι.Α.Α.Α./κιβ. 402 = Ευαγγελίδης 1913β, 280–84· Κατσαδήμα 2023, 162, εικ. 8–10).

10 Έκθεση «Περὶ τῆς Βυζαντιακῆς ἐκκλησίας τοῦ Μεσοποτάμου» με ημερομηνία 01-07-1913, η οποία υποβλήθηκε στις 09-07-1913 στη Γενική Διοίκηση Ηπείρου (αρ. πρωτ. 7411). (Πηγή: ΥΠ.ΠΟ./Δ.Δ.Ε.Α.Μ./Τ.Δ.Ι.Α.Α.Α./κιβ. 485B = Ευαγγελίδης 1913β, 462–64· Κατσαδήμα 2023, 162, εικ. 14–6).

11 Έκθεση «Περὶ Φοινίκης» με ημερομηνία 07-07-1913, η οποία υποβλήθηκε στις 09-07-1913 στη Γενική Διοίκηση Ηπείρου (αρ. πρωτ. 7410) και διαβιβάστηκε στο ΥΠ.ΕΚ.Δ.Ε. μαζί με τις άλλες δυο εκθέσεις για την Χειμάρρα και το Μεσοπόταμο, με το αρ. πρωτ. 20899/18-07-1913 έγγραφο του ΥΠ.Ε.Ε. (Πηγή: ΥΠ.ΠΟ./Δ.Δ.Ε.Α.Μ./Τ.Δ.Ι.Α.Α.Α./κιβ. 485B = Ευαγγελίδης 1913β, 457–59· Κατσαδήμα 2023, 162, εικ. 11–3, 17).

12 Έκθεση «Περὶ τῆς Μονῆς Κοκαμέας καὶ ἀρχαίου χειρογράφου Εὐαγγελίου» με ημερομηνία 12-07-1913, η οποία διαβιβάστηκε με το αρ. πρωτ. 8146/15-07-1913 έγγραφο της Γενικής Διοίκησης Ηπείρου στο ΥΠ.ΕΚ.Δ.Ε. (Πηγή: ΥΠ.ΠΟ./Δ.Δ.Ε.Α.Μ./Τ.Δ.Ι.Α.Α.Α. = Ευαγγελίδης 1913β, 464–66· Κατσαδήμα, 162, εικ. 18–20).

13 Έκθεση με ημερομηνία 23-07-1913, η οποία διαβιβάστηκε με το αρ. πρωτ. 9131/29-07-1913 της Γενικής Διοίκησης Ηπείρου στο ΥΠ.Ε.Ε. (Πηγή: ΥΠ.ΠΟ./Δ.Δ.Ε.Α.Μ./Τ.Δ.Ι.Α.Α.Α. = Ευαγγελίδης 1913β, 286–88· Κατσαδήμα 2023, 162, εικ. 21–4).

14 Έκθεση «Περὶ τῶν ἀρχαίων Λαμπόβου καὶ Σαρακινίστας» με ημερομηνία 26-07-1913, η οποία διαβιβάστηκε με το αρ. πρωτ. 9758/07-08-1913 έγγραφο της Γενικής Διοίκησης Ηπείρου στο ΥΠ.ΕΚ.Δ.Ε. (Πηγή: ΥΠ.ΠΟ./Δ.Δ.Ε.Α.Μ./Τ.Δ.Ι.Α.Α.Α. = Ευαγγελίδης 1913β, 459–60· Κατσαδήμα 2023, 163, εικ. 25–7).

15 Έκθεση «Περὶ τῶν ἐρειπίων Γέρμας συμπληρωματικὴν καὶ περὶ Ἀδριανουπόλεως, Βυζαντιακῆς ἐκκλησίας Ἐπισκοπῆς καὶ Μονῆς Ραβένιας» με ημερομηνία 01-08-1913, η οποία διαβιβάστηκε με το αρ. πρωτ. 10136/09-08-1913 έγγραφο της Γενικής Διοίκησης Ηπείρου στο ΥΠ.ΕΚ.Δ.Ε. (Πηγή: ΥΠ.ΠΟ./Δ.Δ.Ε.Α.Μ./Τ.Δ.Ι.Α.Α.Α./κιβ. 485B = Ευαγγελίδης 1913β, 461–62· Κατσαδήμα 2023, 163, εικ. 28–30).

16 Έκθεση «Περὶ τῶν ἀνασκαφῶν Φοινίκης» με ημερομηνία 05-09-1913, η οποία διαβιβάστηκε με το αρ. πρωτ. 12826/30-09-1913 έγγραφο της Γενικής Διοίκησης Ηπείρου στο ΥΠ.ΕΚ.Δ.Ε. (Πηγή: ΥΠ.ΠΟ./Δ.Δ.Ε.Α.Μ./Τ.Δ.Ι.Α.Α.Α. = Κατσαδήμα 2023, 164–65, εικ. 35–9) και συγχρόνως και στο ΥΠ.Ε.Ε. (Πηγή: ΥΠ.Ε.Ε. Υπηρεσία Ιστορικού και Διπλωματικού Αρχείου (εφεξής Υ.Δ.Ι.Α.)/ Αρχείο Κεντρικής Υπηρεσίας/1913/25.7).

Ο Ευαγγελίδης απολύθηκε από τον στρατό στις 10 Δεκεμβρίου 1913.¹⁷ Παρόλα αυτά και μετά την απόλυσή του παρέμεινε στην Ήπειρο ως επιμελητής, «*κριθείσης ἀναγκαίας τῆς παρουσίας του, διὰ τὴν ἐνταῦθα ἀρχαιολογικὴν ὑπηρεσίαν*»,¹⁸ τοποθέτηση η οποία βρήκε εντελώς σύμφωνο και το ΥΠ.ΕΚ.Δ.Ε.¹⁹

Τον συναντάμε ξανά τον Φεβρουάριο του 1914, όταν εκλήθη να μεταβεί στο Βαγγαλάτι για να παραλάβει μια «*κεφαλὴ ἐκ μαρμάρου*»,²⁰ την οποία μετέφερε στα Ιωάννινα (Αρχαιολογικό Μουσείο Ιωαννίνων, αρ. ευρ. 15· Ρωμαίος 1916, 54· Βοκοτοπούλου 1973, 91, πίν. 37· Krinzinger και Rakatsanis 1993/1994, 349–62· Σουέρεφ 2014, 64, αρ. 2. [Ι. Κατσαδήμα]· Melfi και Martens 2020, 577–81) (Εικ. 11). Δύο μήνες μετά, στις 31 Μαρτίου 1914, η ελληνική κυβέρνηση έδωσε εντολή στους «*ἐν ταῖς νέαις χώραις ἀποσπασθέντας ἐφόρους καὶ ἐπιμελητὰς ἀρχαιοτήτων*» να υποβάλουν έκθεση «*τῶν κατὰ τὸ διάστημα τῆς αὐτόθι ἀποστάσεως αὐτῶν πεπραγμένων*». ²¹

Ο Ευαγγελίδης υπέβαλε τη δική του έκθεση «*Περὶ τῶν ἐν Ἠπείρῳ κατὰ τὸ 1913/1914 πεπραγμένων*» στις 07 Μαΐου 1914.²² Εκεί αναφέρεται συνοπτικά στο έργο που επιτέλεσε και στα αντικείμενα που περισυνέλεξε. Είναι η τελευταία έκθεση που υπέβαλε, αφού στις 24 Ιουνίου 1914 του ζητήθηκε να επιστρέψει στη Σπάρτη. Στο ίδιο έγγραφο σημειώνεται ότι η Υπηρεσία Αρχαιοτήτων Κέρκυρας θα ανετίθετο προσωρινά στον «*ἐν Κερκύρᾳ διαμένοντι ἐφόρῳ ἀρχαιοτήτων Ρωμαίῳ*». ²³ Ένα έγγραφο, ωστόσο, του ΥΠ.Ε.Κ.Δ.Ε., με ημερομηνία 25 Νοεμβρίου 1914, το οποίο τον υποχρέωνε να μεταβεί στην Πρέβεζα, «*πρὸς τακτοποίησιν καὶ καταγραφὴν τῶν ἐκεῖ ἀρχαίων*» (Χατζηδημητρίου 2017, 39, εικ. 6), μαρτυρεῖ είτε ότι ο Ευαγγελίδης δεν εγκατέλειψε την Ήπειρο είτε, ότι, εάν έφυγε, χρειάστηκε να επιστρέψει.

Την επόμενη χρονιά ακολούθησε η διαίρεση της ελληνικής επικράτειας σε δώδεκα αρχαιολογικές περιφέρειες, δυνάμει του Βασιλικού Διατάγματος της 20ης Φεβρουαρίου 1915, και ο Κωνσταντίνος Ρωμαίος ανέλαβε την 8η Αρχαιολογική Περιφέρεια, δηλαδή την Αιτωλοακαρνανία, την Ήπειρο (εκτός του Μετσόβου), την Κέρκυρα και τη Λευκάδα.²⁴ Ακριβώς έναν μήνα αργότερα, στις 28 Μαρτίου 1915, δημοσιεύτηκε το Βασιλικό Διάταγμα «*Περὶ ἐπεκτάσεως τῆς ἰσχύος τῶν ἀρχαιολογικῶν νόμων εἰς τὰς νέας χώρας*», στις οποίες ανήκε και η Ήπειρος.²⁵ Στις προσπάθειες διαχείρισης και προστασίας του αρχαιολογικού αποθέματος της περιοχής εντάσσεται έγγραφο με ημερομηνία 23 Ιουλίου 1915, με το οποίο ζητείται η αποστολή στην Ήπειρο του Χρήστου Τσουντα, «*καθηγητοῦ τῆς ἱστορίας τῆς τέχνης καὶ τῆς ἐπιγραφικῆς ἐν τῷ Καποδιστριακῷ Πανεπιστημίῳ*», προκειμένου να εξετάσει «*τὰς θέσεις ἐν αἷς σώζονται λείψανα καταφανῶς προϊστορικῶν συνοικισμῶν*» και να υποδείξει «*τὸν καταλλήλοτερον τρόπον πρὸς φύλαξιν, συντήρησιν καὶ ἀνασκαφὴν τούτων*». ²⁶ Έκτοτε τα υπηρεσιακά έγγραφα σιωπούν για τις αρχαιότητες των «*βορείων τόπων*» και επικεντρώνονται στα πεπραγμένα εντός της επικράτειας της νεοϊδρυθείσης 8ης Αρχαιολογικής Περιφέρειας (Πάντου κ.ά. 2007· Κωνσταντάκη 2013· Χατζηδημητρίου 2017· Βασιλείου 2017).

17 Το με αρ. πρωτ. 19697/10-12-1913 έγγραφο της Γενικής Διοίκησης Ηπείρου προς το ΥΠ.ΕΚ.Δ.Ε. (Πηγή: ΥΠ.ΠΟ./Δ.Δ.Ε.Α.Μ./Τ.Δ.Ι.Α.Α.Α./κιβ. 485 = Κατσαδήμα 2023, 165, εικ. 41).

18 Το με αρ. πρωτ. 19697/10-12-1913 έγγραφο της Γενικής Διοίκησης Ηπείρου προς το ΥΠ.ΕΚ.Δ.Ε. (Πηγή: ΥΠ.ΠΟ./Δ.Δ.Ε.Α.Μ./Τ.Δ.Ι.Α.Α.Α./κιβ. 485 = Κατσαδήμα 2023, 165, εικ. 41).

19 Σχέδιο εγγράφου με αρ. πρωτ. 135/10-01-1914 (Πηγή: ΥΠ.ΠΟ./Δ.Δ.Ε.Α.Μ./Τ.Δ.Ι.Α.Α.Α./κιβ. 485 = Κατσαδήμα 2023, 165, εικ. 42).

20 Η από 23-01-1915 αίτηση του Ζήση Γράββαρη, «*κατοίκου Εὐαγγελατῶν τῆς ὑποδιοικήσεως Δελβίνου*», για τη χορήγηση αμοιβής για την εύρεση της γυναικείας κεφαλής (Εικ. 11), η οποία διαβιβάστηκε στο ΥΠ.ΕΚ.Δ.Ε. με το αρ. πρωτ. 1280/29-01-1915 έγγραφο της Γενικής Διοίκησης Ηπείρου (Πηγή: ΥΠ.ΠΟ./Δ.Δ.Ε.Α.Μ./Τ.Δ.Ι.Α.Α.Α.).

21 Έγγραφο με αρ. πρωτ. 8505/31-04-1914 (Πηγή: ΥΠ.ΠΟ./Δ.Δ.Ε.Α.Μ./Τ.Δ.Ι.Α.Α.Α.).

22 Έκθεση με αρ. πρωτ. 624/14-05-1914 (Πηγή: ΥΠ.ΠΟ./Δ.Δ.Ε.Α.Μ./Τ.Δ.Ι.Α.Α.Α./κιβ. 485 = Κατσαδήμα 2023, 166, εικ. 43–5).

23 Το με αρ. πρωτ. 16536/24-06-1914 έγγραφο, (Πηγή: ΥΠ.ΠΟ./Δ.Δ.Ε.Α.Μ./Τ.Δ.Ι.Α.Α.Α./κιβ. 485 = Κατσαδήμα 2023, 167, εικ. 47).

24 ΦΕΚ 80/Α'/24-02-1915.

25 ΦΕΚ 112/Α'/28-03-1915.

26 Το με αρ. πρωτ. 30096/23-07-1915 σχέδιο εγγράφου (Πηγή: ΥΠ.ΠΟ./Δ.Δ.Ε.Α.Μ./Τ.Δ.Ι.Α.Α.Α./κιβ. 439).

4. Ο ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ ΣΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ

Η νικηφόρος προέλαση του ελληνικού στρατού βορείως των Ιωαννίνων, στο Αργυρόκαστρο (03/16 Μαρτίου 1913) και το Τεπελένι (06/19 Μαρτίου 1913), συνοδεύτηκε από μια άνευ προηγουμένου δραστηριοποίηση σε τοπικό και διπλωματικό επίπεδο για τη δημιουργία του Αλβανικού κράτους. Η ελληνική κυβέρνηση είχε να αντιμετωπίσει εκτός από την εθνική αλβανική Κίνηση, τις προσπάθειες διείσδυσης της Αυστρίας και της Ιταλίας στην Αλβανία, καθώς και την προπαγάνδα του Βατικανού (Πιτούλη-Κίτσου 1997, 346–66).

Ειδικότερα, το ενδιαφέρον της Αυστρίας στην περιοχή είχε εκδηλωθεί με τη δραστηριοποίηση στις περιοχές κυρίως της βόρειας Αλβανίας, Αυστριακών, όπως ο ιστορικός Karl Patsch (1904), ο οποίος επισκέφθηκε τα παράλια και την ενδοχώρα της κεντρικής Αλβανίας, συνδυάζοντας ταξιδιωτικές και αρχαιολογικές περιγραφές (Τσώνος 2009, 47–8). Από ελληνικής πλευράς, η αποστολή του Ευαγγελίδη στους «βορείους τόπους» της Ηπείρου και η συγκέντρωση στοιχείων για τα μνημεία της περιοχής δεν ήταν η πρώτη κίνηση που είχε οργανωθεί από την ελληνική κυβέρνηση. Είχε προηγηθεί έκθεση του Έλληνα πρόξενου Αργυροκάστρου, Α. Ζάχου το 1911, για τα αρχαία και βυζαντινά τοπωνύμια, καθώς και τα μνημεία, τις επισκοπές και τις μονές της περιοχής, την οποία είχε υποβάλει στο Υπουργείο Εξωτερικών.²⁷ Σύμφωνα με την Πιτούλη-Κίτσου (1997, 119), επρόκειτο για στοιχεία «τα οποία η ελληνική κυβέρνηση σκόπευε να χρησιμοποιήσει για να προβάλει τους ιστορικούς λόγους, για τους οποίους επρόκειτο να διεκδικήσει την Ήπειρο. Στον τομέα αυτόν θα επιστράτευε αργότερα ειδικευμένους επιστήμονες».

Ο Ευαγγελίδης ήταν ένας από αυτούς. Το τηλεγράφημα για τη μετάβασή του στην περιοχή του Τεπελενίου εστάλη στις 14 Μαρτίου 1913, λίγες ημέρες μετά την είσοδο των ελληνικών στρατευμάτων στο Αργυρόκαστρο (03 Μαρτίου 1913). Το τηλεγράφημα (Εικ. 4) έφερε την υπογραφή του Γεωργίου Χρηστάκη Ζωγράφου, ο οποίος αμέσως μετά, στις 16 Μαρτίου 1913, ανέλαβε τα καθήκοντα του Γενικού Διοικητή Ηπείρου. Ο Ζωγράφος θα παραιτούνταν στις 18/31 Δεκεμβρίου 1913 για να κηρύξει την αυτονομία της Βορείου Ηπείρου στις 17/28 Φεβρουαρίου 1914. Ο δε Νομάρχης Ιωαννίνων, ο οποίος δεν κατονομάζεται (Εικ. 3) είναι ο Άγγελος Τυπάλδος Φορέστης, ο οποίος ανέλαβε τον τίτλο με διαταγή του Διαδόχου Κωνσταντίνου στις 25 Φεβρουαρίου/10 Μαρτίου 1913 (Νικολαΐδου 1987, 502–05). Ο Φορέστης ήταν από τον Νοέμβριο του 1909 γενικός πρόξενος της Ελλάδας στα τουρκοκρατούμενα Ιωάννινα και συγχρόνως επικεφαλής του δικτύου Αντικατασκοπείας που είχε οργανώσει το ελληνικό Γενικό Στρατηγείο πριν την κήρυξη του πολέμου στην περιοχή (Νικολαΐδου 1975, 17–8, υποσ. 4). Όταν ορίστηκε Νομάρχης, του ανατέθηκε για ένα μικρό διάστημα η ευθύνη της πολιτικής διοίκησης όλης της Ηπείρου, γεγονός που εξηγεί γιατί το τηλεγράφημα του Ζωγράφου για τον Ευαγγελίδη, διαβιβάστηκε από εκείνον στο ΥΠ.ΕΞ, αφού όλες οι αρχές έπρεπε να απευθύνονται στη Νομαρχία Ιωαννίνων για οποιαδήποτε υπηρεσιακή ανάγκη (Νικολαΐδου 1987, 503).

Ο Ευαγγελίδης έφθασε στη Χειμάρρα λίγο πριν το τέλος Ιουνίου 1913, αποβιβαζόμενος στους Αγίους Σαράντα. Η Χειμάρρα, προπύργιο της αντίστασης αρχικά εναντίον των Τούρκων και αργότερα των Αλβανών, ήταν από τις πρώτες περιοχές που τέθηκαν υπό ελληνική διοίκηση, όταν στις 05 Νοεμβρίου 1912, ο αξιωματικός του Ελληνικού Στρατού, Σπυρίδων Σπυρομήλιος, ο οποίος καταγόταν από την περιοχή, κατέλαβε τη Χειμάρρα μ' ένα σώμα εθελοντών. Η κατάκτηση της Χειμάρρας ήταν ιδιαίτερως σημαντική, γιατί αποτελούσε βάση για την προέλαση των ελληνικών δυνάμεων προς τις περιφέρειες Αυλώνα και Αργυροκάστρου (Πιτούλη-Κίτσου 1997, 213). Οι Άγιοι Σαράντα ακολούθησαν στις 29 Νοεμβρίου 1912 (Νικολαΐδου 1987, 366). Μία από τις πρώτες κινήσεις του Ευαγγελίδη, όσο βρισκόταν στη Χειμάρρα, ήταν στείλει στην Κέρκυρα τα θραύσματα της σαρκοφάγου που εντόπισε στην περιοχή (Ευαγγελίδης 1913β, 284 Hammond 1967, 122). Ωστόσο, όπως συνάγεται από την υπηρεσιακή αλληλογραφία για τη μεταφορά των αρχαίων, το όνομα του Σπυρομήλιου είναι εκείνο το οποίο εμφανίζεται στα έγγραφα και όχι του Ευαγγελίδη.²⁸

27 Η με αρ. πρωτ. 874/30-12-1911 έκθεση. Σύμφωνα με την Πιτούλη-Κίτσου (1997, 119, υποσ. 109) η έκθεση φυλασσόταν στα αρχεία του ΥΠ.ΕΞ /Υ.Δ.Ι.Α (non vidi).

28 Το με αρ. πρωτ. 42989/08-10-1915 σχέδιο εγγράφου προς τον Έφορο της 8ης Αρχαιολογικής Περιφέρειας Κ. Ρωμαίο, ο οποίος με το αρ. πρωτ. 78/12-10-1915 έγγραφό του προς το ΥΠ.ΕΚ.Δ.Ε. αναφέρει ότι τέσσερα κομμάτια της σαρκοφάγου βρίσκονταν στο μουσείο της Κέρκυρας, ενώ τα υπόλοιπα είχαν παραμείνει στη Χειμάρρα. Η αναφορά του Ρωμαίου διαβιβάστηκε, με το αρ. πρωτ.

Ο Σπυρομήλιος ήταν επίσης ιδρυτικό στέλεχος της Ηπειρωτικής Εταιρείας, η οποία είχε συσταθεί το 1906, με στόχο την απελευθέρωση της Ηπείρου (Νικολαΐδου 1975, 18, υποσ. 2· Πιτούλη-Κίτσου 1997, 35–7). Η Εταιρεία δραστηριοποιούνταν σε πολλούς τομείς, προσπαθώντας να διασφαλίσει τις ελληνικές διεκδικήσεις στην περιοχή και να αντιμετωπίσει τη δράση των Αλβανών εθνικιστών και την ανταγωνιστική δραστηριότητα των Ιταλών και των Αυστριακών για εδραίωση της επιρροής τους (Πιτούλη-Κίτσου 1997, 36–41). Δεν αποκλείεται επομένως η εσπευσμένη μεταφορά των αρχαιοτήτων στην Κέρκυρα να έγινε υπό την πίεση αντίστοιχων εχθρικών ενεργειών (Πιτούλη-Κίτσου 1997, 356).

Η εχθρική δράση των αλβανικών εθνικιστικών ομάδων στην περιοχή διήρκησε ολόκληρο τον Ιούλιο του 1913. Στο διάστημα αυτό ο Ευαγγελίδης επισκέφθηκε τις περισσότερες από τις θέσεις, που αναφέρει στις εκθέσεις του: τη Φοινίκη και την εκκλησία του Μεσοποτάμου στο Δέλβινο, το Δουκαΐ στο Τεπελένι, τη Γέρμα/Αντιγόνη και την εκκλησία του Τιμίου Σταυρού (ή της Κοιμήσεως της Θεοτόκου) στο Λάμποβο, στην κοιλάδα του Δρίνου. Στις 29 Ιουλίου 1913, όταν η Αλβανία ανακηρύχθηκε κυρίαρχο και ανεξάρτητο κράτος, ο Ευαγγελίδης βρισκόταν στο Αργυρόκαστρο. Ακολούθησε ο ορισμός Διεθνούς Επιτροπής Ελέγχου για τη μελέτη των προϋποθέσεων οργάνωσης του νέου κράτους και αργότερα στις αρχές του Αυγούστου, ο ορισμός επιτροπής για τη χάραξη των ελληνοαλβανικών συνόρων (Πιτούλη-Κίτσου 403–5).

Στον απόηχο των γεγονότων αυτών και ενόψει της άφιξης της επιτροπής για τη χάραξη των ελληνοαλβανικών συνόρων στα κατεχόμενα από τον ελληνικό στρατό εδάφη, η ελληνική κυβέρνηση προέβη σε μια σειρά από ενέργειες που αποσκοπούσαν στην προβολή της ελληνικότητας των αμφισβητούμενων περιοχών, με οδηγίες όπως σημαιοστολισμοί, παρελάσεις σχολείων, υπομνήματα κ.λ.π. (Πιτούλη-Κίτσου 1997, 398–401). Οι κινήσεις αυτές υποστηρίζονταν συστηματικά από τον εγχώριο ελληνικό τύπο (Νικολαΐδης 1992) ενώ καταβάλλονταν προσπάθειες να μεθοδευτεί η έναρξη της περιοδείας των επιτρόπων στην περιοχή που εκτεινόταν από τους Αγίους Σαράντα έως το Αργυρόκαστρο, όπου το ελληνικό στοιχείο ήταν περισσότερο έντονο (Πιτούλη-Κίτσου 1997, 399). Την ίδια περίοδο, πιθανότατα περί τα μέσα Αυγούστου ή αρχές Σεπτεμβρίου, ο Ευαγγελίδης επέστρεψε στο Δέλβινο, διενεργώντας για τους επόμενους δύο μήνες, έως τα μέσα Οκτωβρίου, όταν η επιτροπή χάραξης των ελληνοαλβανικών συνόρων είχε πια φθάσει στην περιοχή της Κορυτσάς (Κολώνια), ανασκαφές σε τρεις θέσεις: στη Φοινίκη, το Βαγγαλάτι και την Γέρμα/Αντιγόνη, το ίδιο περίπου διάστημα δηλαδή που οι επιτροπικοί αναμένονταν να επισκεφθούν τα υπό αμφισβήτηση εδάφη (Πιτούλη-Κίτσου 1997, 413–38).

Ενδεικτική της κρισιμότητας της κατάστασης και του βαθμού κινητοποίησης της ελληνικής πλευράς είναι η αποστολή δύο επιπλέον ατόμων στην περιοχή. Πρόκειται για τον Φρειδερίκο Βερσάκη, Έφορο Λακωνικής και προϊστάμενο του Ευαγγελίδη, στον οποίο ζητήθηκε στις 26 Σεπτεμβρίου 1913 «*να μεταβῇ ἐπιγόντως εἰς θέσσην παρὰ τῷ κ. Γενικῷ Διοικητῇ τῶν ὑπὸ τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ τῶν ἐν Ἠπείρῳ κατεχομένων μερῶν, διὰ νὰ ἀναλάβει ὑπηρεσίαν*»,²⁹ και τον ζωγράφο Νικόλαο Κ. Οθωναίο, ο οποίος στις 19 Οκτωβρίου 1913, με απόφαση της Γενικής Διοίκησης Ηπείρου, «*ἔπρεπε νὰ περιέλθῃ τὰς ὑπὸ τοῦ Ἑλληνικοῦ Στρατοῦ κατεχομένης χώρας καὶ νὰ περισυλλέξῃ τὰ ἐν αὐταῖς σωζόμενα ἱστορικά καὶ καλλιτεχνικά ἀντικείμενα τῶν χριστιανικῶν χρόνων*» (Νικολαΐδου 1987, 594). Είχε προηγηθεί τον Μάιο του 1913, η αποστολή του ζωγράφου Μπουασσονᾶ (sic) ο οποίος θα μετέβαινε συνοδεία του καθηγητή Αλέξανδρου Φιλαδελφέως σε Ἡπειρο, Μακεδονία και νησιά, «*χάριν ἐθνικῆς ἐργασίας*» προκειμένου να απεικονίσει τα μέρη όπου έγιναν οι μάχες του ελληνικού στρατού και τα οποία είχαν ενδιαφέρον «*ἀπὸ ἀπόψεως ἱστορικῆς, ἀρχαιολογικῆς, ἐθνολογικῆς καὶ γεωγραφικῆς κτλ*».³⁰

Συγχρόνως, από τις αρχές Οκτωβρίου 1913, η Γενική Διευθυνση Ηπείρου άρχισε να στέλνει προς όλες τις κατευθύνσεις, είτε επρόκειτο για το ΥΠ.ΕΞ, είτε για δημοσιογράφους στην Κορυτσά,³¹ αντίτυπα μιας

44328/27-10-1915 του ΥΠ.ΕΚ.Δ.Ε., στον Σπυρομήλιο, ο οποίος ήταν πλέον βουλευτής Άρτας (Πηγή: ΥΠ.ΠΟ./Δ.Δ.Ε.Α.Μ./Τ.Δ.Ι.Α.Α.Α./κιβ. 485).

29 Έγγραφο με αρ. πρωτ. 5458/26-09-1913, (Πηγή: ΥΠ.ΠΟ./Δ.Δ.Ε.Α.Μ./Τ.Δ.Ι.Α.Α.Α./κιβ. 485).

30 Έγγραφο με αρ. πρωτ. 16200/24-05-1913 του ΥΠ.ΕΞ. με αποδέκτη και τη Γενική Διοίκηση Ηπείρου (Πηγή: ΥΠ.ΕΞ./Υ.Δ.Ι.Α./Αρχειο Κεντρικής Υπηρεσίας/1913/14.1). Πρόκειται για τον Ελβετό φωτογράφο F. Boissonnas (1858-1946) ο οποίος, από το 1903 έως το 1913, επισκέφθηκε με διαλείμματα, πολλές περιοχές της Ελλάδας, μεταξύ των οποίων και την Ἡπειρο.

31 Έγγραφο με αρ. πρωτ. 774/ 01-10-1913 και 1999/ 03-10-1913 της Γενικής Διοίκησης Ηπείρου προς το ΥΠ.ΕΞ (Πηγή: ΥΠ.ΕΞ./Υ.Δ.Ι.Α./Αρχειο Κεντρικής Υπηρεσίας/1913/25.7.1).

έκθεσης δέκα σελίδων, όπου γινόταν συνοπτική αναφορά αρχαιολογικών θέσεων και κινητών μνημείων «*τῶν ἀμφισβητούμενων χωρῶν τῆς Ἠπείρου*». Το πόνημα, γραμμένο στα γαλλικά, υπό τον τίτλο *Quelques notes archeologiques sur l'Épire du nord-ouest*, ήταν ανυπόγραφο. Λεπτομέρειες όμως, όπως η αναφορά στη στήλη των Συγγόνων από το Τεπελένι (Εικ. 9) ή στην επιγραφή του Λυκόφρωνος από τη Γέρμα (Εικ. 10), δεν αφήνουν αμφιβολίες για τον συντάκτη του κειμένου, ο οποίος δεν πρέπει να ήταν άλλος από τον Ευαγγελίδη. Το ενδιαφέρον είναι ότι εδώ, εκτός από τις αρχαιότητες που αναφέρει στις εκθέσεις του, σημειώνει και άλλες, όπως το Βουθρωτό και ο όρμος στη θέση Γράμματα, με τις λαξευμένες στο βράχο επιγραφές, θέσεις που δεν αποκλείεται να επισκέφθηκε όταν βρισκόταν τους Αγίους Σαράντα ή στην Χειμάρρα.

Αντίτυπα της συγκεκριμένης έκθεσης εστάλησαν μέσω του ΥΠ.ΕΞ στις ελληνικές πρεσβείες, στο Παρίσι, το Λονδίνο, το Βερολίνο, τη Ρώμη, τη Βιέννη και την Αγία Πετρούπολη³² με την υπόδειξη να περιέλθουν το «*ταχύτερον εἰ δυνατόν*» «*εἰς χεῖρας τῶν μελῶν τῆς Διεθνούς Ἐπιτροπῆς καὶ τῶν ξένων δημοσιογράφων*».

Επρόκειτο για μια έντονη κινητοποίηση σε πολιτικό και διπλωματικό επίπεδο, η οποία όμως δεν είχε τα προσδοκώμενα αποτελέσματα: στις 04/17 Δεκεμβρίου 1913 υπεγράφη το Πρωτοκόλλο της Φλωρεντίας, σύμφωνα με το οποίο οι πόλεις Δέλβινο, Χειμάρρα, Άγιοι Σαράντα, Τεπελένι και Πρεμετή περιέρχονταν στην Αλβανία. Λίγες ημέρες μετά, στις 10 Δεκεμβρίου 1913, ακολούθησε η απόλυση του Ευαγγελίδη από τον στρατό, ο οποίος, ωστόσο, με υπηρεσιακή εντολή εξακολούθησε να παραμένει στην περιοχή.

Στις 31 Ιανουαρίου/13 Φεβρουαρίου 1914 οι μεγάλες Δυνάμεις απηύθυναν σύσταση στην Ελληνική Κυβέρνηση να απομακρύνει τα ελληνικά στρατεύματα από την Αλβανία. Η εκκένωση έπρεπε να αρχίσει την 1η Μαρτίου 1914 από την περιοχή της Κορυτσάς και να ολοκληρωθεί έως το τέλος του ίδιου μήνα. Πριν, ωστόσο, αρχίσει η εκκένωση, στις 17/28 Φεβρουαρίου 1914, ανακηρύχθηκε στο Αργυρόκαστρο από τον Γεώργιο Χρηστάκη Ζωγράφο η αυτόνομη Δημοκρατία της Βορείου Ηπείρου, η οποία περιλάμβανε εκτός από το Αργυρόκαστρο, τη Χειμάρρα, το Δέλβινο, τους Αγίους Σαράντα και την Πρεμετή.

Η μετάβασή του Ευαγγελίδη στο Βαγγαλάτι έγινε αυτό ακριβώς το διάστημα, σ' ένα άκρως ταραγμένο κλίμα, το οποίο κορυφώθηκε με την απόφαση του Βενιζέλου να μην υποστηρίξει τις αυτονομιστικές κινήσεις του Ζωγράφου και να προχωρήσει κανονικά στην εκτέλεση των αποφάσεων των Δυνάμεων, διατάσσοντας την έναρξη της αποχώρησης των ελληνικών στρατευμάτων. Στο πλαίσιο της διαταχθείσης εκκένωσης, ζητήθηκε στις 31 Μαρτίου 1914 από τους «*ἀποσπασθέντας ἐφόρους καὶ ἐπιμελητὰς ἀρχαιοτήτων*» να υποβάλουν έκθεση πεπραγμένων. Ο Ευαγγελίδης υπέβαλε τη δική του στις 04 Μαΐου 1914.

5. ΕΝΑΣ ΕΠΙΜΟΝΟΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΟΣ

Στην έκθεσή του, ο Ευαγγελίδης σημειώνει πολύ λακωνικά, ότι «*ή ἐν Ἠπείρῳ γενομένη ἀρχαιολογικὴ ἐργασία ἐπέβλεψε κυρίως εἰς τὴν ἐξερεύνησιν καὶ τὴν περισυλλογὴν τῶν ἀρχαίων*» και συγκεκριμένα στη διενέργεια αυτοψιών, ανασκαφών και περισυλλογών.

5.1. Αυτοψίες

Ο Ευαγγελίδης πραγματοποίησε αυτοψίες σε οχυρές θέσεις, οικισμούς και μεμονωμένα μνημεία. Στις οχυρές θέσεις που επισκέφθηκε ανήκουν η Χειμάρρα και το Μπόρσι, οι οποίες βρίσκονταν στα παράλια, το Δουκάϊ και το Λέκλι στην περιοχή του Τεπελενίου, καθώς και το μικρό φρούριο στο Λάμποβο, στην κοιλάδα του Δρίνου.

Στη Χειμάρρα ο Ευαγγελίδης περιγράφει την πόλη ως ένα «*ὄχυρόν τῶν Χαόνων φρούριον*». Επίσης, κάνει λόγο για τα «*λίαν καταφανῆ, ἐντὸς τοῦ χωρίου, μεταξύ τῶν οἰκιῶν*» αρχιτεκτονικά μέλη, τα οποία ακόμη και σήμερα είναι ορατά (Ευαγγελίδης 1913β, 281–84· Ceka 2012, 119).

32 Έγγραφο με αρ. πρωτ. 28837/10-10-1913 (Πηγή: ΥΠ.ΕΞ./Υ.Δ.Ι.Α./Αρχείο Κεντρικής Υπηρεσίας/1913/25.7.1).

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έδειξε, όπως ήταν αναμενόμενο, για τις αρχαιότητες της περιοχής Τεπελενίου, όπου είχε βρεθεί η «έλληνική πλάξ μετ' ἀναγλύφου» (Εικ. 9), για την οποία είχε κληθεί να μεταβεί στην περιοχή. Επρόκειτο για μια στήλη με παράσταση ταύρου, η οποία ήταν ανάθημα στον Ποσειδώνα από το Κοινό των Συγγόνων, μια ομάδα αναθετών που συνδέονταν μεταξύ τους με συγγενικούς δεσμούς (Αρχαιολογικό Μουσείο Ιωαννίνων, αρ. ευρ. 410: Ευαγγελίδης 1913β, 287· Ευαγγελίδης 1914α, 234, αρ. 2· Franke 1961 291–92· Hammond 1967, 216, 738–39, αρ. 24· SEG XXIV 474· SEG XXXVII 515· SGI 94217· Cabanes και Drini 2016, 99). Ο Ευαγγελίδης όσο βρισκόταν στην περιοχή επισκέφθηκε την οχυρή θέση στο Δουκάϊ (Ceka και Ceka 2017, 490· Χαντέλη 2020, 168), «*εἰς ἀπόστασιν ἐλάσσονα τῆς ὥρας ἀπὸ τοῦ τόπου τῆς εὐρέσεως τῆς στήλης*», γεγονός που επέτρεψε να υποθέσει ότι η στήλη προερχόταν από εκεί, πιθανώς από κάποιο άγνωστο ιερό, το οποίο μάταια προσπάθησε να εντοπίσει. Δεν γνωρίζουμε, ωστόσο, εάν επισκέφθηκε το Λέκλι, τη δεύτερη οχυρή θέση της περιοχής στον λόφο Ταξιάρχη (σημ. Shen Mehilli), (Ευαγγελίδης 1913β, 286–88· Marziali κ.ά. 2012, 79–81).

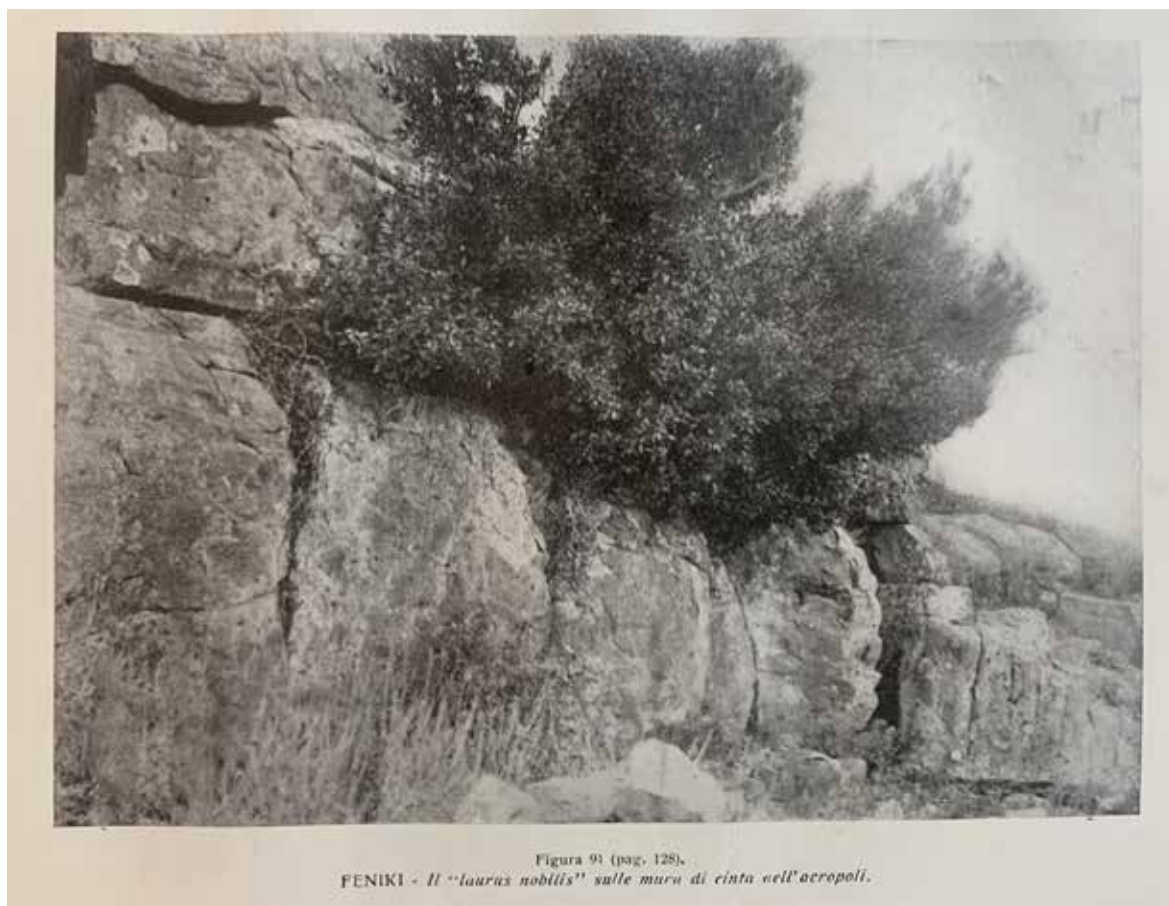
Ένα τρίτο μικρότερο οχυρό εντόπισε ο Ευαγγελίδης στην κοιλάδα του Δρίνου, νοτιονατολικά της εκκλησίας του Λαμπόβου, όπου ακόμη και σήμερα σώζεται σε ύψος 3,8 μ. ο κυκλικός πύργος της πύλης, που είχε ο ίδιος εντοπίσει (Ευαγγελίδης 1913β, 460· Marziali κ.ά. 2012, 86–7).

Στους οικισμούς που επισκέφθηκε ο Ευαγγελίδης ανήκουν τα ερείπια του αρχαίου Ογχησμού (βυζ. Ἀγχιασμού) στους Αγίους Σαράντα (Ευαγγελίδης 1913β, 285· Soustal και Koder 1981, 255–56, στο λήμμα H. Saranta· Bowden 2003, 91–102). Εκεί κάνει αναφορά στα «*μεγαλοπρεπή ερείπια τοῦ ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ ὑπερθεν τοῦ λιμένος βουνοῦ βυζαντιακοῦ ὁμωνύμου ναοῦ*». Πρόκειται για τον ναό των Αγίων Σαράντα, τον οποίο είδε και φωτογράφησε ο Ugolini το 1926 (1927, 147–48, εικ. 100), ο οποίος βομβαρδίστηκε κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου (Βαραλής 2001, 209, αρ. κατ. 504). Επίσης, σημειώνει την ύπαρξη «*μικροῦ θεάτρου ἢ ὠδείου παρὰ τὴν θάλασσαν*», ένα κτίσμα το οποίο, όταν ο Hammond (1967, 111) επισκέφθηκε τον χώρο το 1931/32, δεν υπήρχε πλέον.

Δεν είναι ωστόσο γνωστό εάν το ψηφιδωτό, που ο Ευαγγελίδης εντόπισε «*ὀπισθεν τῆς οἰκίας Μουσταφᾶ Δερβίση*», έχει σχέση με τη δεύτερη βασιλική που ανασκάφηκε αργότερα στο ανατολικό τμήμα της πόλης (Βαραλής 2001, 210, αρ. κατ. 505· Bowden 2003, 126, εικ. 6.18). Αξίζει να σημειωθεί ότι γι' αυτό ακριβώς το ψηφιδωτό ο Ευαγγελίδης είχε απευθυνθεί «*δ' ἐγγράφου πρὸς τὸν αὐτόθι διοικητικὸν ἐπίτροπον*», προτείνοντας «*τὴν ἐξασφάλισιν τοῦ ψηφιδωτοῦ διὰ περιφράξεως καὶ τὴν προφύλαξιν τῶν εἰρηπίων τῆς πόλεως καὶ τῶν τειχῶν ἀπὸ τῶν διαμενόντων ἐκεῖ ποιμνίων*» (Ευαγγελίδης 1913α, 285).

Ο Ευαγγελίδης αναφέρεται επίσης και στα ερείπια της Αδριανούπολης, στην κοιλάδα του Δρίνου, κυρίως στο αρχαίο θέατρο και στους «*ἐκατέρωθεν τῆς δημοσίας ὁδοῦ πλείστους ἀρχαίους τάφους ἐκ μεγάλων λαρνάκων*» (Ευαγγελίδης 1913β, 461). Η ταύτιση των ερειπίων, τα οποία απέχουν 14 χλμ. από το Αργυρόκαστρο, με την πόλη, η οποία σημειώνεται στον μεσαιωνικό χάρτη της Tabula Peutingeriana, ήταν γνωστή από παλιά. Ανέκαθεν ορατό ήταν και το θέατρο, η ανασκαφική διερεύνηση του οποίου άρχισε το 1974, συνεχίστηκε, όμως, κατά τη δεκαετία του 1980 από Αλβανούς αρχαιολόγους. Εκτός από το θέατρο, οι ανασκαφές, οι οποίες διενεργούνται από το 2005 από το Ιταλικό Πανεπιστήμιο της Macerata σε συνεργασία με το Αλβανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο, και από το 2008 με το Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης, αποκάλυψαν Θέρμες και τμήματα του νεκροταφείου (Perna και Çondi 2012, 2016, 2022· Perna 2017· Melfi 2018).

Στα μεμονωμένα μνημεία συγκαταλέγεται το κτίριο που εντόπισε ο Ευαγγελίδης στην Πικέρνη και οι βυζαντινοί ναοί. Ο ίδιος θεώρησε ότι στο κτίριο στην Πικέρνη ανήκαν «*λείψανα θόλου βυζαντιακῶν χρόνων*». Εκεί βρήκε τα σπαράγματα της σαρκοφάγου, τα οποία έστειλε στην Κέρκυρα (Ευαγγελίδης 1913β, 284). Ο Hammond (1967, 122), ο οποίος επισκέφθηκε την περιοχή το 1930, δεν μπόρεσε να εντοπίσει το κτίσμα. Δεν αποκλείεται ωστόσο ο Ευαγγελίδης να επισκέφθηκε και άλλες θέσεις, τις οποίες αναφέρει, είτε εμμέσως στις εκθέσεις του (Ωρικός (σημ. Orikum), Δρυμάδες (σημ. Dhërmi) (Gilkes και Melfi 2025, 377), είτε σε μεταγενέστερα κείμενά του (Βουθρωτό, Γράμματα) (έκθεση-πόννημα του 1913 στα γαλλικά· Ευαγγελίδης 1919).

Εικ. 5. Αποψη του τείχους της Φοινίκης (σημ. Finiq) (Πηγή: Ugolini 1927, εικ. 91, πίν. LXXV).

5.2. Ανασκαφές

Ο Ευαγγελίδης διενήργησε ανασκαφές σε πέντε τουλάχιστον θέσεις: στη Χειμάρρα, στο Τεπελένι, στη Φοινίκη, το Βαγγαλάτι και στη Γέρμα/Αντιγόχεια.

Στη Χειμάρρα ανέσκαψε δύο τάφους κοντά στο χωριό Πύλιουρι. Σύμφωνα με τον Hammond (1967, 124), το χωριό τη δεκαετία του 1930 ήταν αλβανόφωνο. Οι τάφοι, οι οποίοι ανήκαν σε νεκροταφείο ελληνιστικών χρόνων, βρίσκονταν στη θέση «Τραπ Γελλήνι», (Τάφοι Ελλήνων, Ευαγγελίδης 1913β, 282–83· Hammond 1967, 124). Ανασκαφές έγιναν αργότερα και από Αλβανούς αρχαιολόγους, χωρίς εντυπωσιακά ευρήματα (Çira 2020). Τάφους αναφέρει ότι διερεύνησε και στο Τεπελένι, κοντά στο χωριό Σαλιαρή, όπου το μόνον που σημειώνει ήταν ότι ήταν χριστιανικών χρόνων.

Ανασκαφές διενήργησε στη Φοινίκη, την πρωτεύουσα του ηπειρωτικού φύλου των Χαόνων. Είχε προηγηθεί η επίσκεψή του στην περιοχή, όταν περιέγραφε το τείχος της πόλης, το οποίο στεφανωνόταν «*ὑπό ἀειθαλοῦς δάφνης ὡς εἰ ἐνδεικτικοῦ σημείου τῆς παλαιᾶς αὐτοῦ δόξης*» (Ευαγγελίδης 1913β, 457). Την ίδια παρατήρηση επανέλαβε αργότερα ο Ιταλός αρχαιολόγος Ugolini (1927, 128, πίν. LXXV), όταν επισκέφθηκε την περιοχή το 1926 και αποτύπωσε φωτογραφικά τα τείχη με την «*laurus nobilis sulle mura di cinta nell' acropoli*» (Εικ. 5).

Στον λόφο, ο οποίος ήταν κατάσπαρτος με αρχαία, ο Ευαγγελίδης σημειώνει ότι εντόπισε στη μεν δυτική πλευρά «*ἐπιμήκεις λίθους*», τους οποίους ερμήνευσε ως «*μέρος ευθυντηρίας ναοῦ ἢ ἄλλου τινὸς μνημείου*», στη δε πεδιάδα «*ἐρείπια οἰκήματος ρωμαϊκῶν χρόνων*» (Ευαγγελίδης 1913β, 459). Έτσι, όταν επέστρεψε στη Φοινίκη, άρχισε την ανασκαφή «*μετά πολλῶν ἐλπίδων*» στο κτίριο, το οποίο είχε αρχικά εντοπίσει. Επρόκειτο για την αγορά της πόλης, κοντά στην οποία είχε κτιστεί κατά τον 6ο αι. βυζαντινή βασιλική. Επειδή οι επιχώσεις προέρχονταν «*ἐκ Βυζαντιακῶν χρόνων*», αναγκάστηκε να διακόψει την έρευνα και να συνεχίσει στην «*κάτω*»

πόλιν». Εκεί, «ὁδηγούμενος ἐκ τῶν πληροφοριῶν τῶν κατοίκων» ανέσκαψε «σειρὰν τάφων», όπου εντόπισε επιτύμβιες στήλες. Η ολοκλήρωση της ανασκαφικής δραστηριότητας στη Φοινίκη τον άφησε με ανάμεικτα συναισθήματα: αφενός γιατί «πολλὰ εἶναι τὰ Ρωμαϊκῶν χρόνων λείψανα τῆς Φοινίκης, ἅτινα ἐκτίσθησαν ἐπὶ τῶν καταστραμμένων Ἑλληνικῶν», αφετέρου γιατί απαιτεῖται «ἐργασία πρὸς ἀποκάλυψη τῶν ἐκτεταμένων χώρων τῆς πόλεως, διὸ καὶ χρόνος πολὺς καὶ δαπάνη μεγάλη εἶναι ἀναγκαῖα». Ωστόσο, στην έκθεσή του τονίζει ότι είναι ανάγκη να διατεθεῖ «ικανὸν ποσὸν πρὸς ἔρευναν τῆς Φοινίκης, ἥς ἡ ἐπιμελὴς ἀνασκαφὴ εἶναι πιθανόν ὅτι θὰ παράσχῃ σπουδαῖα εὐρήματα» και παρακαλεῖ, «ἵνα ὡς τάχιστα ἀναγγεῖλατε μοι αὐτὸ πρὸς ἐξακολουθήσιν τῶν ἀνασκαφῶν».³³

Η έρευνα στη Φοινίκη θα συνεχιστεῖ από Ιταλούς και Αλβανούς αρχαιολόγους: τον Ugolini το 1926 (1927, 125–38) (Gilkes και Melfi 2025, 382–83) τον Dh. Dudina κατά τα έτη 1973 και 1980–1981 (Andrea 1983–1984, 118), και από το 2000 και εξής από το Πανεπιστήμιο της Bologna και το Αλβανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο (De Maria και Gjongecaj 2002· 2003· 2005· 2007· 2011· 2015· Lepore και Muka 2023) Στο διάστημα αυτό αποκαλύφθηκε η αγορά με έναν μικρό πρόστυλο ναό, το θέατρο, καθώς και τμήματα οικιών, από τις οποίες ξεχωρίζει η «οικία με τα δύο περιστύλια». Εντυπωσιακά ευρήματα, κυρίως επιτύμβιες στήλες, απέδωσε η ανασκαφική έρευνα των νεκροταφείων της πόλης (Lepore και Muka 2018).

Την ανασκαφή της Φοινίκης ακολούθησε το φθινόπωρο του 1913 η ανασκαφή στο Βαγγαλάτι, μια θέση όχι μακριά από τα σημερινά ελληνοαλβανικά σύνορα. Η ανασκαφή έγινε αφενός γιατί ο Ευαγγελίδης δεν μπορούσε να συνεχίσει στη Φοινίκη, αφού όπως λέει «διὰ τῶν μικρῶν μέσων, ἅπερ διαθέτομεν», αφετέρου, γιατί «ἐκρίναμεν καλὸν ὅπως ἀνασκάψομεν χώρους τινάς, ὧν ἡ ἀποκάλυψις ἦτο ἐπείγουσα πρὸς προφύλαξιν ἀπὸ τὰς λαθραίας ἀνασκαφάς». Για τον λόγο αυτό επέλεξε τη θέση Παλιοκλήσι, στο μικρό λόφο Döber, βόρεια από το Βαγγαλάτι, «ἐνθα ἀπὸ πολλοῦ ἐφαίνετο τεμάχιον μαρμαρίνου ἀγάλματος». Εκεί αποκάλυψε τρία αγάλματα: τα δύο υπερφυσικού μεγέθους, τα οποία θεώρησε ότι εικονίζουν «ῥωμαῖον αὐτοκράτορα μετὰ τῆς συζύγου αὐτοῦ» (Melfi και Martens 2020, 586, εικ. 14 και 581–86, εικ. 8, 11 αντιστοίχως), καθώς και το κατώτερο τμήμα ενός «τηβενοφόρου» (Melfi και Martens 2020, 589, εικ. 16, με βιβλιογραφία).³⁴ Τα αγάλματα, τα οποία προσφάτως αναγνωρίστηκαν ότι ανήκουν σε λατρευτικό σύνταγμα της Μητέρας των Θεῶν και του Ἄττεως/Ασκάνιου (Melfi και Martens 2020, 592–601, κυρίως 593, εικ. 17), παρέμειναν εξαιτίας του όγκου τους κατά χώραν και μεταφέρθηκαν στη δεκαετία του 1960 από τον D. Budina στο Αρχαιολογικό Μουσείο του Βουθρωτού με αρ. 535 και 537. Η συστηματική ανασκαφή του χώρου, η οποία άρχισε μόλις πρόσφατα από το Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης σε συνεργασία με το Ινστιτούτο Αρχαιολογίας Τιράνων (Melfi κ.ά. 2024), επέτρεψε την ταύτιση των ερειπίων με μνημώδες ταφικό συγκρότημα, το οποίο χρῖζει περαιτέρω διερεύνησης.

Την τελευταία ανασκαφή διενήργησε στη Γέρμα/Αντιγόνεια, όπου έστρεψε την προσοχή του «ἐπὶ τὰ μᾶλλον καταφανῆ ἐρείπια». Σημειώνει ότι «ἐπίχωση εἶναι ἐλαχίστου βάθους», ότι «τὰ τεῖχη ἦταν κατεσκαμμένα καὶ τὰ οἰκήματα κατηρειπωμένα» και ότι αδυνατεῖ να ταυτίσει την πόλη (Ευαγγελίδης 1913β, 468). Στα πενιχρά ευρήματα συγκαταλέγονται χάλκινα νομίσματα του Κοινού των Ηπειρωτῶν, χάλκινα σκεύη και κεραμική (Ευαγγελίδης 1913β, 468). Ολοκληρώνει την αναφορά του σχολιάζοντας, εμφανῶς απογοητευμένος ότι «ἡ ἐν Γέρμα ἀνασκαφικὴ ἔρευνα, ἀπέβη ἀρνητικὴ μὲν εἰς πλούσια εὐρήματα, θετικὴ δὲ εἰς ἱστορικὰ συμπεράσματα» και ότι χρειάστηκε να την διακόψει «διὰ τὸ περαιτέρω ἀνωφελὲς τῆς ἐξακολουθήσεως αὐτῆς» (Ευαγγελίδης 1913β, 468). Θα παρέλθουν σαράντα σχεδόν χρόνια όταν η εύρεση από τον αλβανό αρχαιολόγο D. Budina ενεπίγραφων δικαστικῶν ψήφων με το εθνικὸ Ἄντιγονέων, θα επιτρέψει την ταύτιση της πόλης με τη χαονική Αντιγόνεια (Budina 1972, 1985· Χαντέλη 2020, 97–100). Στην ίδια περιοχή το 2005 και 2006 θα διενεργηθῶν ἀνασκαφές ἀπὸ την Εφορεία Αρχαιοτήτων Ιωαννίνων του Υπουργείου Πολιτισμοῦ (τότε IB' Εφορεία Προϊστορικῶν και Κλασικῶν Αρχαιοτήτων) και το Αλβανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο, ύστερα ἀπὸ την υπογραφή μνημονίου (Ζάχος κ.ά. 2006· Zachos κ.ά. 2006)· οι ἀνασκαφές διακόπηκαν το 2008 για να συνεχιστοῦν το 2022 ἀπὸ το ιταλικὸ Πανεπιστήμιο της Maserata.

33 Έκθεση «Περὶ τῶν ἀνασκαφῶν Φοινίκης» με ημερομηνία 05-09-1913 (Πηγή: ΥΠ.ΠΟ./Δ.Δ.Ε.Α.Μ./Τ.Δ.Ι.Α.Α.Α., βλ. υποσ. 16).

34 Έκθεση «Περὶ τῶν ἀνασκαφῶν Φοινίκης» με ημερομηνία 05-09-1913 (Πηγή: ΥΠ.ΠΟ./Δ.Δ.Ε.Α.Μ./Τ.Δ.Ι.Α.Α.Α., βλ. υποσ. 16).

Εικ. 6. Ναός του Αγίου Νικολάου, Μεσοπόταμος. (Πηγή: Έν Αθήναις Αρχαιολογική Έταιρεία <https://www.searchculture.gr/aggregator/edm/EnATHI-NAIS/000096-10981>).

5.3. Βυζαντινά μνημεία

Εκτός από τη βυζαντινή βασιλική των Αγίων Σαράντα, ο Ευαγγελίδης στις εκθέσεις του αναφέρεται σε πέντε βυζαντινά μνημεία. Πρόκειται για τον ναό του Αγίου Νικολάου στο Μεσοπόταμο, την εκκλησία της Κοκαμέας/Κοκαμιάς στη Νιβίτσα, και τρεις εκκλησίες στην κοιλάδα του Δρίνου: του Τιμίου Σταυρού (ή της Κοιμήσεως της Θεοτόκου), την Εκκλησία της Άνω Επισκοπής και τη μονή Ραβένιας/Ραβενίων.

Στον ναό του Αγίου Νικολάου στον Μεσοπόταμο (1278–1296), ο οποίος υψώνεται «*ἐν μέσῳ πυκνῆς φυτείας ὑψικόμενων δένδρων*» (Εικ. 6), σ' ένα εντελώς διαφορετικό περιβάλλον από το σημερινό, ο Ευαγγελίδης (1913β, 462–64) κάνει εκτενή αναφορά στην αρχιτεκτονική, καθώς και στον γλυπτό διάκοσμο.

Στον ναό του Τιμίου Σταυρού (ή της Κοιμήσεως της Θεοτόκου) στο Λάμποβο (α' μισό 11ου αι.), περιγράφει την αρχιτεκτονική διαρρύθμιση (Εικ. 7) (Ευαγγελίδης 1913β, 459–60· Βερσάκης 1916, 108–14· Βοκοτόπουλος 1992, 86–92, 240, 242, πίν. 53–55· Παπαδοπούλου 2000, 148–9, πίν. 3· Δαμούλος 2019), ενώ στην εκκλησία της Άνω Επισκοπής (α' μισό 10ου αι.), τον κεραμοπλαστικό διάκοσμο και τα γλυπτά (Ευαγγελίδης 1913β· 462· Βερσάκης 1916, 108–14· Βοκοτόπουλος 1992, 74–80, 188–9, 236–40, πίν. 47· Παπαδοπούλου 2000, 148).

Σύντομες αναφορές κάνει στην εκκλησία Κοκαμέας (1672) (Ευαγγελίδης, 1913β, 464–65· Βερσάκης 1914, 255–60) και την εκκλησία της Κοίμησης στη Μονή Ραβένιας/Ραβενίων (16ος αι.) (Ευαγγελίδης 1913β, 462), δίνοντας περισσότερη έμφαση στα εκκλησιαστικά αντικείμενα/κειμήλια που προέρχονταν από εκεί.

Τις εκκλησίες αυτές θα επισκεφθεί την ίδια περίπου περίοδο και ο Βερσάκης (1913, 1914, 1915, 1916), καθώς και την εκκλησία στο Ζερβάτι (1605) (Βερσάκης 1914, 248–55). Γενικά για τα βυζαντινά μνημεία ο Ευαγγελίδης επισημαίνει ότι είναι πολλά και ότι «*χρῆζουσι μεγίστης προσοχῆς καὶ μελέτης*» (Ευαγγελίδης 1913β, 466). Για τον ναό στο Μεσοπόταμο σημειώνει ότι η εκκλησία είναι «*ἐντελῶς ἐγκαταλελειμμένη καὶ ἐσωτερικῶς*

Εικ. 7. Ναός του Τιμίου Σταυρού (ή της Κοιμήσεως της Θεοτόκου). Άνω Λάμποβο. (σημ. Labovë). (Πηγή: Έν Αθήναις Αρχαιολογική Έταιρεία <https://www.searchculture.gr/aggregator/edm/EnATHINAIIS/000096-14676>).

ρυπαρώτατη», ότι «έχει πολλαχού διαρραγή» και ότι οι τρούλοι χρήζουν στερέωσης (Ευαγγελίδης 1913β, 464). Ανάλογα σχόλια κάνει ο Βερσάκης, ο οποίος σημειώνει ότι ο ναός έχει μετατραπεί σ' «*ἀξιοθαύμαστον ζωολογικόν ἐνδιαίτημα*» (Βερσάκης 1915, 30). Η άσχημη κατάσταση των εκκλησιών επισημαίνεται και αλλού από τον Βερσάκη, ο οποίος αναφέρεται, αφενός στην κατάσταση διατήρησης των τοιχογραφιών (Βερσάκης 1914, 248), αφετέρου στις καταστροφές και την «*αἰσθητική παραμόρφωσιν*» που προκάλεσαν οι επεμβάσεις των εκάστοτε επιτρόπων (Βερσάκης 1916, 108–9), πληροφορία που επιβεβαιώνεται και από τις σχετικές εκθέσεις του Έλληνα προξένου στο Αργυρόκαστρο, Α. Ζάχου.³⁵

5.4. Εντοπισμός αρχαίων και εκκλησιαστικών αντικειμένων/Περυσυλλογές

Κατά τη διάρκεια των αυτοψιών του, ο Ευαγγελίδης εντόπισε γλυπτά και επιγραφές.

Εξχωρίζει η επιγραφή που εντόπισε, κοντά στη Χειμάρρα, στον δρόμο που οδηγεί από την εκκλησία της Κοκαμέας/Κοκαμιάς προς τη Νιβίτσα (Ευαγγελίδης 1914α, 234· Hammond 1967, 121· SGI 306751), καθώς και τα σπαράγματα επιγραφής, πιθανότατα κτητορικής, στη Βασιλική των Αγίων Σαράντα (Ευαγγελίδης 1913β, 285–86).

Επιτάφιας στήλες εντόπισε σε αρχαία νεκροταφεία, όπως:

- στη Φοινίκη, μεταξύ των οποίων, και τρεις σε δεύτερη χρήση σε τάφο (#1. Ευαγγελίδης 1914α, 235–36, αρ. 7, εικ. 6· Ugolini 1932, 154–55, αρ. 10, εικ. 89α· Cabanes και Drini 2016, 28· Lepore 2018, 160, αρ. 27, εικ. 35–36· SGI 306755. #2. Ευαγγελίδης 1914α, 235, αρ. 8, εικ. 7· Ugolini 1927, 190–91, αρ. 5· Cabanes και Drini 2016, 17· Lepore 2018, 157, αρ. 20, εικ. 28· SGI 306756. #3. Ευαγγελίδης 1914α, 236, αρ. 9· SGI 306757.), και

35 Το με αρ. πρωτ. 430/21-05-1912 έγγραφο (Πηγή: ΥΠ.ΕΞ./Υ.Δ.Ι.Α./Αρχείο Κεντρικής Υπηρεσίας/1912/100.1).

Εικ. 8. Μονή Κοκαμιάς, Νιβίτσα (σημ. Nivicé). (Πηγή: Έν Αθήναις Αρχαιολογική Έταιρεία <https://www.searchculture.gr/aggregator/edm/EnATHINAIS/000096-46579>).

- στο Δέλβινο στο χωριό Χαντίρ Αγά (Ευαγγελίδης 1914α, 237, αρ. 12, εικ. 10· Cabanes και Drini 2016, 46· SGI 306760).

Άλλες επιγραφές εντόπισε σε δεύτερη χρήση σε εκκλησίες, όπως:

- στη Φοινίκη, στην εκκλησία του Αγίου Αθανασίου (#1. Ευαγγελίδης 1913β, 458–59· 1914, 235, αρ. 5, εικ. 4· Ugolini 1927, 190, αρ. 4, εικ. 119· IG IX, I² 4 1065· SGI 306753· Cabanes και Drini 2016, 18· Lepore 2018, 157, αρ. 21, εικ. 29. #2. Ευαγγελίδης 1913β, 458· 1914, 236–37, αρ. 10, εικ. 8· SGI 306758· Cabanes και Drini 2016, 48) και στην εκκλησία της Παναγίας (Ευαγγελίδης 1913β, 459· 1914, 235–36, αρ. 6, εικ. 5· Hammond 1967, 117· Cabanes και Drini 2016, 24· Lepore 2018, 158–59, αρ. 24, εικ. 32· SGI 306754),
- στο Μεσοπόταμο, στην εκκλησία του Αγίου Νικολάου (Ευαγγελίδης 1913β, 464· 1914, 237, αρ. 11, εικ. 9· Ugolini 1927, 193, αρ. 13· Hammond 1967, 117· SGI 306759· Cabanes και Drini 2016, 40),
- στη Λετοβίστα (σημ. Litovistë), πίσω από την εκκλησία της Μεταμόρφωσης του Σωτήρος, σε δεύτερη χρήση ως κάλυμμα χριστιανικού τάφου (Ευαγγελίδης 1913β, 469· 1914, 238, αρ. 14, εικ. 12· Hammond 1967, 211, αρ. 40· SGI 306762· Cabanes και Drini 2016, 62), καθώς και
- στο Σούχας (σημ. Suhë), σε δεύτερη χρήση στον νάρθηκα της εκκλησίας της Αγίας Παρασκευής (Ευαγγελίδης 1913β, 460· 1914, 238, αρ. 15· Hammond 1967, 212, 741, αρ. 37· SGI 306763· Cabanes και Drini 2016, 63).

Επίσης στήλες εντόπισε:

- σε μνημεία, πιθανώς ταφικά, όπως στη Σαλιαρή, όπου η στήλη του κοινού των Συγγόνων (Εικ. 9) βρέθηκε από έναν Έλληνα έφεδρο υπολοχαγό «έντός τουρκικού μνημείου» (Αρχαιολογικό Μουσείο Ιωαννίνων, αρ. ευρ. 410: Ευαγγελίδης 1913β, 287· Ευαγγελίδης 1914α, 234, αρ. 2· Franke 1961 291–92· Hammond 1967, 216, 738–39, αρ. 24· SEG XXIV 474· SEG XXXVII 515· SGI 194217· Cabanes και Drini 2016, 99),

Εικ. 9. Η αναθηματική στήλη του Κοινού των Συγγόνων. Τεπελένι. 2ος αι. π.Χ. Εικ. 10. Η αναθηματική στήλη του Λυκόφρωνος Θεοδότου. Αντιγόχεια, Αρχαιολογικό Μουσείο Ιωαννίνων, αρ. 410 (Πηγή: Υπουργείο Πολιτισμού/ 2ος αι. π.Χ. Αρχαιολογικό Μουσείο Ιωαννίνων, αρ. 408. (Πηγή: Υπουργείο Πολιτισμού/ Εφορεία Αρχαιοτήτων Ιωαννίνων).

- σε κρήνες, όπως στη Τρανουσίστα (σημ. Treneshishtë) (Ευαγγελίδης 1913β, 461· 1914, 237, αρ.13, εικ. 11· SGI 306761· Cabanes και Drini 2016, 70),
- σε σχολεία, όπως στη Φοινίκη (Ευαγγελίδης 1913β, 458· 1914, 235, αρ. 4, εικ. 3· IG IX, I² 4 1066· Ugolini 1932, 155–56, αρ. 11, εικ. 90· SGI 306772 · Cabanes και Drini 2016, 29· Lepore 2018, 160–61, αρ. 28, εικ. 37) και στη Σαρακινίστα (σημ. Saragjinishtë) (Αρχαιολογικό Μουσείο Ιωαννίνων, αρ. ευρ. 408. Ευαγγελίδης 1913β, 461· 1914, 234· Hammond 1967, 74· Cabanes και Drini 2016, 64) (Εικ. 10) και
- σε ιδιωτικές κατοικίες, όπως στη Δούβιανη, στην οικία Δ. Λαμποβιτιάδη (Ευαγγελίδης 1913β, 461· Cabanes και Drini 2016, 74) και στο Τεπελένι, στην οικία του Οσμάν Γιάσκο, όπου εντόπισε επιγραφή με προέλευση από το Καλυβάτσι (σημ. Kalynas) (Ευαγγελίδης 1913β, 286–87· Cabanes και Drini 2016, 392· Katsadima (2026). Σ' ένα άλλο σπίτι, την οικία Απόστολου Βόδα στο Αργυρόκαστρο, βρήκε σφραγιδόλιθο με παράσταση δισκοβόλου (Ευαγγελίδης 1914β).

Οι περισσότερες από αυτές τις επιγραφές δεν μετακινήθηκαν από το σημεία εντοπισμού τους, όπως τα τρία γλυπτά από το Βαγγαλάτι, τα οποία παρέμειναν «*ἐνθα εὑρέθησαν καὶ διὰ τὸ ἄβατον τοῦ ἐδάφους καὶ διὰ τὸ βάρος αὐτῶν*».³⁶

Στην Κέρκυρα μεταφέρθηκαν τα θραύσματα της σαρκοφάγου με την παράσταση της Αμαζονομαχίας από την Πικέρνη (Ευαγγελίδης 1913β, 284· Hammond 1967, 122) και πιθανώς και κάποια άλλα αρχαία αντικείμενα, τα οποία δεν αναφέρονται από τον Ευαγγελίδη στις εκθέσεις του (Δοντάς 1970, 29).

36 Έκθεση «Περὶ τῶν ανασκαφῶν Φοινίκης» με ημερομηνία 05-09-1913 (Πηγή: ΥΠ.ΠΟ./Δ.Δ.Ε.Α.Μ./Τ.Δ.Ι.Α.Α.Α. βλ. υποσ. 16).

Εικ. 11. Κεφάλι γυναικείου αγάλματος. 3ος αι. π.Χ. Αρχαιολογικό Μουσείο Ιωαννίνων, αρ. 15. (Πηγή: Υπουργείο Πολιτισμού/ Εφορεία Αρχαιοτήτων Ιωαννίνων).

Στα Ιωάννινα μεταφέρθηκαν μεταξύ άλλων οι στήλες από το Τεπελένι (Εικ. 9) και την Γέρμα/Αντιγόνεια (Εικ. 10), καθώς και κεραμική και νομίσματα από τις ανασκαφές στη Χειμάρρα και στην Αντιγόνεια.³⁷ Μαζί μεταφέρθηκε και το γυναικείο κεφάλι (Εικ. 11), για το οποίο οι Melfi και Martens (2020 577–81) σημειώνουν ότι η αναγραφή της χρονολογίας 1900 στο πίσω μέρος, είναι το πραγματικό έτος εύρεσης του γλυπτού.

Τα αντικείμενα αυτά βρίσκονταν έως το 1916 στο «*Νομαρχιακὸν κατάστημα τῆς πόλεως*» (Ρωμαίος 1916, 54). Πρόκειται για το Περίπτερο κοντά στον Κουραμπά, το οποίο αρχικά χρησιμοποιούνταν ως Νοσοκομείον μεταδοτικῶν νοσημάτων και το οποίο από το 1913 είχε οριστεί με απόφαση της Γενικῆς Διοικήσεως Ἠπείρου ως «*τόπος συγκέντρωσης τῶν περισυλλεγόμενων ἱστορικῶν καὶ καλλιτεχνικῶν ἀντικειμένων*» (Νικολαΐδου 1987, 594–95). Ωστόσο, φαίνεται ότι κάποια από τα αντικείμενα αυτά, κατά τον έλεγχο που διενέργησε ο Κωνσταντῖνος Ρωμαίος (1916, 54) όταν έφτασε στην Ἠπειρο, το 1915, δεν εντοπίστηκαν, αφού όπως ο ίδιος σημειώνει, όταν ήλεγξε «*τὴν ὑπὸ τοῦ συναδέλφου τοῦ κ. Εὐαγγελίδου, καταρτισθεῖσα ὀλιγάριθμον συλλογὴ ἀρχαίων*», δεν τη βρήκε «*ἐν τάξει (...)*διὰ τὰς ἐπισυμβάσας μεταβολὰς ἐν τοῖς γραφείοις».

Όπως προκύπτει, ωστόσο, από το αρχείο της Εφορείας Αρχαιοτήτων Ιωαννίνων, τα εναπομείναντα αντικείμενα μεταφέρθηκαν στο Ασλάν Τζαμί, στη ΒΑ Ακρόπολη του Κάστρου των Ιωαννίνων, για το οποίο είχε ήδη από το 1925 χορηγηθεί άδεια από το ΥΠ.ΕΚ.Δ.Ε. να λειτουργήσει ως Δημοτικό Μουσείο (Βασιλείου 2017, 141, εικ. 1). Η μεταφορά τους έγινε πιθανότατα με τη φροντίδα του εκπαιδευτικού Χρίστου Σούλη, ο οποίος είχε οριστεί ήδη από το 1931 έκτακτος Επιμελητής Αρχαιοτήτων (Βρανούσης 1956).

Τις επιγραφές από το Τεπελένι (Εικ. 9) και την Γέρμα/Αντιγόνεια (Εικ. 10) είδε ο Hammond (1967, 738–39 και 741) στο Δημοτικό Μουσείο το 1933. Μαζί με το γυναικείο κεφάλι (Εικ. 11) περιλήφθηκαν στους καταλόγους των αντικειμένων που σφραγίστηκαν μετά το ξέσπασμα του Β' Π.Π., στις 21 Νοεμβρίου 1940 και αποσφραγίστηκαν στις 19 Δεκεμβρίου 1946. Τα αντικείμενα αυτά παρέμειναν στο Δημοτικό Μουσείο έως την ανέγερση του Αρχαιολογικού Μουσείου, στο τέλος της δεκαετίας του 1960, στο λόφο Λιθαρίτσια, όπου και βρίσκονται μέχρι σήμερα (Ζάχος 2008).

37 Έκθεση «*Περὶ τῶν ἐν Ἠπείρῳ κατὰ τὸ 1913/1914 πεπραγμένων*» (Πηγή: ΥΠ.ΠΟ/Δ.Δ.Ε.Α.Μ/Τ.Δ.Ι.Α.Α.Α. βλ. υποσ. 22).

Αναφορικά με τα εκκλησιαστικά αντικείμενα, ο Ευαγγελίδης αναφέρει δύο Ευαγγέλια:

- το Τετραεγγέλιο της Κοκαμέας, το οποίο παρέμεινε στη Νίβιτσα έως το 1941, όταν μεταφέρθηκε από αξιωματικούς της 3ης Μεραρχίας της Ελληνικού Στρατού στην Αθήνα, όπου παραδόθηκε στην Εθνική Βιβλιοθήκη (Εθνική Βιβλιοθήκη· Ευαγγελίδης 1913β, 464–65· Μαμμόπουλος 1964, 243–46, όπου και φωτογραφία του καλύμματος).
- Το Ευαγγέλιο από την Εκκλησία της Κοίμησης στη Μονή Ραβένιας/Ραβενίων, το οποίο ο Ευαγγελίδης πήρε μαζί του «πρὸς διάσωσιν αὐτοῦ» επειδή το βρήκε «ἐν τινι κλιβάνῳ ἐνταῦθα, ἐντελῶς παρερριμμένον καὶ ἐν ἐλεεινῇ καταστάσει» (Ευαγγελίδης 1913β, 462).

6. Ο ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ ΤΩΝ ΚΕΙΜΕΝΩΝ

Οι προκαταρκτικές παρατηρήσεις του Ευαγγελίδη παρουσιάστηκαν στην *Αρχαιολογική Εφημερίδα* (Ευαγγελίδης 1913α) και τον *Νέο Έλληνομνήμονα* (Ευαγγελίδης 1913β). Στον τόμο της Εφημερίδος του 1913, η παρουσίαση ήταν πολύ σύντομη και φιλοξενήθηκε με τη μορφή ενός σημειώματος στις *Άγγελιες*. Αντιθέτως, στο «*τριμηνιαῖον περιοδικὸν σύγγραμμα*» του Σπυρίδωνος Λάμπρου, δημοσιεύτηκαν οι δέκα από τις δώδεκα συνολικά εκθέσεις που συνέταξε. Όπως συνάγεται από το εισαγωγικό σημείωμα, η παρουσία του Ευαγγελίδη ήταν προορισμένη να καλύψει σημαντικά κενά της αρχαιολογικής έρευνας στην Ήπειρο. Αυτά είχαν να κάνουν αφενός μεν με την ελλιπή καταγραφή των καταλοίπων του παρελθόντος, τα οποία «οἱ ξένοι περιηγηταὶ τῶν προτέρων χρόνων δὲν εἶδον ἢ δὲν περιέγραψαν πάντα τὰ διασωθέντα», αφετέρου δε με την απουσία της απαραίτητης αρχαιολογικής κατάρτισης, αφού «τῶν ἡμετέρων οἱ πλείστοι δὲν εἶχον τὰς ἀναγκαίας ἀρχαιολογικὰς γνώσεις», σε συνδυασμό με την απουσία συστηματικῶν ανασκαφῶν, «ἐνεκα τῶν ὑφισταμένων ἐπὶ τῆς τουρκοκρατίας παντοίων δυσκολιῶν καὶ τῆς ἐλλείψεως ἀσφαλείας». Σύμφωνα μάλιστα με τον συντάκτη, προφανῶς τον Σπυρίδωνα Λάμπρο, η Γενική Διοίκηση Ἰωαννίνων ήταν εκείνη που «ἐμερίμνησε περὶ ἐνάρξεως τῆς ἀρχαιολογικῆς ἐξερευνήσεως τῆς χώρας, ἥτις μεγάλως δύναται συντελέσει οὐ μόνον εἰς τὴν εὐρεσιν λειψάνων τῆς ἀρχαιότητος καὶ τῶν βυζαντιακῶν χρόνων, ἀλλὰ καὶ εἰς τὸν τοπογραφικὸν καθορισμὸν πολλῶν σημείων τέως ἀγνοουμένων». Ο ίδιος δε επισημαίνει ότι «ἐναπόκειται δ' εἰς τὴν Ἀρχαιολογικὴν ἐταιρείαν καὶ τὴν Κυβέρνησιν νὰ κανονίσωσι τὰ περαιτέρω μετὰ τὴν ὀριστικὴν διαρρύθμισιν τῶν πραγμάτων» (Εισαγωγή στο Ευαγγελίδης 1913β, 276–77).

Γεγονός, ωστόσο, παραμένει ότι οι εκθέσεις παρατίθενται κάπως βεβιασμένα, χωρίς χρονολογική σειρά και χωρίς καμία περαιτέρω επεξεργασία ή βιβλιογραφική ενημέρωση, σε απόλυτη συμφωνία, όμως, με τα κείμενα που υπέβαλε ο Ευαγγελίδης στη Γενική Διοίκηση Ηπείρου και διαβιβάστηκαν το ΥΠ.ΕΚ.Δ.Ε. και στο ΥΠ.ΕΞ.

Αντιθέτως, στο άρθρο του στην *Αρχαιολογική Εφημερίδα* του 1914 (Ευαγγελίδης 1914α, 232–41) με τίτλο «Επιγραφὰὶ ἐξ' Ἠπείρου», όπου δημοσίευσε τις 15 από τις 23 συνολικά επιγραφές που εντόπισε, έχει προηγηθεί βιβλιογραφική έρευνα και μελέτη των επιγραφικῶν και ονοματολογικῶν δεδομένων.

Η έμφαση στην παρουσίαση του επιγραφικού υλικού συμφωνεί με τη γενικότερη τάση της περιόδου, σύμφωνα με την οποία η συλλογή και η δημοσίευση επιγραφῶν είχε αναγνωρισθεί ως ὑψίστη προτεραιότητα της αρχαιολογικής έρευνας. Όπως αναφέρει ο Α. Χανιώτης (2012, 6), η τάση αυτή εγγράφεται «στη δεύτερη και τελευταία μεγάλη περίοδο αρχαιολογικῶν δημοσιευμάτων, στην Εφημερίδα, που παρά τις διακοπές, λόγω των αλληπάλληλων πολέμων, διαρκεί ως τον εορτασμό της εκατονταετίας το 1937 και χαρακτηρίζεται από τον εκτενὴ σχολιασμό και την ιστορική αξιοποίηση των δημοσιευόμενων κειμένων». Ο ίδιος σημειώνει ότι η επέκταση της ελληνικής επικράτειας στο διάστημα των Βαλκανικῶν Πολέμων συνδέεται με την άνοδο των επιγραφικῶν ερευνῶν και σε άλλες περιοχές, όπως η Θεσσαλία, με αποτέλεσμα η Εφημερίδα να δημοσιεύει επιγραφές «από κάθε γωνιά της ελληνικής γης» (Χανιώτης 2012, 6).

Σε μια τέτοια «γωνιά» εστάλη, άλλωστε, ο Ευαγγελίδης το 1913. Αφορμή υπήρξε η εύρεση της στήλης από το Τεπελένι (Εικ. 9). Δεν είναι άλλωστε τυχαίο ότι το 1914, τη χρονιά που δημοσιεύτηκαν οι ηπειρωτικές

επιγραφές του Ευαγγελίδη, η Αρχαιολογική Εταιρεία προχώρησε στη σύσταση ειδικής επιτροπής με σκοπό την «ἀποκάθαρσιν τῆς χώρας ἐκ τῶν βαρβαρωνυμιῶν». Η επιτροπή είχε ως στόχο αφενός να εξακριβώσει «τὰς ἐκ τῆς ἀρχαιότητος, ἀναμφισβήτητος παραδεδομένας Ἑλληνικὰς τοπωνυμίας», αφετέρου να διερευνήσει, πῶς ἦταν δυνατόν «νὰ ἐξελληνισθοῦν αἱ ξενικαὶ τοπωνυμιαί, αἱ Τουρκικαί, σλαβικαὶ καὶ ἄλβανικαί», ἐκεῖ που δεν υπήρχαν γνωστές ελληνικές από την αρχαιότητα (Μιστριώτης 1914, 74).

Δεν είναι επίσης τυχαίο, ὅτι δύο τουλάχιστον ἀπὸ τα μέλη της Αρχαιολογικῆς Εταιρείας, και συγκεκριμένα οἱ Χρήστος Τσουντας και Γεώργιος Κουρουνιώτης, φέρονται να ἀνήκουν και στην «Επιτροπεῖαν Ἑθνικῶν Δημοσιευμάτων», στα μέλη της οποίας ἀνήκαν ο Δημήτριος Γληνός, ο Απόστολος Δοξιάδης, ο Στέφανος Δέλτας και ο Γεώργιος Πολίτης (Ευαγγελίδης 1919, εσώφυλλο). Πρόκειται για μια επιτροπή η οποία συστάθηκε για να επιμεληθῇ την «ἐκδοσιν βιβλίων, ἀναφερομένων εἰς τὴν μελέτην καὶ ἔρευναν τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν» και η οποία στις 09 Οκτωβρίου 1918 ἀνέθεσε στον Ευαγγελίδη τη συγγραφή βιβλίου «περὶ τῆς Βορείου Ἡπείρου». Το βιβλίο, το οποίο ἐκδόθηκε μόλις ἕναν χρόνο μετὰ, το 1919, ἀποτελεσε σύμφωνα με τον συγγραφέα του, μια προσπάθεια να δοθῇ «μὴν εἰκόνα τινὰ τῆς Βορείου Ἡπείρου, ὑπὸ τοπογραφικὴν, ἱστορικὴν, ἐθνολογικὴν καὶ πνευματικὴν ἔποψιν» με ἔμφαση «ἐπὶ ἐκείνων τῶν σημείων τὰ ὅποια, εἴτε ἐλάχιστα εἶναι γνωστὰ εἰς τὸ πολὺ κοινόν εἴτε στηρίζονται ἐπὶ νέων δεδομένων καὶ ἀποτελεσμάτων τῆς ἐπιστημονικῆς ἐρεῦνης» (Ευαγγελίδης 1919, ε').

Ο τίτλος Βόρειος Ἡπειρος θα ἀπαλειφθῇ εντελῶς στη νέα εργασία που ἐκπονεῖ ο Ευαγγελίδης το 1942 ὑπὸ την ἐποπτεία της Ακαδημίας Αθηνῶν, την οποία θα ἐκδῶσει το 1947. Στην εργασία με τίτλο *Οἱ ἀρχαῖοι κάτοικοι τῆς Ἡπείρου* γίνονται ἀναφορές στο ὄνομα, τα σύνορα και τους κατοίκους και ἀναλύονται ἐκτενῶς ἱστορικὲς και φιλολογικὲς πηγές. Ἰδιαίτερη βαρύτητα δίνεται και ἐδῶ στη συζήτηση περὶ ἐλληνικότητας των Ἡπειρωτῶν.

7. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η παρουσία του Ευαγγελίδη στη Νότιο Ἀλβανία, αν και μικρὴ σε διάρκεια, ἦταν ἐξαιρετικὰ οργανωμένη και με σαφείς στόχους: περιελάμβανε ἐπιφανειακὴ ἔρευνα με σκοπὸ τον ἐντοπισμὸ και την καταγραφή μνημείων, ἀνασκαφὴ συγκεκριμένων θέσεων και συστηματικὲς περισυλλογές (Τσῶνος 2009, 61). Η ἀποστολὴ του πραγματοποιήθηκε κάτω ἀπὸ ἐξαιρετικὰ δύσκολες πολιτικὲς και στρατιωτικὲς συνθήκες, στο διάστημα της στρατιωτικῆς του θητείας, ἀπὸ το τέλος Ἰουνίου ἕως τον Οκτώβριο 1913, και πιθανῶς με διαλείμματα ἕως τον Ἰούνιο του 1914.

Ο Ευαγγελίδης κινήθηκε κυρίως ἐντὸς του προκαθορισμένου ορίου των ἑλληνικῶν διεκδικήσεων, τη γραμμὴ που ἀρχίζει βόρεια του Τεπελενίου και κατέληγε βόρεια της Μοσχόπολης.³⁸ Η πορεία του στους «βορείους τόπους» ἀρχισε ἀπὸ τη Χειμάρρα και συνεχίστηκε στο Δέλβινο, διέτρεξε την κοιλάδα του Δρίνου ἀπὸ βορρὰ πρὸς νότο και ἐφθασε στο Βαγγαλάτι, κοντὰ στα σημερινὰ ἑλληνοαλβανικὰ σύνορα. Ο ἴδιος σημειώνει ὅτι τα ἀρχαῖα βρίσκονται σε «ἐπὶ ἀμφιβητουμένου ἐδάφους καὶ πρέπει ἄμεσα νὰ διερευνηθοῦν, διὰ λόγους ποὺ ὀφείλονται στὴν διάσωση τῆς ἱστορίας τῆς ἡμετέρας πατρίδος» (Ευαγγελίδης 1913β, 280), παρατήρηση που συμφωνεῖ πλήρως με τις θέσεις του Σπ. Λάμπρου, ο οποίος «παρομοίαζε τον ρόλο του ἱστορικοῦ μ' ἐκείνον του στρατιώτη, ἀφού και οἱ δύο ἔπρεπε να υπηρετοῦν τη σημαία της πατρίδας τους» (Λιάκος 2020, 47).

Ο Ευαγγελίδης υπῆρξε ἕνας στρατευμένος ἀρχαιολόγος, ἕνας «στρατιώτης του ἔθνους» (Χαμηλάκης 2012, 65). Σαφῶς και η ἀποστολὴ του εἶχε συγκεκριμένη ἰδεολογικὴ και πολιτικὴ κατεύθυνση (Davis 2000, 76–98· Τσῶνος 2009, 60–2· Gilkes και Melfi 2025, 376–80). Η τοποθέτησή του ἐγίνε ἀπὸ το ΥΠ.ΕΚ.Δ.Ε. για τη Γενικὴ Διοίκηση Ἡπείρου, η οποία δρούσε για λογαριασμὸ της ἑλληνικῆς κυβέρνησης (Πιτούλη-Κίτσου 1997, 350). Ο Ευαγγελίδης ἐκλήθη να συγκεντρώσει στοιχεία, τα οποία υπέβαλε μέσω της Γενικῆς Διοικήσεως Ἡπείρου στην

38 Βλ. τον «*Εθνογραφικὸ χάρτη τῆς Βορείου Ἡπείρου τῷ 1913*» της Τοπογραφικῆς Υπηρεσίας Στρατοῦ (Πηγή: Εθνικὸ Ἱστορικὸ Μουσείο, αρ. ευρ. 15162-ΕΘΝ/3415162-ΕΘΝ/34) <https://www.searchculture.gr/aggregator/edm/EIM/000042-354609>.

Ελληνική Κυβέρνηση. Αυτά ακριβώς τα στοιχεία για τις αρχαιότητες και τα μνημεία της περιοχής, διανθισμένα σε γλωσσολογικές και ιστορικές αναφορές, η Ελληνική Κυβέρνηση προσπάθησε να τα χρησιμοποιήσει για να προβάλει τους ιστορικούς λόγους για τους οποίους διεκδικούσε την Ήπειρο.

Ο Ευαγγελίδης δεν αρκέστηκε στον εντοπισμό θέσεων ή μνημείων, αλλά επισκέφθηκε εκκλησίες και σχολεία, εισήλθε σε ιδιωτικές κατοικίες, γνώρισε πρόσωπα, ήλθε σε επαφή με ντόπιους, άντλησε πληροφορίες, επέστρεψε για κάνει ανασκαφές ή να παραλάβει αρχαία, φροντίζοντας με κάθε τρόπο να παρατείνει την παραμονή του στα «υπό αμφισβήτηση εδάφη», πόσο μάλλον όταν κατά το ίδιο διάστημα αναμενόταν η επίσκεψη της επιτροπής που είχε επιφορτιστεί με τη χάραξη των ελληνοαλβανικών συνόρων.

Αρχαία και βυζαντινά μνημεία έπρεπε επομένως να εντοπιστούν και προβληθούν, επιγραφές να μεταγραφούν, αρχαιολογικές θέσεις να ανασκαφούν, ελληνικά τοπωνύμια να καταγραφούν, αρχαιότητες και κειμήλια να μεταφερθούν, προκειμένου να καταδειχθεί η ιστορική συνέχεια του ελληνικού πολιτισμού στις κατεχόμενες περιοχές, πρόθεση η οποία υπαγορευόταν από την πολιτική ιδεολογία της ένωσής τους με την Ελλάδα.

Η ιδεολογική επένδυση των αρχαιοτήτων των «Νέων Χωρών», όπως η Ήπειρος και η Μακεδονία, έχει επανειλημμένως δεχτεί κριτική, αφού θεωρήθηκε ότι η εθνικοποίηση της πολιτιστικής κληρονομιάς ενδυνάμωσε τον ελληνικό εθνικισμό του 20ού αι. (Davis 2000, 87–92· Χαμηλάκης 2012). Στην Ήπειρο, η ιστορία της οποίας υπήρξε με τα λόγια του ίδιου του Ευαγγελίδη «σκοτεινή», έγινε προσπάθεια οι αρχαιότητες και τα μνημεία να προσλάβουν έναν νέο ρόλο: να γίνουν υλικότητες, διακριτά τοπόσημα, φύσει δεδομένα, πραγματικά και αδιαμφισβήτητα, τα οποία, όπως τα ποτάμια ή οι κορυφογραμμές, έπρεπε, ει δυνατόν, να ληφθούν υπόψη στη χάραξη των συνόρων. Η τεκμηρίωση της ελληνικότητας των περιοχών αυτών υπήρξε έργο άμεσης προτεραιότητας για την ελληνική κυβέρνηση, συνεπικουρούμενο από ανθρώπους εγνωσμένου κύρους της εποχής, όπως ο Σπυρίδων Λάμπρος (1913), και ιδρύματα, όπως η έν Αθήναις Αρχαιολογική Έταιρεία.

Υπό τις συνθήκες αυτές, οι αρχαιότητες και μνημεία των «βορείων τόπων» της Ηπείρου ενδύθηκαν τα χαρακτηριστικά ενός «ζωτικής σημασίας συμβολικού κεφαλαίου» (Χαμηλάκης 2012, 51, 76), το οποίο έπρεπε, όχι μόνον να προβληθεί, αλλά να διαφυλαχθεί από το ίδιο το Ελληνικό κράτος. Δεν είναι τυχαίο επομένως, που επανειλημμένως ο Ευαγγελίδης επικαλείται στις εκθέσεις του την ανάγκη μέτρων προστασίας και πρόληψης, είτε επρόκειτο για ψηφιδωτό στους Αγίους Σαράντα, είτε για την αποτροπή λαθρανασκαφής στο Βαγγαλάτι. Το διακύβευμα, το οποίο συνδεόταν με το συμβολικό αυτό κεφάλαιο, ήταν πολύ υψηλό, προϋπέθετε πόρους (π.χ. χρηματοδότηση συστηματικών ανασκαφών) και δικαιολογούσε την αρχικώς παρελκυστική πολιτική της ελληνικής κυβέρνησης να ανατρέπει τις ειλημμένες αποφάσεις των Ευρωπαϊκών δυνάμεων, προετοιμάζοντας την προσάρτηση των υπό διεκδίκηση περιοχών στην Ελλάδα. Ωστόσο, αυτή η πολιτική δεν έμελλε να ευοδωθεί, αφού κατέληξε σε αναδίπλωση της ελληνικής πλευράς και σε πλήρη εναρμόνιση με τις επιταγές της ευρωπαϊκής πολιτικής. Υπό το πρίσμα αυτό, η παρουσία του Ευαγγελίδη στη Ν. Αλβανία δεν είχε τα αναμενόμενα αποτελέσματα. Παραμένει, όμως, ένα από τα πιο χαρακτηριστικά παραδείγματα προσεταιρισμού πολιτικής και αρχαιολογίας.

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Το κείμενο παρουσιάστηκε προφορικά κατά την 3η Συνάντηση των Αρχαιολογικών Διαλόγων, η οποία έλαβε μέρος στα Ιωάννινα το 2017, από 01 έως 04 Ιουνίου, στο πλαίσιο ενότητας με τίτλο « Η Αρχαιολογία του μετώπου », η οποία διοργανώθηκε από την υπογράφουσα. Η προκαταρκτική παρουσίαση των εκθέσεων του Ευαγγελίδη, οι οποίες φυλάσσονται στο Ιστορικό Αρχείο Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων της Διεύθυνσης Διαχείρισης Εθνικού Αρχείου Μνημείων του Υπουργείου Πολιτισμού, έγινε στον 41ο τόμο του *Ήπειρωτικού Ημερολογίου* με τον τίτλο: «Περὶ τῶν ἐν Ἠπείρῳ κατὰ τὸ 1913/1914 Πεπραγμένων: οἱ ἐκθέσεις τοῦ Δημητρίου Ευαγγελίδη», *Ήπειρωτικό Ημερολόγιον*, ΜΑ΄ 2023, 159–222.

Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλονται στις συναδέλφους του Τμήματος Διαχείρισης Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων της Διεύθυνσης Διαχείρισης Εθνικού Αρχείου Μνημείων του Υπουργείου Πολιτισμού, την Προϊσταμένη του Τμήματος, δρ. Αθηνά Χατζηδημητρίου και την αρχαιολόγο Αρχοντούλα Παπουλάκου για την αμέριστη βοήθεια τους, ήδη από τη μακρινή εποχή των Αρχαιολογικών Διαλόγων. Την επιμέλεια του χάρτη είχε η τοπογράφος μηχανικός Σοφία Στεργίου. Οι φωτογραφίες των εκθεμάτων του Αρχαιολογικού Μουσείου Ιωαννίνων, με αρ. 15, 408, 410, οφείλονται στον φωτογράφο Παναγιώτη Τσιγκούλη. Και τους δύο τους ευχαριστώ από καρδιάς. Ιδιαίτερες ευχαριστίες εκφράζονται στις συναδέλφους της Ένωσης Αρχαιολόγων Ελλάδας «Ηώς», οι οποίες ανέλαβαν το βάρος του συντονισμού της έκδοσης του παρόντος τόμου, τη δρ. Παρασκευή Μότσιου και τη δρ. Κατερίνα Τζαβελοπούλου, για τα επί του παρόντος κειμένου επικοινωνητικά σχόλια, καθώς και τον δρ. Φαίδωνα Μουδόπουλο-Αθανασίου για την πρωτοβουλία της ένωσης των δύο θεματικών: της «Αρχαιολογίας του Μετώπου» και της ημερίδας «Μ. Ασία: Αρχαιολογικές έρευνες, ευρήματα και κειμήλια πριν και μετά το 1922». Επίσης, θα ήθελα να ευχαριστήσω την επιμελήτρια του AURA δρ. Κατερίνα Μπουκάλα-Καρκαγιάννη για τις οξυδερκείς παρατηρήσεις και την παρότρυνση της περαιτέρω διερεύνησης συγκεκριμένων σημείων μέσα στο κείμενο, καθώς και τη συνάδελφο, υποψήφια Διδάκτορα κ. Σταυρούλα Κωνσταντοπούλου, η οποία έθεσε υπόψη μου το άρθρο των O. Gilkes και M. Melfi 2025.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αγγέλη, Α. 2017. «Η απαρχή της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας στην Πρέβεζα». Στο *Ήπειρος 1881–1945, Αρχαία και Αρχαιότητες, Πρακτικά Επιστημονικής Ημερίδας, 18 Φεβρουαρίου 2015*, επιμ. Ι. Κ. Σουέρεφ, 149–59. Ιωάννινα: Εκδόσεις Εταιρείας Ηπειρωτικών Μελετών.
- Andrea, Z. 1983–1984. «Archaeology in Albania, 1973–83». *AR* 1983–84:102–19.
- Βαράλης, Ι.Δ. 2001. «Η επίδραση της θείας λειτουργίας και των ιερών ακολουθιών στην εκκλησιαστική αρχιτεκτονική του ανατολικού Ιλλυρικού (365–753)». Διδ. διατρ., Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Βάσιλας, Ι. 2010. «1912–1922: Η Αρχαιολογική Υπηρεσία κατά την επέκταση του ελληνικού κράτους». Στο *Διεύθυνση Εθνικού Αρχείου Μνημείων*, «...ἀνέφερα ἐγγράφως». *Θησαυροί του ιστορικού αρχείου της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας*, επιμ. Μ. Τσιμπούλου, 49–56. Θεσσαλονίκη.
- Βασιλείου, Ε. 2017. «Η Ίδρυση και το Έργο της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας στην περιοχή των Ιωαννίνων κατά τα έτη 1913–1945». Στο *Ήπειρος 1881–1945, Αρχαία και Αρχαιότητες, Πρακτικά Επιστημονικής Ημερίδας, 18 Φεβρουαρίου 2015*, επιμ. Ι.Κ. Σουέρεφ, 133–48. Ιωάννινα: Εκδόσεις Εταιρείας Ηπειρωτικών Μελετών.
- Βερσάκης, Φ. 1913. «Ἀγγελίαι. Γ'). Ἡπείρου: α') βορείων τόπων· 1) Βυζαντιακά μνημεῖα». *ArchEph*: 234.
- _____. 1914. «Βυζαντιακοὶ ναοὶ τῆς Βορείου Ἡπείρου». *Prakt*: 243–60.
- _____. 1915. «Βυζαντιακὸς ναὸς ἐν Δελβίνῳ». *ArchDelt*: 28–44.
- _____. 1916. «Βυζαντιακοὶ ναοὶ τῆς Βορείου Ἡπείρου». *ArchEph*: 108–17.
- Βοκοτόπουλος, Π.Α. 1992. *Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ εἰς τὴν Δυτικὴν Στερεὰν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἡπειρον, ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 7ου μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 10ου αἰῶνος*. 2η ἐκδ. Θεσσαλονίκη: Κέντρον Βυζαντινῶν Ερευνῶν.
- Βοκοτοπούλου, Ι.Π. 1973. *Οδηγὸς Μουσείου Ἰωαννίνων*. Αθήναι: Τμήμα Αρχαιολογικῶν Δημοσιευμάτων, Τ.Α.Π. Οδηγοί, αρ. 24.
- Bowden, W. 2003. *Epirus Vetus. The Archaeology of a Late Antique Province*. London: Duckworth.
- Βρανούσης, Α. 1956. Πρόλογος στο *Ἀφιέρωμα εἰς τὴν Ἡπειρον. Εἰς μνήμην Χρίστου Σούλη (1892–1951)*, επιμ. Α. Βρανούσης, ε'–ιθ'. Αθήναι: Τυπογραφείο Μυρτίδης.
- Budina, Dh. 1972. «Antigonée». *Iliria* 2: 269–378.
- _____. 1985. «Vendi dhe roli I Antigonesë në luginën e Drinosit /La place et le rôle d' Antigonée dans le vallée du Drinos». *Iliria* 15: 151–65.
- Cabanes, P., και F. Drini, με τη συνεργασία του Μ. Hatzopoulos. 2016. *Corpus des inscriptions grecques d' Illyrie méridionale et d'Épire 3. Inscriptions d'Albanie (en dehors des sites d' Épídamne-Dyrrhachion, Apollonia et Bouthrôtos)*, École française d'Athènes.
- Ceka, N. 2012. *Archaeological Treasures from Albania*. II. Tirana: Migjeni Publishing House.
- Ceka, N., και O. Ceka. 2017. «A peripolarchos inscription from the fortress of Matohasanaj». Στο *New archaeological discoveries in the Albanian region: Proceedings of the international conference 30–31 January*, επιμ., L. Përzhita, I. Gjipali, G. Hoxha και B. Muka, 489–508. Tiranë : Botimet Albanologjike.
- Çipa, K. 2020. «The fortified settlement of Borshi and its role in Chaonia fortification system». Στο *Fortificazioni e società nel Mediterraneo occidentale/Fortifications and Societies in the Western Mediterranean (Albania e Grecia settentrionale)*, *Atti del Convegno di Archeologia, organizzato dall' Università di Catania, dal Politecnico di Bari e dalla University of Manchester, Catania-Siracusa 14–16 febbraio 2019*, επιμ. L. M. Calio, G.M. Gerogiannis και M. Kopsacheili, 209–22. Roma: Quasar.
- Δάκαρης, Σ.Ι. 1959. «Νεκρολογία. Δημήτριος Ευαγγελίδης». *Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Αρχαιολογικῆς Ἑταιρείας* 1, Περίοδος Δ': 155–58.
- Δαμούλος, Π. Δ. 2019. «Ο ναός της Κοιμήσεως της Θεοτόκου ή του Τιμίου Σταυρού στο Άνω Λάμποβο της Βορείας Ηπείρου». *Δωδώνη ΜΕ'–ΜΣΤ'*: 119–48.
- Davis, J. 2000. «Warriors for the Fatherland: National Consciousness and Archaeology in 'Barbarian' Epirus and 'Verdant' Ionia, 1912–22». *JMA* 13.1: 76–98.
- De Maria, S. και Shpr. Gjongecaj. 2002. *Phoinike I. Rapporto preliminare sulla campagna di scavi e ricerche 2000*, Bologna: All' Insegna del Giglio.
- _____. 2003. *Phoinike II, Rapporto preliminare sulla campagna di scavi e ricerche 2001*. Bologna: Ante Quem.
- _____. 2005. *Phoinike III, Rapporto preliminare sulle campagne di scavi e ricerche 2002–2003*. Bologna: Ante Quem.
- _____. 2007. *Phoinike IV, Rapporto preliminare sulle campagne di scavi e ricerche 2004–2006*. Bologna: Ante Quem.

- _____. 2011. *Phoinike V, Rapporto preliminare sulle campagne di scavi e ricerche 2007–2010*. Bologna: Ante Quem.
- _____. 2015. *Phoinike VI, Rapporto preliminare sulle campagne di scavi e ricerche 2011–2014*. Bologna: Ante Quem.
- Δοντάς, Γ. 1970. *Οδηγός Αρχαιολογικού Μουσείου Κέρκυρας*. Αθήναι: Τμήμα Αρχαιολογικών Δημοσιευμάτων, Τ.Α.Π.
- Ευαγγελίδης, Δ. 1913α. «Ἀγγελίαι. Γ'). Ἡπείρου: α') βορείων τόπων ·1) Ἀνασκαφαί». *ArchEph*: 235.
- _____. 1913β. «Αἱ ἀρχαιότητες καὶ τὰ βυζαντικὰ μνημεῖα τῆς Βορειοδυτικῆς Ἡπείρου». *Νέος Ἑλληνομνήμων* 10: 459–69.
- _____. 1914α. «Ἐπιγραφαὶ ἐξ Ἡπείρου». *ArchEph*: 232–41.
- _____. 1914β. «Δισκοβόλος ἐπὶ Ἑλληνικοῦ σκαραβαίου». *ArchEph*: 241–44.
- _____. 1919. *Ἡ Βόρειος Ἡπειρος*. Ἐν Αῤῥῆναις: Σύλλογος πρὸς διάδοσιν ὠφελίμων βιβλίων.
- _____. 1947. *Οἱ ἀρχαῖοι κάτοικοι τῆς Ἡπείρου*. Αθήναι: Εκδόσεις του περιοδικού «Ἡπειρωτικὴ Ζωή» – 1.
- Ζάχος, Κ. 2008. «Αρχαιολογικὸ Μουσεῖο Ἰωαννίνων. Σύντομη ἱστορικὴ αναδρομή». Στο *Το Αρχαιολογικὸ Μουσεῖο Ἰωαννίνων*, επιμ. Κ. Ζάχος, 11–5. Ἰωάννινα: NEXTCOM AE.
- Ζάχος, Κ., Α. Ντούζουγλη, Γ. Πλιάκου, Ι. Κατσαδήμα, καὶ Ε. Βασιλείου. 2006. «Ἑλληνοαλβανικὸ Ἐρευνητικὸ Πρόγραμμα Ἀντιγόνης, Ἀντιγόνη Αλβανίας». *ArchDelt* 61. Χρονικά Β' 1: 691–94.
- Franke, P.R. 1961. *Die antiken Münzen von Epirus*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.
- Gilkes, O., καὶ M. Melfi. 2025. «Visions of Epiros between Greece and Rome. Demetrios Evangelidis and Luigi Ugolini». Στο, *Turning the Page. Archaeological Archives and Entangled Knowledge*, επιμ. O. Bobou, R. Raja, καὶ M. Stamatopoulou, 373–90: Brepols Publishers.
- Hammond, N.G.L. 1967. *Epirus. The Geography, the Ancient Remains, the History and Topography of Epirus and Adjacent Areas*. Oxford: Clarendon Press.
- Κατσαδήμα, Ι.Κ. 2023. «Περὶ τῶν Ἡπειρῶν κατὰ τὸ 1913/1914 Πεπραγμένων: οἱ ἐκθέσεις του Δημητρίου Ευαγγελίδη». *Ἡπειρωτικὸ Ἡμερολόγιο ΜΑ'*: 159–222.
- Katsadima, I.K. 2026. «Old findings and new readings: preliminary observations on an inscription found by D. Evangelidis in southern Albania in 1913». Στο *Butrinto Cento, 1924–2024. Bilanci e prospettive della ricerca archeologica internazionale in Albania e in Epiro a cento anni dalla riscoperta di Butrinto*, επιμ. En. Giorgi, 367–78. Oxford: Archaeopress.
- Krinzinger, F., καὶ K. Rakatsanis 1993/1994. «Die göttliche Herrscherin. Ein Marmorkopf im Museum von Ioannina». *MAGW* 123/124: 349–62.
- Κωνσταντάκη, Α.Ι. 2013. «Ο ἀρχαιολογικὸς χώρος της Νικόπολης μετὰ την ἀπελευθέρωση της Πρέβεζας (1913 – 1967)». *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 49–50: 339–82.
- Λάμπρος, Σπ. 1913. «Ἱστορικὰ σημειώματα περὶ τοῦ Ἡπειρωτικοῦ ζητήματος». *Νέος Ἑλληνομνήμων* 10, τεύχος Δ': 370–97.
- Λιάκος, Α. 2020. *Ο ἑλληνικὸς 20ός αἰώνας*. 3η εκδ. Αθήναι: ΠΟΛΙΣ.
- Lepore, G. 2018. «Le stele». Στο *La necropoli meridionale di Phoinike. Le tombe ellenistiche e romane*, επιμ. G. Lepore καὶ B. Muka, 145–64. Scavi di Phoinike. Serie monografica 3. Bologna.
- Lepore, G., καὶ B. Muka. 2018. *La necropoli meridionale di Phoinike. Le tombe ellenistiche e romane*, Scavi di Phoinike. Serie monografica 3. Bologna: Bononia University Press.
- _____. 2023. *Phoinike VII, Rapporto preliminare sulle campagne di scavi e ricerche 2015–2022*. Roma: Quasar.
- Λεύκωμα. *Λεύκωμα τῆς Ἑκατονταετηρίδος τῆς Ἐν Ἀθήναις Αρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 1837–1937*.
- Μαμμόπουλος, Α. Χ. 1964. *Ἡπειρος. Λαογραφικά-Ἡθογραφικά-Ἐθνογραφικά*, Τόμος Β'. Αθήναι: Τύπ. Παν. Δρούκα – Νικ. Κονσόλα
- Marziali, A., R. Perna, V. Qirjaqi, καὶ M. Tadolti. 2012. «La valle del Drino in età ellenistica». Στο *Hadrianopolis II, Risultati delle indagini archeologiche 2005–2010*, επιμ. R. Perna καὶ Dh. Çonti, 67–102. Bari: Edipuglia.
- Μασουρίδη, Σ., Κ. Ξανθοπούλου, καὶ Α. Παπουλάκου. 2017. «Περιήγηση» σε αναφορές γιὰ βυζαντινὲς καὶ μεταβυζαντινὲς ἀρχαιότητες της Ἡπείρου, μέσα ἀπὸ τεκμήρια των ἀρχῶν του 20οῦ αἰῶνα στο Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο Ἀρχαιοτήτων». Στο *Ἡπειρος 1881–1945, Ἀρχεῖα καὶ Ἀρχαιότητες, Πρακτικά Ἐπιστημονικῆς Ἡμερίδας, 18 Φεβρουαρίου 2015*, επιμ., Ι.Κ. Σουέρεφ, 67–97. Ἰωάννινα: Εκδόσεις Ἑταιρείας Ἡπειρωτικῶν Μελετῶν.
- Melfi, M. 2018. «Per epirum. An alternative to the Adriatic. The territory of Hadrianopolis and the Drino valley in the Greek and early Roman periods». Στο *L'Illyrie méridionale et l'Épire dans l'antiquité VI, Actes du VIe colloque international de Tirana, (Tirana 20–23 mai 2015)*, Vol. III, επιμ. J-L. Lamboley, L. Përzhita καὶ A. Skenderaj, 1045–53. Paris. 3: Diffusion de Boccard.
- Melfi, M., καὶ Br. Martens. 2020. «A Colossal Cult Statue Group from Dobër, Albania: Visual Narratives of East and West in the Countryside of Butrint», *AJA* 4: 575–606.

- Melfi, M., Ol. Gilkes, και B. Muka. 2024. Dobra revisited monuments, memory and connections in Hellenistic Epirus. Ανακοίνωση στο Butrinto Cento (1924–2024), Bilanci e Prospettive, 13–15 Νοεμβρίου 2024, Bologna.
- Μιστριώτης, Κ. 1914. «Εκθεσις τῶν πεπραγμένων τῆς Ἑταιρείας κατὰ τὸ 1914». *Prakt*: 57–78.
- Νικολαΐδης, Ι.Ν. 1992. *Τα Γιάννινα του Μεσοπολέμου. Τόμος Α΄. Προαπελευθερωτική περίοδος–1914*. Ιωάννινα: Τυπ. Γερ. Δούβαλη – Ελ. Αποστόλου.
- Νικολαΐδου, Ε.Ι. 1975. *Το αρχείο Ιωάννου Λάππα και Αντιγόνης Τζαβέλλα (1912–1913) και η Απελευθέρωση των Ιωαννίνων*. Ιωάννινα: Εκδόσεις Εταιρείας Ηπειρωτικών Μελετών.
- _____. 1987. «Η ὀργάνωση τοῦ κράτους στὴν ἀπελευθερωμένη Ἠπειρο (1913–1914)». *Δωδώνη* 16: 497–610.
- Πάντου Μ., Χ. Μερκούρη, και Κ. Βουτσά. 2007. «Νικόπολις ἐν ἀρχαίῳ». Μαρτυρίες για τη Νικόπολη από το Ιστορικό Αρχείο της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας». Στο *Νικόπολις, Β΄, Πρακτικά του Δευτέρου Διεθνούς Συμποσίου για τη Νικόπολη (11–15 Σεπτεμβρίου 2002)*, επιμ. Κ. Ζάχος, 699–737. Πρέβεζα: Ίδρυμα Ακτία Νικόπολις.
- Παπαδοπούλου, Β. 2000. «Βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία της Βορείου Ηπείρου». Στο *Διαλέξεις Ι, (Χειμώνας 1996 – Άνοιξη 1997)*, 143–86. Ιωάννινα: Οι φίλοι του Βυζαντινού Μουσείου Ιωαννίνων. Τυπογραφείο Θεοδορίδη.
- Patsch, C. 1904. *Das Sandschak Berat in Albanien. Schriften der Balkankommission. Antiquarische Abteilung*, 3. Wien : A. Hölder,
- Perna, R. 2017. «Urban formation processes in the Drino valley in the late Classical and Hellenistic periods». Στο *New Archaeological Discoveries in the Albanian Regions, Proceedings of the international conference 30–31 January*, επιμ. L. Përzhita, I. Gjipali, G. Hoxha και B. Muka, 353–74. Tiranë: Botimet Albanologjike.
- Perna, R., και Dh. Çondi. 2012. *Hadrianopolis II, Risultati dell'indagine archeologiche 2005–2010*. Bari: Edipuglia.
- _____. 2016. «Hadrianopolis e la valle del Drino: ricerche dell'Università di Macerata e dell'Istituto archeologico albanese di Tirana». Στο *Antiche città e paesaggi d'Albania. Un secolo di ricerche archeologiche italo-albanesi*, επιμ. G. Lepore, 96–115. Bari: Edipuglia.
- _____. 2022. «Fortificazioni e siti fortificati in Caonia e nella valle del Drino». Στο *Roma e il mondo adriatico. Dalla ricerca archeologica alla pianificazione del territorio, Atti del Convegno Internazionale, Macerata (18–20 Maggio 2017)*, επιμ. R. Perna, M. Giuliadori και R. Carmenati, 771–96. Roma: Edizioni Quasar.
- Πετράκος, Β. 2011. «Η ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία. Οἱ Ἀρχαιολόγοι καὶ οἱ Ἀνασκαφῆς 1837–2011». *Ὁ Μέντωρ*, 100: 51–239.
- Πιτούλη-Κίτσου, Χρ. 1997. *Οι ελληνοαλβανικές σχέσεις και το βορειοηπειρωτικό ζήτημα κατά την περίοδο 1907–1914*. Διδακτορική διατριβή. Αθήνα: Εκδόσεις Ολκός.
- Ρωμαίος, Κ.Α. 1916. «Η Ἀρχαιολογικὴ Περιφέρεια». *Παράρτημα του Αρχαιολογικού Δελτίου*: 44–55.
- Σουέρεφ Κ.Ι., Επιμ. 2014. *Πύρρος: Βασιλεὺς Ηγήτωρ, Ἡ Ἠπειρος της Μεσογείου και της Οικουμένης, Αρχαιολογικό Μουσείο Ιωαννίνων*. Ιωάννινα: University Studio Press.
- Soustal, P., και J. Koder. 1981. *Nikopolis und Kephallenia, Tabula Imperii Byzantini*, Band 3, Wien: Österreichischen Akademie der Wissenschaften,
- Τσάνος, Α. 2009. *Σκάβοντας στην Αλβανία, Ιστορία και Ιδεολογία των αρχαιολογικών ερευνών κατά το 19ο και 20ό αιώνα*. Ιωάννινα: Εκδόσεις Ισνάφι.
- Ugolini, L.M. 1927. *Ricerche archeologiche. Albania Antica I*. Roma–Milano: Società Editrice d'Arte Illustrata.
- _____. 1932. *L' acropoli di Fenice. Albania Antiqua II*. Roma–Milano: Treves–Treccani–Tumminelli.
- Χαμηλάκης, Γ. 2012. *Το ἔθνος και τα ερείπιά του. Αρχαιότητα, αρχαιολογία και εθνικό φαντασιακό στην Ελλάδα*. Μτφ. Ν. Καλαϊτζής. Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου.
- Χανιώτης, Α. 2012. «Επιγραφική καὶ ἀρχαία ἱστορία στὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίδα» *Ὁ Μέντωρ* 103: 154–74.
- Χαντέλη, Β. 2020. «Χάονες. Η ιστορία ενός ηπειρωτικού έθνους». Μεταπτ. εργ., Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.
- Χατζηδημητρίου, Αθ. 2017. «Παρουσίαση αρχειακῶν τεκμηρίων για μνημεία της Ηπείρου από το Ιστορικό Αρχείο Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων». Στο *Ἠπειρος 1881–1945, Αρχαία και Αρχαιότητες, Πρακτικά Επιστημονικῆς Ημερίδας, 18 Φεβρουαρίου 2015*, επιμ. Ι.Κ. Σουέρεφ, 35–65. Ιωάννινα: Εκδόσεις Εταιρείας Ηπειρωτικών Μελετών.
- Zachos, K., Dh. Çondi, A. Dousougli, G. Pliakou, και V. Karatzeni. 2006. «The Antigoneia Project: Preliminary report on the first season». Στο *New Directions in Albanian Archaeology*, επιμ. L. Bejko και R. Hodges, 379–90. Tirana: International Centre for Albanian Archaeology Monograph Series No. 1.

Αρχαιολογικές έρευνες στη Μικρά Ασία κατά τα έτη 1921–1922

Ανθολόγηση τεκμηρίων του Φωτογραφικού Αρχείου του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου στην Αθήνα

Μαρία Χιδίρογλου

Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο
mchidiroglou@culture.gr
ORCID: 0009-0004-5990-700X

ABSTRACT

During the Asia Minor Campaign –Greek-Turkish War – (1919–1922), the Department of Antiquities of the Greek Administration of Smyrna conducted archaeological research projects in western Turkey. Until November 1920, these projects were led by Georgios P. Oikonomos (1883–1951), archaeologist and Ephor of Antiquities. The archaeologist Konstantinos Kourouniotis (1872–1945) replaced G.P. Oikonomos from January 1921 to September 1922. Kourouniotis was assisted in the Asia Minor research by Nikolaos Laskaris (1901–1924), archaeologist and curator of the National Museum in Athens, and Eustratios Paraskevaidis (1896–1969), an archaeologist who also served in the Greek army in that period. During the same years, the archaeologist-theologian Georgios Soteriou (1880–1965), who later served as the Director of the Christian and Byzantine Museum in Athens, conducted excavations at Ephesos with funds provided by the Archaeological Society of Athens. Kourouniotis excavated the ancient agora and Gerontikon / council building at Nysa by the river Maeander. Oikonomos excavated monuments and graves at Klazomenai. Soteriou excavated the Byzantine church of Agios Ioannis Theologos at Ephesos. Kourouniotis, Laskaris and other officials also visited a number of ancient sites in eastern Turkey, such as Mastaura, Aizanoi and Pergamon, reaching as far as Sardis. In late August 1922, once the Greek army retreated in defeat from Asia Minor and the Department team had returned to Greece, prints and negatives of these photographs were stored in the National Museum in Athens (NAM).

These photographic documents of the Asia Minor research work of the Greek Archaeological Service from the years 1921–1922 (NAM Photographic Archive thematic unit Asia Minor, 1921–1922) in the Museum Archives consist of around 140 glass plate negatives, 44 glass plate positives or slides, a number of cellulose nitrate film negatives, and more than 130 photo prints. An overview of the archaeological research and artefact salvaging work undertaken in western Turkey in the years 1921–1922 by the Greek Archaeological Service is presented in this text, together with an outline of the historical and ideological Zeitgeist of the war years.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στο κείμενο που ακολουθεί παρουσιάζονται οι αρχαιολογικές έρευνες, που διενεργήθηκαν στη δυτική Τουρκία από την Ελληνική Αρχαιολογική Υπηρεσία κατά τα έτη 1921–1922, περίοδο του Ελληνοτουρκικού Πολέμου. Τα αποτελέσματα των ερευνών συσχετίζονται με το ιστορικό και ιδεολογικό πλαίσιο της εποχής. Ανθολογούνται

αρχαιότητες του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου (εφεξής ΕΑΜ) με προέλευση από τη Μικρά Ασία, καθώς και τα ανά θεματική ενότητα και υποενότητα αρχαιολογικού χώρου σχετικά αρχειακά τεκμήρια από το Φωτογραφικό Αρχείο του Μουσείου ή και άλλες πηγές.

2. ΟΙ ΚΡΑΤΙΚΟΙ ΦΟΡΕΙΣ

Οι ελληνικοί κρατικοί φορείς που πρωταγωνίστησαν στις αρχαιολογικές έρευνες στη Μικρά Ασία κατά τα έτη 1921–1922 ήταν κατά κύριο λόγο η Αρχαιολογική Υπηρεσία και το ΕΑΜ. Σημαντική υπήρξε η συμβολή της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας (Οικονόμος 1938, 11, 39, 46).

Η Αρχαιολογική Υπηρεσία της Ελλάδας ιδρύθηκε στις 03/15 Απριλίου 1833 με το Ιδρυτικό Διάταγμα του Όθωνος «Επί τών Έκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίου Ἐκπαιδεύσεως τῆς Ἐπικρατείας», το οποίο ακολούθησε εν πολλοίς τη σχετική προεργασία του Ιωάννη Καποδίστρια για το θέμα. Πρώτος Γενικός Έφορος Επιστημονικών Καταστημάτων και Αρχαιοτήτων ήταν ο Βαυαρός αρχιτέκτονας Anton Weissenburg ή Weissenborn (1790–1840), που διορίστηκε τον Μάιο 1833. Τον διαδέχτηκε ο Γερμανός αρχαιολόγος Ludwig Ross (1806–1859), ο οποίος διηύθυνε την Υπηρεσία από τον Σεπτέμβριο 1834 ως το 1836. Η σύσταση της Υπηρεσίας ολοκληρώθηκε στις 10/22 Μαΐου 1834, όταν ψηφίστηκε ο πρώτος αρχαιολογικός νόμος «περί τών ἐπιστημονικῶν καὶ τεχνολογικῶν συλλογῶν, περὶ ἀνακαλύψεως καὶ διατηρήσεως τῶν ἀρχαιοτήτων καὶ τῆς χρήσεως αὐτῶν», έργο του νομοθέτη Georg Ludwig von Mauer (1790–1872). Σημαντική προσωπικότητα των πρώτων χρόνων της Υπηρεσίας ήταν ο πρωτοπόρος, ευρυμαθής και φιλόπονος αρχαιολόγος Κυριακός Πιττάκης (1798–1863). Σκοπός της Υπηρεσίας από τότε και έως σήμερα είναι η συνολική, επιστημονική και σωστική μέριμνα για τις αρχαιότητες. Στη μέριμνα περιλαμβάνονται η αποκάλυψη, ανασκαφή, έρευνα, συντήρηση, διαφύλαξη, προστασία και ανάδειξη των μνημείων, αρχαιολογικών χώρων, κινητών ευρημάτων και εν γένει των αρχαιοτήτων της Ελλάδας (Κόκκου 2009, 70–85).

Η Αρχαιολογική Εταιρεία αποτελεί ένα από τα παλαιότερα επιστημονικά ιδρύματα που λειτουργούν στη χώρα μας. Σκοπός της λειτουργίας της είναι η διάσωση και τόνωση της επιστημονικής μελέτης των αρχαιοτήτων και αρχαιολογικών χώρων της Ελλάδας (Κόκκου 2009, 99–116).

Το κτίριο του ΕΑΜ, σχεδιασμένο ως προς το κεντρικό τμήμα από τους Ernst Moritz Theodor Ziller (1837–1923) και Ludwig Lange (1808–1868), με τροποποιήσεις από τον Παναγή Κάλκο (1818–1875), θεμελιώθηκε το 1866. Η κατασκευή του αρχικού πυρήνα ολοκληρώθηκε το 1889 (Κόκκου 2009, 201–58). Αποτελεί το παλαιότερο Μουσείο της Ελλάδας και ένα από τα πιο γνωστά Αρχαιολογικά Μουσεία. Το Φωτογραφικό Εργαστήριο του ΕΑΜ θεωρείται ότι δημιουργήθηκε τον Μάιο 1923, χάρη στην πρωτοβουλία και στις ενέργειες του αρχαιολόγου Κωνσταντίνου Κουρουνιώτη, τότε Διευθυντή του Μουσείου (Φραγκουλοπούλου 2018, 132 υποσ. 238). Το Φωτογραφικό Αρχείο του ΕΑΜ διαθέτει τεκμήρια που αποτυπώνουν στάδια της ιστορίας του Μουσείου και θεωρείται σήμερα ως ένα από τα παλαιότερα φωτογραφικά αρχεία της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας. Με εφελτήριο τις εργασίες τεκμηρίωσης και αποδελτίωσης του Φωτογραφικού Αρχείου του Μουσείου κατά τα έτη 2014–2020, το έργο της προληπτικής συντήρησης, τεκμηρίωσης, ψηφιοποίησης και ανοικτής πρόσβασης τεκμηρίων του παραπάνω Αρχείου εντάχθηκε από το 2021 στο έργο ΕΣΠΑ «Εκσυγχρονισμός και Ανάδειξη του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, με τη χρήση Τεχνολογιών Πληροφορικής – Επικοινωνίας», το οποίο ολοκληρώθηκε το 2023.

3. Ο ΕΛΛΗΝΟΤΟΥΡΚΙΚΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ, 1919–1922

Ο Ελληνοτουρκικός πόλεμος, γνωστός και ως Μικρασιατική εκστρατεία, διήρκεσε από τον Μάιο 1919 μέχρι τον Οκτώβριο 1922, και κατ' ουσία αποτέλεσε μία σειρά στρατιωτικών γεγονότων που ακολούθησαν τον διαμελισμό

της Οθωμανικής αυτοκρατορίας μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο (1914–1918). Το 1919 ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η κυβέρνησή του, θεωρώντας βέβαιη την υποστήριξη των νικητών του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου (Αντάντ), διέταξε την απόβαση ελληνικών στρατευμάτων στη Μικρά Ασία, με εντολή να αποκατασταθεί η ειρήνη και η τάξη στην περιοχή. Στις 02/15 Μαΐου 1919 η 1η Μεραρχία, υπό τον συνταγματάρχη Νικόλαο Ζαφειρίου, έφτασε στη Σμύρνη, η ελληνική κοινότητα της οποίας της επεφύλαξε θερμή υποδοχή, αν και σημειώθηκαν επεισόδια εκ μέρους Τούρκων εθνικιστών, τα οποία κατεστάλησαν. Κατέλαβαν τη Σμύρνη και την περιοχή της με την κάλυψη του ελληνικού, του βρετανικού και του γαλλικού στόλου.

Ακολούθησε η εκστρατεία προς το εσωτερικό της Μικράς Ασίας. Κατά τον πρώτο χρόνο της εκστρατείας η στρατιωτική υπεροχή της Ελλάδας ήταν αισθητή. Στη συνέχεια, ο συσχετισμός των δυνάμεων άλλαξε εξαιτίας πολλών παραγόντων, μεταξύ των οποίων και η εισβολή Βουλγάρων από τον βορρά και κεμαλιστών από τον νότο. Η Συνθήκη των Σεβρών, η οποία διαμέλισε την πάλαι ποτέ ισχυρή Οθωμανική αυτοκρατορία και δημιούργησε την Ελλάδα των «πέντε θαλασσών και δύο ηπείρων», υπογράφηκε στις 28 Ιουλίου/10 Αυγούστου 1920. Ενενήντα μέρες μετά την ευοίωνα για την Ελλάδα Συνθήκη των Σεβρών σημειώθηκε η πρώτη εκλογική ήττα του Ελευθέριου Βενιζέλου. Οι επιχειρήσεις στη Μικρά Ασία συνεχίστηκαν από τον νικητή των εκλογών Δημήτριο Γούναρη, ο οποίος επέφερε αλλαγές σε ηγετικά μέλη του στρατεύματος. Στην Ελλάδα, η περίοδος από το 1909 έως και το 1922 χαρακτηρίζεται από το διχαστικό πολιτικό κλίμα μεταξύ βενιζελικών και βασιλικών, καθώς και από τον εθνικό μεγαλοϊδεατισμό και των δύο παρατάξεων (Μαυρογορδάτος 2023).

Οι πρώτες ήττες για τους Έλληνες συνέβησαν στις δύο μάχες του Ινονού στις 11 Ιανουαρίου και 27 Μαρτίου 1921. Στις 30 Ιουνίου 1921 κατελήφθη το Εσκή Σεχίρ από τέσσερις ελληνικές μεραρχίες που εξόρμησαν από την Προύσα και στις 6 Ιουλίου οι ίδιες δυνάμεις ενισχυμένες κατέλαβαν τον κόμβο του Αφίων Καραχισάρ. Ανάμεσα στις στρατιωτικές επιχειρήσεις που διεξήχθησαν από τον Ιούνιο έως τον Σεπτέμβριο 1921 ήταν η μάχη στην Κιουτάχεια (2–3 Ιουλίου), η μάχη του Εσκή Σεχίρ (8–9 Ιουλίου), η πορεία προς την ενδοχώρα της Μικράς Ασίας και η μάχη του Σαγγάριου (10–29 Αυγούστου 1921). Η προέλαση των ελληνικών δυνάμεων προς τον Σαγγάριο ξεκίνησε την 1η Αυγούστου 1921. Κατά την πορεία σημειώθηκαν ωμότητες σε βάρος τουρκικών πληθυσμών. Ακολούθησε η αντεπίθεση των τουρκικών δυνάμεων και η αναδίπλωση των Ελλήνων προς τη γραμμή Εσκή Σεχίρ – Κιουτάχεια – Αφίων Καραχισάρ που διήρκεσε ένα χρόνο, καθώς και η μάχη στα περίχωρα της Άγκυρας τον Αύγουστο 1921. Η τουρκική αντεπίθεση τον Αύγουστο 1922 και η άτακτη υποχώρηση των ελληνικών δυνάμεων, με την επακόλουθη καταστροφή της Σμύρνης (από 13 Σεπτεμβρίου 1922) αποτελούν συνοπτικά τα γεγονότα που σημάδεψαν το τέλος του αιματηρού πολέμου (Αγγελομάτης 1962–1963· Σολομωνίδου 1989, 475–536· Smith Llewellyn 2009, 494–539· Βερέμης 2014, 81–7· Ureneck 2016· Πλουμίδης 2020· 2022, 181–285· Τιβέριος 2023) και παρέμειναν με ποικίλους τρόπους στη συλλογική μνήμη (Λιάκος και Γαζή 2011· Κουλούρη 2017, 9–16· 2020, 266–77· Σταυροπούλου 2022).

4. ΤΑ ΠΡΟΣΩΠΑ

Κατά τα έτη 1921–1922, περίοδο του Ελληνοτουρκικού Πολέμου, πραγματοποιήθηκε στην περιοχή της σημερινής δυτικής Τουρκίας εκτενές αρχαιολογικό έργο από το Τμήμα Αρχαιοτήτων της Ελληνικής Διοίκησης Σμύρνης (εφεξής Τμήμα), επικεφαλής του οποίου τέθηκε έως τον Νοέμβριο 1920 ο τότε Έφορος Αρχαιοτήτων Γεώργιος Π. Οικονόμος (1883–1951) (Σάλτα 2011, 23–8· Πετράκος 2013, I, 269–71· Πασχαλίδης κ.ά. 2022, 61–7· Πλουμίδης 2022· Τιβέριος 2023· για τις περιοχές, βλ. Droysen 1993· Hansen και Nielsen 2004). Από τον Ιανουάριο 1921 έως τον Σεπτέμβριο 1922 στη θέση αυτή αποσπάστηκε ο αρχαιολόγος Κωνσταντίνος Κουρουνιώτης (Εικ. 1), με βοηθό τον επιμελητή του Εθνικού Μουσείου Νικόλαο Λάσκαρη (βλ. Πασχαλίδης στον παρόντα τόμο). Συνεργάτης του Κ. Κουρουνιώτη στη Μικρά Ασία υπήρξε και ο αρχαιολόγος Ευστράτιος Παρασκευαΐδης (Πετράκος 1995, 199 υποσ. 30· 2013, II, 43–4· για τους αρχαιολόγους του έργου, βλ. Παράρτημα). Ο Ύπατος Αρμοστής Αριστείδης Στεργιάδης είχε τον γενικό συντονισμό του διοικητικού έργου (Τιβέριος 2023, 57–8).

Εικ. 1. Σμύρνη, λόφος μεσαιωνικού κάστρου Καντιφέ Καλέ. Ο Κ. Κουρουνιώτης ανάμεσα σε αρχαία οικοδομικά κατάλοιπα, 1921–1922.

Λίγα μόνο στοιχεία είναι μέχρι σήμερα γνωστά για τους επιμελητές αρχαιοτήτων Νικόλαο Λάσκαρη ή Λάσκαρι (1901–1924) και Ευστράτιο Παρασκευαΐδη (1896–1969), από τη Λέσβο (βλ. Παράρτημα). Ο Ν. Λάσκαρης, άξιος συνεργάτης του Κ. Κουρουνιώτη, τον συνόδευσε σε μία κοπώδη αρχαιολογική περιήγηση στο εσωτερικό της Μικράς Ασίας, σε θέσεις όπως τα αρχαία Μάσταυρα και αλλού (Κουρουνιώτης 1921–1922γ, 247–57· 1921–1922δ, 1· 1925, 391–420· Πασχαλίδης και Τσούλη στον παρόντα τόμο).

Από τεκμήρια του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων της Διεύθυνσης Διαχείρισης Εθνικού Αρχείου Μνημείων του Υπουργείου Πολιτισμού (εφεξής ΥΠ.ΠΟ./Δ.Δ.Ε.Α.Μ./Τ.Δ.Ι.Α.Α.Α.) πληροφορούμαστε ότι οι αρχαιολόγοι της Υπηρεσίας Ιωάννης Μηλιάδης (1895–1975) και Αλέξανδρος Φιλαδελφεύς (1867–1955) είχαν λάβει εντολή να αναλάβουν ερευνητικό και σωστικό έργο στη Μικρά Ασία. Από την έρευνα των τεκμηρίων ως τώρα δεν ανιχνεύεται κάποια ανασκαφική έρευνα ή άλλη δράση του Μηλιάδη στη Μικρά Ασία (Τιβέριος 2023, 13–5). Δυσανάγνωστο όνομα αρχαιολόγου, πιθανώς του Φιλαδελφέως, αναφέρεται σε έγγραφο περί ανασκαφής στον ναό του Αγίου Ιωάννη Θεολόγου στην Έφεσο. Ο Φιλαδελφεύς μετέβη τον Ιούλιο 1920 στη Φιλαδέλφεια για ερευνητικούς σκοπούς (Τιβέριος, 2023, 17–8, 40 υποσ. 24, 79).¹

Από άλλα αρχειακά έγγραφα του Ι.Α.Α.Α. αντλούνται στοιχεία για τη δραστηριότητα των επιμελητών αρχαιοτήτων Αρτέμιου Κιοσκή, Ιπποκράτη Παρλέλη και Άγγελου Αλεβιζάτου, άοκνου δασκάλου της τοπικής κοινότητας, για τον βοηθό σχεδιαστή Ν. Καρτουνάκη και άλλους, που συνέβαλαν στο αρχαιολογικό και διοικητικό έργο του Τμήματος Αρχαιοτήτων στη Μικρά Ασία κατά τα έτη 1921–1922 (Τιβέριος 2023, 15, 20–2· Τσούλη κ.ά. 2023). Στο προσωπικό, μόνιμο ή αποσπασμένο από αλλού, περιλαμβάνονταν ο Αρμένιος αρχιτέκτονας Μιθριδάτης Καρακότσης, ο οποίος απασχολήθηκε κυρίως στην Έφεσο, αποσπασμένος από το Τμήμα Δημοσίων Έργων της Ελληνικής Διοίκησης, ο μηχανικός Κωνσταντίνος Παπαδάκης, οι επιστάτες

¹ Έγγραφο αρ. πρωτ. 31595/17-07-1920 (Πηγή: ΥΠ.ΠΟ./Δ.Δ.Ε.Α.Μ./Τ.Δ.Ι.Α.Α.Α./κιβ. 795).

Αθανάσιος Απέργης και Ν. Λαλούδης (Σάλτα 2011, 24, 29–30, 32–7· Τιβέριος 2023, 39–40 υποσ. 79), ο φωτογράφος Αντώνιος Πετρίτσης, ο οποίος φαίνεται ότι απασχολήθηκε στη Μικρά Ασία από τον Νοέμβριο 1921 και συνόδευσε την εξερεύνηση στην περιοχή, φύλακες, εργάτες και άλλοι (Κουρουνιώτης 1921–1922γ, 247· 1921–1922δ, 1). Ο φωτογράφος Αντώνιος Πετρίτσης αναφέρεται σε έγγραφα ως απασχολούμενος στο ΕΑΜ και σε αρχαιολογικές έρευνες εκτός Αθηνών (Πάντος 2016, 362). Ο φωτοστιγμογράφος Ε. Χαλκιάπουλος, ο οποίος μνημονεύεται στο *Αρχαιολογικὸν Δελτίον* των ετών 1921–1922, ήταν πιθανώς υπεύθυνος για τις εκτυπώσεις των ανασκαφικών και άλλων αρχαιολογικών φωτογραφιών της Μικράς Ασίας στην Αθήνα. Η Φωτογραφική Υπηρεσία Στρατού επίσης ανέλαβε τη φωτογράφιση μικρασιατικών αρχαιοτήτων. Με ορισμένες από αυτές τις λήψεις πραγματοποιήθηκε έκθεση στο Ζάππειο, τον Ιούνιο–Ιούλιο 1922 (Τιβέριος 2023, 31, 41, 64 υποσ. 134).

5. ΤΟ ΕΡΓΟ: ΜΝΗΜΕΙΑ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ

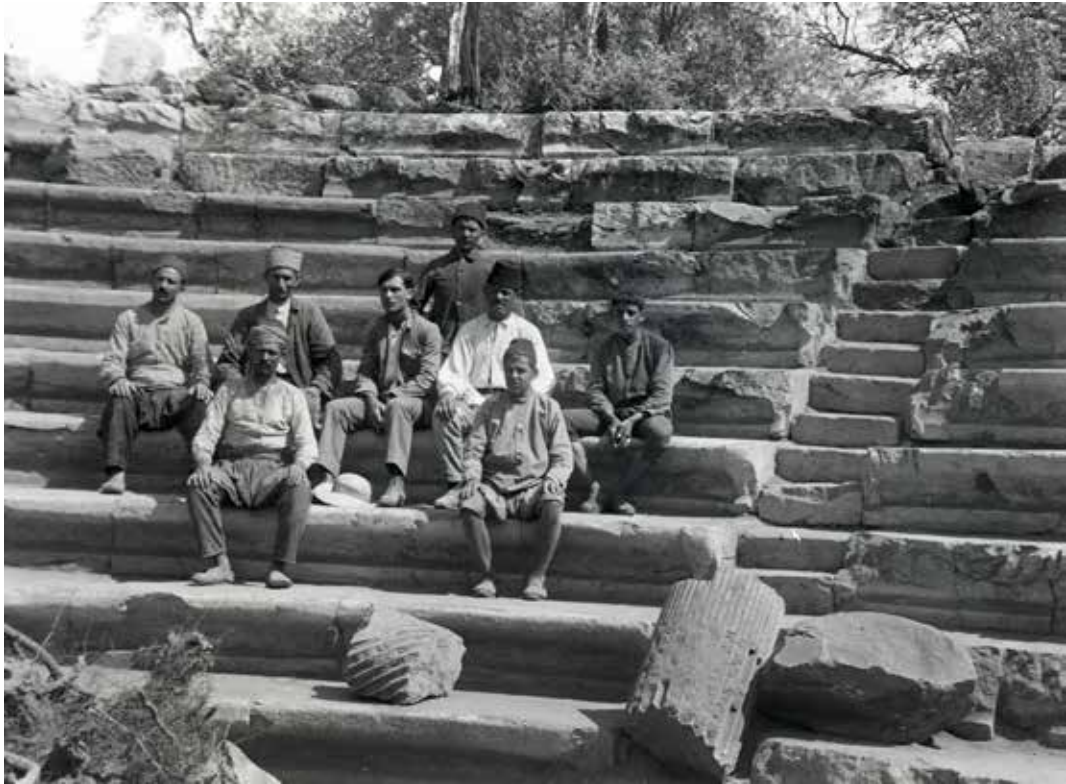
Το αρχαιολογικό και διοικητικό έργο του Τμήματος στη Μικρά Ασία ήταν πολύπλευρο και σημαντικό. Ανασκαφικές έρευνες πραγματοποιήθηκαν στην αρχαία Νύσα από τον Κωνσταντίνο Κουρουνιώτη, ο οποίος και οργάνωσε και το σύνολο των δράσεων, στην Έφεσο από τον Γεώργιο Σωτηρίου και στις Κλαζομένες από τον Γεώργιο Οικονόμο (Τιβέριος 2023, 37–55). Αξιοσημείωτες είναι οι επιφανειακές και τοπογραφικές έρευνες, καθώς και οι φωτογραφικές λήψεις μνημείων, τοπίων και αρχαιοτήτων που πραγματοποιήθηκαν από μέλη της αποστολής, από τις οποίες δημιουργήθηκε ένα αρχειακό σύνολο άνω των τριακοσίων φωτογραφικών τεκμηρίων στο ΕΑΜ.

Η προστασία των αρχαιολογικών χώρων και μνημείων, συμπεριλαμβανομένων και των μουσουλμανικών, καθώς και μνημείων άλλων θρησκειών στην περιοχή, αποτέλεσε κύριο μέλημα του Τμήματος (Κουρουνιώτης 1925, 413· Τιβέριος 2023, 57–8, 60, 64–5 υποσ. 136). Για την περίοδο αυτή, μετά τη λήξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, μαρτυρείται ότι η κατάσταση των αρχαιοτήτων στην Ιωνία δεν ήταν καλή, καθώς οι μεγάλες ανασκαφές των ξένων αρχαιολογικών ιδρυμάτων, που πραγματοποιούσαν ερευνητικό έργο στην περιοχή, είχαν προσωρινά σταματήσει και οι αρχαιολογικοί χώροι είχαν εγκαταλειφθεί (Τιβέριος 2023, 13). Η οργάνωση και ο έλεγχος της ανανεωμένης από το 1921 ανασκαφικής δραστηριότητας των ξένων ιδρυμάτων, όπως των Αμερικανών στην Κολοφώνα και στις Σάρδεις και των Γάλλων στο Νότιον, αποτέλεσαν μέρος του διοικητικού έργου του Αρχαιολογικού Τμήματος στη Μικρά Ασία (Κουρουνιώτης 1921–1922δ, 6· Τιβέριος 2023, 32, 34–5, 58· όπου και μνεία των ενεργειών των Αμερικανών για την εξαγωγή μικρασιατικών αρχαιοτήτων σε μουσεία των ΗΠΑ, αναλυτικά για τις οποίες, βλ. Eliopoulos 2024, 505–67).

Τα ευρήματα των ελληνικών ανασκαφών, πλην ορισμένων εξαιρέσεων, παρέμεναν στη Μικρά Ασία, όπου σχεδιαζόταν η δημιουργία μεγάλου, διεθνούς Μικρασιατικού Μουσείου (La Rédaction 1922, 547 υποσ. 6–7). Από τους αρχαιολόγους του Τμήματος υπήρξε μέριμνα περισυλλογής των διάσπαρτων αρχαιοτήτων της περιοχής και προσπάθεια πάταξης της αρχαιοκαπηλίας. Πολλά από τα ευρήματα εντάχθηκαν στη Συλλογή Αρχαιοτήτων της Ευαγγελικής Σχολής Σμύρνης και αναφέρεται ότι καταστράφηκαν από τη φωτιά το 1922, ενώ άλλα φυλάσσονταν σε διάφορα δημόσια κτίρια της ευρύτερης περιοχής (Τιβέριος 2023, 16–7, 23–5, 27, 29–31, 36–7, 39 υποσ. 79, 137, 143· Γλυπτά Τράλλεων, βλ. Οικονόμος 1923, 59–101· Χριστιανικά γλυπτά, βλ. Ορλάνδος 1937, 128–52).

5.1. Νύσα ή ἐπὶ Μαιάνδρῳ

Η Νύσα ή ἐπὶ Μαιάνδρῳ ή Ἄθυμβρα (σημ. περιοχή Sultanhisar) αποτελούσε αρχαία πόλη της Καρίας. Ομώνυμες πόλεις μαρτυρούνται και αλλού. Το τοπωνύμιο αναφέρεται από τον Όμηρο (Ιλιάς, 6, 132–33) και μεταγενέστερες πηγές. Για την ταύτιση της θέσης της μικρασιατικής Νύσας συνηγορούν τα επιτόπια επιγραφικά και νομισματικά ευρήματα. Η ονομασία Νύσα αναφέρεται σε Νύμφη σχετιζόμενη με μύθους για τον Διόνυσο.

Εικ. 2. Ανασκαφή στη Νύσα του Μαιάνδρου. Άποψη του Γεροντικού. Στο κέντρο, ανάμεσα στους εργάτες της ανασκαφής, ο Ν. Λάσκαρης, 1921–1922.

Η Νύσα του Μαιάνδρου βρίσκεται στην περιοχή Σουλτάν Χισάρ της περιφέρειας Αϊδινίου, σε απόσταση 50 χιλιομέτρων ανατολικά της Εφέσου. Η πλησιέστερη στη Νύσα αρχαία πόλη είναι οι Τράλλεις στα δυτικά. Η ελληνιστική πόλη Νύσα ιδρύθηκε πιθανότατα από τον Αντίοχο Α΄ Σωτήρα, αφιερώθηκε στον Διόνυσο και άκμασε κυρίως στα ελληνιστικά και ρωμαϊκά χρόνια. Στα οικοδομικά της κατάλοιπα περιλαμβάνονται θέατρο ρωμαϊκών αυτοκρατορικών χρόνων, βιβλιοθήκη του 2ου αι. μ.Χ., στάδιο, βουλευτήριο ή Γεροντικόν, αγορά, γυμνάσιο, ρωμαϊκά λουτρά, αρχαία γέφυρα και ταφικά κτίσματα, ορισμένα από τα οποία είναι διώροφα. Διατηρούνται επίσης τμήματα της βυζαντινής οχύρωσης της πόλης και πύργος της περιόδου των Σελτζούκων.

Τα καλοκαίρια 1921 και 1922 ανασκάφηκε από τον Κ. Κουρουνιώτη τμήμα της αρχαίας αγοράς και το δημόσιο κτίριο που επικράτησε να ονομάζεται Γεροντικόν (Κουρουνιώτης 1921–1922α, 1–88· 1921–1922β, 227–46· Παπαθανασόπουλος 2004, 102–10· Τιβέριος 2023, 38–46). Ο Κουρουνιώτης ακολούθησε και εν μέρει ανασκεύασε τα πορίσματα της έρευνας, η οποία είχε πραγματοποιηθεί αρχικά το 1907 και 1909 στη Νύσα από τον Γερμανό αρχαιολόγο Heinrich Pringsheim και τον τοπογράφο Walther von Diest με την ομάδα τους (Diest 1913· Philippson 1914). Με την έρευνα του Κουρουνιώτη αποκαλύφθηκαν ή και επιβεβαιώθηκαν τα εξής: η αγορά της Νύσας αποτελεί μία υπαίθρια, ορθογώνια πλατεία, διαστάσεων 105 μ. Β–Ν x 89 μ. Α–Δ. Η αγορά πλαισιώνεται στα ανατολικά με διπλή ιωνική στοά, με δύο σειρές κιόνων βάθους 15,60 μ. και σειρά δωματίων. Στα βόρεια περικλείεται από όμοια διπλή ιωνική στοά μικρότερων διαστάσεων και χαμηλότερη. Από την ανατολική κιονοστοιχία διατηρούνταν τα κατώτερα μέρη των κιόνων και της γωνιαίας παραστάδας. Αποκαλύφθηκαν οι βαθμίδες, μέρος της αυλής, το εσωτερικό της στοάς και του πίσω τοίχου αυτής. Στα δυτικά η αγορά περικλείοταν από μία στοά, από την οποία αποκαλύφθηκε ικανό μέρος, με τα σωζόμενα κατώτερα τμήματα των κιόνων, ενώ δυτικότερα εκτεινόταν αυλή με δωρικούς κίονες. Στα νότια της αγοράς διατηρούνταν τμήματα δωρικής στοάς και τμήματα άλλης στοάς ανοικτής προς τα νότια και προς οδικό πέρασμα (Κουρουνιώτης 1921–1922α, 22, 24–42).

Η ονομασία Γεροντικόν (Εικ. 2) για το δημόσιο κτίριο με τις 12 (ή πιθανώς 14) σειρές εδράνων (για 600–700 άτομα) για την εξυπηρέτηση του συνεδρίου των γερόντων της πόλης μαρτυρείται από τον Στράβωνα (Στράβων 649, 43) και απαντά σε επιτόπια επιγραφικά ευρήματα. Το Γεροντικόν βρίσκεται στα δυτικά της αγοράς και

Εικ. 3. Έφεσος, άποψη του αρχαιολογικού χώρου, 1921–1922.

χωρίζεται από αυτήν με στενή οδό. Το κτίριο είχε αποκαλυφθεί με ανασκαφική έρευνα από τον H. Pringsheim (1913, 30–61). Ο Κ. Κουρουνιώτης προχώρησε σε συστηματική μελέτη και αποτύπωση του οικοδομήματος. Ανέσκαψε τον κοίλο διάδρομο ή δρόμο του κτιρίου, ο οποίος ένωνε τις παρόδους και το λεγόμενο λογείον. Στην ομάδα γυάλινων αρνητικών και εκτυπώσεων του Φωτογραφικού Αρχείου του ΕΑΜ με θέμα τις ανασκαφές στη Νύσα αποτυπώνονται φάσεις του ανασκαφικού έργου, όπως η αφαίρεση στρωμάτων της επίχωσης στην αγορά και στο Γεροντικόν, αρχιτεκτονικά ευρήματα και γλυπτά. Το κτίριο του Γεροντικού αποτελείται από μία μεγάλη, ορθογώνια αίθουσα διαστάσεων 26 μ. Α–Δ x 20,20 μ. Β–Ν. Τα 9/10 του χώρου του οικοδομήματος καταλαμβάνει ημικυκλικό θεατρικό κατασκεύασμα εδωλίων με άνοιγμα προς τα νότια, το δε υπόλοιπο ένας επιμήκης δρόμος. Διέθετε πέντε θύρες ανοιγμένες στον νότιο τοίχο, έναντι του κοίλου. Το σωζόμενο κτίριο αποτελεί μετασκευή παλαιότερου, η οποία πραγματοποιήθηκε κατά τη ρωμαϊκή αυτοκρατορική περίοδο, επί Αντωνίνου του Ευσεβούς. Ευρήματα βυζαντινών χρόνων υποδηλώνουν τη μακρά διάρκεια χρήσης του χώρου (Κουρουνιώτης 1921–1922α, 42–68). Από την ανασκαφή στη Νύσα περιήλθε στο ΕΑΜ το μαρμάρινο άγαλμα παιδιού με σκύλο (ΕΑΜ Γ 3485), του 1ου αι. π.Χ. (Καλτσάς 2001, αρ. κατ. 622· Τιβέριος 2023, 46, 66, εικ. 40).

5.2. Έφεσος

Η Έφεσος (ΝΔ του σημ. Selçuk), αρχαία πόλη της Ιωνίας, με φημισμένο ναό της Αρτέμιδος, ιδρύθηκε τον 10ο αι. π.Χ. (Εικ. 3). Η πόλη αναφέρεται από τον Ηρόδοτο, τον Θουκυδίδη, τον Ξενοφώντα και άλλες αρχαίες πηγές (Ηρόδοτος, 1.142.3–4· Θουκυδίδης, 1.137.2· Ξενοφών, Έλληνικά, 3.4.16· Σωτηρίου 1920· Hansen και Nielsen 2004, 1070–73). Γνώρισε ακμή σε διάφορες ιστορικές περιόδους. Διέθετε εκτεταμένη «χώρα» ή επικράτεια. Ο σημερινός επισκέπτης μπορεί να δει τμήμα της Βιβλιοθήκης του Κέλσου, η κατασκευή της οποίας ολοκληρώθηκε το 135 μ.Χ., το θέατρο και άλλα αρχαία μνημεία. Από το 50 μ.Χ. η Έφεσος απετέλεσε σημαντικό κέντρο του χριστιανισμού. Ο απόστολος Παύλος έμεινε στην πόλη και συνέγραψε εκεί την 1η Επιστολή προς Κορινθίους. Θεωρείται επίσης ότι το Ευαγγέλιο του Ιωάννου γράφτηκε στην ίδια πόλη. Το 1097, όταν οι

Βυζαντινοί ανέκτησαν την Έφεσο από τους Σελτζούκους Τούρκους που την κατέλαβαν το 1090, ονόμασαν την πόλη Άγιο Θεολόγο και ίδρυσαν ομώνυμο ναό σ' αυτήν.

Στην Έφεσο ανασκάφηκαν από τον Γ. Σωτηρίου τα οικοδομικά κατάλοιπα του χριστιανικού ναού του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου (Σωτηρίου 1921, 53–62· 1921–1922, 89–226· 1922–1924, 25–8). Η ανασκαφή πραγματοποιήθηκε με πρωτοβουλία της Αρχαιολογικής Εταιρείας Αθηνών και δαπάνες της Ύπατης Αρμοστείας Σμύρνης. Ο Σωτηρίου αναφέρει ότι η αρχική έρευνα διήρκεσε από τον Ιούλιο έως και τον Αύγουστο 1921 και συνεχίστηκε από τις 6 Ιουνίου μέχρι τις 22 Αυγούστου 1922 (Σωτηρίου 1921–1922, 89, 135· Οικονόμος 1921–1922, 258–346· Τιβέριος 2023, 51–3). Ο ναός του Αγίου Ιωάννου Θεολόγου είναι μία βασιλική στον τύπο του ελεύθερου σταυρού με πέντε τρούλους στους άξονές της (Σωτηρίου 1921–1922, 138). Οι τρούλοι στηρίζονται σε δώδεκα πεσσούς κτισμένους από τιτανόλιθους, κατά το ισόδομο σύστημα. Τα διαστήματα μεταξύ των δώδεκα πεσών καταλαμβάνουν κιονοστοιχίες, με τις οποίες επιτείνεται η εντύπωση του σταυρού στο εσωτερικό του ναού. Ο ναός έχει μήκος 98 μ. από το κέντρο της αψίδας μέχρι το άκρο του νάρθηκα και εξωτερικό πλάτος 66,60 μ., χωρίς το πρόσθετο πλάτος της στοάς προ του νάρθηκα και του αιθρίου του ναού. Στο μέσον του ναού βρίσκεται το τετράγωνο-αψιδωτό, μαρμαροθετημένο κιβώριο, το οποίο ταυτίστηκε με το μανσωλείο του Ιωάννη του Θεολόγου. Ο Σωτηρίου αποκάλυψε την ιουστινιάνεια φάση του ναού, ενώ προσδιόρισε και διερεύνησε και τον τάφο του Αγίου.

5.3. Χώρα Νύσης - Μάσταυρα

Σύμφωνα με τον Στράβωνα, η πόλη Νύσα διέθετε εκτεταμένη χώρα ή εδαφική επικράτεια, με χωρία ή κώμας, όπως τον Άχαρακα στα δυτικά, τα Μάσταυρα και τα Βρίουλα στα ανατολικά, την Όρθωσία και τα Κοσκίνια στα νότια, πέρα από τον Μαϊάνδρο, τα Άρομα, όπου παραγόταν φημισμένος οίνος, ο Άρομύς, και τον Λειμώνα στα βόρεια (Στράβων 14, 1, 45–7· 650, 45–7· Κουρουνιώτης 1921–1922α, 1–2). Ο Κουρουνιώτης πραγματοποίησε περιοδεία στην περιοχή στα ανατολικά της Σμύρνης, ερευνώντας πολλές αρχαιολογικές θέσεις (Τσούλη, στον παρόντα τόμο), όπως τα Μάσταυρα (κοντά στο σημ. Dereağzı), αρχαία πόλη στο βόρειο τμήμα της Καρίας (Εικ. 4). Αναφέρονται λείψανα αμφιθεάτρου και αψιδωτής γέφυρας, πιθανώς ύστερων ελληνιστικών χρόνων (Κουρουνιώτης 1921–1922γ, 247–57· Τιβέριος 2023, 54–5).

Ο Κουρουνιώτης μας πληροφορεί για την περιοχή του Αφίον Καραχισάρ, της Κιουτάχειας και του Εσκή Σεχίρ, η οποία αποτελούσε μέρος της Φρυγίας κατά την αρχαιότητα, ότι «ἐπὶ τῆς χώρας, μεταξύ τῆς γραμμῆς Τσιβρίλ, Ἀφίον Καραϊσσάρ ἀφ' ἑνὸς καὶ Τσαβδάρ-Χισσάρ (Αἰζανοί), Κιουταχιά, Ἐσκή-Σεῖρ ἀφ' ἑτέρου εἶνε(αι) ἀφθονώτερα παρὰ παντοῦ ἄλλοῦ, φανερά ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας, ἐντὸς τῶν ἀγρῶν, εἰς τὰ νεκροταφεῖα, ὡς κοσμήματα εἰς τὰς προσόψεις δημοσίων κρηνῶν, καὶ εἰς τοὺς τοίχους καὶ τὰς αὐλὰς πλείστων δημοσίων καὶ ἰδιωτικῶν οἰκοδομῶν, μικρὰ λείψανα τῆς ἀρχαιότητος» (Εικ. 5) (Κουρουνιώτης 1925, 391–420, 398, εικ. 4· Τιβέριος 2023, 27–8). Οι φωτογραφικές λήψεις των τοπίων και των αρχαιολογικών ευρημάτων που εικονογραφούν το άρθρο του Κ. Κουρουνιώτη με τίτλο «Ἀρχαιολογικὸν Ταξεῖδι εἰς Μικράν Ἀσίαν, ἀπὸ Οὐσάκ (Τημένου Θῆραι) εἰς Ἰσικλή (Εὐμένεια)» πραγματοποιήθηκαν από τον φωτογράφο Αντώνιο Πετρίτση (αρχαιότητες Ουσάκ, βλ. Παντάζογλου 2006, 24–5, 38–40). Τα γυάλινα αρνητικά των λήψεων πιθανώς δέχτηκαν επεξεργασία για την εμφάνιση και ανατύπωση από τον φωτοστιγγογράφο Ε. Χαλκιάπουλο, όπως πιστοποιεί η αναγραφή του ονόματός του πάνω στις εικόνες του άρθρου. Λίγα στοιχεία είναι γνωστά για τον φωτογράφο και φωτοστιγγογράφο Ε(υάγγελο) Χαλκιάπουλο, ο οποίος δραστηριοποιήθηκε στην Ελλάδα, κατά το πρώτο τρίτο του 20ού αιώνα (Hellner 2023), χωρίς ωστόσο να αναφέρεται στο έργο του Ξανθάκη (2008). Το άρθρο του Κουρουνιώτη δημοσιεύτηκε το 1925. Τα παραπάνω γυάλινα αρνητικά κατατέθηκαν στο Φωτογραφικό Αρχείο του ΕΑΜ πιθανότατα από τον ίδιο τον Κ. Κουρουνιώτη, μετά τη δημοσίευση του άρθρου του και αποτελούν τεκμήρια της περιόδου των ερευνών της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας στη Μικρά Ασία. Εκτός από τα γυάλινα αρνητικά των ετών 1921–1922, στο Φωτογραφικό Αρχείο του ΕΑΜ διατηρούνται ταινίες αρνητικών νιτρικής κυτταρίνης (Valverde 2005, 14–23), με φωτογραφικές λήψεις από την πορεία και τις έρευνες που διεξήχθησαν στο εσωτερικό της Μικράς Ασίας από την ελληνική Αρχαιολογική Υπηρεσία, καθώς και περί τις 130 χάρτινες εκτυπώσεις φωτογραφιών.

Εικ. 4. Μάσταυρα, άποψη του αρχαιολογικού χώρου, 1921.

5.4. Αιζανοί

Εικ. 5. Κρήνη νεότερων χρόνων στο Ουσάκ, με εντοιχισμένο ενεπίγραφο επιτύμβιο ανάγλυφο, ρωμαϊκών χρόνων, με μορφή θύρας με διάχωρα, 1921–1922.

Εικ. 6. Ο ναός του Δία Αιζανών, 1921–1922.

Ο αρχαιολογικός χώρος της ελληνορωμαϊκής πόλης των Αιζανών (σημ. Çandarhisar) εντοπίζεται σε υψόμετρο 1.000 μέτρων, στην περιοχή όπου βρίσκεται το Τσαβντάρ Χισάρ, κοντά στην Κιουτάχεια. Η πόλη των Αιζανών αποτέλεσε πολιτικό και οικονομικό κέντρο της περιοχής κατά τη ρωμαϊκή περίοδο. Ονομαστός ήταν ο τοπικός ναός του Δία, μεγάλο μέρος του οποίου διατηρείται (Laborde 1838· Naumann 1979). Η πόλη διέθετε ένα σπάνιου τύπου θέατρο, το οποίο αποτελούσε συνδυασμό θεάτρου και σταδίου, καθώς και σημαντική αγορά – *macellum*. Από την αγορά των Αιζανών είναι γνωστό ένα από τα πολλά αντίγραφα του Διοκλητιανείου Εδίκτου περί Τιμών. Το διάταγμα αυτό αποτελούσε ρυθμιστικό κατάλογο των τιμών των προϊόντων της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Λίθινα αντίγραφα του Εδίκτου στήνονταν στην αγορά κάθε αξιόλογης πόλης της αυτοκρατορίας. Η πόλη των Αιζανών περιήλθε σε παρακμή κατά την ύστερη αρχαιότητα (Rheidt 1997, 479–99· Rohn 2008).

Σε ομάδα γυάλινων αρνητικών του Αρχείου διατηρούνται φωτογραφίες του τοπίου, του θεάτρου και σταδίου, της γέφυρας, του ναού του Δία στους Αιζανούς (Εικ. 6) και του μεσαιωνικού κάστρου της περιοχής. Στην ίδια θεματική ενότητα του Αρχείου περιλαμβάνονται πλάκες με φωτογραφίες επιτύμβιων αναγλύφων στηλών της ύστερης ρωμαϊκής περιόδου σε αγρούς ή εντοιχισμένων σε κτίσματα. Ξεχωρίζει η γυάλινη πλάκα (Εικ. 7) με τη φωτογραφία του Κωνσταντίνου Κουρουνιώτη ανάμεσα στον Νικόλαο Λάσκαρη και πιθανότατα τον Ευστράτιο Παρασκευαΐδη, με στρατιωτική ενδυμασία. Διατηρούνται ακόμη γυάλινες πλάκες με φωτογραφίες ομάδων παιδιών, πιθανότατα μαθητών μειονοτήτων της Μικράς Ασίας (Εικ. 8).

5.5. Κλαζομεναί

Οι Κλαζομεναί (σημ. Urla) αποτέλεσαν σημαντική αρχαία πόλη της Ιωνίας (Hansen και Nielsen 2004, 1076–77). Η πόλη βρίσκεται στον κόλπο της Σμύρνης, στη βόρεια ακτή της χερσονήσου των Ερυθρών. Οι αρχαίες πηγές αναφέρουν την πόλη των Κλαζομενών τόσο με την αστική, γεωγραφική, όσο και την πολιτική σημασία (Ηρόδοτος 1, 142, 3–4· Θουκυδίδης 8, 23, 6). Φιλολογικές και αρχαιολογικές μαρτυρίες πιστοποιούν την ύπαρξη της πόλης από τα τέλη του 9ου αι. π.Χ. Η αρχαία πόλη ήταν τειχισμένη πιθανώς ήδη από την αρχαϊκή περίοδο (Ηρόδοτος 1, 162, 2). Τμήματα της οχύρωσης των κλασικών χρόνων διατηρούνται στον αρχαιολογικό χώρο της ακρόπολης των Κλαζομενών. Η πόλη διέθετε εκτενή επικράτεια, την Κλαζομενία χώραν, ονομασία μαρτυρούμενη επιγραφικά (SEG 28, 697, 10). Οι Κλαζομενές αποτελούσαν μέλος της Ιωνικής Δωδεκάπολης

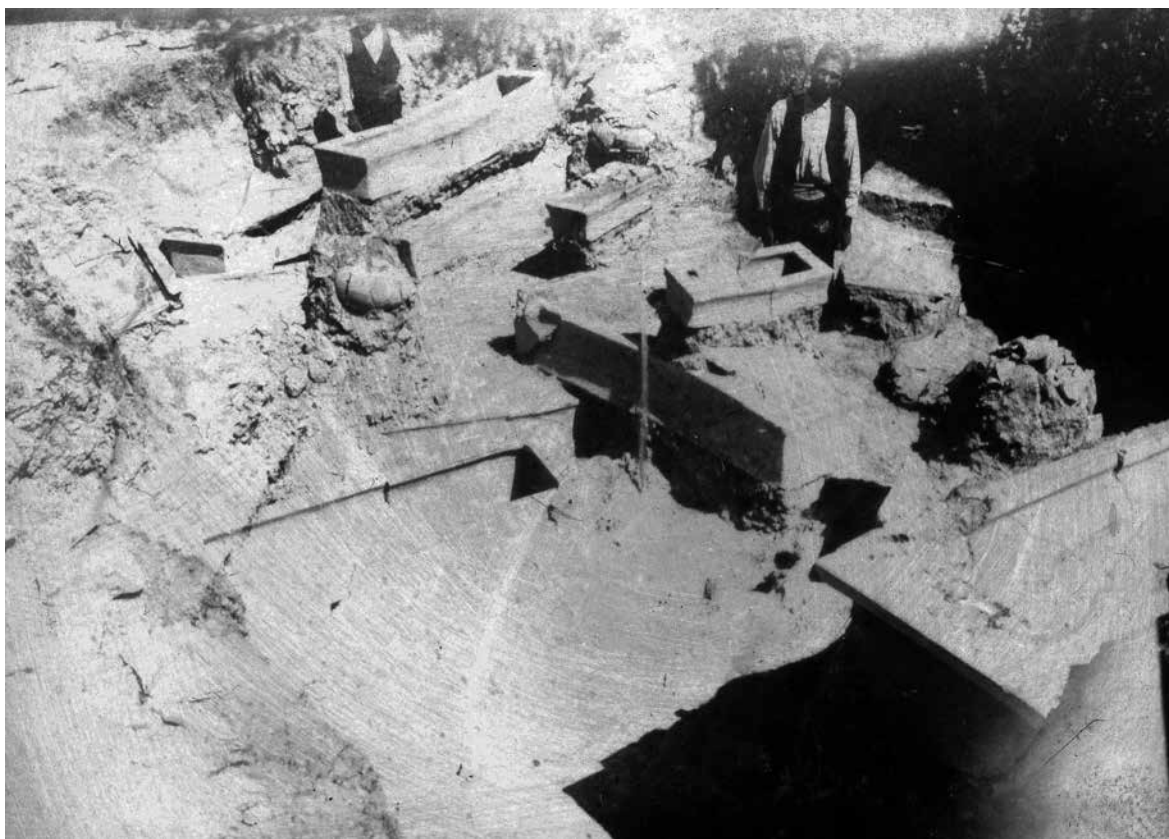
Εικ. 7. Ο Κωνσταντίνος Κουρουνιώτης, ανάμεσα στους Νικόλαο Λάσκαρη και Ευστράτιο Παρασκευαΐδη, Μικρά Ασία, 1921–1922.

και, μετά τα Περσικά, της Δηλιακής ή Α' Αθηναϊκής Συμμαχίας. Στους Δελφούς διατηρούνται τα οικοδομικά κατάλοιπα του Θησαυρού των Κλαζομενίων (Ηρόδοτος 1, 51, 2). Οι Κλαζομένιοι αποίκισαν τα Άβδηρα στη Θράκη και, μαζί με άλλους, τη Ναύκρατι στην Αίγυπτο (Ηρόδοτος 1, 168 και 2, 178).

Από ένα επιγραφικό εύρημα, το οποίο αποκάλυψε και δημοσίευσε ο Γ. Οικονόμος, εντοπίστηκε το ιερό της Αθηνάς Πολιάδος στις Κλαζομενές (Οικονόμος 1921, 74). Ο Οικονόμος ανέσκαψε μία αρχαία οδική αρτηρία, οικίες με ψηφιδωτά, μία ρωμαϊκή έπαυλη, καθώς και αρχαία νεκροταφεία των Κλαζομενών, όπου αποκαλύφθηκε πλήθος ευρημάτων, μεταξύ των οποίων περίπου 85 πήλινες κλαζομενιακές σαρκοφάγοι (Εικ. 9). Στα εργαστήρια των Κλαζομενών παράγονταν κατά τη διάρκεια των αρχαϊκών χρόνων πήλινες σαρκοφάγοι, πολλές από τις οποίες με μελανόμορφη διακόσμηση, άποψη που ενισχύθηκε με τα αποτελέσματα των ερευνών του Γ. Οικονόμου στην περιοχή. Τα περισσότερα από τα ευρήματα από τις ανασκαφές του Γ. Οικονόμου στις Κλαζομενές τα έτη 1921–1922 παρέμειναν στην Τουρκία. Ένας αριθμός ευρημάτων, κυρίως οστράκων (θραυσμάτων πήλινων αγγείων), πήλινων ειδωλίων και θραυσμάτων σαρκοφάγων από τις ίδιες έρευνες, εισήχθησαν στο ΕΑΜ αμέσως μετά τον Σεπτέμβριο του 1922 (Οικονόμος 1921, 63–74· 1922–1924, 34· Cook 1953–1954, 149–57· 1981· Καλλιπολίτης 1972, 9–23· Tzannes 2004, 97–120· Τιβέριος 2023, 47–51).

Εικ. 8. Ομάδα παιδιών, πιθανότατα μαθητές σχολείου μειονοτήτων της Μικράς Ασίας, 1921–1922.

Εικ. 9. Κλαζομενές, Μοναστηράκια, άποψη της ανασκαφής του αρχαίου νεκροταφείου, 1921–1922.

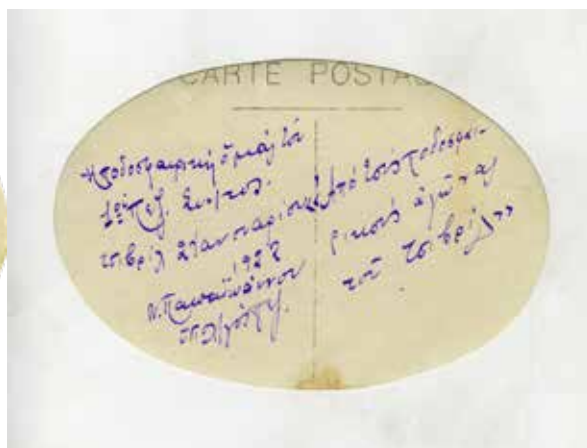
Λίγα χρόνια πριν το 1921 έφτασαν στο ΕΑΜ, αντίστοιχα με αγορά και με αποστολή «υπό τοῦ Ὑπουργείου», τρεις πήλινες κλαζομενιакές σαρκοφάγοι (ΕΑΜ Α 13427 και 13939–13940), σε θραύσματα. Η σαρκοφάγος ΕΑΜ Α 13939 διακοσμείται στην πλευρά του κεφαλιού με λιοντάρια και κάπρο και στην πλευρά των ποδιών με λιοντάρια και αίγαγρο. Αποδίδεται στον Ζωγράφο του Borelli και χρονολογείται στα 530–515 π.Χ. Παρόμοια είναι η σαρκοφάγος ΕΑΜ Α 13940. Η σαρκοφάγος ΕΑΜ Α 13427 διακοσμείται στην πλευρά του κεφαλιού με τέσσερα άρματα με φτερωτούς ηνίοχους, στην πλευρά των ποδιών με λιοντάρι, αίγαγρο και πάνθηρα, σφίγγες και κένταυρο στις εσωτερικές γωνίες. Αποδίδεται στην Ομάδα Albertinum και χρονολογείται στα 500–470 π.Χ.

Από τις Κλαζομενές έφτασαν στο Μουσείο θραύσματα αγγείων, καθώς και άλλων πήλινων σαρκοφάγων. Ορισμένα ταυτίζονται ως προερχόμενα από τις ανασκαφές των ετών 1921–1922, χάρη σε σχέδια τους στα ανασκαφικά ημερολόγια του Οικονόμου (Διαδικτυακό Αποθετήριο Αρχαιολογικής Εταιρείας). Αναφέρουμε ενδεικτικά τα όστρακα ΕΑΜ Α 27394–27412, γεωμετρικών έως αρχαϊκών χρόνων, την κλαζομενιакή ερυθρόμορφη σαρκοφάγο ΕΑΜ Α 16471 και το θραύσμα κλαζομενιакής σαρκοφάγου ΕΑΜ Α 27436, του ύστερου 6ου – πρώιμου 5ου αι. π.Χ.

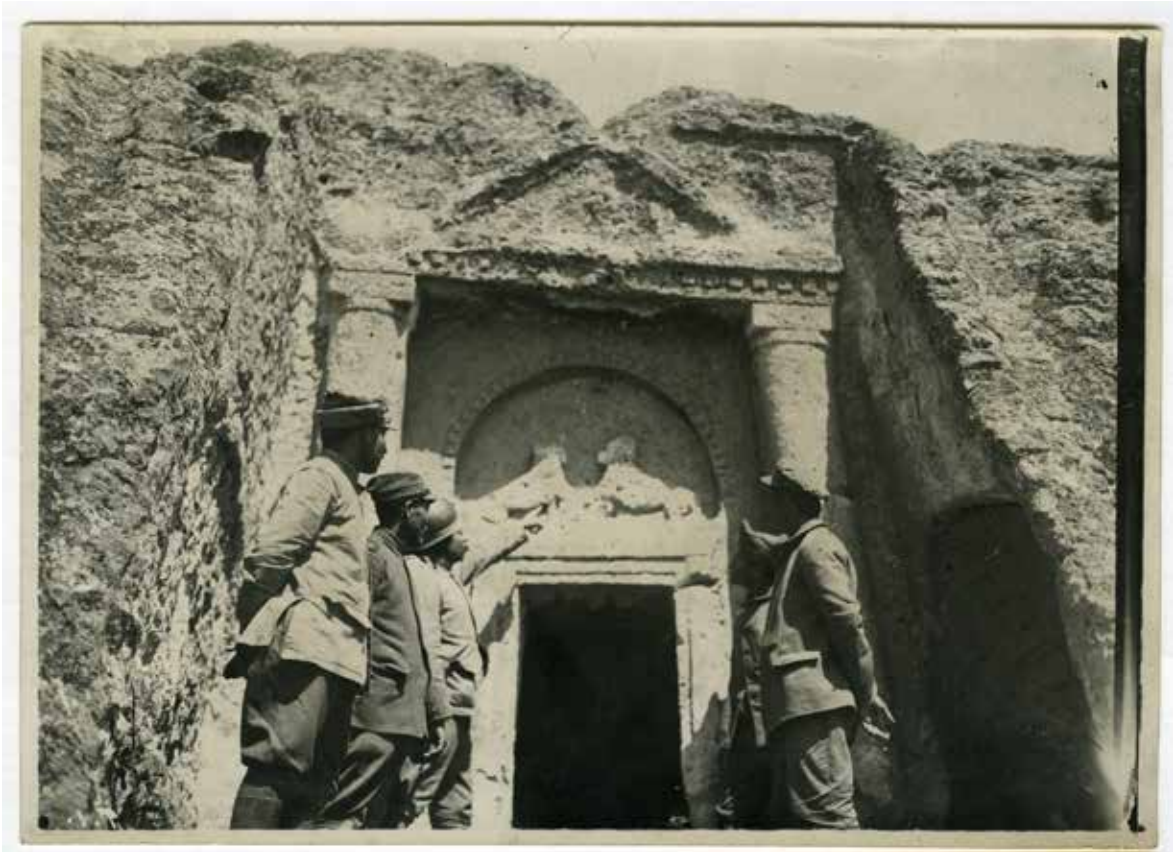
Από την Προύσα, περιοχή όπου διαβίωνε πριν το 1922 ανθηρή ελληνορθόδοξη κοινότητα (Αποστολόπουλος 1980, 317–23, μαρτυρίες Πάτρας Βασιλειάδου και Σοφίας Σπανού) έφτασε στο Μουσείο το χάλκινο αγαλματίδιο Ηρακλή ΕΑΜ Χ 15066, τύπου Farnese, το οποίο πιθανότατα αποτελούσε προσάρτημα αγγείου. Χρονολογείται στους ρωμαϊκούς χρόνους (ύψος: 0,23 μ.: Καστριώτης 1924–1925, 35, εικ. 34· LIMC IV, 1988, λ. Herakles, 764, αρ. 725, πίν. 494). Στο Ευρετήριο του Μουσείου σημειώνεται η προέλευση του αρχαίου από την Προύσα και ότι «Εκομίσθη υπό τοῦ ἐπιμελητοῦ Εὐστρ. Παρασκευαΐδη τῷ 1922».

6. ΣΤΙΓΜΕΣ ΑΝΑΠΑΥΛΑΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΗΓΗΣΕΙΣ

Δραστηριότητες ανάπαυλας με αθλητικούς αγώνες δεν είναι άγνωστες κατά τη διάρκεια πολεμικών συρράξεων των νεότερων χρόνων (Veitch 1985, 363–78· Taylor 2015, 270–97· Οικονόμου 2022). Στα φωτογραφικά τεκμήρια των αρχαιολογικών ερευνών στη Μικρά Ασία συγκαταλέγεται μία φωτογραφία (Εικ. 10 α, β) εκτυπωμένη σε χαρτόνι επιστολικού δελταρίου, με στιγμιότυπο από τις δραστηριότητες της ποδοσφαιρικής ομάδας του 1ου Συντάγματος Πεζικού στη Μικρά Ασία. Στη φωτογραφία απεικονίζεται ενδεκαμελής ομάδα αποτελούμενη από στρατιώτες και αξιωματικό, καθώς και ένας ώριμος άνδρας με αστική ενδυμασία και καπέλο. Όπως μας πληροφορεί η χειρόγραφη σημείωση που υπογράφει ο υπολοχαγός Πεζικού Ν. Παπαϊωάννου στο πίσω μέρος του δελταρίου, η λήψη πραγματοποιήθηκε κατά τους ποδοσφαιρικούς αγώνες στο Τσιβρίλ, στις 2 Ιανουαρίου 1922.

Εικ. 10. Α, Β: Επιστολικό δελτάριο (δύο όψεις). Η ποδοσφαιρική ομάδα του 1ου Συντάγματος Πεζικού στη Μικρά Ασία, 2 Ιανουαρίου 1922.

Εικ. 11. Στρατιωτικοί μπροστά στον ρωμαϊκό τάφο των λεόντων. Μικρά Ασία, Ayazin, περιοχή Αφιόν Καραχισάρ, 1921–1922.

Στην ίδια ομάδα, βρίσκουμε γυάλινα αρνητικά και χάρτινες εκτυπώσεις με φωτογραφίες αρχιτεκτονικών μελών, αγαλμάτων και αναγλύφων ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων, όπως μία εκτύπωση με τμήμα αγάλματος θωρακοφόρου μορφής και αναγλύφου. Στο πίσω μέρος της εκτύπωσης διατηρείται η χειρόγραφη σημείωση «Σουλε(ι)μανλή, Ν.Δ. Γκουμπσή, 2 ώρες», που δηλώνει προφανώς το χώρο εύρεσης των αρχαίων. Σε άλλη εκτυπωμένη φωτογραφία απεικονίζεται η αποσπασματικά σωζόμενη επιτύμβια στήλη του Περιγέν(ους), μία επιτύμβια-τιμητική στήλη με στεφάνια (Keil 1910, 71–2, αρ. 56 Pfuhl και Möbius 1977–1979) και τμήμα ρωμαϊκής σαρκοφάγου. Σε ορισμένες εκτυπώσεις απεικονίζονται πρόσωπα του οικογενειακού ή φιλικού περιβάλλοντος των αρχαιολόγων που εργάστηκαν στη Μικρά Ασία. Οι εκτυπώσεις και οι γυάλινες πλάκες της ομάδας, όπως μία με στρατιώτες καθισμένους σε ανεστραμμένο μαρμάρινο αρχιτεκτονικό μέλος, βρέθηκαν σε εμπορικό κουτί γυάλινων αρνητικών, με επικολλημένο χειρόγραφο σημείωμα «Μικράς Ασίας, Ναζλή, πρόσωπα, Λάσκαρη». Χάρη στο σημείωμα και στα φωτογραφικά τεκμήρια του ΕΑΜ, καθώς και με τη βοήθεια άλλων πηγών, μπορούμε να ανιχνεύσουμε την ερευνητική δραστηριότητα των Κ. Κουρουνιώτη και Ν. Λάσκαρη στο ευρύτερο Ναζλί. Μέχρι το 1922 στο Ναζλί διαβίωσε σημαντική ελληνική κοινότητα (Αποστολόπουλος 1980, 173–76, μαρτυρία Μαρίας Τσιντεμίδου). Περισσότερες από εκατό εκτυπωμένες φωτογραφίες του Αρχείου, όπως μία φωτογραφία με στρατιωτικούς μπροστά από το ρωμαϊκό ταφικό μνημείο των λεόντων (Εικ. 11) στο Ayazin, Αφιόν Καραχισάρ (Kelp 2013, 82–4, εικ. 4.12) φαίνεται ότι παραδόθηκαν στον Κ. Κουρουνιώτη από μέλη της στρατιάς της Μικράς Ασίας.

7. Η ΜΑΡΤΥΡΙΑ ΤΩΝ ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΚΩΝ ΤΕΚΜΗΡΙΩΝ

Η θεματική ενότητα αρχειακών φωτογραφικών τεκμηρίων του ΕΑΜ, με τίτλο *Μικρά Ασία, 1921–1922*, περιλαμβάνει περί τα 140 ασπρόμαυρα αρνητικά γυάλινου υποστρώματος ξηρής ζελατίνης, 44 γυάλινα θετικά (διαφάνειες, slides), έναν αριθμό φιλμ νιτρικής κυτταρίνης, καθώς και περίπου 130 χάρτινες εκτυπώσεις, από τις οποίες σταχυολογήσαμε εδώ ορισμένα αντιπροσωπευτικά παραδείγματα. Η ενότητα διαφυλάττει εικόνες από το ερευνητικό έργο των Ελλήνων αρχαιολόγων στη Μικρά Ασία τα έτη 1921–1922. Ενδεικτικά, τα γυάλινα αρνητικά της ενότητας είναι δύο μεγεθών: 33 από αυτά έχουν διαστάσεις 18 x 24 εκατοστά και 108 από αυτά, 13 x 18 εκατοστά. Οι θετικές γυάλινες διαφάνειες έχουν μικρές διαστάσεις, όπως ενδεικτικά, 6,5 x 4,5, 6 x 5, 7,2 x 3,7 και 7,7 x 7,2 εκατοστά. Μέσα στα παραπάνω, αρνητικά, θετικά και εκτυπώσεις, περιλαμβάνονται λήψεις ανασκαφών και μνημείων, τοπία της Μικράς Ασίας, πορτρέτα Μικρασιατών, ατόμων ή οικογενειών, εικόνες στρατιωτών και ομαδικές σχολικές φωτογραφίες, πιθανότατα ελληνόφωνων κοινοτήτων, της περιοχής. Οι περισσότερες από τις περίπου 90 λήψεις σε διάφορα φωτογραφικά υλικά αφορούν τη Νύσα και την περιοχή της, γεγονός που πιθανότατα οφείλεται στον ζήλο του Κ. Κουρουνιώτη για φωτογραφική τεκμηρίωση των ερευνών του, όσο και, στη συνέχεια, στη διάθεσή του να δημιουργηθεί ένα φωτογραφικό εργαστήριο και κατά συνέπεια και αρχείο στο ΕΑΜ στην Αθήνα.

Όλα τα αρνητικά, θετικά και ορισμένες από τις εκτυπώσεις βρέθηκαν αποθηκευμένα στο ΕΑΜ μέσα στα εμπορικά κουτιά εργοστασίων παραγωγής γυάλινων αρνητικών ξηρής ζελατίνης. Σε πολλές περιπτώσεις γυάλινων αρνητικών του Αρχείου πρόκειται για γαλλικά και γερμανικά εργοστάσια, όπως των Antoine Lumière και υιών, των Lumière και Jouglé, και του Ernemann, που άκμασαν κατά τον 19ο και πρώιμο 20ό αιώνα (Lavédrine και Gandolfo 2013, 29–30). Πάνω σε αυτά τα κουτιά έχουν επικολληθεί μικρά λευκά χαρτιά με χειρόγραφες λεξάντες, όπως «Ναζλή - Αϊδίνι - Μάσταυρα», «Εφέσου - Σμύρνης», «Αϊζανού - Κιουτάχεια», «Ταξίδι - Σμύρνη - Έφεσος - Σάρδεις» και άλλες, γραμμένες κατά την περίοδο εισαγωγής των τεκμηρίων στο ΕΑΜ, αμέσως μετά τον Αύγουστο 1922.

8. ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΑΠΟ ΤΗ ΜΙΚΡΑ ΑΣΙΑ ΣΤΟ ΕΑΜ

Εκτός από τον μικρό αριθμό των προαναφερθέντων αρχαίων που περιήλθαν στο ΕΑΜ από τις έρευνες των ετών 1921–1922, στο Μουσείο φυλάσσονται αρκετά ευρήματα με προέλευση από τη σημερινή Τουρκία. Περιήλθαν στο Μουσείο κυρίως πριν το 1922 με δωρεές συλλεκτών, όπως ο Ιωάννης Μισθός, που δώρισε τη συλλογή του στο Μουσείο μεταξύ των ετών 1884 και 1894, ή με αγορά από παλαιοπώλες των Αθηνών. Στη Δωρεά Ι. Μισθού ξεχωρίζει η συλλογή πήλινων ειδωλίων από τη Μύρινα της Αιολίδος (Φιλαδελφεύς 1928· Βιβλιοδέτης και Αβρονιδάκη 2013, 32–42).

Από άλλα μικρασιατικά αρχαία αντικείμενα της δωρεάς Ι. Μισθού στο Μουσείο ξεχωρίζει το θραύσμα μελανόμορφης υδρίας ΕΑΜ Α 5610 των χρόνων 550–540 π.Χ., από τις Κλαζομενές (ύψος: 0,08 μ., πλάτος: 0,10 μ. Zahn 1898, 38–79, πίν. VI.2· Richter 1966, 18, εικ. 54· Walter-Karydi 1970, 12–3, πίν. 9.6· Morris 2014, 9, εικ. 1: συνανήκει με θραύσμα του ιδίου αγγείου στις Βρυξέλλες). Φέρει παράσταση ένθρονου ζεύγους, πιθανώς Πριάμου και Εκάβης, και άνδρα με θυμιατήρι και κηρύκειο, όρθιου, μπροστά τους. Πίσω από τον άνδρα διακρίνονται άλογα άρματος. Περιήλθε στο Μουσείο το 1894, με την τρίτη αποστολή της Δωρεάς Ι. Μισθού.

Αξιοσημείωτη είναι η περίπτωση της μαρμαρίνης γυναικείας κεφαλής αγάλματος ΕΑΜ Γ 3616 (Raftoroulou 2000, 81–4, πίν. 82–83· Σάλτα 2011, 28). Στο Ευρετήριο του ΕΑΜ αναφέρεται η Σμύρνη ως τόπος προέλευσης του γλυπτού, με την προσθήκη ότι αυτό δωρίστηκε στο Μουσείο από τον Άγγλο στρατιωτικό ακόλουθο L. Bower. Σε έγγραφο του Διοικητικού Αρχείου του ΕΑΜ,² ο Παναγιώτης Καστριώτης (1859–1930), αρχαιολόγος

² Έγγραφο με αρ. πρωτ. 1043/28-08-1926 (Πηγή: Αρχείο ΕΑΜ).

με σπουδές στην Αθήνα και στη Λειψία, Διευθυντής τότε του Εθνικού Μουσείου (Πετράκος 2011, 119), αναφέρει ότι ο L. Bower, στρατιωτικός ακόλουθος της Αγγλικής Πρεσβείας στη Σμύρνη, δώρισε στο Μουσείο «κεφαλήν μαρμάρινη, ρωμαϊκῶν χρόνων, ἀντίτυπον ἔργου ἑλληνιστικῶν χρόνων, παριστάνουσα δὲ πιθανῶς Μοῦσα τινὰ, ἀπὸ τὸ ἐν Σμύρνη Μουσεῖον τῆς Εὐαγγελικῆς Σχολῆς». Προσθέτει ότι το έργο φέρει ζωηρά ίχνη φωτιάς από την καταστροφή της πόλης στις 27 Αυγούστου 1922. Μάλιστα, την ίδια μέρα, ο Π. Καστριώτης ευχαριστεί τον L. Bower για την παράδοση της μαρμάρινης κεφαλής στο Μουσείο (Σάλτα 2011, 28).³

9. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ – ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ

Σύμφωνα με την σύγχρονη ιστορική έρευνα, οι ενέργειες που οδήγησαν στον αιματηρό και δαπανηρό Ελληνοτουρκικό Πόλεμο αποτελούσαν τη χρονικά εσχάτη στρατιωτική έκφραση της Μεγάλης Ιδέας (Σκοπετέα 1988· Χαμηλάκης 2007· Παυλή 2014· Πλουμίδης 2022, 181–285· Μαυρογορδάτος 2023, 112–55). Το ερευνητικό ενδιαφέρον των Ελλήνων αρχαιολόγων που έφτασαν στη Μικρά Ασία τα έτη 1921–1922 φαίνεται ότι στηρίχτηκε, κατά κύριο λόγο, σε διοικητική στοχοθεσία διαφορετικού περιεχομένου. Η επισκόπηση του Κωνσταντίνου Κουρουνιώτη στο Παράρτημα του Αρχαιολογικού Δελτίου των ετών 1921–1922 αποδίδει με ενάργεια τον ουσιαστικό σκοπό της έρευνας, παρά το πολιτικά διχαστικό και μεγαλοϊδεατικό κλίμα της εποχής: «Ολίγον μετὰ τὴν ἐγκαθίδρυσιν τῆς Ἑλληνικῆς Διοικήσεως ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ ἐκρίθη ἀναγκαία ἡ ὀργάνωσις ὑπηρεσίας τῶν ἀρχαιοτήτων πρὸς φύλαξιν καὶ συντήρησιν τῶν μνημείων, πρὸς ἐπίβλεψιν καὶ νέαν ρύθμισιν τῶν ἐνιαχοῦ ὑπὸ τῆς Τουρκικῆς κυβερνήσεως ἢ ξένων ἀρχαιολογικῶν ἀποστολῶν κατηρτισμένων συλλογῶν, πρὸς διάσωσιν καὶ περισυλλογὴν τῶν ὅπουδήποτε τῆς Μικρασιατικῆς χώρας ἐν ὑπαίθρῳ κατεσπαρμένων κινητῶν ἀρχαίων, καὶ τέλος πρὸς ἐκτέλεσιν ἀνασκαφῶν χάριν μελέτης τῶν ἀρχαίων Ἑλληνικῶν πόλεων τῆς Ἀσίας...» (Κουρουνιώτης 1921–1922δ, 1–6). Διαπιστώνουμε ότι, όπως στον ελλαδικό χώρο, προτάσσεται από την Αρχαιολογική Υπηρεσία, η φύλαξη των διάσπαρτων αρχαίων και η οργάνωση του διοικητικού και σωστικού έργου και ακολουθεῖ ο σχεδιασμός εκτέλεσης ανασκαφών. Στα κείμενα του Κουρουνιώτη στο *Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον* των ετών 1921–1922 και αλλού, τονίζεται σωστά και με επιστημονική ακρίβεια η χρονολόγηση των ευρημάτων στην κοσμοπολίτικη ελληνιστική και ρωμαϊκή περίοδο, χωρίς διαφαινόμενη επιρροή από τις μεγαλοϊδεατικές και άλλες πολιτικές αντιλήψεις που επικρατούσαν κατά το πρώτο τέταρτο του 20ού αιώνα στην Ελλάδα (Μαυρογορδάτος 2023, 189–233· Τιβέριος 2023, 68–73). Γενικά, επιστημονικά ακριβείς και συστηματικές είναι οι αναφορές ευρημάτων και δημοσιεύσεις των Κ. Κουρουνιώτη, Γ. Οικονόμου, Γ. Σωτηρίου και Ν. Λάσκαρη, ενώ και οι διοικητικές τους ενέργειες για την προστασία των αρχαιοτήτων έχουν συνολικά αμερόληπτο, συμπεριληπτικό και ηθικό χαρακτήρα. Οι ανασκαφικές και επιφανειακές έρευνες του Τμήματος Αρχαιοτήτων Μικράς Ασίας διεξήχθησαν τόσο κατά την περίοδο της νικηφόρας προέλασης των ελληνικών στρατευμάτων το 1921, όσο και κατά την περίοδο της αναδίπλωσης, ήττας και υποχώρησης το 1922.

Κατά τις τελευταίες μέρες της έρευνας στο Γεροντικόν της Νύσας και πριν από την επάνοδό του στην Αθήνα, ο Κουρουνιώτης σημειώνει ότι είναι υποχρεωμένος να επικαλεστεί τη συνδρομή των ξένων συναδέλφων, όσοι είναι σε θέση να «παρέμβωσι παρὰ τῇ Τουρκικῇ κυβερνήσει, ἵνα αὕτη φροντίσῃ πρὸς ἀνατροπὴν τῆς ἐπαπειλουμένης καταστροφῆς τόσον τοῦ μνημείου τούτου ὅσον καὶ τῶν λοιπῶν Μικρασιατικῶν ἀρχαιοτήτων» (Κουρουνιώτης 1921–1922α, 87· Σάλτα 2011, 28). Κατά τα πρόσφατα έτη, το ερευνητικό αρχαιολογικό έργο στη Νύσα συνεχίζεται απρόσκοπτα, με συστηματικό και εμπεριστατωμένο τρόπο, από τον Τούρκο συνάδελφο Musa Kadıoğlu και πλήθος συνεργατών του (Kadıoğlu 2014· 2016, 711–23). Από Έλληνες ερευνητές, όπως ενδεικτικά ο Στέλιος Λεκάκης και η Αθηνά Χατζηδημητρίου, πραγματοποιούνται επίσης σημαντικές αρχειακές μελέτες για το αρχαιολογικό έργο της περιόδου 1921–1922, καθώς και αρχαιογνωστικές μελέτες σε σχέση με την εγκατάσταση και ενσωμάτωση των προσφύγων στην Ελλάδα (Λεκάκης 2022· Lekakis 2022· Χατζηδημητρίου 2022, 119–26).

3 Έγγραφο με αρ. πρωτ. 1042/1926 (Πηγή: Αρχείο ΕΑΜ).

(Υποέργο 1 και 2).

Ομάδα Διοίκησης Έργου: Δρ. Άννα-Βασιλική Καραπαναγιώτου, Γενική Διευθύντρια ΕΑΜ, Δρ. Κώστας Νικολέντζος, Δρ. Κατερίνα Βουτσά, με την Ομάδα Επίβλεψης Υποέργου 1, και τους Κέλλυ Δρακομαθιουλάκη και Χρίστο Καμέρη.

Ομάδα Επίβλεψης Υποέργου 1: Δρ. Γεωργιάνα Μωραΐτου, η οποία είχε και την πρωτοβουλία του σχεδιασμού του έργου της προληπτικής συντήρησης, Εύη Σταμούλη, συντηρήτρια φωτογραφικού υλικού στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο Αθηνών, Παναγιώτης Λάζαρης, συντηρητής αρχαιοτήτων ΕΑΜ, και η γράφουσα. Οι εργασίες προληπτικής συντήρησης τεκμηρίων (Υποέργο 1) υλοποιήθηκαν από τους συντηρητές φωτογραφικού υλικού Ελένη Παπαλουκά και Ιάσωνα Νικητέα, καθώς και από τους εργατοτεχνίτες Γρηγόρη Γρηγοριάδη και, για μεγαλύτερο διάστημα, Βασίλη Ανδρικογιαννόπουλο, όλοι εργαζόμενοι ως ΙΔΟΧ (ιδιωτικού δικαίου ορισμένου χρόνου) του έργου. Ευχαριστίες σε όλους τους συναδέλφους του ΕΑΜ που ενίσχυσαν το έργο με τη συμβολή τους και ειδικότερα στη φίλη συνάδελφο Δρ. Χρυσάνθη Τσούλη, αρχαιολόγο και από τα τέλη του έτους 2024 Προϊσταμένη του Τμήματος Συλλογής Έργων Γλυπτικής του Μουσείου.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Βιογραφικά σημειώματα των πρωταγωνιστών αρχαιολόγων του ερευνητικού έργου στη Μικρά Ασία – διοικητικός σχεδιασμός και υλοποίηση⁴

Κουρουνιώτης Κωνσταντίνος

Ο Κωνσταντίνος Κουρουνιώτης (1872–1945) γεννήθηκε στη Χίο. Σπούδασε αρχαιολογία στην Ιένα και στο Μόναχο. Υπηρέτησε ως Έφορος στην Αρχαιολογική Εταιρεία και από το 1895 στην Αρχαιολογική Υπηρεσία, από την οποία αποχώρησε το 1937. Υπηρέτησε στην Ολυμπία και σε άλλες θέσεις. Κατά τα έτη 1914–1920 διετέλεσε Διευθυντής της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, τα έτη 1922–1925 Διευθυντής του ΕΑΜ, στο διάστημα 1925–1933 πάλι της Υπηρεσίας και το διάστημα 1933–1937 του Επιγραφικού Μουσείου. Στα χρόνια της διεύθυνσής του κωδικοποιήθηκε ο Νόμος 5351/1932 «Περὶ Αρχαιοτήτων» και το 1930 έγινε η ανάθεση της διεξαγωγής της ανασκαφής της αρχαίας Αγοράς της Αθήνας στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών Αθηνών (Πετράκος 2011, 122–23· 2013, I: 246–307, 401–02, 430).

Λάσκαρης Νικόλαος

Ο Νικόλαος Λάσκαρης (Λάσκαρις) (1901–1924) προσλήφθηκε στην Υπηρεσία μετά την επιτυχή συμμετοχή του στο σχετικό ειδικό επιστημονικό διαγωνισμό του έτους 1919 (Πετράκος 2011, 22· Πασχαλίδης, στον παρόντα τόμο). Παρά τον σύντομο βίο του, αναγνωρίζουμε στο πρόσωπό του έναν ευρυμαθή, συστηματικό και οξύνου αρχαιολόγο, όπως καταδεικνύεται από το έργο και τις μελέτες του (Πετράκος 2013, I: 270–72).

Μηλιάδης Ιωάννης (Γιάννης)

Ο Ιωάννης (Γιάννης) Μηλιάδης (1895–1975) γεννήθηκε στην Αθήνα και σπούδασε στη Φιλοσοφική Σχολή Αθηνών, στο Μόναχο και στη Βιέννη. Διορίστηκε στην Υπηρεσία το 1919 και τοποθετήθηκε στο Βυζαντινό Μουσείο. Το 1921 μετατέθηκε στο Επιγραφικό Μουσείο, το 1923 στο Ηράκλειο και τον Νοέμβριο της ίδιας χρονιάς στα Χανιά. Ακολούθησε παραίτησή του από την Υπηρεσία το 1924, διορισμός του ως καθηγητή στο Ελληνικό Σχολείο Ναυπλίου, αναδιορισμός του ως Εφόρου Αρχαιοτήτων στην Πρέβεζα, κατόπιν στην

4 Βιογραφικές πληροφορίες για τους μέχρι σήμερα γνωστούς συμμετέχοντες όλων των ειδικοτήτων, βλ. Τσούλη κ.ά. 2023.

Κέρκυρα, καθώς και πλήθος μεταθέσεων ανά την Ελλάδα. Τον Ιούλιο 1940 ο Μηλιάδης μετατέθηκε στο Εθνικό Μουσείο και πρωτοστάτησε στο έργο της προστασίας και απόκρυψης των αρχαιοτήτων ενόψει της Γερμανικής Κατοχής. Το 1941 μετατέθηκε στην Α΄ Αρχαιολογική Περιφέρεια. Το Μάιο 1944 ο Μηλιάδης, Εθνοσύμβουλος της Πολιτικής Επιτροπής Εθνικής Απελευθέρωσης ή Κυβέρνησης του Βουνού, ανέβηκε στους Κορυσχάδες. Επανήλθε στην Αθήνα και ανέλαβε υπηρεσία στην Ακρόπολη μετά την απελευθέρωση (Πετράκος 2011, 127· 2013: I, 270–72, 304–83, 396, 402, 411, 415, 424–26, 433, 446, 477, 505, 514, 605).

Οικονόμος Γεώργιος Π.

Ο Γεώργιος Π. Οικονόμος (1883–1951) γεννήθηκε στην Αθήνα το 1883. Σπούδασε φιλολογία στην Αθήνα και, ως υπότροφος της Αρχαιολογικής Εταιρείας, αρχαιολογία στα Πανεπιστήμια της Βόννης, του Μονάχου και του Βερολίνου. Παρέμεινε για σπουδές και μελέτη στην Αγγλία, τη Γαλλία και την Ιταλία. Εργάστηκε στην Υπηρεσία ως αρχαιολόγος, Έφορος Αρχαιοτήτων και Διευθυντής του Νομισματικού Μουσείου. Κατά το διάστημα 1921–1922 διεξήγαγε ανασκαφές στις Κλαζομενές στη Μικρά Ασία. Το έτος 1926 διορίστηκε ακαδημαϊκός, το 1928 εξελέγη καθηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών και το 1930 ανέλαβε τη διεύθυνση του ΕΑΜ (Πετράκος 2011, 130· 2013, I: 250–59, 270–71, 285–97, 365–73, 413, 424–5).

Παρασκευαΐδης Ευστράτιος

Ο Ευστράτιος Παρασκευαΐδης (1896–1969), αρχαιολόγος, λόγιος και λογοτέχνης από τον Μανταμάδο Λέσβου, ανήκει στη γενιά των Εφόρων Αρχαιοτήτων που προσλήφθηκαν στην Αρχαιολογική Υπηρεσία κατά το διάστημα 1910–1920, πολλοί από τους οποίους διακρίνονταν για την ευρυμάθεια και την επιστημονική αρτιότητά τους. Σπούδασε φιλολογία στην Αθήνα, αρχαιολογία και ιστορία της τέχνης στη Γερμανία. Διορίστηκε το 1919 στην Αρχαιολογική Υπηρεσία, στρατεύτηκε και στάλθηκε στη Μικρά Ασία ως επιμελητής του Κ. Κουρουνιώτη, μαζί με τον Ν. Λάσκαρη. Το 1924 υπηρέτησε ως καθηγητής στο Γυμνάσιο της Μυτιλήνης. Επανήλθε στην Αρχαιολογική Υπηρεσία και εργάστηκε στην Επίδαυρο, στην Ολυμπία, στην Αίγινα, στους Δελφούς και στην Κρήτη. Στη συνέχεια, υπηρέτησε ως Έφορος Αρχαιοτήτων στη Μυτιλήνη. Ασχολήθηκε με τη λογοτεχνία και το θέατρο (Αναγνωσταράς 1973, 349–51· Πετράκος 2013, I: 191, 270, 303, 461, II: 43–4).

Σωτηρίου Γεώργιος

Ο Γεώργιος Σωτηρίου (1880–1965) γεννήθηκε στις Σπέτσες. Σπούδασε στη Ριζάρειο Εκκλησιαστική Σχολή και στα Πανεπιστήμια της Αθήνας, της Λειψίας, του Βερολίνου και της Βιέννης βυζαντινή αρχαιολογία και τέχνη, παλαιογραφία και επιγραφική. Κατά τα έτη 1905 έως 1909, υπηρέτησε ως ελληνοδιδάσκαλος στη Λάρισα και ως καθηγητής του εκεί Αρσακείου. Στρατεύτηκε μετά τις σπουδές του στο εξωτερικό. Το 1915 διορίστηκε Έφορος Βυζαντινών Αρχαιοτήτων και το 1923 Διευθυντής του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου Αθηνών, θέση στην οποία παρέμεινε ως το 1961. Το 1924 εξελέγη καθηγητής της Χριστιανικής Αρχαιολογίας και Παλαιογραφίας στη Θεολογική Σχολή Αθηνών, όπου και δίδαξε ως το 1951 (Πετράκος 2011, 142· 2013, I: 204, 265–70, 304–8, 351, 365).

Φιλαδελφεύς Αλέξανδρος Θ.

Ο Αλέξανδρος Θ. Φιλαδελφεύς (1867–1955) γεννήθηκε στην Αθήνα και σπούδασε ζωγραφική στο Μόναχο και φιλολογία και αρχαιολογία στην Αθήνα. Εξελέγη υφηγητής της Αρχαιολογίας στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας και το 1899 προσελήφθη ως βιβλιοθηκάριος στην Αρχαιολογική Εταιρεία. Το 1914 διορίστηκε στην Αρχαιολογική Υπηρεσία, διετέλεσε Έφορος Αρχαιοτήτων στο Ναύπλιο και την Πάτρα, Διευθυντής της Ακρόπολης, του Επιγραφικού και του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου. Αποχώρησε από την Υπηρεσία το 1939 (Πετράκος 2011, 144· 2013, I: 285–6, 294, 643· 2013, II: 39–40).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αγγελομάτης, Χ.Ε. 1962–1963. *Χρονικὸν μεγάλης τραγωδίας (τὸ ἔπος της Μικρᾶς Ἀσίας)*. Ἀθήναι: Ἑστία (χ.χ., πιθανῶς ἐκδόθηκε το 1962 ἢ το 1963).
- Αναγνωσταράς, Γ. 1973. «Μνήμη Στρατῆ Παρασκευαΐδη». *Αιολικά Γράμματα* Γ', 17: 349–51.
- Αποστολόπουλος, Φ.Δ. Επιμ. 1980. *Ἡ Ἑξοδος. Μαρτυρίες ἀπὸ τις ἐπαρχίες των δυτικῶν παραλίων της Μικρασίας*, Τόμος Α'. Ἀθήνα: Κέντρο Μικρασιατικῶν Σπουδῶν.
- Βερέμης, Θ. 2014. *Ο Ελευθέριος πίσω ἀπὸ τον Βενιζέλο*. Ἀθήνα: Καθημερινή.
- Βιβλιοδέτης, Ε. καὶ Χ. Αβρονιάκη. 2013. *Τὰ πῆλινα εἰδῶλια – Εθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσείο*. Ἀθήνα: Ταμεῖο Ἀρχαιολογικῶν Πόρων.
- Cook, J.M. 1953–1954. «The Topography of Klazomenai». *ArchEph* τ. Β': 149–57.
- Cook, R.M. 1981. *Klazomenian sarkophagi*. Mainz am Rhein: Philipp von Zabern.
- Droysen, J.G. 1993. *Ἱστορία των Διαδόχων του Μεγάλου Αλεξάνδρου*. 2 τόμοι. Μτφ. καὶ σχολιασμός Ρ., Η., Σ. Αποστολίδης. Ἀθήνα: Ἐλευθεροτυπία.
- Eliopoulos, T.C. 2024. «American and Greek Archaeologists at Sardis during a Fateful Year». *Hesperia* 93: 505–67.
- Hansen, M.H. καὶ T.H. Nielsen. 2004. *An Inventory of Archaic and Classical Poleis, An Investigation Conducted by the Copenhagen Polis Centre for the Danish National Research Foundation*. Oxford: Oxford University Press.
- Hellner, M. 2023. *Ἡ ἱστορία της ἀρχαιολογικῆς φωτογραφίας στην Ελλάδα. Φωτογράφιση μνημείων, ἀρχαιολογικῶν χώρων καὶ γλυπτῶν (1839–1980)*. Ἀθήνα: Ἐκδόσεις Ὄταν.
- Kadioglu, M. 2014. *Das Gerontikon von Nysa am Mäander, Forschungen in Nysa am Mäander*. Bd. 3. Darmstadt: Philipp von Zabern.
- _____. 2016. «Der Gebrauch von Marmorsorten in der Architektur von Nysa und Teos». Στο *Ancient Quarries and Building Sites in Asia Minor*, επιμ. Τ. Ismaelli καὶ G. Scardozzi, 711–23. Bibliotheca Archaeologica 45. Bari: Edipuglia.
- Καλλιπολίτης, Β.Γ. 1972. «Κλαζομεναί-Βουρλά καὶ αἱ ἀνασκαφαὶ τοῦ Γ.Π. Οἰκονόμου». *Μικρασιατικά Χρονικά* 15: 9–23.
- Καλτσάς, Ν. 2001. *Εθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσείο. Τὰ Γλυπτά*. Ἀθήνα: Καπόν.
- Καστριώτης, Π. 1924–1925. «Νέα προσκλήματα τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου ἀπὸ τοῦ 1923–1925». *ArchDelt* 9, Παράρτημα: 18–35.
- Keil, J. 1910. «Forschungen in der Erythraia». *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien* 13, Beiblatt: 5–74.
- Kelp, U. 2013. «Grave Monuments and Local Identities in Roman Phrygia». Στο *Roman Phrygia: Culture and Society, Greek Culture in the Roman World*, επιμ. Ρ. Thonemann, 70–94. Cambridge: Cambridge University Press.
- Κόκκου, Α. 2009. *Ανατύπωση. Ἡ μέριμνα για τις ἀρχαιοφίτες στην Ελλάδα καὶ τὰ πρῶτα Μουσεία*. Ἀθήνα: Καπόν.
- Κουλούρη, Χ. 2017. «Εἰσαγωγή». Στο *Ἡ Μικρασιατικὴ Καταστροφή, 1922*, επιμ. Χ. Κουλούρη, 9–16. Ἀθήνα: Τὰ Νέα.
- _____. 2020. *Φουστάνελες καὶ χλαμύδες. Ἱστορικὴ μνήμη καὶ ἐθνικὴ ταυτότητα 1821–1930*. Ἀθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Κουρουνιώτης, Κ. 1921–1922α. «Ἀνασκαφὴ ἐν Νύσῃ τῇ ἐπὶ Μαϊάνδρῳ». *ArchDelt* 7: 1–88.
- _____. 1921–1922β. «Ἀνασκαφὴ ἐν Νύσῃ τῇ ἐπὶ Μαϊάνδρῳ 1922». *ArchDelt* 7: 227–46.
- _____. 1921–1922γ. «Μάσταυρα». *ArchDelt* 7: 247–57.
- _____. 1921–1922δ. «Τὸ ἔργον τῆς Ἑλληνικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ». *ArchDelt* 7, Παράρτημα: 1–6.
- _____. 1925. «Ἀρχαιολογικὸν ταξείδι εἰς Μ. Ἀσίαν. Ἀπὸ Οὐσὰκ (Τημένου Θύραι) εἰς Ἴσικλῆ (Εὐμένεια)». *Ἡμερολόγιον τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος*: 391–420.
- Κωστής, Κ. 2013. «Τὰ κακομαθημένα παιδιὰ της Ἱστορίας». *Ἡ διαμόρφωση του νεοελληνικοῦ κράτους, 18ος – 21ος αἰώνας*. Ἀθήνα: Πόλις.
- Laborde, L.E.S.J. 1838. *Voyage de l'Asie Mineure par Alexandre de Laborde, Becker, Hall et L. de Laborde, rédigé et publié par Léon de Laborde*, Paris: Firmin Didot. www.el.travelogues.gr/item.php?view=54577.
- La Rédaction, 1922. «Asie Mineure, îles de la côte d'Asie, Smyrne». *BCH* 46: 547–48.
- Lavédrine, B. καὶ J.-P. Gandolfo. 2013. *The Lumiere Autochrome: History, Technology, and Preservation. The Getty Conservation Institute*. Los Angeles: Getty Publications.
- Λεκάκης, Σ. 2022. *Αρχαιολογία στο μέτωπο: Πολιτιστικὴ πολιτικὴ καὶ ἀρχαιολογικὰ ἔργα στη Μικρὰ Ἀσία (1919–1922)*. <https://doi.org/10.12681/pixelsh.31686>
- Lekakis, S. 2022. *Archaeology on the Front Line: Cultural Politics and Archaeological Projects in the Land of Asia Minor*

- (1919–1922). <https://eprints.ncl.ac.uk/288215>
- Λιάκος, Α. και Ε. Παζή, Επιμ. 2011. *Το 1922 και οι πρόσφυγες. Μια νέα ματιά*. Αθήνα: Νεφέλη.
- Μαυρογορδάτος, Γ.Θ. 2023. *1915. Ο εθνικός διχασμός*. Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη.
- Morris, S.P. 2014. «Helen Re-Claimed, Troy Re-Visited: Scenes of Troy in Archaic Greek Art». Στο *Approaching the ancient artifact, Representation, Narrative, and Function, A Festschrift in Honor of H. Alan Shapiro*, επιμ. Α. Avramidou και D. Demetriou, 3–14. Berlin: De Gruyter.
- Naumann, R. 1979. *Der Zeustempel zu Aizanoi*. Denkmäler Antiker Architektur 12. Berlin: De Gruyter.
- Οικονόμος, Γ.Π. 1921. «Ἀνασκαφαὶ ἐν Κλαζομεναῖς». *Prakt*: 63–74.
- _____. 1921–1922. «Ναοποιοὶ καὶ ἐσσηνες». *ArchDelt* 7: 258–346.
- _____. 1922–1924. «Ἀνασκαφαὶ ἐν Κλαζομεναῖς τῷ 1922». *Prakt*: 34.
- _____. 1923. «Ἐκ τοῦ ἐργαστηρίου τῶν Τράλλεων». *ArchEph*: 59–101.
- _____. 1938. *Τὸ Ἔργον τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας κατὰ τὴν πρώτην αὐτῆς ἑκατονταετίαν, 1837–1937*. Ἀθήναι: Αρχαιολογική Εταιρεία.
- Οικονόμου, Α. 2022. *Γκολ στα χαρακώματα. Ο αθλητισμός στο μικρασιατικό μέτωπο, 1919–1922*. Αθήνα: Belle Époque.
- Ορλάνδος, Α. 1937. «Χριστιανικά γλυπτά τοῦ Μουσείου Σμύρνης». *Ἀρχεῖον τῶν Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος* Γ': 128–52: Ἑστία.
- Παντάζογλου, Κ. 2006. *Η πατρίδα μου το Ουσάκ*. Αθήνα: Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού.
- Πάντος, Π.Α. 2016. «Αναδιφώντας τα Αρχαία. Ανασκαφή Πυράς Ηρακλέους στην Οίτη: Η Αρχαική Μαρτυρία». *Φιλέλλην*: 361–72.
- Πασχαλίδης, Κ., Χ. Τσούλη και Μ. Χιδίρογλου. 2022. «Αρχαιολογικό ταξίδι στη Μικρά Ασία, 1921–1922. Τα πρόσωπα και το έργο». Στο *22 Ιστορίες για το 22, Περιοδική έκδοση της Ελληνικής Αρχαικής Εταιρείας*, επιμ. Ελ. Μπενέκη, 61–7. Αθήνα: Ελληνική Αρχαική Εταιρεία.
- Παπαθανασόπουλος, Θ.Γ. 2004. «Η Νύσα στον Μαίανδρο». *Αρχαιολογία και Τέχνες* 93: 102–10.
- Παυλή, Κ. 2014. *Εἰς τὸ ὄνομα τοῦ πολιτισμοῦ. Η ἰδεολογία τῶν ἀνασκαφῶν στη Μικρά Ασία κατὰ τὴν μικρασιατικὴν κατοχὴν ὑπὸ τῆς Ἑλλάδος (1919–1922)*. Ἰωάννινα: Ἰσνάφι.
- Πετράκος, Β.Χ. 1995. *Ἡ περιπέτεια τῆς ἐλληνικῆς ἀρχαιολογίας στὸν βίον τοῦ Χρήστου Καρούζου*. Αθήνα: Αρχαιολογική Εταιρεία.
- _____. 2011. *Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία. Οἱ ἀρχαιολόγοι καὶ οἱ ἀνασκαφές, 1837–2011*. Αθήνα: Αρχαιολογική Εταιρεία.
- _____. 2013. *Πρόχειρον Ἀρχαιολογικὸν 1828–2012*. 2 τόμοι. Αθήνα: Αρχαιολογική Εταιρεία.
- Philippson, A. 1914. *Reisen und Forschungen im westlichen Kleinasien*. IV Heft. Gotha: Justus Perthes.
- Pfuhl, E. και Η. Möbius. 1977–1979. *Die ostgriechischen Grabreliefs*, 2 τόμοι. Mainz am Rhein: Philipp von Zabern.
- Πλουμίδης, Σ.Γ. 2020. *Τα μυστήρια της Αιγίδος. Το μικρασιατικό ζήτημα στην ελληνική πολιτική (1891–1922)*. Αθήνα: Ἑστία.
- _____. 2022. *Η «σιδηρά» δεκαετία. Οἱ ἐθνικοὶ πόλεμοι τῆς Ἑλλάδας (1919–1922)*. Αθήνα: Μίνωας.
- Pringsheim, H. 1913. «Beschreibung der Ruinen im einzelnen». Στο *Nysa ad Maeandrum. Nach Forschungen und Aufnahmen in den Jahren 1907 und 1909, Jahrbuch des Kaiserlichen Deutschen Archäologischen Instituts* Ergänzungsheft 10, επιμ. W. von Diest, με συμμετοχή των H. von Coler, K. Graefinghoff, Fr. Freiherrn Hiller von Gaertringen, H. Pringsheim και K. Regling, 30–61. Berlin: Reimer.
- Raftopoulou, E. 2000. *Figures enfantines du Musée National d'Athènes*. München: Deutsches Archäologisches Institut.
- Rheidt, K. 1997. «Römischer Luxus – Anatolisches Erbe. Aizanoi in Phrygien. Entdeckung, Ausgrabung und neue Forschungsergebnisse». *Antike Welt* 28.6: 479–99.
- Richter, G.M.A. 1966. *The Furniture of the Greeks, Etruscans and Romans*. London: The Phaidon Press.
- Rohn, C. 2008. «Der Theater – Stadion Komplex von Aizanoi». Διδ. διατρ., Πανεπιστήμιο Cottbus, Βερολίνο.
- Σάλτα, Μ. 2011. *Ex Oriente Lux: Βίοι παράλληλοι. Αρχαιολόγοι, Συντηρητές και Καλλιτέχνες του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου*, Αθήνα: Ιδιωτική έκδοση.
- Σκοπετέα, Έ. 1988. *Το «πρότυπο βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830–1880)*. Αθήνα: Πολύτυπο.
- Smith Llewellyn, M. 2009. *Το όραμα της Ιωνίας. Η Ελλάδα στη Μικρά Ασία, 1919–1922*. Μτφ. Α. Κάσδαγλη. Αθήνα: MIET.
- Σολομωνίδου, Β. 1989. «Βενιζέλος - Στεργιάδης. Μύθος και πραγματικότητα». Στο *Ελευθέριος Βενιζέλος: Κοινωνία -*

- οικονομία - πολιτική στην εποχή του, επιμ. Θ. Βερέμης και Γ. Γουλμής, 475–536. Αθήνα: Γνώση.
- Σταυροπούλου, Έ. 2022. «Η μυθική και η ιστορική διάσταση του 1922 στη σύγχρονη πεζογραφία». *Επίλογος* 31. Αθήνα: Επίλογος.
- Σωτηρίου, Γ.Α. 1920. *Χριστιανικά μνημεία της Μικρᾶς Ἀσίας*. Αθήναι: Σύλλογος πρὸς διάδοσιν ὠφελίμων βιβλίων.
- _____. 1921. «Ἀνασκαφαὶ τοῦ βυζαντινοῦ ναοῦ τοῦ Θεολόγου ἐν παλαιᾷ Ἐφέσῳ». *Prakt*: 53–62.
- _____. 1921–1922. «Ἀνασκαφαὶ τοῦ Βυζαντινοῦ Ναοῦ Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου ἐν Ἐφέσῳ». *ArchDelt* 7: 89–226.
- _____. 1922–1924. «Περὶ τῶν ἐν Ἐφέσῳ ἀνασκαφῶν». *Prakt*: 25–8.
- Taylor, M. 2015. «The People's Game and the People's War: Football, Class and Nation in Wartime Britain, 1939–1945». *Historical Social Research/Historische Sozialforschung* 40.4: 270–97.
- Τιβέριος, Μ.Α. 2023. «Η τρίχρονη παρουσία της ελληνικής Αρχαιολογικής Υπηρεσίας στη Μικρά Ασία (1919–1922). Γνωστές και άγνωστες δράσεις». Στο *Μικρασιατικός Ελληνισμός*, επιμ. Μ.Α. Τιβέριος, Χ. Μαλτέζου και Π.Μ. Κιτρομηλίδης, 9–80. Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών.
- Tzannes, M.-C. 2004. «The excavations of G. Oikonomos at the Archaic Cemetery of Monastirakia in Klazomenai, 1922–1922». Στο *Klazomenai, Teos and Abdera: Metropoleis and Colony. Proceedings of the International Symposium held at the Archaeological Museum of Abdera, 20–21 October 2001*, επιμ. Α. Moustaka, Ε. Skarlatidou, Μ.-C. Tzannes και Υ. Ersoy, 97–120. Thessaloniki: 19th Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities of Komotini.
- Τσούλη, Χ., Μ. Χιδίρογλου και Κ. Πασχαλίδης 2023. «Τα πρόσωπα της Ελληνικής Αρχαιολογικής Υπηρεσίας στη Μικρά Ασία πριν και μετά την Καταστροφή». Ανακοίνωση στο Συνέδριο *Πολιτισμός, Μνήμη, Ανώτατη Εκπαίδευση, Η παρουσία και η συμβολή των προσφύγων της Μικρασιατικής Καταστροφής στην Ελλάδα του 20ού αιώνα*, 30, 31 Μαρτίου – 1 Απριλίου, Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών. Αθήνα 2023.
- Φιλαδελφεύς, Α. 1928. *Πήλινα είδώλια ἐκ Μυρίνης -Συλλογή Ι. Μισθοῦ- ἐν τῷ Ἐθνικῷ Μουσείῳ Ἀθηνῶν*. Αθήνα: Ελευθερουδάκης.
- Φραγκουλοπούλου, Σ. 2018. «Η ιστορική κουλτούρα των μουσειακών αφηγήσεων: τα κρατικά μουσεία στον μεσοπόλεμο (1922–1940)». Διδ. διατρ., Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Χαμηλάκης, Γ. 2007. *Το έθνος και τα ερείπια του. Αρχαιότητα, αρχαιολογία και εθνικό φαντασιακό στην Ελλάδα*. Μτφ. Ν. Καλαϊτζής. Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου.
- Χατζηδημητρίου, Α. 2022. «Ιστορίες εγκατάστασης Μικρασιατών προσφύγων σε αρχαιολογικούς χώρους της Αθήνας (1925–1926)». Στο *22 ιστορίες για το 22, Περιοδική έκδοση της Ελληνικής Αρχαικής Εταιρείας*, επιμ. Ελ. Μπενέκη, 119–26. Αθήνα: Ελληνική Αρχαική Εταιρεία.
- Ureneck, L. 2016. *Smyrna September 1922. The American mission to rescue victims of the 20th century's first genocide*. New York: Harper Collins Publishers.
- Valverde, M.F. 2005. *Photographic Negatives. Nature and Evolution of Processes*. 2nd edition. New York: Image Permanence Institute.
- Veitch, C. 1985. «Play up! Play up! And Win the War! Football, the Nation and the First World War 1914–1915». *Journal of Contemporary History* 20.3: 363–78.
- Von Diest, W. 1913. *Nysa ad Maeandrum nach Forschungen und Aufnahmen in den Jahren 1907 und 1909*. Berlin: Georg Reimer.
- Walter-Karydi, E. 1970. «Äolische Kunst». *Studien zu griechischen Vasenmalerei, AntK Beiheft* 7: 3–18.
- Zahn, R. 1898. «Vasenscherben aus Klazomenai». *AM* 23: 38–79.

Ακολουθώντας τα βήματα των Ελλήνων αρχαιολόγων στα ίχνη των Μικρασιατικών αρχαιοτήτων

Επιφανειακές έρευνες και περισυλλογές του Τμήματος Αρχαιοτήτων Σμύρνης κατά
τη διάρκεια της Μικρασιατικής εκστρατείας (1919–1922)

Χρυσάνθη Τσούλη

Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο
chtsouli@culture.gr
ORCID: 0009-0001-1768-1370

ABSTRACT

Following the landing of the Greek army in Smyrna in May 1919, the Greek Governance of Asia Minor, the High Commission, was established, placing particular emphasis on the protection of antiquities through the creation of an Archaeological Service. Beyond supervising excavations, safeguarding monuments, and overseeing the management of finds produced by foreign archaeological missions, one of its principal objectives was “to salvage and collect movable antiquities wherever they were scattered in the open air in the land of Asia Minor”. Under the directorship of Georgios Oikonomos, and subsequently Konstantinos Kourouniotis, the Archaeological Department undertook the transfer of endangered antiquities to Smyrna, including sculptures from Tralles and inscriptions from Sardis and Nazilli. Simultaneously, surveys were conducted in the hinterland with the aim of recovering movable finds, enriching the Museum of the Evangelical School, and establishing public collections, primarily in Smyrna but also in proximity to major archaeological sites.

Furthermore, Greek archaeologists frequently responded to appeals from military personnel, who reported the widespread presence of Hellenic antiquities in the hinterland. These reports prompted site visits to assess the condition of threatened monuments and to determine which artefacts should be transferred to Smyrna, intended to embellish the envisioned Great Museum of Asia Minor. In May and June 1922, Kourouniotis, together with the curators Nikolaos Laskaris and Stratis Paraskevaidis, conducted an extensive survey along the Greek military front from the Maeander Valley to Mudanya. The spotted material consisted mainly of funerary reliefs and inscriptions, with fewer Byzantine architectural members. Dispatched in military depots at Smyrna and Mudanya, these antiquities were ultimately abandoned following the collapse of the Greek front, the Kemalist counter-attack and the great fire of Smyrna.

The afterlives of these antiquities have received little scholarly attention. This study seeks to address this gap by presenting a systematic compilation of archival administrative records, photographic evidence, and both early and recent scholarship, with the aim of tracing the present whereabouts of antiquities recorded by Greek archaeologists in Asia Minor.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ένας από τους κύριους σκοπούς του Τμήματος Αρχαιοτήτων της Ελληνικής Διοίκησης Σμύρνης (εφεξής Τμήμα Αρχαιοτήτων), όπως εκφράζεται με ενάργεια στην εισαγωγή της επισκόπησης του επιτελεσθέντος έργου στη

Μικρά Ασία από τον επικεφαλής του Κωνσταντίνο Κουρουνιώτη, ήταν –παράλληλα με τη φύλαξη και συντήρηση των αρχαιοτήτων, την επίβλεψη και νέα διευθέτηση των καταρτισμένων από τις ξένες αρχαιολογικές σχολές Συλλογών και τη διενέργεια ανασκαφών– «ή διάσωσης και περισυλλογή τών όπουδήποτε τῆς Μικρασιατικῆς χώρας ἐν ὑπαίθρῳ κατεσπαρμένων κινητῶν ἀρχαίων» (Κουρουνιώτης 1921–1922α, 1).

Το κείμενο που ακολουθεί στόχο έχει την ταύτιση των αρχαιοτήτων και την ανίχνευση της μετέπειτα ζωής τους, δηλαδή της διαδρομής που ακολούθησαν για την ένταξή τους σε κάποια Συλλογή και τον προσδιορισμό των παλαιών και των σημερινών θέσεων φύλαξης εκείνων που εντοπίστηκαν ή και περισυλλέχθηκαν από το Τμήμα Αρχαιοτήτων σε επιφανειακές έρευνες και αυτοψίες. Προς την κατεύθυνση αυτή αξιοποιήθηκαν: (α) οι δημοσιεύσεις των επικεφαλής του Τμήματος Αρχαιοτήτων σε επιστημονικά περιοδικά της εποχής, (β) αρχειακά διοικητικά έγγραφα του Τμήματος Αρχαιοτήτων που φυλάσσονται στο Ιστορικό Αρχείο Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων της Διεύθυνσης Διαχείρισης Εθνικού Αρχείου Μνημείων του Υπουργείου Πολιτισμού (εφεξής ΥΠ.ΠΟ/Δ.Δ.Ε.Α.Μ./Τ.Δ.Ι.Α.Α.Α.), (γ) αρχειακά τεκμήρια από το Φωτογραφικό Αρχείο του Εθνικού Ιστορικού Μουσείου, του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου (εφεξής ΕΑΜ) και του ψηφιοποιημένου Φωτογραφικού Αρχείου του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου, καθώς και (δ) μνείες στη βιβλιογραφία για εναπόθεση των μνημείων σε στρατιωτικές αποθήκες την περίοδο της Ελληνικής κατοχής της περιοχής ή άλλα στοιχεία σχετικά με παλαιά ταξινόμησή τους σε Συλλογές.

Οι σύγχρονες θέσεις φύλαξης που αναφέρονται στο κείμενο είναι εκείνες που παραδίδονται στη βιβλιογραφία. Την περίοδο της Ελληνικής Διοίκησης συλλογές αρχαιοτήτων στεγάζονταν στο Μουσείο της Ευαγγελικής Σχολής, στην αυλή του Τουρκικού σχολείου κοντά στο Διοικητήριο (Konak) (Şener 2025, 79–86) και σε δύο στρατιωτικές αποθήκες, μία κοντά στο σιδηροδρομικό σταθμό Σμύρνης-Αϊδινίου στην Πούντα και έτερη κοντά στον Σιδηροδρομικό Σταθμό Σμύρνης-Κασαμπά, στο σημερινό Basmahane ή Basmane (Κουρουνιώτης 1921–1922α, 2, 3, 4). Τουλάχιστον οι δύο πρώτες εκ των ανωτέρων θέσεων αναφέρονται στη διοικητική αλληλογραφία του Τμήματος Αρχαιοτήτων και τη βιβλιογραφία της εποχής ως «Συλλογή Σμύρνης». Το πρώτο Αρχαιολογικό Μουσείο της Σμύρνης, μετά την καταστροφή της Ευαγγελικής Σχολής στην πυρκαγιά του 1922, λειτούργησε από τον Φεβρουάριο του 1927 στην περιοχή του Basmahane (εφεξής Μουσείο Σμύρνης ή Basmahane), στον χώρο της εκκλησίας του Αγίου Βουκόλου (Ayavukla) (Kurt 2015, 65–73). Η ονομασία İzmir χρησιμοποιείται διεθνώς για την πόλη από το 1930. Το 1951 εγκαινιάστηκε το Αρχαιολογικό Μουσείο στο Kültürpark (Kültürpark İzmir Arkeoloji Müzesi) και το Μουσείο Basmahane συνέχισε να λειτουργεί κυρίως ως depot (Kurt 2015, 94–5, 159–60). Το 1984 λειτούργησε το İzmir Arkeoloji Müzesi (εφεξής Μουσείο İzmir).

2. ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΕΣ

Περισυλλογές είχαν ξεκινήσει το 1920, επί Εφορείας Γεώργιου Οικονόμου. Τον Φεβρουάριο του 1920, ο Οικονόμος μετέφερε στη Σμύρνη αρχαιότητες από τις Τράλλεις, οι οποίες είχαν συγκεντρωθεί στο Ελληνικό στρατιωτικό νοσοκομείο Αϊδινίου (σημ. Aydın), το πρώην μουσουλμανικό σχολείο «Ιδαδιέ» (Κουρουνιώτης 1921–1922α, 3· Οικονόμος 1923, 59).¹ Μεταξύ τους συγκαταλέγεται το άκρο δεξιό πόδι αγάλματος γυναικείας μορφής, το οποίο συγκολλήθηκε με το γλυπτό που βρισκόταν από τα τέλη του 19ου αιώνα στο Μουσείο της Ευαγγελικής Σχολής Σμύρνης με αρ. 1 (Εικ. 1) (Οικονόμος 1923, 59–61, πίν. 2), καθώς και αγαλμάτιο Νίκης, στο οποίο ο ίδιος συγκόλλησε την ευρεθείσα σε διαφορετικό σημείο κεφαλή (Οικονόμος 1923, 72–3 εικ. 10–1). Αμφότερα τα γλυπτά αγνοούνται, μετά την καταστροφή της Ευαγγελικής Σχολής από πυρκαγιά τον Σεπτέμβριο του 1922 (Özgan 1995, 25, 102: verschollen). Τον Μάρτιο του 1920 ο Οικονόμος έλαβε εντολή

1 «Κατάστασις δαπανῶν περισυλλογῆς, συσκευῆς, μεταφορᾶς ἀρχαιοτήτων Τράλλεων εἰς Σμύρνην καὶ τοποθετήσεως αὐτῶν ἐν τῷ Μουσείῳ Σμύρνης», άνευ αρ. πρωτ., με συνημμένο το έγγραφο με αρ. πρωτ. 612/26-02-1920 (Πηγή: ΥΠ.ΠΟ/Δ.Δ.Ε.Α.Μ./Τ.Δ.Ι.Α.Α.Α/κιβ. 795).

Εικ. 1. Γυναικείο άγαλμα από τις Τράλλεις. Μουσείο της Ευαγγελικής Σχολής Σμύρνης. Γυάλινη πλάκα αρνητικού (Πηγή: Φωτογραφικό Αρχείο Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, αρ. 3.B2.6.3).

όπως «πρώτη εύκαιρία μεταβήτε εις Σάρδεις καὶ τὴν περίξ χώραν διὰ τὴν περισυλλογὴν καὶ μεταφορὰ ἐν ἀνάγκῃ ἀρχαιοτήτων ἐνταῦθα».²

Οι αυτοψίες και περισυλλογές εντατικοποιήθηκαν κατά τη διετία 1921–1922 από τους υπηρετούντες αρχαιολόγους, αρχικά από τον επικεφαλής του Τμήματος Αρχαιοτήτων, Κωνσταντίνο Κουρουνιώτη και – από το καλοκαίρι του 1921– από τον επιμελητή Νικόλαο Λάσκαρη. Σύμφωνα με το Βιβλίο Πρωτοκόλλου του Τμήματος, τον Μάρτιο του 1921 δόθηκε εντολή «εις Τμηματάρχην Κουρουνιώτην νὰ ταξιδεύῃ ὡςάκις θεωρεῖ ἀναγκαῖον πρὸς ἐπιθεώρησιν ἀρχαίων»,³ ἐνῶ τον ἴδιο μήνα ζητήθηκε καὶ ἡ συνδρομὴ του Α΄ καὶ Β΄ Σώματος Στρατοῦ πρὸς αὐτόν «ἀποστελλόμενον εἰς τὴν περιφέρειαν Σαλιχλῆ, Φιλαδέλφεια, Οὐσάκ πρὸς περισυλλογὴν τῶν ἐκεῖ ἀρχαιοτήτων, λαμβάνοντα συνάμα πᾶν ἐνδεικνύμενον μέτρον πρὸς προφύλαξιν τούτων».⁴ Περισσότερες λεπτομέρειες γιὰ τὰ ἔργα δὲν δίνονται, με ἀποτέλεσμα νὰ μὴ εἶναι ἐφικτὴ ἡ ταύτισή τους.

Εκτός από τα γλυπτά καὶ τὰ τμήματα ἐπιγραφῶν που βρέθηκαν στὴν ἀνασκαφὴ στὴ Νύσα ἀπὸ τοὺς Κουρουνιώτη καὶ Λάσκαρη καὶ μεταφέρθηκαν στὴ Συλλογὴ Σμύρνης (Κουρουνιώτης 1921–1922β, 69–76, εικ. 59–61· Τιβέριος 2023, 46, ὑποσ. 91· Χιδίρογλου, στὸν παρόντα τόμο), ἐγίνε προσπάθεια ἐντοπισμοῦ καὶ καταγραφῆς τῶν ἐπιγραφῶν καὶ στὴ γύρω περιοχὴ. Στὸ Σαλαβατλή (σημ. Salavatli), κοντὰ στὸ τζαμί, ἐντοπίστηκε σὲ δευτέρῃ χρῆσιν τμήμα ἐνεπίγραφης λιθοπλίνθου ἀπὸ τὸ Πλουτώνιο Ἀχαράκων με ἐπιστολὴ τοῦ Ἀντιόχου Ι καὶ τοῦ Σελεύκου γιὰ τὴν ἀσυλία τοῦ ναοῦ, ἡ ὁποία καὶ μεταφέρθηκε στὴ Συλλογὴ Σμύρνης (Κουρουνιώτης 1921–1922β, 78–9, εικ. 63). Ἡ ἐπιγραφή ἐντοπίστηκε ἐκ νέου τὴ δεκαετία τοῦ 1930 (Welles 1934,

2 Ἐγγραφο με αρ. πρωτ. 6121/12-03-1920 (Πηγή: ΥΠ.ΠΟ/Δ.Δ.Ε.Α.Μ/Τ.Δ.Ι.Α.Α.Α./κιβ. 795).

3 Πρωτόκολλο Αρχαιολογικῆς Υπηρεσίας Ὑπατης Ἀρμοστείας Σμύρνης, αρ. 16/ΥΑ 8793/23-03-1921 (Πηγή: ΥΠ.ΠΟ/Δ.Δ.Ε.Α.Μ/Τ.Δ.Ι.Α.Α.Α./κιβ. 824).

4 Διαταγὴ με αρ. πρωτ. 23628/22-03-1921 (Πηγή: ΥΠ.ΠΟ/Δ.Δ.Ε.Α.Μ/Τ.Δ.Ι.Α.Α.Α./κιβ. 795).

54–60, αρ. 9, ο οποίος σημειώνει ότι, κατά τον Robert, η επιγραφή βρίσκεται στο Μουσείο Κωνσταντινούπολης· Blümel 2019, αρ. 401· Τιβέριος 2023, 46 υποσ. 91). Από τρία μικρότερα θραύσματα της ίδιας επιγραφής, που εντοπίστηκαν επαναχρησιμοποιημένα στο δάπεδο της αυλής του τζαμιού του Σαλαβατλή και του Σουλτάν Χισάρ (σημ. Sultanhisar) και σε πηγάδι στο γειτονικό χωριό Τσιφτέ Καβέ (Κουρουνιώτης 1921–1922β, 79–81, εικ. 64), ένα ήταν δυνατόν να αποτοιχισθεί και να μεταφερθεί στο σιδηροδρομικό σταθμό του Σουλτάν Χισάρ για να σταλεί στη Σμύρνη. Η αποστολή του όμως εκεί δεν πρόλαβε να πραγματοποιηθεί και η τύχη του έκτοτε αγνοείται (Robert 1969, 289 υποσ. 3, όπου σημειώνεται ότι ο λίθος δεν βρίσκεται στο Μουσείο Κωνσταντινούπολης αλλά στο Μουσείο Σμύρνης· Blümel 2019, αρ. 402). Το ίδιο συνέβη και με μία τιμητική επιγραφή που εντοπίστηκε σε μανδρότοιχο στο Σουλτάν Χισάρ (Κουρουνιώτης 1921–1922β, 81–2, εικ. 65· Blümel 2019, αρ. 459). Οι ογκωδέστερες επιγραφές παρέμειναν κατά χώραν (Κουρουνιώτης 1921–1922β, 82–3 εικ. 66, 85–6 εικ. 68· Blümel 2019, αρ. 475 και 434 αντίστοιχα).

Το φθινόπωρο και τον χειμώνα του 1921 ο Κουρουνιώτης με τον Λάσκαρη και τον άρτι αφιχθέντα από την Αθήνα φωτογράφο, Αντώνιο Πετρίτση (Κουρουνιώτης 1921–1922γ, 247)⁵ επισκέφθηκαν δύο φορές τα Μάσταυρα (σημ. Dereazı), αρχαία πόλη κοντά στη Νύσα, με απώτερο στόχο να διενεργήσουν εν ευθέτω καιρώ ενδεδειγμένο έλεγχο της περιοχής. Συγχρόνως προχώρησαν σε φωτογράφιση μνημείων (Γυμνασίου, αμφιθεάτρου) και σε αποτύπωση επιγραφών (Κουρουνιώτης 1921–1922γ, 247–57).

Ειδικότερα, στην κεντρική Ελληνική εκκλησία του γειτονικού Ναζλή (σημ. Nazilli) που είχε πυρποληθεί από τους Τούρκους, εντοπίστηκε στη θέση της βάσης της Αγίας Τράπεζας ενεπίγραφος κίονας (Κουρουνιώτης 1921–1922γ, 250 εικ. 1). Απ' όσο μπορούμε να διακρίνουμε από τη φωτογραφία, μπορεί να ταυτισθεί με τιμητική επιγραφή, που εντόπισε στα μέσα του 18ου αι. ο R. Pococke (1752, 12, IV αρ. 4· Blümel 2019, αρ. 582), αποτελεί δε τη μοναδική έως σήμερα απεικόνιση του μνημείου. Στον κήπο της ίδιας εκκλησίας εντοπίστηκε και μεταφέρθηκε στη Σμύρνη, στη Συλλογή «παρά τὸ Διοικητήριον», τμήμα μακράς πλευράς σαρκοφάγου που διατηρεί ενεπίγραφο δέλτο με αναφορά στη βουλή των Μασταύρων και στηρίζεται από Ερωτιδεείς (Κουρουνιώτης 1921–1922γ, 256–57, εικ. 9), σήμερα στο Μουσείο Izmir με αρ. 723 (İşik 2007, αρ. 138· Blümel 2019, αρ. 583). Στο Κάτω Ναζλή, κοντά στο τζαμί, εντοπίστηκε ακόμα μία σαρκοφάγος με ενεπίγραφη δέλτο που πλαισιώνεται από προτομές ζεύγους (Κουρουνιώτης 1921–1922γ, 257) και χρησιμοποιείτο ως λεκάνη κρήνης. Η σαρκοφάγος παρέμεινε κατά χώραν, όπου φωτογραφήθηκε προ εικοσαετίας περίπου (İşik 2007, 139, 181 αρ. 184, πίν. 10.2–3· Blümel 2019, αρ. 523). Ως λεκάνη κρήνης στην κεντρική οδό της ελληνικής συνοικίας του Ναζλή είχε διαμορφωθεί και μία Νυσαϊκή επιγραφή χαραγμένη σε βάθρο με τιμητικό ψήφισμα των Διονυσιακών τεχνιτών, η οποία μεταφέρθηκε στη Συλλογή Σμύρνης (Κουρουνιώτης 1921–1922β, 84–5, εικ. 67).⁶ Και η επιγραφή αυτή φυλάσσεται σήμερα στο Μουσείο Izmir με αρ. 431 (Blümel 2019, αρ. 440–41).

Η μεταφορά στη Σμύρνη των προαναφερθέντων αρχαίων που περισυλλέχθηκαν έγινε πιθανότατα στα μέσα Δεκεμβρίου του 1921, όπως προκύπτει από τη διοικητική αλληλογραφία του Τμήματος.⁷ Τις επόμενες ημέρες ο Λάσκαρης μετέβη εκ νέου για αυτοψία σε Αϊζανούς (σημ. Çandarhisar) και Γκεντίζ (σημ. Gediz) κατόπιν έγγραφης ενημέρωσης του στρατιωτικού διοικητή της περιοχής για τον εντοπισμό αρχαίων (Εικ. 2), τα οποία φωτογραφήθηκαν και παρέμειναν κατά χώραν. Ορισμένες από τις αρχαιότητες του Γκεντίζ παραμένουν ακόμα και σήμερα στην αρχική τους θέση, ενώ άλλες μεταφέρθηκαν πρόσφατα στο Μουσείο Κιουτάχειας (βλ. αναλυτικά Τσούλη 2025, 256–66).

5 Έγγραφο με αρ. πρωτ. 51881/09-11-1921 του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και της Δημόσιας Εκπαιδεύσεως (αρ. πρωτ. 274 Αρχαιολογικού Τμήματος Σμύρνης), εντολή μετάβασης Πετρίτση στη Σμύρνη για 15 ημέρες (Πηγή: ΥΠ.ΠΟ/Δ.Δ.Ε.Α.Μ/Τ.Δ.Ι.-Α.Α.Α./κιβ. 824).

6 Έγγραφο με αρ. πρωτ. 3/12-01-1922 (Πηγή: ΥΠ.ΠΟ/Δ.Δ.Ε.Α.Μ/Τ.Δ.Ι.Α.Α.Α./κιβ. 6012).

7 Έγγραφα με αρ. πρωτ. 288/11-12-1921 (αποζημίωση οδοιπορικών Λάσκαρη για Έφεσο, Αϊδίνι, Ναζλή, Σουλτάν Χισάρ προς φωτογράφιση αρχαιοτήτων), 293/14-12-1921 (παράδοση από Διεύθυνση Σιδηροδρόμων σε Λάσκαρη των μεταφερθέντων από Έφεσο, Σουλτάν Χισάρ κλπ. αρχαιοτήτων) (Πηγή: ΥΠ.ΠΟ/Δ.Δ.Ε.Α.Μ/Τ.Δ.Ι.Α.Α.Α./κιβ. 824).

Εικ. 2. Ο φρούραρχος του Γκεντίτζ με Έλληνες στρατιώτες, καθισμένοι σε αρχαίο επιστύλιο, εντοιχισμένο σε γέφυρα. Γκεντίτζ. Γυάλινη πλάκα αρνητικού (Πηγή: Φωτογραφικό Αρχείο Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, αρ. 1.Ε3.1.4).

3. ΠΕΡΙΟΔΕΙΕΣ

Η μεγαλύτερη περιοδεία που πραγματοποίησε το Τμήμα Αρχαιοτήτων ήταν το δίμηνο Μαΐου–Ιουνίου του 1922, κατόπιν σχετικής Απόφασης του Ύπατου Αρμοστή⁸ και με τη συνδρομή της στρατιωτικής διοίκησης, η οποία είχε πολλάκις ζητήσει την επιτόπια αποστολή αρχαιολόγων στην υπό την Ύπατη Αρμοστεία ελεγχόμενη περιοχή της Μικράς Ασίας. Ο σκοπός της περιοδείας δηλώνεται από τον επικεφαλής του Τμήματος Αρχαιοτήτων Κουρουνιώτη στη σύντομη δημοσίευση των πεπραγμένων της αποστολής:

«...Στὰ χωρία, ὅπου ἐστάθμευον ἢ διήρχοντο οἱ Ἕλληνες στρατιῶται συνήντων ἐγκαταλελειμμένα ἐν ὑπαίθρῳ ἢ χρησιμοποιούμενα ὑπὸ τῶν χωρικῶν διαφοροτρόπως καὶ ἐκτεθειμένα εἰς καταστροφὴν ἀρχαῖα Ἑλληνικὰ ἀνάγλυφα καὶ ἐπιγραφὰς· τοῦτο ἔδωκεν ἀφορμὴν νὰ σταλῶσιν ὁ διευθύνων τὴν ἀρχαιολογικὴν ὑπηρεσίαν Κ. Κουρουνιώτης μετὰ τῶν ἐπιμελητῶν Ν. Λάσκαρη καὶ Στρ. Παρασκευαΐδη ὅπως περισυλλέξωσι καὶ ἀποστείλωσι τὰ ἀρχαῖα ταῦτα εἰς Σμύρνην, ἵνα κατατεθῶσιν εἰς μέγα Μικρασιατικὸν Μουσεῖον, τοῦ ὁποῖου ὁ πυρὴν ὑπῆρχεν ἤδη ἐκεῖ χάρις εἰς τὴν πολύτιμον Συλλογὴν τῆς Εὐαγγελικῆς Σχολῆς.» (Κουρουνιώτης 1921–1922α, 3).

Η δημιουργία του Μουσείου της Σμύρνης ανακοινώθηκε επίσημα από την ελληνική κυβέρνηση τον Μάιο του 1922 στην Union academique internationale των Βρυξελλών (La Rédaction 1922, 547, υποσ. 6–7). Από τις 05 Μαΐου έως τις 15–20 Ιουνίου 1922 (Κουρουνιώτης 1925, 393–94), ο Τμηματάρχης Κουρουνιώτης με τον επιμελητή αρχαιοτήτων Λάσκαρη και τον αποσπασθέντα στρατευμένο στο 3/40 Ευζωνικό επιμελητή

⁸ Έγγραφο με αρ. πρωτ. 89/27-04-1922 (Πηγή: ΥΠ.ΠΟ/Δ.Δ.Ε.Α.Μ/Τ.Δ.Ι.Α.Α.Α./κιβ. 824).

Εικ. 3. Επιτύμβια στήλη σε μορφή ψευδόθυρας. Ballihisar. (Πηγή: Φωτογραφικό Αρχείο Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδας – Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, Αθήνα, αρ. Ι, 7218).

αρχαιοτήτων Ευστράτιο Παρασκευαΐδη, πραγματοποίησαν οδοιπορικό σε όλη τη γραμμή παράταξης του ελληνικού στρατού, από τη Φιλαδέλφεια (σημ. Alasehir), στο Ουσάκ (σημ. Uşak), Σεβασλή (σημ. Sivaslı), Τσιβρίλ (σημ. Çivril), Εμερτζίκ (σημ. Emircik), Ισικλή (σημ. Işıkli, αρχ. Ευμένεια), Αφιόν Καραχισάρ (σημ. Afyonkarahisar), Κιουτάχεια (σημ. Kütahya), Σεϊντί Γαζή (σημ. Seyitgazi, αρχ. Νακόλεια), Εσκή Σεχίρ (σημ. Eskişehir, αρχ. Δορύλαιο), Προύσα (σημ. Bursa) μέχρι τα Μουδανιά (σημ. Mudanya) (Κουρουνιώτης 1921–1922α, 3–5· 1925· Παυλή 2014, 82–96· Lekakis 2022, 13–4· Τιβέριος 2023, 27–9, υποσ. 48· Fragouloroulou 2024, 31). Εντοπίστηκαν και συχνά φωτογραφήθηκαν και υποδείχθηκαν για μεταφορά κυρίως επιτύμβιες στήλες και βυζαντινά αρχιτεκτονικά μέλη και ανάγλυφα, περί τα 200 σε αριθμό, και καταγράφηκαν 180 επιγραφές (Κουρουνιώτης 1921–1922α, 3, 5). Οι τελευταίες παρέμειναν επί τόπου με υπόδειξη στις στρατιωτικές αρχές να τις ασφαλίσουν σε κάποιο δημόσιο κτίριο (Κουρουνιώτης 1921–1922α, 4). Οι αρχαιότητες που περισυλλέγησαν από το Ουσάκ μέχρι την Κιουτάχεια, μεταφέρθηκαν σε στρατιωτική αποθήκη στη Σμύρνη, κοντά στο σιδηροδρομικό σταθμό της Πούντας, ενώ εκείνες που προέρχονταν από το βόρειο τμήμα των κατεχομένων περιοχών, Σεϊντί Γαζή, Εσκή Σεχίρ και Προύσα, μεταφέρθηκαν σε στρατιωτική αποθήκη δίπλα στο σιδηροδρομικό σταθμό Μουδανιών. Η τύχη τους έκτοτε αγνοείται, πλην της πληροφορίας ότι η συνοικία, στην οποία βρισκόταν η αποθήκη της Σμύρνης, δεν κάηκε (Κουρουνιώτης 1921–1922α, 4· 1925, 393).

Για την περιοδεία αυτή αντλούμε πληροφορίες από το Παράρτημα του *Αρχαιολογικού Δελτίου* 1921–1922 (Κουρουνιώτης 1921–1922α, 3–6) και την αναφορά πεπραγμένων του Κουρουνιώτη.⁹ Με αναλυτικές λεπτομέρειες περιγράφεται το κομμάτι του οδοιπορικού από την αρχή της διαδρομής, το Ουσάκ, προς Νότον, μέχρι το Ισικλή, στο άρθρο του Κουρουνιώτη *Αρχαιολογικὸν ταξίδι εἰς Μ. Ἀσίαν. Ἀπὸ Οὐσάκ (Τημένον Θύραι) εἰς Ἰσικλή (Εὐμένεια)* (Κουρουνιώτης 1925). Η προμετωπίδα του συγκεκριμένου άρθρου, μια επιτύμβια στήλη σε μορφή διπλῆς ψευδόθυρας «ἐντὸς ἀγροῦ ἐν Φρυγίᾳ» (Εικ. 3) προέρχεται από το Μπαλλιχισάρ (σημ. Ballihisar),

⁹ Έγγραφο με αρ. πρωτ. 121/21-06-1922 (Πηγή: ΥΠ.ΠΟ/Δ.Δ.Ε.Α.Μ/Τ.Δ.Ι.Α.Α.Α./κιβ. 824).

Εικ. 4. «Ουσάκ, Μάιος – Ιούνιος 1921». Έλληνες στρατιώτες ανάμεσα σε αρχαιοτύτες στον σιδηροδρομικό σταθμό του Ουσάκ. Ερασιτέχνης φωτογράφος: υπολοχαγός 5ου Συντάγματος Πεζικού Δημοσθένης Κυρμιζάκης (Πηγή: Βάντα Ιωαννίδου – εκδόσεις Κουκκίδα).

τη ΝΑ νεκρόπολη της Πεσσινούντος (Waelkens 1986, αρ. 728· Strubbe 2005, αρ. 115). Πρόκειται για αρχαία πόλη κοντά στο Σιβριχισάρ, όπου δεν μαρτυρείται επίσκεψη των Ελλήνων αρχαιολόγων και το οποίο άλλωστε έμεινε υπό ελληνική κατοχή μόνο τον Αύγουστο του 1921, πριν την οπισθοχώρηση του στρατεύματος από τον Σαγγάριο. Η φωτογραφία θα είχε παραχωρηθεί από κάποια στρατιωτική μονάδα που πέρασε ή έδρευε στην περιοχή στο πλαίσιο φωτογραφικής κάλυψης της προέλασης σύμφωνα με εντολή της Χαρτογραφικής Υπηρεσίας Στρατού, έχει δε δημοσιευθεί πανομοιότυπη σε αρκετές εκδόσεις ημερολογίων στρατιωτικών (Αμπελάς 1969, εικ. σελ. 65 «Μπαλά Χισσάρ» (λήψη Ανεξάρτητης Μεραρχίας)· Βουτιερίδης 2022, εικ. σελ. 92 «Παλάτ-Χισάρ, πάλαι Πεσσινούς»). Το ίδιο συνέβη και με φωτογραφίες αρχαιοτήτων του Δορυλαίου (σημ. Eskişehir), οι οποίες στάλθηκαν από τον επιτελάρχη του Β' Συγκροτήματος Μεραρχιών, Ν. Σπυρόπουλο, τον Δεκέμβριο του 1921 στη Στρατιά Μικράς Ασίας με τελικό αποδέκτη το Τμήμα Αρχαιοτήτων.¹⁰

Η αποστολή ξεκίνησε από τη Φιλαδέλφεια στις 5 Μαΐου. Στον πρώτο σταθμό της περιοδείας, το Ουσάκ, εντοπίστηκε πληθώρα αρχαιοτήτων σε δεύτερη χρήση σε κρήνες, τζαμιά, στην αυλή της Αρμένικης εκκλησίας κ.ά., καθώς και ένα άγαλμα λέοντα, το οποίο μεταφέρθηκε στη Σμύρνη (Κουρουνιώτης 1921–1922α, 5· 1925, 397). Ιδιαίτερη μνεία γίνεται σε δύο ακέφαλα γυναικεία αγάλματα και δύο ορθογώνιους ενεπίγραφους βωμούς που είχαν ανιδρυνθεί σε σύγχρονες βάσεις μπροστά στην πλατεία του σιδηροδρομικού σταθμού (Κουρουνιώτης 1925, 397· Drew-Bear 1979, 285 υποσ. 45). Απεικονίζεται ο ένας βωμός, κοσμημένος με ανάγλυφα σύνεργα γραφής και γυναικείου καλλωπισμού (Κουρουνιώτης 1925, 397–98 εικ. 3) με το κτίριο του σιδηροδρομικού σταθμού στο βάθος. Ο χώρος μπροστά στο σιδηροδρομικό σταθμό με τους δύο βωμούς και τα δύο αγάλματα απεικονίστηκε σε λήψη του υπολοχαγού Δημοσθένη Κυρμιζάκι τον Μάιο–Ιούνιο του 1921 (Εικ. 4¹¹ Κυρμιζάκης 2018, 226 κάτω δεξιά). Το ένα εκ των δύο γυναικείων αγαλμάτων απεικονίζεται δίπλα στον

10 Έγγραφο με αρ. πρωτ. 5173/1585/09-12-1921 Β'. Συγκροτήματος Μεραρχιών (αρ. πρωτ. 15/1922 Αρχαιολογικού Τμήματος) (Πηγή: ΥΠ.ΠΟ/Δ.Δ.Ε.Α.Μ/Τ.Δ.Ι.Α.Α.Α./κιβ. 6012, φάκελος «Β14 Αρχείου ΕΑΜ. Μικράς Ασίας»).

11 Στις λεζάντες των εικόνων δίνονται, εντός εισαγωγικών, οι χειρόγραφες ενδείξεις στο πίσω μέρος των φωτογραφιών.

Εικ. 5. Ο Κωνσταντίνος Ματθαίου Μαμαλάκης δίπλα σε αρχαίο γυναικείο άγαλμα στον σιδηροδρομικό σταθμό του Ουσάκ τον Οκτώβριο του 1921 (Πηγή: Αρχείον Κ.Ε. Μαμαλάκη).

αξιωματικό Κωνσταντίνο Μαμαλάκη, σε ανέκδοτη φωτογραφία στο αρχείο του συνονόματου εγγονού του (Εικ. 5). Σήμερα το γλυπτό εκτίθεται στο Μουσείο Ουσάκ με αρ. 2018/10, παραμένει όμως αδημοσίευτο (βλ. οπισθόφυλλο έκδοσης Dinç και Taştemiir 2019). Οι δύο πεσσόσχημοι βωμοί μεταφέρθηκαν στη Σμύρνη, στο Αρχαιολογικό Μουσείο της οποίας φυλάσσονται έκτοτε (Robert 1955, 252–53 πίν. XXXIVa–b και 247–51 πίν. XXXIII: Μουσείο Basmahane Izmir αρ. 338 και 339 αντίστοιχα· Pfuhl και Möbius 1979, αρ. 2290–91). Ως τόπος αρχικής φύλαξής τους στο ευρετήριο του Μουσείου δηλώνεται το «depot d' Alsancak, 1927», μια αποθήκη στο βόρειο προάστιο της Σμύρνης Alsancak, κοντά στον σιδηροδρομικό σταθμό της Πούντας, όπου οι Ελληνικές στρατιωτικές αρχές συγκέντρωναν τις αρχαιότητες που περισυνέλεγαν από την περιοχή της Φρυγίας και οι οποίες το 1927 μεταφέρθηκαν στο depot του Basmahane (Robert 1955, 250, 252· Waelkens 1986, 69 υποσ. 117). Ίδιος αρχικός τόπος φύλαξης παραδίδεται και για μία επιτύμβια στήλη, που βρισκόταν παλαιότερα στην Αρμένικη εκκλησία του Ουσάκ και η οποία πλέον φυλάσσεται στο Μουσείο Basmahane με αρ. 85 (Εικ. 6 δεξιά) (Drew-Bear 1979, 292–93 αρ. 1· Waelkens 1986, αρ. 488· Mitchell 2023, 185–87). Εντοιχισμένα σε κρήνες του Ουσάκ μνημονεύονται από τον Κουρουνιώτη δύο ακόμα ενεπίγραφα μνημεία: το πρώτο, επιτύμβια στήλη σε μορφή ψευδόθυρας στη μνήμη του Γάιου Φλαβίου Τιβερίνου και της Φλαβίας Ακτής, εντοιχισμένη στην κρήνη της κύριας οδού του Ουσάκ (Κουρουνιώτης 1925, 398 εικ. 4· Waelkens 1986, αρ. 420 με σχέδιο)· το δεύτερο, βάθρο αγάλματος του Λ. Ιγνατίου Κουάρτου που είχε διαμορφωθεί σε λεκάνη κρήνης επί μικρότερης οδού (Κουρουνιώτης 1925, 399–400 εικ. 5· Robert 1955, 253 υποσ. 5) και φυλάσσεται σήμερα στο Μουσείο Ουσάκ (Varinlioğlu 2022, αρ. 3).

Κατευθυνόμενοι νότια προς το Τσιβρίλ και το Ισικλή επισημαίνουν αρχαιότητες στα γύρω χωριά. Σε τούρκικο μανσωλείο έξω από το χωριό Χατζίμ (σημ. Hacım) εντοπίζουν βυζαντινά ανάγλυφα και αρχιτεκτονικά μέλη, απεικονίζουν μάλιστα στη δημοσίευση του *Αρχαιολογικού Δελτίου* τρία κιονόκρανα σε αγρό (Κουρουνιώτης

Εικ. 6. Επιτύμβια στήλη στον τύπο της ψευδόθυρας από το Ουσάκ (δεξιά). Άνω μέρος ίδιου τύπου στήλης από την Ακμονία (αριστερά). Ενεπίγραφη ανάγλυφη πλάκα για τον μητροπολίτη Συννάδων (άκρο αριστερά). Μουσείο Basmahane (Πηγή: Deutsches Archäologisches Institut, Abteilung Istanbul. Αρ. αρνητικού D-DAI-IST-4515).

1921–1922α, 4 εικ. 3)¹² και αναθέτουν στη II Μεραρχία να μεταφερθούν ορισμένα εξ αυτών, όπως ένα κιονόκρανο, στη Σμύρνη. Το αριστερό κιονόκρανο της προαναφερθείσας φωτογραφίας, μαζί με ένα ακόμα που μοιάζει μορφολογικά με το δεξιό, δημοσιεύτηκαν το 1937 ως ευρισκόμενα στο Μουσείο Izmir (Ορλάνδος 1937, 129–31, αρ. 2–3, εικ. 2), ενώ σε πρόσφατη δημοσίευση παραδίδεται η προέλευση του αριστερού μόνο από το Χατζίμ (Andiç 2012, 43–4, αρ. 29: Μουσείο Izmir αρ. 50). Στο Γιαγιαλάρ (σημ. Yayaalar) επισημαίνονται αρχαίες επιγραφές στο τζαμί και η επιτύμβια στήλη του Μηνοδότου και του Μηνοφίλου στη κρήνη του χωριού (Κουρουνιώτης 1925, 406), η οποία παραμένει άγνωστη στη νεότερη βιβλιογραφία.

Λείψανα της αρχαίας Σεβαστής εντοπίζουν στα χωριά Σελτζουκλέρ (σημ. Selçikler) και Σιβασλή (σημ. Siv-asli). Στο Σελτζουκλέρ επισημαίνουν νεκρόπολη με λάρνακες και αρχαίες επιγραφές στο χώρο του σύγχρονου τουρκικού νεκροταφείου, καθώς και ένα ψήφισμα της πόλης των Σεβαστηνών σε βάθρο που χρησιμοποιούνταν ως βάση στύλου στην πλατεία μπροστά στο τζαμί (Κουρουνιώτης 1925, 407· Hamilton 1842, I: 121–22, II αρ. 39) και το οποίο φωτογραφήθηκε στην ίδια θέση από τους Αμερικανούς Buckler, Calder και Cox (1926, 90–1, αρ. 223 εικ. 40) που επισκέφθηκαν την περιοχή τον Ιούλιο του 1924. Από τις επιτύμβιες επιγραφές μεταγράφεται εκείνη του Κλαυδίου Τροφίμου (Κουρουνιώτης 1925, 409), χαραγμένη σε αετωματική στήλη, η οποία επίσης εντοπίστηκε εκ νέου στην ίδια θέση το 1924 (Buckler κ.ά. 1926, 93 αρ. 226· Mitchell 2023, 176, εικ. 23). Στο γειτονικό Σιβασλή σημειώνουν ότι όλες σχεδόν οι κρήνες του χωριού έχουν εντοιχισμένες αρχαίες επιγραφές, όπως η κρήνη Μπαρλατσεσμεσί, στην οποία έχει χρησιμοποιηθεί επιστύλιο με επιγραφή για «τὸ ὕδρεϊον» της πόλης των Σεβαστηνών (Κουρουνιώτης 1925, 407) και η οποία φωτογραφήθηκε αποτοιχισμένη κατά την αυτοψία του Michael Ballance στην περιοχή το 1956 (Εικ. 7) (Thonemann 2013, αρ. 167· Akyurek Sahin και

12 Έγγραφο με αρ. πρωτ. 121/21-06-1922, 2^η σελίδα (Πηγή: ΥΠ.ΠΟ/Δ.Δ.Ε.Α.Μ/Τ.Δ.Ι.Α.Α./κιβ. 824).

Εικ. 7. Ενεπίγραφο επιστόλιο. Sivasli. (Πηγή: Michael Ballance Archive, Centre for the Study of Ancient Documents).

Uzunoğlu 2021, 336 υποσ. 39). Εντοιχισμένη σε κρήνη φωτογραφίζει η Ελληνική αποστολή σημαντική επιγραφή με κατάλογο των γερουσιαστών της Σεβαστής του 99 μ.Χ., η οποία μεταφέρεται στη Σμύρνη (Κουρουνιώτης 1921–1922α, 5–6 εικ. 5· 1925, 407–08· Akyurek Sahin και Uzunoğlu 2021, 337, υποσ. 51–2). Από τις επιτύμβιες επιγραφές μεταγράφεται αυτή του Λουκίου Τυρρωνίου Ερμή και της οικογενείας του (Κουρουνιώτης 1925, 407–09).

Στο Τατάρκιοϊ (σημ. Tatar) περιγράφεται ενεπίγραφη πλάκα εντοιχισμένη στο παλαιό τζαμί με επιγραφή που παραδίδει τον κτίστη ναού «Hoάνης ύκοδομήσας» (Anderson 1897, 417, αρ. 19· Κουρουνιώτης 1925, 411), η οποία εντοπίστηκε εκ νέου από Αμερικανούς ερευνητές που επισκέφθηκαν την περιοχή τον Ιούλιο του 1924 (Buckler κ.ά. 1926, 89 αρ. 220 πίν. XIII· Αναστασιάδου 2005, αρ. 341· Mitchell 2023, 412). Ως βάση ξύλινου κίονα στο εξωτερικό του ίδιου τζαμιού επισημαίνεται ένα βυζαντινό ανάγλυφο με παράσταση λέοντα και ένα μαρμάρινο βάθρο με αναθηματική επιγραφή στην Εκάτη (Κουρουνιώτης 1925, 411). Ο βωμός της Εκάτης εντοπίζεται εκ νέου από την Αμερικανική αποστολή στο χωριό, το 1924 (Buckler κ.ά. 1926, 88–9, αρ. 218 εικ. 38).

Στο Τσιβρίλ (σημ. Çivril), από τη μικρή συλλογή με γλυπτά και επιτύμβιες επιγραφές που είχε συγκεντρώσει ο λοχαγός Παπαϊωάννου μπροστά στο στρατιωτικό νοσοκομείο, ξεχωρίζουν την επιτύμβια επιγραφή ενός δημότη της Ακμονίας και της Ευμένειας (Κουρουνιώτης 1925, 411–12). Πρόκειται πιθανότατα για τον βωμό του Έρμου Άκμονέως και Εὐμένεως, με ανάγλυφη γιρλάντα και προτομές, που εναπόκειτο ακόμα στο χωριό τη δεκαετία του '50 (Peek 1955, αρ. 1378· Merkelbach και Stauber 2001, 181, αρ. 16/06/04). Στο παλαιό τζαμί έξω από το χωριό είχαν εντοιχισθεί αρχιτεκτονικά μέλη βυζαντινών χρόνων και μια πλάκα με επιγραφή «ἐπὶ τοῦ ἀρχidiaκόνου Ἀλεξάνδρου» (Κουρουνιώτης 1925, 412), η οποία εντοπίστηκε εκ νέου *in situ* το 1924 (Buckler κ.ά. 1926, 68 αρ. 190· SEG VI 217· Thonemann 2013, αρ. P201· Mitchell 2023, 431), δεν υπάρχει όμως έκτοτε αναφορά στη μετέπειτα τύχη του μνημείου.

Στο Εμερτζίκ (σημ. Emircik), μεταξύ Τσιβρίλ και Ισικλή, εντοπίζουν διάφορα τμήματα βυζαντινών αρχιτεκτονικών μελών και επιγραφές στο τζαμί, για τα οποία όμως δεν δίνεται κανένα στοιχείο. Αρχαιότητες εντοπίζονται και στον τοίχο του τουρκικού νεκροταφείου, εκ των οποίων μεταφέρθηκε στη Σμύρνη ενεπίγραφο επιστύλιο τέμπλου, αφιερωμένο στους μάρτυρες Κήρυκο και Ιουλίτα, σε δεύτερη χρήση ως ανώφλι θύρας (Κουρουνιώτης 1925, 413–14). Το επιστύλιο δημοσιεύθηκε το 1937 ως ευρισκόμενο στο Μουσείο Σμύρνης (Ορλάνδος 1937, 147–49, αρ. 23 εικ. 21· Αναστασιάδου 2005, αρ. 53· Mitchell 2023, 431), ελλιπές όμως ως προς το αριστερό τμήμα του, το οποίο εικάζεται ότι χάθηκε κατά τη μεταφορά του στη Σμύρνη. Στον αύλειο χώρο του Μουσείου Izmir φυλάσσονται σήμερα και τα δύο τμήματα του επιστυλίου με αρ. 141 (Andiç 2012, 87–8 αρ. 77). Από τις ενεπίγραφες αρχαιότητες μνημονεύεται χωριστά το επιτύμβιο του Γάϊου Πραγματικού με επιγραφή σε ελεγειακούς στίχους (Κουρουνιώτης 1925, 414–15). Τον βωμό εντόπισαν εκ νέου στο Εμερτζίκ δύο χρόνια αργότερα οι Buckler, Calder και Cox (1926, αρ. 183), εντοιχισμένο ανάστροφα σε τοιχίο επί του κεντρικού δρόμου, ενώ σήμερα φυλάσσεται στον αρχαιολογικό χώρο της Ιεράπολης (σημ. Denizli) με αρ. 559+106 (Merkelbach και Stauber 2001, 176–77, αρ. 16/06/01· Ritti και Guizzi 2008, αρ. 157 εικ. 157· Mitchell 2023, 157–60, εικ. 14).

Στο δρόμο για το Ισικλή (σημ. İzikli), όπου εντοπίζεται η αρχαία Ευμένεια, παρακάμπτουν προς τις πηγές του ποταμού Κλούδρου στο γειτονικό βουνό, και επιχειρούν μικρή δοκιμαστική τομή με τους στρατιώτες μπροστά σε δύο λαξευτές ασίδες, τις οποίες θεωρούν ιερό ποτάμιου θεού (Κουρουνιώτης 1925, 418–19, εικ. 10· Lekakis 2022, 12). Στο Ισικλή βρίσκεται πληθώρα επιτύμβιων επιγραφών και κάποια αρχιτεκτονικά μέλη εντοιχισμένα σε οικίες του χωριού ή διάσπαρτα σε αγρούς. Μνημονεύεται η επιτύμβια επιγραφή του Αυρ. Ζωτικού Απολλωνίου και της οικογένειάς του (Κουρουνιώτης 1925, 408), η οποία είναι χαραγμένη σε βωμό με αετωματική απόληξη, σήμερα στον αρχαιολογικό χώρο της Ιεράπολης (σημ. Denizli) με αρ. 197 (Ritti και Guizzi 2008, αρ. 152 εικ. 152).

Την προσοχή των αρχαιολόγων προσελκύουν επιτύμβιες επιγραφές των πρώτων Χριστιανών με τεχνικούς όρους για τα μέρη του τάφου ή απειλητικές εκφράσεις, όπως η επιγραφή του βουλευτή Αυρ. Μηνοφίλου και της οικογενείας του (Κουρουνιώτης 1925, 419· Thonemann 2013, αρ. P148) και η επιγραφή στον επιτύμβιο βωμό του επισκόπου Αυρ. Γλυκωνίδη, με χριστόγραμμα, που παρέμεινε κατά χώραν τουλάχιστον μέχρι το 1924 (Κουρουνιώτης 1925, 419· Buckler κ.ά. 1926, αρ. 200· Mitchell 2023, 141, εικ. 13). Υποδεικνύουν αρκετές επιγραφές για μεταφορά στη Σμύρνη, καθώς και ένα βυζαντινό αρχιτεκτονικό μέλος, που ήταν εντοιχισμένο στη βρύση του χωριού και έφερε μετάλλια με εικόνες του Χριστού και της Παναγίας (Κουρουνιώτης 1925, 419). Τη δεκαετία του 1930 δημοσιεύτηκε επιστύλιο στο Μουσείο Izmir με απεικόνιση Δέησης και τις μορφές σε μετάλλια (Ορλάνδος 1937, 142–45, αρ. 20 εικ. 17–8· Andiç 2012, αρ. 79· Μουσείο Izmir αρ. 263). Δεν γνωρίζουμε, όμως, εάν ταυτίζεται με το προαναφερθέν, ελλείψει περισσότερων λεπτομερειών στην περιγραφή αυτού.

Ο Αναστάσιος Ορλάνδος (1937, 128) υποστηρίζει ότι όλα τα βυζαντινά μέλη που πραγματεύεται στο άρθρο του για τα χριστιανικά γλυπτά του Μουσείου Σμύρνης προέρχονται από περισυλλογές της Ελληνικής αποστολής· δυστυχώς, όμως, λόγω της Καταστροφής δεν διασώθηκε ο κατάλογος με τις ακριβείς προελεύσεις των μνημείων. Σε δύο τουλάχιστον περιπτώσεις αυτό δεν ισχύει, καθώς πρόκειται για ευρήματα γνωστά από τις αρχές του 20ού αιώνα (Ορλάνδος 1937, αρ. 7–8 εικ. 6 και αρ. 10 εικ. 8· Petzl 1990, 365–66 αρ. XXXV· Μουσείο Izmir αρ. 270· Αναστασιάδου 2005, αρ. 59 και 53· Andiç 2012, αρ. 57). Από την άλλη, ο συσχετισμός ορισμένων ακόμα μνημείων με την Ελληνική αποστολή είναι βέβαιος, καθώς έχουν σημανθεί με μελανό χρώμα με τα αρχικά του Α' Σώματος Στρατού «Α.Σ.Σ.» που τα μετέφερε στη Σμύρνη (Ορλάνδος 1937, αρ. 14 εικ. 12, αρ. 15 εικ. 13, αρ. 16 εικ. 14, αρ. 17 εικ. 15 –εδώ Εικ. 9– αρ. 30 εικ. 25 πάνω· Andiç 2012, αρ. 54, 99, 84a· Μουσείο Izmir αρ. 138, 144, 259 αντίστοιχα). Επιπλέον, σε πρόσφατες δημοσιεύσεις ορισμένων εξ αυτών των μελών δηλώνεται ως αρχικός τόπος φύλαξης η «στρατιωτική αποθήκη», παραπέμποντας στο χώρο φύλαξης των περισυλλεγόντων ευρημάτων στη στρατιωτική αποθήκη της συνοικίας Alsancak, κοντά στον σιδηροδρομικό σταθμό Πούντας (Andiç 2012, αρ. 24, 42, 53, 80, 81, 123· Μουσείο Izmir αρ. 411, 140, 126, 147, 256, 132 αντίστοιχα).

Για τη συνέχεια του οδοιπορικού στα Ανατολικά του Ουσάκ οι πληροφορίες που διαθέτουμε περιορίζονται αποκλειστικά σε λίγα στοιχεία από το *Αρχαιολογικόν Δελτίον* (Κουρουνιώτης 1921–1922α, 4–6) και την

αναφορά του Κουρουνιώτη (Ανέκδοτη. Βλ. ανωτέρω σημ. 9). Στο Μπανάζ (αρχ. Πανάσιον, σημ. Banaz), εντοπίζουν πλησίον του χωριού ερείπια μεγάλης εκκλησίας, μέλη της οποίας χρησιμοποιήθηκαν στο τζαμί του χωριού. Μεταξύ τους συγκαταλέγεται ενεπίγραφο επιστύλιο με οικοδομική επιγραφή «άμαρτωλός Χωνιάτης» (Κουρουνιώτης 1921–1922α, 4), το οποίο φυλάσσεται σήμερα στο Μουσείο Ουσάκ με αρ. 8-3-92 (Varinlioğlu 2022, αρ. 313· Uzunoğlu 2025). Από την εκκλησία περισυνελέγη και στάλθηκε στη Σμύρνη ανάγλυφη πλάκα θωρακίου με παράσταση αντωπών γρυπών (Κουρουνιώτης 1921–1922α, 4, εικ. 2· Ορλάνδος 1937, 137 αρ. 11 εικ. 9), η οποία φυλάσσεται στο Μουσείο Izmir με αρ. 264 (Andiç 2012, 64–5 αρ. 55 εικ. 55), με ένδειξη πρώτης φύλαξης της στη «στρατιωτική αποθήκη». Επίσης στη Σμύρνη μεταφέρθηκε πλάκα θωρακίου με παράσταση δύο πτηνών (Κουρουνιώτης 1921–1922α, 4), που ταυτίζεται πιθανότατα με ανάγλυφο με εραλδικά παγώνια στο Μουσείο Izmir που φέρει ως τόπο αρχικής φύλαξης τη «στρατιωτική αποθήκη» (Ορλάνδος 1937, 135 αρ. 9 εικ. 7· Andiç 2012, αρ. 56· Μουσείο Izmir αρ. 265).

Κάποια στάση έκαναν οι εκπρόσωποι του Αρχαιολογικού Τμήματος και στο Σουσούζ (σημ. Susuz), χωριό στα νότια του Μπανάζ, όπως τεκμηριώνεται από επιστολή του Ελευθέριου Παρασκευαΐδη, αδελφού του αρχαιολόγου Ευστράτιου Παρασκευαΐδη (Παρασκευαΐδη 2006, 246). Τα δύο στρατευμένα αδέλφια συναντήθηκαν στο χωριό στις 23 Μαΐου 1922, κατά τη διάρκεια της περιόδου του δεύτερου στην περιοχή για αυτοψία αρχαιοτήτων. Μαρτυρία δεν υπάρχει για περισυλλογή αρχαιοτήτων από το συγκεκριμένο χωριό. Εντούτοις, μια ενεπίγραφη στήλη στον τύπο της ψευδόθυρας, η οποία περιγράφεται από περιηγητές ήδη πριν τα μέσα του 19ου αι. εντοιχισμένη στο τζαμί του Σουσούζ (Hamilton 1842, I: 116· II: αρ. 27), βρίσκεται πλέον στο Basmahane Depot στη Σμύρνη με αρ. 80 (Waelkens 1986, αρ. 435). Η αρχική θέση φύλαξης της που παραδίδεται στο ευρετήριο του Μουσείου «από τη στρατιωτική αποθήκη της Σμύρνης», επιβεβαιώνει τη μεταφορά της εκεί από το ελληνικό στράτευμα, κατόπιν υποδείξεως του Τμήματος Αρχαιοτήτων.

Στο πλησιόχωρο Αχάτ (σημ. Ahat), την αρχαία Ακμονία, περισυλλέχθηκε πληθώρα επιτύμβιων αναγλύφων, επιγραφών και αρχιτεκτονικών μελών, χωρίς όμως να δίνονται για αυτά περισσότερες λεπτομέρειες.¹³ Εντούτοις, στο Basmahane Depot της Σμύρνης φυλάσσονται ορισμένες στήλες σε μορφή ψευδόθυρας του επιχωριάζοντος στην Ακμονία τύπου, ενώ ως αρχικός χώρος φύλαξης στο ευρετήριο του Μουσείου δηλώνεται «η στρατιωτική αποθήκη» (Waelkens 1986, αρ. 405 και 408· Basmahane Depot αρ. 112 και 82 αντίστοιχα) (Εικ. 6 αριστερά), όπως και για τη στήλη του Σουσούζ. Συνεπώς, μπορούμε εύλογα να υποθέσουμε ότι μεταφέρθηκαν εκεί κατόπιν υπόδειξης από το Τμήμα Αρχαιοτήτων.

Ανάλογες ενδείξεις για εναπόθεση στη «στρατιωτική αποθήκη» έχουμε για τρία ακόμα επιτύμβια ανάγλυφα που στεγάζονται στο Μουσείο Σμύρνης και παρουσιάζουν μορφολογικές συγγένειες με την επιτάφια παραγωγή του εργαστηρίου του Δοκιμείου. Πρόκειται για τρεις επιτύμβιες στήλες στον τύπο της ψευδόθυρας, τις οποίες ο Waelkens αποδίδει στην περιοχή του Αφιόν Καραχισάρ (Waelkens 1986, αρ. 477, 478 και 485: αρ. ευρ. Basmahane Depot 90, 83 και 84 αντίστοιχα). Όπως διακρίνεται μάλιστα στη φωτογραφία της δημοσίευσης μίας εξ αυτών, ο λίθος φέρει με μελάνι την ένδειξη «Α.Σ.Σ.» (Εικ. 8) (Waelkens 1986, αρ. 478 πίν. 73). Το Τμήμα Αρχαιοτήτων υπέδειξε στο Α' Σώμα Στρατού τη μεταφορά αρκετών επιτύμβιων στηλών και ενεπίγραφων βυζαντινών επιστυλίων από το οθωμανικό νεκροταφείο του Αφιόν Καραχισάρ (Κουρουνιώτης 1921–1922α, 4).¹⁴ Οπωσδήποτε ανάμεσά τους συγκαταλέγονται και ορισμένα από τα μνημεία που είχε υποδείξει με επιστολή του στη Στρατιά Μ. Ασίας τον Νοέμβριο του 1921 ο λογοτέχνης, δημοσιογράφος και πολεμικός ανταποκριτής της Εφημερίδας *Εμπρός*, Ηλίας Βουτιεριδής ως ευρισκόμενα στο Αφιόν Καραχισάρ (Tsouli και Paschalidis 2025, 322–24).¹⁵ Το συμπέρασμα αυτό τεκμηριώνει ένα ανάγλυφο θωράκιο με παγώνια και έλαφο που εντόπισε στο Αρμένικο νεκροταφείο και μεταφέρθηκε στη Σμύρνη με ένδειξη επί του λίθου «Α.Σ.Σ.» (Α' Σώμα Στρατού) (Εικ. 9) (Βουτιεριδής 1927, 43–4, εικ. 5· Ορλάνδος 1937, 140, αρ. 17 εικ. 15· Andiç 2012, αρ. 69· Μουσείο

13 Έγγραφο με αρ. πρωτ. 121/21-06-1922, 2^η σελίδα (Πηγή: ΥΠ.ΠΟ/Δ.Δ.Ε.Α.Μ/Τ.Δ.Ι.Α.Α.Α./κιβ. 824).

14 Έγγραφο με αρ. πρωτ. 121/21-06-1922, 2^η σελίδα (Πηγή: ΥΠ.ΠΟ/Δ.Δ.Ε.Α.Μ/Τ.Δ.Ι.Α.Α.Α./κιβ. 824).

15 Επιστολή με ημερομηνία 18-11-1921, η οποία διαβιβάστηκε με το αρ. πρωτ. 139217/10934/Π/15-12-1921 έγγραφο της Στρατιάς Μικράς Ασίας στο Αρχαιολογικό Τμήμα. Το τελευταίο επιβεβαίωσε με το έγγραφο με αρ. πρωτ. 17/14-01-1922 για την αυτοψία στις αρχαιότητες και την πρόθεσή του να τις παραλάβει σύντομα (Πηγή: ΥΠ.ΠΟ/Δ.Δ.Ε.Α.Μ/Τ.Δ.Ι.Α.Α.Α./κιβ. 6012).

Εικ. 8. Επιτύμβια στήλη σε μορφή ψευδόθυρας του εργαστηρίου του Δοκιμείου, πιθανότατα από το Αφιόν Καραχισάρ. Basmahane Depot (Πηγή: Waelkens 1982, αρ. 478 πίν. 25.4).

Izmir αρ. 142+143· Βουτιερίδης 2022, 178 κάτω). Τρία ακόμα από τα περιγραφόμενα από τον Βουτιερίδη μνημεία δημοσιεύτηκαν τη δεκαετία του 1930 ως ευρισκόμενα στο Μουσείο Σμύρνης: πρόκειται για έναν βωμό ρωμαϊκών χρόνων με τιμητική επιγραφή προς τιμήν του Ευστεφίου που είχε εντοπίσει στο οθωμανικό νεκροταφείο του Αφιόν Καραχισάρ (Βουτιερίδης 1927, 25–6 εικ. 2· Peek 1931, 124–25 αρ. 8· Μουσείο Σμύρνης αρ. 17· Robert 1980, 240 υποσ. 3, 256 εικ. 2)· μία βυζαντινή επιγραφή για τον μητροπολίτη Συννάδων στο Στρατιωτικό Νοσοκομείο της πόλης (Εικ. 6, άκρο αριστερά. Ορλάνδος 1937, 141–42 αρ. 19· Mercangöz 2008, 82–7, εικ. 1–7· Andis 2012, αρ. 75· Μουσείο Izmir αρ. 119)· και τέλος, ένα τμήμα σαρκοφάγου με ανάγλυφη κεφαλή Μέδουσας που φέρεται από Ερωτιδεείς στο Αρμένικο νεκροταφείο (Βουτιερίδης 1927, 42–3, εικ. 4· Waelkens 1982, 57 αρ. Izmir C1: Basmahane Depot αρ. 59· Βουτιερίδης 2022, 178 πάνω· Tsouli και Paschalidis 2025, 322, εικ. 9.24.b).

Ανεβαίνοντας βορειότερα, στα υψίπεδα της Φρυγίας, επισκέπτονται τους φρυγικούς τάφους του Αγιαζίν (σημ. Ayazini) (Κουρουνιώτης 1925, 401, 402 εικ. 6) και μια λαξευτή βυζαντινή εκκλησία (Κουρουνιώτης 1921–1922α, 5).¹⁶ Στη συνέχεια συναντούν το Εϋρέτ (σημ. Eyret) και βορειότερα στο Ντουγκέρ (σημ. Döğər) το λαξευτό μνημείο Arslan-Kaya, γνωστό ως Μνημείο του Μίδα, με γλυπτή απεικόνιση της Κυβέλης πλαισιωμένης από όρθιους λέοντες (Körte 1898, 91–7, πίν. 2). Σε χαράδρα μία ώρα ανατολικά του χωριού εντοπίστηκε από στρατιώτες συστάδα λαξευτών τάφων-αρκοσολίων με ελληνικές επιγραφές (Κουρουνιώτης 1921–1922α, 5· SEG XI, 82–7).

¹⁶ Έγγραφο με αρ. πρωτ. 121/21-06-1922, 3^η σελίδα (Πηγή: ΥΠ.ΠΟ/Δ.Δ.Ε.Α.Μ/Τ.Δ.Ι.Α.Α./κιβ. 824).

Εικ. 9. Τμήμα ανάγλυφου θωρακίου από το Αρμένικο νεκροταφείο του Αφίόν Καραχισάρ. Μουσείο Izmir (Πηγή: Deutsches Archäologisches Institut, Abteilung Istanbul. Αρ. αρνητικού D-DAI-IST-4514).

Στην Κιουτάχεια η αρχαιολογική αποστολή εντοπίζει αρκετές επιτύμβιες στήλες εντοιχισμένες στην Αρμένικη εκκλησία και στο Αρμένικο νεκροταφείο, ενώ το ενδιαφέρον της προσελκύουν ιδιαίτερα τρεις ενεπίγραφες στήλες των λατύπων Ονησίμου, Ανδρομάχου και Ζήλα, τις οποίες αποφασίζει να μεταφέρει στη Σμύρνη (Κουρουνιώτης 1921–1922α, 5).¹⁷ Εξ αυτών στη Σμύρνη μεταφέρθηκε τελικά μόνο η στήλη του λατύπου Ευγλύφιδος Ονησίμου (Κουρουνιώτης 1921–1922α, 5 εικ. 4· Waelkens 1986, αρ. 252: Μουσείο Basmahane/Kultur Park αρ. 2420). Οι άλλες δύο προαναφερθείσες στήλες των λατύπων Ανδρομάχου (Εικ. 10) και Ζήλα, που ήταν εντοιχισμένες στην Αρμένικη εκκλησία, παρέμειναν στη θέση τους, όπου τις είδαν οι Buckler, Calder και Cox που επισκέφθηκαν την περιοχή τον Ιούνιο του 1924 (Buckler κ.ά. 1925, αρ. 147 και 144). Σήμερα βρίσκονται η πρώτη στο Μουσείο Κιουτάχειας με αρ. ευρ. 1 (Waelkens 1986, αρ. 240) και η δεύτερη στο Depot των Λιθίνων των Ρωμαϊκών Θερμών της Άγκυρας (Koch 1990, 128 αρ. IX.5, εικ. 8). Στη Σμύρνη μεταφέρθηκαν δύο άλλες στήλες από την περιοχή της Κιουτάχειας, οι οποίες, σύμφωνα με το ευρετήριο του Μουσείου, φέρουν ένδειξη αρχικής φύλαξης στη «στρατιωτική αποθήκη» (Waelkens 1986, αρ. 109, 238: Basmahane Depot αρ. 81 και 92 αντίστοιχα). Στη Σμύρνη αποφασίστηκε να μεταφερθεί και το αναθηματικό ανάγλυφο του Παρίωνα στον Έρμο, το οποίο παλαιότερα βρισκόταν σε ιδιωτική οικία στο Εσκή Σεχίρ (Radet 1895, 503, 574 αρ. XXIV με σχέδιο), αλλά από την Ελληνική αποστολή αγοράστηκε από κάποιον αρτοποιό στην Κιουτάχεια (Κουρουνιώτης 1921–1922α, 5).¹⁸ Το έργο, δημοσιευμένο μέχρι σήμερα μόνο σε σχέδιο (Kavlaçoğlu 2005, 77–8, αρ. 2.5.1.7, πίν. 17α· Lücke 2021, 88, εικ. 6), είχε φωτογραφηθεί το 1896 (Εικ. 11) μαζί με έτερο ευρισκόμενο στην ίδια οικία, που αναπαριστά παιδική μορφή με κάπα πάνω σε γαϊδούρι (Radet 1895, 573–74 αρ. XXIII, με σχέδιο· Kavlaçoğlu 2005, 72–3, αρ. 2.5.1.1, πίν. 14α – σχέδιο). Έκτοτε η τύχη αμφοτέρων αγνοείται.

17 Έγγραφο με αρ. πρωτ. 121/21-06-1922, 3^η–4^η σελίδα (Πηγή: ΥΠ.ΠΟ/Δ.Δ.Ε.Α.Μ/Τ.Δ.Ι.Α.Α.Α./κιβ. 824).

18 Έγγραφο με αρ. πρωτ. 121/21-06-1922, 4^η σελίδα (Πηγή: ΥΠ.ΠΟ/Δ.Δ.Ε.Α.Μ/Τ.Δ.Ι.Α.Α.Α./κιβ. 824).

Εικ. 10. «Μαρμάρινη πλάκα εντοιχισμένη στον Αρμένικο ναό της Κιουτάχειας, Ελληνική επιγραφή». Φωτ. Στρατιά Μ. Ασίας, Γ' Σώμα Στρατού (Πηγή: Φωτογραφικό Αρχείο Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδας – Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, Αθήνα αρ. Ι, 1189).

Εικ. 11. Αναθηματικό ανάγλυφο του Ιλαρίωνα στον Έρμο (αριστερά) και του Παπα στον Μήνα (δεξιά). Εσκή Σεχίρ. Φωτ. Dr. Körte. (Πηγή: Deutsches Archäologisches Institut, Abteilung Athen. Αρ. αρνητικού D-DAI-ATH-Kleinasien 55).

Εικ. 12. «Επιτύμβια πλάκα από ασβεστόλιθο. Βρέθηκε στο προαύλιο οικίας που συνόρευε με ημιτελή ελληνικό ναό. Φέρει ευανάγνωστο επίγραμμα στα ελληνικά και δύο κεφάλια βοδιών». Φωτ. Στρατιά Μ. Ασίας, Γ' Σώμα Στρατού (Πηγή: Φωτογραφικό Αρχείο Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδας – Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, Αθήνα, αρ. Ι, 1196).

Η περιοδεία συνεχίστηκε στο Τσαβντάρ Χισάρ (σημ. Çavdarhisar), τους αρχαίους Αιζανούς, όπου θαύμασαν το ναό του Διός Πανελληνίου και το θέατρο. Η μεγάλη απόσταση από την Κιουτάχεια δεν επέτρεψε την περισυλλογή των αναγλύφων του θεάτρου και μεγάλων αρχαίων στηλών. Από την περιοχή της Νακόλειας (σημ. Seyitgazi) και του Δορυλαίου (σημ. Eskişehir) περισυλλέγησαν διάφορα επιτύμβια ανάγλυφα, επιγραφές, βυζαντινά ανάγλυφα, καθώς και αναθηματικές στήλες στον Δία, προκειμένου να αποσταλούν στα Μουδανιά. Απεικονίζεται μάλιστα μία με δύο βουκράνια στο Δορύλαιο (Κουρουνιώτης 1921–1922α, 4, εικ. 1), η οποία είναι γνωστή από αυτοψία το 1907 στο χωριό Kuycak, μεταξύ των δύο προαναφερθέντων θέσεων (Cox και Cameron 1937, App. 150–51 αρ. R8). Η λήψη της φωτογραφίας πρέπει να έγινε από τη Στρατιά Μικράς Ασίας (Εικ. 12) (Αθάνας 2014, 223· Κουκίου 2023, 104 «Γ' Σώμα Στρατού»). Τη δεκαετία του 1930 η στήλη εντοπίστηκε από τον Fr. Dörner (1940, 120–21, αρ. 5 εικ. 42) στο Μουσείο Προύσας με αρ. 1041, θραυσμένη σε δύο τμήματα. Από το ευρετήριο του Μουσείου τεκμαίρεται ότι προέρχεται από «αποθήκη στα Μουδανιά», προφανώς την αποθήκη συγκέντρωσης των αρχαιοτήτων από την Ελληνική Στρατιά. Ο ίδιος σημειώνει ότι υπάρχουν και άλλες αρχαιότητες στο Μουσείο Προύσας με ένδειξη προέλευσης την «αποθήκη των Μουδανιών» (Dörner 1940, 109, υποσ. 2· βλ. και Corsten 1991, 1), δεν κατέστη όμως δυνατόν να τις συσχετίσει με τα λιγοστά στοιχεία που αναφέρονται στο *Αρχαιολογικόν Δελτίον* για τα περισυλλεγέντα από το Ελληνικό Τμήμα Αρχαιοτήτων μνημεία.

Εξαίρεση αποτελούν τέσσερις στήλες, για τις οποίες πέρα από την ένδειξη αρχικής φύλαξης «στην αποθήκη στα Μουδανιά», υπάρχουν και αναφορές στην παλαιότερη βιβλιογραφία για προέλευση από την ευρύτερη περιοχή του Εσκή Σεχίρ (Dörner 1940, αρ. 1 εικ. 36, αρ. 3 εικ. 40, αρ. 6 εικ. 43, αρ. 11 εικ. 49; Μουσείο Προύσας

Εικ. 13. «Επιτύμβια πλάκα με ανάγλυφο σύμπλεγμα παιδιού και αετού καθισμένου σε οστό. Βρέθηκε στο προαύλιο οικίας που συνόρευε με ημιτελή ελληνικό ναό». Φωτ. Στρατιά Μ. Ασίας, Γ' Σώμα Στρατού (Πηγή: Φωτογραφικό Αρχείο Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδας – Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, Αθήνα, αρ. I,1200).

αρ. 1061, 1051, 1049 και 1045 αντίστοιχα). Αξίζει να σημειωθεί ότι τρεις από αυτές τις στήλες είχαν επίσης αποτυπωθεί φωτογραφικά στο Εσκή Σεχίρ από στρατιωτικές μονάδες του Γ' Σώματος Στρατού (Κουκίου 2023, 142, 136 αριστερά και δεξιά) και τον Έλληνα πολεμικό ανταποκριτή Γεώργιο Αθάνα (2014, 118, 160, με εικόνα) (Εικ. 13). Μία ακόμα ένδειξη για την περισυλλογή τους από το ελληνικό εκστρατευτικό σώμα αποτελεί η αναφορά ορισμένων εξ αυτών στα εντοπισμένα προς αποστολή στα Μουδανιά αρχαία, από τον στρατευμένο Αναστάσιο Στεφάνου (1983, 89–90. Βλ. εδώ Εικ. 12). Ο δασολόγος Αν. Στεφάνου υπηρέτησε στο Τοπογραφικό Τμήμα του Λόχου Στρατηγείου του Γ' Σώματος Στρατού προσκολλημένος στο φωτογραφικό συνεργείο. Στο προσωπικό του ημερολόγιο παραθέτει ότι, ενώ βρισκόταν στο Εσκή Σεχίρ μετά τη μάχη του Σαγγαρίου, συναντήθηκε με τον Κουρουνιώτη και τον επιτελάρχη του Γ' Σώματος Στρατού, Νικόλαο Σπυρόπουλο, που του ανέθεσαν να ερευνήσει στην περιφέρεια του Σώματος και να συγκεντρώσει ελληνικές αρχαιότητες στα Μουδανιά (Στεφάνου 1983, 57, 89· Παυλή 2014, 136· Μαυρής 2002, 22· Lekakis 2022, 7, 14· Τιβέριος 2023, 30–1· Tsouli και Paschalidis 2025, 325).

Ο Corsten σημειώνει δύο ακόμα ανεπίγραφα αναθηματικά μνημεία στο Μουσείο Προύσας με αρ. 3382 και 3265 και ένδειξη αρχικής φύλαξης στην «αποθήκη των Μουδανιών», τα οποία αποδίδει βάσει εικονογραφικών και επιγραφικών κριτηρίων στη Φρυγία και στη Μυσία (Corsten 1993, αρ. 1014 και 1021). Σε εργαστήρια της Νακόλειας και της Κεντρικής Φρυγίας αποδίδει ο Waelkens τρία ακόμα ανεπίγραφα επιτύμβια μνημεία στον τύπο της ψευδόθυρας στο Μουσείο Προύσας με αρ. 2631, 2643 και 2607, τα οποία συσχετίζει με την Ελληνική αποστολή, καθώς φαίνεται να εισήλθαν στο μουσείο το 1923 (Waelkens 1986, αρ. 304, 468, 476). Σε κρίση στο Εσκή Σεχίρ εντοπίστηκε από την Ελληνική αρχαιολογική αποστολή επιτύμβια στήλη (Κουρουνιώτης 1925, 392

Εικ. 14. Λετωματική στήλη με ψήφισμα προς τιμήν του Μακεδόνα στρατηγού Κορράγου. Προύσα (Πηγή: Holleaux 1924, 1 πίν. 1).

εικ. 2), που παρέμεινε στη θέση της μέχρι τουλάχιστον το 1931, οπότε και την απεικόνισαν εκ νέου οι Cox και Cameron (Cox και Cameron 1937, αρ. 44· Pfuhl και Möbius 1979, αρ. 2306· Waelkens 1986, αρ. 328· Kavlaçoğlu 2005, 102–03, αρ. 2.5.2.9). Από το Αρμένικο νεκροταφείο του Εσκή Σεχίρ στάλθηκε στα Μουδανιά ανάγλυφο με γρύπες (Κουρουνιώτης 1921–1922α, 5), το οποίο λανθάνει.

Προχωρώντας προς την Προύσα, δεν εντοπίζουν αξιόλογες αρχαιότητες, με εξαίρεση σπουδαίες επιγραφές που είχε συγκεντρώσει ο φρούραρχος του χωριού Ακσού (σημ. Aksu, πλησίον της Προύσας).¹⁹ Μνημονεύεται για πρώτη φορά και αναθηματική στον Δία επιγραφή από το νεκροταφείο του χωριού (Κουρουνιώτης 1921–1922α, 5· SEG VI, αρ. 81), η οποία έκτοτε λανθάνει (Corsten 1991, αρ. 39). Στην Προύσα θαυμάζουν τις αρχαιότητες του Μουσείου και σπουδαία επιγραφή του 3^{ου} αι. π.Χ. που φυλάσσεται στη Μητρόπολη και αναφέρεται στην ιστορία της πόλης κατά τους Μακεδονικούς χρόνους, την οποία, ωστόσο, δεν μεταφέρουν στη Σμύρνη λόγω του μεγάλου θαυμασμού που τρέφουν οι κάτοικοι της πόλης για αυτήν.²⁰ Για την ίδια στήλη προφανώς είχε δώσει διαταγή ο πρίγκιπας Νικόλαος τον Σεπτέμβριο του 1921 να φυλαχθεί εντός της Μητρόπολης λόγω της μεγάλης αρχαιολογικής αξίας της (Αθάνας 2014, 326). Πιθανότατα πρόκειται για τη στήλη με ψήφισμα προς τιμήν του Μακεδόνα στρατηγού Κορράγου Αριστομάχου που βρέθηκε το καλοκαίρι του 1921 εντοιχισμένη στα θεμέλια πύργου του Βυζαντινού τείχους της πόλης (Holleaux 1924, 1· Corsten 1993, 85 αρ. 1001). Σήμερα φυλάσσεται στο Μουσείο Προύσας με αρ. 3109 (Εικ. 14). Στην Προύσα παραδίδεται

¹⁹ Έγγραφο με αρ. πρωτ. 121/21-06-1922, 4^η σελίδα. (Πηγή: ΥΠ.ΠΟ/Δ.Δ.Ε.Α.Μ/Τ.Δ.Ι.Α.Α.Α./κιβ. 824).

²⁰ Έγγραφο με αρ. πρωτ. 121/21-06-1922, 4^η σελίδα (Πηγή: ΥΠ.ΠΟ/Δ.Δ.Ε.Α.Μ/Τ.Δ.Ι.Α.Α.Α./κιβ. 824).

Εικ. 15. Αποσπασματικό αγαλμάτιο Αφροδίτης σε σύμπλεγμα με Ερωτιδέα από τον οποίο διατηρείται μόνο το χέρι με κισσόφυλλο, ΕΑΜ Γ 3523 (αριστερά) και ακέφαλο αγαλμάτιο Αφροδίτης, ΕΑΜ Γ 3521 (δεξιά). Γυάλινη πλάκα αρνητικού (Πηγή: Φωτογραφικό Αρχείο Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, αρ. 2.Α1.2.8).

από τις στρατιωτικές αρχές στον επιμελητή Νικόλαο Λάσκαρη, αποσπασματικό αγαλμάτιο Αφροδίτης σε σύμπλεγμα με Ερωτιδέα, το οποίο μεταφέρει μετά την επιστροφή του στην Αθήνα στο ΕΑΜ όπου και λαμβάνει αρ. Γ 3523 (Εικ. 15) (Καστριώτης 1924–1925, 30, αρ. 21). Η περιοδεία του Αρχαιολογικού Τμήματος ολοκληρώνεται με την περισυλλογή λίγων αρχαιοτήτων από τα Μουδανιά και τις γύρω Ελληνικές πόλεις, Κίο, Απολλωνιάδα κ.λπ. Μετά το πέρας του οδοιπορικού αυτού, οι Κουρουνιώτης και Λάσκαρης επιστρέφουν στην Σμύρνη και αναλαμβάνουν την οργάνωση της μεταφοράς των αρχαιοτήτων που είχαν εντοπίσει. Η μεταφορά πραγματοποιείται με την επίβλεψη του Παρασκευαΐδη,²¹ εικάζουμε δε ότι είχε ολοκληρωθεί στις 05-07-1922, όταν ο ίδιος λαμβάνει εντολή να επιστρέψει στη μονάδα του.²²

Στο παρόν κείμενο επιχειρήθηκε μια συνοπτική παρουσίαση, μέσω αρχειακού, κειμενικού και φωτογραφικού υλικού, πτυχών του πολυδιάστατου έργου που πραγματοποίησε η Ελληνική Αρχαιολογική Υπηρεσία στον τομέα της περισυλλογής και προστασίας των διάσπαρτων αρχαιοτήτων, κατά τη βραχύβια παρουσία της στη δυτική Μικρά Ασία. Η σύντομη επισκόπηση των μαρτυριών αυτών εκτιμάται ότι συνέβαλε στον εμπλουτισμό

21 Έγγραφο με αρ. πρωτ. 122/02-06-1922 του Τμήματος Αρχαιοτήτων προς τη Στρατιά Μικράς Ασίας για συνδρομή του Παρασκευαΐδη στην επίβλεψη της φόρτωσης και ασφαλούς μεταφοράς των αρχαιοτήτων (Πηγή: ΥΠ.ΠΟ/Δ.Δ.Ε.Α.Μ/Τ.Δ.Ι.Α.Α.Α./κιβ. 824).

22 Διαταγή με αρ. πρωτ. 83892/9352ii/05-07-1922 (Πηγή: ΥΠ.ΠΟ/Δ.Δ.Ε.Α.Μ/Τ.Δ.Ι.Α.Α.Α. κιβ. 824).

των γνώσεών μας για την προέλευση και τη «βιογραφία» πολλών αρχαιοτήτων που συνάντησαν στο διάβα τους οι Έλληνες αρχαιολόγοι, ενώ παράλληλα ανέδειξε πως, παρόλο που έχει περάσει ένας αιώνας από τα γεγονότα που σημάδεψαν βαθιά τη νεότερη ελληνική ιστορία, η μελέτη των πρωτογενών πηγών εξακολουθεί να προσφέρει πολύτιμα διδάγματα.

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Ευχαριστώ θερμά για τη χορήγηση άδειας μελέτης τη Διεύθυνση Διαχείρισης Εθνικού Αρχείου Μνημείων, και ειδικότερα για τη διευκόλυνση της έρευνάς μου την Προϊσταμένη του Τμήματος Διαχείρισης Ιστορικού Αρχείου Αρχαίων και Αναστηλώσεων της Δ.Δ.Ε.Α.Μ., Δρ. Αθηνά Χατζηδημητρίου και την αρχαιολόγο του Τμήματος Δρ. Σοφία Φραγκουλοπούλου. Για την άδεια έρευνας και δημοσίευσης φωτογραφικού αρχειακού υλικού είμαι υπόχρεη στο Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, και ειδικότερα στις κκ. Νίκη Μαρκασιώτη και Μπέττυ Χωριανοπούλου. Θερμές ευχαριστίες στον ιστορικό Κ.Ε. Μαμαλάκη για την παροχή της Εικόνας 4 και την άδεια δημοσίευσής της, καθώς και στους καθηγητές Dr. Münteha Dinç και Dr. Emre Taştemür, που ετοιμάζουν τον Κατάλογο Γλυπτών του Μουσείου Uşak, για την πληροφορία σχετικά με τον αριθμό ευρετηρίου του απεικονιζόμενου σε αυτήν γλυπτού. Ευχαριστίες για τη δημιουργική συνεργασία στην έρευνα για τη Μικρά Ασία οφείλω στους φίλους συνάδελφους Δρ. Μαρία Χιδίρογλου και Δρ. Κώστα Πασχαλίδη, καθώς και στον Δρ. Στυλιανό Λεκάκη για τις πολύτιμες συζητήσεις μας για τη συνδρομή της Στρατιάς στο έργο της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας στη Μικρά Ασία.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αθάνας, Γ. 2014. *Έκστρατεία Σαγγαρίου: Ένας δημοσιογραφικός αίνος και θρήνος*. Ναύπακτος: Ίδρυμα Γεωργίου και Μαρίας Αθανασιάδη-Νόβα.
- Akyürek Şahin, N.E. και H. Uzunoğlu. 2021. «On the history of Sebaste (Phrygia) in antiquity and its new inscriptions». Στο *Sebaste (Phrygia). City and its Surroundings with excavations in 1966–1967 and Survey Results of 2016–2020*, επιμ. E. Taştēmür και M. Dinç, 329–70. Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları.
- Αμπελάς, Δ. 1969. *Η κάθοδος των Νεώτερων Μυρίων*. 3η έκδ. Αθήναι: Ιστορικές εκδόσεις Ι. Βαβαρέτου.
- Αναστασιάδου, Α. 2005. «Η χορηγία στις ανατολικές επαρχίες της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας: αφιερωματικές και κτητορικές επιγραφές ναών της Μ. Ασίας (4ος–15ος αι.)». Διδ. διατρ., Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Anderson, J.G.C. 1897. «A Summer in Phrygia I». *JHS* 17: 396–424.
- Andiç, A. 2012. «İzmir Arkeoloji Müzesi'ndeki Bizans Dönemi Taş Eserleri». Μεταπτ. διατρ., Çannakale Onsekiz Mart Üniversitesi.
- Blümel, W. 2019. *Die Inschriften von Tralleis und Nysa*. Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien 36.2. Bonn: Verlag Dr. Rudolf Habelt GmbH.
- Βουτιεριδής, Η. 1927. «Ελληνικές Αρχαιότητες Μικρασίας». *Βιβλιοθήκη Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*. Δελτίο 1: 21–6, 42–6, 59–60, 61–3.
- _____. 2022. *Μέρες πολέμου, ώρες ανάπαυλας – Μικρασία 1921. Φωτογραφίες και ημερολόγιο από το αρχείο του Ηλία Π. Βουτιεριδή*. Επιμ. Α. Παναρέτου. Αθήνα: Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφέλιμων Βιβλίων.
- Buckler, W.H., W.M. Calder και C.W. Cox. 1925. «Asia Minor, 1924 – II. Monuments from Cotiaenum». *JRS* 15: 141–75.
- _____. 1926. «Asia Minor, 1924 – III. Monuments from Central Phrygia». *JRS* 16: 53–94.
- Corsten, Th. 1991. *Die Inschriften von Prusa ad Olympum*. Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien 39. Τόμος 1. Bonn: Verlag Dr. Rudolf Habelt GmbH.
- _____. 1993. *Die Inschriften von Prusa ad Olympum*. Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien 39. Τόμος 2. Bonn: Verlag Dr. Rudolf Habelt GmbH.
- Cox, C.W.M. και A. Cameron. 1937. *Monuments from Dorylaeum and Nacolea*. Monumenta Asiae Minoris Antiqua V. Manchester: The Manchester University Press.
- Dinç, M. και E. Taştēmür, Επιμ. 2019. *Antik Phrygia'nın Merkezinde Bir Kent AKMONIA-2014-2017 yılları arasındaki Arkeolojik Yüzey Araştırmalarının Sonuçları*. Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları.
- Dörner, Fr. 1940. «Außerbithynische Inschriften im Museum von Bursa und neue Funde aus Eskişehir (Dorylaion)». *Wiener Jahrshefte* 32: 107–36.
- Drew-Bear, T. 1979. «The City of Tymenouthyrai in Phrygia». *Chiron* 9: 275–302.
- Fragoulopoulou, S. 2024. «The Real and the Ideal: The Asia Minor Campaign as a Memoryscape and the Politics of Collective Memory». *Journal of Modern Greek Studies*, 42.1: 25–42.
- Hamilton, W.J. 1842. *Researches in Asia Minor, Pontus, and Armenia*. Τόμος I–II. London: J. Murray.
- Holleaux, M. 1924. «Inscription trouvée à Brousse». *BCH* 48: 1–57.
- İşik, F. 2007. *Girlanden Sarkophagen aus Aphrodisias*. Sarkophag-Studien 5. Mainz am Rhein: von Zabern.
- Καστριώτης, Π. 1924–1925. «Νέα προσκτήματα του Έθνικού Μουσείου από το 1923–1925». *ArchDelt* 9, Παράρτημα: 18–35.
- Kavlaçoğlu, M. 2005. «Phrygia Epiktetos kentlerinden Dorylaion-Dorylaeum antik kenti». Μεταπτ. διατρ. Anadolu Üniversitesi, Eskişehir.
- Koch, G. 1990. «Zwei Grabreliefs aus Phrygien». Στο M. True και G. Koch (εκδ.), *Roman funerary monuments in the J. Paul Getty Museum*. Τόμος 1, 115–32. Malibu, California: The Museum. Occasional Papers on Antiquities 6.
- Körte, A. 1898. «Kleinasiatische Studien III. Die Frygische Felsdenkmäler». *AM* 23: 80–153.
- Κουκίου, Δ., Επιμ. 2023. *Φωτογραφίζοντας αρχαιότητες κατά τη Μικρασιατική Εκστρατεία. Ημερολόγιο 2023*. Αθήνα: Εθνικό Ιστορικό Μουσείο.
- Κουρουνώτης, Κ. 1921–1922α. «Τὸ ἔργον τῆς Ἑλληνικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ». *ArchDelt* 7, Παράρτημα: 1–6.
- _____. 1921–1922β. «Ἀνασκαφή ἐν Νύσῃ τῇ ἐπὶ Μαιάνδρῳ». *ArchDelt* 7: 1–88.
- _____. 1921–1922γ. «Μάσταυρα». *ArchDelt* 7: 247–57.

- _____. 1925. «Ἀρχαιολογικὸν ταξίδι εἰς Μ. Ἀσίαν. Ἀπὸ Οὐσάκ (Τημένου Θύραι) εἰς Ἰσικλῆ (Εὐμένεια)». *Ἡμερολόγιον τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος*: 391–420.
- Kurt, S. 2015. «*The Founding of the Izmir Museum: a Preliminary Narrative Based on Aziz's Ogan Archive*». Μεταπτ. διατρ. Boğaziçi University, Istanbul.
- Kurmiçakis, Δ. 2018. *Μικρασιατικὴ ἐκστρατεία 1919–1922. Φωτογραφικὸ Ὀδοιπορικὸ. Ἱστορίες ἀληθινές σὰν ψεύτικες*. Επιμ. Β. Ἰωαννίδου. Ἀθήνα: Ἐκδόσεις Κουκκίδα.
- La Rédaction 1922. «Asie Mineure, îles de la côte d'Asie, Smyrne». *BCH* 46: 547–48.
- Lekakis, S. 2022. «Archaeology on the front line: Cultural Politics and archaeological Projects in the Land of Asia Minor (1919–1922)». *Research Centre for the Humanities Digital Library*: 1–23.
- Lücke, S. 2021. «Eine Kaiserzeitliche Votivstele für den Lydischen Flussgot Hermos». *Epigraphica Anatolica* 54: 83–92.
- Μαυρῆς, Γ. 2002. «Αναστάσιος Στεφάνου». *Επτὰ Ἡμέρες Καθημερινή* 08-09-2002, 22–3.
- Merkelbach, R. καὶ J. Stauber. 2001. *Steinepigramme aus dem griechischen Osten*. Τόμος 3, *Der "ferne Osten" und das Landesinnere bis zum Tauros*. München – Leipzig: K.G. Sauer Verlag.
- Mercangöz, Z. 2008. «Réflexions sur le décor sculpté byzantine d'Anatolie Occidentale». *BCH Suppl.* 49: 81–103.
- Mitchell, St. 2023. *The Christians of Phrygia from Rome to the Turkish Conquest*. Leiden – Boston: Brill.
- Οικονόμος, Γ.Π. 1923. «Ἐκ τοῦ ἐργαστηρίου τῶν Τράλλεων». *ArchEph*: 59–101.
- Ορλάνδος, Α. 1937. «Χριστιανικά Γλυπτά του Μουσείου Σμύρνης». *Αρχεῖον των Βυζαντινῶν Μνημείων της Ελλάδος* Γ: 128–52.
- Özgan, R. 1995. *Die griechischen und römischen Skulpturen aus Tralleis*. Bonn: Verlag Dr. Rudolf Habelt GmbH.
- Παρασκευαΐδη, Γ., Επιμ. 2006. *Λεφτέρη Παρασκευαΐδη (1900–1996). «Ἀδελφὴ Στρατιώτου»*. *Ἡμερολόγιο καὶ Ἀλληλογραφία ἐνὸς φαντάρου τῆς Μικρασιατικῆς Ἐκστρατείας*. Θεσσαλονίκη: Studio University Press.
- Παυλὴ, Κ. 2014. *Εἰς τὸ ὄνομα τοῦ πολιτισμοῦ. Ἡ ἰδεολογία τῶν ἀνασκαφῶν στὴ Μικρὰ Ἀσία κατὰ τὴν μικρασιατικὴν κατοχὴν ὑπὸ τῆς Ἑλλάδος (1919–1922)*. Ἰωάννινα: Ἰσνάφι.
- Peek, W. 1931. «Griechische Epigramme». *AM* 56: 119–34.
- _____. 1955. *Griechische Vers-Inschriften*. Τόμος I. *Grab-Epigramme*. Berlin: Akademie-Verlag.
- Petzl, G. 1990. *Die Inschriften von Smyrna*. Τόμος 2/2: *Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien 24.2*. Bonn: Verlag Dr. Rudolf Habelt GmbH.
- Pfuhl, E. καὶ H. Möbius. 1979. *Die Ostgriechischen Grabreliefs*. Τόμος 2. Mainz am Rhein: Von Zabern.
- Pococke, R. 1752. *Inscriptionum antiquarum graec. et latin. Liber*. Τόμος II. Londoni: Typis Mandati.
- Radet, G. 1895. *En Phrygie, Rapport sur une mission scientifique en Asie Mineure (août-septembre 1893)*. Paris: impr. Nationale.
- Ritti, T. καὶ F. Guizzi. 2008. *Museo archeologico di Denizli-Hierapolis: Catalogo delle iscrizioni greche e latine*. Napoli: Liguori Editore.
- Robert, L. 1955. *Recueil d'Épigraphie, de Numismatique et des Antiquités Grecques*. Hellenica 10. Paris: Adrien-Maisonneuve.
- _____. 1969. «Les Inscriptions». Στο *Laodicée du Lykos. Le Nymphée; campagnes 1961–1963*, επιμ. J. Des Gagniers, P. Devambez, L. Kahil, R. Ginouves, 248–389. Université Laval Recherches Archéologiques 1. Québec: Presses de l'Université Laval.
- _____. 1980. *À travers l'Asie Mineure*. Bibliothèque des Ecoles françaises d'Athènes et de Rome 239. Paris: de Boccard.
- Şener, S. 2025. «G. Weber und Smyrnas museale Forschungslandschaft in spätosmanischer Zeit». *Marburger Winckelmann-Programm 2023–2025*: 71–89. Marburg: Eigenverlag des Archäologuschen Seminars der Philipps-Universität.
- Στεφάνου, Τ. 1983. *Αναδρομή στα περασμένα*. Ἀθήνα: Ἰδιωτικὴ ἐκδόση.
- Strubbe, J. 2005. *The Inscriptions of Pessinous*. *Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien 66*. Bonn: Verlag Dr. Rudolf Habelt GmbH.
- Thonemann, P. 2013. *Monuments from Phrygia and Lycaonia recorded by M.H. Ballance, W.M. Calder, A.S. Hall and R.D. Barnett*. Monumenta Asiae Minoris Antiqua XI, JRS Monographs 12. London: Society for the Promotion of Roman Studies.
- Τιβέριος, Μ. 2023. «Ἡ τριχρονὴ παρουσία τῆς Ἑλληνικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας στὴ Μικρὰ Ἀσία (1919–1922). Γνωστές καὶ ἀγνωστές δράσεις». Στο *Μικρασιατικὸς Ἑλληνισμός. Ἡμερίδα τῆς Ακαδημίας Ἀθηνῶν (10-11-2022) με ἀφορμὴ τὰ 100 χρόνια ἀπὸ τὴ Μικρασιατικὴ Καταστροφὴ*, 9–80. Ἀθήνα: Ακαδημία Ἀθηνῶν.
- Τσοῦλη, Χρ. 2025. «Μία μικρασιατικὴ ἐπιτύμβια στήλη στὸ ΕΑΜ καὶ ἄλλες φρυγικὲς ἀρχαιοτῆτες ἀπὸ αὐτοψίες τοῦ

- Τμήματος Αρχαιοτήτων Σμύρνης στο Γκεντίζ της ΒΔ Μ. Ασίας». *To Μουσείον* 8 (2014–2022): 249–68.
- Tsouli, Chr. και K. Paschalidis. 2025. “The Archaeological Department of the Greek Governance of Smyrna: archaeology in the war zone through archival testimonies”. Στο *Turning the Page: Archaeological Archives and Entangled Cultural Knowledge, International Conference, Copenhagen 23–24 November 2023*, επιμ. O. Bobou, R. Raja και M. Stamatopoulou, 299–334. Turnhout: Brepols.
- Uzunoglu, H. 2025. «A reassessment of a byzantine building inscription from the territory of Akmoneia in Phrygia». *ZPE* 236:144–48.
- Varinlioglu, E. 2022. *The Greek Inscriptions in the Museum of Uşak*. Istanbul: Ege Yayinlari.
- Waelkens, M. 1982. *Dokimeion. Die Werkstatt der repräsentativen Kleinasiatischen Sarkophage*. Berlin: Mann Verlag.
- _____. 1986. *Die kleinasiatischen Türsteine: Typologische und epigraphische Untersuchungen der kleinasiatische Grabreliefs mit Scheintur*. Mainz am Rhein: von Zabern.
- Welles, C. 1934. *Royal Correspondence in the Hellenistic Period: A Study in Greek Epigraphy*. New Haven: Yale University Press.

Νικόλαος Λάσκαρης

Ο άγνωστος επιμελητής του Τμήματος Αρχαιοτήτων Σμύρνης και το μόνον της ζωής του ταξείδιον

Κώστας Πασχαλίδης

Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο

kpaschalidis@culture.gr

ORCID: 0009-0001-7187-3031

ABSTRACT

Nikolaos Laskaris (1901–1924) was the second of 12 children of Agathoklis Laskaris, teacher and priest. He was born in Naxos, where he first went to school, which he later finished in Athens. At the age of 16 he entered the Faculty of Philosophy of the University of Athens, where he soon assumed the position of an hourly employee in the School's Reading Room. In 1920 he was appointed Curator of Antiquities of grade B, following a writing competition. In March 1921 he was assigned to Eleusis. In April of the same year, he enlisted in the Greek Army of Asia Minor. In July 1922 he was seconded to the Department of Antiquities of the Greek Administration of Smyrna, where he worked in excavations, supervising research of foreign archaeological missions, organizing archaeological warehouses and rescuing antiquities until the eve of the Catastrophe. In the next two years he served again at Eleusis and the National Archaeological Museum. He knew French, Italian and German. He committed suicide on November 3, 1924, leaving a heartbreaking message to his father. Most of the details of his life were unknown to us until now.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ἐθνικὸν Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον

Ἐν Ἀθήναις τῇ 5 Νοεμβρίου 1924

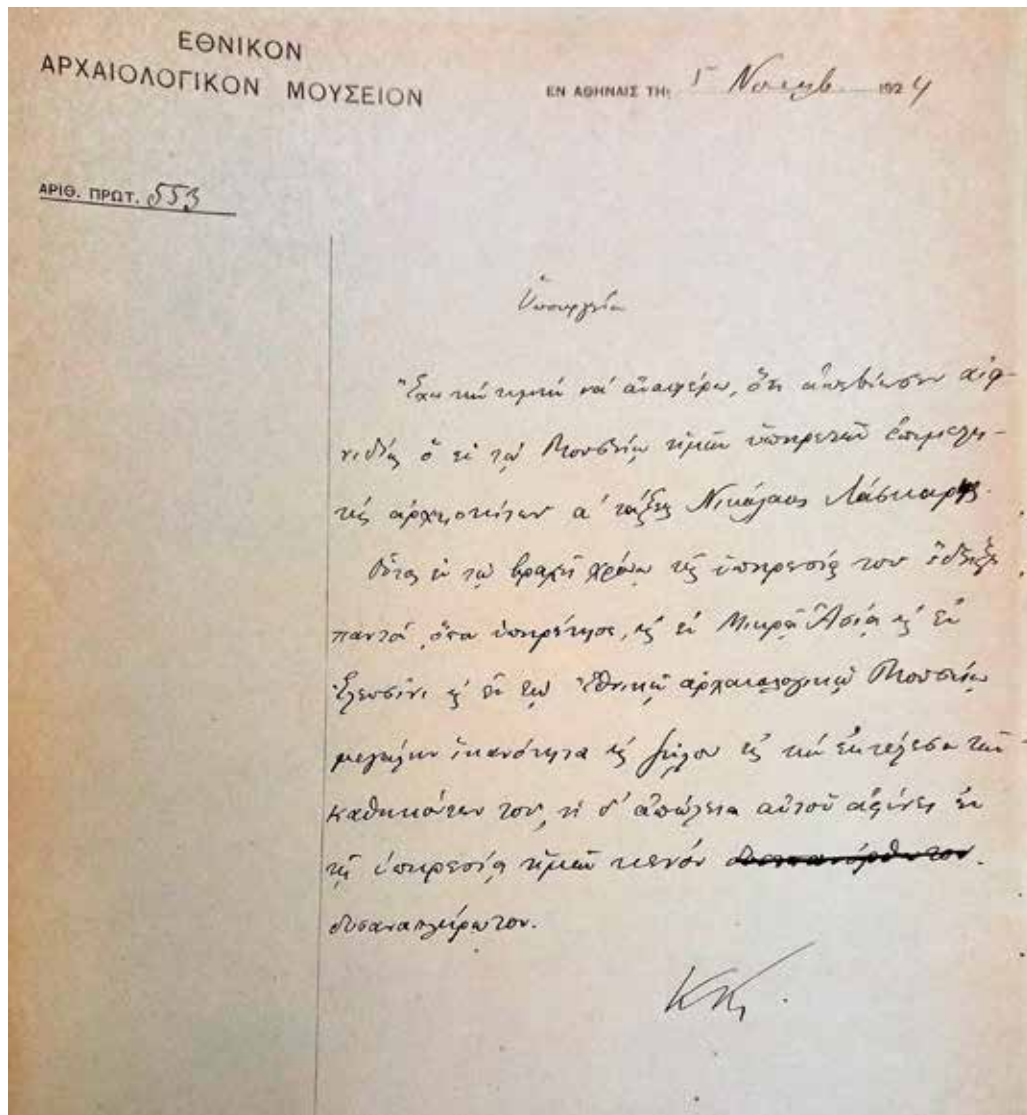
Ἀρίθ. πρωτ. 553

[πρὸς τὸ] Ὑπουργεῖον

Ἔχω τὴν τιμὴν νὰ ἀναφέρω, ὅτι ἀπεβίωσεν αἰφνιδίως ὁ ἐν τῷ Μουσείῳ ἡμῶν ὑπηρετῶν ἐπιμελητὴς ἀρχαιοτήτων α' τάξεως Νικόλαος Λάσκαρης.

Οὗτος ἐν τῷ βραχεῖ χρόνῳ τῆς ὑπηρεσίας τοῦ ἔδειξε παντοῦ ὅπου ὑπηρέτησε, καὶ ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ καὶ ἐν Ἐλευσίνι καὶ ἐν τῷ Ἐθνικῷ ἀρχαιολογικῷ Μουσείῳ μεγάλην ἱκανότητα καὶ ζῆλον εἰς τὴν ἐκτέλεσιν τῶν καθηκόντων του, ἡ δ' ἀπώλεια αὐτοῦ ἀφήνει ἐν τῇ ὑπηρεσίᾳ ἡμῶν κενὸν δυσσεπανάρπαστον δυσαναπλήρωτον.

K. K.

Εικ. 1. Σχέδιο εγγράφου του Διευθυντή του ΕΑΜ, Κωνσταντίνου Κουρουνιώτη προς το Υπουργείο Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως με την αναγγελία θανάτου του Νικόλαου Λάσκαρη (Πηγή: Διοικητικό Αρχείο του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου).

Στο Αρχείο του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου (εφεξής ΕΑΜ) φυλάσσεται εδώ και σχεδόν έναν αιώνα το χειρόγραφο σχέδιο της επιστολής του τότε Διευθυντή, Εφόρου Αρχαιοτήτων, Κωνσταντίνου Κουρουνιώτη, προς το Υπουργείο Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως (εφεξής ΥΠ.ΕΚ.Δ.Ε.) (Εικ. 1) με την αναγγελία του θανάτου του υφισταμένου του, αρχαιολόγου, Επιμελητή α' βαθμού, Νικόλαου Λάσκαρη (Σάλτα 2011, 37). Στο χειρόγραφο αυτό, ο Διευθυντής του Μουσείου διατυπώνει μια αδιανόητη είδηση: την αιφνιδιαστική απώλεια του πιο αγαπημένου συνεργάτη του των τελευταίων ετών, ο οποίος είχε αυτοκτονήσει δύο ημέρες πριν. Ένας νέος και λαμπρός άνθρωπος, τον οποίον ο Κουρουνιώτης είχε υπό τη σκέπη του αδιάκοπα από τον Ιούλιο του 1921, αρχικά στο Τμήμα Αρχαιοτήτων Σμύρνης και από το φθινόπωρο του 1922 στην Ελευσίνα και στο ΕΑΜ.

Στον αιώνα που μεσολάβησε, οι μοναδικές μνείες στο όνομα του Λάσκαρη γίνονταν για λόγους βιβλιογραφικής παραπομπής στο μοναδικό δημοσιευμένο άρθρο του στο *Αρχαιολογικόν Δελτίον*, με τίτλο «Μορφαί ιερέων ἐπὶ ἀρχαίων μνημείων» (Λάσκαρης 1923). Χαρακτηριστικό της ένδειας πληροφοριών για τη ζωή και το έργο του Νικόλαου Λάσκαρη είναι το λήμμα από το Πρόχειρον *Ἀρχαιολογικόν* 1828–2012 Μέρος II, Θεματολογικό, του Βασιλείου Χ. Πετράκου (Πετράκος 2013, Μέρος II, 49, αρ. 57), που συνιστά το μοναδικό βιογραφικό του σημείωμα που ήταν έως σήμερα διαθέσιμο και έχει ως εξής:

«Νικόλαος Λάσκαρης (†1924). Δέν υπάρχουν ἔως τώρα προσωπικά ἢ ὑπηρεσιακά στοιχεῖα γιὰ τὸν Ἐπιμελητὴ Ν. Α., ποὺ διορίστηκε τὸ 1921. Ἀπὸ χειρόγραφες σημειώσεις του στὸ Μουσεῖο Ἐλευσίνος φαίνεται ὅτι ἐργάστηκε ἢ ὑπηρετήσε ἐκεῖ στὴν ἀρχὴ τῆς σύντομης σταδιοδρομίας του. Μνεῖα τοῦ Κουρουνιώτη γιὰ αἰφνίδια ἀσθένεια τοῦ Λάσκαρη πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ στὴ Νύσα τὸ 1922, μᾶς πληροφορεῖ ὅτι δὲν μετεῖχε τῆς ἀνασκαφῆς. Σὲ ἄλλες διηγήσεις του ἀναφέρει τὸν Λάσκαρη καὶ τὸν Παρασκευαῖδη ὡς μονίμους συνταξιιδιώτες του κατὰ τὴ μεγάλη περιόδου στὴ Μ. Ἀσία. Τὸ μόνο κείμενο ποὺ γνωρίζω γιὰ τὴν αὐτοκτονία τοῦ Λάσκαρη τὸ 1924, εἶναι ἡ ἐπιστολὴ τοῦ φίλου του ἀπὸ τὸ μέτωπο τῆς Μ. Ἀσίας Στρατῆ Παρασκευαῖδη πρὸς τὸν Γιάννη Ἀναγνωσταρᾶ, ποὺ τοῦ ἀνήγγειλε τὸν θάνατο. Μελέτη τοῦ Λάσκαρη με τὸν τίτλο «Μορφαὶ ἱερέων ἐπὶ ἀρχαίων μνημείων» εἶναι δημοσιευμένη στὸ Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 8, 1923, 103–116.»

Αφορμὴ γιὰ τὴν ἀναζήτησιν τοῦ χαμένου ἰχνους του μας ἔδωσε ἡ διοργάνωσις τῆς ἐκθεσιακῆς δράσης *Αθέατο Μουσείο* του ΕΑΜ, ποὺ ἦταν ἀφιερωμένη καθ' ὅλο το 2022 σε ἀρχαιοτῆτες ἀπὸ τὴ Μικρὰ Ἀσία καὶ στο ἐν πολλοῖς ἀγνωστο ἔργο τοῦ Τμήματος Ἀρχαιοτήτων Σμύρνης, ὅπου ὁ νεότατος ἀρχαιολόγος ἐργάστηκε με αὐταπάνηση.¹ Οἱ κύριες πηγές γιὰ τὴν υπηρεσιακὴ σταδιοδρομίαν τοῦ Λάσκαρη προέρχονται ἀπὸ τὸ ἀνεκτίμητο Ἱστορικὸν Ἀρχεῖον Ἀρχαιοτήτων καὶ Ἀνασθηλώσεων τῆς Διεύθυνσης Διαχείρισης Ἐθνικοῦ Ἀρχείου Μνημείων τοῦ Υπουργείου Πολιτισμοῦ (εφεξῆς ΥΠ.ΠΟ./Δ.Δ.Ε.Α.Μ./Τ.Δ.Ι.Α.Α.Α.). Τὸ ξεχασμένο πρόσωπό του ἀναγνωρίστηκε τὸ 2022 στὶς γυάλινες ἀρνητικὲς πλάκες τοῦ Τμήματος Ἀρχαιοτήτων Σμύρνης, ποὺ φυλάσσονται στὸ Φωτογραφικὸν Ἀρχεῖον τοῦ ΕΑΜ, καθὼς καὶ σε ἀδημοσίευτες φωτογραφίες ἀπὸ τὸ ἀρχεῖον τοῦ Γιάννη Μηλιάδη. Τέλος, τὸ χρονικὸν τοῦ θανάτου του περιγράφεται λεπτομερῶς στα ἀρχεῖα τῶν ἐφημερίδων, ποὺ ἀφιέρωσαν ἐκτενὴ ρεπορτάζ γιὰ τὰ αἷτια τῆς αὐτοχειρίας καὶ τὴν τελετὴ τῆς κηδείας τοῦ Λάσκαρη.

2. ΤΑ ΠΡΩΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΗΣ ΖΩΗΣ ΤΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΛΑΣΚΑΡΗ

Ἡ ἀφήγησις τῆς σύντομης ζωῆς τοῦ ἀρχαιολόγου Νικόλαου Λάσκαρη ἀρχίζει με τὰ δικά του λόγια ὡς ἐξῆς:

«Ἐγεννήθην ἐν Νάξῳ τῷ 1901 ὅπου ἤκουσα τὰ πρῶτα μαθήματα τῆς Στοιχειώδους Ἐκπαιδεύσεως. Τὰ μαθήματα τῆς Μ. Ἐκπαιδεύσεως ἤκουσα εἰς τὸ Πρότυπον Ἑλληνικὸν Σχολεῖον καὶ Γυμνάσιον τοῦ Διδασκαλείου τῆς Μ. Ἐκπαιδεύσεως. Ἐγγραφεὶς εἰς τὴν Φιλοσοφικὴν Σχολὴν τοῦ Καποδιστριακοῦ Πανεπιστημίου κατὰ τὸ Ἀκαδ. ἔτος 1916–1917 εἶχον ἀναλάβει συγχρόνως γραφικὴν ὑπηρεσίαν ἐν τῷ Βυζαντινῷ Μουσείῳ ἐπ' ἡμερησίᾳ ἀποζημιώσεως. Ἀπὸ τοῦ Ἀκαδ. ἔτους 1917–1918 ἐδιωρίσθην – προτάσει τοῦ καθηγητοῦ κ. Ν. Γ. Πολίτου² – βιβλιοφύλαξ τοῦ Ἱστορικοῦ καὶ Ἀρχαιολογικοῦ Φροντιστηρίου ὅπου υπηρετῶ ἔτι καὶ νῦν.

Ἐκ τῶν ξένων γλωσσῶν γνωρίζω τὴν Γαλλικὴν καὶ Ἰταλικὴν, διδάσκομαι δὲ νῦν καὶ τὴν Γερμανικὴν.»

Πρόκειται γιὰ τὸ σύντομο βιογραφικὸν τοῦ σημείωμα ποὺ συνέταξε ὑπὸ τὸν τίτλο «Ἐκθεσις περὶ τῶν σπουδῶν τοῦ ὑποψηφίου διὰ τὸν διαγωνισμόν ἐπιμελητῶν τῶν ἀρχαιοτήτων Β' τάξεως Ν. Λάσκαρη καὶ βιογραφία αὐτοῦ» καὶ ἐπισύναψε στὴν αἴτησή του πρὸς τὸ ΥΠ.ΕΚ.Δ.Ε. με ἡμερομηνία 13-04-1920 (Εικ. 2).³

1 Τὸ *Αθέατο Μουσείο* εἶναι ἡ ἐπιτυχημένη ἐκθεσιακὴ δράσις τοῦ ΕΑΜ ποὺ προβάλλει ἀρχαιοτῆτες ἀπὸ τὸν κόσμον τῶν ἀποθηκῶν. Τὸ ἐκθεσιακὸν πρόγραμμά τοῦ *Αθέατου Μουσείου* κατὰ τὸ 2022 παρουσίασε ἐνώπιον χιλιάδων ἐπισκεπτῶν τέσσερα διαδοχικὰ σύνολα ἀντικειμένων με προέλευσιν τὴν Μικρὰ Ἀσίαν ἀπὸ τοὺς μυκηναϊκοὺς ὡς τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους, ὁρισμένα ἐκ τῶν ὁποίων συνδέονται ἀρρηκτὰ με τὴν δράσιν τῶν Ἑλλήνων ἀρχαιολόγων τοῦ Τμήματος Ἀρχαιοτήτων Σμύρνης καὶ τὴν τύχην τῶν Μουσείων καὶ τῶν ἀρχαιολογικῶν ἀποθηκῶν τῆς Ὑπατης Ἀρμοστείας στὶς μέρες τῆς Καταστροφῆς. Οἱ ἐκθεσιακὲς διοργανώσεις τοῦ *Αθέατου Μουσείου* εἶναι προσβάσιμες ἐδῶ: https://www.namuseum.gr/hidden_museum/

2 Πρόκειται γιὰ τὸ Νικόλαον Πολίτη, καθηγητὴ Μυθολογίας καὶ Ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, ἰδρυτὴ τῆς Ἑλληνικῆς Λαογραφικῆς Ἐταιρείας καὶ συνδιευθυντὴ μαζὶ με τὸν Γεώργιον Δροσίνην τοῦ περιοδικοῦ Ἑστία.

3 Πηγή: ΥΠ.ΠΟ./Δ.Δ.Ε.Α.Μ./Τ.Δ.Ι.Α.Α.Α., κιβ. 786, φάκ. Β, «Προσωπικόν».

Εικ. 3. Άποψη του λιμένα της Σμύρνης μεταξύ των ετών 1921-1922. Στα αριστερά, πίσω από το λευκό γωνιακό μέγαρο της Banco di Roma διακρίνεται η κορυφή του κωδωνοστασίου της Αγίας Φωτεινής. Στην υπόλοιπη προκυμαία εικονίζονται στη σειρά τα ξενοδοχεία «Ιωάννινα», «Ηπειρος», «Ομόνοια», η κατοικία Μπαλτατζή, το μέγαρο Πανταλέοντος και η Banque d' Orient. Στο βάθος η άνω πόλη και η ακρόπολη του Πάγου. (Ψηφιακή μετατροπή από γυάλινη πλάκα αρνητικού. Πηγή: Φωτογραφικό Αρχείο Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου).

από τον επόμενο χρόνο ως το θάνατό του το 1924. Στις 30 Ιουνίου 1920 ο νεαρός επιτυχών κλήθηκε να ορκιστεί και να αναλάβει υπηρεσία.⁵ Εννιά μήνες μετά, με το ΦΕΚ 72/24-03-1921 οι παλιοί συμφοιτητές Σέμνη Παπασπυρίδη και Νικόλαος Λάσκαρης τοποθετήθηκαν ως Επιμελήτρια α' τάξεως στο ΕΑΜ και ως Επιμελητής β' τάξεως στην πρώτη αρχαιολογική περιφέρεια με έδρα την Ελευσίνα αντίστοιχα.

3. ΕΠΙΜΕΛΗΤΗΣ Β' ΤΑΞΕΩΣ ΤΟΥ ΤΜΗΜΑΤΟΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ ΣΜΥΡΝΗΣ

Η ελληνική κατοχή και διοίκηση της Ζώνης Σμύρνης ξεκίνησε με την περιπετειώδη απόβαση του ελληνικού στρατού στο λιμάνι της πόλης το Μάιο του 1919 (Εικ. 3). Ο Έλληνας πρωθυπουργός, Ελευθέριος Βενιζέλος, ανέθεσε στον Αριστείδη Στεργιάδη τη διοίκηση αρχικά της πόλης και μετά από τη Συνθήκη των Σεβρών (28-07/10-08-1920), μιας εδαφικής ζώνης με όριο την ακτογραμμή από τα βόρεια του Αϊβαλίου ως την Έφεσο και με χερσαία επικράτεια από τις εκβολές του Μαιάνδρου ως το Σαλιχλί, περί τα 80 χιλιόμετρα ανατολικά των ακτών. Οι Έλληνες αρχαιολόγοι εγκαταστάθηκαν στη Μικρά Ασία μαζί με τις πολιτικές και στρατιωτικές δυνάμεις. Έτσι, το Τμήμα Αρχαιοτήτων Σμύρνης της τοπικής Διεύθυνσης Εκπαιδεύσεως συστάθηκε σχεδόν ταυτόχρονα με τις υπόλοιπες Υπηρεσίες (Τμήματα και Διευθύνσεις) της Ύπατης Αρμοστείας και αναφερόταν διοικητικά απευθείας σε αυτήν ως την τελευταία ημέρα της λειτουργίας της, στις 23 Αυγούστου/4 Σεπτεμβρίου 1922. Διευθυντής του Τμήματος ορίστηκε από τον Οκτώβριο του 1919 ως τον Νοέμβριο του 1920 ο Έφορος Αρχαιοτήτων, Γεώργιος Οικονόμος (1883–1951), ενώ από τον Ιανουάριο του 1921 ως τον Σεπτέμβριο του 1922, στην ίδια θέση αποσπάστηκε ο ομοτίμος του, Κωνσταντίνος Κουρουνιώτης (1872–1945) (Σάλτα 2011, 23· Πετράκος 2013, Μέρος Ι, 270· Πασχαλίδης 2022, 453). Οι αρχαιολογικές έρευνες του Τμήματος επικεντρώθηκαν στη Νύσα του Μαιάνδρου, ενώ με πρωτοβουλία της Αρχαιολογικής Εταιρείας και με δαπάνες της Ύπατης Αρμοστείας Σμύρνης διενεργήθηκαν ανασκαφές τα καλοκαίρια του 1921 και 1922 στις Κλαζομενές από τον Γεώργιο Οικονόμο και στην Έφεσο από τον Γεώργιο Σωτηρίου (Lekakis 2019· Πασχαλίδης 2022, 454· Πασχαλίδης κ.ά.

⁵ Σχέδιο εγγράφου με αρ. πρωτ. 30635/61025 και Αρχαιολογικού Τμήματος 1005/26-08-1920 (Πηγή: ΥΠ.ΠΟ./Δ.Δ.Ε.Α.Μ./Τ.Δ.Ι.-Α.Α.Α., κιβ. 786, φάκ. Β, «Προσωπικό»).

2022, 61–3· Τσούλη κ.ά. υπό έκδ.). Τον Ιούνιο του 1920 ο νεοδιορισθείς αρχαιολόγος, Γιάννης Μηλιάδης, έλαβε εντολή να αποσπαστεί στην Πέργαμο,⁶ προκειμένου να συμβάλει στο έργο του Οικονόμου. Για άγνωστους μέχρι σήμερα λόγους, η μετακίνησή του δεν έγινε ποτέ (Πετράκος 2013, Μέρος Ι, 270–71). Ωστόσο, η ανάγκη για επάνδρωση του Τμήματος γινόταν ολοένα και πιο επιτακτική, καθώς μαζί με τις ελληνικές ανασκαφές κατέφθαναν αιτήματα διενέργειας ανασκαφών από αμερικανικά και γαλλικά εκπαιδευτικά ιδρύματα, ενώ και ο Ελληνικός Στρατός ζητούσε συνεχώς τη συνδρομή αρχαιολόγων για την έρευνα και τη διάσωση/ περισυλλογή τυχαίων ευρημάτων κατά την προέλασή του στο εσωτερικό της Ανατολίας (Κουρουνιώτης 1925, 393). Την ίδια στιγμή η χώρα βρισκόταν σε επιθετικό πόλεμο, έχοντας αναπτύξει ένα πελώριο στρατιωτικό μέτωπο, επανδρωμένο με εκατοντάδες χιλιάδες Έλληνες στρατιώτες με άλλα λόγια, δεν περίσσευε κανείς άρρην πολίτης καλής κράσης και ενεργού ηλικίας.

Ο Νικόλαος Λάσκαρης δεν πρωτοπήγε στην Μικρά Ασία ως αρχαιολόγος, όπως πιστεύεται (Πετράκος 2013 Μέρος ΙΙ, 49· Πασχαλίδης 2022, 453–54· Πασχαλίδης κ.ά. 2022, 61), αλλά ως στρατιώτης, της κλάσης του 1921. Στρατεύθηκε την 1η Απριλίου στη δύναμη του Α' Λόχου βοηθητικών τάγματος προσκολλησέως στρατιάς Μικράς Ασίας.⁷ Στο διοικητικό αρχείο του Τμήματος Αρχαιοτήτων Σμύρνης σώζεται το σχέδιο εγγράφου της Ύπατης Αρμοστείας προς το ΥΠ.ΕΚ.Δ.Ε., με το οποίο ο Αριστείδης Στεργιάδης ζητά την αποστολή «ένταυθα ἐπὶ τινὰ χρόνον τοῦ επιμελητοῦ ἀρχαιοτήτων Ν. Λάσκαρη, ὅπως βοηθήσῃ εἰς τὴν ἐκτέλεσιν τῆς ἀνασκαφῆς τῆς ἀρχαίας Νύσης ἐπὶ Μαιάνδρῳ ἥς εἶναι ἀναγκαῖα ἢ ὅσον τὸ δυνατόν ταχύτερα ἀποπεράτωσις».⁸ Το έγγραφο, που έχει συνταχθεί από τον Κωνσταντίνο Κουρουνιώτη στις 23 Ιουνίου 1921 και φέρει τη μονογραφή του στο περιθώριο, υποδεικνύει πως η πρωτοβουλία της απόσπασης του Λάσκαρη από το στράτευμα στο Τμήμα Αρχαιοτήτων Σμύρνης ήταν δική του και είχε ως αφορμή την έναρξη της σπουδαίας ανασκαφής στη Νύσα. Η απόσπασή του έγινε στις 07 Ιουλίου.⁹ Στις 12 Ιουλίου ο Κ. Κουρουνιώτης απέστειλε αίτημα στη Στρατιά Μικράς Ασίας για την προσκόλληση του αποσπασμένου στρατιώτη του Α' Λόχου βοηθητικών, Λάσκαρη Νικολάου, στα σώματα στρατού της Σμύρνης προκειμένου να συνεχιστεί η μισθοτροφοδοσία του.¹⁰ Το αίτημα έγινε δεκτό στις 19 Ιουλίου, με απάντηση της Στρατιάς προς το Τάγμα Προσκολλησέως Σμύρνης και τη σχετική εντολή εγγραφής.¹¹ Από τον μήνα αυτό ξεκινά η μεγάλη διαδρομή και η ιστορική συμβολή του νεαρού αρχαιολόγου στη δημιουργία από το μηδέν των υποδομών ενός σύνθετου διοικητικού και επιστημονικού θεσμού: του Τμήματος Αρχαιοτήτων Σμύρνης. Οι στόχοι του εγχειρήματος περιγράφονται από τον Τμηματάρχη Κουρουνιώτη ως εξής:

«Ὀλίγον μετὰ τὴν ἐγκαθίδρυσιν τῆς Ἑλληνικῆς Διοικήσεως ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ ἐκρίθη ἀναγκαῖα ἢ ὀργάνωσις ὑπηρεσίας τῶν ἀρχαιοτήτων πρὸς φύλαξιν καὶ συντήρησιν τῶν μνημείων, πρὸς ἐπίβλεψιν καὶ νέαν ρύθμισιν τῶν ἐνιαχοῦ ὑπὸ τῆς Τουρκικῆς κυβερνήσεως ἢ ξένων ἀρχαιολογικῶν ἀποστολῶν κατηρτισμένων συλλογῶν, πρὸς διάσωσιν καὶ περισυλλογὴν τῶν ὅπουδήποτε τῆς Μικρασιατικῆς χώρας ἐν ὑπαίθρῳ κατεσπαρμένων κινητῶν ἀρχαίων, καὶ τέλος πρὸς ἐκτέλεσιν ἀνασκαφῶν χάριν μελέτης τῶν ἀρχαίων Ἑλληνικῶν πόλεων τῆς Ἀσίας...» (Κουρουνιώτης 1921–1922γ, 1).

Ο Νικόλαος Λάσκαρης άρχισε να εργάζεται για το Τμήμα Αρχαιοτήτων Σμύρνης, στην ανασκαφή της αρχαίας Νύσας του Μαιάνδρου, την οποία διηύθυνε ο προϊστάμενός του, Κ. Κουρουνιώτης. Η ανασκαφή

6 Το έγγραφο με αρ. πρωτ. 20688/05-06-1920 (Πηγή: ΥΠ.ΠΟ./Δ.Δ.Ε.Α.Μ./Τ.Δ.Ι.Α.Α.Α., κιβ. 795). Η απόφαση για την απόσπαση του Μηλιάδη είχε ληφθεί ήδη από τον Μάρτιο του 1920 (ΦΕΚ 127/17-06-1920) (βλ. αυτόθι έγγραφο αρ. 13545/24-03-1920).

7 Το με αρ. πρωτ. 12018/12-04-1922 έγγραφο του ΥΠ.ΕΚ.Δ.Ε. προς το Υπουργείο των Στρατιωτικών (επιτελική υπηρεσία) στο οποίο περιλαμβάνεται η αναφορά στράτευσης του Λάσκαρη την 1η Απριλίου 1921 στον 3ο (sic) Λόχο βοηθητικών και η κατοπινή του απόσπαση στο Τμήμα Αρχαιοτήτων της Ύπατης Αρμοστείας (Πηγή: ΥΠ.ΠΟ./Δ.Δ.Ε.Α.Μ./Τ.Δ.Ι.Α.Α.Α., κιβ. 824).

8 Το με αρ. πρωτ. 15869/23-06-1921 έγγραφο της Ύπατης Αρμοστείας (Πηγή: ΥΠ.ΠΟ./Δ.Δ.Ε.Α.Μ./Τ.Δ.Ι.Α.Α.Α., κιβ. 242, αρ. 795).

9 Το με αρ. πρωτ. 165877/07-07-1921 έγγραφο του Υπουργείου Στρατιωτικών (Πηγή: ΥΠ.ΠΟ./Δ.Δ.Ε.Α.Μ./Τ.Δ.Ι.Α.Α.Α., κιβ. 824).

10 Το με αρ. πρωτ. 21427/12-06-1921 σχέδιο εξερχομένου εγγράφου της Ύπατης Αρμοστείας (Πηγή: ΥΠ.ΠΟ./Δ.Δ.Ε.Α.Μ./Τ.Δ.Ι.Α.Α.Α., κιβ. 824).

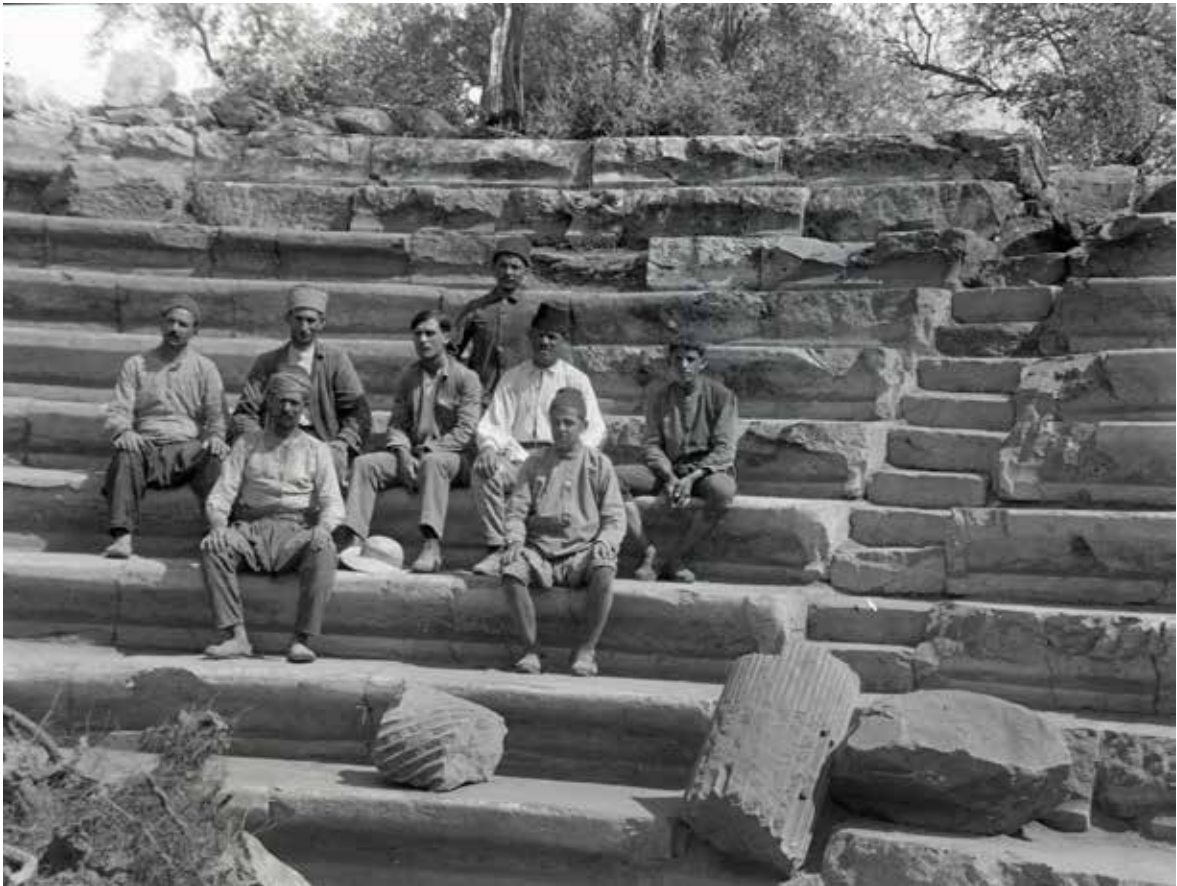
11 Το με αρ. πρωτ. 22624/21-07-1921 εισερχόμενο έγγραφο της Ύπατης Αρμοστείας στην οποία κοινοποιήθηκε (Πηγή: ΥΠ.ΠΟ./Δ.Δ.Ε.Α.Μ./Τ.Δ.Ι.Α.Α.Α., κιβ. 824).

Εικ. 4. Αύγουστος 1921, ο Νικόλαος Λάσκαρης στο κοίλο του Γεροντικού κατά τη διάρκεια της ανασκαφής (Πηγή: Κουρουνιώτης 1921–1922α, 46 εικ. 32).

ξεκίνησε στις 07 Ιουλίου, την πρώτη ημέρα της απόσπασής του από τον στρατό, και διήρκεσε ως τις 29 Αυγούστου 1921 (Κουρουνιώτης 1921–1922α). Στο διάστημα αυτό, οι δύο αρχαιολόγοι ανέσκαψαν στην αρχαία αγορά και στο Γεροντικόν (βουλευτήριο) της πόλης με τη βοήθεια του αρχιεργάτη Στρατή Ευστρατίου, του πιστού κλητήρα του Τμήματος, Μουσά Νυστακάκη –Τουρκοκρητικού στην καταγωγή– και με τη συμμετοχή 20 τροφίμων του γειτονικού σωφρονιστικού καταστήματος, που εργάζονταν με τη συγκατάθεσή τους και με «λογικὸν ἡμερομίσθιον» και εποπτεύονταν από ένοπλους φρουρούς (Κουρουνιώτης 1921–1922β, 227· Πασχαλίδης 2022, 454–55· Πασχαλίδης κ.ά. 2022, 63).¹² Ανάμεσα στις γυάλινες φωτογραφικές πλάκες από την ανασκαφή της Νύσας, που σώζονται στο Φωτογραφικό Αρχείο του Τμήματος Αρχαιοτήτων Σμύρνης, αναγνωρίσαμε τη μορφή του Νικόλαου Λάσκαρη δύο φορές. Πρόκειται για δύο εικόνες που δημοσιεύθηκαν στην πολυσέλιδη αναφορά του Κουρουνιώτη για την ανασκαφή της Νύσας στο *Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον*. Η πρώτη φωτογραφία απεικονίζει τον Λάσκαρη μόνο του στο εσωτερικό του Γεροντικού, κατά τη διάρκεια της ανασκαφής. Ο αρχαιολόγος ανακάθεται καλοντυμένος, ανάμεσα στα χώματα και τα γκρεμισμένα μέλη του υστερορωμαϊκού κτιρίου (Εικ. 4). Είναι απορροφημένος στο ανασκαφικό του ημερολόγιο και δεν κοιτάει προς τον φακό (Κουρουνιώτης 1921–1922α, 46, εικ. 32). Η δεύτερη φωτογραφία απεικονίζει πάλι το κοίλον του Γεροντικού (Εικ. 5). Ο Λάσκαρης κάθεται στο μέσον μιας ομάδας επτά Τούρκων, πιθανότατα των εργατών

12 Οι χειρώνακτες, δηλαδή οι εργάτες των τριών συστηματικών ανασκαφών των Ελλήνων αρχαιολόγων τα καλοκαίρια του 1921 και του 1922, ήταν ως επί το πλείστον Τούρκοι. Στα σκάμματα των Κλαζομενών και της Παλαιάς Εφέσου (σημ. *Agasoluğ*), τα οποία διηύθυναν οι Γ. Οικονόμος και Γ. Σωτηρίου αντίστοιχα, εργάστηκαν Έλληνες και Τούρκοι εργάτες, καθώς και Τούρκοι αιχμάλωτοι πολέμου. Στις ανασκαφές των Κουρουνιώτη και Λάσκαρη στην αρχαία Νύσα, οι εργάτες ήταν Τούρκοι τρόφιμοι του κοντινού σωφρονιστικού καταστήματος των «νέων κινητῶν φυλακῶν ἐν Σουλτάν Χισάρ», όπως προκύπτει από το φάκελο «Περὶ τῆς λειτουργίας τῶν νέων κινητῶν φυλακῶν στὸ Σουλτάν Χισάρ/1922», όπου και το με αρ. πρωτ. 1784/708 έγγραφο της Ελληνικής Διοίκησης Σμύρνης/Διεύθυνση Δικαιοσύνης/Τμήμα Ποινικῆς Δικαιοσύνης Διοικήσεως Φυλακῶν, με τρία συνημμένα, προς τον Κ. Κουρουνιώτη Τμηματάρχη του Αρχαιολογικού Τμήματος (Πηγή: ΥΠ.ΠΟ./Δ.Δ.Ε.Α.Μ./Τ.Δ.Ι.Α.Α.Α., κιβ. 242, αρ. 795).

Εικ. 5. Αύγουστος 1921, ο Νικόλαος Λάσκαρης και επτά εργάτες της ανασκαφής στα εδώλια του *Ιεροντικού* (Ψηφιακή μετατροπή από γυάλινη πλάκα αρνητικού. Πηγή: Φωτογραφικό Αρχείο Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου).

της ανασκαφής, που ήταν όλοι τους ελαφροποινίτες της γειτονικής φυλακής και φορούν τις χαρακτηριστικές ενδυμασίες της εποχής (Κουρουνιώτης 1921–1922α, 66, εικ. 53). Ο αρχαιολόγος είναι ο μόνος που δεν κοιτάει προς το φακό και που δεν φοράει φέσι αλλά καπέλο, ακουμπισμένο μπροστά στα πόδια του. Δεν φοράει τα γυαλιά του που γνωρίζουμε από μεταγενέστερες φωτογραφίες και μισοκλείνει τα μάτια με τον χαρακτηριστικό τρόπο ενός μύωπα. Ήταν ακριβώς είκοσι χρονών και έδειχνε γεροδεμένος και υγιής. Στην ανασκαφή αυτή ο Λάσκαρης πρέπει να επέδειξε ιδιαίτερο ζήλο για κάθε τι. Σύμφωνα με τον Κουρουνιώτη, διέπρεψε στη συλλογή και παραβολή των κειμένων των πολυάριθμων επιγραφών που εντοπίστηκαν στο πεδίο και ήταν στην πλειονότητά τους δημοσιευμένες από τους προηγούμενους ερευνητές της Νύσας (Κουρουνιώτης 1921–1922α, 78· Παυλή 2014, 82).

Με την επιστροφή από τη Νύσα και την εγκατάστασή του στη Σμύρνη, ο Νικόλαος Λάσκαρης έγινε ο στενότερος συνεργάτης του Κουρουνιώτη, αναλαμβάνοντας χρέη γραμματέα του πρωτοκόλλου. Επιπλέον, δεν σταμάτησε στιγμή να αποστέλλεται εκτός έδρας, προκειμένου να διεκπεραιώνει με τη φυσική του παρουσία ποικίλες υπηρεσιακές ανάγκες. Στις 7 Σεπτεμβρίου, ο Λάσκαρης πήρε εντολή από τον Ύπατο Αρμοστή να μεταβεί στο Γκιαούργκιο (αρχ. Νέα Κολοφώνα) προκειμένου να παραλάβει μαζί με τον εγκατεστημένο εκεί φύλακα αρχαιοτήτων, Ανδρέα Χατζηφωτίου, τα ευρήματα της αδειοδοτημένης ανασκαφής της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής Αθηνών στο αρχαίο Νότιον.¹³ Με την επιστροφή του, ο Λάσκαρης κατέθεσε το πρωτόκολλο παραλαβής των αντικειμένων που συνέταξε στα γαλλικά.¹⁴ Στις 15 Σεπτεμβρίου ο Λάσκαρης εντάλθηκε να μεταβεί στις

13 Το με αρ. πρωτ. 208/07-09-1921 σχέδιο εγγράφου του Αρχαιολογικού Τμήματος (Πηγή: ΥΠ.ΠΟ./Δ.Δ.Ε.Α.Μ./Τ.Δ.Ι.Α.Α.Α., κιβ. 824).

14 Το με αρ. πρωτ. 216/Αύγουστος 1921 χειρόγραφο πρωτόκολλο δύο σελίδων παράδοσης-παραλαβής (Πηγή: ΥΠ.

Ερυθρές προκειμένου να συναντήσει τον έκτακτο επιμελητή αρχαιοτήτων, Ν. Κωσταρέλλο, να επιθεωρήσει τις αρχαιότητες που βρίσκονταν εκεί και να λάβει τα αναγκαία μέτρα για την προστασία τους.¹⁵ Σε έγγραφο του Κ. Κουρουνιώτη με ημερομηνία 24 Σεπτεμβρίου, αναφέρεται πως ο Λάσκαρης κατέθεσε στο Τμήμα Αρχαιοτήτων Σμύρνης, ένα χάλκινο αγαλμάτιο Ερμή ρωμαϊκών χρόνων, που είχε παραλάβει από τον Υποδιοικητή Κρήνης.¹⁶

Σε επόμενο έγγραφο με ημερομηνία 30 Σεπτεμβρίου, ο Κουρουνιώτης ζητά από την Ανωτέρα Διοίκηση αιχμαλώτων να στείλει τον απαραίτητο ιματισμό στους εργάτες της ανασκαφής Παλαιάς Εφέσου, επικαλούμενος έκθεση του Λάσκαρη για την άθλια κατάστασή τους, καθώς ο νεαρός επιμελητής είχε προλάβει να μεταβεί και εκεί για την εποπτεία των εργασιών.¹⁷ Στις 20 Οκτωβρίου ο Λάσκαρης τηλεγραφεί στον Κουρουνιώτη από την Έφεσο με θέμα την μεταφορά μεγάλων γλυπτών στη Σμύρνη.¹⁸ Τον Οκτώβριο ή τον Νοέμβριο του 1921 ο Λάσκαρης και ο Κουρουνιώτης πήγαν μαζί σε μια αποστολή εκτός έδρας. Όπως πληροφορούμαστε από την εντολή αποζημίωσης των οδοιπορικών εξόδων τους με ημερομηνία 11 Δεκεμβρίου,¹⁹ είχαν ταξιδέψει σε Έφεσο, Αϊδίνι, Ναζιλί και Σουλτάν Χισάρ (αρχ. Νύσα), για ποικίλες εργασίες και προκειμένου ο Λάσκαρης να φωτογραφίσει αρχαιότητες, καθώς, όπως φαίνεται, είχε μάθει τον χειρισμό των φωτογραφικών συσκευών. Σε αυτήν την αποστολή πρέπει να επισκέφθηκαν με τη συνοδεία μικρής μονάδας του στρατού και με τον φωτογράφο Α. Πετρίτση τα αρχαία Μάσταυρα, όπου εντόπισαν και φωτογράφησαν το γυμνάσιο, τα λείψανα της οχύρωσης, το ρωμαϊκό αμφιθέατρο και άλλα εντυπωσιακά ερείπια (Εικ. 6). Στις 14 Δεκεμβρίου ο Λάσκαρης βρισκόταν στο Αϊδίνι για να παραλάβει από τον τοπικό διευθυντή των σιδηροδρόμων τις απεσταλμένες αρχαιότητες από το Σουλτάν Χισάρ, το Αγιασουλούκ και το Ναζιλί.²⁰ Την ίδια ημέρα ο Κουρουνιώτης, με εντολή του Υπάτου Αρμοστή, ενημέρωσε τον αντιπρόσωπο της Ελληνικής Διοίκησης στο Ουσάκ πως επίκειται η επίσκεψη του επιμελητή Λάσκαρη, με σκοπό να μεριμνήσει για τις αρχαιότητες της περιφέρειας και να συγκεντρώσει τις πιο αξιόλογες.²¹ Στις 16 Δεκεμβρίου ενημερώθηκε για τον ίδιο λόγο και ο φρούραρχος του Γκεντίτζ,²² ενώ την επομένη ημέρα, ο Κουρουνιώτης επικοινωνήσε εκ νέου «έπειγόντως» με τον αντιπρόσωπο στο Ουσάκ για να υποδεχτεί τον Λάσκαρη το Σάββατο 18 του μηνός.²³ Όπως πληροφορούμαστε από την αναφορά του Κουρουνιώτη προς τη Γενική Γραμματεία της Αρμοστείας, με ημερομηνία 23 Μαρτίου 1922, η επίσκεψη του Λάσκαρη στην περιφέρεια του Ουσάκ διήρκεσε ως τον Ιανουάριο και δεν καρποφόρησε. Ανέφερε πως η βαρυχειμωνία εμπόδιζε τον υφιστάμενό του να περισυλλέξει κάθε αξιόλογη αρχαιότητα και για τον λόγο αυτό πρότεινε να μεταβεί εκεί ο ίδιος μετά το Πάσχα, όταν ο καιρός «θα είναι ευνοϊκότερος».²⁴ Σε

ΠΟ./Δ.Δ.Ε.Α.Μ./Τ.Δ.Ι.Α.Α.Α., κιβ. 824).

15 Τα σχέδια εγγράφων α) με αρ. πρωτ. 212/15-09-1921 του Τμήματος και υπογραφή Κουρουνιώτη «έντολη του Υπάτου Αρμοστού» και β) με αρ. πρωτ. 230/28-09-1921 του Τμήματος με υπογραφή του Υπάτου Αρμοστή και κάλυψη των οδοιπορικών της εκτός έδρας αποστολής (Πηγή: ΥΠ.ΠΟ./Δ.Δ.Ε.Α.Μ./Τ.Δ.Ι.Α.Α.Α., κιβ. 824).

16 Το με αρ. πρωτ. 223/1921 σχέδιο εγγράφου του Τμήματος και υπογραφή Κουρουνιώτη «έντολη του Υπάτου Αρμοστού» (Πηγή: ΥΠ.ΠΟ./Δ.Δ.Ε.Α.Μ./Τ.Δ.Ι.Α.Α.Α., κιβ. 824).

17 Το με αρ. πρωτ. 257/1921 σχέδιο εγγράφου του Τμήματος Αρχαιοτήτων Σμύρνης και υπογραφή Κουρουνιώτη «έντολη του Υπάτου Αρμοστού» (Πηγή: ΥΠ.ΠΟ./Δ.Δ.Ε.Α.Μ./Τ.Δ.Ι.Α.Α.Α., κιβ. 824).

18 Το με αρ. πρωτ. 245/1921 τηλεγράφημα του Τμήματος Αρχαιοτήτων Σμύρνης (Πηγή: ΥΠ.ΠΟ./Δ.Δ.Ε.Α.Μ./Τ.Δ.Ι.Α.Α.Α., κιβ. 242).

19 Το με αρ. πρωτ. 288/1921 σχέδιο εγγράφου του Τμήματος Αρχαιοτήτων Σμύρνης και υπογραφή Υπάτου Αρμοστή, με μονογραφή Κουρουνιώτη στο περιθώριο για την αποζημίωση οδοιπορικών εξόδων Λάσκαρη και το με αρ. πρωτ. 287/1921 σχέδιο εγγράφου, ομοίως για την αποζημίωση Κουρουνιώτη (Πηγή: ΥΠ.ΠΟ./Δ.Δ.Ε.Α.Μ./Τ.Δ.Ι.Α.Α.Α., κιβ. 824).

20 Το με αρ. πρωτ. 293/1921 σχέδιο εγγράφου του Τμήματος Αρχαιοτήτων Σμύρνης (Πηγή: ΥΠ.ΠΟ./Δ.Δ.Ε.Α.Μ./Τ.Δ.Ι.Α.Α.Α., κιβ. 824).

21 Το σχέδιο εγγράφου με αρ. πρωτ. 294/1921 του Τμήματος Αρχαιοτήτων Σμύρνης (Πηγή: ΥΠ.ΠΟ./Δ.Δ.Ε.Α.Μ./Τ.Δ.Ι.Α.Α.Α., κιβ. 824).

22 Το σχέδιο εγγράφου με αρ. πρωτ. 299/1921 του Τμήματος Αρχαιοτήτων Σμύρνης (Πηγή: ΥΠ.ΠΟ./Δ.Δ.Ε.Α.Μ./Τ.Δ.Ι.Α.Α.Α., κιβ. 824).

23 Το σχέδιο εγγράφου με αρ. πρωτ. 300/1921 του Τμήματος Αρχαιοτήτων Σμύρνης (Πηγή: ΥΠ.ΠΟ./Δ.Δ.Ε.Α.Μ./Τ.Δ.Ι.Α.Α.Α., κιβ. 824).

24 Το σχέδιο εγγράφου του Κωνσταντίνου Κουρουνιώτη με αρ. πρωτ. 65/1922 του Τμήματος Αρχαιοτήτων Σμύρνης (Πηγή: ΥΠ.ΠΟ./Δ.Δ.Ε.Α.Μ./Τ.Δ.Ι.Α.Α.Α., κιβ. 872).

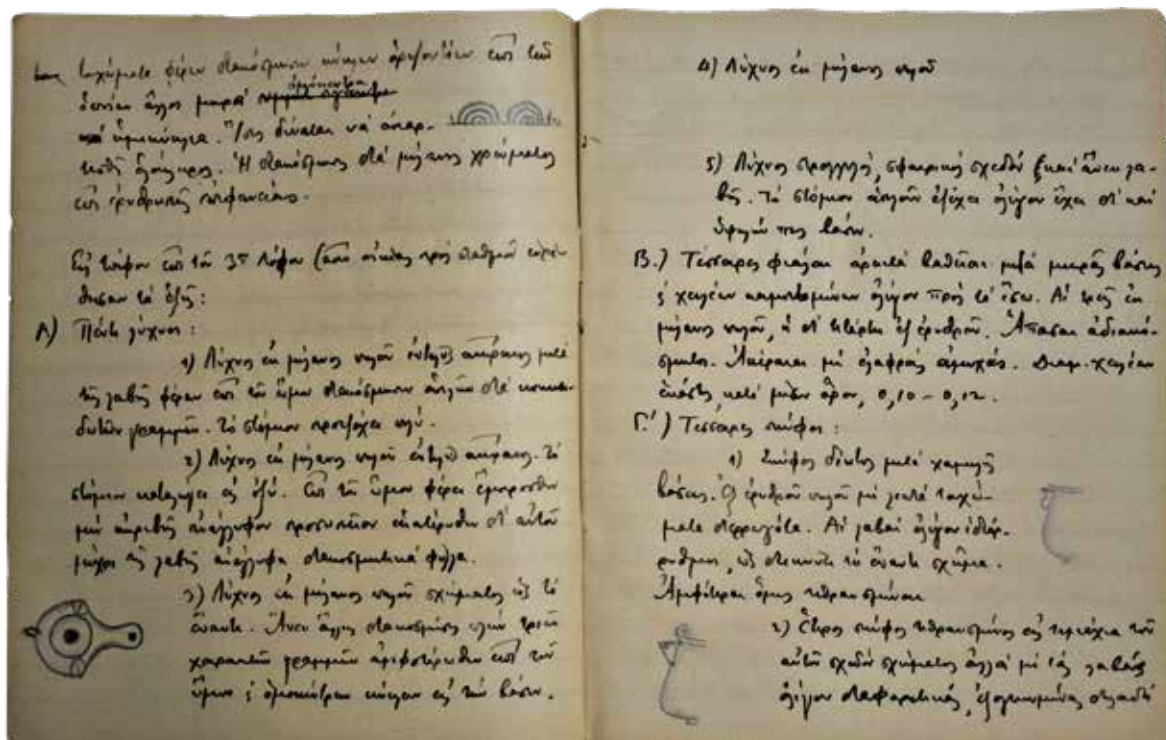

Εικ. 6. Μάσταουρα, Οκτώβριος ή Νοέμβριος 1921. Άποψη του ρωμαϊκού αμφιθεάτρου από τον φακό του Α. Πετρίτση (Ψηφιακή μετατροπή από γυάλινη πλάκα αρνητικού. Πηγή: Φωτογραφικό Αρχείο Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου).

μεταγενέστερη έκθεσή του ο Κουρουνιώτης κατέγραψε πως ο Λάσκαρης του είχε περιγράψει μεταξύ άλλων «μέτα μελανώτερα χρώματα τήν ἔκλυσιν καί τήν διαφθοράν τοῦ στρατοῦ μας, ὀλίγον μετὰ τήν ἐπιστροφήν τοῦ ἐξ Αγκύρας» (Κουρουνιώτης 1925, 409), δίνοντας ἔτσι μια ἔμμεση μαρτυρία για τὴν κατάσταση που επικρατοῦσε στο στράτευμα, μετὰ ἀπὸ τὴν πολύνεκρη εκστρατεία στον Σαγγάριο τὸν Αὐγούστο του 1921.

Απὸ τα μέσα Μαρτίου ως τα μέσα του Απριλίου του 1922, ο Νικόλαος Λάσκαρης ἀνέλαβε να εποπτεύσει τὴν ἀμερικανικὴ ἀνασκαφὴ τῶν Σάρδεων, που ξεκίνησε ἐκ νέου μετὰ ἀπὸ διακοπὴ οκτῶ ἐτῶν ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ καθηγητῆ του Πανεπιστημίου του Princeton, Theodore Leslie Shear (1880–1945). Στὸ πλαίσιο τῆς ἐργασίας τοῦ συνῆταξε ἓνα θαυμάσιο ἡμερολόγιο με τὸν κατάλογο τῶν σπουδαιότερων νομισμάτων που ἦρθαν στο φῶς, τῶν ταφικῶν συνόλων τοῦ νεκροταφείου, τῶν πιο περίτεχνων κεράμων καὶ κεραμικῶν πλακῶν, μεγάλου ἀριθμοῦ ἀγγείων καὶ ὀρισμένων κοσμημάτων (Εικ. 7). Ωστόσο, ἓνα δυσάρεστο γεγονός ἐρίξε τὴν βαριά σκιά τοῦ στη νομιμότητα τῶν πραγμάτων. Στις 12 Απριλίου ο Λάσκαρης ἀπέστειλε μια τετρασέλιδη ἀναφορά στον Προϊστάμενό του, σὴν ὁποία ἔκανε μνεία για παρεμπόδιση τῆς ἐποπτείας τοῦ ἐκ μέρους τῶν ἀνασκαφῶν καὶ για ἓνα ἀκραίο περιστατικό που συνέβη ἐκεῖνη τὴν ἡμέρα.²⁵ Ὅπως ἀναφέρει, ὁ διευθυντὴς τῆς ἀνασκαφῆς μετέφερε δύο ευμεγέθη κιβώτια στον σιδηροδρομικὸ σταθμό, προκειμένου να ἀποσταλοῦν στη Σμύρνη. Ὅταν ἐρωτήθηκε για τὸ περιεχόμενό τους, εἶπε ψέματα καὶ ἀρνήθηκε τὸν ἐλεγχό. Με τὴ συνδρομὴ τοῦ στρατοῦ, τα κιβώτια ἀνοίχτηκαν καὶ ἀποδείχθηκε πως εἶχαν σημαντικές ἀρχαιοτῆτες που προορίζονταν για παράνομη ἐξαγωγή. Ὁ Λάσκαρης κατὰσχεσε τα κιβώτια καὶ δὲν ἀπέφυγε τὸν διαπληκτισμό με τὸν κραταῖο Shear, που τοῦ δήλωσε πως δὲν ἀναγνωρίζει τὴ δικαιοδοσία τοῦ Τμήματος Ἀρχαιοτήτων Σμύρνης ἐπὶ τῶν ευρημάτων.

25 Ἡ χειρόγραφη ἐπιστολή, με δυσανάγνωστο ἀρ. σελίδας (καὶ ὄχι πρωτοκόλλου) πιθανῶς 491 ἢ 497 τοῦ Τμήματος Ἀρχαιοτήτων Σμύρνης (Πηγή: ΥΠ.ΠΟ./Δ.Δ.Ε.Α.Μ./Τ.Δ.Ι.Α.Α.Α., κιβ. 242, ἀρ. 795).

Εικ. 7. Απόσπασμα από το χειρόγραφο ημερολόγιο του Νικόλαου Λάσκαρη με την καταγραφή των κεραμικών ευρημάτων της ανασκαφής των Αμερικανών στις Σάρδεις (Πηγή: ΥΠ.ΠΟ./Δ.Δ.Ε.Α.Μ./Τ.Δ.Ι.Α.Α.Α.).

Στο τέλος του γράμματος, ο νεαρός αρχαιολόγος ζητά ακριβείς οδηγίες «ἐπὶ τοῦ πρακτέου», θεωρώντας δέον να συστήσουν τη διακοπή της ανασκαφικής άδειας. Την επομένη ημέρα ο Τμηματάρχης Κουρουνιώτης του απάντησε εγγράφως ως εξής: «Εμποδίσαντες μεταφορὰν ἀρχαίων ἐπράξατε συμφώνως δοθείσας ὁδηγίας. Ἀναμείνατε νεωτέρας διαταγὰς».²⁶ Στο διοικητικό αρχείο του Τμήματος Αρχαιοτήτων Σμύρνης περιλαμβάνεται ὅλη η διπλωματική και υπηρεσιακή αλληλογραφία του συμβάντος, που κατέληξε στην απόλυτη ικανοποίηση των αμερικανικών απαιτήσεων καθ' ὑπόδειξη του ελληνικού Υπουργείου Εξωτερικών και του ίδιου του Πρωθυπουργού, Δημητρίου Γούναρη (Goode 2007, 35–6, 39).

Εν τω μεταξύ, η Στρατιά της Μικράς Ασίας δεν έπαψε να ανακαλεί τον Λάσκαρη στην υπηρεσία. Με έγγραφό του προς το Υπουργείο των Στρατιωτικών, ο Υπουργός Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως ζητά στις 12 Απριλίου την αναστολή στράτευσης του αποσπασμένου στη Σμύρνη στρατιώτη και την επιστροφή του στην Ελευσίνα, που είχε απομείνει χωρίς αρχαιολόγο. Στις 28 Απριλίου, ο Υπουργός των Στρατιωτικών διαβίβασε το έγγραφο στον Ὑπατο Αρμοστή, προκειμένου να εισηγηθεί ἐπὶ τοῦ θέματος.²⁷ Φαίνεται πως ο Λάσκαρης εξασφάλισε τη συνέχιση της στρατιωτικής του απόσπασης στο Τμήμα Αρχαιοτήτων Σμύρνης και απέφυγε ως το τέλος του 1922 τη στράτευση.

Καθ' ὅλο το διάστημα της Ελληνικής Κατοχής και Διοίκησης Ζώνης Σμύρνης, έφταναν στο Επιτελείο του Στρατού αναφορές των προϊσταμένων πολλών στρατιωτικών μονάδων για αρχαιότητες σε κίνδυνο, κάνοντας επιτακτική την ανάγκη αυτοψίας και περισυλλογής τους από αρχαιολόγους (Κουρουνιώτης 1921–1922γ, 3· 1925, 393). Στις 27 Απριλίου ο Ὑπατος Αρμοστής ζήτησε από τον Κουρουνιώτη να μεταβεί «μετὰ τοῦ ἐπιμελητοῦ ἀρχαίων Νικ. Λάσκαρη εἰς Οὐσάκ, Ἀφιόν Καραϊσάκ, κ.λπ.» για να περισυλλέξει τις κινητές

²⁶ Το με αρ. πρωτ. 77/1922 σχέδιο εγγράφου (Πηγή: ΥΠ.ΠΟ./Δ.Δ.Ε.Α.Μ./Τ.Δ.Ι.Α.Α.Α., κιβ. 824).

²⁷ Αρ. πρωτ. και των δύο εισερχομένων: 128/1922 του Τμήματος Αρχαιοτήτων Σμύρνης. Το έγγραφο ανάκλησης του Λάσκαρη στην Ελευσίνα συνέταξε και προσυπέγραψε ο Έφορος και Προϊστάμενος του Αρχαιολογικού Τμήματος του Υπουργείου, Νικόλαος Κυπαρίσσης (Πηγή: ΥΠ.ΠΟ./Δ.Δ.Ε.Α.Μ./Τ.Δ.Ι.Α.Α.Α., κιβ. 824).

Εικ. 8. Στιγμιότυπο από το οδοιπορικό των Ελλήνων αρχαιολόγων τον Μάιο και τον Ιούνιο του 1922 στις ανατολικές παρυφές της Ελληνικής Διοίκησης Σμύρνης. Στάση στο χωριό Εμερτζίκ (Ψηφιακή μετατροπή από γυάλινη πλάκα αρνητικού. Πηγή: Φωτογραφικό Αρχείο Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου).

αρχαιότητες και να φροντίσει για την αποστολή τους στη Σμύρνη,²⁸ ώστε να κατατεθούν στο σχεδιαζόμενο «μέγα Μικρασιατικόν Μουσείον», του οποίου ο πυρήνας υπήρχε ήδη εκεί χάρη στην πολύτιμη αρχαιολογική συλλογή της Ευαγγελικής Σχολής (Κουρουνιώτης 1921–1922γ, 3^ο για την αρχαιολογική συλλογή ή το «Μουσείον» της Ευαγγελικής Σχολής, βλ. Γκικάκη 2012, 6^ο Πασχαλίδης 2022, 459 και σημ. 5 και 463–64). Την ίδια ημέρα απέστειλε ενημέρωση «πρὸς τὴν Στρατιὰν Μικρᾶς Ἀσίας» για κάθε δυνατή διευκόλυνση της επιχείρησης.²⁹ Ο Νικόλαος Λάσκαρης αναζήτησε και προσκόμισε από τον στρατό τους απαραίτητους χάρτες³⁰ και, όπως αφηγείται μισό αιώνα αργότερα ο Πάννης Αναγνωσταράς, εισηγήθηκε στον Κουρουνιώτη την απόσπαση του επιμελητή αρχαιοτήτων και στενού του φίλου, Ευστράτιου Παρασκευαΐδη, που υπηρετούσε ως στρατιώτης στο 3/40 Ευζωνικό, προκειμένου να συνδράμει στο έργο τους (Αναγνωσταράς 1973, 350). Οι τρεις αρχαιολόγοι διήλθαν ολόκληρη τη γραμμή της παράταξης του ελληνικού στρατού και επισκέφθηκαν όλα σχεδόν τα χωριά από το Ισικλή του Μαιάνδρου, το Ουσάκ, το Αφιόν Καραχισάρ, την Κιουτάχεια, το Εσκή Σεχίρ, την Προύσα έως τα Μουδανιά, αρχικά σιδηροδρομικώς και κατόπιν συνοδεία στρατιωτικής μονάδας για την ασφάλειά τους (Εικ. 8) και επί κλειστού οχήματος του στρατού (Κουρουνιώτης 1925). Στους δύο μήνες

28 Το με αρ. πρωτ. 89/1922 έγγραφο του Τμήματος Αρχαιοτήτων Σμύρνης (Πηγή: ΥΠ.ΠΟ./Δ.Δ.Ε.Α.Μ./Τ.Δ.Ι.Α.Α.Α., κιβ. 824).

29 Το με αρ. πρωτ. 97/1922 έγγραφο του Τμήματος Αρχαιοτήτων Σμύρνης (Πηγή: ΥΠ.ΠΟ./Δ.Δ.Ε.Α.Μ./Τ.Δ.Ι.Α.Α.Α., κιβ. 824).

30 Τα με αρ. πρωτ. 110/1922 και 112/1922 έγγραφα του Τμήματος Αρχαιοτήτων Σμύρνης (Πηγή: ΥΠ.ΠΟ./Δ.Δ.Ε.Α.Μ./Τ.Δ.Ι.Α.Α.Α., κιβ. 824).

Εικ. 9. Από αριστερά προς τα δεξιά: Ευστράτιος Παρασκευαΐδης, Κωνσταντίνος Κουρουνιώτης και Νικόλαος Λάσκαρης σε στιγμιότυπο από το αρχαιολογικό τους οδοιπορικό στην Ανατολία, τον Μάιο και τον Ιούνιο του 1922 (Ψηφιακή μετατροπή από γυάλινη πλάκα αρνητικού. Πηγή: Φωτογραφικό Αρχείο Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου).

του επίπону και επικίνδυνου οδοιπορικού (Μάιος-Ιούνιος 1922, βλ. Κουρουνιώτης 1925, 394) εντόπισαν αναρίθμητους αρχαιολογικούς χώρους και μνημεία. Συνέλεξαν περί τα διακόσια επιτύμβια ανάγλυφα, επιγραφές και βυζαντινά αρχιτεκτονικά μέλη, που φρόντισαν να αποσταλούν στη μεγάλη στρατιωτική αποθήκη της Πούντας στη Σμύρνη τον Αύγουστο του 1922 και στην αποθήκη του σιδηροδρομικού σταθμού των Μουδανιών (Κουρουνιώτης 1921–1922γ, 3–4), εργασία που ανέλαβε και έφερε εις πέρας ο Ευστράτιος Παρασκευαΐδης.³¹

Το Φωτογραφικό Αρχείο του Τμήματος περιλαμβάνει μια γυάλινη πλάκα αρνητικού, που απαθανατίζει μια στιγμή ανάπαυλας των τριών πρωταγωνιστών εκείνης της ιστορικής επιχείρησης (Εικ. 9). Στέκονται ο ένας δίπλα στον άλλον, μπροστά από ένα ξύλινο κτίσμα σε κάποιο χωριό της Ανατολίας. Ο Παρασκευαΐδης, σαν άγαλμα σε αντίρροπη στάση, είναι ντυμένος στρατιωτικά, με το χαρακτηριστικό αμπέχονο κουμπωμένο ως το λαιμό και το αριστερό χέρι στην τσέπη. Είναι αδύνατος και φαίνεται ταλαιπωρημένος. Ο κατά μία γενιά μεγαλύτερος του Κουρουνιώτης στέκεται στη μέση και φαίνεται ήρεμος και σοβαρός. Φοράει ένα άβολο κοστούμι, φθαρμένα παπούτσια και κρατά μεγάλη ομπρέλα στο αριστερό του χέρι. Ο Νικόλαος Λάσκαρης στα δεξιά είναι εντελώς διαφορετικός. Έχει πυκνά και καλοχτενισμένα μαλλιά, φοράει γυαλιά οράσεως που αντανακλούν το φως και κρύβουν το βλέμμα του. Έχει κοντό, περιποιημένο μουστάκι κατά τη μόδα της εποχής, φοράει ένα καινούργιο αμπέχονο, καλοσιδερωμένο παντελόνι, καθαρά και ανοιχτόχρωμα παπούτσια. Με το δεξί κρατάει ένα εξίσου ανοιχτόχρωμο ελαφρύ, πλατύγυρο καπέλο και με το αριστερό μια σχεδιοθήκη με λαβή. Φοράει ρολόι στον αριστερό καρπό και δακτυλίδι στο μικρό του δάκτυλο. Είναι γεροδεμένος και φαίνεται ξεκούραστος.

Ο Ιούλιος του 1922 βρήκε τον Λάσκαρη στη Σμύρνη. Στις 16 του μηνός στάλθηκε στην Έφεσο για να ξεναγήσει τον Ουλαμό Εφέδρων Κορδελιού.³² Κατόπιν αφοσιώθηκε στην προετοιμασία της δεύτερης ανασκαφικής περιόδου της Νύσας. Ο προϊστάμενός του είχε φροντίσει από τον Απρίλιο του ίδιου έτους

31 Το με αρ. πρωτ. 122/21-06-1922 έγγραφο του Τμήματος (Πηγή: ΥΠ.ΠΟ./Δ.Δ.Ε.Α.Μ./Τ.Δ.Ι.Α.Α.Α., κιβ. 824).

32 Τα με αρ. πρωτ. 158 και 159/1922 έγγραφα του Τμήματος Αρχαιοτήτων Σμύρνης (Πηγή: ΥΠ.ΠΟ./Δ.Δ.Ε.Α.Μ./Τ.Δ.Ι.Α.Α.Α., κιβ. 824).

να τον ορίσει οικονομικό υπόλογο της ανασκαφής, πιστώνοντάς του 200 χάρτινες τούρκικες λίρες για την μισθοδοσία των εργατών.³³ Στις 10 Ιουλίου ο Γενικός Γραμματέας της Αρμοστείας ενημέρωσε τον φρούραρχο του Σουλτάν Χισάρ για την άφιξη των Κουρουνιώτη και Λάσκαρη «έντὸς τῆς προσεχοῦς ἑβδομάδος».³⁴ Στις 22 Ιουλίου, ο Κουρουνιώτης απέστειλε σύντομο μήνυμα στον Φρούραρχο, ως εξής: «Ερχόμεθα Κυριακὴν χάρι τῆς ἀνασκαφῆς Νύσης»,³⁵ κάτι που όμως δεν έμελλε να γίνει ἔτσι ακριβώς.

«Ἡ γενομένη κατ'Ἰούλιον καὶ Αὐγουστον τοῦ 1922 ἐν Νύσῃ ἐργασία δὲν ἦτο τόσο ἐυχάριστος ὡς ἡ τοῦ προηγηθέντος ἔτους, μολονότι ἡ ἐπιχειρήσις ἡτοιμάσθη ὑπὸ τὰς καλλίστας συνθήκας. ... Αἰσθητὴ ἦτο μόνον ἡ ἀπουσία τοῦ ἀσθενήσαντος αἰφνιδίως πρὸ τῆς ἐνάρξεως τῆς ἀνασκαφῆς ἐπιμελητοῦ ἀρχαιοτήτων Λάσκαρι, τοῦ ὁποίου ἡ συμμετοχὴ εἰς τὴν διεξαγωγὴν τῆς ἐργασίας τόσο πολῦτιμος εἶχεν ἀποδειχθῇ κατὰ τὸ προηγθὲν ἔτος. Μεθ' ὅλα ταῦτα, ὡς εἶπον ἤδη, ἡ ἀνασκαφὴ εὐθύς ἐξ ἀρχῆς δὲν ἦτο εὐχάριστος.»

Με αυτά τα λόγια ξεκινά η επίσημη αναφορά του Κωνσταντίνου Κουρουνιώτη για τη δεύτερη και τελευταία ανασκαφική περίοδο στη Νύσα του Μαιάνδρου (Κουρουνιώτης 1921–1922β, 227), κάνοντας σαφές πως η απουσία του στενού του συνεργάτη τού στοίχισε πολύ. Ο Λάσκαρης ασθένησε αιφνιδίως και σε τέτοιο βαθμό που φαίνεται πως δεν ήταν δυνατή η συμμετοχή του στην ανασκαφή, ἔστω και με καθυστέρηση. Από το αρχείο του Τμήματος προκύπτει πως στο εξής η κύρια απασχόλησή του πίσω στη Σμύρνη ήταν η τήρηση του βιβλίου πρωτοκόλλου που συνέγραφε ο ίδιος ως την τελευταία καταχώρηση στις 21 Αυγούστου 1922, η οποία αφορούσε τις αποζημιώσεις και τις μισθοδοσίες του προσωπικού.³⁶ Εν τω μεταξύ, στις 19 Αυγούστου, ἑξι ἡμέρες μετά από την κατάρρευση του μετώπου και την άτακτη υποχώρηση της Στρατιάς, ο Αριστείδης Στεργιάδης είχε αποστείλει με το εμπιστευτικό πρωτόκολλο επείγουσα οδηγία προς όλες τις Υπηρεσίες της Αρμοστείας να συσκευάσουν ἅπαντα τα αρχεῖα τους και να ετοιμαστούν οι δημόσιοι υπάλληλοι των περιφερειῶν προς αναχώρηση «εἰς πρώτην διαταγὴν» (Ροδάς 1950, 335–36· Βλάσσης 2022, 138). Ο Κουρουνιώτης πληροφορήθηκε την οδηγία αργοπορημένα, με αποτέλεσμα να κλείσει την ανασκαφή μόλις μια ἡμέρα πριν από την υποχώρηση του στρατού από τη διπλανή γραμμὴ του Μαιάνδρου (Κουρουνιώτης 1921–1922β, 228 και σημ. 2). Ὡς εκ τούτου, εἶναι πολύ πιθανόν ἐκεῖνες τις ἡμέρες ο Λάσκαρης, στην αρχὴ μόνος του και κατόπιν μαζί με τον Κουρουνιώτη και τον Μουσά Νυστακάκη, τὸν ἐμπιστο Τουρκοκρητικὸ κλητῆρα του Τμήματος, να οργάνωσαν τον γρήγορο και προσεκτικὸ ἐγκιβωτισμὸ του πολῦτιμου διοικητικὸ και φωτογραφικὸ ἀρχεῖο του Τμήματος, να φρόντισαν για τὴν ἀσφάλιση των ἀρχαιολογικῶν ἀποθηκῶν στην Πούντα και στο Μουσεῖο της Ευαγγελικῆς Σχολῆς και να προετοιμάστηκαν για να φύγουν.

Δεν γνωρίζουμε τις λεπτομέρειες της αναχώρησης του Νικόλαου Λάσκαρη από τη Σμύρνη στις μέρες του μαύρου Αυγούστου του 1922. Σύμφωνα με τις αυστηρές οδηγίες του Αρμοστή, οι κατώτεροι υπάλληλοι διατάχθηκαν να επιβιβαστούν στα πλοία στις 25 του μηνός, ενώ οι ανώτατοι ορίστηκε να φύγουν στις 26 με το πολεμικὸ πλοῖο «Νάξος», με το οποίο αναχώρησε ο Κωνσταντῖνος Καραθεοδωρὴ και κατὰ πάσα πιθανότητα ο Κωνσταντῖνος Κουρουνιώτης (Τιβέριος 2023, 66). Ο τελευταῖος, φεύγοντας από τη Σμύρνη, ἐμπιστεύτηκε τα κλειδιά του σπιτιοῦ του στον Νυστακάκη, ο οποίος ἦταν ο τελευταῖος ἄνθρωπος που ἀποχαίρεται.³⁷ Κατ' ἐξαίρεση της ἐγκυκλίου του Ὑπατου Αρμοστή «Περὶ μὴ ἐξαγωγῆς ἀρχαιοτήτων ἀπὸ τὴν Ζώνη Σμύρνης»,³⁸

33 Το σχέδιο Απόφασης Ὑπατου Αρμοστή χωρίς ἀριθμὸ πρωτοκόλλου, ἀλλὰ με ἀρ. σελίδας 335 του Τμήματος Αρχαιοτήτων Σμύρνης (Πηγή: ΥΠ.ΠΟ./Δ.Δ.Ε.Α.Μ./Τ.Δ.Ι.Α.Α.Α., κιβ. 242 ἀρ. 795).

34 Το με ἀρ. πρωτ. 168/1922 ἔγγραφο του Τμήματος Αρχαιοτήτων Σμύρνης. Το χειρόγραφο ἔχει συνταχθεῖ ἀπὸ τον Λάσκαρη και φέρει τὴ μονογραφὴ του Κουρουνιώτη (Πηγή: ΥΠ.ΠΟ./Δ.Δ.Ε.Α.Μ./Τ.Δ.Ι.Α.Α.Α., κιβ. 824).

35 Το με ἀρ. πρωτ. 179/1922 ἔγγραφο του Τμήματος Αρχαιοτήτων Σμύρνης. Στην ανασκαφὴ συμμετείχε ο σπουδαῖος ἀρχιεργάτης Αθανάσιος Απέργης, ὅπως συνάγεται ἀπὸ το με ἀρ. πρωτ. 149/09-07-1922 ἔγγραφο του Τμήματος Αρχαιοτήτων Σμύρνης (Πηγή: ΥΠ.ΠΟ./Δ.Δ.Ε.Α.Μ./Τ.Δ.Ι.Α.Α.Α., κιβ. 824).

36 Το με ἀρ. 195/1922 Πρωτόκολλον Αρχαιολογικῆς Υπηρεσίας Ὑπατης Αρμοστείας Σμύρνης 1921-1922 (Πηγή: ΥΠ.ΠΟ./Δ.Δ.Ε.Α.Μ./Τ.Δ.Ι.Α.Α.Α., κιβ. 824).

37 Το με ἀρ. πρωτ. 306/30-07-1924 ἔγγραφο του Προξενείου Ελλάδος στη Σμύρνη Τσούλη κ.ά. (υπὸ ἐκδ.) (Πηγή: ΥΠ.ΠΟ./Δ.Δ.Ε.Α.Μ./Τ.Δ.Ι.Α.Α.Α., κιβ. 677Α, φάκελος «Προσωπικά Κ. Κουρουνιώτη»).

38 Το με ἀρ. πρωτ. 16553/06-06-1920 σχέδιο Εγκυκλίου της Ὑπατης Αρμοστείας (Πηγή: ΥΠ.ΠΟ./Δ.Δ.Ε.Α.Μ./Τ.Δ.Ι.Α.Α.Α., κιβ.

Εικ. 10. Το με αρ. κατ. ΕΑΜ Γ 3523 αγαλμάτιο γυμνής Αφροδίτης που έφερε από την Μικρά Ασία στην Αθήνα ο Νικόλαος Λάσκαρης (Ψηφιακή μετατροπή από γυάλινη πλάκα αρνητικού. Πηγή: Φωτογραφικό Αρχείο Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου).

που υπηρέτησαν με απόλυτη συνέπεια επί τρία χρόνια όλοι οι Έλληνες αρχαιολόγοι, φεύγοντας φαίνεται πως ο καθένας πήρε μαζί του από ένα φορητό αντικείμενο. Μια πράξη που είτε συνέβη συμπτωματικά είτε κατόπιν μιας σιωπηλής συνεννόησης (Πασχαλίδης 2022, 461–62). Ο Κουρουνιώτης έφερε στην Αθήνα το με αρ. κατ. ΕΑΜ Γ 3485 μαρμάρινο άγαλμα παιδιού από τη Νύσα, που έγινε γνωστό ως *Προσφυγάκι*. Ο Γεώργιος Σωτηρίου, που είχε αποπλεύσει με τη σύζυγό του στις 21 του μηνός, είχε πάρει μαζί του το με αρ. κατ. ΒΜ 1565/Τ98 θραύσμα λίθινου διακοσμημένου θωρακίου από την Παλαιά Έφεσο (Δημητρακοπούλου-Σκυλογιάννη 2006). Ο Ευστράτιος Παρασκευαΐδης, που είχε προηγουμένως αποσταλεί από τον Κουρουνιώτη στα Μουδανιά για να παραλάβει αρχαία, έφερε μαζί του στην Αθήνα το με αρ. κατ. ΕΑΜ Χ 15066 χάλκινο αγαλματίδιο Ηρακλή από την Προύσα.³⁹ Ο Νικόλαος Λάσκαρης επέλεξε να πάρει μαζί του τον γυμνό κορμό μιας μικρής ολόλευκης μαρμάρινης Αφροδίτης (Εικ. 10), που ταυτίστηκε πρόσφατα από την Δρ. Χρυσάνθη Τσούλη στις αποθήκες του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου (Καστριώτης 1924–1925, 30, αρ. 22).⁴⁰

242 αρ. 795).

39 Σύμφωνα με τον Αναγνωσταρά (1973, 350), ο Παρασκευαΐδης «διέσωσε όσα ευρήματα ήταν δυνατόν να μετακινηθούν» και τα παρέδωσε στην Αθήνα, βλ. Βαλέτας 1973, 390· Καλλιπολίτης 1973, 359, που αναφέρει «ένα κασόνι γεμάτο με αρχαία ευρήματα» που παρέδωσε στο ΕΑΜ· Μηλιάδης 1973, 348. Ωστόσο, η πληροφορία ελέγχεται, καθώς δεν επιβεβαιώνεται ως τώρα από τα σχετικά αρχεία και την τεκμηρίωση των Συλλογών του Μουσείου.

40 Πρόκειται για το με αρ. κατ. ΕΑΜ Γ 3523 αγαλμάτιο γυμνής Αφροδίτης, που θα δημοσιευθεί προσεχώς από τη συνάδελφο, Δρ. Χρυσάνθη Τσούλη, επιμελήτρια του Τμήματος Συλλογής Έργων Γλυπτικής του ΕΑΜ.

Εικ. 11. Φθινόπωρο του 1922. Στιγμιότυπο από την επίσκεψη στο μεγάλο θέατρο της Επιδαύρου της παρέας των *κάπως φωτισμένων*. Καθισμένοι στα αριστερά της κλίμακας, ο Γ. Μηλιάδης (κάτω) και ο Ν. Λάσκαρης (επάνω). Στη βάση της κλίμακας κάθεται η Σ. Παπασπυρίδη, μετέπειτα Καρούζου. Στα δεξιά διακρίνονται καθιστοί στα εδώλια, η Ε. Βαρούχα (πάνω), ο Ε. Παρασκευαΐδης (μέσον) και ο Χ. Καρούζος (κάτω). Όρθιος στέκεται ο Σ. Μαρινάτος (Πηγή: Αρχείο Πάννη Μηλιάδη).

4. ΜΕΤΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗ. ΕΠΙΜΕΛΗΤΗΣ Α΄ ΤΑΞΕΩΣ ΣΤΗΝ ΕΛΕΥΣΙΝΑ ΚΑΙ ΣΤΟ ΕΘΝΙΚΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ

Το φθινόπωρο του 1922 ο Νικόλαος Λάσκαρης είχε επιστρέψει στην Αθήνα από «τὸ μόνον τῆς ζωῆς του ταξίδιον». Είχε ήδη προβιβαστεί σε επιμελητὴ α΄ τάξεως⁴¹ και υπηρετούσε στο ΕΑΜ και στην Ελευσίνα εναλλάξ. Ήταν η εποχή που επανασυνδέθηκε με την παρέα των πολύτιμων φίλων και συναδέλφων του, όπως προκύπτει από μια σειρά φωτογραφιών από εκδρομές της «μικρῆς ομάδας τῶν κάπως φωτισμένων», ὅπως τους είχε χαρακτηρίσει η Σέμνη Καρούζου (Καρούζου 1984, 12). Παραταγμένη στα εδώλια του μεγάλου θεάτρου της Επιδαύρου (Εικ. 11), είναι η πρώτη χρυσή γενιά των Ελλήνων αρχαιολόγων του 20οῦ αἰώνα. Καθισμένοι στα αριστερά της κλίμακας εικονίζονται: ο Πάννης Μηλιάδης (κάτω) και ο Νικόλαος Λάσκαρης (επάνω). Στη βάση της κλίμακας κάθεται η Σέμνη Παπασπυρίδη, μετέπειτα Καρούζου. Στα δεξιά διακρίνονται καθιστοί στα εδώλια η Ειρήνη Βαρούχα (πάνω), ο Ευστράτιος Παρασκευαΐδης (μέσον) και ο Χρήστος Καρούζος (κάτω). Όρθιος στέκεται ο Σπυρίδων Μαρινάτος. Οι παλιοί και στενοί φίλοι Λάσκαρης και Παρασκευαΐδης φοράνε ακριβῶς τα ίδια σακάκια, με τα οποία είχαν φωτογραφηθεῖ στα βάθη της Ανατολίας μερικούς μήνες πριν (πρβλ. Εικ. 9

41 Φάκελος «Επιμελητές, Φύλακες» (Πηγή: ΥΠ.ΠΟ./Δ.Δ.Ε.Α.Μ./Τ.Δ.Ι.Α.Α., κιβ. 774Δ).

Εικ. 12. Φθινόπωρο του 1922. Ο Γ. Μηλιάδης, ο Χ. Καρούζος, η Σ. Παπασπυρίδη και ο Ν. Λάσκαρης απεικονίζονται στην κορυφή της μυκηναϊκής γέφυρας του Αρκαδικού Αργολίδας (γέφυρα της Καζάρμας) (Πηγή: Αρχείο Γιάννη Μηλιάδη).

με Εικ. 11), ο μεν Παρασκευαΐδης το φθαρμένο στρατιωτικό του αμπέχονο με τις επωμίδες, ο δε Λάσκαρης το άνετο και ολοκαίνουργιο δικό του. Από εκείνη την ημέρα σώζονται δύο ακόμη φωτογραφίες. Στην πρώτη από αυτές (Εικ. 12), ο Γ. Μηλιάδης, ο Χ. Καρούζος, η Σ. Παπασπυρίδη και ο Ν. Λάσκαρης απεικονίζονται στην κορυφή της μυκηναϊκής γέφυρας του Αρκαδικού Αργολίδας (γέφυρα της Καζάρμας). Στη δεύτερη (Εικ. 13), ο Ε. Παρασκευαΐδης, ο Σ. Μαρινάτος, ο Ν. Λάσκαρης, η Ε. Βαρούχα, ο Γ. Μηλιάδης και ένας συνοδός τους με πλήκιο αρχαιοφύλακα στέκονται στην όχθη μιας λίμνης που καθρεφτίζει τις μορφές τους. Σε μια διαφορετική εκδρομή της παρέας, φωτογραφήθηκαν εν πλω από αριστερά προς τα δεξιά οι Σ. Μαρινάτος, Ε. Παρασκευαΐδης, Ν. Λάσκαρης, Ν. Καρούζος και Γ. Μηλιάδης (Εικ. 14). Αμφότερες οι εκδρομές πρέπει να έγιναν το φθινόπωρο του 1922 και όχι πολύ αργότερα, καθώς από τους πρώτους μήνες του 1923 η παρέα σκόρπισε σε κάθε σημείο της χώρας, λόγω υπηρεσιακών μεταθέσεων. Σε όλες τις λήψεις, ο Νικόλαος Λάσκαρης έχει έκφραση σοβαρή και κάπως αφηρημένη και είναι εμφανώς πιο αδύνατος –σχεδόν ισχνός– σε σχέση με τις φωτογραφίες του της Μικράς Ασίας.

Ο Λάσκαρης πρέπει να επέστρεψε στα υπηρεσιακά του καθήκοντα μετά από την οριστική απόλυσή του από τον στρατό το καλοκαίρι ή το φθινόπωρο του 1923. Εργάστηκε στην έδρα της οργανικής του θέσης, στο Μουσείο της Ελευσίνας, όπου δεν φαίνεται να διενήργησε ανασκαφές. Κατέγραψε έναν μεγάλο αριθμό

Εικ. 13. Φθινόπωρο του 1922. Ο Ε. Παρασκευαΐδης, ο Σ. Μαρινάτος, ο Ν. Λάσκαρης, η Ε. Βαρούχα, ο Γ. Μηλιάδης και ένας συνοδός τους με πλήκιο αρχαιοφύλακα στέκονται στην όχθη μιας λίμνης (Πηγή: Αρχείο Γιάννη Μηλιάδη).

κεραμικών ευρημάτων διαφόρων περιόδων από τον αρχαιολογικό χώρο. Οι καρτέλες της καταγραφής του που σώζονται έως σήμερα, υπήρξαν πολύτιμο εργαλείο για την δημοσίευση μέρους του υλικού αυτού από τη Σέμνη Παπασπυρίδη μετά τον θάνατό του. Όπως ανέφερε η ίδια, «*Τὰ ἀγγεῖα τῆς Ἐλευσίνος εἶχε μελετήσῃ ὁ ἀλυσμόνητος συνάδελφος Ν. Λάσκαρης, ὅστις ἐπρόφθασε νὰ συντάξῃ ἐπιστημονικὸν κατάλογον τῶν προϊστορικῶν, γεωμετρικῶν καὶ μέρους τῶν μελανόμορφων. Μετὰ τὸν θάνατον ἐκείνου, ὁ κ. Κουρουνιώτης ἀνέθεσεν εἰς ἐμὲ τὴν δημοσίευσιν τῶν ἐρυθρόμορφων καὶ λευκῶν.*» (Παπασπυρίδη 1924–1925, 1 υποσ. 1).

Το ίδιο έτος, ο Λάσκαρης εργάστηκε και στο ΕΑΜ, κατά πάσα πιθανότητα στη Συλλογή Έργων Γλυπτικής. Ενισχυμένος από την ερευνητική ορμή των αρχαιολόγων της γενιάς του, που ενθάρρυνε ο Διευθυντής του Μουσείου, Κωνσταντίνος Κουρουνιώτης, ο Λάσκαρης καταπιάστηκε με ένα εξαιρετικά ενδιαφέρον θέμα. Πρόκειται για το επιστημονικό του πόνημα με τίτλο, «*Μορφαὶ ἱερέων ἐπὶ ἀρχαίων μνημείων*» (Εικ. 15), στο οποίο αναδείχθηκε η μεθοδολογική, ερμηνευτική και αποδεικτική του δεινότητα (Λάσκαρης 1923). Ο Νικόλαος Λάσκαρης ήταν ο δευτερότοκος γιος ενός σεβαστού ιερέα του Αμαρουσίου. Η επιλογή του ερευνητικού του θέματος, στο οποίο επιδόθηκε με όλες του τις δυνάμεις, θα μπορούσε να συνιστά ένα συνειδητό δώρο ή μια ασυνείδητη αναφορά στον δικό του γεννήτορα.

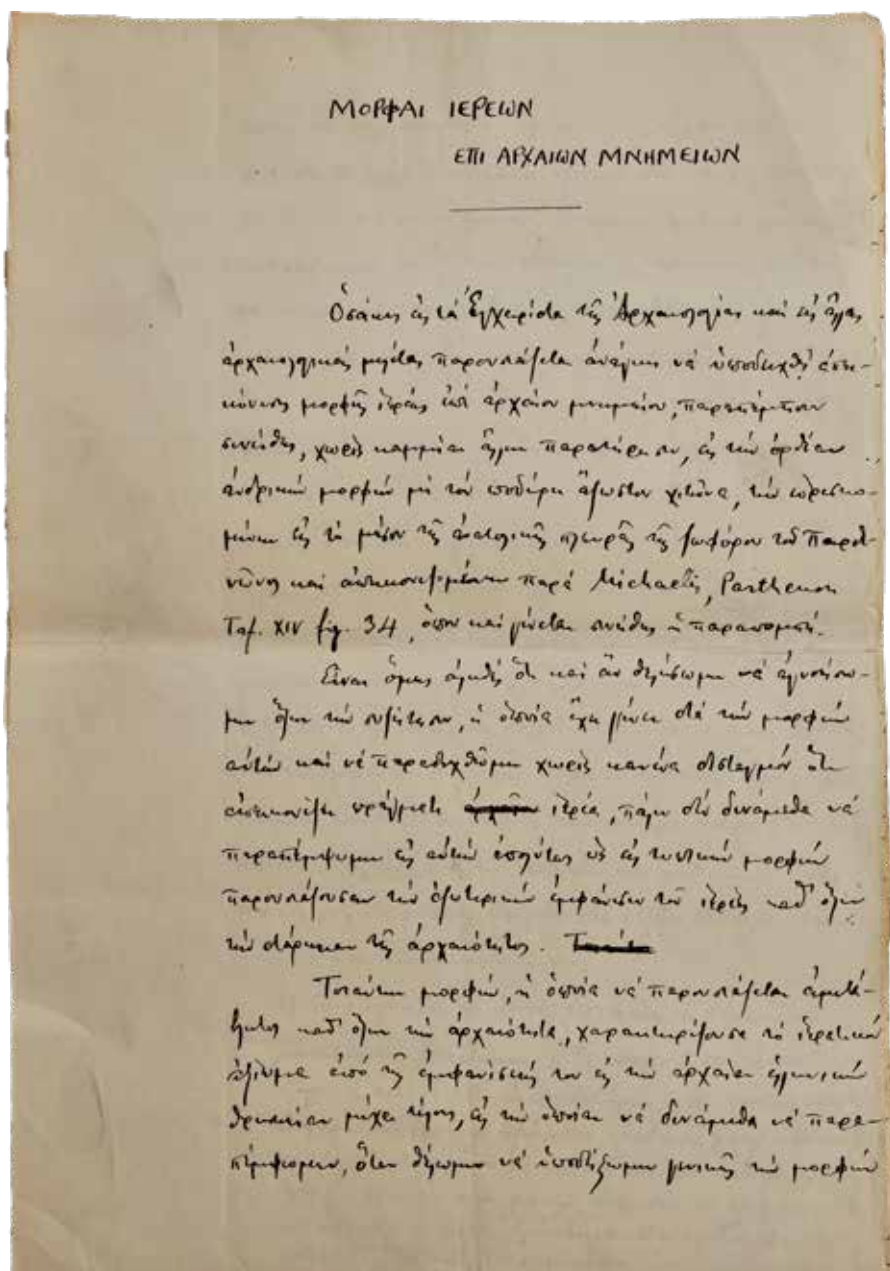
Εικ. 14. Φθινόπωρο του 1922. Εικονίζονται εν πλώ από αριστερά προς τα δεξιά οι Σ. Μαρινάτος, Ε. Παρασκευαΐδης, Ν. Λάσκαρης, Ν. Καρούζος και Γ. Μηλιάδης (Πηγή: Αρχείο Γιάννη Μηλιάδη).

5. Ο ΘΑΝΑΤΟΣ ΤΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΛΑΣΚΑΡΗ

Ο Νικόλαος Λάσκαρης αυτοκτόνησε το απόγευμα της Δευτέρας 3 Νοεμβρίου 1924. Για μια ολόκληρη εβδομάδα ο αθηναϊκός τύπος κάλυψε το θέμα με εκτενή ρεπορτάζ. Διαφωτιστικό για τις τελευταίες ώρες της ζωής του είναι το άρθρο της Βραδυής στο φύλλο της Τετάρτης 5 Νοεμβρίου, με τίτλο «Η Αυτοκτονία του αρχαιολόγου Νικ. Λάσκαρη. Μερικά άγνωστα λεπτομέρεια», που περιλαμβάνει μικρή φωτογραφία του (Εικ. 16).

«Ὡς σχεσε μέ τήν αὐτοκτονίαν τοῦ ἀτυχοῦς ἀρχαιολόγου Νικ. Ἀγ. Λάσκαρη ἐγνώσθησαν αἱ κάτωθι νεώτεροι λεπτομέρειαι: Ὀλίγας ἡμέρας μετά τήν ἐπιστροφὴν τοῦ ἐξ Ἑλευσίνος, ὅπου εἶχε ἀποσταλῆ πρὸς ἐνέργειαν ἀνασκαφῶν, ὁ Λάσκαρης ἦτο κατηφὴς καὶ εἰς τοὺς ἐρωτῶντας αὐτὸν περὶ τοῦ αἰτίου δὲν ἔδιδε καμμίαν ἀπάντησιν. Ὁ Λάσκαρης τὴν πρωίαν τῆς ἡμέρας, καθ' ἣν ἐτερμάτισε τὸν βίον του, μετέβη εἰς τὸ ἐντὸς τοῦ Πολυτεχνείου (sic) Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον, ὅπου εἰργάζετο καὶ ἐτακτοποίησε διάφορα ἔγγραφα. Ἐκεῖ⁴² τὸν ἐπεσκέφθη καὶ ὁ φίλος καὶ συνάδελφός του κ. Ἰωάννης Μηλιάδης, πρὸς τὸν ὅποιον ὁ ἀτυχὴς νέος δὲν ἠθέλησε νὰ εἴπῃ τίποτε περὶ τῶν αἰτίων τῆς δυσθυμίας του. Ὁ κ. Μηλιάδης συνωμίλησε μετ' αὐτοῦ περὶ διαφόρων ὑπηρεσιακῶν ζητημάτων καὶ κατόπιν τὸν ἀφῆκε. Ὁ Λάσκαρης ἐπέβη τὴν 12^{ην} καὶ ¼ τῆς ἀμαξοστοιχίας τοῦ σιδηροδρόμου Κηφισίας καὶ

42 Τα γραφεῖα του Διευθυντή, των εφόρων και των επιμελητῶν του ΕΑΜ ἦταν ἀμέσως μετὰ τον πρόδομο (Φραγκουλοπούλου 2018, 128), συγκεκριμένα στο δυτικὸ μισὸ της σημερινῆς αἴθουσας 5 των νεολιθικῶν ἀρχαιοτήτων.

Εικ. 15. Η πρώτη σελίδα του χειρόγραφου επιστημονικού πονήματος του Ν. Λάσκαρη με τίτλο «Μορφάι ιερέων επί αρχαίων μνημείων» (Πηγή: Διοικητικό Αρχείο του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου).

κατηυθύνθη εἰς τὴν ἐν Ἀμαρουσίῳ οἰκίαν του. ἀφού δέ ἔφαγε μετὰ τῶν οἰκείων του, ἀπε-
σύρθη εἰς τὸ δωμάτιον τῶν γονέων του καὶ τὴν 4ην μ. μ. ηὐτοκτόνησε.» (Βραδυνή 5 Νοεμ-
βρίου 1924, ἐξώφυλλο).

Στο ίδιο ἄρθρο αναγράφεται πως

«Ἡ κηδεὶα τοῦ ἀτυχοῦς νέου ἐγένετο χθὲς τὸ ἀπόγευμα ἐκ τοῦ ναοῦ τῆς Κοιμήσεως τῆς
Θεοτόκου ἐν Ἀμαρουσίῳ, παρακολουθούντος ἀπείρου πλήθους κόσμου. Παρέστησαν κατ'
αὐτὴν πάντες οἱ συνάδελφοί του καὶ πλεῖστοι ἄνθρωποι τῶν γραμμάτων. Ἐπὶ τῆς σοροῦ τοῦ
νεκροῦ εἶχον κατατεθῆ περὶ τοὺς 15 στέφανοι καὶ σταυροὶ μεταξύ τῶν ὁποίων διεκρίνετο ὁ
στέφανος τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, τῶν συμμαθητῶν του, τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσεί-
ου, τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ τμήματος τοῦ ὑπουργείου τῆς Παιδείας (...) Ἐπιτάφιον ἐξεφώνησεν
ὁ ἔφορος τῶν ἀρχαιοτήτων κ. Ν. Κεραμόπουλος, (sic)».

Εικ. 16. «Ο αυτοκτονήσας αρχαιολόγος Λάσκαρης» στο εξώφυλλο της Βραδυλής της 5ης Νοεμβρίου 1924.

Όπως προκύπτει από την ανταπόκριση της Βραδυλής, η εξόδιος ακολουθία του Νικόλαου Λάσκαρη έγινε στην εκκλησία που λειτουργούσε ο πατέρας του, ιερέας Αγαθοκλής Λάσκαρης. Στην κηδεία παρέστησαν μεταξύ άλλων όσοι από τους συμφοιτητές και συναδέλφους του βρίσκονταν στην Αθήνα,⁴³ αγαπημένοι φίλοι που δύο χρόνια πριν είχαν φωτογραφηθεί μαζί στις εκδρομές τους. Πιστεύουμε πως τον επικήδειο λόγο εκφώνησε ο Διευθυντής του ΕΑΜ Κωνσταντίνος Κουρουνιώτης και όχι ο Αντώνιος Κεραμόπουλλος, ο οποίος δεν ήταν πια έφορος Αττικής και Μεγαρίδος –όπως λανθασμένα αναγράφεται– αλλά είχε παραιτηθεί και εκλεγεί στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (Πετράκος 2013, Μέρος II, 33 αρ. 31). Επιπλέον, η Βραδυλή στο φύλλο της προηγούμενης ημέρας είχε περιπέσει ξανά στο ίδιο λάθος, αναγράφοντας εσφαλμένα τον Κεραμόπουλλο ως έφορο Μικράς Ασίας, αντί για τον Κουρουνιώτη (Βραδυλή 4 Νοεμβρίου 1924, Β' έκδοση, σ. 5).

6. ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Το επιστημονικό άρθρο του Νικόλαου Λάσκαρη με τίτλο «Μορφαί ιερέων επί αρχαίων μνημείων» δημοσιεύθηκε στο ετήσιο περιοδικό του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως, *Αρχαιολογικόν Δελτίον*, τόμος 8 (1923), που τυπώθηκε στην Αθήνα το 1925. Ο εκδοτικός φορέας επέστρεψε ταχυδρομικά

43 Το 1924 ο Ε. Παρασκευαΐδης υπηρετούσε ως καθηγητής στη Μυτιλήνη (Πετράκος 2013, Μέρος II, 43, αρ. 50) και ο Σ. Μαρινάτος υπηρετούσε στον στρατό (Πετράκος 2013, Μέρος II, 45, αρ. 52). Στην Αθήνα βρίσκονταν οι Χ. Καρούζος, Σ. Παπασπυρίδης, Γ. Μηλιάδης και Ε. Βαρούχα.

στον συγγραφέα το χειρόγραφο του και έναν μικρό αριθμό ανατύπων του άρθρου του, για να τα χαρίσει όπου επιθυμεί, όπως συνέβαινε παραδοσιακά με τα επιστημονικά πονήματα ως την εποχή που έγιναν ψηφιακά. Το χειρόγραφο (Εικ. 15) και τα ανάτυπα έφτασαν στη διεύθυνση του γραφείου του, στο ΕΑΜ, λίγους μήνες μετά από τον θάνατό του και παραμένουν εδώ, φυλαγμένα και ασφαλή έως σήμερα.

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Ευχαριστώ θερμά την Προϊσταμένη του Τμήματος Διαχείρισης Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων της Διεύθυνσης Διαχείρισης Εθνικού Αρχείου Μνημείων του ΥΠ.ΠΟ., Δρ. Αθηνά Χατζηδημητρίου και την αρχαιολόγο του ίδιου Τμήματος, Δρ. Σοφία Φραγκουλοπούλου, για την άδεια μελέτης του σχετικού αρχειακού υλικού και τη θερμή τους βοήθεια σε κάθε τι. Εκφράζω τις θερμές μου ευχαριστίες στις συναδέλφους μου, αρχαιολόγους του ΕΑΜ Δρ. Χρυσάνθη Τσούλη και Δρ. Μαρία Χιδίρογλου για την πολύτιμη ερευνητική μας συμπόρευση στο χρονικό του Τμήματος Αρχαιοτήτων Σμύρνης. Οφείλω ευχαριστίες στην Προϊσταμένη του Τμήματος Συλλογής Έργων Γλυπτικής του ΕΑΜ, Δρ. Δέσποινα Ιγνατιάδου, για τον εντοπισμό του χειρόγραφου αρχαιολογικού πονήματος του Ν. Λάσκαρη με τίτλο «Μορφαί ιερέων επί αρχαίων μνημείων», το οποίο έθεσε υπόψιν μου. Ευχαριστώ θερμά τον φίλο θεατρολόγο και σκηνοθέτη, Βασίλη Κοσμόπουλο, για τη διάθεση φωτογραφιών από το προσωπικό αρχείο του Γιάννη Μηλιάδη, το οποίο του εμπιστεύθηκε η προγονή του, κα Ρένα Χαρβαλιά. Ευχαριστώ θερμά τον αναπληρωτή καθηγητή Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας του ΕΚΠΑ και μελετητή της ιστορίας του Αμαρουσίου, Γιώργο Πάλλη, για την παροχή στοιχείων σχετικών με τον ιερέα Αγαθοκλή Λάσκαρη και την υπόδειξη του οικογενειακού τάφου στο κοιμητήριο Αμαρουσίου. Είμαι ευγνώμων στον ποιητή Σαμσών Ρακά και στον Ιστορικό Τέχνης Κίμωνα Θεοδώρου, δημιουργούς του Μουσείου Νεοελληνικής Αυτοχειρίας στον χώρο Τέχνης Sozopolis, για τον εντοπισμό και τη διάθεση των αποσπασμάτων εφημερίδων από τον Νοέμβριο του 1924 με θέμα την αυτοχειρία του Νικόλαου Λάσκαρη. Ευχαριστώ θερμά την επί δεκαετίες επιμελήτρια αρχαιοτήτων της Ελευσίνας, αξιότιμη κα Καλλιόπη Παπαγγελή, για τις πληροφορίες που μου παρείχε σχετικά με το έργο του Νικόλαου Λάσκαρη στο εκεί Μουσείο. Τέλος, είμαι ευγνώμων στα ανίψια του Νικόλαου Λάσκαρη, Μυρσίνη Παραρά, Νικόλαο Λάσκαρη και Μαριέττα Λάσκαρη, για την τιμή της γνωριμίας μας και την παροχή πολύτιμων πληροφοριών για την οικογένειά τους. Το κείμενο αυτό αποτελεί σύντομη ενός εκτεταμένου άρθρου για τη ζωή και το θάνατο του Νικόλαου Λάσκαρη που υποβλήθηκε προς δημοσίευση στο περιοδικό, *Το Μουσείον*, τεύχος 8 (2014-2022) εκδόσεων ΟΔΑΠ.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αναγνωσταράς, Γ. 1973. «Μνήμη Στρατή Παρασκευαΐδη». *Αιολικά Γράμματα* 17 τ. Γ': 349–51.
- Βαλέτας, Γ. 1973. «Στρατής Παρασκευαΐδης ο Λεσβαδιώτης, αληθινός καλλιτέχνης και κριτικός». *Αιολικά Γράμματα* 17 τ. Γ': 385–400.
- Βλάσης, Κ.Δ. 2022. *Οι τελευταίες ημέρες του Αρμιοστή. Ο Αριστείδης Στεργιάδης και ο Αύγουστος του 1922*. Αθήνα: Εκδόσεις Οξύ.
- Γκιλάκη, Μ. 2012. «Ένας Γάλλος και ένας Έλληνας στη Σμύρνη του 19ου αι.». *Μικρασιατική Ηχώ*, Μάιος–Ιούνιος 2012: 6–7.
- Δημητρακοπούλου-Σκυλογιάννη, Ν. 2006. «586. Πλάκα». Στο *Από τη Χριστιανική Συλλογή στο Βυζαντινό Μουσείο (1884–1930), Κατάλογος Έκθεσης*. Αθήνα, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, 29 Μαρτίου 2002 – 7 Ιανουαρίου 2003, επιμ. Ο. Γκράτζιου και Α. Λαζαρίδου, 339. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.
- Goode, J.F. 2007. *Negotiating for the Past. Archaeology, Nationalism, and Diplomacy in the Middle East, 1919–1941*. Austin: University of Texas Press.
- Καλλιπολίτης, Β.Γ. 1973. «Ένας ήρωας της αρχαιολογικής επιστήμης». *Αιολικά Γράμματα* 17 τ. Γ': 355–59.
- Καρούζου, Σ. 1984. «Βιώματα και Μνημόσυνα». *ΗΟΡΟΣ* 2: 6–52.
- Καστριώτης, Π. 1924–1925. «Νέα προσκτήματα Έθνικού Μουσείου». *ArchDelt* 9 Παράρτημα: 18–35.
- Κουρουνιώτης, Κ. 1921–1922α. «Άνασκαφαι ἐν Νύση τῇ ἐπὶ Μαιάνδρῳ». *ArchDelt* 7: 1–88.
- _____. 1921–1922β. «Άνασκαφαι ἐν Νύση τῇ ἐπὶ Μαιάνδρῳ 1922». *ArchDelt* 7: 227–46.
- _____. 1921–1922γ. «Το ἔργον τῆς Ἑλληνικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ». *ArchDelt* 7 Παράρτημα: 1–6.
- _____. 1925. «Ἀρχαιολογικὸν Ταξεῖδι εἰς Μικρὰν Ἀσίαν, ἀπὸ Οὐσάκ (Τημένου Θήραι) εἰς Ἰσικλῇ (Εὐμένεια)». *Ημερολόγιον τῆς Μεγάλης Ελλάδος* τ. 4: 391–420.
- Λάσκαρης, Ν. 1923. «Μορφαι ἱερῶν ἐπὶ ἀρχαίων μνημείων». *ArchDelt* 8: 103–16.
- Lekakis, S. 2019. «Archaeology on the front line; Cultural politics and archaeological projects in the land of Ionia (1919–1922), Research Results». *Research Center for the Humanities*. <https://www.rchumanities.gr/en/stelios-lekakis/>
- Μηλιάδης, Γ. 1973. «Στρατής Παρασκευαΐδης». *Αιολικά Γράμματα* 17 τ. Γ': 347–48.
- Παπασπυρίδης, Σ. 1924–1925. «Ἐλευσινιακά Ἀγγεία». *ArchDelt* 9: 1–52.
- Πασχαλίδης, Κ. 2022. «Η αρχαιολογική δραστηριότητα του Ελληνικού Κράτους στη Μικρά Ασία από το 1919 ως το 1922: Τα πεπραγμένα και τα χαρακτηριστικά μιας παράλληλης «εκστρατείας».» Στο *Μεγάλη Ιδέα (1844–1922) Από τους εθνικούς μύθους στη φωτιά της Σμύρνης*, επιμ. Σ. Αλεξίου, 452–66. Αθήνα: Εκδόσεις Τόπος.
- Πασχαλίδης, Κ., Χ. Τσούλη, και Μ. Χιδίρογλου. 2022. «Αρχαιολογικό Ταξίδι στη Μικρά Ασία, 1921–1922». Στο *22 Ιστορίες για το '22*, επιμ. Ε. Μπενέκη, 61–7. Αθήνα: Ελληνική Αρχαική Εταιρεία.
- Παυλή, Κ. 2014. *Εἰς τὸ ὄνομα τοῦ πολιτισμοῦ. Ἡ ἰδεολογία τῶν ἀνασκαφῶν στὴ Μικρὰ Ἀσία κατὰ τὴν μικρασιατικὴν κατοχὴν ὑπὸ τῆς Ἑλλάδος (1919–1922)*. Ιωάννινα: Εκδόσεις Ισνάφι.
- Πετράκος, Β.Χ. 2013. *Πρόχειρον Ἀρχαιολογικὸν 1828–2012*. Μέρος Ι Χρονολογικό, Μέρος ΙΙ Θεματολογικό. Αθήνα: Εκδόσεις τῆς Ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας.
- Ροδάς, Μ.Λ. 1950. *Ἡ Ἑλλάδα εἰς Μικρὰν Ἀσίαν – Ἀπομνημονεύματα*. Αθήνα: Τυπογραφία Κλεισιούνη.
- Σάλτα, Μ.Γ. 2011. *Ex Oriente Lux*. Αθήνα: Ιδιωτική έκδοση.
- Τιβέριος, Μ. 2023. «Η τριχρόνη παρουσία της ελληνικής Αρχαιολογικής Υπηρεσίας στη Μικρά Ασία (1919–1922). Γνωστές και άγνωστες δράσεις». Στο *Μικρασιατικός Ελληνισμός. Εισηγήσεις των Ακαδημαϊκών: Μιχάλη Α. Τιβέριου, Χρύσας Μαλτέζου, Πασχάλη Μ. Κιτρομηλίδη*, επιμ. Ε. Σαράντη, 9–80. Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών.
- Τσούλη, Χ., Μ. Χιδίρογλου, και Κ. Πασχαλίδης. Υπό έκδ. «Τα πρόσωπα της Ελληνικής Αρχαιολογικής Υπηρεσίας στη Μικρά Ασία πριν και μετά την Καταστροφή». Στο *Πολιτισμός Μνήμη Ανώτατη Εκπαίδευση, η παρουσία και η συμβολή των προσφύγων της Μικρασιατικής Καταστροφής στην Ελλάδα του 20ού αιώνα*, επιμ. Β. Καραμανωλάκη, Λ. Λιάβα, Ε. Σταυροπούλου και Ε. Χατζηβασιλείου. Αθήνα: Εκδόσεις ΕΚΠΑ.
- Φραγκουλοπούλου, Σ. 2018. «Η ιστορική κουλτούρα των μουσειακών αφηγήσεων: τα κρατικά μουσεία στον μεσοπόλεμο (1922–1940)». Διδ. διατρ., Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών. <https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/44489>.

Αρχαιολογίες της Μικράς Ασίας, η περίπτωση της Περγάμου

Οι έρευνες, οι αναγνώσεις και χρήσεις των μνημείων στις αρχές του 20ού αιώνα

Στέλιος Λεκάκης

Ιόνιο Πανεπιστήμιο

stelios.lekakis@ionio.gr

ORCID: 0000-0002-9853-9834

ABSTRACT

Recent interest in the Greek excavations in Asia Minor (1919–1922), like most discussions of wartime archeology in Greece, focuses on a historiographical narrative of the heroic deeds of archaeologists and perhaps less on the national narrative that informs or sometimes exploits them. In this context, archeology looks like an autonomous process, emanating from the metropolis, applied to a timeless place by experts, in this case with the particularities of urgency and danger. Other, alternative, unofficial or unorthodox perspectives on monuments that may pre-exist or develop alongside the archaeological practice are missing from the discussion. Drawing from the archive of the Asia Minor campaign, in this chapter I am discussing rhetorics and actions of the local communities of Asia Minor considering heritage and also of the Greek army in the period 1919–1922.

1. ΕΜΦΩΛΕΥΜΕΝΕΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΕΣ

Το πρόσφατο ενδιαφέρον για τις ελληνικές ανασκαφές στη Μικρά Ασία, όπως άλλωστε και στις περισσότερες περιπτώσεις συζήτησης αρχαιολογίας σε καιρό πολέμου, εστιάζεται σε μια ιστοριογραφική αφήγηση των ηρωικών πράξεων των αρχαιολόγων και ίσως λιγότερο στο εθνικό αφήγημα που τις οργανώνει ή μερικές φορές τις εκμεταλλεύεται. Σε αυτό το πλαίσιο, η αρχαιολογία μοιάζει με μια αυτόνομη διαδικασία, εκπορευόμενη από τη μητρόπολη, που εφαρμόζεται επιστημονικά σε έναν άχρονο τόπο από ειδικούς με την ιδιομορφία του επείγοντος και του επικίνδυνου. Το ευρύτερο πλαίσιο, οι παλαιότερες έρευνες αλλά κυρίως οι άλλες, εναλλακτικές, ανεπίσημες ή ανορθόδοξες οπτικές για τα μνημεία που ενδέχεται να προϋπάρχουν ή να αναπτύσσονται παράλληλα με την αρχαιολογική πράξη, απουσιάζουν από τη συζήτηση.

Αντλώντας από το αρχείο της μικρασιατικής εκστρατείας, και εστιάζοντας στην πόλη της Περγάμου, στο παρόν κείμενο συζητώ τις διαφορετικές αρχαιολογίες στη Μικρά Ασία, με έμφαση στη δράση της αρχαιολογικής υπηρεσίας της Ελληνικής Διοίκησης (1919–1922) σε αντίστιξη με ρητορικές και πράξεις της (ρωμαϊκής κυρίως) κοινότητας της Περγάμου.

2. ΟΙ ΔΙΑΦΟΡΕΤΙΚΕΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΕΣ ΤΗΣ ΜΙΚΡΑΣ ΑΣΙΑΣ

Αν επιχειρούσαμε να συνθέσουμε μια σύντομη ιστορία για τη νεότερη ενασχόληση με τα μνημεία στη Μικρά Ασία, την ιστορία μιας ή περισσότερων αρχαιολογιών για την άλλη πλευρά του Αιγαίου στα νεότερα χρόνια, θα ανατρέχαμε πρώτα στα ταξίδια των περιηγητών. Αυτοί οι πλούσιοι Ευρωπαίοι –πολλές φορές επίσημοι εντεταλμένοι των Μεγάλων Δυνάμεων– επέκτειναν από τα μέσα του 17ου τα αρχαιολογικά τους ταξίδια ανατολικά της Ιταλίας προς το Αιγαίο και ευρύτερα τις δυτικές κτήσεις της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, περιγράφοντας και συχνά συλλέγοντας μνημεία (Σιμόπουλος 2008).

Στα ταξιδιωτικά τους κείμενα σημειώναν τις συναντήσεις τους με κοινότητες αυτών των τόπων που δεν τους θύμιζαν εκείνες από τα κλασικιστικά διαβάσματά τους. Συχνά όμως ήταν πρόθυμες να τους βοηθήσουν στην αρχαιοκαπηλική τους δραστηριότητα με κάποιο οικονομικό αντάλλαγμα, ενώ στις περιπτώσεις που οι κάτοικοι αντιδρούσαν, επιστρατεύονταν η χρήση βίας. Από τα μέσα του 18ου αι. λειτούργησαν στην Ευρώπη οι πρώτες μεγάλες επισκέψιμες συλλογές (Μουσείο Καπιτολίνο 1743, Βρετανικό Μουσείο 1753, Λούβρο 1791), κάνοντας τα μνημεία της ελληνορωμαϊκής αρχαιότητας περισσότερο γνωστά και ανατροφοδοτώντας το ρεύμα των –διαγκωνιζόμενων πια– ευρωπαίων επισκεπτών-συλλεκτών, που κορυφώνεται τον 19ο αι. (Λεκάκης 2006).

Εξαιτίας της παραπάνω συλλεκτικής δραστηριότητας αλλά και της ορατότητας των μνημείων στην Ευρώπη, τα αναδυόμενα συλλογικά πολιτικά υποκείμενα στην περιοχή έσπευσαν, από πολύ νωρίς, να ελέγξουν θεσμικά τις πράξεις γύρω από τα μνημεία. Ήδη στα πρώτα διατάγματα και τις εγκυκλίους, οι επαναστατικές κυβερνήσεις των Ελλήνων επισήμαναν την ανάγκη περιορισμού εξαγωγής αρχαιοτήτων (Πετράκος 1982, 27): μια έκκληση –στην ουσία λόγω των συνθηκών, παρά επιβολή– που αποκτά αρτιότερη μορφή στη Γ' Εθνική Συνέλευση στην Τροιζήνα και τον πρώτο αρχαιολογικό νόμο της Αντιβασιλείας το 1834. Στην Ελλάδα θα χρειαστούν 65 χρόνια ακόμα, με τον νόμο ΒΜΧΣΤ' (2646) το 1899, για να αφαιρεθεί το δικαίωμα ιδιοκτησίας από τους ιδιώτες και να προβλεφθούν αυστηρές ποινές σε λαθρανασκαφείς (βλ. ολόκληρα τα άρθρα Α.1 και Α.15) (Λεκάκης 2020).

Αντίστοιχα είναι και τα βήματα προστασίας στην Οθωμανική Μικρά Ασία (Çelik 2016, 125–6). Η Αυτοκρατορία χρησιμοποιεί τα μνημεία για διπλωματικούς λόγους και με μια δυτική αντίληψη του παρελθόντος οργανώνει δύο συλλογές στην Κωνσταντινούπολη, οι οποίες αποτέλεσαν τον πυρήνα του Αυτοκρατορικού Μουσείου, που ιδρύθηκε το 1868 και άνοιξε 6 χρόνια μετά (Shaw 2003). Το πρώτο συστηματικό θεσμικό πλαίσιο ορίστηκε το 1869, με τον ειδικό ιραδέ (σουλτανικό διάταγμα) για ανασκαφές και εξαγωγή ευρημάτων, που ειδάλλως απαγορεύονταν, καθώς ιδιοκτήτες τους ήταν οι ιδιώτες ιδιοκτήτες της γης. Ο νόμος ανανεώθηκε το 1874, μετά από αντιδράσεις για τις ανασκαφές του Wood στην Έφεσο (βλ. παρακάτω) και όριζε και τον διαμερισμό των ευρημάτων ανάμεσα σε ευρόντα και κράτος, ενώ αναγνώριζε και τις τοπικές αρχές υπεύθυνες για έλεγχο. Ο επόμενος νόμος, του 1906, επέκτεινε τη θεσμική προστασία σε κινητά και ακίνητα μνημεία και την ισλαμική τέχνη και απαγόρευε επί ποινών (Α.7) την εξαγωγή καταλοίπων «όλων των αρχαίων λαών που κατοίκησαν το έδαφος, που τώρα είναι Οθωμανική Αυτοκρατορία» (Α.5) (Lekakis 2023).

Οι προβλέψεις εκατέρωθεν του Αιγαίου δεν ήταν χωρίς καρκινοβασίες και ο λόγος ήταν πάντοτε ο ίδιος: η ικανοποίηση των δυτικών, οι οποίοι από τα μέσα του 19ου αι. εργάζονται συστηματικά σε ανασκαφές και μέσω των νεοπαγών ερευνητικών ιδρυμάτων (π.χ. Γαλλική Σχολή Αθηνών 1846, Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Αθηνών 1874, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα 1881, Βρετανική Σχολή Αθηνών 1886, Αυστριακό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο 1898), και οι αποικιακές και (πολιτιστικά) εξορυκτικές διαθέσεις τους περιγράφονται με ενάργεια από τον βρετανό αρχαιολόγο E.A. Gardner το 1892:

«Οι Γερμανοί μετέφεραν στο Βερολίνο τα λάφυρα της Περγάμου, έργα μιας τέχνης κάπως τρυφλής και συναισθηματικής αλλά με θαυμάσια δύναμη και ποικιλότητα. Οι Αυστριακοί έστειλαν μια καλά οργανωμένη αποστολή στη Λυκία και έφεραν πίσω ενδιαφέροντα γλυπτά ... Οι Γάλλοι έχουν ανασκάψει στη Μύρινα. Οι Αμερικανοί στην Άσσο. Ο Schliemann αποκάλυψε την πόλη κάτω από την πόλη στη θέση Hissarlik στην Τρωάδα. Ακόμη και οι Τούρκοι έχουν παρακινηθεί σε μίμηση και έχουν αποφασίσει να εξασφαλίσουν μερίδιο

στις ανακαλύψεις. Και εκτός από τις ανασκαφές, είχαμε ενεργητικούς και μορφωμένους ταξιδιώτες, που διείσδυσαν στη χώρα προς κάθε κατεύθυνση: ο Humann και ο Hirschfeld, ο Benndorf και ο Ruchstein, ο Paris και ο Sterrett, ο Ramsay και ο Hogarth έχουν προσθέσει πολλά στη γνώση μας για την ενδοχώρα της Μικράς Ασίας και τα μνημεία που παραμένουν ακόμη πάνω στην επιφάνεια του εδάφους. Στην Αγγλία αναλογεί ένα μέτριο μερίδιο σε αυτά τα επιτεύγματα. Αν είχαμε δείξει περισσότερη ζωτικότητα ή ήμασταν έτοιμοι να ξοδέψουμε χρήματα, το μερίδιό μας στα πλούσια λάφυρα των θαμμένων ελληνικών πόλεων (*the rich spoil of the buried Hellenic cities*) μπορεί να ήταν μεγάλο. Αλλά από τότε που οι ανασκαφές του Wood στην Έφεσο τελείωσαν λόγω έλλειψης κεφαλαίων, δεν έχουν πραγματοποιηθεί ανασκαφές μεγάλης έκτασης από Άγγλους στις πόλεις της ακτής» (Gardner 1892, 28–9 μτφ. του γράφοντος).

Η αρχαιοκαπηλική συνθήκη περιορίστηκε προσωρινά με τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, αλλά σύντομα η φυλλορροούσα Οθωμανική Αυτοκρατορία και η κατοχική Διοίκηση στη ζώνη της Σμύρνης (1919–1922) συνέχισαν να δίνουν άδειες, να ελέγχουν τις ξένες αρχαιολογικές αποστολές και να πιέζονται διπλωματικά για να επιτρέψουν την εξαγωγή μνημείων προς τα μουσεία της Ευρώπης και της Αμερικής. Χαρακτηριστικά παραδείγματα είναι η ανανέωση του οθωμανικού αρχαιολογικού νόμου το 1921, την περίοδο της Κατοχής της Κωνσταντινούπολης από τις συμμαχικές δυνάμεις, η οποία επέτρεπε τον διαχωρισμό των ευρημάτων (*partage*), ορίζοντας ένα τμήμα τους προς εξαγωγή από τη χώρα, και το επεισόδιο του Απριλίου 1922, όπου Αμερικανοί αρχαιολόγοι, ύστερα από αόριστες διπλωματικές πιέσεις που φτάνουν ως και τον βασιλιά Κωνσταντίνο, εξασφαλίζουν τη «μητροπολιτική» εξαγωγή 60–70 κιβωτίων (58 κατά Davis 2021) ευρημάτων από τις ανασκαφές τους στις Σάρδεις. Στην αναφορά του προς το Υπουργείο Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως (εφεξής ΥΠ.ΕΚ.Δ.Ε), ο διευθυντής του Αρχαιολογικού Τμήματος της Ελληνικής Διοίκησης Σμύρνης Κωνσταντίνος Κουρουνιώτης προσπαθεί να δικαιολογήσει το συμβάν που αντιβαίνει στην κείμενη νομοθεσία, σημειώνοντας ότι οι Αμερικανοί «*Παρέλαβον τμήμα τῶν πρὸ τοῦ πολέμου εὐρεθειῶν ἀρχαιοτήτων, αἵτινες ἐκρίθησαν μικρᾶς ἀξίας καὶ μὴ οὐσαι ἀπολύτως χρήσιμοι γιὰ τὰ μουσεῖα ἡμῶν*».¹

Ας μην ξεχνάμε ότι τη συγκεκριμένη περίοδο, η Ελλάδα βρίσκεται στη μυθικορομαντική τροχιά της Μεγάλης Ιδέας και, εκτός από την κορύφωση του στρατιωτικού της προγράμματος στη Μικρά Ασία, πασχίζει με ελάχιστο προσωπικό να προστατέψει τις εκτεθειμένες προπολεμικά αρχαιότητες, να ερευνήσει ανασκαφικά και να εφαρμόσει σχήματα αρχαιολογικής διοίκησης ίδια με την Παλαιά Ελλάδα. Σκοπός αυτής της εθνικής πρακτικής με αποικιακά εργαλεία είναι η κατασκευή της Μικράς Ασίας ως πρωταρχικής γης των Ελλήνων και της δικαιωματικής σύνδεσής της με την πολιτισμένη μητρόπολη των «δυο ηπείρων και των πέντε θαλασσών» αλλά και του εκπολιτισμού των ντόπιων (Λεκάκης 2026· Lekakis 2022).

Ενώ όμως τα συλλογικά πολιτικά υποκείμενα ανταγωνίζονται στην περίφραξη και ανάδειξη του παρελθόντος, το καθένα για τους δικούς του σκοπούς, το αρχαιολογικό αρχείο διασώζει ελάχιστα στοιχεία σχετικά με τη σχέση των ντόπιων με τα μνημεία. Αντίστοιχα, αγνοείται και το πώς η σχέση αυτή επηρεάζεται από τις θεσμικές ή τις άλλες πολιτικές για τον πολιτισμό της Μικράς Ασίας, που είδαμε παραπάνω. Στις παρακάτω ενότητες θα προσπαθήσουμε να φωτίσουμε αυτό ακριβώς το ερώτημα, εξετάζοντας Γερμανικές και Ελληνικές αρχαιολογικές δράσεις στην πόλη της Περγάμου, αλλά και σπαράγματα των αντιδράσεων των Περγαμηνών σε αυτές, μέσα στη *longue durée* της αλληλεπίδρασής τους με τις αρχαιότητες.

2.1. Η Πέργαμος και η αρχαιολογική έρευνα

Η Πέργαμος, στη βορειοδυτική Μικρά Ασία, βρίσκεται μόλις 26 χιλιόμετρα μακριά από το Αιγαίο (Δικελί/ Dikilli), αν και η άμεση πρόσβαση στη θάλασσα διακόπτεται από τα όρη Karadağ, παρέχοντας στην πόλη, και ιδιαίτερα στην ακρόπολή της, έναν ισχυρό φρουριακό χαρακτήρα (Εικ. 1).

Στην περιοχή του μυθικού βασιλείου της Τευθρανίας, η πόλη της Περγάμου, με ρίζες από την αρχαϊκή περίοδο, έγινε η πρωτεύουσα του Περγαμηνού Βασιλείου στην ελληνιστική περίοδο (Ευμένης ΙΙ 197–159 π.Χ.,

1 ΥΠ.ΠΟ./Δ.Δ.Ε.Α.Μ./Ι.Α.Α.Α, κιβ. 675γ ΑΠ 26026/22-07-1922.

Εικ. 1. Η πόλη της Περγάμου από την Ακρόπολη, 2002 (Φωτογραφία: Σ. Λεκάκης).

Άτταλος II 159–138 π.Χ., Άτταλος III 138–133 π.Χ.) και ένα από τα μεγαλύτερα πολιτιστικά κέντρα του τότε γνωστού κόσμου (Akurgal 2001, 70–1). Επί Αδριανού, η πόλη αύξησε τον πληθυσμό της και απέκτησε τους μεγάλους ναούς της, το θέατρο, το στάδιο, το αμφιθέατρο και την αγορά. Οι βυζαντινοί τη διεκδίκησαν από τους Άραβες τον 7ο αι. και ο αυτοκράτορας Μανουήλ Κομνηνός την ξαναέχτισε περίπου το 1170, πριν να γίνει έδρα επισκοπής μια δεκαετία αργότερα. Η Πέργαμος μαρτυρείται ως τόπος μιας από τις επτά εκκλησίες της Αποκάλυψης (1,11).

Η πόλη αναφέρεται στις πηγές από τον 13ο αι. και ήταν γνωστή στους περιηγητές της Ανατολικής Μεσογείου τον 17ο και 18ο αι. (Smith 1674, Choiseul-Gouffier 2009 (1782)), ενώ ο Γάλλος Charles Texier την περιέλαβε στον δεύτερο τόμο της *Description de l'Asie mineure* (1849). Λίγα χρόνια μετά, ο Γερμανός μηχανικός Carl Humann επισκέφθηκε την Πέργαμο, εντόπισε τον Μεγάλο Βωμό του Δία (2ος π.Χ.) και μετέφερε στο Βερολίνο δύο ανάγλυφες πλάκες από το μεγαλύτερο και πιο σημαντικό ελληνιστικό μνημείο της Περγάμου (Εικ. 2). Το 1878 ο ίδιος ξεκίνησε ανασκαφική έρευνα υπό την εποπτεία του αρχαιολόγου Ernst Curtius. Οι εργασίες του Humann και η εξαγωγή των αρχαιοτήτων από τα εδάφη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας έπειτα από άδεια, οδήγησαν στη δημιουργία του σήμερα γνωστού ως Μουσείου της Περγάμου, που εγκαινιάστηκε στο Βερολίνο το 1907 και στεγάζει σχεδόν ολόκληρο τον βωμό. Την έρευνα στην Πέργαμο ανέλαβε ο αρχαιολόγος Alexander Conze και έπειτα (1900–1913) ο αρχιτέκτονας Wilhelm Dörpfeld, που ανέσκαψε την Κάτω Αγορά, την Οικία του Αττάλου, το Γυμνάσιο και το Ιερό της Δήμητρας. Οι εργασίες των Γερμανών διακόπηκαν κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Μετά την Καταστροφή, οι Γερμανοί συνέχισαν τις αρχαιολογικές εργασίες στην Πέργαμο (1927–1939) με τον Theodor Wiegand (Άνω Αγορά, Ασκληπιείο, Βασιλική) και μετά τον Β΄ Π.Π. ως σήμερα (Erich Boehringer, Wolfgang Radt, Felix Pirson). Τα ευρήματα από τον Μεσοπόλεμο και εξής παραμένουν στο τοπικό Bergama Müzesi (1936).

2.2. Η Ελληνική Αρχαιολογική Υπηρεσία Μικράς Ασίας

Η Ελληνική Διοίκηση ασχολήθηκε από πολύ νωρίς με τα αρχαία της Περγάμου, στην εκπεφρασμένη της προσπάθεια να προστατεύσει τις εκτεθειμένες αρχαιότητες, αλλά και να προασπίσει τα ανασκαφικά

Εικ. 2. Τα κατάλοιπα του βωμού στην Πέργαμο, 2002 (Φωτογραφία: Σ. Λεκάκης).

συμφέροντα των Μεγάλων Δυνάμεων που δραστηριοποιούνταν στην περιοχή ήδη από τα μέσα του 19ου αι. Σύμφωνα με γαλλικές πηγές, τον Οκτώβριο του 1919, έξι μήνες μετά την απόβαση στη Σμύρνη, τέσσερις Έλληνες στρατιωτικοί μαζί με τον βρετανό υπολοχαγό MacLachlan, τον τοπικό καϊμακάμη (διοικητή επαρχίας) και τον Τούρκο αυτοκρατορικό επίτροπο (υπεύθυνο για τα μνημεία από την πλευρά της Οθωμανικής Διοίκησης, πιθανότατα τον Α.Γ. Σοφιανό, βλ. παρακάτω) επισκέφθηκαν την Πέργαμο με σκοπό να εξετάσουν την κατάσταση διατήρησης της επιτόπιας γερμανικής συλλογής αρχαιοτήτων. Ο επίτροπος επεσήμανε ότι κάποια αντικείμενα είχαν μεταφερθεί εκτός Περγάμου από τους Γερμανούς κατά τη διάρκεια του Πολέμου, ενώ η φύλαξη του μουσείου ανατέθηκε στις τουρκικές και στις ελληνικές αρχές. Με το πέρας της επίσκεψης, ο καϊμακάμης έλαβε ένα αντίγραφο του καταλόγου της συλλογής (Abi 2019, 179).

Τον Μάιο του 1920, η Μερραρχία Αρχιεπαρχών, που είχε εκ νέου καταλάβει την Πέργαμο, ενημέρωσε με επιστολή τον Γεώργιο Οικονόμο, τότε Τμηματάρχη της Ελληνικής Αρχαιολογικής Υπηρεσίας Μικράς Ασίας, για τα προβλήματα που διέγνωναν στην προστασία των εκεί μνημείων, παρακινώντας τον:

*«ὅπως εὐαρεστηθῇτε καὶ λάβητε προσήκοντα μέτρα διὰ τὴν ἀσφάλειαν καὶ συντήρησιν τῶν ἀρχαιοτήτων τῆς Ἀκροπόλεως Περγάμου καὶ λοιπῶν, καθόσον νῦν ἔχουσι πλείστα τούτων ἀποκρυβῇ καλυφθέντα ἐκ θάμνων διὰ τὴν πολυετῇ ἐγκατάλειψιν πάσης συντηρητικῆς ἐργασίας, πολλαχῶς δὲ προξενοῦνται βλάβαι εἰς ταῦτα ἐπιτρεπομένης ἐλευθέρας τῆς διαβάσεως διὰ μέσου αὐτῶν ἀτόμων καὶ βοσκῶν εἰσέτι μετὰ τῶν ποιμνίων τῶν».*²

Στην επιστολή επισυνάφθηκε η αναφορά του Αυτοκρατορικού Επιτρόπου Α.Γ. Σοφιανού, που σημείωνε ως αναγκαία μέτρα τον διορισμό «δύο τουλάχιστον μονίμων ἐμμίσθων φυλάκων», ασχολουμένων και με τη συντήρηση των χώρων. Η Ύπατη Αρμοστεία απάντησε ότι επίκειται ο διορισμός επιμελητή για τη φροντίδα των μνημείων, καθώς και ο διορισμός δυο ντόπιων φυλάκων, ζητώντας από τη Μερραρχία να προτείνει τους

2 ΥΠ.ΠΟ./Δ.Δ.Ε.Α.Μ./Ι.Α.Α.Α., κιβ.795, φάκελος Περγάμου 1920–1921, ΑΠ 1885/3/28-05-1920.

καταλληλότερους σε συνεργασία με την «Αντιπροσωπεία της Ελληνικής Αρμοστείας εν Περγάμω».³ Ο αρχαιολόγος που αναφέρεται σε αυτήν την επιστολή ήταν ο Επιμελητής β' τάξεως Ι. Μηλιάδης, ο οποίος θα μετακινούνταν από την Αθήνα «πρὸς ἀσφάλειαν, συντήρησιν, καὶ μελέτην» των αρχαιοτήτων της Περγάμου. Η απόσπαση του Μηλιάδη όμως δεν ολοκληρώθηκε για άγνωστους λόγους, αν και υπογράφηκε από τον Υπουργό ΕΚ.Δ.Ε. Δ. Δίγκα,⁴ και ο Οικονόμος παρέμεινε ο μοναδικός αρχαιολόγος της Υπηρεσίας. Αξίζει να σημειωθεί ότι τμηματάρχης στο Αρχαιολογικό Τμήμα του ΥΠ.ΕΚ.Δ.Ε. ήταν τότε (1914–1920) ο Κωνσταντίνος Κουρουνιώτης, μετέπειτα διευθυντής του Αρχαιολογικού Τμήματος Αρχαιοτήτων της Ελληνικής Διοίκησης Σμύρνης, όπως μετονομάζεται η Υπηρεσία μετά τη συνθήκη των Σεβρών (28 Ιουλίου/10 Αυγούστου 1920). Τον Αύγουστο του 1920, η Αντιπροσωπεία πρότεινε για φύλακες των αρχαιοτήτων, τους Κωνσταντίνο Καβάκη και Νικόλαο Δελμπιτέρη, «τιμίους ἀνθρώπους, μὲ μηνιαία ἀποζημίωσιν Δραχμῶν 200»,⁵ όμως ούτε αυτός ο διορισμός φαίνεται να προχώρησε, καθώς η Ύπατη Αρμοστεία ζήτησε σε μεταγενέστερη επιστολή να μάθει «τα τυπικά προσόντα» του Σοφιανού.⁶

Ο Κουρουνιώτης, μετά την ανάληψη των καθηκόντων του στη Μικρά Ασία, επανήλθε τον Μάρτιο του 1921 στο ζήτημα της Περγάμου και περιέγραψε τα προβλήματα: κατάρριψη και θραύση κιόνων, καταστροφή της ορθομαρμάρωσης και του μαρμάρινου δαπέδου της οικίας του Αττάλου, γκρέμισμα μαρμάρινου τοίχου της «κόκκινης βασιλικής» (Σεράπειο) και χρήση του υλικού για την ανέγερση τούρκικου σχολείου, βλάβιση και σφύρευση επίχωσης στα μνημεία (Κουρουνιώτης 1924, 2). Από την Αρμοστεία εγκρίθηκαν κονδύλια ύψους περίπου 16.000 δραχμών, σημαντικό ποσό, αν αναλογιστούμε ότι ολόκληρη η πρώτη ανασκαφική περίοδος στον Άγιο Ιωάννη τον Θεολόγο, τον «σταυροειδή διπλό εν συνεχή ναό της Εφέσου», του Γ.Σ. Σωτηρίου (26 Ιουλίου 1921 – 18 Σεπτεμβρίου 1921) χρηματοδοτήθηκε με 17.000 δραχμές. Ο ίδιος ο Κουρουνιώτης επέβλεψε τις εργασίες, που περιλάμβαναν καθαρισμούς και περιφράξεις, τακτοποίηση μελών από ανασκαφές, συντήρηση του Γυμνασίου και του αναλήμματος του τεμένους της Δήμητρας, την αγορά επίπλων για τη δημόσια αρχαιολογική οικία, επισκευή του δωματίου των συλλογών (λίγες ζημιές από υγρασία) και μουσειακή διαμόρφωση της βασιλικής, την οποία επισκέφθηκε και ο Μητροπολίτης Σμύρνης (Κουρουνιώτης 1924, 2).⁷ Επιπλέον, και παρά την πρόταση για διορισμό του Αναστάσιου Χατζηφραγκή, διορίστηκαν τελικά δυο φύλακες (Γεώργιος Δαούτης, Σπύρος Δαλακλής),⁸ με οδηγία να διαμένουν στα ερείπια, υπό την γενική επιστασία του αρχαιοφίλου Περγαμηνού Αρτέμιου Κιοσκή (Κουρουνιώτης 1924, 2). Τέλος, ο κλητήρας Μουσάς Αχμέτ Νυστακάκης θα επέβλεπε τις εκεί εργασίες με πρόβλεψη αποζημίωσης 10 δραχμές οδοιπορικά, όταν θα βρισκόταν εκτός Σμύρνης.⁹

Τον Ιούλιο του 1921 ο Κουρουνιώτης επέστρεψε στην Πέργαμο, συνοδεύοντας τον Bert Hodge Hill, διευθυντή της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών της Αθήνας, και την αρχαιολόγο Hetty Goldman, που βρίσκονταν στη Μικρά Ασία σε αναζήτηση θέσης για ανασκαφή (Davis 2000).

2.3. Οι τοπικές κοινότητες

Η πόλη της Περγάμου (Μπέργκαμα), στο βιλαέτι του Αϊδινίου - σαντζάκι της Σμύρνης, ήταν ένας σημαντικός κόμβος (καϊμακαμλίκι) που συνέδεε τις πόλεις της ενδοχώρας (π.χ. Σόμα, Κιρκαγάτς) με τις πόλεις των ακτών (π.χ. Σμύρνη, Αϊβαλί) και κέντρο πολλών χωριών που βρίσκονταν στην περιφέρειά της (Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, εφεξής ΚΜΣ· Αρχείο Προφορικής Παράδοσης, εφεξής ΑΠΠ· Αιολίδα: Μαρτυρία Πάννη Μιμίκου (69–70)). Η πόλη διέθετε περιορισμένο ρωμαϊκό πληθυσμό (8.000) σε αντίθεση με τα επίνεια

3 ΥΠ.ΠΟ./Δ.Δ.Ε.Α.Μ./Ι.Α.Α.Α., κιβ. 795, φάκελος Περγάμου 1920–1921, ΑΠ 15339/05-06-1920.

4 ΥΠ.ΠΟ./Δ.Δ.Ε.Α.Μ./Ι.Α.Α.Α., κιβ. 795, φάκελος Περγάμου 1920–1921, ΑΠ 20688 /17-06-1920.

5 ΥΠ.ΠΟ./Δ.Δ.Ε.Α.Μ./Ι.Α.Α.Α., κιβ. 795, ΑΠ 3729/04-08-1920.

6 ΥΠ.ΠΟ./Δ.Δ.Ε.Α.Μ./Ι.Α.Α.Α., κιβ. 795, ΑΠ 4169/13-08-1920.

7 ΥΠ.ΠΟ./Δ.Δ.Ε.Α.Μ./Ι.Α.Α.Α., κιβ. 795 ΑΠ 10958/21-04-1921.

8 ΥΠ.ΠΟ./Δ.Δ.Ε.Α.Μ./Ι.Α.Α.Α., κιβ. 824 ΑΠ 10957/21-04-1921, 249–250/03-10-1921.

9 ΥΠ.ΠΟ./Δ.Δ.Ε.Α.Μ./Ι.Α.Α.Α., κιβ. 795 ΑΠ 33927/22-10-1920, 8192/23-03-1921, κιβ. 824 ΑΠ 202/07-09-1921.

Εικ. 3. Ελληνικό σχολείο Περγάμου (Eski Bergama Lisesi – Anadolu Öğr. Lisesi) (τ. 19ου) (Φωτογραφία: Σ. Λεκάκης).

της, το Τσανταρλί και το Δικελί, που απασχολούνταν σε αγροτικές εργασίες (στάρια, κριθάρια, κουκιά, ρεβίθια, σουσάμια, καλαμπόκια, γεννήματα, αμπέλια, ελιές, καρυδιές), όπως και εμπορικές (Αναγνωστοπούλου 1998, 143). «Οι Χριστιανοί στην Πέργαμο είχαν τα εμπόρια, τις τέχνες και τα επαγγέλματα. Οι Λημνιοί κάναν τις πιο βάνανυσες δουλειές. Οι Τούρκοι κάναν χαλβάδες, στραγάλια, τσεσμέδια (μπότες), σαμάρια και σαράτσια (ζυγούς)», όπως διαβάζουμε στο αρχείο του Κέντρου Μικρασιατικού Σπουδών (ΚΜΣ· ΑΠΠ· Αιολίδα: Μαρτυρία Θεόδωρου Καμπούρη (81), βλ. παρακάτω). «Η ελληνική συνοικία ήταν στους πρόποδες του κάστρου {της ακρόπολης}. Μέσα απ' τη χώρα περνούσε το ποτάμι Μπουκλουτζά, που χώριζε την ελληνική συνοικία από την τούρκικη» (ΚΜΣ· ΑΠΠ· Αιολίδα: Μαρτυρία Θεόδωρου Καμπούρη (1)). Η πόλη διέθετε 2 κεντρικές εκκλησίες, 4 ορθόδοξους ιερείς που υπάγονταν στη Μητρόπολη της Εφέσου και 2 αλληλοδιδακτικά σχολεία έναντι 7 τουρκικών και 15 τζαμιών (Αναγνωστοπούλου 1998) (Εικ. 3).

Οι τοπικές κοινότητες της Μικράς Ασίας, συμπεριλαμβανομένης και της Περγάμου, συνέχιζαν να ζουν τον αγροτικό και εμπορικό τους βίο κατά τη διάρκεια των εργασιών που περιγράφονται στην προηγούμενη ενότητα, μάλλον λίγο σημαντικών πράξεων επί των μνημείων, τουλάχιστον στη μακρά διάρκεια του ιστορικού. Αν και οι μεθοδικές καταγραφές των τοπικών ιστοριών των πόλεων είναι σπάνιες και εντάσσονται στο περιθώριο της κύριας ιστορικής έρευνας για αυτήν την περιοχή του κόσμου την περίοδο που εξετάζουμε, οι προφορικές μαρτυρίες δείχνουν ότι η καθημερινότητα του μικρασιατικού κόσμου φαίνεται να διαταράσσεται το 1908 «με το Σύνταγμα» και τη σταδιακά αυξανόμενη πίεση του καθεστώτος των Νεότουρκων προς τους αλλόδοξους. Άλλες τομές μπορούν να θεωρηθούν η έλευση των μουσουλμάνων προσφύγων μετά τους Βαλκανικούς πολέμους, το μποϊκοτάζ στις εμπορικές δραστηριότητες των Χριστιανών, η Πρώτη Προσφυγιά του 1914, η Κατοχή του 1919 και φυσικά η Καταστροφή του 1922.

Τα γεγονότα αυτά ανιχνεύονται ανάγλυφα και στις αφηγήσεις προσφύγων, που καταγράφηκαν σχολαστικά από το ΚΜΣ, κυρίως τις δεκαετίες του 1950 και 1960 στην Ελλάδα. Οι προσφυγικές μαρτυρίες περιγράφουν όμως και την καθημερινή ζωή στη Μικρά Ασία, έστω χωρισμένη, σύμφωνα με τα πεδία του δελτίου καταγραφής του ΚΜΣ, και διαμεσολαβημένη από το τραύμα της Καταστροφής και την επιμελητική διάθεση του εκάστοτε ερευνητή. Εκεί αναδύεται ένας τόπος οικείος, με χαρακτήρες, καταστάσεις και δυναμική σχεδόν γνωστά και από

την άλλη πλευρά του Αιγαίου. Ένας κόσμος πληθυντικός με ζωή και κίνηση αλλά και σταθερότητα: ανάμεσα σε άλλα μπορεί κανείς να παρατηρήσει θέματα που αφορούν τις καλλιέργειες, το εμπόριο, τα πανηγύρια και διάφορες θρησκευτικές γιορτές ως νησίδες στο ποτάμι του χρόνου, με βάση τις οποίες η τοπική κοινωνία ιστορικοποιεί το ομογενές –στα μάτια του εξωτερικού παρατηρητή– παρελθόν της και δομεί την εξωστρεφή ταυτότητά της ή τουλάχιστον εκείνα τα στοιχεία της που απευθύνονται στο μαγνητόφωνο του ερευνητή του ΚΜΣ.

Το αρχείο του ΚΜΣ είναι αρκετά πυκνό για την Πέργαμο. Μέσα από 683 φύλλα καταγραφής αναδύεται μια πόλη ζωντανή, σχεδόν μαγική και γεμάτη ιστορίες. Σε κάποιες από αυτές, οι Περγαμηνοί ασχολούνται και με τα αρχαία του τόπου τους, τα γνωρίζουν, τα αναζητούν, τα χρησιμοποιούν με διάφορους τρόπους, εμπλεκόμενοι σε «ανεπίσημες αρχαιολογίες», όπως αυτές χαρακτηρίζονται στην αρχαιολογική εθνογραφία (Hamilakis and Anagnostopoulos 2009· Λεκάκης και Πάντζου 2021). Στα παραθέματα διατηρείται η ορθογραφία του χειρογράφου με μεταγραφή στο μονοτονικό σύστημα. Προτιμάται η χρήση των συμβόλων {} για τις διευκρινίσεις του γράφοντος εντός του αρχικού κειμένου, ενώ τα σύμβολα [] για το αποκατεστημένο κείμενο. Πρόκειται για πράξεις διαχείρισης των μνημείων εκτός του επίσημου ή επιστημονικού κανόνα, αλλά παρ' όλα αυτά συχνές, κοινωνικά δόκιμες και σημαντικές. Σταχυολογώντας από το υλικό, μπορούμε να συνθέσουμε ενδιαφέροντα αφηγήματα για το πώς οι κάτοικοι της Περγάμου αντιλαμβάνονται, ερμηνεύουν και χρησιμοποιούν το παρελθόν και τα μνημεία στην καθημερινότητά τους αλλά και το πώς αντιλαμβάνονται την εργασία των αρχαιολόγων.

«Πέργαμος ήταν το όνομα της πόλης. Έτσι το ξέραμε.» αναφέρει ο πληροφορητής Γ. Μιμίκος και συνεχίζει: «Πέργαμος αρχαία χώρα, κατοικία του Σατανά¹⁰, έτσι έλεγαν γιατί άλλοτε ήταν ειδωλολατρική» (ΚΜΣ· ΑΠΠ· Αιολίδα: Μαρτυρία Πάννη Μιμίκου), δίνοντας απευθείας το βασικό χαρακτηριστικό της πόλης, που κανείς θα ανέμενε εξαιτίας της πληθώρας των ορατών αρχαίων καταλοίπων στην περιοχή. Τα κατάλοιπα, στις μαρτυρίες του ΚΜΣ, αξιοποιούνταν κυρίως πρακτικά σε δεύτερη χρήση, σε νέες οικοδομές ή για άλλους λόγους, όπως άλλωστε παντού στο Αιγαίο:

«Μέσα στην εκκλησία [της Παναγιάς] ήταν 8 κολόνες, και τη χώριζαν σε τρία μέρη (...). Οι κολόνες αυτές, καθώς και οι 5 κολόνες, έξω στον νάρθηκα, ήταν μαρμάρινες. Τις έφεραν κρυφά τη νύχτα, οι παλιοί εκείνοι χριστιανοί, τότε που χτίζαν την εκκλησιά, από τα ερείπια των αρχαίων ειδωλολατρικών ναών, που ήταν στο Κάστρο» (ΚΜΣ· ΑΠΠ· Αιολίδα: Μαρτυρία Πάννη Μιμίκου).

Αντίστοιχα, το σχολείο της Περγάμου:

«Απέξω ήταν χτισμένο με ωραίες πελεκητές πέτρες, μέσα είχε περιβόλι και μια σαρκοφάγο που χρησίμευε για χαζινές {γούρνα}, είχαν και βρύση και πίνουν τα παιδιά νερό. Η σαρκοφάγος είναι σαν μακρουλό κιβώτιο μαρμάρينو με δίρριχτο σκέπασμα, και στα πλάγια έχει μετώπες. Που να ξέρω τώρα γιατί αυτό δεν το πήραν οι Γερμανοί; Ό,τι πήραν το πήραν στην αρχή. Ύστερα έγινε νόμος που απαγόρευε τη μεταφορά των αρχαιολογικών ευρημάτων. Αλλά όλο και κλέβαν με δωροδοκία και μυστικά (...). Τη σαρκοφάγο την είχε βρει ένας πατριώτης που λέγονταν Έντεκας, τη γυναίκα του τη λέγαν Ολυμπιάδα, είχε κιένα γυιό τον Μιχάλη. Μόνο ο Μιχάλης ζει» (ΚΜΣ· ΑΠΠ· Αιολίδα: Μαρτυρία Θεόδωρου Καμπούρη - Ντίκου).

Και σε μια σχετιζόμενη μαρτυρία, από τον ίδιο πληροφορητή:

«Είχαμε στην Πέργαμο δυο αρχαίους βωμούς, πολλοί που ξέραν λέγαν πώς ήταν της Ρωμαϊκής Εποχής. Βρισκόταν εκεί που ο Σεληνός χώριζε την ελληνική από την Τουρκική συνοικία. Ήταν δυο μεγάλα στρογγυλά κτίρια πολύ πιο φαρδιά από τον πύργο της Θεσσαλονίκης και ίδια στο ύψος. Σπίτια χωριστά το ένα από το άλλο. Πίσω είχανε τζάκια. Σκεπάζονταν με κάτι μακρυνά κεραμύδια που τώρα τα λένε “βυζαντινά”. Οι πόρτες ήτανε

10 Στην Πέργαμο γνωστός είναι από την προφορική ιστορία και «ο θρόνος του Σατανά», που δεν είναι άλλος από το Π που σχηματίζει η σωζόμενη κλίμακα του Μεγάλου Βωμού του Δία.

καμαρωτές. Το ένα από αυτά το λέγαν Άγιο Αντύπα άλλοτε έτρεχε μέσα αγίασμα, ίσως εκεί είχε παλαιά εκκλησία. Πριν από τη γενιά τη δική μου, μπορεί και πιο πολύ, λειτουργούσε το αρρεναγωγείο του τόπου. Εγώ δεν το'φταξα εκεί. Στις μέρες μου ήταν αποθήκη ελαιολιβερίου και τίποτα άλλο. Τον άλλο βωμό ο σύλλογος γυναικών με προσπάθειες του τον είχε περιποιηθεί πολύ, είχανε βάλει στη σκεπή τζάμια και είχανε άφθονο φως. Λειτουργούσε σαν εκκλησία του Αγίου Αντύπα. Ο κόσμος από αμάθεια έλεγε πως είναι εκκλησία του Αϊ Πάννη» (ΚΜΣ· ΑΠΠ· Αιολίδα: Μαρτυρία Θεόδωρου Καμπούρη - Ντίκου).

Πέρα από τις οικοδομικές και τις υπόλοιπες πρακτικές χρήσεις ή μετασκευές, στις δυο τελευταίες μαρτυρίες του «ανυπόφορα φλύαρου», όπως σημειώνει ένας ερευνητής του ΚΜΣ, Θεόδωρου Καμπούρη (Ντίκου) φαίνονται και άλλα στοιχεία: τα κατάλοιπα οργανώνουν το τοπίο της πόλης, όντας τοπωνύμια ή θέσεις ενδιαφέροντος –μια σταθερά που την εντοπίζουμε συχνά στη Μικρά Ασία– αποτελώντας παράλληλα και σημείο εκκίνησης για την ιστοριοποίηση του παρόντος. Τα κατάλοιπα είναι σημεία του τοπίου της εποχής που δημιουργήθηκαν, βρέθηκαν ή μετακινήθηκαν, και ευρύτερα της ιστορία της ίδιας της πόλης. Εκτός από τον παρόντα (αναφορά του νόμου του 1874 ή 1906), κουβαλούν πάνω τους έναν χρόνο διαφορετικό, χωρίς όμως να διακόπτουν το καθημερινό συνεχές με όρους εξαίρεσης (π.χ. ιερότητας ή απόκρυφου). Έτσι, στη μαρτυρία του γηραιού (104 ετών) Αλέξη Ισκιντζή, το ιστορικό συνεχές περιλαμβάνει τόπους γνωστούς στο ελληνικό φαντασιακό αλλά και πόλεις και κινήσεις των πληθυσμών Μικράς Ασίας:

«Η Πέργαμος ήταν 15 χρόνια πριν την Πόλη χτισμένη. Τέτοια ήταν τα αρχαία της που σαράντα χρόνια σκάφταν οι Γερμανοί αρχαιολόγοι και δεν βρήκαν ούτε το ένα τέταρτο απ' ότι ήταν θαμμένα. Σαν πολιορκούσαν οι Τούρκοι την Πέργαμο κάναν τρία χρόνια και δεν μπορούσαν να μπουν. Πήραν τριακόσια τραγιά μεγάλα βάλαν στα κέρατά τους λαμπάδες και τη νύχτα τ' άφησαν ν' ανεβούνε στην ακρόπολη στο βουνό. Οι κάτοικοι για να σωθούν πέρασαν από τον υπόγειο χτιστό δρόμο που είχαν και βγήκαν στο Αδραμύτι. Να ήταν ένας δρόμος χτιστός δεξιά και αριστερά σαν από δω ως τη Θεσσαλονίκη. Ώσπου να αδειάσει η πόλη είχαν μουσική κι έπαιζε, έτσι που να μη νοιώσουν οι Τούρκοι (...). Σαν τι πιο παλιό από αυτά να σου πω;» (Εικ. 4) (ΚΜΣ· ΑΠΠ· Αιολίδα: Μαρτυρία Αλέξη Ισκιντζή).

Τα αρχαία επομένως λειτουργούν πέρα από τοπόσημα ως γειωμένοι χρονοδείκτες μιας ιστορίας περίπλοκης, τοπικής και μόνο σε σημεία γραμμικής, εικονογραφώντας ένα τοπίο σχεδόν προνεοτερικό, που σίγουρα δεν έχει απομαγευτεί από τις αλλόκοτες ιστορίες και τις παραδόσεις μιας πόλης που τουλάχιστον τον 19ο και τον 20ό αι. το παρόν συνυπήρχε ενεργητικά με το παρελθόν και η βίωση ή τουλάχιστον η αφήγησή του απαιτούσε δημιουργικές ερμηνείες:

«Είχανε μείνει κατά παράδοσιν από τα χρόνια των Αιταλίδων και μάλιστα από την εποχή του Αιταλού του Γ' που είχε εγκαταλείψει τα βασιλικά του καθήκοντα και ασχολήθηκε με την [μυθολογία και τη μαγεία, πολλά γητέματα, μαγείες και τέτοια. Η Σοφιανούδενα, ως το 1914 που έζησε, ήξερε και γιάτρευε, δαγκώματα, κακά σπυριά και πληγές που δεν κλούσαν. Ένα Γερμανός αρχαιολόγος που ήρθε στην Πέργαμο σαν ήμουν παλικάρι (ο Γουλιέλμος Δαίρπφελντ 1900–1912), και ήθελε να μαζέψει τέτοια: γητέματα, γιατροσόφια ήρθε και ρώτησε και μένα, γιατί του είπαν: «Εκεί που θα ρωτήσεις πέντε γριές καλύτερα ρώτα τον Ντίκο». Γιατί όποιος κάνει τη γητεία δεν πιάνει, και πρέπει να' ναι ορισμένοι. Τότε του είπα πώς δεν έχουν εντολή. Γιατί πεθαίνοντας ο ένας αναθέτει τα καθήκοντα αυτά στον άλλον, ο άντρας στη γυναίκα και η γυναίκα στον άντρα και πώς πρέπει να έχουν πίστη σε αυτό που κάνουν. Τότες ο Γερμανός ενθουσιάστηκε και μου είπε: «από ό,τι άκουσα σχετικά με τη μαγεία και τις γητείες, αυτή η πληροφορία είναι η πιο σπουδαία». Ο μπάρμπας μου ο [Δημο]κλής κορόιδευε αυτά τα πράγματα, καθώς πολλοί άλλοι και σατίριζαν με τον παρακάτω στίχο: Κατοίκα μ' ένα κέρατο / Γαΐδαρος μ' ένα αυτί / Αν είναι ματιασμένος / Τώρα να ξεματιαστεί» (ΚΜΣ· ΑΠΠ· Αιολίδα: Μαρτυρία Θεόδωρου Καμπούρη - Ντίκου).

Αντίστοιχα, σε άλλη μαρτυρία ο Ντίκος αναφέρει ότι σπαθοχορτο ή δρακόχορτο (*hypericum perforatum*) που λειτουργούσε καλά για στομαχικά προβλήματα, το έφεραν από τις Ινδίες οι στρατιώτες του Μ. Αλεξάνδρου.

Ένα από τα κοινά χαρακτηριστικά των παραπάνω ιστοριών είναι η παρουσία των Γερμανών αρχαιολόγων και οι εργασίες τους στην πόλη και ιδιαίτερος στην ακρόπολη, οι οποίες εντάσσονται οργανικά στις ιστορίες

Εικ. 4. Υπόγεια στοά στο Ασκληπιείο της Περγάμου, 2002. Οι κτιστές στοές, τα «μπουντρούμια» εμφανίζονται συχνά στις ιστορίες των Περγαμηνών (Φωτογραφία: Σ. Λεκάκης).

για τις αρχαιότητες, νοσηματοδοτώντας και για τις άλλες κοινότητες της πόλης, τις αλλαγές που επέφεραν στο τοπίο και τα ευρήματα που βγαίνουν τελικά από το έδαφος της Περγάμου.

«Το Μαμούρ Καλέ (κατοικημένο ή πλούσιο κάστρο) ήταν, όπως είπαν οι Γερμανοί, θαμμένος ναός της Κυβέλης. Δεν έκαναν όμως στα χρόνια μας ανασκαφή. Φέρναν οι Τούρκοι τερρακότες, αγαλματάκια από κεραμίδι. Τα βρίσκαν παραπεταμένα. Είναι κορφή και με τις πολλές βροχές φεύγαν τα χώματα και ξεθάβουνταν μόνα τους. Οι Τούρκοι να κάνουν τον κόπο να σκάψουν; “Θεός φυλάξει”. Είχε μικρά τείχη, δεν έλειπε τίποτα από το υλικό του ναού, όλα ήταν εκεί. Παραπέρα υψώνουνταν το Κεσίς Δαμ. Εκεί είχε χαλάσματα (...)» (ΚΜΣ· ΑΠΠ· Αιολίδα: Μαρτυρία Θεόδωρου Καμπούρη - Ντίκου).

Και σε άλλη μαρτυρία:

«Ο καλές είναι βουνό απείχε από τα τελευταία σπίτια της πόλης ως 100 μέτρα. Μπορεί εκεί να στέκει η παλιά πολιτεία (...). Είχε πολλά αρχαία, απάνω ήταν επίπεδο. Οι Γερμανοί ψάχναν να βρούνε τη γουρούνα με τα γουρουνάκια, που πίστευαν ότι ήταν ολόχρυση κι έκανε χρήματα πολλά (...). Έμενε απάνω με την οικογένειά του ο «Τεστεμένης» {αγροφύλακας}, που φύλαγε (...) τα μηχανήματα και τα αρχαία» (ΚΜΣ· ΑΠΠ· Αιολίδα: Μαρτυρία Θεόδωρου Καμπούρη - Ντίκου).

Αλλά και πιο χαμηλά, στο Μαλτεπέ:

«Παιδιά που είμασταν του σχολείου πηγαίναμε ως εκεί –ήταν του Χριστοφά το κτήμα– και παίζαμε. Άνοιγε μια τρύπα, και μπαίναμε με την κοιλιά, μέσα ήταν φαρδειά, και είχε πελεκητές πλάκες, και από πάνω στέγαζε καμάρα. Οι Γερμανοί σκάψαν μα δε βρήκανε τίποτα. Το είχαν άλλοι ξεγυμνώσει πιο μπροστά. Εξωτερικά δεν παρουσίαζε τίποτα. Γύρω από την τρύπα φύτεωναν ελιές και αμυγδαλιές. Από την παράδοση ξέρουμε πώς ήταν μνημείο του Αττάλου (...). Παρακάτω από το λόφο του Μαλτεπέ υψώνουνταν ένας λοφίσκος, οι Γερμανοί τον έκοψαν σταυροειδώς και βρήκαν μέσα σε σαρκοφάγο στέφανα χρυσά και φύλλα χρυσά,

όπως του πουργαριού, τόσο ομοιόμορφα που νόμιζε κανείς πώς ήταν αληθινά. Σκέψου πώς διακρίνονταν και τα νευράκια ακόμη, τόσο καλά, τόσο επιτυχημένα ακόμη και τα βάλανια φαίνονταν. [Άλλωστε] οι Γερμανοί για να κλέψουν «τη γιγαντομαχία» κάναν έναν δρόμο ως το Δίκελι» (ΚΜΣ· ΑΠΠ· Αιολίδα: Μαρτυρία Θεόδωρου Καμπούρη - Ντίκου).

Η συζήτηση στις παραπάνω ιστορίες απηχεί δράσεις των αρχαιολόγων (ανασκαφές και τοποθέτηση φύλακα), αλλά εστιάζει και στα ευρήματα, με ενδιαφέρον που αναπαράγει σαφώς την οικονομική ανάγνωση των αρχαιοτήτων (χρυσό, καλλιτέχνημα), αλλά εκβάλλει και στη χωρία των θησαυρών, όπως απαντά στις παραμυθιακές αφηγήσεις.

«Τα αρχαία τα σκάλιζαν οι Γερμανοί, στην εποχή του Χαμήτ. Βρίσκαν αγάλματα, μνημόρια (τάφους), αρχαία νομίσματα. Ήταν μια τοποθεσία με αμπέλια που τη λέγαμε Κίρια. Εκεί το έδαφος ήταν αμμώδες, με λόφους. Το είχε σκεπάσει το ποτάμι το μέρος αυτό, άλλοτε. Εκεί μέσα στους λοφίσκους ήταν αρχαία. Οι Γερμανοί σκίζαν σταυρωτά τη γη και έβγαζαν μνημόρια. Πολλά αρχαία είχε στον καλέ. Μια χρονιά εκεί που έσκαβαν οι εργάτες για τους Γερμανούς αρχαιολόγους, βρήκαν ένα κουμνί με Αϊ Κωνσταντινάτα. Τα κρύψανε, τα χώσανε στα παπούτσιά τους. Τους τα πήραν οι Γερμανοί. Κάτι Λημνιοί πάλι εργάτες (έρχονταν από τη Λήμνο φτωχοί εργάτες και δούλευαν στα χτήματα) βρήκαν μια χρονιά στα χωράφια ένα μνημόρι μονοκόμματο με καπάκι μαρμάρينو· όλο χρυσαφικά είχε μέσα» (ΚΜΣ· ΑΠΠ· Αιολίδα: Μαρτυρία Γιάννη Μιμίκου).

Σε αυτόν τον χώρο των παραμυθιακών ιστοριών, που αγγεία με χρυσό υπάρχουν στο τοπίο και η εύρεσή τους δεν είναι απίθανη, η πλοκή μπορεί να ομοιάζει και με τις ηθικοπλαστικές αφηγήσεις του Nasrettin Hoca, όπως η παρακάτω, πάλι από τον Ντίκο:

«Ένας δούλος όργωνε το χωράφι του αφέντη του, εκεί σε μια στιγμή έμπλεξε κάπου το αλέτρι του. Πρόσεξε καλύτερα έσκαψε και βρήκε κιούπια μαρμαρένια γεμάτα χρυσά νομίσματα. Το μέρος αυτό ήταν στον Αϊ Γιάννη στα Καγιαρτζίκια, στο αμφιθέατρο, πίσω από το Βεράν Καπού... Πήγε το βράδυ και είπε τα κατέκαστα στον αφεντικό του. Πήγανε μαζί για να του δείξει το μέρος και να βεβαιωθεί. Σκέπασαν το μέρος. Για να μη μαρτυρήσει, για να μη διαδοθεί, του'πε να σκύψει να πάρει το σταμνί και τούδοκε μια και τον σκότωσε. Δεν τον ξανάδε της μέρας το φως. Σηκώθηκε μια και δυο και πήγε στον πασά και τούπε: «Πασά μου έχω μια κότα που κάνει χρυσά αυγά, αν σου την παραδώσω πόσα αυγά θα μου δώσεις απ'αυτά; Εσύ μια φορά δεν ξέρεις ούτε για τ'αυγά, ούτε για την κότα. Εγώ θάμην ευχαριστημένος να μου δώσεις ένα χρυσό αυγό». «Έχεις δίκιο αφού ως τώρα δεν ήξερα για τα χρυσά αυγά ούτε την κότα γιατί να μη σου δώσω ένα. Έχεις το λόγο μου». «Ε άκου πασά μου δεν είναι χρυσά αυγά και κότα, μόνο είναι κιούπια γεμάτα φλουριά και μου'ταξες πώς θα μου δώσεις ένα». Ο πασάς δεν πήρε τον λόγο του πίσω. Πήγαν ξέσκαψαν, βρήκαν τα κιούπια τα φλουριά που ήταν αμέτρητα, πάρα πολλά. Και η παράδοση λέει πώς μ'αυτά κάναν την άλωση της Πόλης. Από τα κιούπια το ένα ήταν στο Κιουπλού Χαμάμ, από κει πήρε το όνομα, το χαμάμ. Ο Τούρκος που βρήκε το θησαυρό λεγόταν Πασόγλου, πα να πει γνιός του πασά» (ΚΜΣ· ΑΠΠ· Αιολίδα: Μαρτυρία Θεόδωρου Καμπούρη - Ντίκου).

Μαγικές κότες με χρυσά αυγά, η γουρούνα με τα χρυσά γουρουνάκια, υπόγειες χτιστές στοές (μπουντρούμια σε άλλες μαρτυρίες), η Πόλη, τα τοπωνύμια, οι Γερμανοί είναι όλοι ισότιμοι τόποι στη διαχείριση των μνημείων της Περγάμου έξω από τον επιστημονικό κανόνα, όπου το οικονομικό, συμπλέκεται με το πρακτικό και το μαγικό. Ενδιαφέρον έχει ότι από τις ιστορίες της Περγάμου λείπει η συμβολική αφήγηση, με την έννοια της αναπαράστασης του έθνους, πράγμα το οποίο απαντά σε μαρτυρίες από την Ιωνία, αλλά και αυτό μπορεί να είναι τυχαίο ή και κρυμμένο στη συζήτηση για την Πόλη ή τη Θεσσαλονίκη (Εικ. 5). Σε οποιαδήποτε περίπτωση, οι μαρτυρίες περιγράφουν, έστω και με τρόπο παράξενο ή ίσως αλλόκοτο (Lekakis υπό έκδ.) για τους νεότερους αναγνώστες, έναν τόπο καθημερινό, που συναρτάται από τον οικισμό, το χωράφι, τους χωριανούς, την εκκλησία και τον δρόμο προς τα έξω. Τα μνημεία είναι τμήμα αυτής της συνάρτησης, τόσο οικεία όσο και απόκοσμα, κοινωνικά σημαντικά όσο και καθημερινά, που χαρακτηρίζουν έναν κόσμο ολωσδιόλου, τουλάχιστον στις μαρτυρίες των προσφύγων, χαμένο:

Εικ. 5. Το Τραιάνειο στην ακρόπολη της Πέργαμου, 2002 (Φωτογραφία: Σ. Λεκάκης).

«Πίστευαν όλοι στην Πέργαμο πώς σε μια μουριά, που φύτευε στον Πατκιούτ το περιβόλι (στου Ζάχου τη λάκκα), βρισκόταν θαμμένα πολλά φλουριά στοιχειωμένα. Εγώ με την παρέα μου, τρία τέσσερα παλικάρια, πήγαμε μια νύχτα, πήραμε τσάπες και σκάψαμε ένα γύρο, κουνήσαμε τη μουριά, την αναποδογυρίσαμε, και τίποτα δε βρήκαμε από κάτω. Είπαμε να μη μαρτυρήσουμε σε κανένα τίποτα. Την άλλη μέρα, σαν πέρασαν χωριανοί από κει, είπαν ένα σωρό ψευτιές για αλήθειες: Πώς κλέφτες σκάψαν, πώς πιθάρι σπασμένο είδαν, κιένα σωρό άλλες ψευτιές, πώς στο δρόμο βρήκαν σπαρμένα από τα κλεμμένα φλουριά. Εμείς που να μιλήσουμε. Πέρασε καιρός, έγινε η καταστροφή του 1922 και, σαν φύγαμε μίλια από τον τόπο μας, το ξεμολογηθήκαμε. Πώς κάτω από τη μουριά με τα στοιχειωμένα φλουριά δεν ήταν ούτε ένα φλουρί. Και πώς άδικα βγάλαν του κόσμου τις ψευτιές» (ΚΜΣ: ΑΠΠ· Αιολίδα: Μαρτυρία Θεόδωρου Καμπούρη - Ντίκου).

Εικ. 6. Παίζοντας μπάλα στο Ασκληπιείο της Πέργαμου, 2002 (Φωτογραφία: Σ. Λεκάκης).

3. ΟΙ ΠΑΡΑΛΕΙΠΟΜΕΝΕΣ ΦΩΝΕΣ ΤΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

Η «κατακερματισμένη αρχαία Πέργαμος» εγγράφηκε το 2014 στον Κατάλογο Θέσεων Παγκόσμιας Πολιτιστικής Κληρονομιάς της UNESCO (Πίκουλας 2016, 115· UNESCO 2024). Αν και ο τίτλος της εγγραφής κάνει αναφορά στο «πολυεπίπεδο πολιτιστικό τοπίο» της πόλης, τα κριτήρια που επιστρατεύθηκαν για να δικαιολογήσουν τον χαρακτηρισμό, δίνουν έμφαση στο ελληνιστικό και το ρωμαϊκό παρελθόν της, με κάποιες ελάχιστες νύξεις στην προϊστορική και τη νεότερη εποχή.

Η έμφαση του Καταλόγου στο (ελληνορωμαϊκό) μνημειακό παρελθόν έναντι οποιουδήποτε άλλου καταλοίπου είναι γνωστή, όπως άλλωστε και η κριτική για την αναπαραγωγή των εθνικών αφηγημάτων, που εστιάζουν σε αρχαία επιτεύγματα για να δηλώσουν τον σύγχρονο εθνικό πολιτιστικό εξαιρετισμό τους, εδώ τον Τουρκικό (Λεκάκης 2020· Πάντζου 2020). Στο κείμενο άλλωστε είδαμε πώς αυτή η διαδικασία παραδίδεται ήδη από τον 19ο αι., με τη μορφή της κλοπής και μεταφοράς, της μονοσήμαντης οργάνωσης των μνημείων στον χώρο και της έκθεσης των κινητών ευρημάτων για την αναπαράσταση του εθνικού εαυτού ή τουλάχιστον για την επίδειξη της δυναμικής του επί των ξένων –αποικιοκρατούμενων και εκπολιτιζόμενων– χωρών, ιδιαίτερα εμφανή σε συνθήκες εχθροπραξιών.

Όποιες άλλες φωνές γύρω από τα μνημεία παραμένουν σιωπηλές ή καλύτερα σιγασμένες, ενώ πρόσφατες προσπάθειες στην Πέργαμο (π.χ. Mania και Altay 2022) μάλλον εστιάζουν στην τουριστική δυναμική και του νεότερου παρελθόντος λόγω εγγραφής UNESCO, παρά στην ανάγνωση εναλλακτικών ή ανορθόδοξων πρακτικών σε σχέση με το αρχαίο παρελθόν. Όσο και αν ξενίζει τον αρχαιολόγο, τον ιστορικό ή τον μελετητή κλασικών σπουδών, η μελέτη του πλαισίου που τελούνταν (και τελείται) η αρχαιολογική/ιστοριογραφική έρευνα οργανώνει ουσιαστικά την αντίληψη που έχουμε σήμερα για τα μνημεία και ιστοριοποιεί την παραγωγή της γνώσης και των πράξεων γύρω από αυτά (Εικ. 6). Οι αφηγήσεις της ρωμαϊκής κοινότητας για την Πέργαμο συγκροτούν ένα (αποσπασματικό στο πλαίσιο αυτής της μελέτης) ερμηνευτικό εργαλείο για την αρχαιολογία της πόλης που, πέρα από την εθνογραφική του σημασία, μας εξηγεί τον ρόλο των Οθωμανικών προβλέψεων

(Αυτοκρατορικός Επίτροπος, Συλλογή), των Γερμανικών ανασκαφών και εργασιών απόσπασης, των Ελληνικών εργασιών συντήρησης, παραπέμποντας επίσης σε τοπικές πρακτικές που ξεφεύγουν από τα πρότυπα της εθνικής συγκρότησης του αρχαιολογικού αρχείου. Εδώ οι αρχαιότητες έχουν άλλες φωνές: είναι κατάλοιπα ειδωλολατρικά, μαγικά, προσπορίζουν κέρδος αλλά και κακοτυχία, είναι ζωντανές, αλλά και εργαλεία, είναι τμήμα της συγκρότησης της τοπικής κοινωνίας και περιέχουν τα στοιχεία που τις κάνουν σημαντικές στους ανθρώπους διαχρονικά.

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Την ιδέα της χρήσης του αρχείου του ΚΜΣ για την ανάγνωση αρχαιολογικών πρακτικών εκτός του επίσημου κανόνα χρωστώ στον Δρ. Δημήτρη Καμούζη, όπως και τη διευκόλυνση της έρευνας στο αρχείο του ΚΜΣ.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Abi, C. 2019. *Digging Deeper: Cultural Property in the Ottoman Empire During the Great War and Allied Occupation 1914–1923*. Los Angeles: University of California.
- Akurgal, E. 2001. *Ancient civilisation and ruins of Turkey*. Istanbul: Net Turistik.
- Αναγνωστοπούλου, Σ. 1998. *Μικρά Ασία, 19ος αιώνας – 1919. Οι ελληνορθόδοξες κοινότητες. Από το μιλλέτ των Ρωμιών στο ελληνικό έθνος*. Αθήνα: Ελληνικά γράμματα.
- Çelik, Z. 2016. *About antiquities: politics of archaeology in the Ottoman Empire*. Austin: University of Texas Press.
- Choiseul-Gouffier, A. 2009. *Ελλάδος Περιήγησις (1782)*. Αθήνα: Μίλητος.
- Davis, J.L. 2000. «Archaeology in ‘Barbarian’ Epirus and ‘Verdant’ Ionia, 1912–22». *JMA* 13:76–98.
- _____. 2021. «‘Metropolitan Transportation’: Sardis, Colophon, and the Asia Minor Disaster of 1922». *From the Archivist’s Notebook. Essays Inspired by Archival Research in Athens Greece*. <https://nataliavogeikoff.com/2021/07/03/metropolitan-transportation-sardis-colophon-and-the-asia-minor-disaster-of-1922/>
- Gardner, P. 1892. *New chapters in Greek history: historical results of recent excavations in Greece and Asia Minor*. London: John Murray.
- Hamilakis, Y. και A. Anagnostopoulos. 2009. «What is archaeological ethnography?». *Public Archaeology* 8(2–3): 65–87.
- Κουρουνιώτης, Κ. 1924. «Το έργο της Ελληνικής Αρχαιολογικής Υπηρεσίας εν Μικρά Ασία». *ArchDelt* 7 (Παράρτημα): 1–6.
- Λεκάκης, Σ. 2006. «Αρχαιοκαπηλία και τοπικές κοινωνίες. Η περίπτωση των Κυκλάδων το 18ο και 19ο αιώνα». *Ναξιακά* 20(58): 7–19.
- _____. 2020. «Η διαχείριση της πολιτιστικής κληρονομιάς στην Ελλάδα». Στο *Εισαγωγή στη διαχείριση της πολιτιστικής κληρονομιάς*, επιμ. Σ. Λεκάκης και Ν. Πάντζου, 63–102. Αθήνα: Ασίνη.
- _____. 2026. *Τα Μνημεία του Τραύματος. Αρχαιολογία και Πολιτική στη Μικρά Ασία 1919-1922*. Αθήνα: Νεφέλη.
- Λεκάκης, Σ. και Π. Πάντζου. 2021. «Μνήμη, ταυτότητα και τοπικές κοινωνίες. Ο ρόλος της αρχαιολογικής εθνογραφίας στη διαχείριση της πολιτιστικής κληρονομιάς». Στο *Διαχείριση και ανάδειξη χώρων και μνημείων*, επιμ. Σ. Βλίζος και Π. Πάντζου, 30–52. Αθήνα: Διάδραση.
- Lekakis, S. 2022. *Archaeology on the Front Line: Cultural Politics and Archaeological Projects in the Land of Asia Minor (1919–1922)*. PIXELS@ humanities . DOI: [10.12681/pixelsh.31686](https://doi.org/10.12681/pixelsh.31686).
- _____. 2023. «‘Here Be Dragons’: Historical and Contemporary Archaeology and Heritage in the Aegean Sea». *Historical Archaeology* 57(4): 1269–84.
- _____. υπό έκδ. «Occult archaeology, eerie landscapes, and folk encounters with the Ancient in the Aegean Islands». Στο *Uncanny Archaeologies: Unearthing Ancient Horrors in Art*, επιμ. G. Moshenska. London: Bloomsbury press.
- Mania, U. και S. Tezer-Altay. 2022. *Pergamon, Turkey. Monument Conservation and Capacity Building. The work of 2020 and 2021*. *e-Forschungsberichte des DAI*: 1–18. Doi:10.34780/d33p-m3c6.
- Πάντζου, Π. 2020. «Η σύμβαση για την προστασία της παγκόσμιας πολιτιστικής και φυσικής κληρονομιάς. Αποτίμηση της σημασίας και εκτίμηση της συμβολής της στο πεδίο της διαχείρισης πολιτιστικής κληρονομιάς». Στο *Εισαγωγή στη διαχείριση της πολιτιστικής κληρονομιάς*, επιμ. Σ. Λεκάκης και Ν. Πάντζου, 297–338. Αθήνα: Ασίνη.
- Πετράκος, Β. 1982. *Δοκίμιο για την αρχαιολογική νομοθεσία*. Αθήνα: Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.
- Πίκουλας, Γ. 2016. *Η άγνωστη Μικρά Ασία. Ταξιδιωτικές σημειώσεις*. Αθήνα: Ανάβαση.
- Σιμόπουλος, Κ. 2008. *Η λεηλασία και καταστροφή των ελληνικών αρχαιοτήτων*. Αθήνα: Εκδόσεις Πιρόγα.
- Shaw, W.M. 2003. *Possessors and possessed: museums, archaeology, and the visualization of history in the late Ottoman Empire*. Berkeley: University of California Press.
- Smith, T. 1674. *Epistolae quatuor; quarum duae de moribus ac institutis Turcarum agunt, duae septem Asiae ecclesiarum et Constantinopoleos notitiam continent*. Oxford: H. H. Academiae Typographus, impensis Richard Davis.
- Texier, C., A.F. Lemaître, και Ministère de l’Instruction Publique et des Beaux-Arts Frankreich. 1849. *Description de l’Asie Mineure: faite par ordre du Gouvernement Français, de 1833-1837; Beaux Arts, Monuments historiques, plans et topographie des cités antiques*. Paris: Didot.
- UNESCO 2024. Pergamon and its Multi-Layered Cultural Landscape. <https://whc.unesco.org/en/list/1457/>

Νομισματικές δωρεές, συλλογές και συναφή σύνολα που εισήλθαν στην ελληνική επικράτεια την περίοδο 1912–1924

Γιάννης Στόγιας

Νομισματική Συλλογή ΚΙΚΠΕ
ystoyas@gmail.com
ORCID: 0000-0002-2677-0965

ABSTRACT

The topic of study is framed within a period dominated by conflicts: Balkan Wars (1912–1913) – First World War (1914–1918) – Greco-Turkish War (1919–1922). Ensembles of ancient, medieval, and modern coins entered the Greek territory during these troubled years, mostly as donations of expatriates to the national collection of the Athens Numismatic Museum. Going through various case studies, several expatriate donations are listed, coming from areas before their annexation to the Greek state (either incorporated or temporary possessions); in other cases, the donations came from areas beyond that expansion, even from remote parts of the Greek diaspora. The factor of the military operations of the Greek armed forces arises as crucial on occasion.

The relocation of entire collections is of particular interest for research; quite memorable is the collection assembled by Aristomenis Stergioglidis, purchased by the philhellene Alfred Keun and donated to the Numismatic Museum in 1919. Worth noting are also certain numismatic ensembles relocated after 1922 and the subsequent population exchange; a characteristic example is the core of the coin collection of the Museum in Nea Koutali, Lemnos.

Since the writing of History is both “remedy and poison”, Archaeology retains a key role in the preservation of Memory, as aptly epitomized in the dictum parva ne pereant (“may the small things not perish”).

1. EXORDIUM

Η παρούσα επισκόπηση αφορά νομίσματα (και ορισμένα νομισματομόρφα αντικείμενα) που εισήλθαν στην ελληνική επικράτεια κατά τη διάρκεια μιας δωδεκαετίας περίπου· σε πλείστες όσες περιπτώσεις η συνήθης απόληξη ήταν η «κιβωτός» της εθνικής νομισματικής συλλογής, το Νομισματικό Μουσείο στην Αθήνα. Η παρουσίαση εύλογα δεν είναι δυνατό να είναι διεξοδική· μπορεί ωστόσο να θεωρηθεί εν πολλοίς αντιπροσωπευτική. Για τα νομισματικά σύνολα που προήλθαν από τις ανασκαφές των ετών 1919/20–1922 στη Μικρά Ασία, εξ αρχής προκρίθηκε να μην αποτελέσουν μέρος της επιχειρούμενης πραγμάτευσης (σχετικά με την παρουσία της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας στη Μικρά Ασία τα χρόνια αυτά βλ. Τιβέριος 2023, καθώς και Λεκάκης, Πασχαλίδης, Τσούλη και Χιδίρογλου στον παρόντα τόμο). Για τα εντεταγμένα σύνολα, στη σύντομη αυτή εξέταση που επιχειρεί μια νέα σύνθεση, η βάση υπήρξε κατεξοχήν το υπάρχον δημοσιευμένο και αρχειακό υλικό, αλλά έγινε και πρωτογενής αρχειακή έρευνα.

Ο κύριος όγκος του υπό εξέταση υλικού αποτελείται από δωρεές ομογενών. Πρόκειται για ένα σύνθετο φαινόμενο που μπορεί να ιδωθεί με διάφορες οπτικές, από τη θεωρητική ανάλυση του δώρου του Marcel

Mauss (1923–1924, 87: «celles-ci [=les choses échangées] ne sont jamais complètement détachées de leurs échangistes»· Μωσ 1979, 109: «Τα αντικείμενα ουδέποτε αποσπώνται εντελώς από τους ανθρώπους που τα ανταλλάσσουν»), αλλά και μεταγενέστερων όπως του Α. Testart (1998, ιδίως 98, 103–4), στην κριτική του στον Mauss σε σχέση με την ύπαρξη και ανιδιοτελών δώρων, καθώς και του Α. Appadurai (2013, 10–1, 15–9, 233–35, 250–51), έως την παρακολούθηση πρακτικών ευεργετισμού. Θα πρέπει ακόμη να προσεγγισθεί εντός του πλαισίου της κατάρρευσης των αυτοκρατοριών και της ανάδυσης των οικείων εκφάνσεων αλτρωτισμού και μεγαλοϊδεατισμού, αποφεύγοντας την προσφυγή σε εύκολες ερμηνείες. Δεν θα πρέπει να παραβλεφθεί ενίοτε και το στοιχείο της τυχαιότητας· συχνά όμως τα εμπλεκόμενα πρόσωπα κάθε άλλο παρά τυχαία είναι, όπως θα καταδειχθεί αρκετές φορές στη συνέχεια· επίσης συχνά μπορεί κανείς να διαβλέψει τον συσχετισμό με τη βοή των γεγονότων, είτε επισυμβάντων είτε πλησιάζοντων. Σε κάθε περίπτωση, τα γεγονότα, όπως έχει παρατηρηθεί, «δεν μπορούν να γίνουν κατανοητά αν δεν ειδοθούν συνεκτικά, και σε μια κλίμακα χώρου που περιλαμβάνει την περιοχή από τον Δούναβη έως τον Ευφράτη» (Λιάκος 2017), ή ακόμη και σε ευρύτερη κλίμακα. Θα ήταν, επιπλέον, χρήσιμο η συζήτηση να εστιασθεί στον ρόλο της Μνήμης, σε συνάρτηση και με το αν μπορεί η συγγραφή της Ιστορίας να αποτελέσει *φάρμακον*. Η λέξη αρύεται από τον πλατωνικό *Φαίδρο* και, καθώς ενέχει μια δισημία (βλ. π.χ. Ricoeur 2004, 139–45, για το δίπολο «remedy or poison»), μπορεί να δώσει περαιτέρω τροφή για σκέψη όσον αφορά τις διασυνδέσεις των αντικειμένων με τη συλλογική μνήμη και στις δυνατότητες μιας Αρχαιολογίας των μικρών πραγμάτων.

Εκ πρώτης όψεως, δωρεές ομογενών στο Νομισματικό Μουσείο δεν είναι κάτι νέο ως πρακτική (Τουράτσογλου και Τσούρτη-Κούλη 1988), καθώς υπάρχουν παλαιότερα παραδείγματα (βλ. Παράρτημα, αρ. 1) από δωρητές «ετερόχθονες» – με τον συγκεκριμένο όρο ανακαλείται ένα ζήτημα γνωστό από την εποχή του Ι. Κωλέττη (π.χ. Δημάκης 1991). Είναι όμως ερευνήτο με ποιους τρόπους και προεκτάσεις εντάσσεται το φαινόμενο στην περίοδο αυτή, κατά την οποία το ελληνικό κράτος θα επιχειρήσει να επεκταθεί πέραν των συνόρων του ύστερου 19ου αιώνα.

Σημειωτέον ότι στην επισκόπηση που ακολουθεί οι δωρεές που παρουσιάζονται είναι καταγεγραμμένες στο αρχείο του Νομισματικού Μουσείου με το παλαιό ημερολόγιο· η υιοθέτηση του νέου ημερολογίου στο ελληνικό κράτος έγινε στις 16 Φεβρουαρίου / 1 Μαρτίου 1923.

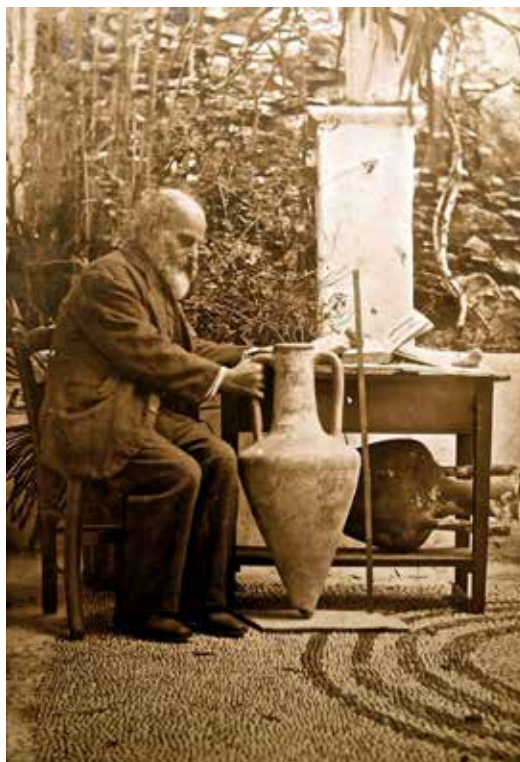
2. Α΄ ΒΑΛΚΑΝΙΚΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ

Ως αφετηρία για την ακόλουθη πραγμάτευση μπορεί συμβατικά να θεωρηθεί η έναρξη της ελληνικής επιστράτευσης στις 17 Σεπτεμβρίου και η κήρυξη του Α΄ Βαλκανικού Πολέμου στις 5 Οκτωβρίου 1912. Λίγες μέρες πριν, στον κατάλογο προσκτημάτων του Νομισματικού Μουσείου καταγράφονται:

- Δωρεές Αχιλ. Ι. Σωτηριάδου, εμπόρου εκ Καλαμών (βλ. επίσης Παράρτημα, αρ. 2), με αρ. καταλόγου 1912/13 Α, Β–Γ (20 και 23–28 Σεπτεμβρίου 1912) και την ενδιαφέρουσα σημείωση ότι πρόκειται για «νομίσματα συλλεχθέντα ἐν Σαμαρκάνδη τοῦ ῥωσικοῦ Τουρκεστάν» (σημ. Ουζμπεκιστάν). Είναι κυρίως νομίσματα Ινδοβακτριανών βασιλέων (Ευθυδήμου Α΄, Δημητρίου Α΄, Ευθυδήμου Β΄, Αντιμάχου, Ευκρατίδου· Σβορώνος 1913, 185–88, πίν. XVIII, 1–2, 4–12, 14–6, 18–24) και 1 του Κουσσανού βασιλέως Wima Kadphises, περ. 113–127 μ.Χ. (επιγραφή εμπροσθοτύπου ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΣΩΤΗΡ ΜΕΓΑΣ ΟΟΗΜΟ ΚΑΔΦΙΧΗΣ· Σβορώνος 1913, 187, αρ. 23· Jongeward κ.ά. 2015, 61–4, αρ. 274–99, 313–69, πίν. 12–13), στα οποία προστέθηκαν άλλα 6 αργυρά νομίσματα Ινδοβακτριανών βασιλέων (Ευκρατίδου και Πλάτωνος). Δωρήθηκαν επίσης δύο δακτυλιόμορφοι λίθοι (Σβορώνος 1913, 187, αρ. 24–5· βλ. επίσης Τουράτσογλου και Τσούρτη-Κούλη 1988, 114, 129).
- Στα τέλη του ίδιου μήνα, κατά μια συνήθη πρακτική της εποχής, σημειώνεται και μια αγορά από το ίδιο πρόσωπο, 1912/1913 Δ (29 Σεπτεμβρίου 1912)· πρόκειται για άλλα τέσσερα τετράδραχμα Ινδοβακτριανών βασιλέων (1 Ευθυδήμου Α΄, 2 Ευκρατίδου, 1 Ηλιοκλέους· Σβορώνος 1913, 188, πίν. XVIII, 3, 13, 17, 25), (Εικ. 1).

Εικ. 1. Νομίσματα που δώρισε (1–2, 4–12, 14–6, 18–24) ή πώλησε (3, 13, 17, 25) στο Νομισματικό Μουσείο ο Αχιλλέας Σωτηριάδης (Πηγή: Σβορώνος 1913, πίν. XVIII).

Εικ. 2. Δημοσθένης Χαβιαράς (1849–1922). Πηγή: διαδικτυο (<https://www.rodiki.gr/medias/2021/03/17/dafbb126027d1a8fd2c1cc88db2ad59b.jpg>).

Ενόσω ο πόλεμος διαρκεί, λαμβάνουν χώρα οι ακόλουθες δωρεές.

- Δωρεά Δ. Χαβιαρά από τη Σύμη, 1912/1913 Ι (4 Νοεμβρίου 1912, 1 αργυρό μιλιάρησιο Λέοντος Δ' και Κωνσταντίνου ΣΤ', περ. 775–780 (Σβορώνος 1913, 190).

Την άνοιξη του 1912 σχεδόν όλα τα Δωδεκάνησα, συμπεριλαμβανομένης της Σύμης, είχαν καταληφθεί από τους Ιταλούς. Ο Δημοσθένης Χαβιαράς (1849–1922) αποτελεί μια γνωστή περίπτωση τοπικού λογίου και συλλέκτη, (Εικ. 2).

- Δωρεά Κ. Καπετζή από τη Λήμνο, 1912/1913 ΙΓ (17 Δεκεμβρίου 1912). 31 χάλκινα νομίσματα: 1 Αμφιπόλεως επί Καρακάλλα(ς), 6 Αθηνών, 1 Κυζίκου, 2 Αλεξανδρείας Τρωάδος, 7 Μήθυμνας, 2 Μυτιλήνης, 1 Ερεσού επί Μάρκου Αυρηλίου, 1 Ηρακλείας Ιωνίας, 1 Τέω, 1 Λαοδικείας Φρυγίας, 6 ρωμαϊκά αυτοκρατορικά και 2 βυζαντινά, 1 Νικηφόρου Β' Φωκά και 1 Ισαακίου Β' Αγγέλου (Σβορώνος 1913, 190–91· Τουράτσογλου και Τσούρτη-Κούλη 1988, 115, 130).

Είχε προηγηθεί η απελευθέρωση της Λήμνου που έλαβε χώρα στις 8–9 Οκτωβρίου 1912.

Την άνοιξη του 1913 υπάρχει παύση των εχθροπραξιών, αλλά η γενικότερη ατμόσφαιρα είναι τεταμένη. Στο μέτωπο της Ηπείρου μετά από την απελευθέρωση των Ιωαννίνων ακολούθησαν εκκαθαριστικές επιχειρήσεις· στις 04 Μαρτίου 1913 καταλήφθηκε το Τεπελένι. Στις 18 Μαρτίου συγκροτήθηκε η ΙΧ Μεραρχία, εν μέρει και από την Ταξιαρχία Μετσόβου (Οικονόμου 1977α, 313–14). Στις 8/21 Μαΐου σημειώνονται εμπλοκές μεταξύ βουλγαρικών και ελληνικών στρατευμάτων στο Παγγαίο, τη Νιγρίτα και σε άλλα σημεία. Στις 21–24 Μαΐου επανακαθορίστηκε η γραμμή διαχωρισμού των δύο στρατών (Οικονόμου 1977β, 339). Οι εχθροπραξίες ξέσπασαν στις 16–17 Ιουνίου (Οικονόμου 1977β, 341). Στις 05 Ιουλίου η VIII Μεραρχία μεταφέρθηκε στο μακεδονικό μέτωπο, ενώ η ΙΧ Μεραρχία παρέμεινε για τη φρούρηση της Ηπείρου από αλβανικές επιδρομές (Οικονόμου 1977α, 314). Στο πλαίσιο αυτό παρουσιάζουν ενδιαφέρον οι εξής δωρεές:

- Δωρεά του Αλκιβιάδου Οικονομίδου από τη Βιζύη, 1912/13 ΚΕ (22 Μαΐου 1913). 1 χάλκινο Αγχιάλου επί Αντωνίνου Ευσεβούς (οπισθότυπος: Άρτεμις).

- Δωρεά που έγινε στις 18 Μαΐου 1913 από τον Κ.Μ. Κωνσταντόπουλο, ο οποίος υπηρετούσε στο Νομισματικό Μουσείο· σημειώνεται ωστόσο ότι το νόμισμα προέρχεται από έναν «θησαυρό» που είχε βρεθεί στο *Μέτσοβο*.
1 ψευδοροδιακή αργυρή δραχμή (2,43 γρ., ΝΙΚΟΣΤΡΑΤΟΣ), 1912/13 KB

3. INTERBELLUM

Λίγες μέρες μετά από τη Συνθήκη του Λονδίνου (17/30 Μαΐου 1913) έλαβε χώρα η:

- Αγορά του θησαυρικού «ευρήματος» του Μετσόβου, 1912/1913 KH (4 Ιουνίου 1913), «χρήμασι του Δημοσίου» από τον εκ Μετσόβου χωρικό Δημ. Γκουτεβέντ (το επώνυμο απαντά ως Γκουντέβενος ή Γοδέβενος στο Μέτσοβο και στον νομό Ιωαννίνων, σε πιο πρόσφατες δεκαετίες).
25 αργυρά νομίσματα: μακεδονικά, ηπειρωτικά και 11 ψευδοροδιακές δραχμές (IGCH 231)· σε σχετικά πρόσφατη δημοσίευση οι ψευδοροδιακές δραχμές αναφέρονται ως 16 και τα νομίσματα συνολικά ως 26, έχει παραλειφθεί όμως ένα μακεδονικό τετρώβολο στη σύνθεση, αν και εικονίζεται στη σ. 51 (Αποστόλου 2010, 50–3· πρβλ. 117 στον ίδιο συλλογικό τόμο, όπου το σύνολο των νομισμάτων αναφέρεται ως 24).
- Τρεις μήνες αργότερα ο ίδιος άνθρωπος δωρίζει ένα δευτεροθησαυρικό «εύρημα» από το Μέτσοβο, 1913/14 B (4 Σεπτεμβρίου 1913).
33 υστερορωμαϊκά χαλκά, εκδόσεις Ρώμης, Ακυλίας, Θεσσαλονίκης, Ηρακλείας, Κωνσταντινουπόλεως, Νικομηδείας, Κυζίκου, Αντιοχείας, Αλεξανδρείας· είναι όλες κοπές με επιγραφή FEL TEMP REPARATIO (εκτός από μία), από το 348 έως το 355–361 μ.Χ. (Χριστοδούλου 2011, 35–49, 50–7). Η απόκρυψη του «θησαυρού» έχει *terminus ante quem* μεταξύ των ετών 355–361 (Χριστοδούλου 2011, 39, 53).

Με τη λήξη του Α΄ Βαλκανικού Πολέμου είχε διαμορφωθεί μια κατάσταση ιδιαίτερα ρευστή σε ένα ευρύτερο πολιτικογεωγραφικό πλαίσιο.

- Δωρεά Π.Σ. Νικολαΐδου από τη Σμύρνη (Τουράτσογλου και Τσούρτη-Κούλη 1988, 117, 132), 1912/1913 Λ (7 Ιουνίου 1913).
2 αρχαία μολύβδινα σταθμία.
- Δωρεά Ν. Δ. Πηγαδά «ἐκ Βλάτσης» (σημ. Βλάστη) Δ. Μακεδονίας (Τουράτσογλου και Τσούρτη-Κούλη 1988, 115, 130), 1912/1913 ΛΒ (10 Ιουνίου 1913).
1 αργυρή δραχμή Μ. Αλεξάνδρου, 1 αργυρό δηνάριο εποχής Μάρκου Αντωνίου (LEG XVI), 1 αργυρό δηνάριο Καρακάλλα.

4. Β΄ ΒΑΛΚΑΝΙΚΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ

Λίγες μέρες μετά, στις 16/17 Ιουνίου 1913 ξεσπά ο Β΄ Βαλκανικός Πόλεμος, που λήγει με την ήττα της Βουλγαρίας (Συνθήκη Βουκουρεστίου, 28 Ιουλίου / 10 Αυγούστου 1913).

Τον Αύγουστο του ίδιου έτους στο Νομισματικό Μουσείο λαμβάνει χώρα η:

- Δωρεά Αχ. Διαμαντάρα εκ Καστελλορίζου, 1912/1913 ΛΗ (20 Αυγούστου 1913).
12 χάλκινα νομίσματα: 1 Ηρακλείας (Σαλβάκης) Καρίας επί Αντωνίνου Ευσεβούς, 1 Ρόδου, 3 Μασικύτου Λυκίας, 1 αβέβαιο Λυκίας, 1 Πέργης Παμφυλίας, 1 Παρλαΐδος Λυκαονίας επί Καρακάλλα, 2 εφθαρμένα αβέβαιοι, 1 Κωνσταντίνου Α΄, 1 εφθαρμένο φραγκικό Βασιλείου Ιερουσαλήμ. Ο Αχιλλέας Διαμαντάρας (1852–1929) (Εικ. 3), ήταν δάσκαλος, λαογράφος και μελετητής της ιστορίας του νησιού (βλ. εφ. *Ροδιακή*, φ. 1078, 5 Δεκεμβρίου 1929, 3) αλλά και της περαιάς (βλ. Παράρτημα, αρ. 3). Μεταξύ άλλων υπήρξε μέλος ομάδας ανασκαφών που εντόπισε ένα χρυσό στεφάνι, καθώς και αρχαία νομίσματα της Μεγίστης (Μωραΐτου-Βάσσου 1990, 16–7, 44, 61).

- Αγορά «χρήμασι τοῦ Δημοσίου» καταγράφεται επίσης από το ίδιο πρόσωπο, 1912/1913 ΛΖ (Αύγουστος 1913).
6 νομίσματα: 3 αργυρά δυναστών Λυκίας, 1 χάλκινο Χώματος Λυκίας, 1 χάλκινο ψευδοαυτόνομο Στρατονικείας Καρίας, 1 χάλκινο Κιβύρων Φρυγίας επί Αδριανού.

Το Καστελλόριζο δεν είχε περάσει υπό ιταλική κυριαρχία το 1912. Στις αρχές Μαρτίου 1913, με τη βοήθεια ενός μικρού σώματος Κρητών, οι κάτοικοι του Καστελλόριζου επαναστάτησαν, συνέλαβαν τους ελάχιστους Τούρκους και ζήτησαν ένωση με την Ελλάδα (Παπαναστασίου και Βογιατζής 2015, 62–3). Την 1η Αυγούστου 1913 η ελληνική κυβέρνηση έστειλε από τη Σάμο στο Καστελλόριζο ως προσωρινό διοικητή τον Βασίλειο Τζαβέλλα συνοδευόμενο από χωροφύλακες (Βαρδαμίδης 1948, 201). Είναι ο μήνας της δωρεάς και της αγοράς Διαμαντάρια. Επί δύο χρόνια και πλέον το Καστελλόριζο αυτοδιοικείται, με τον Αχιλλέα Σπυρίδη Διαμαντάρια να συμμετέχει στη λαϊκή επιτροπή του νησιού (Βαρδαμίδης 1948, 212–17).

Εικ. 3. Αχιλλέας Διαμαντάριας (1852–1929). Πηγή: διαδίκτυο ([https://blogs.sch.gr/dimmegis/2012/11/24/αχιλλεας-διαμανταρας/prettyPhoto\[310\]/1/](https://blogs.sch.gr/dimmegis/2012/11/24/αχιλλεας-διαμανταρας/prettyPhoto[310]/1/)).

5. Α΄ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ

Μια σειρά γεγονότων και η τυχοδιωκτική στάση ορισμένων κατοίκων του Καστελλόριζου με προεξάρχοντα τον Ι. Λακερδή (Παπαναστασίου και Βογιατζής 2015, 69, 75) οδήγησε στην εκδίωξη των ελληνικών αρχών τον Δεκέμβριο του 1915. Στις 15/28 Δεκεμβρίου 1915 γαλλική ναυτική δύναμη με το καταδρομικό *Jeanne d'Arc* επικεφαλής και την υποστήριξη του καταδρομικού *Amiral Charnier* κατέλαβε το νησί κατόπιν συνεννόησης με φιλογαλλική μερίδα εντοπίων. Η παρουσία σώματος Γάλλων πεζοναυτών απέτρεψε την απόβαση αγήματος Ελλήνων ευζώνων (Βαρδαμίδης 1948, 228–30· Παπαναστασίου και Βογιατζής 2015, 73, 75). Ως συνέπεια, ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος ενέσκηψε στο νησί: οθωμανικές πυροβολαρχίες αναπτύχθηκαν στην αντίπερα όχθη και στις 11 Ιανουαρίου 1917 πέτυχαν να βυθίσουν ένα βρετανικό υδροπλανοφόρο, το HMS *Ben-my-Chree* του Βασιλικού Ναυτικού (Βαρδαμίδης 1948, 231–32· Caruana κ.ά. 2012, 298–99· Παπαναστασίου και Βογιατζής 2015, 74, 88–9). Υποβοηθούμενοι από τον ντόπιο πληθυσμό, οι Γάλλοι προχώρησαν στη συνέχεια σε αποτελεσματικά αντίμετρα (Βαρδαμίδης 1948, 234–36· Παπαναστασίου και Βογιατζής 2015, 74, 76).

Ενώ ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος μαίνεται, σε μια πρώτη φάση η Ελλάδα δεν συμμετέχει ενεργά. Κατά το διάστημα αυτό σημειώνεται η:

- Δωρεά Περικλέους Λουκά από το μακρινό Ροστώφ επί του Ντον (Τουράτσογλου και Τσούρτη-Κούλη 1988, 114, 129), 1914/1915 ΙΔ (14 Ιανουαρίου 1915).
1 νόμισμα Ροιμητάλκου (132–153 μ.Χ.), με προτομή Αντωνίνου Ευσεβούς ως οπισθότυπο, ΒΜΥ (=442, δηλ. 145/6 μ.Χ.).

Στην πορεία, η Εκστρατεία της Καλλίπολης (25 Απριλίου 1915 κ.ε.) φέρνει αγγλογαλλικές δυνάμεις στον Μούδρο, αλλά και Μικρασιάτες πρόσφυγες στη Λήμνο που θα πάρουν μέρος στις επιχειρήσεις (Μαζαράκης-Αινιάν 1996, 110 εικ. 147· Ανδριώτης 2003, 96). Την εποχή αυτή καταγράφονται οι ακόλουθες δωρεές.

- Δωρεά Π. Εύστηρη από τη Σμύρνη (Τουράτσογλου και Τσούρτη-Κούλη 1988, 117, 132), 1914/15 ΚΕ (2 Μαΐου 1915).
1 χάλκινο ψευδοαυτόνομο Περίνθου (ΗΡΑΚΛΗ ΚΤΙΣΤΗ, 2ος αι. μ.Χ.).

- Δωρεά Ηλία Μακρόπουλου από τη Συνασό (σημ. Mustafapaşa) της Καππαδοκίας (Τουράτσογλου και Τσούρτη-Κούλη 1988, 118, 133).
4 βενετικά αργυρά grossi, 1915/16 B (20 Νοεμβρίου 1915).

Η Ελλάδα σταδιακά αναμειγνύεται στον Πόλεμο· αρχές Σεπτεμβρίου 1916 αρχίζει η συγκρότηση του στρατού της Εθνικής Αμύνης (Μαυρογορδάτος 2003, 21, 22). Η επόμενη δωρεά παρουσιάζει χρονική εγγύτητα.

- Δωρεά Γ. Βεγλερή από τη Σμύρνη (Τουράτσογλου και Τσούρτη-Κούλη 1988, 117, 132· βλ. επίσης Παράρτημα, αρ. 4), 1915/16 K (19 Σεπτεμβρίου 1916).

1 αργυρό τετράδραχμο Αθηνών «νέας τεχντροπίας», ΗΡΑ ΑΡΙΣΤΟΦ ΕΠΙΣΤΡ (136/5 π.Χ. σύμφωνα με τη «low chronology»· Lewis 1962, 291, no. 5). Δωρήθηκε και μία νεοελληνική σφραγίδα (;). Ο Γεώργιος Π. Βεγλερής (Θεραπεία Βοσπόρου, 1849 – Σμύρνη, 1923) ήταν λόγιος και συγγραφέας πολλών μελετών στα ελληνικά και στα ρωσικά (Εικ. 4). Χρημάτισε υπάλληλος ρωσικής ατμοπλοϊκής εταιρείας στην Κωνσταντινούπολη και υπήρξε μέλος του εκεί Ρωσικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου από το 1895 κ.ε. (βλ. Βεγλερής 1909, σύντομο βιογραφικό σημείωμα προτασσόμενο του άρθρου· βλ. επίσης *Ἐθνικὸν Ἡμερολόγιον* Κ. Φ. Σκόκου ἔτους 1910, 39). Αργότερα έζησε στη Σμύρνη, όπου στην καταστροφή του 1922 χάθηκαν η πολύτιμη συλλογή με κειμήλια και η πλούσια βιβλιοθήκη του.

Εικ. 4. Γεώργιος Βεγλερής (1849–1923) (Πηγή: *Ἐθνικὸν Ἡμερολόγιον* Κ. Φ. Σκόκου ἔτους 1910, 40).

Στο Μακεδονικό Μέτωπο η πλάστιγγα άρχισε να γέρνει υπέρ της Entente με τη μάχη του Σκρά (29–31 Μαΐου 1918), όπου οι ελληνικές δυνάμεις είχαν αποφασιστική συμμετοχή (Μαργαρίτης 1999, 176· Βακαλόπουλος 2020, 348). Ακολουθούν χρονικά οι παρακάτω δωρεές.

- Δωρεά Παν. Δ. Φιλυρίδου από τη Βάρνα (Τουράτσογλου και Τσούρτη-Κούλη 1988, 114, 129), 1918 IB (18 Αυγούστου 1918).
3 χάλκινα νομίσματα.

Η Βάρνα παρουσιάζει εγγύτητα με το θέατρο επιχειρήσεων στη Ρουμανία· η τελευταία, απομονωμένη μετά από την Οκτωβριανή Επανάσταση στη Ρωσία, αναγκάστηκε να συνθηκολογήσει στις 7 Μαΐου 1918 (Beckett 2001, 128, 144). Μετά από τις εξελίξεις στο Μακεδονικό Μέτωπο, στις 17 Αυγούστου ο Γερμανός στρατάρχης von Hindenburg έδωσε μια απρόθυμη υπόσχεση για αρωγή προς τη Βουλγαρία, όταν όμως οι συνθήκες στα άλλα μέτωπα θα το επέτρεπαν. Η κατάσταση κλιμακώθηκε από πλευράς των Συμμάχων με την Επίθεση στον Αξιό (14–15 Σεπτεμβρίου κ.ε.) που ανάγκασε τελικά τη Βουλγαρία να ζητήσει ανακωχή στις 29 Σεπτεμβρίου 1918 (Beckett 2001, 388). Κατά την περίοδο αυτή, όπως και σε προηγούμενες περιόδους, οι συνθήκες για τους Έλληνες ομογενείς που ζούσαν σε βουλγαρικό έδαφος εν γένει οξύνθηκαν, ωθώντας κατά περίπτωση σε μετακινήσεις προς την ελληνική επικράτεια. Η έξωση του ελληνικού στοιχείου ολοκληρώθηκε με τη Συνθήκη του Νεϊγύ στις 27 Νοεμβρίου 1919 (Βακαλόπουλος 2020, 349).

- Δωρεά Χρ. Δουβαρτζόγλου από την Οδησό (Τουράτσογλου και Τσούρτη-Κούλη 1988, 114, 129), 1919 ΣΤ (15 Ιουλίου 1919).
1 χρυσό dinara του Βαζουδέβα Α' (περ. 190–230 μ.Χ.) ή κατά πάσα πιθανότητα του Βαζουδέβα Β' (Vasudeva II, περ. 267–300 μ.Χ.), Κουσάνου βασιλέως της Ινδίας.

Για την τελευταία περίπτωση είναι προφανές ότι συνέβη μάλλον ως απόρροια της λεγόμενης Εκστρατείας στην Ουκρανία και την Κριμαία (Ιανουάριος – Απρίλιος 1919), την οποία οργάνωσε συμμαχία Δυτικών Δυνάμεων. Σε συνάφεια και με τον Ρωσικό Εμφύλιο που σοβούσε, οι σύμμαχοι συνέπραξαν με τις αντιπολοσεβικικές δυνάμεις των Λευκών. Στις επιχειρήσεις πήρε μέρος και ένα ελληνικό εκστρατευτικό σώμα που πολέμησε στα μέτωπα της Ουκρανίας και της Κριμαίας (Μαργαρίτης 2003, 81–2). Η εκστρατεία είχε ανεπιτυχή έκβαση για

τους συμμάχους που τελικά ηττήθηκαν από τα σοβιετικά στρατεύματα· η Οδησός εκκενώθηκε στις 7 Απριλίου και η Σεβαστούπολη στα τέλη του ίδιου μήνα. Ο αντίκτυπος ήταν καθοριστικός για την ελληνική παροικία στην Οδησό, για το ελληνικό στοιχείο εν γένει στην Ουκρανία και στη Νότια Ρωσία (Ανδριώτης 2003, 98), καθώς και για τη συνακόλουθη στάση των Σοβιετικών υπέρ της κεμαλικής Τουρκίας (Γιαννακόπουλος 2003, 90· Μιχαηλίδης 2018, 26, 60).

6. ΕΛΛΗΝΟΤΟΥΡΚΙΚΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ

Στις 02 Μαΐου 1919 η κατάληψη της Σμύρνης από τον ελληνικό στρατό θα σημάνει την έναρξη του Ελληνοτουρκικού Πολέμου.

- Δωρεά Σωτ. Χατζηπετρή από το Ρύσιον της Βιθυνίας (Τουράτσογλου και Τσούρτη-Κούλη 1988, 118, 133· το επώνυμο δίδεται ως Χατζηπέτρου), 1919 IB (28 Αυγούστου 1919). 3 νομίσματα: 1 χάλκινο Σινώπης, 1 αργυρό δηνάριο Ρώμης (Antonius Balbus, 83–82 π.Χ.) και 1 αργυρό Γεωργίας υπό ρωσική κυριαρχία.

Η κωμόπολη του Ρυσίου ήταν γνωστή επίσης ως Αρετσού (σημ. Darica). Βρίσκεται κοντά στην Κωνσταντινούπολη, που είχε καταληφθεί από τους Συμμάχους (13 Νοεμβρίου 1918, ν. ημ.), αλλά και σε άμεση εγγύτητα με τη Ζώνη των Στενών, που στη συνέχεια πέρασε υπό διεθνή (κυρίως βρετανικό) έλεγχο.

- Δωρεά Αλεξάνδρου Πιπερίδου, εμπόρου στη Σμύρνη (Τουράτσογλου και Τσούρτη-Κούλη 1988, 117, 132), 1920 ΙΔ (2 Ιουνίου 1920).
48 νομίσματα: 1 χάλκινο Μεσσήνης, 2 χάλκινα Λακεδαιμόνος, 1 χάλκινο Μήλου, 2 χάλκινα Προυσίου Β' Βιθυνίας, 1 χάλκινο Νικαίας επί Μάρκου Αυρηλίου καίσαρος, 1 χάλκινο Προύσης στο όνομα της Ωτακιλίας Σευήρας, 1 χάλκινο Προύσης επί Βαλεριανού, 1 αργυρό κιστοφορικό Εφέσου, 1 χάλκινο Βλαύνδου Λυδίας, 3 χάλκινα Σάρδεων, 2 χάλκινα Φιλαδελφείας, 1 χάλκινο Φιλαδελφείας επί Δομιτιανού, 2 χάλκινα Ακμονίας Φρυγίας, 1 χάλκινο Αιζανών, 2 χάλκινα Απαμείας, 1 χάλκινο Ευμενεΐας, 1 χάλκινο Θεμισωνείου, 1 χάλκινο Κάδων, 3 χάλκινα Κοτιαείου (αυτοκρατορικών χρόνων), 2 χάλκινα Λαοδικείας, 1 χάλκινο Τραϊανουπόλεως επί Τραϊανού, 1 αργυρή δραχμή Αριαράθου Δ' Καππαδοκίας, 1 χάλκινο Ταρσού; επί Δομιτιανού, 3 αργυρές δραχμές Πάρθων βασιλέων (Φραάτου Γ', Φραάτου Δ', Βολογάσου Ε'), 2 αργυρά Σασσανιδών βασιλέων (Σαπώρ Α', Χοσρόη Β'), 4 χάλκινα ελληνικά/ελληνορωμαϊκά αβέβαια, 1 αργυρό δηνάριο Ρώμης (C. Maianius, 153 π.Χ.), 1 χάλκινο Ιοβιανού, 1 χάλκινο Αρκαδίου, 3 αργυρά ισλαμικά (2 Μπουχάρας, 1 Καραμάν)· 1 βυζαντινό μολυβδόβουλλο (Ιωάννου χαρτουλαρίου).
- Δωρεά Αθαν. Δ. Παπακωνσταντινίδου από τη Φιλαδέλφεια της Λυδίας (Τουράτσογλου και Τσούρτη-Κούλη 1988, 118, 133), 1920 ΙΖ (16 Ιουνίου 1920). 1 αργυρό (υπόχαλκο) δηνάριο Ιουλίου Καίσαρος, 49–48 π.Χ.

Η πόλη (σημ. Alaşehir, 105 χλμ. Α. της Σμύρνης) βρισκόταν εκτός της Ζώνης της Σμύρνης, ωστόσο μετά από προέλαση του ελληνικού στρατού είχε καταληφθεί (12/25 Ιουνίου 1920). Στα τέλη Οκτωβρίου 1920 ο ελληνικός στρατός είχε προωθηθεί μέχρι το Uşak, 210 χλμ. Α. της Σμύρνης (Γιαννακόπουλος 2003, 88· Μιχαηλίδης 2018, 25–6).

Με τη Συνθήκη των Σεβρών, στις 10 Αυγούστου 1920, η πραγμάτωση της Μεγάλης Ιδέας έμοιαζε να είναι κοντά. Στη συγκυρία αυτή έχουν ενδιαφέρον οι κάτωθι δωρεές:

- Μανουήλ Ι. Γεδεών από την Κωνσταντινούπολη, 1920 ΚΓ–ΚΔ (22 Οκτωβρίου και 02 Νοεμβρίου 1920). 8 νομισματομόρφα αντικείμενα: 5 χάλκινα βαπτιστικά περιάπτα, 3 χάλκινες μάρκες (jetons) διοδίων για τη μεγάλη γέφυρα της Κωνσταντινούπολης.
- Ακολούθως, του ιδίου, 1921 Θ (ante 21 Μαρτίου 1921).
1 αναμνηστικό μετάλλιο για τα εγκαίνια του Ναού του Αγίου Σάββα στην Κωνσταντινούπολη, (Εικ. 5). Ο Μανουήλ Γεδεών (Κωνσταντινούπολη, 1851 – Αθήνα, 1943) είχε αποκληθεί «ο τελευταίος Φαναριώτης».

Ήταν πολυγραφότατος μεσαιωνολόγος ιστοριοδίφης, μελετητής της εκκλησιαστικής ιστορίας και του νεώτερου ελληνισμού, οφικιάλιος του Οικουμενικού Πατριαρχείου και του Πατριαρχείου Ιεροσολύμων· αργότερα έγινε πρόεδρος μέλος της Ακαδημίας Αθηνών (1929 κ.ε.).

Στο μεταξύ τα πράγματα στη Μικρά Ασία κάθε άλλο παρά σταθερά ήταν· ένας συνδυασμός αντίξοων καταστάσεων και παθογενών υπολογισμών οδήγησε στην προέλαση προς τον Σαγγάριο, στα αιματηρά πεδία του Καλέ Γκρότο, του Ουλού Δαγ, του Τσαλ Δαγ, και τελικά στη σύμπτυξη της ελληνικής στρατιάς.

Με την έναρξη του 1922 από τη μακρινή περιοχή της Κιλικίας καταγράφεται η:

- Δωρεά Α. Τεκτονίδου από την Ταρσό, 1922 Α (αρχές 1922).
5 χάλκινα νομίσματα: 2 νομίσματα Ταρσού αυτοκρατορικών χρόνων, το ένα επί Γορδιανού (Γ'), 1 Σελεύκου Α' Συρίας και 2 Λέοντος Β', βασιλέως της Μικράς Αρμενίας (1269–1289). Πιθανώς η δωρεά συνέβη στον απόηχο της υπογραφής στην Άγκυρα του συμφώνου Franklin-Bouillon (20 Οκτωβρίου 1921), βάσει του οποίου τα γαλλικά στρατεύματα θα αποχωρούσαν από την Κιλικία (Μιχαηλίδης 2018, 66).

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η ακόλουθη περίπτωση.

- Κληροδότημα Β. Σιβιτανίδου, εξ Αλεξανδρείας (Τουράτσογλου και Τσούρτη-Κούλη 1988, 118, 133· έγγραφο Νομισματικού Μουσείου με αρ. πρωτ. 4531/1922), 1922 ΙΑ (6 Μαΐου 1922).

185 αργυρά πτολεμαϊκά τετράδραχμα (πρόκειται προφανώς για «θησαυρικό εύρημα»). Ο Βασίλειος Σιβιτανίδης (1833–1921), του Ιερωνύμου, είχε καταγωγή από την Κύπρο. Ήταν έμπορος με μεγάλη περιουσία και κύρος στην Αλεξάνδρεια (Κουδουνάρης 2010, 549–50). Το υψηλής αξίας κληροδότημα που άφησε στο ελληνικό δημόσιο είχε ως κύρια ρήτρα τη δημιουργία Σχολής Τεχνών και Επαγγελμάτων· πρόκειται για τη γνωστή Σιβιτανίδειο Σχολή που λειτούργησε από το έτος 1927 και βρίσκεται έως σήμερα στην Καλλιθέα. Σύμφωνα με όρο της διαθήκης, συνιδρυτής της Σχολής αναφέρεται και ο αδελφός του Λουίζος Σιβιτανίδης (1841–1913) (Εικ. 6).

Εικ. 6. Βασίλειος και Λουίζος Σιβιτανίδης (1833–1921 και 1841–1913 αντίστοιχα) (Πηγή: διαδίκτυο, <https://www.polignosi.com/cgi-bin/hweb?-A=9651&-V=limmata>, με προσαρμογές).

Η κατάρρευση του μετώπου και η συνακόλουθη Μικρασιατική Καταστροφή επέφεραν δραματικές συνέπειες κολοσσιαίων διαστάσεων. Στο πλαίσιο αυτό, μαζί με τις προσφυγικές ροές, εισέρχονται στο ελληνικό κράτος και ορισμένα νομισματικά σύνολα.

- Νομίσματα «ἐκ Προύσης», 1922 ΙΗ (*post* 3 Δεκεμβρίου 1922).
37 χάλκινα νομίσματα: 1 Αντιγόνου Γονατά, 3 Κίου, 2 Προυσίου Β' Βιθυνίας, 1 Αδριανέων, 1 Γέρμης επί Γορδιανού, 1 Περγάμου, 1 Κύμης Αιολίδος, 1 Ατταίας επί Τραϊανού, 1 Θυατείρων, 1 Κάσας Κιλικίας επί Βαλεριανού, 1 Κώνσταντος Α', 1 Κωνσταντίου Β', 1 Ουάλεντος, 1 Προκοπίου, 1 Αρκαδίου, 1 Ιουστινιανού Α', 1 Κώνσταντος Β', 2 Θεοδώρας, 1 Θεοφίλου, 1 Λατίνων αυτοκρατόρων, 5 χάλκινα εφθαρμένα· 1 μολυβδόβουλλο (ΠΑΝΘΗΡΙΩ ΤΟΠΟΤΗΡ[ητῇ] ΤΩ), 1 μολύβδινο.

Η Προύσα είχε καταληφθεί στις 25 Ιουνίου/8 Ιουλίου 1920 (Μιχαηλίδης 2018, 25–6) και είχε περιέλθει υπό την ελληνική κυριαρχία στις 10 Αυγούστου 1920 (σύμφωνα με το άρθρο 83 της Συνθήκης των Σεβρών).

- Νομίσματα «ἐκ Μ. Ἀσίας» ἐν γένει, 1922 ΙΘ.
2 αργυρά και 34 χάλκινα νομίσματα: 1 Βυζαντίου ἐπὶ Λουκίλλας, 3 Απολλωνίας πρὸς Ρυνδάκω, 2 Κυζίκου, 1 Κυζίκου ἐπὶ Μάρκου Αὐρηλίου, 2 Περγάμου, 1 Αγκύρας ἐπὶ Σαβίνας· 1 αργυρὸ Βεσπασιανού, 1 αργυρὸ Φιλίππου Α΄, 1 Αὐρηλιανού, 2 Λικινίου, 2 Κωνσταντίου Β΄, 1 Ἀρκαδίου· 1 Φωκά, 1 Κώνσταντος Β΄, 1 Λέοντος Ε΄, 1 Λέοντος ΣΤ΄, 1 ἀνώνυμος φόλλις· 1 σταθμίο, 1 πῆλινο σφράγισμα.
- Δωρεά του προαναφερθέντος Π.Σ. Νικολαΐδου ἀπὸ τῆ Σμύρνη (Τουράτσογλου και Τσούρτη-Κούλη 1988, 117, 132), 1923 Β (14 Μαρτίου 1923).
3 χάλκινα νομίσματα:
1 χάλκινο Διοκλείας Φρυγίας ἐπὶ Γορδιανού Γ΄, 1 χάλκινο Εἰρηνοπόλεως Κιλικίας ἐπὶ Δομιτιανού, 1 χάλκινο Σϋέδρων ἐπὶ Μαξίμου καίσαρος (235–238 μ.Χ.).
- Δωρεά του προαναφερθέντος Α. Τεκτονίδου ἀπὸ τὴν Ταρσό (Τουράτσογλου και Τσούρτη-Κούλη 1988, 118, 133), 1923 Γ (16 Μαρτίου 1923).
1 αργυρὸ gigliato Καρόλου Β΄ d'Anjou, βασιλέως Νεαπόλεως (1285–1309).

Ο ἀντίκτυπος ἀπὸ τὸ κύμα βιαιοτήτων και ἐγκλημάτων πολέμου ἦταν πλέον αἰσθητὸς ἕως και τὴν Κιλικία (Μιχαλίδης 2018, 79).

- Δωρεά Πασχάλη Παναγιώτου, ἱερέως ἀπὸ τὸ *Μυριόφυτον* (Τουράτσογλου και Τσούρτη-Κούλη 1988, 118, 133, «Mourefte»), 1923 Δ (20 Μαρτίου 1923). Αναφέρεται ὡς Πασχάλης «Παναγιώτης» ἀπὸ τοὺς Τουράτσογλου και Τσούρτη-Κούλη και ἡ δωρεά αὐτὴ ἔχει ἐνταχθεῖ στὴ Μ. Ἀσία, πρόκειται ὁμως πιθανότατα γιὰ τὸ Μυριόφυτο τῆς Ἀν. Θράκης (σημ. Murefte στὴν ευρωπαϊκὴ Τουρκία). 2 βυζαντινά νομίσματα:
1 χάλκινο Λέοντος ΣΤ΄ Σοφοῦ, 1 χάλκινο Θεοδώρου Κομνηνοῦ Δούκα, Δεσπότη τῆς Ηπείρου.

Πρόκειται ἴσως γιὰ τὰ μόνα γνωστὰ *realia* με προέλευση, μαζί με ἓνα ἀκόμη σωζόμενο κατάλοιπο τῆς προσφυγίας (βλ. Μαζαράκης-Αινιάν 1996, 119 εικ. 157), ἀπὸ τὸ Μυριόφυτο· ἂ πρόπος, ἀπὸ ἐκεῖ καταγόταν ὁ γνωστὸς ἠθοποιὸς Βασίλης Λογοθετίδης (1898–1960).

- Δωρεά ἐνός «ἀνωνύμου Μικρασιάτου», 1923 ΚΗ.
250 ἀρχαιοελληνικά, ἐλληνορωμαϊκά, ρωμαϊκά, βυζαντινά, νεώτερα νομίσματα κ.λπ. – γιὰ τὴ δωρεά μεσολάβησε ὁ (μικρασιατικῆς καταγωγῆς) Εὐστράτιος Πελεκίδης, Ἐφορος Ἀρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης.

Εἰδικὴ ἀναφορὰ χρειάζεται να γίνεῖ σε ολόκληρες Συλλογές που δωρήθηκαν στὸ Νομισματικὸ Μουσεῖο εἴτε πρὶν τὸ τέλος τοῦ πολέμου εἴτε στὴ συνέχεια.

- Ἡ πιο σημαντικὴ εἶναι ἡ *Συλλογὴ Keun* (Τουράτσογλου και Τσούρτη-Κούλη 1988, 112, 117, 127, 132), 1919 ΚΑ (3 Δεκεμβρίου 1919).
Ἡ συλλογὴ αὐτὴ εἶχε καταρτιστεῖ κατ' οὐσίαν ἀπὸ τὸν Ἀριστομένη Στεργιογλίδη (1848–1904), Σαμιώτῃ λόγιῳ, φιλόλογῳ και ἐρασιτέχνῃ ἀρχαιολόγῳ, που εἶχε διατελέσει διευθυντὴς τῆς Εὐαγγελικῆς Σχολῆς τῆς Σμύρνης τὸ διάστημα 1885–1892 (Εικ. 7). Αγοράστηκε ἀπὸ τὸν φιλέλληνα Alfred Augustus Keun (1854–1928), ὁ ὁποῖος εἶχε γεννηθεῖ στὴ Σμύρνη και ἦταν παντρεμένος με τὴ Βιργινία Ἀμιρά. Ἦταν γόνος ὁλλανδο-βρετανικῆς οἰκογένειας, με μεγάλη ἐπιχειρηματικὴ δραστηριότητα· υπῆρξε γενικὸς πρόξενος τῆς Ρουμανίας στὴ Σμύρνη (1890–1924). Ἀπὸ τὴ μεριά τοῦ πατέρα τοῦ, ὁ ἀδελφός τοῦ προπάππου τοῦ ἦταν ὁ Ὀλλανδός Bernard Keun (1733–1801), δάσκαλος τοῦ Ἀδαμαντίου Κοραΐ· ἀπὸ τὴ μεριά τῆς μητέρας τοῦ, παππούς τοῦ ἦταν ὁ Henry Perigal Borrell (1795–1851), Ἀγγλὸς νομισματολόγος στὴ Σμύρνη.

Εικ. 7. Ἀριστομένης Στεργιογλίδης (1848–1904), Σάμος, 1897 (Πηγή: διαδίκτυο, https://www.samia-konvima.gr/2025/11/blog-post_91_0.html).

Μάλλον εντυπωσιακό είναι το γεγονός ότι το εν λόγω νομισματικό σύνολο στάλθηκε στην Αθήνα μέσα σε κιβωτίδιο που μεταφέρθηκε από το θωρακισμένο εύδρομο «Αβέρωφ» (Τουράτσογλου και Τσούρτη-Κούλη 1988, 123, επίσης στον ίδιο τόμο, 192 και 196, αρ. κατ. 121· επιστολή του Α. Κευν προς τον Ι. Σβορώνο, Σμύρνη, 3/16-10-1919).

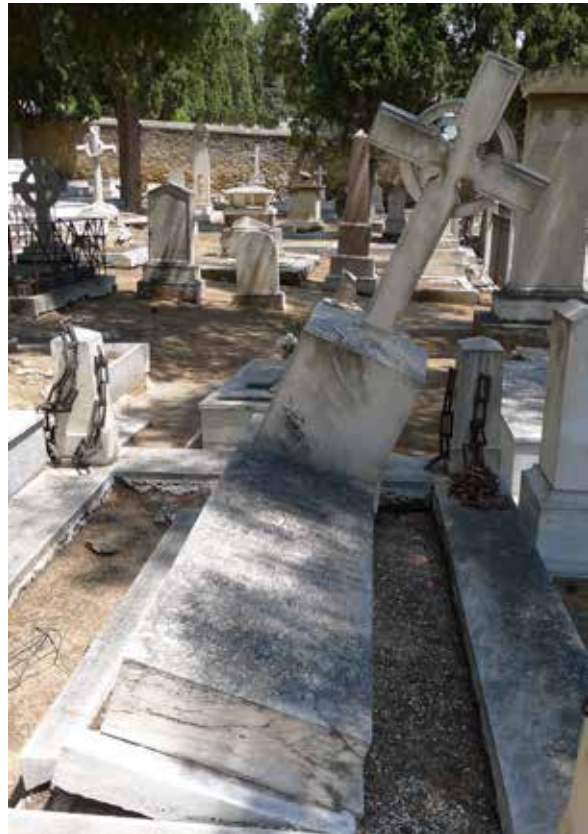
Μετά το πέρας του Ελληνοτουρκικού Πολέμου η οικογένεια Κευν μετέφερε τις επιχειρήσεις της στο Λονδίνο και στην Αθήνα. Ο Alfred A. Κευν πέθανε το 1928· ο τάφος του βρίσκεται στο προτεσταντικό τμήμα του Α' Νεκροταφείου Αθηνών (βλ. Παράρτημα, αρ. 5), (Εικ. 8). Η Συλλογή Κευν φυλάσσεται στο Νομισματικό Μουσείο έως σήμερα· αριθμεί 3.866 αντικείμενα (138 αργυρά νομίσματα, 3.700 χάλκινα νομίσματα, 27 μολυβδόβουλλα, 1 λίθος) και δυστυχώς παραμένει ακόμη αδημοσίευτη.

Στα προσκτήματα του Μουσείου επίσης κατέληξαν δύο συλλογές, μία μικρή και μία μεγάλη, από τη Θράκη.

- Νομισματική Συλλογή Αδριανουπόλεως, 1924 Η (βλ. επίσης αρχείο Νομισματικού Μουσείου, αρ. πρωτ. 4665).
85 αρχαιοελληνικά, ρωμαϊκά επαρχιακά, βυζαντινά και μεσαιωνικά νομίσματα.
- Συλλογή Αναστασίου Κ.Π. Σταμούλη, 1924. 942 αρχαία νομίσματα, (Εικ. 9), 93 βυζαντινά (και μεσαιωνικά) νομίσματα, 139 βυζαντινά μολυβδόβουλλα, κ.ά. (Οικονόμος και Βαρούχα-Χριστοδουλοπούλου 1955· επίσης Κωνσταντόπουλος 1930). Η συλλογή σχηματίστηκε κατά το διάστημα περ. 1875–1922 με επίκεντρο τη Σηλυβρία και την περιοχή της Προποντίδος.

Η Σηλυβρία είχε περάσει υπό ελληνικό έλεγχο με τη Συνθήκη των Σεβρών. Η πόλη εκκενώθηκε από τις ελληνικές δυνάμεις στις 22 Οκτωβρίου 1922 και τα τουρκικά στρατεύματα εισήλθαν την 1η Νοεμβρίου.

Ο Αναστάσιος Σταμούλης (Σηλυβρία, 1843 – Αθήνα, 1934) υπηρέτησε για λίγο ως δάσκαλος στα Αρχιγένεια Εκπαιδευτήρια, έγινε στη συνέχεια έμπορος και απέκτησε μεγάλη περιουσία. Είχε δημιουργήσει μια σημαντική συλλογή με θρακικές αρχαιότητες, η οποία διαρπάχθηκε όμως κατά τη διάρκεια του Α' Π.Π. Ύστερα από την εκκένωση της Ανατολικής Θράκης κατέφυγε στην Αθήνα. Ασχολήθηκε με τη μελέτη της θρακικής ιστορίας και συγκρότησε εντυπωσιακό αρχείο/βιβλιοθήκη, που μεταθανάτια (1957) δωρήθηκε στην Ακαδημία Αθηνών (Polychronidou-Loukouroulou 2002, 397, 398 εικ. 329).

Εικ. 8. Ο τάφος του Alfred A. Κευν (1854–1928) στο Α' Νεκροταφείο Αθηνών (Πηγή: Πάννης Στόγιας, λήψη φωτογραφίας στις 25-05-2017).

Εικ. 9. Νομίσματα από τη δωρεά Αναστ. Σταμούλη (Πηγή: Οικονόμος και Βαρούχα-Χριστοδουλοπούλου 1955, πίν. III (αναπαραγωγή). Copyright ©ΥΠ.ΠΟ./Αθήνα, Νομισματικό Μουσείο).

Δεν είχαν ωστόσο όλες οι περιπτώσεις την ίδια κατάληξη. Ενδεικτική είναι η περίπτωση ενός «θησαυρού» νομισμάτων που ήλθε στην Αθήνα «με πρόσφυγες από την περιοχή της Μαύρης Θάλασσας» λίγο μετά τον πόλεμο (Robinson 1930, 1), δηλαδή γύρω στα 1923–1924. Πρόκειται για τον «θησαυρό» που αναφέρεται στη βιβλιογραφία ως IGCH 1237. Από τη σύστασή του, με 226 και πλέον αργυρές δραχμές Σινώπης (και λίγες αργυρές κοπές Τραπεζούντος), είναι προφανές ότι ο τόπος εύρεσης ήταν κάπου στα παράλια του Πόντου. Η απόκρυψη του θησαυρικού ευρήματος χρονολογείται γύρω στο 350 π.Χ. Το μεγαλύτερο μέρος των νομισμάτων κατέληξε στο Λονδίνο, όπου και πωλήθηκε (Spink), ενώ μικρός αριθμός (δύο νομίσματα) είχε περάσει στην ιδιοκτησία του συλλέκτη Μιχαήλ Α. Καμπάνη στην Αθήνα, (Εικ. 10). Σε μια προκαταρκτική δημοσίευση συμπεριλήφθηκαν ενδεικτικά δείγματα και δόθηκε τουλάχιστον μια βασική εικόνα του «θησαυρού», διαθέτοντας πρόσβαση σε 308 νομίσματα συνολικά (Robinson 1930, 10, 13–5· βλ. επίσης Robinson 1932, 205, αρ. 5, πίν. XVI.5). Στο IGCH σημειώνεται ότι σώζονται 28 νομίσματα στο Λονδίνο (Βρετανικό Μουσείο) και 2 νομίσματα στη Νέα Υόρκη (American Numismatic Society). Η μετέπειτα τύχη των 2 νομισμάτων της συλλογής Μ. Καμπάνη αγνοείται.

Μια τελευταία περίπτωση μελέτης αποτελούν οι πρόσφυγες της Κούταλης της Προποντίδας, που κατέφυγαν στη Λήμνο και δημιούργησαν εκεί τη Νέα Κούταλη. Η έλευση των προσφύγων συνέβη με την ανταλλαγή των πληθυσμών το 1924 (Μπελίτσος 2015β, 64· Τσιμουρής 2015, 70), ενώ η συγκρότηση της συλλογής έγινε *a posteriori* (περ. 1952 κ.ε.: Στόγιας 2015, ιδίως 141, σημ. 10). Χαρακτηριστικά είναι τα ακόλουθα νομίσματα:

- Χάλκινο νόμισμα 10 παράδων, Abdülaziz, Αίγυπτος, 1863 (Thomas 2015, αρ. KM# 241· Στόγιας 2015, 140, σημ. 2, 142, εικ. 2). Είναι πιθανόν το εν λόγω νόμισμα να ήταν οικογενειακό «κειμήλιο» κάποιου από τους επιζώντες του ναυαγίου του 1862, που είχε πλήξει καίρια την εμπορική ναυτιλία της Κούταλης (Σίμωσι και Δαμιανίδης 2008, 110· Δαμιανίδης 2010, 159, σημ. 15–6· Μπελίτσος 2015α, 38, σημ. 16, 42· για κάποιες αναφορές ότι το ναυάγιο μπορεί να συνέβη το 1817 βλ. Μπελίτσος 2015α, 38, σημ. 17). Η παρουσία του συγκεκριμένου νομίσματος μπορεί να λειτουργεί ως μια επιβεβαίωση της χρονολογίας 1862, ένα είδος επιβίωσης της μνήμης σε σύνδεση με την αναγωγή του αντικειμένου σε ένα συγκεκριμένο σημείο του παρελθόντος· συνιστά ταυτόχρονα ένα ενθύμιο προς διάσωση σε ένα χρονικό σημείο καταστροφής και απώλειας.
- Υπάρχουν δύο νομίσματα 40 παράδων του Μεχμέτ ΣΤ', κοπής 1920 (Thomas και Schmidt 2017, αρ. KM# 828, Κωνσταντινούπολη· Στόγιας 2015, 140, σημ. 4, 142, εικ. 3). Σε ένα σημείο καμπής, αυτά τα ύστατα οθωμανικά νομίσματα απηχούν τη βοή των πλησιαζόντων γεγονότων.
- Ένα νόμισμα των 5 γροσίων (kurus) του 1922, έκδοση πλέον της αναφερόμενης Τουρκικής Δημοκρατίας

Εικ. 10. Νομίσματα από τον «θησαυρό» IGCH 1237 στη συλλογή Μιχαήλ Α. Καμπάνη (Αθήνα) είχαν καταλήξει τα 2Α και 18Α (Πηγή: Robinson 1930, τμήματα των πινάκων I και II, αναπαραγωγή με μικρές προσαρμογές).

(Thomas και Schmidt 2017, αρ. KM# 831· Στόγιας 2015, 140, σημ. 5–6, 142, εικ. 4)· συνιστά αναμφίβολα ένα ορόσημο, καθώς σηματοδοτεί τη χρονιά που είχε ως επακόλουθο την προσφυγιά για τους Κουταλιανούς.

Εν είδει υστερόγραφου, μπορεί να μνημονευθεί η παράπλευρη παρουσία κυρίως κερμάτων των 2 δραχμών Ελληνικής Δημοκρατίας, 1926 (Thomas και Schmidt 2017, αρ. KM# 70). Είναι η χρονιά που ήταν πλέον έτοιμα τα πρώτα σπίτια για τους πρόσφυγες (Τσιμουρής 2015, 71). Εντός του συνόλου των 76 νομισμάτων της Συλλογής υπάρχουν 5 κέρματα των 2 δραχμών του 1926, 1 δραχμή του 1926 και 1 πενήντάλεπτο του 1926 (ποσοστό 9,21%)· υπάρχουν επίσης 11 κέρματα των 5 δραχμών του 1930 (ποσοστό 14,47%). Τα κέρματα αυτά (Στόγιας 2015, 140, σημ. 7) πιθανώς έχουν σχέση με αποζημιώσεις, που καταβλήθηκαν εν μέρει σε μετρητά (Νικολάου 2025, 30–1), και μπορεί να κρατήθηκαν στην άκρη εν είδει ενθυμίων όταν οι πρόσφυγες μπήκαν στα νεόδμητα σπίτια και έγιναν τα εγκαίνιά τους.

7. PERORATIO

Σε μια αδρή προσπάθεια αποτίμησης μιας σύνολης εικόνας, ένας παράγοντας που αναδεικνύεται είναι η κατά το μάλλον ή ήττον αγωνία των ομογενών να δηλώσουν την παρουσία τους στο πλαίσιο της εθνικής εξόρμησης, αλλά και στο νέο γεωγραφικό μωσαϊκό που δημιουργείται την περίοδο αυτή. Επιπλέον, «[τ]α μέτωπα ήταν διάχυτα στα χωριά, στις γειτονιές, πριν και πίσω από τις γραμμές του στρατιωτικού μετώπου» (Λιάκος 2017). Οι συνθήκες αυτές παραπέμπουν, ενίοτε σε μεγάλο βαθμό, στην πραγμάτωση της έννοιας του ολοκληρωτικού πολέμου. Συχνά οι άμαχοι πληθυσμοί ήταν ο στόχος (Ανδριώτης 2003, 95–9· Μιχαηλίδης 2018, 50–4, 54–8· Βακαλόπουλος 2020, 348–9· Γλυνιαδάκη 2022, 152), ενώ η μη ύπαρξη ενός σταθερού μετώπου συνέτεινε στη διάχυση του φόβου (Μαργαρίτης 1999, 177). Τα αντικείμενα, ειδικά τα *νομίσματα* που μεταφέρονται πιο εύκολα, συνιστούσαν μέρος μιας ταυτότητας που ενίοτε κινδύνευε και έπρεπε να διασωθεί, ιδίως λόγω της νεοφανούς ρευστότητας των συνόρων.

Για το μετέωρο βήμα των ανθρώπων και των υπαρχόντων τους πρέπει να σημειωθεί ότι το νομικό καθεστώς της ανταλλαγής των πληθυσμών διαρθρώθηκε με Πρωτόκολλο που συντάχθηκε στις 30 Ιανουαρίου 1923 (Γιαννουλόπουλος 1999, 144), με εφαρμογή από 1η Μαΐου του ίδιου έτους, και προηγήθηκε της Συνθήκης της Λωζάννης (24 Ιουλίου 1923, πλήρης εφαρμογή από 6 Αυγούστου 1924). Στο Πρωτόκολλο αυτό προσδιορίζεται ότι «[ή] έκφρασις ‘μετανάστης’ εν τῇ παρούσῃ συμβάσει, περιλαμβάνει πάντα τὰ φυσικὰ καὶ νομικὰ πρόσωπα τὰ μέλλοντα νὰ μεταναστεύσωσιν ἢ ἔχοντα μεταναστεύσει ἀπὸ τῆς 18 Ὀκτωβρίου 1912» (δηλαδή 5 Οκτωβρίου 1912 με το παλαιό ημερολόγιο, ημέρα έναρξης του Α΄ Βαλκανικού Πολέμου για την Ελλάδα). Κατά συνέπεια, διαμορφώθηκε ένα νομικό καθεστώς *ex post facto*, με αφετηρία το 1912. Στο άρθρο 8, κυρίως, του εν λόγω Πρωτοκόλλου υπήρχε πρόνοια για την απρόσκοπτη μεταφορά της κινητής περιουσίας των «μεταναστών». Σε κάθε περίπτωση, η μετακίνηση των ελληνικών πληθυσμών έως το 1923 είχε επισυμβεί σε έναν μεγάλο βαθμό.

Για τα υπό εξέταση σύνολα η έλλειψη αρχαιολογικών συνευρημάτων προφανώς δημιουργεί ορισμένα προβλήματα ως προς την ενδελεχέστερη μελέτη τους. Ωστόσο, η παρούσα επισκόπηση αποπειράται να σκιαγραφήσει ένα άλλου είδους πλαίσιο, μέσα από την ανάδειξη ιστορικο-κοινωνικών παραμέτρων και προεκτάσεων. Επιπροσθέτως, αναφύεται το ζήτημα της αντιπαράθεσης της (γραφτής) Ιστορίας με τη (ζωντανή) Μνήμη ή έστω τη μετα-μνήμη (*postmemory*, βλ. Hirsch 1997, 13, ιδίως 21–3, 26). Επιστρέφοντας στον πλατωνικό *Φαῖδρος*, θα μπορούσε να επισημανθεί η διάκριση ότι η συγγραφή της Ιστορίας λειτουργεί ως υπόμνηση, όχι ως μνήμη (*Φαῖδρος*, 275a: «... οὐκ οὐκ μνήμης ἀλλὰ ὑπομνήσεως φάρμακον ἤρεσ»), συνιστώντας και φάρμακο και φαρμάκι. Μία άλλη διάσταση είναι πως η επαφή των ανθρώπων με τον υλικό πολιτισμό μπορεί ευχερέστερα να δημιουργήσει ερεθίσματα για τη μνήμη. Έχει διατυπωθεί από τον Jan Assmann η άποψη ότι οι καθημερινές εκφάνσεις της συλλογικής μνήμης υπόκεινται σε έναν περιορισμένο χρονικό ορίζοντα που δεν υπερβαίνει τα εκατό χρόνια (Assmann 1995, 127, σημ. 10· βλ. επίσης Assmann 2010, 41) ή αλλιώς τρεις γενιές (Ηρόδοτος, *Ιστορίαι*, 2.142: τρεις γενιές = εκατό έτη). Εδώ μπορεί να υπεισέλθει η Αρχαιολογία ως πιο

κατάλληλος θεματοφύλακας της Μνήμης (Jones 2007, ιδίως 19–32, 44–6, 188–89, 223–27· Filippucci 2010, 177–81· Olivier 2011, ιδίως 62–3, 132–34, 180–81, 194–95), σε σχέση με την Ιστορία. Η συγκεκριμένη οπτική συνιστά τελικά ένα στοιχείο για μια πιο σύνθετη αρχαιολογική θεώρηση του παρελθόντος, εμμένοντας στην τεκμηρίωση και την ανάδειξη των μικρών πραγμάτων – κατά το motto της American Numismatic Society, *parva ne pereant*, «τα μικρά πράγματα είναι ευκαίω να μην χάνονται». Θέτοντας ως ζητούμενο μια βαθύτερη ενσυναίσθηση πηγάζουσα από τα *realia* ως κατάλοιπα του παρελθόντος που τροφοδοτούν τη μνήμη εντός των μουσείων (Σολομών 2012, ιδίως 98–104), τα νομίσματα μπορούν να λειτουργήσουν προσφώς ως μικροί «μνημονικοί τόποι», κατά τον ευρύτερο όρο που εισήγαγε ο Pierre Nora (*lieu de mémoire*) και ο οποίος δεν περιορίζεται σε γεωγραφικούς τόπους (Ricoeur 2004, ιδίως 404).

8. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

1. Για προγενέστερες δωρεές «ετεροχθόνων» βλ. π.χ. τη δωρεά «Διαμάντου Μαργαρίτου ἐν Βουκουρεστίῳ, ἐκ Νησίου τῶν Ἰωαννίνων», αρ. κατ. 1905/1906 Θ (10 Νοεμβρίου 1905), 2 αργυρά: 1 τετράδραχμο Θάσου, 1 τετράδραχμο ΜΑΚΕΔΟΝΩΝ ΠΡΩΤΗΣ· Σβορώνος 1906, 276· Τουράτσογλου και Τσούρτη-Κούλη 1988, 114, 128. Επίσης, τη δωρεά Μερκουρίου Α. Καρακωστή (γενν. 1866, Βέροια), δημογέροντα, εμπόρου και μακεδονομάχου, 1908/1909 ΜΔ, 9 χάλκινα νομίσματα· Σβορώνος 1911, 103–4 (15 Ιουλίου 1909, καταχώρηση Κ.Μ. Κωνσταντόπουλου)· Τουράτσογλου και Τσούρτη-Κούλη 1988, 115, 130. Επίσης, τη δωρεά Δ. Ν. Δημητριάδου από τα Ιωάννινα, 1910/1911 ΣΤ (10 Οκτωβρίου 1910), 7 χάλκινα νομίσματα: 1 Αινείας, 4 Κοινού Ηπειρωτών, 1 Αμβρακίας, 1 Κορίνθου· Τουράτσογλου και Τσούρτη-Κούλη 1988, 115, 130.
2. Για μια προγενέστερη δωρεά του Αχιλ. Ι. Σωτηριάδου βλ. 1910/1911 ΙΑ (26 Νοεμβρίου 1910), 5 αργυρά νομίσματα: 1 Αντιμάχου, 2 Ευκρατίδου, 1 απομίμηση Αντιόχου, 1 σασανιδικό.
3. Για μια προγενέστερη δωρεά του Αχιλ. Διαμαντάρα βλ. 1893/1894 ΛΒ *recte* [διορθώνεται το 1893/1897 Θ, που εκ παραδρομής αναφέρουν οι Τουράτσογλου και Τσούρτη-Κούλη 1988, 116, 131] (6 Ιουλίου 1894): 1 χάλκινο Δημητρίου Πολιορκητού (κεφαλή Διός / πρώρα), 1 χάλκινο Μήλου, 1 χάλκινο Δαρδάνου, 1 χάλκινο Κράγου Λυκίας, 1 χάλκινο Αρυκάνδων Λυκίας, 3 χάλκινα και 1 αργυρό Μασικύτου Λυκίας, 2 χάλκινα Πέργης Παμφυλίας, 1 χάλκινο Ατταλείας, 1 χάλκινο Αντιόχου; (κεφαλή Αθηνάς / πρώρα), 1 αργυρό Λαοδικείας προς τη θαλάσση (Λαοδικέων Ιουλιέων) επί Τραϊανού, 1 αργυρό Λαοδικείας προς τη θαλάσση επί Αντωνίνου Ευσεβούς, 1 χάλκινο πτολεμαϊκό, 1 χαλκάργυρο Αλεξανδρείας επί Αυρηλιανού, 1 χαλκάργυρο Αλεξανδρείας επί Γαλλιανού, 1 χάλκινο αβέβαιο ελληνορωμαϊκό, 1 χάλκινο Μαξιμίνου [Δάζα] (GENIO POPVLI ROMANI, E, ANT), 2 κίβδηλα.
4. Ο Γ.Π. Βεγλερής είναι γνωστός επίσης από την ακόλουθη περίπτωση δωρεάς, 1914/1915 ΙΑ (27 Νοεμβρίου 1914): 3 μολύβδινα σύμβολα Σμύρνης; (2 αυτοκρατορικών χρόνων), 1 μολύβδινο σταθμίο, 1 μολυβδόβουλλο.
5. Στην επιτύμβια πλάκα του τάφου του Α. Keun αναγράφεται: HERE RESTETH IN PEACE / COMMANDER / ALFRED AUGUSTUS KEUN / SON OF BENJAMEN GEORGE KEUN / AND HIS WIFE / LAURA CORNELIA NÉE BORRELL / A CITIZEN OF THE NETHERLANDS / BORN IN SMYRNA 4TH APRIL 1854 / DIED IN ATHENS 24TH AUGUST 1928 / SUCCESSFUL AND HONOURED MERCHANT / AND FOR 34 YEARS / CONSUL-GENERAL OF ROUMANIA / HIS MOTTO WAS / “GOD’S WILL BE DONE”. Ο τάφος τα τελευταία χρόνια παρουσιάζει εικόνα εγκατάλειψης –*lacrimae rerum*– και θα έχρηζε καλύτερης φροντίδας ως μέρος της (έστω φθίνουσας) συλλογικής μνήμης.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ανδριώτης, Ν. 2003. «Η πρώτη προσφυγιά. Ελληνικές προσφυγικές μετακινήσεις, 1906–1922». Στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770–2000*, Τόμος 6, επιμ. Β. Παναγιωτόπουλος, 95–104. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Αποστόλου, Ε. 2010. «Πόλεμοι και καταστροφές». Στο *Ἐκ τῶν... ὑπὸ τὴν ρίζαν δένδρου εὐρεθέντων. Αρχαίοι ελληνικοί θησαυροί στο Νομισματικό Μουσείο*, επιμ. Δ. Ευγενίδου και Π. Τσέλεκας, 41–57. Αθήνα: Νομισματικό Μουσείο.
- Appadurai, A. 2013. *The Future as Cultural Fact: Essays on the Global Condition*. London – New York: Verso.
- Assmann, A. 2010. «Re-framing memory. Between individual and collective forms of constructing the past». Στο *Performing the Past: Memory, History, and Identity in Modern Europe*, επιμ. K. Tilmans, F. van Vree και J. Winter, 35–50. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Assmann, J. 1995. «Collective memory and cultural identity». Μτφ. J. Czaplicka. *New German Critique* 65:125–33.
- Βακαλόπουλος, Α.Ε. 2020. *Νέα ελληνική ιστορία. Από το 1204 έως τις αρχές του 21ου αιώνα*, επιμ. Ε.Γ. Χαλκιαδάκης. 5η έκδ. Αθήνα: Ηρόδοτος.
- Βαρδαμίδης, Ε.Ν. 1948. *Ιστορία της νήσου Μεγίστης (Καστελλορίζου)*. 2η έκδ. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Βεγληρής, Γ.Π. 1909. «Η Αγία Σοφία». *Ἐθνικὸν Ἡμερολόγιον Κ.Φ. Σκόκου, ἔτους 1909* 24:66–70.
- Beckett, I.F.W. 2001. *The Great War, 1914–1918*. Harlow: Longman.
- Παννακόπουλος, Γ.Α. 2003. «Η Ελλάδα στη Μικρά Ασία. Το χρονικό της μικρασιατικής περιπέτειας, 1919–1922». Στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770–2000*, Τόμος 6, επιμ. Β. Παναγιωτόπουλος, 83–94. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Παννουλόπουλος, Γ. 1999. «Εξωτερική πολιτική». Στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*. Τόμος Α', μέρος 2ο: *Οι απαρχές, 1900–1922*, επιμ. Χ. Χατζηιωσήφ, 107–47. Αθήνα: Βιβλιόραμα.
- Γλυνιαδάκη, Κ. 2022. «Πρώτοι διωγμοί». Στο *Μικρά Ασία. Λάμψη – Καταστροφή – Ξεριζωμός – Δημιουργία*, επιμ. Ε. Αράπογλου, 152–54. Αθήνα: Μουσείο Μπενάκη – Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών.
- Caruana, J., Field, A., Head, M., Viglietti, B., Visser, W.H. και Wetherhorn, A. 2012. «Question 33/48: British seaplane tender sunk by Turkish artillery». *Warship International* 49.4:297–99.
- Δαμιανίδης, Κ. 2010. «Μουσείο Ναυτικής Παράδοσης και Σπογγαλιείας Νέας Κούταλης». Στο *Πρακτικά Ζ' Πανελληνίου Συνεδρίου Ναυτικών Μουσείων (Λιτόχωρο, 19–21 Σεπτεμβρίου 2008)*, 156–68.
- Δημάκης, Ι. 1991. *Η πολιτειακή μεταβολή του 1843 και το ζήτημα των αυτόχθονων και ετερόχθονων*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Filippucci, P. 2010. «Archaeology and memory on the Western Front». Στο *Archaeology and Memory*, επιμ. D. Borić, 171–82. Oxford – Oakville: Oxbow Books.
- Hirsch, M. 1997. *Family Frames: Photography, Narrative, and Postmemory*. Cambridge, MA – London: Harvard University Press.
- IGCH: *An Inventory of Greek Coin Hoards*, επιμ. M. Thompson, O. Mørkholm και C.M. Kraay. New York: American Numismatic Society, 1973.
- Jones, A. 2007. *Memory and Material Culture*. Cambridge – New York: Cambridge University Press.
- Jongeward, D., J. Cribb και P. Donovan. 2015. *Kushan, Kushano-Sasanian, and Kidarite Coins: A Catalogue of Coins from the American Numismatic Society*. New York: American Numismatic Society.
- Κουδουνάρης, Α.Α. 2010. *Βιογραφικόν λεξικόν Κυπρίων, 1800–1920*. 6η έκδ. Λευκωσία: Λειβαδιώτη.
- Κωνσταντόπουλος, Κ.Π. 1930. *Βυζαντιακά μολυβδόβουλλα: Συλλογή Αναστασίου Κ.Π. Σταμούλη*. Αθήνα: Π.Δ. Σακελλάριος.
- Lewis, D.M. 1962. «The chronology of the Athenian New Style coinage». *NC* 7:275–300.
- Λιάκος, Α. 2017. 19 Μαΐου. «Γενοκτονία και βιοπολιτική». *Χρόνος* τχ. 49. <https://chronos.fairead.net/liakos-genoktonia-kai-viopolitiki>.
- Μαζαράκης-Αινιάν, Ι.Κ. 1996. *Σημαίες ελευθερίας: Συλλογή Εθνικού Ιστορικού Μουσείου*. Αθήνα: Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος.
- Μαργαρίτης, Γ. 1999. «Οι πόλεμοι». Στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*. Τόμος Α', μέρος 2ο: *Οι απαρχές, 1900–1922*, επιμ. Χ. Χατζηιωσήφ, 149–87. Αθήνα: Βιβλιόραμα.
- . 2003. «Η εμπόλεμη Ελλάδα. Βαλκανικοί Πόλεμοι, Μακεδονικό Μέτωπο, Ουκρανία». Στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770–2000*. Τόμος 6, επιμ. Β. Παναγιωτόπουλος, 63–5, 68–82. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Μαυρογορδάτος, Γ.Θ. 2003. «Οι πολιτικές εξελίξεις. Από το Γουδί ως τη Μικρασιατική Καταστροφή». Στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770–2000*. Τόμος 6, επιμ. Β. Παναγιωτόπουλος, 9–30. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Mauss, M. 1923–1924. «Essai sur le don. Forme et raison de l'échange dans les sociétés archaïques». *L'Année sociologique*, nouv. sér., t. I: 30–186.

- Μιχαηλίδης, Ι. 2018. *Μικρασιατική Καταστροφή*. Αθήνα: Παπαδόπουλος.
- Μπελίτσος, Θ. 2015α. «Η ελληνική κοινότητα στο νησί Κούταλη». Στο *Μουσείο Ναυτικής Παράδοσης & Σπογγαλιείας Νέας Κούταλης*, επιμ. Κ. Δαμιανίδης, 34–53. Δήμος Λήμνου.
- _____. 2015β. «Ο διωγμός και η διασπορά των Κουταλιανών». Στο *Μουσείο Ναυτικής Παράδοσης & Σπογγαλιείας Νέας Κούταλης*, επιμ. Κ. Δαμιανίδης, 62–5. Δήμος Λήμνου.
- Μωραΐτου-Βάσσου, Ε.Ν. 1990. *Αχιλλέας Διαμαντάρας: Ο Καστελλορίζιος λαογράφος και εθνικός παιδαγωγός. Η ζωή και το έργο του*. Αθήνα: Σύνδεσμος των Απανταχού Καστελλοριζίων «Ο Άγιος Κωνσταντίνος».
- Μως, Μ. 1979. *Το δώρο. Μορφές και λειτουργίες της ανταλλαγής στις αρχαϊκές κοινωνίες*. Μτφ. Α. Σταματοπούλου-Παραδέλλη. Αθήνα: Καστανιώτης.
- Νικολάου, Δ. 2025. «Η καταβολή των αποζημιώσεων από την Εθνική Τράπεζα στους δικαιούχους, όπως ορίστηκαν με τη Συνθήκη της Λωζάννης». Στο *Πρόσφυγες μετά τη Συνθήκη της Λωζάννης: Η Εθνική Τράπεζα συμβάλλει στην ενσωμάτωσή τους στη νέα πατρίδα*, επιμ. Π. Καλαμαρά, Σ. Καραμπέλας, Δ. Νικολάου και Μ. Οικονομοπούλου, 30–9. Αθήνα: Εθνική Τράπεζα, Ιστορικό Αρχείο.
- Οικονόμος, Γ.Π., και Ε. Βαρούχα-Χριστοδουλοπούλου. 1955. *Νομισματική συλλογή Άναστασίου Π. Σταμούλη: δωρηθείσα εις τὸ Ἐθνικὸν Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον*. Αθήνα.
- Οικονόμου, Ν. 1977α. «Ο Α΄ Βαλκανικός Πόλεμος». Στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*. Τόμος ΙΔ΄, επιμ. Ι. Θεοδωρακόπουλος, Κ. Τσάτσος, Α. Ευγγόπουλος, Γ. Μυλωνάς και Κ. Μπαστιάς, 289–330. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.
- _____. 1977β. «Οι επιχειρήσεις του ελληνικού στρατού». Στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*. Τόμος ΙΔ΄, επιμ. Ι. Θεοδωρακόπουλος, Κ. Τσάτσος, Α. Ευγγόπουλος, Γ. Μυλωνάς και Κ. Μπαστιάς, 339–51. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.
- Olivier, L. 2011. *The Dark Abyss of Time: Archaeology and Memory*. Μτφ. Α. Greenspan. Lanham, MD: AltaMira Press.
- Παπαναστασίου, Ν.Γ., και Ν.Κ. Βογιατζής. 2015. *Στην άκρη του Αιγαίου. Καστελλόριζο 1890–1948*. Μτφ. και επιμ. Ε. Σαριόγλου. Αθήνα: Ελληνικό Ίδρυμα Ιστορικών Μελετών.
- Polychronidou-Loukopoulou, L. 2002. «Antiquities and archaeology in the Thracian seaboard of the Propontis». Στο *The Greeks and the Black Sea: from the Bronze Age to the early twentieth century*, επιμ. Μ. Koromila, 396–98. 2η επαυξ. έκδ. Athens: Panorama Cultural Society.
- Ricoeur, P. 2004. *Memory, History, Forgetting*. Μτφ. Κ. Blamey και D. Pellauer. Chicago – London: University of Chicago Press.
- Robinson, E.S.G. 1930. «Sinope». *NC* ⁵10, no. 37:1–15.
- _____. 1932. «Greek coins acquired by the British Museum in 1930–31». *NC* ⁵12, no. 47:199–214.
- Σβορώνος, Ι.Ν. 1906. «Περιγραφικός κατάλογος τών προσκτημάτων του Ἐθνικοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου ...». *JIAN* 9:251–334.
- _____. 1911. «Περιγραφικός κατάλογος τών προσκτημάτων του Ἐθνικοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου ...». *JIAN* 13:37–112.
- _____. 1913. «Κατάλογος προσκτημάτων του ἀκαδημ. ἔτους 1912–1913». *JIAN* 15:185–92.
- Σίμωσι, Α., και Κ. Δαμιανίδης. 2008. «Μουσείο Ναυτικής Παράδοσης και Σπογγαλιείας Νέας Κούταλης». *Αρχαιολογία & Τέχνες*, τχ. 109 (Δεκέμβριος): 107–12.
- Σολομών, Ε. 2012. «Τα μουσεία ως ‘αντικείμενα’. Αναζητώντας τρόπους προσέγγισης». Στο *Υλικός πολιτισμός. Η ανθρωπολογία στη χώρα των πραγμάτων*, επιμ. Ε. Γιαλούρη, 75–124. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Στόγιας, Γ. 2015. «Η συλλογή νομισμάτων του Μουσείου Ναυτικής Παράδοσης και Σπογγαλιείας Νέας Κούταλης». Στο *Μουσείο Ναυτικής Παράδοσης & Σπογγαλιείας Νέας Κούταλης*, επιμ. Κ. Δαμιανίδης, 140–43. Δήμος Λήμνου.
- Testart, A. 1998. «Uncertainties of the ‘obligation to reciprocate’: a critique of Mauss». Στο *Marcel Mauss: A Centenary Tribute*, επιμ. W. James και N.J. Allen, 97–110. New York – Oxford: Berghahn Books.
- Thomas, M., επιμ. 2015. *Standard Catalog of World Coins 1801-1900*. 8η έκδ. Iola, WI: Krause Publications.
- Thomas, M., και Schmidt, T.L., επιμ. 2017. *2018 Standard Catalog of World Coins 1901-2000*. 45η έκδ. Iola, WI: Krause Publications.
- Τιβέριος, Μ. 2023. «Η τρίχρονη παρουσία της ελληνικής Αρχαιολογικής Υπηρεσίας στη Μικρά Ασία (1919–1922). Γνωστές και άγνωστες δράσεις». Στο *Μικρασιατικός ελληνισμός*, επιμ. Μ.Α. Τιβέριος, Χ. Μαλτέζου και Π.Μ. Κιτρομηλίδης, 9–80. Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών.
- Τουράτσογλου, Γ., και Η. Τσούρτη-Κούλη. 1988. «Από το αρχαικό υλικό του Νομισματικού Μουσείου. Οι ομογενείς και το Νομισματικό Μουσείο, 1829–1922 / From the archive material of the Numismatic Museum ...». Στο *Ο πρώτος αιώνας του Νομισματικού Μουσείου, 1829–1922 / The First Century of the Numismatic Museum, 1829–1922*, επιμ. Ντ. Ζαφειροπούλου, 105–34. Αθήνα: Νομισματικό Μουσείο.

- Τσιμουρής, Γ. 2015. «Η Λήμνος της ‘προσφυγιάς’: Η εγκατάσταση και η δύσκολη συνάντηση των Μικρασιατών με τους Λημνίους». Στο *Μουσείο Ναυτικής Παράδοσης & Σπογγαλιείας Νέας Κούταλης*, επιμ. Κ. Δαμιανίδης, 68–75. Δήμος Λήμνου.
- Χριστοδούλου, Δ.Ν. 2011. «‘Θησαυρός’ ύστερων ρωμαϊκών χαλκών νομισμάτων στο Νομισματικό Μουσείο Αθηνών / A hoard of late Roman billon coins in the Numismatic Museum of Athens». *NomChron* 29:35–57.

Κειμήλια Προσφύγων

Πολύτιμα αντικείμενα στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο

Καλλιόπη-Φαίδρα Καλαφάτη

Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο

faidrakalafati@yahoo.gr

ORCID: 0009-0008-0173-6091

ABSTRACT

The collection of the Refugees heirlooms in the Byzantine and Christian Museum (henceforth BCM) includes more than 200 objects from churches of the Greek communities of Asia Minor and Eastern Thrace that were transferred to Greece after the disaster in Asia Minor in 1922 and the population exchange between Greece and Turkey in 1923. The collection includes Byzantine and post-Byzantine icons, books, manuscripts and printed material, vestments as well as a large number of silver ecclesiastical works of minor art. Most of them are luxurious objects; however, their greatest importance lies in the fact that they constitute irrefutable evidence of the cultural level of the Greeks living in the aforementioned areas. Of the objects that ended up in the BCM, some have been included in the permanent exhibition, others in periodic displays and others were kept in the Museums' storerooms.

In this study we will refer to some of the most important works of this collection.

Of outstanding importance is the mosaic icon of the Virgin Mary bearing the name "The Episkepsis" (BCM 990). It comes from the temple of Agios Basilios in Triglia, Bithynia. Its size and craftsmanship leave no doubt about its origin from an imperial workshop in Constantinople of the 13th century. The rest of the icons of BCM refugee heirlooms collection belong to the post-Byzantine period and date from the middle of the 15th to the beginning of the 19th century. They are characterized by the variety of subjects, while several of them bear inscriptions indicating the place and time of their manufacture, as well as the name of the artist who made them. Furthermore, some of them depict rare and special iconographical types, attested only in Asia Minor.

Of special interest are the icons bearing inscriptions in Karamanli Turkish (e.g., Turkish words with Greek characters). They were used by Turkish-speaking Orthodox Christians, known as Karamanlides, in the Ottoman Empire, mainly in the eastern provinces of Asia Minor. The oldest testimony of Turkish-speaking Orthodox people dates back to the first half of the 15th century in Anatolia; Karamanlides have been found in other areas like Pontus, Cappadocia and Constantinople.

The collection of refugee heirlooms also contains some important objects of minor art, such as a ciborium (BCM 2185) dated to 1669 and a liturgical paten (BCM 1480) dated to 1668, both dedications to churches in Adrianopolis by the Metropolitan of Adrianopolis and later Ecumenical Patriarch, Neophytos.

The interest in the valuable objects of refugee heirlooms is also reflected by the exhibitions organized from time to time. The first major important exhibition, entitled «Special Exhibition of Refugee Heirlooms», was organized in 1980 by the BCM in commemoration of the 60th anniversary from the disaster of 1922 in Asia Minor.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η συλλογή των Κειμηλίων Προσφύγων του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου (εφεξής ΒΧΜ) περιλαμβάνει περισσότερα από 200 αντικείμενα προερχόμενα από ναούς των ελληνικών κοινοτήτων της Μ. Ασίας και της Ανατολικής Θράκης. Αυτά μεταφέρθηκαν στην Ελλάδα μετά τη Μικρασιατική καταστροφή το 1922 και την ανταλλαγή των πληθυσμών μεταξύ Ελλάδος και Τουρκίας, σύμφωνα με τη Συνθήκη της Λωζάννης το 1923 (Ειδική έκθεση κειμηλίων προσφύγων, εφεξής ΕΕΚΠ–1982: Γκράτζιου και Λαζαρίδου 2006, 340–52).

Πολλά από αυτά τα αντικείμενα μεταφέρθηκαν από τους ίδιους τους πρόσφυγες όταν εγκατέλειψαν τις πατρίδες τους, τονίζοντας τη σημασία που είχαν αφενός στη θρησκευτική και κοινωνική ζωή τους και αφετέρου στο ρόλο των κειμηλίων ως συνδετικού κρίκου μεταξύ των παλαιών και των νέων τους πατρίδων. Αρκετά αποτελούν λαμπρά έργα τέχνης: η μεγαλύτερη, ωστόσο, σημασία τους έγκειται στο ότι συνιστούν αδιάψευστες μαρτυρίες για το πολιτιστικό επίπεδο του Ελληνισμού των περιοχών από τις οποίες προέρχονται. Παράλληλα, περιέχουν πληροφορίες για ευρύτερα ιστορικά και κοινωνικά φαινόμενα. Πρωτίστως όμως, αντικατοπτρίζουν τη βαθιά πίστη των υπόδουλων Ελλήνων, την οποία διαφύλαξαν και διατήρησαν μέσα από αυτά τα λατρευτικά αντικείμενα, ενισχύοντας το ψυχικό τους σθένος, προκειμένου να επιβιώσουν σε ένα εχθρικό περιβάλλον.

Τα μικρασιατικά κειμήλια, που είχαν συγκεντρωθεί από το ταμείο Ανταλλαξίμων Κοινοτικών και Κοινοφελών Περιουσιών σε εκατοντάδες κιβώτια, ακολούθησαν στις περισσότερες περιπτώσεις τους πρόσφυγες στις νέες τους εγκαταστάσεις και περιήλθαν στους ναούς τους (ΕΕΚΠ–1982, 2: Γκράτζιου και Λαζαρίδου 2006, 340). Όσα από αυτά θεωρήθηκαν ότι έχουν αρχαιολογική ή καλλιτεχνική αξία παραχωρήθηκαν στο ΒΧΜ και στο Μουσείο Μπενάκη (ΕΕΚΠ–1982, 4).

Στη συλλογή του ΒΧΜ περιλαμβάνονται σπουδαίες βυζαντινές και μεταβυζαντινές εικόνες, σημαντικά βιβλία, χειρόγραφα και έντυπα, άμφια και τέλος μεγάλος αριθμός αργυρών εκκλησιαστικών σκευών.

Σύμφωνα με πληροφορίες που συλλέξαμε από τα αρχεία του Μουσείου, τα πρώτα αντικείμενα ήταν ιερά άμφια και σκεύη, συσκευασμένα σε εννέα κιβώτια, που παραδόθηκαν τον Νοέμβριο του 1922 και προέρχονταν από τους ναούς της Μητροπόλεως και του Αγίου Παντελεήμονος στη Νικομήδεια (ΕΕΚΠ–1982, 3). Το ΒΧΜ την εποχή εκείνη στεγαζόταν στην αριστερή πτέρυγα του ισογείου της Ακαδημίας. Σταδιακά και μέχρι το 1923 παρελήφθησαν από τον τότε διευθυντή του Αδαμάντιο Αδαμαντίου 150 κιβώτια, με αποτέλεσμα να γεμίσει ασφυκτικά ο χώρος του ισογείου της Ακαδημίας. Η κατάσταση αυτή ανάγκασε τον νέο διευθυντή του Μουσείου, Γεώργιο Σωτηρίου, να ειδοποιήσει με έγγραφό του προς την Ι. Μητρόπολη Αθηνών τους ιεράρχες της Θράκης, ώστε να τα παραλάβουν.

Από τα αντικείμενα που παρέμειναν τελικά στο ΒΧΜ, άλλα εκτέθηκαν οριστικά, άλλα σε περιοδικές εκθέσεις, και άλλα φυλάχθηκαν στις αποθήκες του νέου πλέον Μουσείου, το οποίο το έτος 1930 μεταφέρεται από την Ακαδημία Αθηνών στο Μέγαρο της Δούκισσας της Πλακεντίας, στη Villa Iissia, στη σημερινή του δηλαδή θέση (Μπούμπουλη 2004, 13).

Στην παρούσα μελέτη θα παρατεθούν μερικά από τα πιο σημαντικά έργα της συλλογής των κειμηλίων προσφύγων: κάποια από αυτά θα μας ταξιδέψουν στον τόπο προέλευσης τους, άλλα θα μας διηγηθούν την ενδιαφέρουσα ιστορία της επιστροφής τους, μα πάνω από όλα θα εμπλουτίσουν τις γνώσεις μας για την καλλιτεχνική τους αξία και τη στενή σχέση τους με την παράδοση του Βυζαντίου.

2. ΕΙΚΟΝΕΣ

Στην κατηγορία των εικόνων ξεχωρίζει η εξαιρετική ψηφιδωτή εικόνα (Εικ. 1) της Θεοτόκου Βρεφοκρατούσας με την επωνυμία «Η Επίσκεψις». Προέρχεται από τον ναό του Αγίου Βασιλείου στην Τρίγλια της Βιθυνίας, έχει διαστάσεις 107,5 x 74 εκατοστά και φέρει αριθμό ταξινόμησης ΒΧΜ 990 (Βοκοτόπουλος 1995, 207, αρ. 74: Αχειμάστου-Ποταμιάνου 1998, 34, αρ. 7: Βασιλάκη 2000, 464–66, αρ. 74). Πρόκειται για ιερό κειμήλιο των προσφύγων από τη νότια ακτή της Θάλασσας του Μαρμαρά, που κατατέθηκε στο Μουσείο στις 9 Ιανουαρίου του

Εικ. 1. Ψηφιδωτή εικόνα Παναγία η Επίσκεψις (Πηγή: Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, αρ. 990).

1925 από την Επιτροπή Κειμηλίων της Μικράς Ασίας. Όταν τον Αύγουστο του 1922 «έσπασε» το Μικρασιατικό μέτωπο, ο πρόεδρος της κοινότητας Τρίγλιας και σύσσωμο το κοινοτικό συμβούλιο έστειλαν επείγουσα γραπτή έκκληση στον Φίλιππο Καβουνίδη, εφοπλιστή με έδρα τότε την Κωνσταντινούπολη, να τους σώσει. Ο εφοπλιστής αμέσως κινητοποιήθηκε, στέλνοντας δικά του πλοία και ναυλώνοντας ξένα και διέσωσε όλους τους κατοίκους της Τρίγλιας και της γύρω περιοχής. Στην Τρίγλια αποβιβάστηκε μάλιστα και ο ίδιος και, συνοδευόμενος από άγημα οπλισμένων ναυτών και συγχωριανών, συνέλεξε από όλες τις εκκλησίες και τα μοναστήρια τα ιερά σκεύη και ανάμεσά τους τις δύο ιερότερες εικόνες του χωριού, την ψηφιδωτή εικόνα με την Επωνυμία «Η Επίσκεψις» και τη θαυματουργή της Παναγίας Παντοβασίλισσας. Όλα αυτά τα αντικείμενα τα παρέδωσε αργότερα στην επιτροπή συγκεντρώσεως εκκλησιαστικών κειμηλίων των προσφύγων. Όταν οι Τριγλιανοί πρόσφυγες εγκαταστάθηκαν στη Ραφήνα Αττικής, ζήτησαν και τους παραδόθηκε η εικόνα της Παντοβασίλισσας, που βρίσκεται μέχρι και σήμερα στον ομώνυμο ναό της Ραφήνας (Αχειμάστου-Ποταμιάνου 1991, 8–9). Η ψηφιδωτή εικόνα λόγω της μουσειακής αξίας της παραδόθηκε, όπως αναφέραμε παραπάνω, στο ΒΧΜ το 1925. Αποτελεί ένα από τα πρώτα και σημαντικότερα έργα των κειμηλίων προσφύγων που εισήχθησαν στο Μουσείο με αριθμό μάλιστα καταγραφής Κειμήλιο Προσφύγων 1.

Η Θεοτόκος εικονίζεται στον τύπο της Γλυκοφιλούσας έως κάτω από την οσφύ, να κρατεί τον μικρό Χριστό με το δεξί της χέρι. Στον χρυσό κάμπο είναι γραμμένη ελεύθερα με κόκκινες ψηφίδες η επιγραφή *ΜΗΤΗΡ ΘΕΟΥ Η ΕΠΙΣΚΕΨΙΣ* και *ΙΗΣΟΥΣ ΧΡΙΣΤΟΣ*. Εικονογραφικά και τεχνολογικά στοιχεία συνδέουν την εικόνα με κλασικίζοντα έργα του 13ου αιώνα.

Η εξαιρετική τέχνη, η τεχνική κατασκευής της και το μέγεθός της δεν αφήνουν αμφιβολία για την προέλευσή της από αυτοκρατορικό εργαστήριο της Κωνσταντινούπολης, καθώς και τον προορισμό της για σημαντικό εκκλησιαστικό μνημείο. Πρόκειται για πολύ σπάνιο και ιδιαιτέρως πολύτιμο έργο, δεδομένου ότι οι ψηφιδωτές εικόνες ανήκαν στα πιο πολυτελή και δαπανηρά αντικείμενα της βυζαντινής τέχνης. Πολύ λίγες εξάλλου έχουν σωθεί από αυτήν την περίοδο, κυρίως μικρών διαστάσεων. Η συγκεκριμένη ανήκει στην κατηγορία των

ελαχίστων σωζόμενων σε μεγάλο μέγεθος ψηφιδωτών εικόνων, οι οποίες αντανακλούν την τεχνοτροπία των συγχρόνων τους εντοίχιων ψηφιδωτών (Αχειμάστου-Ποταμιάνου 1998, 34).

Η δεύτερη σημαντική εικόνα από την Τρίγλια που βρίσκεται στον ομώνυμο ναό της Ραφήνας είναι αμφιπρόσωπη, ζωγραφισμένη δηλαδή και στις δύο όψεις (Αχειμάστου-Ποταμιάνου 1991, 8–9). Αξίζει να σημειωθεί ότι η εν λόγω αμφιπρόσωπη εικόνα συντηρήθηκε στα εργαστήρια του ΒΧΜ το 1991. Στην κύρια όψη της εικονίζεται η Παναγία Βρεφοκρατούσα. Η εικόνα χρονολογείται τον 14ο αιώνα, ενώ φέρει επιζωγράφηση με χρονολογία 1899. Η εργασία, ωστόσο, στα εργαστήρια του Μουσείου δεν προχώρησε στην αφαίρεση των επιζωγραφήσεων, γιατί η επιθυμία του Εκκλησιαστικού Συμβουλίου ήταν να μη μεταβληθεί η όψη της λατρευόμενης Παναγίας. Η εικόνα είχε εκτεθεί επίσης σε πυρκαγιά, με σοβαρές για τη ζωγραφική συνέπειες. Η πίσω όψη ήταν τελείως αμαυρή. Ο καθαρισμός εδώ πραγματοποιήθηκε και έφερε στο φως παράσταση της Σταύρωσης του 14ου αιώνα. Η επωνυμία της Παναγίας «Η Πάντων Βασίλισσα» που διατηρείται στη ζωγραφική, ο τόπος προέλευσης, το είδος, το τεράστιο μέγεθός της και η καλλιτεχνική ποιότητα του έργου συνηγορούν στην άποψη ότι πιθανότατα πρόκειται για τη χαμένη εικόνα του γνωστού βυζαντινού ναού της Παναγίας Παντοβασίλισσας στην Τρίγλια (Αχειμάστου-Ποταμιάνου 1991, 8).

Η συλλογή κειμηλίων του ΒΧΜ διαθέτει, ωστόσο, και άλλες αξιόλογες βυζαντινές εικόνες, όπως η εικόνα του 14ου αιώνα της Παναγίας Οδηγήτριας (ΒΧΜ 989). Παρελήφθη το 1925 από τον τότε διευθυντή του Μουσείου, Γεώργιο Σωτηρίου (Αχειμάστου-Ποταμιάνου 1998, 32, αρ. 6· Μπαλτογιάννη 1998, 62–3, αρ. 6). Άλλη μία εικόνα που χρονολογείται τον 14ο αιώνα είναι η εικόνα του αγίου Γεωργίου, με πιθανή προέλευση τα Τύανα της Καππαδοκίας (ΒΧΜ 1355), η οποία πιθανότατα ζωγραφίστηκε σε εργαστήριο της Κωνσταντινούπολης. Παραδόθηκε στο ΒΧΜ σε δύο τεμάχια στις 16 Φεβρουαρίου 1925 (ΕΕΚΠ–1982, αρ. 3). Τέλος, αναφέρουμε και την αμφιπρόσωπη εικόνα με την Παναγία Γλυκοφιλούσα στην κύρια όψη και τη Σταύρωση στην πίσω όψη (ΒΧΜ 1003). Προέρχεται από την κοινότητα Τούζλων, χρονολογείται στις αρχές του 15ου αιώνα και παραλήφθηκε στις 22 Αυγούστου 1927.

Οι περισσότερες εικόνες των κειμηλίων προσφύγων του ΒΧΜ ανήκουν στη μεταβυζαντινή περίοδο και χρονολογούνται από τα μέσα του 15ου έως και τις αρχές του 19ου αιώνα. Χαρακτηρίζονται από την ποικιλία των θεμάτων τους, ενώ αρκετές από αυτές φέρουν επιγραφές που αναφέρουν τον τόπο και τον χρόνο εκτέλεσής τους, καθώς και το όνομα του ζωγράφου που τις ιστόρησε. Ενδιαφέρον επίσης, παρουσιάζουν και κάποιες που απεικονίζουν σπάνιους και ιδιαίτερους εικονογραφικούς τύπους που επιχωριάζουν στη Μ. Ασία.

Αξίζει να αναφέρουμε ανάμεσα σε αυτές τη λαϊκή εικόνα του αγίου Χριστόφορου του Κυνοκέφαλου (Εικ. 2), η οποία φέρει υπογραφή με χρονολογία 1685 (Χατζηνικολάου 1957, 225, πιν. 1· Ξυγγόπουλος 1977–1979, πιν. 2β). Η απεικόνιση του αγίου ως κυνοκέφαλου δεν είναι γνωστή στη βυζαντινή εικονογραφία, όπου συνήθως απεικονίζεται ήδη από τον 11ο αιώνα ως νέος και ωραίος αγένειος στρατιωτικός άγιος. Δύο παράλληλες εκδοχές σχετικά με τη μορφή του αναφέρονται στους βίους του. Σύμφωνα λοιπόν με κείμενο του 10ου αιώνα, ο άγιος, στρατιώτης στον τέταρτο χρόνο των διωγμών του Δεκίου το 250, ο οποίος εξαιτίας της άγριας όψης του τρομάζει τον αυτοκράτορα, βαπτίζεται χριστιανός. Σε χειρόγραφο του 11ου αιώνα πάλι, αναφέρεται ότι ο άγιος προερχόταν από το γένος των κυνοκεφάλων. Ο Χριστόφορος εμφανίζεται ως κυνοκέφαλος σε εικόνες της μεταβυζαντινής περιόδου, ενώ την ίδια εποχή απαντά κατ' επίδραση της δυτικής εικονογραφίας και άλλος τύπος του αγίου με χαρακτηριστικά νέου γιγαντώσμου με μακρύ γένι που φέρει τον Χριστό στον ώμο. Ενδεικτικά σημειώνουμε μια εικόνα του 17ου αιώνα στην Ιερά Μονή του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στην Πάτμο (Χατζηδάκης 1977, 167–68, αρ. 144, πιν. 173), καθώς και μια ακόμη εικόνα της ίδιας περίπου περιόδου στη Μονή Γωνιάς στην Κρήτη (Μπορμπουδάκης 1975, 79, αρ. 14).

Πολλοί ερευνητές παραδέχονται ότι η εικονογραφία του αγίου Χριστόφορου με κυναία κεφαλή αντιγράφει παραστάσεις του Αιγύπτιου θεού Άνουβι από φυλακτά αποτροπαϊκού χαρακτήρα των πρώτων χριστιανικών αιώνων και δημιουργήθηκε τον 4ο ή τον 5ο αιώνα στην Αντιόχεια, όπου βαπτίστηκε και μαρτύρησε σύμφωνα με τον βίο του ο άγιος. Η συλλογή κειμηλίων διαθέτει ακόμη μία εικόνα με το ίδιο θέμα, αρκετά μεταγενέστερη όμως, των αρχών του 19ου αιώνα (ΒΧΜ 1480, βλ. Χατζηνικολάου 1957, 227, πιν. IV).

Εικ. 2. Ο άγιος Χριστόφορος ο Κυνοκέφαλος (Πηγή: Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, αρ. 1571).

Άλλη μία εικόνα απεικονίζει ασυνήθιστο στην εικονογραφία θέμα, αυτό του θαύματος των κολύβων του αγίου Θεοδώρου (Εικ. 3) με χρονολογία 1869. Η ίδια σπάνια παράσταση εντοπίζεται επίσης, σε εικόνα που χρονολογείται στα τέλη του 17ου και στις αρχές του 18ου αιώνα και εκτίθεται στο Μουσείο Αντιβουνιώτισσας στην Κέρκυρα (Βοκοτόπουλος 1990, 93–4, αρ. 61). Πρόκειται για το γνωστό θαύμα από τη μυθιστορία του αγίου Θεοδώρου του Τήρωνα, όπου ο αυτοκράτορας Ιουλιανός ο Παραβάτης, γνωρίζοντας ότι οι χριστιανοί, καθαρίζονται με τη νηστεία την πρώτη εβδομάδα της Σαρακοστής, θέλησε να τους μολύνει, προκειμένου να μην επιτευχθεί εκ μέρους τους ο σκοπός της νηστείας. Αποφάσισε λοιπόν και διέταξε να ραντισθούν με αίμα ζώων όλες οι τροφές στην αγορά με σκοπό τη μόλυνσή τους. Κατόπιν θεϊκής, ωστόσο, επέμβασης, ο άγιος Θεόδωρος εμφανίζεται στον πατριάρχη Ευδόξιο (360–370) και τον ενημερώνει, ώστε να μην προμηθευτούν οι Χριστιανοί τρόφιμα από την αγορά, αλλά να αναπληρώσουν την τροφή τους βράζοντας σιτάρι και να φάνε μόνο από αυτό. Το συγκεκριμένο θαύμα αποτέλεσε και την αφετηρία για την εκκλησιαστική καθιέρωση των κολύβων ως επιμνημόσυνων προσφορών, για να συγχωρεθεί η ψυχή των νεκρών. Το βασικό τους συστατικό είναι το σιτάρι που συμβολίζει τον θάνατο και την ανάσταση.

Η εικόνα φέρει καραμανλίδικη επιγραφή, όπου αναγράφεται η χρονολογία 1869, 18 Μαΐου, η υπογραφή του ζωγράφου «Χεῖρ Ἡλία Σωτηριάδη» και η προέλευσή της από το Ζιντζίδερε της Καππαδοκίας. Παραχωρήθηκε το 1926 από το ταμείο Ανταλλαξίμων στο Μουσείο.

Ιδιαίτερη μνεία θα κάνουμε παρακάτω για τις εικόνες με καραμανλίδικες επιγραφές της συλλογής κειμηλίων του Μουσείου.

Ολοκληρώνοντας την ομάδα έργων με ασυνήθιστα και ενδιαφέροντα θέματα, δεν θα παραλείψουμε να παραθέσουμε δύο ακόμη εικόνες με την απεικόνιση του Μυστηρίου της Εξομολόγησης (Εικ. 4–5). Πρόκειται για τις εικόνες BXM 1322 και BXM 10800 που χρονολογούνται γύρω στα τέλη του 18ου με αρχές του 19ου αιώνα (Χαλκιά, 2012, 419–22). Η μία εκ των δύο (BXM 10800) προέρχεται από το Ταβλουσούν της Καππαδοκίας. Αμφότερες φέρουν παρόμοια εικονογράφηση. Δεξιά εικονίζεται ιεράρχης καθιστός και μπροστά του ημίγυμνος

Εκ. 3. Το Θαύμα των κολλύβων του αγίου Θεοδώρου Τήρωνος (Πηγή: Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, αρ. 1313).

γέροντας γονατιστός βγάζει από το στόμα του φίδια. Δίπλα ο ίδιος ιεράρχης όρθιος διαβάζει στον ενδεδυμένο πλέον με λευκά ενδύματα γέροντα προσευχή. Όπισθεν ιστορούνται σκηνές σε μικρότερη κλίμακα: στη μία ο γέροντας χειραγωγείται από άγγελο, στο βάθος διακρίνεται τείχος, στις επάλξεις του οποίου στέκονται τέσσερις άγιοι, και πιο πάνω η Θεοτόκος ένθρονη ανάμεσα σε δύο αγγέλους. Όλες οι παραστάσεις εκτυλίσσονται μπροστά σε ογκώδη τρουλαίο ναό. Στο άνω τμήμα της σύνθεσης, μέσα σε σύννεφα, παριστάνεται η αγία Τριάδα. Ο Πατήρ και ο Υιός πατούν σε τροχούς. Κάτω από αυτήν τη σκηνή ιστορούνται δύο χορείες αγγέλων με κλαδιά φοινικιάς στο χέρι. Μοναδική εξαίρεση αποτελεί η σκηνή σε μικρότερη επίσης κλίμακα με τις τιμωρίες των κολασμένων που απεικονίζεται στην κάτω πλευρά μόνο στη μία από τις δύο εικόνες (BXM 1322). Η παράσταση της Εξομολόγησης αποτελεί όψιμο δημιούργημα των μεταβυζαντινών εργαστηρίων που εμφανίζεται συχνότερα σε εικόνες με προέλευση από τη Μ. Ασία (Καλαφάτη και Κατσελάκη 2001, 260) και σχετίζεται με την απεικόνιση της Δευτέρας Παρουσίας. Μια σκηνή Εξομολόγησης απεικονίζεται στην αρχή της ζώνης των παραστάσεων με τις τιμωρίες των κολασμένων στον τεράστιο πίνακα της Δευτέρας Παρουσίας στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο (BXM 22634). Το έργο χρονολογείται στον 19ο αιώνα και φέρει караμανλίδικες επιγραφές (Erol 2014, 93). Ο λόγος εμφάνισης και διάδοσης του Μυστηρίου της Εξομολόγησης κατά τους τελευταίους αιώνες της Τουρκοκρατίας σχετίζεται με την ευρεία διάδοση των εντύπων Εξομολογηταρίων από τον 17ο έως και τον 19ο αιώνα (Χαλκιά 2012, 428–29).

Στα έργα που φέρουν караμανλίδικες επιγραφές από τη συλλογή κειμηλίων προσφύγων, ανήκει η εικόνα του Θαύματος των κολλύβων που αναφέραμε παραπάνω. Τα караμανλίδικα είναι γραφή της τουρκικής γλώσσας με ελληνικούς χαρακτήρες (Balta 1987α, 1987β). Τα χρησιμοποιούσαν τουρκόφωνοι ορθόδοξοι Χριστιανοί στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, κυρίως στις ανατολικές επαρχίες της Μ. Ασίας, οι οποίοι αποκαλούνταν караμανλήδες, εξ ου και η ονομασία αυτής της γραφής. Το φαινόμενο αυτό παρατηρείται κυρίως στην Καππαδοκία από τον 11ο αιώνα στην τουρκική κυριαρχία και η αρχαιότερη μαρτυρία τουρκόφωνων ορθόδοξων ανάγεται στο πρώτο μισό του 15ου αιώνα. Κατά τη διάρκεια των επόμενων αιώνων, η τουρκοφωνία των

Εικ. 4. Το Μυστήριο της Εξομολόγησης (Πηγή: Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, αρ.1322).

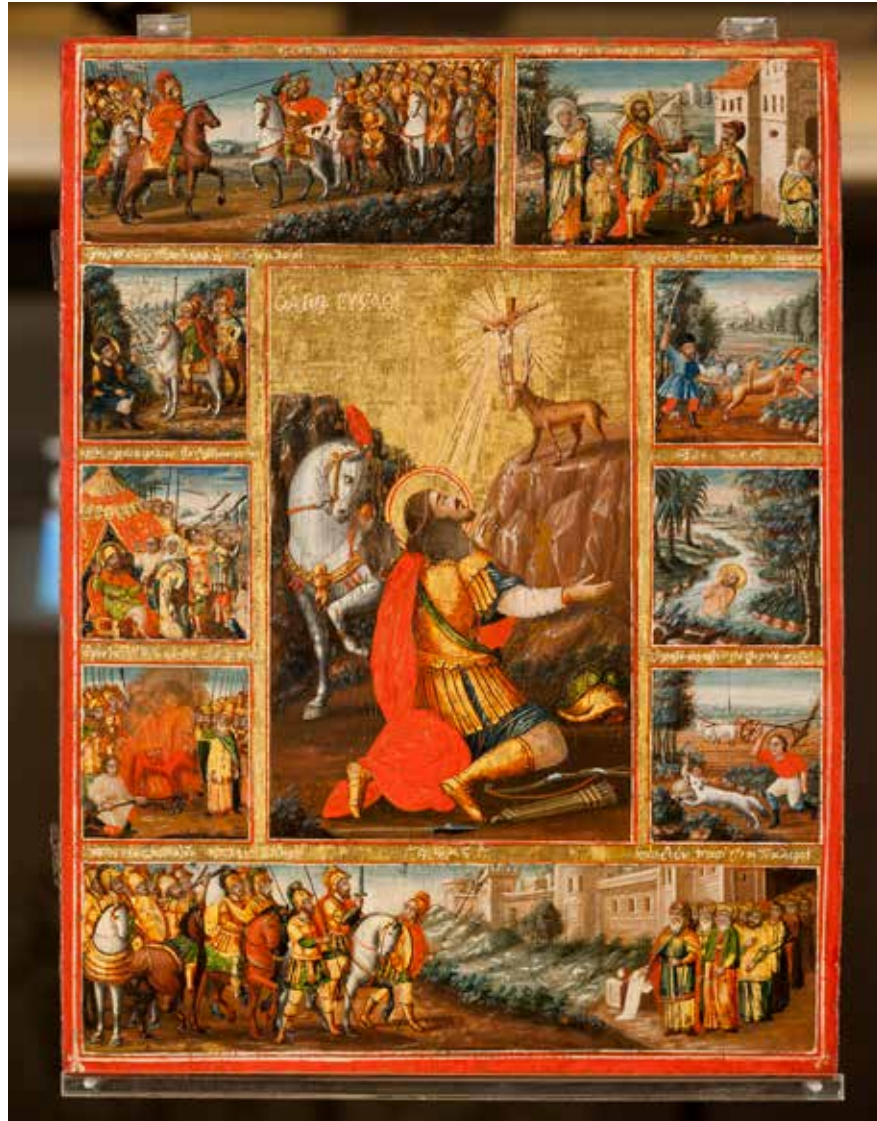
Μουσείο, αρ. 10800).

ορθόδοξων επεκτάθηκε και σε κάποιες περιοχές του Πόντου και σε αυτούς στα σύνορα με την Καππαδοκία, ενώ με τη μετανάστευση ορισμένων δημιουργήθηκαν συνοικισμοί στην Κωνσταντινούπολη και σε άλλες περιοχές της Μ. Ασίας. Πολλά караμανλίδικα βιβλία εκδόθηκαν στα μεγάλα τυπογραφεία της Κωνσταντινούπολης, της Σμύρνης και της Βενετίας από τον 17ο έως και τον 19ο αιώνα.

Καραμανλίδικες επιγραφές παρατηρούνται στην εικόνα του αγίου Ευσταθίου (BXM 159, βλ. ΕΕΚΠ–1982, 27–8, αρ. 27· Κυπραίου και Μπαλτογιάννη 1997, 62–3, αρ. 24) που φέρει χρονολογία 1826 και οι οποίες ερμηνεύουν τις σκηνές από τον βίο του (Εικ. 6). Η σκηνή του Οράματος του αγίου κατέχει το κεντρικό τμήμα της. Ο άγιος Ευστάθιος εικονίζεται γονυπετής μπροστά από τον Εσταυρωμένο πάνω στο σταυρό, ο οποίος σχηματίζεται ανάμεσα στα κέρατα ελαφιού. Η σκηνή ιστορεί το γνωστό επεισόδιο από το βίο του, σύμφωνα με το οποίο ο Ευστάθιος, γνωστός για την αρετή του ανώτερος αξιωματικός του ρωμαϊκού στρατού, ονομαζόμενος Πλακίδας, κάποια μέρα, ενώ κυνηγούσε με το άλογό του ένα ελάφι, βλέπει ανάμεσα στα κέρατά του τον Εσταυρωμένο. Συγχρόνως ακούει μια φωνή «Πλακίδα τί με διώκεις, ἐγώ εἰμι ὁ Χριστός». Ἐτσι, ο άγιος πιστεύει και βαπτίζεται με το χριστιανικό όνομα Ευστάθιος. Την κεντρική παράσταση πλαισιώνουν εννέα διάχωρα με σκηνές από τον βίο του. Καραμανλίδικες επιγραφές στα γραπτά πλαίσια ερμηνεύουν τα επεισόδια. Στο κέντρο της ταινίας που χωρίζει το κεντρικό από το κατώτερο διάχωρο αναγράφεται η χρονολογία 1826.

Η λατρεία του αγίου Ευσταθίου γνώρισε από τη μεσοβυζαντινή περίοδο μεγάλη διάδοση στην περιοχή της Καππαδοκίας, όπου συχνά εικονογραφούνται σε ναούς επεισόδια του βίου του (Jolivet-Lévy 1991, 209–18). Ο άγιος απαντά επίσης, σε ψαλτήρια από τον 9ο έως τον 11ο αιώνα, ενώ η εικονογραφία του εξαπλώνεται και στη μεταβυζαντινή τέχνη. Ο πλήρης κύκλος του αγίου ιστορείται σε μια εικόνα των αρχών του 17ου αιώνα στην Πάτμο (Χατζηδάκης 1977, 144–46, αρ. 107).

Ενδιαφέρον επίσης, παρουσιάζει η μεγάλη εικόνα των αρχών του 19ου αιώνα (BXM 1592, Αχειμάστου-Ποταμιάνου 1998, 288–89, αρ. 99) με παράσταση της Θυσίας του Αβραάμ (Εικ. 7). Είναι πολύ σημαντική για

Εικ. 6. Ο άγιος Ευστάθιος (Πηγή: Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, αρ.1591).

το θέμα της, δεδομένου ότι αποτελεί ένα από τα ελάχιστα δείγματα μεταφοράς στην εκκλησιαστική ζωγραφική του κρητικού θρησκευτικού δράματος της Θυσίας του Αβραάμ, κατά πάσα πιθανότητα του Βικέντιου Κορνάρου του 1635 (Bakker και Van Gemert 1998). Το ποιητικό αυτό έργο, από τα κορυφαία δημιουργήματα του κρητικού θεάτρου, με πολλές εκδόσεις, κυκλοφόρησε ευρύτατα ως ψυχωφελές ανάγνωσμα στον ελληνικό χώρο καθώς και στην Κωνσταντινούπολη, όπου εκδόθηκε το 1783 στα καραμανλίδικα. Μπορεί, λοιπόν, από αυτό το καραμανλίδικο ανάγνωσμα να εμπνεύστηκε ο ζωγράφος της εικόνας μας και να τη δημιούργησε πιθανότατα στην Κωνσταντινούπολη. Γλαφυρή είναι η ανάπτυξη των σκηνών που ιστορούνται σε αυτήν, με πολλές αφηγηματικές και πραγματιστικές λεπτομέρειες. Έντονη και χαρούμενη είναι η ζωγραφική κλίμακα, με το κόκκινο να ξεχωρίζει και με το γαλάζιο και το καφέ να συνδυάζονται αρμονικά σε αποχρώσεις. Μια ακόμη εικόνα με το ίδιο θέμα που φέρει επίσης καραμανλίδικες επιγραφές και χρονολογείται στα μέσα του 19ου αιώνα, βρίσκεται στο Μουσείο Μικρασιατικού Πολιτισμού στο Ιερό Προσκύνημα του Οσίου Ιωάννη του Ρώσσου στο Προκόπι Ευβοίας (Αράπογλου 2022, 73).

Άλλα έργα από τα κειμήλια προσφύγων, στα οποία παρατηρούνται καραμανλίδικες επιγραφές, είναι το βημόθυρο του 19ου αιώνα με τον Ευαγγελισμό της Θεοτόκου, τον άγιο Ιωάννη τον Πρόδρομο και ιεράρχες αγίους από την Κούταλη (BXM 1607· Γκράτζιου και Λαζαρίδου 2006, 343–44), και η εικόνα της Παναγίας Θρηνωδούσας με προφήτες, επίσης του 19ου αιώνα (BXM 10754, αδημοσίευτη).

Εικ. 7. Η Θυσία του Αβραάμ (Πηγή: Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, αρ. ΒΧΜ 1592).

3. ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΑ ΜΙΚΡΟΤΕΧΝΙΑΣ

Η συλλογή κειμηλίων προσφύγων περιέχει και κάποια σημαντικά αντικείμενα μικροτεχνίας. Ενδεικτικά παραθέτω ένα αρτοφόριο (ΒΧΜ 2185· Kakavas 2002, 160–61) που χρονολογείται το 1669 (Εικ. 8). Το σκεύος δώρισε ο μητροπολίτης Αδριανουπόλεως (1644–1688) και μετέπειτα Οικουμενικός πατριάρχης (1688–1689) Νεόφυτος, στον μητροπολιτικό ναό της πόλης. Ο πολυγωνικός, ξύλινος κορμός φέρει επένδυση από ασημένια πλακίδια με επιχρύωση, σμάλτο και ημιπολύτιμους λίθους, τα οποία διακοσμούνται με παραστάσεις δωδεκάορτου, προφήτες, αποστόλους και την βρεφοκρατούσα Παναγία, ενώ περιμετρικά υπάρχει επιγραφή σε ομηρικό ύφος. Πιθανόν προέρχεται από εργαστήριο της Κωνσταντινούπολης.

Η συλλογή περιλαμβάνει ακόμη έναν λειτουργικό δίσκο (Εικ. 9) που φέρει χρονολογία 1668, επίσης αφιέρωμα του μητροπολίτη Αδριανουπόλεως και μετέπειτα Οικουμενικού Πατριάρχη Νεοφύτου στον ναό της Κοίμησης της Θεοτόκου στην Αδριανούπολη (ΒΧΜ 1480, Kakavas 2002, 158–59, αρ. 32). Στον ομφαλό εικονίζεται η σκηνή της Κοίμησης, ενώ περιμετρικά υπάρχει αφιερωματική επιγραφή. Ο δίσκος έχει κατασκευαστεί σε εργαστήριο της Κωνσταντινούπολης, όπως μαρτυρεί η τουρά (το μονόγραμμα του σουλτάνου) στην πίσω όψη του αντικειμένου.

Εικ. 8. Αρτοφόριο (Πηγή: Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, αρ. 2185).

Εικ. 9. Δίσκος (Πηγή: Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, αρ. 1480).

Ακόμη, υπάρχει μία επένδυση εικόνας της Αγίας Παρασκευής (BXM 1484, Γερογιώργη 2014, 323–32) με δώδεκα σκηνές του βίου της. Προέρχεται πιθανώς, από την περιοχή του Πόντου, την Τραπεζούντα ή την Αργυρούπολη. Είναι κατασκευασμένη από άργυρο με μερική επιχρύσωση και χρονολογείται στο 1784.

Από την ίδια περιοχή προέρχεται ακόμη μία επένδυση εικόνας με σκηνές από τον βίο του Αγίου Δημητρίου (Εικ.10) με καραμανλίδικες επιγραφές και χρονολογείται στον 18ο αιώνα (BXM 2188, Chalkia 2010, 47–58).

4. ΕΚΘΕΣΕΙΣ

Το μεγάλο ενδιαφέρον για τα πολύτιμα αντικείμενα των κειμηλίων προσφύγων αποτυπώνεται και από τις εκθέσεις με θέμα αυτά τα έργα που οργανώθηκαν κατά καιρούς. Η πρώτη μεγάλη σημαντική έκθεση με τίτλο «Ειδική έκθεση κειμηλίων προσφύγων» οργανώθηκε το 1980 από το ΒΧΜ με τη σημαντική υποστήριξη του Υπουργείου Πολιτισμού και περιλαμβανόταν ανάμεσα σε μια σειρά εκδηλώσεων που έγιναν σε όλη την Ελλάδα, αλλά και στις ελληνικές παροικίες του εξωτερικού για τα 60 χρόνια από τα θλιβερά γεγονότα του 1922 στη Μ. Ασία (ΕΕΚΠ–1982). Στην έκθεση αυτή, εκτός από τα κειμήλια προσφύγων του ΒΧΜ, εκτέθηκαν κειμήλια και από το Μουσείο Μπενάκη, την Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος και το Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών. Η έκθεση συνοδεύτηκε και από ενημερωτικό κατάλογο (ΕΕΚΠ–1982).

Το 2003, στο ΒΧΜ, στην έκθεση που έγινε με τίτλο «Από τη Χριστιανική Συλλογή στο Βυζαντινό Μουσείο (1884–1930)» υπήρχε ειδική ενότητα «Ο εμπλουτισμός των συλλογών. Κειμήλια Προσφύγων», όπου

Εικ. 10 Αργυρή επένδυση εικόνας με σκηνές από το βίο του αγίου Δημητρίου (Πηγή: Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, αρ. 2188).

εκτέθηκαν αρκετά κειμήλια, και συνοδεύτηκαν μάλιστα από πολύτιμα έγγραφα και φωτογραφίες (Γκράτζιου και Λαζαρίδου 2006).

Από τον Σεπτέμβριο του 2006 έως και τον Απρίλιο του 2007, στον εκθεσιακό χώρο του Ιδρύματος της Βουλής των Ελλήνων παρουσιάστηκε η έκθεση «Η Αττική γη υποδέχεται τους πρόσφυγες του '22». Για την υλοποίηση αυτής της έκθεσης συνεργάστηκαν πολλοί φορείς, που προσέφεραν πλούσιο υλικό, όπως το ΒΧΜ, το Κέντρο Μικρασιατικών σπουδών, το Μουσείο Μπενάκη, το Κινηματογραφικό και Ιστορικό Αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών, το ΕΛΙΑ, το Λύκειο Ελληνίδων, η ΧΕΝ Αθηνών, αλλά και ιδιωτικές συλλογές (Καραπάνου 2006).

Μια ακόμη έκθεση οργανώθηκε με θέμα «Άνθρωποι και εικόνες. Κειμήλια προσφύγων στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο» το 2009, στο πλαίσιο του ευρωπαϊκού ερευνητικού προγράμματος Iconnetwork. Συνολικά εκτέθηκαν στο ΒΧΜ 15 εικόνες που πλαισιώθηκαν από φωτογραφικό υλικό, καθώς και από ηχητικές συνεντεύξεις που έγιναν σε συγγενείς και απογόνους των προσφύγων με πολύτιμες πληροφορίες (Κατσάνικα-Στεφάνου κ.ά. 2009).

Από τον Ιούλιο έως και τον Νοέμβριο του 2016 στη Νάντη, στο Chateau de Ducs de Bretagne, στην έκθεση «Εικόνες, Θησαυροί των Προσφύγων» που διοργανώθηκε από το Ιστορικό Μουσείο της Νάντης και το ΒΧΜ, εκτέθηκαν 48 έργα από τα κειμήλια προσφύγων του Μουσείου, συγκεκριμένα 37 εικόνες και 10 αντικείμενα

μικροτεχνίας. Η ψηφιδωτή εικόνα της Παναγίας Βρεφοκρατούσας από την Τρίγλια της Βιθυνίας, λόγω της κατασκευής της από το ευαίσθητο υλικό των ψηφίδων, δεν εστάλη στην έκθεση και αντί αυτής ταξίδεψε το αντίγραφό της. Εκτός από τα αντικείμενα, υπήρχε πλούσιο εποπτικό υλικό, έγγραφα και φωτογραφίες της εποχής, καθώς και μικρού μήκους ταινίες που εστίαζαν στα γεγονότα και στο δράμα της καταστροφής της Σμύρνης. Συνοδεύτηκε επίσης από έναν ενημερωτικό κατάλογο (Tsesmeloglou 2016). Η Μικρασιατική καταστροφή του 1922 αποτελεί οδυνηρή καμπή στην πορεία του ελληνικού έθνους. Σε μια εποχή, όπως η σημερινή, όπου δημοκρατικές, πολιτικές και οικονομικές ανακατατάξεις σε παγκόσμιο επίπεδο δημιουργούν κύματα προσφύγων και συνακόλουθα μεγάλα προβλήματα υποδοχής και ενσωμάτωσης, η ελληνική εμπειρία από και μετά την Μικρασιατική καταστροφή αξίζει να προβληθεί και να αξιοποιηθεί.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αράπογλου, Ε., Επιμ. 2022. *Μικρά Ασία: λάμψη, καταστροφή, ξεριζωμός, δημιουργία*. Κατάλογος έκθεσης. Αθήνα: Μουσείο Μπενάκη. Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών.
- Αχειμάστου-Ποταμιάνου, Μ. 1991. «Βυζαντινό Μουσείο». *ArchDelt* 46, Β1 'Χρονικά: 6–10.
- _____. 1998. *Εικόνες του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών*. Αθήνα: ΤΑΠΑ.
- Bakker, W.F. και A.F. Van Gemert. 1998. *Η Θυσία του Αβραάμ*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης.
- Balta, E. 1987α. *Karamanlidika XXE siècle, Bibliographie analytique*. Αθήνα: Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών.
- _____. 1987β. *Karamanlidika. Additions (1584–1900). Bibliographie analytique*. Αθήνα: Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών.
- Βασιλάκη, Μ. 2000. *ΜΗΤΗΡ ΘΕΟΥ. Απεικονίσεις της Παναγίας στη βυζαντινή Τέχνη*. Μουσείο Μπενάκη-Εκδόσεις SKIRA.
- Βοκοτόπουλος, Π.Λ. 1990. *Εικόνες της Κέρκυρας*. Αθήνα: ΜΙΕΤ.
- _____. 1995. *Ελληνική Τέχνη, Βυζαντινές εικόνες*. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.
- Γερογιώργη, Σ. 2014. «Επένδυση εικόνας της Αγίας Παρασκευής στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο». *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* ΛΓ': 322–32.
- Γκράτζιου, Ο. και Α. Λαζαρίδου, Επιμ. 2006. *Από τη Χριστιανική συλλογή στο Βυζαντινό Μουσείο (1884–1930)*. Κατάλογος έκθεσης. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού.
- Chalkia, E. 2010. «Ciclo iconografico di San Demetrio su di una icona 'Karamanli' del Museo Bizantino di Atene». Στο *Griechische Ikonen: byzantinische und nachbyzantinische Zeit: Symposium in Marburg* 26.–29.6.2000, επιμ. E. Gerousis και G. Koch. 47–58. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού, Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.
- Ειδική έκθεση κειμηλίων προσφύγων (ΕΕΚΠ)*. 1982. Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο. Κατάλογος έκθεσης. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού και Επιστημών.
- Erol, M. 2014. «Cultural manifestations of a symbiosis: Karamanlidika Epitaphs of the nineteenth century». Στο *Cultural Encounters in the Turkish-speaking Communities of the Late Ottoman Empire*, επιμ. E. Balta και M. Olmez, 77–89. Istanbul: Isis Press.
- Jolivet-Lévy, C. 1991. *Les églises byzantines de Cappadoce. Le programme iconographique de l'abside et de ses abords*. Paris: C.N.R.S.
- Kakavas, G., Επιμ. 2002. *Post-Byzantium: The Greek renaissance, 15th–18th Century Treasures from the Byzantine and Christian Museum*. Κατάλογος έκθεσης. Athens: Hellenic Ministry of Culture.
- Καλαφάτη, Κ.Φ. και Α. Κατσελάκη. 2001. «Έργα του Δευτερεύοντος Σίφνιου στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο». Στο *Πρακτικά Α' Διεθνούς Σιφναϊκού Συμποσίου*, Β': 257–72. Αθήνα: Εταιρεία Σιφναϊκών Μελετών.
- Καραπάνου, Α., Επιμ. 2006. *Η Αττική γη υποδέχεται τους πρόσφυγες του 22*. Κατάλογος έκθεσης. Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων.
- Κατσανίκα-Στεφάνου, Ε., Α. Λαζαρίδου, Ε. Περδικάρη και Μ. Φιλιπούση, 2009. *Άνθρωποι και Εικόνες, Κειμήλια προσφύγων*. Κατάλογος έκθεσης. Αθήνα: BMX.
- Κυπραίου, Ε. και Χ. Μπαλτογιάννη, Επιμ. 1997. *Λιμάνια και καράβια στο Βυζαντινό Μουσείο*. Κατάλογος έκθεσης. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού. Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.
- Μπαλτογιάννη, Χρ. 1998. *Συνομιλία με το Θεόν, Εικόνες από το Βυζαντινό Μουσείο Αθηνών (9ος–15ος αι.)*. Κατάλογος έκθεσης. Αθήνα: ΤΑΠΑ.
- Μπορμπουδάκης, Μ. 1975. *Εικόνες του νομού Χανίων*. Αθήνα: Φιλολογικός Σύνδεσμος Χανίων.
- Μπούμπουλη, Φ., Επιμ. 2004. *Ο Κόσμος του Βυζαντινού Μουσείου*, 2004. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού.
- Ευγγόπουλος, Α. 1977–1979. «Κυνοκέφαλοι». *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* Θ': 1–19.
- Tsesmeloglou, K., Επιμ. 2016. *Icônes: trésors de réfugiés. Le Musée d'histoire de Nantes en collaboration avec le Musée byzantin et chrétien d'Athènes*. Κατάλογος έκθεσης. Nantes: Château de Ducs de Bretagne.
- Χαλκιά, Ε. 2012. «Νέα θέματα σε Μικρασιατικές εικόνες. Η περίπτωση του μυστηρίου της Εξομολόγησης». *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* ΛΓ': 419–31.
- Χατζηδάκης, Μ. 1977. *Εικόνες της Πάτμου*. Αθήνα: Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος.
- Χατζηνικολάου, Α. 1957. «Εικόνες του αγίου Χριστόφορου του Κυνοκεφάλου». Στο *Mélanges offert à Octave et Melpo Merlier à l'occasion du 25e anniversaire de leur arrivée en Grèce*, Τόμος 3, 225–33. Athènes.

«Γράφοντας Ιστορία»

Ο N.G.L. Hammond μεταξύ Επιστήμης, Βρετανικού Υπουργείου Πολέμου και Ιδεολογίας

Φαίδων Μουδόπουλος-Αθανασίου

Barcelona Supercomputing Center

faidon.moudopoulos@bsc.es

ORCID: 0000-0002-8019-4751

ABSTRACT

N.G.L. Hammond traveled through Epirus and Southern Albania in the pre-WWII period and recorded its antiquities alongside the main montane and lowland routes. His knowledge of the landscape, routes, people and language led the Ministry of War to recruit him as a member of the Special Operations Executives. Through his published memoirs we get acquainted with his engagement as a British liaison with the Greek Liberation Army (ΕΛΑΣ) of West Macedonia and Epirus in the years 1943–1944. However, little is known for his engagement as a saboteur in British Mandate Palestine and Vichy Syria (1941–1942) and his role in training irregular Zionist troops and Greek military personnel around the region of Haifa, in the 102 STC. Moreover, although we are aware of his role in a few crucial sabotage missions in West Macedonia, little is known of his political role as a British liaison officer in a period that defined to an extent the postwar history of modern Greece. This contribution assesses Hammond's role in WWII, through the combination of published and unpublished sources. In detail, we trace the role of Hammond in British Mandate Palestine (1940–1942) and subsequently in Greece. We highlight the lesser known perspective of Hammond as a political agent – leaving aside the well-known paradigm of the heroic Philhellene-Saboteur. This analysis is combined with the effort to place the practice of Hammond in the history of archaeology. Although it is obvious that his method of surveying can be placed in between the paradigm of the 19th century travelers and modern regional studies, from the focal point of politics, his active role in WWII and his political stance therein offers deeper analogies transcending different aspects of academia, while addressing the British imperial setting and local Palestinian Mandate and Greek politics of the era under study.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΕΣ ΣΚΕΨΕΙΣ: ΠΕΔΙΟ, ΚΛΙΜΑΚΑ, ΕΥΡΟΣ ΚΑΙ ΥΠΟΔΕΙΓΜΑ ΕΡΕΥΝΑΣ

Η προσπάθεια προσομοίωσης των εμπειριών ερευνητών όπως του N.G.L. Hammond στο παρόν είναι αρκετά δύσκολη όσον αφορά την κλίμακα εντατικής μετακίνησης τους στον χώρο και την ευρυμάθειά τους, που πηγάζουν από βιώματα στο πεδίο – ένα πεδίο που έχει μεταβληθεί ριζικά τα τελευταία σχεδόν 90 χρόνια, όπως και τα ερευνητικά υποδείγματα. Επιπλέον, η δυσκολία της προσομοίωσης έγκειται στα βιώματά τους κατά τις εμπόλεμες περιόδους· είναι ακατόρθωτο να προσομοιωθεί το περιβάλλον ενός Βρετανού εκπαιδευτή παραστρατιωτικών ομάδων Σιωνιστών στην Παλαιστίνη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου (εφεξής Β' Π.Π.), ενός δολιοφθορέα που ακολουθούσε τις οδηγίες του Στρατηγείου της Μέσης Ανατολής στη Δυτική Μακεδονία και ενός ατόμου που χάραξε μαζί με τον Woodhouse την πολιτική των Συμμαχικών Δυνάμεων προς την Ελλάδα

– ιδιότητες που, όπως θα αναπτυχθεί παρακάτω, διέθετε ο Hammond και που προσθέτουν στη συγγραφή του παρόντος κειμένου επιπλέον δυσκολία, λόγω των συγχρόνων γεωπολιτικών αναλογιών.

Όσον αφορά τη διαφορά στην κλίμακα της μετακίνησης: τα λεγόμενα της Βοκοτοπούλου (1997, vi), όπως αποτυπώνονται στον πρόλογο του ελληνικού τόμου-αφιέρωμα στον Hammond, σκιαγραφούν έναν ερευνητή που έχει περπατήσει όσο κανείς άλλος τα βουνά και τις πεδιάδες από τον Αμβρακικό κόλπο ως την πόλη του Ελμπασάν στην κεντρική Αλβανία και από το Ιόνιο πέλαγος μέχρι και τον Νέστο ποταμό. Αυτό αληθεύει, καθώς ο Hammond έδρασε στην περιοχή της Βορειοδυτικής Ελλάδας και της Νοτίου Αλβανίας αμέσως πριν από την εποχή που ο Βασίλης Νιτσιάκος (1995) έχει περιγράψει ως τον «απόηχο της μακράς διάρκειας», στο μεταίχμιο της ερήμωσης της υπαίθρου, που τα μονοπάτια ήταν ανοικτά και καθόριζαν –πέρα από τη μετακίνηση– και την κατοίκηση στον ορεινό και ευρύτερο χώρο (για τη σημασία του όρου κατοίκηση σε συνάρτηση με τα μονοπάτια, βλ. Ingold 1993).

Στις μέρες μας, που τα τοπία της αγροκτηνοτροφικής αυτάρκειας και των μετακινούμενων κτηνοτρόφων αδρανοποιήθηκαν λόγω της εσωτερικής και εξωτερικής μετανάστευσης, νεαρό πυκνό δάσος έχει καλύψει το μεγαλύτερο τμήμα των περιοχών που περπάτησε και κατέγραψε ο Hammond, τόσο πριν τον Β' Π.Π., όσο κατά τη διάρκεια του και αμέσως μετά από αυτόν. Η αλλαγή του τοπίου είναι τόσο δραστική, που ορισμένα από τα μονοπάτια που περπάτησε είναι ορατά κάτω από τη βλάστηση μόνο με τη χρήση της τεχνολογίας LiDAR.¹ Ως εκ τούτου, οι τοπογραφικές παρατηρήσεις και οι σημειώσεις του για τα ορεινά περάσματα, όπως και οι δεσμοί που σύναψε με τις τοπικές κοινωνίες –οι οποίοι εμφανίζονται άλλοτε εντονότερα και άλλοτε ηπιότερα στα γραπτά του– έχουν μεγάλη σημασία για τους σύγχρονους μελετητές, διότι αποτελούν στιγμιότυπα ενός κόσμου που σταδιακά έσβησε –όσον αφορά τις ορεινές κοινότητες– και ενός κόσμου που μεταβλήθηκε δραστικά –όσον αφορά τα τοπία (βλ. Hodges 2024 για ένα σχετικό παράδειγμα από την αλβανική πλευρά του συνόρου).

Αναφορικά με το εύρος της βιωμένης γνώσης: στην εποχή της διεπιστημονικότητας και της εξειδίκευσης, μπορεί η κινητικότητα των ερευνητών να είναι μεγάλη, το ίδιο όμως συμβαίνει και με την ταχύτητα των μετακινήσεων. Συνεπώς, είναι μάλλον αδύνατο να υπάρξει άτομο που θα ερευνήσει με αντίστοιχο αντίκτυπο τόσο διαφορετικά πεδία, από την τοπογραφία και την ιστορική γεωγραφία έως τη σύγχρονη ιστορία. Σε αυτό παίζει ρόλο ενδεχομένη η αναδυόμενη διεπιστημονικότητα και η απομάκρυνση της έρευνας από την ιστορία των «μεγάλων ανδρών» και τη σχετική πολιτισμική-ιστορική φάση της έρευνας (π.χ. Trigger 1989· Johnson 2019· για τον ρόλο που παίζει το σύγχρονο ακαδημαϊκό μοντέλο στην αλλαγή, βλ. Ribeiro και Giamakis 2023).

Αναφορικά με τα διαφορετικά υποδείγματα: προς τιμήν του Hammond έχουν εκδοθεί δύο τιμητικοί τόμοι, τα έτη 1994 και 1997, η σύγκριση των οποίων αναδεικνύει το φαινόμενο στη συγχρονία. Το ελληνικό τιμητικό αφιέρωμα στον Hammond έλαβε χώρα στον Πεντάλοφο Βοΐου Κοζάνης, πάλαι ποτέ βάση της ομάδας ανταρτών του ΕΛΑΣ, στην οποία προσαρτήθηκε ο Captain Hammond, πέφτοντας με αλεξίπτωτο στην ευρύτερη περιοχή τον Φεβρουάριο του 1943. Επιστρέφοντας στα σχετικά προλεγόμενα (Βοκοτοπούλου 1997), παρατηρεί κανείς την ιεραρχία των προσφωνήσεων, που περιλάμβαναν τις θρησκευτικές και πολιτικές αρχές του τόπου (κατά σειρά: Αιδεσιμότατος, Νομάρχης, Στρατηγός και Βουλευτές). Από το ενδιαφέρον μείγμα του ακροατηρίου προκύπτει πως για το ελληνικό τιμητικό αφιέρωμα στον Hammond, αρχαιολογία, ιστορία και σύγχρονη πολιτική συγκεράστηκαν σε μία οντότητα.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτού του φαινομένου αποτελεί η μελέτη του Σωτήρη Δάκαρη (1997) εντός. Τίτλοφορείται «Ηπειρος και Μακεδονία: Το Μήλον της Έριδος» και αφορά την *ελληνικότητα* των περιοχών υπό το πρίσμα των εθνικοτήτων, ανάγοντας την αναλυτική αυτή κατηγορία στο αρχαιολογικό πλαίσιο, μια πρακτική που μέχρι τη δεκαετία του 1960 ήταν κοινός τόπος στην έρευνα, ενώ στην εγχώρια αρχαιολογική τάση συνεχίζει να έχει έρεισμα λόγω εθνικών πολιτικών ανταγωνισμών (βλ. ενδεικτικά σχετικές συζητήσεις στα Kotsakis 2002, 2003· Δαμάσκος και Πλάντζος 2008· Hamilakis 2007). Ο τίτλος του Δάκαρη αποτελεί

1 Η δάσωση των ορεινών μεσογειακών τοπίων και η χρήση νέων τεχνολογιών για την ανακάλυψη του πολιτιστικού/αρχαιολογικού τοπίου κάτω από το δάσος είναι στο επίκεντρο του ερευνητικού προγράμματος UnderTheForest (HORIZON-MSCA-2023-PF-01-01-101155232) που υλοποιείται στο Centro Nacional de Supercomputación στη Βαρκελώνη (2025-2026).

ευθεία αναφορά στο σύγγραμμα του Συνταγματάρχη Woodhouse (1948) *The Apple of Discord: A Survey of Recent Greek Politics in their International Setting* – το πρώτο *ex cathedra* βιβλίο αναφοράς για την εμπόλεμη περίοδο στην Ελλάδα που αναπαρήγαγε αφηγήματα «βασισμένα στην προπαγάνδα της εποχής του πολέμου που πολλάκις αποθάρρυναν την κριτική διερεύνηση και ανάλυση» (Pettifer 2021, 81), μέχρι το νέο κύμα της έρευνας να αναθεωρήσει τις ψυχροπολεμικές βεβαιότητες με τον ερχομό της Μεταπολίτευσης (π.χ. Σαράφη 1982· Papastratis 1984). Αυτή η συσχέτιση αρχαιολογίας και εθνικής πολιτικής στα μεταπολεμικά χρόνια, όσον αφορά το ελληνικό πλαίσιο και ειδικότερα τη Μακεδονία, είναι ταυτισμένη με τη ζωή και το έργο του Captain Hammond, αναφορικά με τις ερευνητικές του αναζητήσεις και με τη δράση του στον Β' Π.Π.

Λίγα χρόνια νωρίτερα είχε εκδοθεί ο τόμος *Ventures into Greek History* (Worthington 1994), με μελέτες προς τιμήν του Hammond σε ένα διεθνές ακαδημαϊκό πλαίσιο. Σε εκείνο τον τόμο, η διαίρεση των περιεχομένων ήταν τριμερής και αφορούσε αποκλειστικά τον αρχαίο κόσμο, μακριά από την πολιτική του 20ού αιώνα: α) μελέτη των πηγών, β) αρχαιολογία, γ) ιστορία. Μόνο στον πρόλογο της έκδοσης αναφέρεται η θητεία του τιμώμενου στον Β' Π.Π. Εκεί, ο καθηγητής αρχαίας ιστορίας Eugene Borza σχεδίασε ένα πλαίσιο για την κατανόηση της συμβολής του Hammond στην έρευνα, αναγνωρίζοντας την αλληλένδετη σχέση της ιδιοσυγκρασίας του τόσο με τις ερευνητικές του επιλογές και πεποιθήσεις, όσο και με τις πτυχές της ζωής του στον Β' Π.Π. Υποστήριξε ότι ήταν η διορατικότητά του που, ως αποτέλεσμα (αλλά και υπεράνω) της εμπειρίας, της γνώσης και της λογικής, τον καθοδήγησε στην πορεία του. «[H] φήμη του Hammond ως ιστορικού και στρατιώτη είναι σταθερή (...) [αυτή ενός μεγάλου] Gentleman-Scholar του [περασμένου] αιώνα» (Borza 1994, xviii).

Με βάση την ως άνω σύντομη σύγκριση των δύο τιμητικών τόμων, μπορεί να προταθεί πως η πρόσληψη της προσωπικότητας και του ερευνητικού αντικτύπου του Hammond είναι διαφορετική στο ελληνικό και το διεθνές ακαδημαϊκό πλαίσιο. Αυτό σχετίζεται, ενδεχομένως, και με την ιδιόζουσα ιστορία της αρχαιολογίας στην Ελλάδα, αλλά σίγουρα κατά κύριο λόγο σχετίζεται με τη δράση του Hammond στον Β' Π.Π. Στις σελίδες που ακολουθούν θα διερευνήσουμε τη θέση του Hammond στην ιστορία της έρευνας πέρα από το δίπολο ερευνητής-στρατιώτη. Θα αναζητήσουμε τον πυρήνα της ερευνητικής του συγκρότησης στα θεμέλια της βρετανικής εξωτερικής πολιτικής – και αντίστροφα, θα αναδείξουμε αναλογίες μεταξύ της θεωρίας του για την πολιτική κατάσταση στην Ελλάδα του 1942–1943 και της θεώρησής του περί του ρόλου της *εθνικότητας* στη μελέτη της αρχαιότητας. Επίσης, θα αναρωτηθούμε εκ νέου εάν υπάρχει ισορροπία ανάμεσα στην προσωπική ανάμειξη των υποκειμένων της περιόδου και στην επιστημονική ανάλυση (πρβλ. Mazower 1995).

Σε αυτή την κατεύθυνση, η επόμενη ενότητα αναδεικνύει προκαταρκτικά μερικούς από τους λόγους που η εμπειρία του Hammond από τον πόλεμο είναι αλληλένδετη με την ερευνητική του συγκρότηση. Στη δεύτερη ενότητα θα επιχειρήσουμε την τοποθέτηση του Hammond στο πλαίσιο της ιστορίας της αρχαιολογίας, χωρίς ωστόσο να αποφεύγεται και πάλι η σύνδεση αυτής της «γενεαλογίας» με τις εμπόλεμες καταστάσεις που βίωσε πριν αφιχθεί δι' αλεξιπτώτου και πάλι στην Ελλάδα (1940–1942), αλλά και την ιδεολογία της Βρετανικής Αυτοκρατορίας γενικότερα. Στη συνέχεια θα συζητηθεί η παρουσία του Hammond στην Ελλάδα του Β' Π.Π. και, τέλος, θα επιστρέψουμε στην αρχή: την ιδέα πως τα ερευνητικά ενδιαφέροντα, η επιχειρηματολογία, και οι επιστημονικές θέσεις είναι αλληλένδετες με τη ζωή του στον πόλεμο, την ιδεολογία της εποχής και τα πολιτικά επίδικα των μέσων του 20ού αιώνα.

2. N.G.L. HAMMOND, ΒΙΩΜΑ, ΕΡΕΥΝΑ ΚΑΙ ΠΟΛΕΜΙΚΕΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΙΣ: ΠΡΟΚΑΤΑΡΚΤΙΚΟΙ ΣΥΣΧΕΤΙΣΜΟΙ

Από τις εισαγωγές των έργων του Hammond γίνεται σαφής η δυναμική σχέση μεταξύ κλασικής παιδείας, επιστήμης και στρατιωτικής-πολιτικής δράσης. Σταχυολογώντας από την εισαγωγή του έργου *Ήπειρος* (Hammond 1967), μαθαίνουμε πως τα έτη 1929–1930 βρισκόταν στην Ελλάδα ως φοιτητής του Πανεπιστημίου του Cambridge, οπότε και ξεκίνησε να μαθαίνει ελληνικά και αλβανικά, ενώ παράλληλα στη βιβλιοθήκη της Βρετανικής Σχολής διάβαζε τα ημερολόγια του S.S. Clarke που είχε ταξιδέψει στην Ήπειρο το 1922–1923,

αφού προηγουμένως είχε υπηρετήσει στο Βασιλικό Πυροβολικό (1916–1919· Winniffrith 2010, 192). Όσο ο Hammond δίδασκε στο Clare College του Cambridge (1930–1939), επισκεπτόταν την περιοχή μόνο στις καλοκαιρινές διακοπές, ενώ το 1939 ξεκίνησε τη δική του «αρχαιολογική έρευνα πεδίου» (Hammond 1967, vii).

Σε αυτά τα αμέσως προπολεμικά χρόνια πέρασε στην Ήπειρο 14 μήνες περπατώντας από χωριό σε χωριό και μεταφέροντας φωτογραφικό και ερευνητικό εξοπλισμό, διαμένοντας με τους κατοίκους και δημιουργώντας δεσμούς στην περιοχή. Έτσι εξηγείται και η μαρτυρία του Αντισυνταγματάρχη Billy McLean, συνδέσμου της Βρετανικής Διεύθυνσης Μυστικών Επιχειρήσεων (Special Operations Executives, εφεξής SOE) στην Αλβανία –και μεταπολεμικού συντηρητικού πολιτικού του σκωτσέζικου κοινοβουλίου– που το 1943 σημείωνε πως σε κάποιο χωριό της ελληνικής μειονότητας της νοτίου Αλβανίας, ένα παιδί του έδειξε μια χριστουγεννιάτικη κάρτα του 1937 υπογεγραμμένη από τον Hammond (Bailey 2009). Με την επιστροφή του στη Μεγάλη Βρετανία το 1940 έγραψε το πρώτο προσχέδιο του βιβλίου *Ήπειρος*, που σε μεγάλο βαθμό παραμένει έως σήμερα ένα βιβλίο αναφοράς για τις εντοπισμένες θέσεις της ενδοχώρας της Ηπείρου, ειδικά για τις περιοχές κατά μήκος των ορεινών περασμάτων.

Την περίοδο εκείνη, οι ειδικές δυνάμεις του Βρετανικού Στρατού απέστειλαν τηλεγραφήματα σε όλα τα πανεπιστήμια της χώρας, ζητώντας από το ερευνητικό προσωπικό να αναφέρει τις δεξιότητες που θα μπορούσαν να φανούν χρήσιμες εν καιρώ πολέμου. Όπως μας ενημερώνει ο Hammond (1982a), σημείωσε στο σχετικό έγγραφο πως γνώριζε ελληνικά και λίγα αλβανικά, όπως και ότι είχε γνώση της περιοχής της Ηπείρου. Αυτή ακριβώς η εξειδίκευσή του σε ένα τοπίο που έμελλε να γίνει το θέατρο συνταρακτικών γεγονότων της νεότερης ιστορίας του τόπου, οδήγησε την SOE να τον προσθέσει στο δυναμικό της.

Εκπαιδεύτηκε για μικρό χρονικό διάστημα τον Οκτώβριο του 1940, μεταξύ άλλων, μαζί με τον συνάδελφό του αρχαιολόγο και άρτι στρατολογηθέντα ως αξιωματικό πληροφοριών στο Υπουργείο Πολέμου, John Pendlebury (Σπηλιωτοπούλου 2021, 19). Ταξίδευσαν, δε, μαζί για την Ελλάδα, όμως, λόγω της αρχικής ουδέτερης στάσης του Καθεστώτος Μεταξά, στον Hammond απαγορεύθηκε η είσοδος, σε αντίθεση με τον Pendlebury, που είχε πειστικότερο άλλοθι. Το αίτημα εισόδου απορρίφθηκε στις 7 Μαΐου 1940 και ο ίδιος σχολίασε πως πιθανότατα οι αρχές υποψιάστηκαν την αποστολή του, που ήταν να παρεισφρήσει στην Αλβανία και να υποκινήσει εξέγερση κατά των Ιταλών που είχαν κατακτήσει τη χώρα από το 1939 (Hammond 1982a, 11).

Παρατηρούμε πως ήδη προπολεμικά οι πορείες των Βρετανών αρχαιολόγων διασταυρώνονταν, γεγονός που θα φανεί με περισσότερη λεπτομέρεια στη συνέχεια. Επίσης, οι πορείες των δύο ήταν παράλληλες, καθώς τα προπολεμικά «χιλιόμετρα» του Hammond σε Ήπειρο και Νότιο Αλβανία τα είχε καλύψει ο Pendlebury στην Κρήτη με το παραπάνω (Grundon 2007· Σπηλιωτοπούλου 2021). Αναδεικνύεται λοιπόν ένα σχήμα στο οποίο η πρωτόλεια (εθνο)αρχαιολογία του τοπίου που έχει ως αποτέλεσμα και τη σύναψη σχέσεων με τις τοπικές κοινωνίες, ήταν άκρως δελεαστική για το Βρετανικό Υπουργείο Πολέμου για ευνόητους λόγους.

Με μια πρώτη ματιά, λοιπόν, η δράση του Hammond ως συνδέσμου της SOE την περίοδο 1943–1944 στα ίδια πεδία που συνθέταν το ακαδημαϊκό του ενδιαφέρον (Ήπειρο και Δυτική Μακεδονία) και η «προϊστορία» του στην περιοχή, μας δίνουν αφορμή για μια ενιαία διερεύνηση της συγκρότησής του, που δεν διαιρείται σε μια βιογραφική και μια επιστημονική προσέγγιση. Αρχικά, αυτό αναδεικνύεται και από το επιμέρους ενδιαφέρον του Hammond για την αρχαία ιστορία του πολέμου. Τα ορεινά περάσματα που σύμφωνα με τις πηγές χρησιμοποίησαν για τους ελιγμούς τους οι Γαλάτες του Βρέννου το 279 π.Χ. καταλήγοντας στην αιτωλική κοιλάδα του Μόρνου είχαν εξέχουσα σημασία, διότι «τα χρησιμοποίησ[ε] το 1944 όταν πήγαιν[ε] να διερευνήσει την καταστροφή της ΕΚΚΑ από τον ΕΛΑΣ» (Hammond 1976, 78, υποσημ. 59). Αντίστοιχα, παραθέτει πως η σημασία των συγκεκριμένων μετακινήσεων του έγινε σαφής από την εμπειρία του στην καθοδήγηση ανταρτών προς την, κατεχόμενη από τους Γερμανούς, παρόχθια περιοχή της Μακεδονίας το 1943 (Hammond 1976, 39).

Μεταπολεμικά, επέστρεψε στην περιοχή ως υπότροφος του Leverhulme και πραγματοποίησε επιπλέον έρευνα, με τη συνδρομή του Σωτήρη Δάκαρη, Εφόρου Αρχαιοτήτων Ιωαννίνων, όπως και Αλβανών μελετητών, μεταξύ άλλων του Frano Prendi από το Αρχαιολογικό Μουσείο Τυράννων (Hammond, 1967, viii). Τα βιώματά

του στα περάσματα της Ηπείρου χρησιμοποιούνται για να επιβεβαιώσουν υποθέσεις για τα στρατιωτικά δρομολόγια του Φίλιππου Ε' (Hammond 1967, 280), κάτι που θυμίζει την κριτική θέση του Borza (1994), πως η σύγχρονη ιστοριογραφία εξετάζει με περισσότερο σκεπτικισμό την ιστορικότητα των αρχαίων πηγών από ότι ο Hammond.

Τα βιώματά του ήταν μαζί με τα αρχαία κείμενα οι ζωογόνες δυνάμεις που κινούσαν την ερμηνεία του, ειδικά στο πλαίσιο μιας «ιστορίας των μεγάλων πολεμικών γεγονότων», όπου η αρχαία και η σύγχρονη τοπογραφία των περασμάτων συμπλέκονταν λόγω του έντονου ερευνητικού ενδιαφέροντος και προσωπικού βιώματος, σε ένα είδος ιδιότυπου εμπειρισμού. Αυτή η, εν πολλοίς παραδόξως, ενσώματη εμπειρία διατρέχει το έργο του και γίνεται εμφανής και στο κλείσιμο της εισαγωγικής ενότητας του πρώτου εκ των τριών τόμων για τη Μακεδονία, όπου συζητά τη φυσική γεωγραφία και το κλίμα. Αναφέρει χαρακτηριστικά: «*πέρασα το πρώτο μισό του χειμώνα του 1943 στον Πεντάλοφο του Βοΐου και έμεινα αρκετά στην ύπαιθρο. Εκεί καταλαβαίνει κανείς το νόημα της φράσης the cold which kills birds*» (Hammond, 1972, 5). Η προσέγγιση αυτή δεν ξεφεύγει διόλου από την πραγματιστική, πολιτισμική-ιστορική φάση της έρευνας, στην οποία, λόγω του υφέρποντος εμπειρισμού, εισάγονται στην ανάλυση μόνον όσα παραδείγματα επιβεβαιώνουν τον εκάστοτε κανόνα.

3. ΓΕΝΕΑΛΟΓΙΕΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΚΩΝ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ

3.1. Από τον W.M. Leake στον N.G.L. Hammond

Οι μελέτες του Hammond άφησαν το αποτύπωμά τους στην αρχαιολογική έρευνα της Ηπείρου και της Μακεδονίας. Όσον αφορά την Ήπειρο, ο αντίκτυπος της έρευνάς του στα ορεινά περάσματα είναι σημαντικός ακόμα και σήμερα, καθώς η μεταγενέστερη έρευνα έχει επικεντρωθεί κυρίως στις πεδινές εκτάσεις (π.χ. Wiseman και Zachos 2003· Forsén 2009· Veikou 2012· Pliakou 2018) ή σε περιόδους της παλαιολιθικής εποχής, οπότε και τα ερωτήματα ήταν ριζικά διαφορετικά από τα αντίστοιχα που απασχόλησαν τον ίδιο (π.χ. Bailey 1997· Galanidou 1997· Kotjaboroulou κ.ά. 1999· Elefanti κ.ά. 2021). Οι σποραδικές εξαιρέσεις (π.χ. Βοκοτοπούλου 1986· Douzougli και Papadopoulos 2010· Vasileiou κ.ά. 2018· Moudopoulos-Athanasίου 2022· Χόινας 2021) επιβεβαιώνουν τον κανόνα, την ίδια στιγμή που τα Γρεβενά και η περιοχή της Σαμαρίνας στη γειτονική Δυτική Μακεδονία έχουν τύχει συστηματικότερης αρχαιολογικής έρευνας τις τελευταίες δεκαετίες (π.χ. Biagi κ.ά. 2022· Apostolou κ.ά. 2024).

Στον βαθμό που οι ως άνω αναφορές σχετίζονται με τις έρευνες περιφέρειας (regional surveys), η περίπτωση του Hammond μπορεί να θεωρηθεί ως ο μεθοδολογικός τους πρόγονος. Ο ίδιος επέλεξε να αποστασιοποιηθεί από το υπόδειγμα των περιηγητών του 19ου αιώνα, συστηματοποιώντας την έρευνά του. Συνέκρινε την πρακτική του με αυτή του W.M. Leake (1777–1860) και σε αντίθεση με εκείνον –που είχε δημοσιεύσει τα ημερολόγια/ενθυμήματα των περιηγήσεών του με χρονολογική σειρά– επέλεξε για πρώτη φορά τη μέθοδο του γεωγραφικού καταμερισμού και της συστηματικής καταγραφής με τη βοήθεια χαρτών, σχεδίων, εικόνων και φωτογραφιών (Hammond 1967, ix, όπου γίνεται και η σύγκριση). Συνεπώς, είναι ο πρώτος που «επικαιροποίησε» τη μεθοδολογία της καταγραφής στο πεδίο και αυτό τον κατατάσσει πλησιέστερα στη σύγχρονη έρευνα από ότι στους περιηγητές των περασμένων αιώνων.

Ωστόσο, πέρα από την προφανή διάκριση ανάμεσα στο υπόδειγμα των περιηγητών τύπου Leake και της μεθοδολογίας του Hammond, υπάρχουν αρκετά στοιχεία που συνδέουν τους δύο, στο πλαίσιο της ιδεολογίας της Βρετανικής Αυτοκρατορίας και της εμπολέμης δράσης τους. Ήδη παραπάνω υπαινίχθηκα το «περιηγητικού» τύπου ενδιαφέρον του Hammond στην ταύτιση των ορεινών περασμάτων που βίωσε με αρχαία γεγονότα, κατ' αντιστοιχία –αλλά σε μικρότερη κλίμακα– με τη σχέση που ανέπτυξε ο Leake με τον Πausanias. Σε ένα άλλο πλαίσιο, όπως και ο Hammond, έτσι και ο Leake προσέφερε τις υπηρεσίες του στο Βρετανικό Βασιλικό Στρατό. Υπήρξε, δε, κι εκείνος εκφραστής της αυτοκρατορικής ιδεολογίας και της πολιτικής της εποχής του. Η πρώτη αποστολή του Leake το 1799 στην Κωνσταντινούπολη είχε στόχο την εκπαίδευση του Οθωμανικού

πυροβολικού, βοηθώντας το στο μέτωπο της Αιγύπτου ενάντια στα γαλλικά στρατεύματα του Βοναπάρτη (Marsden 1864, 2–3). Η συνέχεια είναι πιο γνωστή, καθώς, πάλι ακολουθώντας τις επιταγές της αυτοκρατορικής εξωτερικής πολιτικής, έφτασε στην Ήπειρο και την αυλή του Αλή Πασά ως σύμβουλος, στοχεύοντας να τον στρέψει εναντίον των γαλλικών συμφερόντων. Μεταξύ άλλων, τμήμα της αποστολής του αφορούσε την εξοικείωση του με τις ακτές του Ιονίου και της Αδριατικής. Ήταν επιφορτισμένος να συμβουλευτεί την Οθωμανική Διοίκηση να βελτιώσει την άμυνα των περιοχών και –μυστικά– να καταγράψει τις υποδομές εν είδει κατασκόπου, σε συνεργασία με τον βασιλικό στρατιωτικό χαρτογράφο, όταν δεν προέβαλαν αντίσταση οι ντόπιοι (Marsden 1864, 16–7).

Κατά την αρχαική και ιστορική έρευνα που ακολουθήθηκε για τις ανάγκες του παρόντος πονήματος, εντοπίστηκαν αρκετές αναλογίες με την πορεία του Hammond. Η αφήγηση που ακολουθεί καταλήγει στον απόγονο του W.M. Leake, Philip, που υπήρξε σύνδεσμος της SOE στην Αλβανία, όπου και σκοτώθηκε το 1944 στη διάρκεια μιας γερμανικής επίθεσης.

3.2. Ο Hammond στην Παλαιστίνη της Βρετανικής Εντολής και τη Συρία (1940–1942)

Όταν απορρίφθηκε το πρώτο αίτημα εισόδου του Hammond στην Ελλάδα (1940), μεταφέρθηκε στην Παλαιστίνη που τότε βρισκόταν υπό Βρετανική Εντολή (British Mandate Palestine). Εκεί ασχολήθηκε, μεταξύ άλλων, με την «εκπαίδευση νεαρών Εβραίων επιλεγμένων από την Οργάνωση των Σιωνιστών (η πρώτη ομάδα είχε επικεφαλής τον Moshe Dayan) και την τοποθέτηση πρακτόρων στη Συρία» (Hammond 1982α, 14, *έμφαση του γράφοντος*). Μάλιστα, ο Σταθμός Εκπαίδευσης 102 STC στη Χάιφα, όπου εγκαταστάθηκε (εφεξής «Σταθμός Εκπαίδευσης»), ήταν ο πρώτος που δημιουργήθηκε από την SOE εκτός Μεγάλης Βρετανίας, δηλώνοντας κατ' αυτόν τον τρόπο και τη στρατηγική σημασία της Παλαιστίνης για την αυτοκρατορική πολιτική (Cox 2015, 70).

Ας περάσουμε τώρα στην εικόνα του Hammond όπως παρουσιάζεται στα εναπομείναντα Βρετανικά Εθνικά Αρχεία. Μετά τη στρατολόγησή του (3 Ιουνίου 1940), μετέβη στη Συρία, όπου κατά το διάστημα μεταξύ Σεπτεμβρίου 1940 και Φεβρουαρίου 1941, οργάνωσε δολιοφθορές στο τμήμα «SOE – M[iddle] E[ast] – Arab Section». Ακολούθησε μια σύντομη παραμονή στην Ελλάδα (Φεβρουάριος – Μάιος 1941), ενώ αμέσως μετά επέστρεψε στην έως τότε βάση του, όπου, μεταξύ Ιουνίου και Ιουλίου 1941, δραστηριοποιήθηκε με ομάδα ατάκτων στην παράλια ζώνη και στους αγωγούς πετρελαίου. Τέλος, από τον Αύγουστο του 1941 και έως το Νοέμβριο του 1942, η δραστηριότητά του περιγράφεται ως «οργάνωση σαμποτάζ στη Συρία μετά την επικράτηση των Άγγλων [σ.σ. post occupational sabotage]» και διδασκαλία στον Σταθμό Εκπαίδευσης, από τον Οκτώβριο μέχρι τον Απρίλιο του ίδιου έτους (Εικ. 1).²

Από προσωπική επιστολή του, δε, στις 12 Μαΐου 1942, όπου αναφέρεται στο μέχρι τότε ιστορικό των υπηρεσιών του, μαθαίνουμε πως θεωρούσε ότι είχε «χωρίς υπερβολή περισσότερη εμπειρία στην οργάνωση δολιοφθορών (post occupational sabotage) και στην υλοποίηση μυστικών κατεδαφίσεων από οποιονδήποτε σύνδεσμο στη Μέση Ανατολή».³ Το γεγονός αυτό οφειλόταν, σύμφωνα με τον ίδιο, περισσότερο στην τύχη παρά στον σχεδιασμό, καθώς το συνειδητοποίησε εκπαιδευοντας άλλους συνδέσμους: «[Π]αρότι ήξεραν ήδη, ή εύκολα αντιλαμβάνονταν, τη «σχολική» πλευρά της εκπαίδευσης, δεν μπορούσαν να φανταστούν τις πρακτικές συνθήκες κάτω από τις οποίες γίνονται αυτά τα πράγματα»,⁴ δηλαδή η υπονόμηση και οι δολιοφθορές του ανορθόδοξου πολέμου.

Σταχυολογώντας τα παραπάνω στοιχεία, γίνεται σαφές ότι ο Captain Hammond την περίοδο εκείνη, μακριά από το ακαδημαϊκό του πρόσωπο εν καιρώ πολέμου, ήταν όργανο της βρετανικής αυτοκρατορικής πολιτικής στη Μέση Ανατολή, μέσα από τις τάξεις της SOE. Ακολουθώντας τα γεγονότα, τους πρώτους έξι μήνες (Σεπτέμβριος 1940 – Φεβρουάριος 1941) οργάνωνε δολιοφθορές στη Συρία, η οποία τότε βρισκόταν υπό

2 HS/9/652/5/0035.

3 HS/9/652/5/0038–40.

4 HS/9/652/5/0038–40.

τον έλεγχο της φιλοναζιστικής Γαλλίας του Βισύ. Με την έναρξη της Επιχείρησης Exporter (Ιούνιος – Ιούλιος 1941), που στόχο είχε τη βρετανική εισβολή σε εδάφη Συρίας – Λιβάνου – Ιράκ, επέστρεψε στην περιοχή έπειτα από ένα τρίμηνο πέρασμα από την Ελλάδα. Στο πλαίσιο αυτό έδρασε με ατάκτους στις ακτές της Συρίας και ήταν ως ένα βαθμό επιφορτισμένος με τον έλεγχο των αγωγών πετρελαίου. Με δεδομένη την αποκατάσταση του αγωγού Κιρκούκ-Χάιφα τον Ιούνιο του 1941 (Goralski και Freeburg 2021, 134), σε συνδυασμό με τη δραστηριότητα του Hammond στην περιοχή του Σταθμού Εκπαίδευσης στο όρος Κάρμηλος της Χάιφα, είναι εύλογο να υποθέσουμε πως κινήθηκε στον άξονα του συγκεκριμένου αγωγού, αφού είναι γνωστό ότι συχνά Άραβες δολιοφθορείς ανατίναζαν με την οικονομική ενίσχυση των Γερμανών, τους αγωγούς από τις πετρελαιοπηγές του Ιράκ με κατεύθυνση τη Χάιφα (Goralski και Freeburg 2021, 136).

Επίσης, με δεδομένο πως ο Moshe Dayan και η σιωνιστική του ομάδα απελευθερώθηκαν από τις Βρετανικές φυλακές –στις οποίες κρατούνταν λόγω παραστρατιωτικής δράσης– τον Φεβρουάριο του 1941 (Bar-On 2012, 22), είναι σχεδόν βέβαιο πως η εκπαίδευση των επιλεγμένων ομάδων των Σιωνιστών από την Οργάνωση των Σιωνιστών (Zionist Organisation) που αναφέρει ο Hammond έλαβε χώρα ακριβώς τότε. Η οργάνωση αυτή, με επικεφαλής τον Moshe Shertok, επέβλεπε την παράτυπη μετεγκατάσταση (εποίκηση) Ευρωπαίων Ισραηλιτών στην Παλαιστίνη (Cox 2015, 65). Η SOE είχε, παρά τους αρχικούς ενδοιασμούς, επιλέξει να εκπαιδεύσει ομάδες Σιωνιστών στην Παλαιστίνη αρχικά ως αντίβαρο στις άτακτες επιθέσεις Αράβων στην περιοχή που παρακινούνταν από τους Γερμανούς, καθώς, όπως έγραφε ένας συνάδελφος του Hammond εκπαιδευτής της SOE: «δεν θα μπορούσε να βρεθεί καλύτερο ανθρώπινο υλικό για την περίπτωσή μας: είναι [οι Σιωνιστές] τίμιοι φανατικοί που δεν θα κολλήσουν πουθενά, σωματικά και ψυχικά σκληροί, εξαιρετικά πειθαρχημένοι και συνηθισμένοι στον άτακτο πόλεμο» (αρχειακή πηγή, στο Cox 2015, 66).

Μέσω της ιστορίας αυτής –και του ρόλου του Hammond– σκιαγραφείται η ιστορία της SOE στην Παλαιστίνη. Παρακολουθούμε το πώς η αποικιοκρατική πολιτική των Βρετανών εκπαιδευσε σιωνιστικές παραστρατιωτικές ομάδες στις μεθοδολογίες της δολιοφθοράς και του ανταρτοπόλεμου λόγω των γεωπολιτικών συνθηκών στην περιοχή και της φιλοναζιστικής πολιτικής των υψηλά ιστάμενων αραβικών κύκλων. Πρόκειται για μια στρατηγική επιλογή που τελικά αυτοϋπονομεύτηκε, καθώς η εκπαίδευση αυτή οδήγησε στην απώλεια του ελέγχου της Παλαιστίνης μετά το τέλος του πολέμου, από τις ίδιες Σιωνιστικές παραστρατιωτικές ομάδες που, γνωρίζοντας πλέον τις μεθόδους του ασύμμετρου πολέμου από τους Βρετανούς, στράφηκαν εναντίον τους, παίζοντας καίριο ρόλο στη δημιουργία του κράτους του Ισραήλ και των Ισραηλινών Αμυντικών Δυνάμεων (IDF), ανδρώνοντας παράλληλα σειρά υψηλά ιστάμενων πολιτικών προσωπικοτήτων του Ισραήλ, από τον Moshe Dayan (μεταξύ άλλων Υπουργό Άμυνας του Ισραήλ στον πόλεμο του Yom Kippur) μέχρι τον σημερινό πρωθυπουργό του Ισραήλ (Cox 2015).

Αυτή η στρατιωτική παρέκβαση μας ήταν χρήσιμη ώστε να εντάξουμε εις βάθος την πρακτική του Hammond πέρα από το πλαίσιο της έρευνας, και στο πλαίσιο της αυτοκρατορίας. Διότι, εάν η μεθοδολογία του τον κατατάσσει ως ενδιάμεσο κρίκο μεταξύ περιηγητισμού και σύγχρονων, διαδικαστικών (processual), ερευνών, η

The image shows a historical document with two main sections. The top section is titled 'SECTION II - SUMMARY OF SERVICE WITH SOE' and contains a table with columns for 'Date', 'Action', 'Location', 'Remarks', 'Assessment', 'Status of Subject', 'Location of Subject', and 'Remarks'. The bottom section is titled 'PHYSIOLOGICAL RECORD OF SUBJECT WITH SOE' and contains a table with columns for 'Date', 'Action', 'Location', 'Remarks', 'Assessment', 'Status of Subject', 'Location of Subject', and 'Remarks'. The document is dated 1941 and includes handwritten entries in a table format, detailing service and medical records. The document is dated 1941 and includes names like 'Moshe Dayan' and 'Hammond'.

Εικ. 1. Συνοπτικό έγγραφο καταγραφής του ιστορικού της υπηρεσίας του Hammond στην SOE, Βρετανικά Εθνικά Αρχεία, HS/9/652/5/0035.

Εικ. 2. Το κάστρο στο Atlit, όπου Έλληνες στρατιώτες εκπαιδεύτηκαν στον ασύρματο από τον Hammond κατά την διάρκεια της δραστηριότητάς του στην Παλαιστίνη της Βρετανικής Εντολής. Φωτογραφία του Zoltan Kluger το 1937 (wikimedia commons).

συγκρότησή του –όπως αυτή αναδεικνύεται από τη στρατιωτική του δράση στην Παλαιστίνη της Βρετανικής Εντολής– παραμένει προσκολλημένη στην ιδεολογία της Βρετανικής Αυτοκρατορίας και βρίσκει αναλογίες με την περίπτωση του W.M. Leake στην Κωνσταντινούπολη και την Ήπειρο. Αμφότεροι, με πάνω από έναν αιώνα διαφορά, δεν βρέθηκαν απλώς στο συγκεκριμένο περιβάλλον, αλλά αποτέλεσαν δρώντα υποκείμενα που σ' ένα στρατιωτικό πλαίσιο συνέβαλαν αποφασιστικά στις γεωπολιτικές εξελίξεις και –από θέση ισχύος σε ένα μεταβαλλόμενο κόσμο– στιγμάτισαν και την κατεύθυνση της έρευνας.

3.2.1. Ο Hammond και οι Έλληνες εκπαιδευόμενοι στην Παλαιστίνη της Βρετανικής Εντολής

Την περίοδο που ο Hammond βρισκόταν στον Σταθμό Εκπαίδευσης 102 STC, εκπαιδεύονταν εκεί και Έλληνες πολίτες, οι περισσότεροι από τους οποίους στρατολογούνταν ενώ είχαν ήδη εγκαταλείψει την Ελλάδα (Σπηλιωτοπούλου 2003, 253–54). Για τη διετία 1941–1942 που μας απασχολεί εν προκειμένω, έχουμε δεδομένα για 161 Έλληνες εκπαιδευόμενους (Σπηλιωτοπούλου 2003, 254). Ο Hammond (1982α, 13), παράλληλα με όσα προαναφέρθηκαν για την παρουσία του στη Συροπαλαιστίνη, εκπαίδευσε εκεί και Έλληνες στη χρήση του ασυρμάτου. Η εκπαίδευση έλαβε χώρα στην πόλη Atlit, στο Château Pèlerin, κάστρο της περιόδου των Σταυροφοριών (Εικ. 2). Το κάστρο ανεσκάφη από τη Βρετανική Διοίκηση της Παλαιστίνης μεταξύ 1930–1934 (βλ. Johns και Pringle 2019) και στη συνέχεια απετέλεσε σημείο εγκλεισμού παράτυπων μεταναστών, προτού μετατραπεί σε χώρο εκπαίδευσης της SOE. Από το τέλος του πολέμου μέχρι και σήμερα αποτελεί ναυτική βάση των Ισραηλινών Αμυντικών Δυνάμεων, γεγονός που δημιουργεί μια χωρική παράμετρο προς τη γενεαλογική σχέση μεταξύ SOE και IDF, όπως σκιαγραφήθηκε παραπάνω με αφορμή τη μελέτη της Cox (2015).

3.3. Το υποδειγματικό παράδειγμα της Αλβανίας: «τοπικές κοινωνίες», δίκτυα και πολιτική

Επιστρέφοντας στην ερευνητική πτυχή του Hammond –που πλέον έχει γίνει ξεκάθαρο πως συμπλέκεται με την πολιτική και την ιδεολογία– στα αμέσως προπολεμικά χρόνια, πέρα από τους αναπτυσσόμενους θεσμούς σε Ελλάδα και Αλβανία (μουσεία, εφορείες αρχαιοτήτων κ.λπ.), ο Hammond συνδιαλέχθηκε και με άτομα που ανήκαν στις παρυφές της επιστήμης, έχοντας τις ρίζες τους στο Οθωμανικό γαιοκτητικό και εξουσιαστικό πλαίσιο. Έτσι, παρατηρούμε στην εισαγωγή του έργου «Ηπειρος» πως ανάμεσα στους αρχαιολόγους που ευχαριστεί, εμφανίζεται και «συλλέκτης τοπικών αρχαιοτήτων» (Hammond 1967, vii), μέλος μιας οικογένειας που ήλεγχε από τα ύστερα Οθωμανικά χρόνια το τσιφλίκι της Ζαραβίνας Πωγωνίου και την παρακείμενη λίμνη. Πρόκειται για μια οικογένεια που κράτησε τη μεγάλη έγγεια ιδιοκτησία της με τη μετάβαση στο Ελληνικό Βασίλειο και μόλις το 2011 η λίμνη πέρασε στα χέρια του Δημοσίου έπειτα από δικαστικούς αγώνες. Τέτοιες συνδιαλλαγές φανερώνουν πως παρότι μεθοδολογικά ξεχώρισε από τους περιηγητές των προηγούμενων αιώνων, η πρακτική του Hammond –βασισμένη στην προνομιακή συνδιαλλαγή με μέλη της τοπικής ελίτ– ήταν ακόμα επηρεασμένη από τον απόηχο του περιηγητισμού και των σχετικών (αποικιοκρατικών) δομών που τον ανέθρεψαν.

Από την άλλη πλευρά του ελληνοαλβανικού συνόρου, στις σχετικές ευχαριστίες ο Hammond αναφέρει τον Lef Nosi (1873–1946), Αλβανό εθνικιστή πολιτικό, λαογράφο και συλλέκτη αρχαιοτήτων. Ο Nosi ήταν γόνος εύρωστης Ορθόδοξης Αλβανικής οικογένειας από το Ελμπασάν. Αντλούσε την ιδεολογία του από το ύστερο οθωμανικό πλαίσιο, όπου ανδρώθηκε και απέκτησε τη συλλογή του. Ήταν παρών στην υπογραφή της Συνθήκης Ανεξαρτησίας της Αλβανίας στον Αυλώνα το 1912, ενώ υπήρξε για μικρό διάστημα Υπουργός Εθνικής Οικονομίας. Το 1943 εντάχθηκε στο Αλβανικό Εθνικό Μέτωπο (Balli Kombëtar), από τις τάξεις του οποίου υπηρέτησε ως πρόεδρος της Εθνοσυνέλευσης κατά τη διάρκεια της φιλοναζιστικής κυβέρνησης της σύντομης γερμανικής κατοχής, προτού εκτελεστεί ως προδότης το 1946 από τους παρτιζάνους που κατέλαβαν την εξουσία (βλ. Elsie 2010, 334–35).

Ο Lef Nosi συνδέθηκε στενά με τη σημαντική Σκωτσέζα ανθρωπολόγο Margaret Hasluck κατά τα έτη της διαμονής της στο Ελμπασάν (Bailey 2004, 2009). Η Hasluck είχε εμπειρία στην κατασκοπεία ήδη από τον Α' Π.Π., ως μέλος της British Intelligence στην Αθήνα. Διέθετε επίσης το σπάνιο προνόμιο να γνωρίζει την Αλβανία και την αλβανική γλώσσα, λόγω της δεκαεξαετούς διαμονής της εκεί, ενώ παράλληλα είχε γείωση και με τις τοπικές κοινωνίες, λόγω της ανθρωπολογικής της έρευνας. Έτσι, η Hasluck θεωρήθηκε από την SOE ο κατάλληλος σύνδεσμος για τη συγκεκριμένη χώρα. Τον Φεβρουάριο του 1942 δημιούργησε και συντόνισε το αλβανικό παράρτημα της SOE, ενώ τον Μάρτιο ταξίδεψε στην Κωνσταντινούπολη για να αναζητήσει μέλη της αλβανικής κοινότητας που πιθανώς ενδιαφέρονταν να εκπαιδευτούν και να επιστρέψουν στην Αλβανία ως σύνδεσμοι της SOE (Bailey 2004, 152). Τον Μάιο του ίδιου έτους απέστειλε τέσσερις Αλβανούς στον Σταθμό Εκπαίδευσης της Παλαιστίνης, για να εκπαιδευτούν στις μεθόδους της SOE.

Ωστόσο, σε αντίθεση με την παλαιστινιακή (βλ. παραπάνω) και την ελληνική (βλ. στη συνέχεια) περίπτωση, η βρετανική πολιτική στην Αλβανία ακολουθούσε το μη παρεμβατικό δόγμα. Ως εκ τούτου, επιθυμούσε να ενισχύσει καθολικά όσους αντάρτες αντιστέκονταν στον Άξονα, συμπεριλαμβανομένων των κομμουνιστικών ομάδων. Η Hasluck δυσκολευόταν να ακολουθήσει αυτήν τη γραμμή, λόγω της δικής της αντικομμουνιστικής τοποθέτησης αλλά και του γεγονότος πως ο στενός της κύκλος Αλβανών διανοούμενων είχαν στρατευτεί με τα φιλογερμανικά τάγματα. Έτσι, αντιστάθηκε σθεναρά στην σχετική πολιτική, προτείνοντας να ενισχυθούν περισσότερο οι ομάδες Αλβανών που δεν εναντιώνονταν στους Ναζί και ήταν αντικομμουνιστές.

Το αποκορύφωμα αυτής της διαφωνίας έλαβε χώρα τον Οκτώβριο του 1943, όταν ο Lef Nosi, ως μέλος του Αλβανικού Μετώπου, συμμετείχε στη φιλοναζιστική κυβέρνηση, ενώ παράλληλα συνεργαζόμενες ομάδες Γερμανών και μελών του Μετώπου επιτίθονταν σε ομάδες ανταρτών· η Hasluck προσπάθησε να προστατεύσει τα μέλη του Αλβανικού Μετώπου από τις καταδίκες των Βρετανών ως συνεργάτες των Ναζί, υποστηρίζοντας πως η ταύτισή τους δεν είναι ιδεολογική, αλλά πατριωτική, προς την υπεράσπιση της σταθερότητας της Αλβανίας (Bailey 2004, 171).

Ενδεχομένως να είχε συνειδητοποιήσει πως η Βρετανική Αυτοκρατορία ενίσχυε τους παρτιζάνους για το δικό της πολιτικό όφελος, χωρίς να ενδιαφέρονται για το μεταπολεμικό πολιτικό καθεστώς της Αλβανίας. Στο πλαίσιο αυτό, ακόμα και όταν καθαιρέθηκε από τη διεύθυνση της αλβανικής SOE, καθώς αμφισβητήθηκε η αφοσίωσή της στο στόχο, συνέχισε από το νέο της πόστο, αυτό της αποστολής περιληπτικών αναφορών στα Κεντρικά Γραφεία του Λονδίνου, να προωθεί τη δική της γραμμή. Ως επικεφαλής, αντικαταστάθηκε από τον Philip Leake, απόγονο του William Martin (Bailey 2004, 152).

Η παραπάνω πυκνή και σύνθετη αφήγηση αναδεικνύει πως η επιστημονική γενεαλογία δεν μπορεί να ιδωθεί ολοκληρωμένα εκτός της μακράς διάρκειας της ιστορίας και των δομών της αποικιοκρατίας. Είναι γεγονός ότι ο Hammond μπορεί να θεωρηθεί ο ενδιάμεσος κρίκος που συνδέει δύο διαφορετικές επιστημολογικές πρακτικές, αυτή των περιηγητών με αυτήν των περιφερειακών ερευνών όπως εκφράστηκαν στην περιοχή της Ηπείρου και της Δυτικής Μακεδονίας. Ωστόσο, μέσω της συνδυαστικής μελέτης των επιστημονικών πονημάτων του Hammond, της αρχειακής έρευνας και της γενικότερης πλαισίωσης των αυτοκρατορικών πολιτικών, οι πράξεις του στον πόλεμο, οι μεθοδολογικές συγκρίσεις με τον W.M. Leake, αλλά και οι προαναφερθέντες πληροφορητές και συζητητές στο πεδίο, ανασυνθέτουν το πολύπλοκο πνεύμα μιας εποχής, η οποία δεν είναι άλλη από το ύστατο κομμάτι της ιστορίας των αυτοκρατοριών – και δη της Βρετανικής. Το παράδειγμα μας αναδεικνύει πως υπάρχει συνέχεια και εντός των δομών, καθώς ο απόγονος του Συνταγματάρχη W.M. Leake αντικαθιστά την Margaret Hasluck στην ηγεσία της SOE Αλβανίας, και το συμφέρον της αυτοκρατορικής πολιτικής ανά περίπτωση τίθεται υπεράνω ιδεολογικής θεώρησης, όπως αναδεικνύει το παράδειγμα της Hasluck. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο τα πρόσωπα διασταυρώνονται και καθορίζονται. Ο Hammond αναδύεται ως πιστός σύνδεσμος στη Μέση Ανατολή, λαμβάνοντας ενεργό ρόλο στη δημιουργία των στρατιωτικών υποδομών που καθόρισαν όλη τη μεταπολεμική γεωπολιτική συνθήκη της Συροπαλαιστίνης.

4. Ο HAMMOND ΚΑΙ Η ΕΛΛΑΔΑ ΤΟΥ Β' Π.Π.

Αρχικά, ο Hammond κατέφθασε στην Ελλάδα τον Φεβρουάριο του 1941, ως σύνδεσμος, εκπαιδευοντας για τρεις μήνες Έλληνες σε ενέργειες δολιοφθορών, πραγματοποιώντας παράλληλα δολιοφθορές μέχρι το Μάιο του 1941, αποσπώντας το προσωνύμιο «καπετάν βαμβακοπυρίτης» (Hammond 1982a) για τη δράση του στην Κωπαΐδα (βλ. αναλυτικά για την επιχείρηση στο Hammond 1982β):

«Στις 23 Απριλίου οι Hammond και Pawson, μαζί με τέσσερις δολιοφθορείς από το τάγμα του Ταγματάρχη West, εξόπλισαν με εκρηκτικά και εύφλεκτη ύλη τις αποθήκες της λίμνης Κωπαΐδα, όπου αποθηκεύονταν οι μπάλες βαμβακιού και το μεγαλύτερο μέρος του βαμβά-κόσπορου. Ο ίδιος ο Hammond, με τη βοήθεια του Kennedy, τοποθέτησε τον εξοπλισμό στις 20 Απριλίου, ώστε οι αποθήκες, οι οποίες ήταν ανεφοδιασμένες με 1.000 τόνους βαμβάκι και 1.000 τόνους βαμβακόσπορο να καταστραφούν πριν την άφιξη του εχθρού (...).»⁵

Στη συνέχεια, στις 5 Μαΐου 1941, μαθαίνουμε ότι «αυτή τη στιγμή ολόκληρο το προσωπικό της SO2 που βρισκόταν στην Αθήνα (...) [είχε] μεταφερθεί στην Κρήτη με διάφορες επαφές (...)»,⁶ ενώ τέσσερις μέρες αργότερα παρουσιάστηκε ως συμπληρωματικός σύνδεσμος του αρχαιολόγου John Pendlebury: ο Hammond ήταν «εξπέρ στη χρήση των μηχανισμών της SOE», την ίδια ώρα που ο Pendlebury της MI(R) «κατείχε μια μοναδική θέση στο νησί, όπου ζούσε τα τελευταία είκοσι χρόνια»,⁷ έως ότου και σκοτώθηκε στη διάρκεια της Μάχης της Κρήτης (βλ. Σπηλιωτοπούλου 2021). Σε αυτή την πρώτη περίοδο, ωστόσο, η παρουσία της SOE σε ελληνικά εδάφη ήταν ακόμα ισχνή, καθώς ασύρματοι λειτούργησαν εκτεταμένα από το Νοέμβριο του 1941 (Σπηλιωτοπούλου 2003, 238).

5 History of SOE Activities in Greece [by] Major Ian Pirie [Late 1943], HS 7/150–151, 23–24 Απριλίου 1941.

6 SOE Cairo to SO2, Tel. CXG 723, 6 May 1941, HS 5/661 και [SOE] Athens to SOE, Tel. CXG 7, 30 April 1941, HS 5/661.

7 D/HP to CD, Memorandum, 9 May 1941, HS 5/509.

4.1. Προετοιμασία για τη δεύτερη άφιξη στην Ελλάδα: προσωπικές επιλογές και αυτοκρατορική εξωτερική πολιτική

Η αλληλογραφία, με βάση την οποία ο Hammond αποφασίζεται να καταλήξει στην περιοχή του Ολύμπου τον Φεβρουάριο του 1943, έχει την αφετηρία της σε τηλεγραφήματα από τον Οκτώβριο του 1942,⁸ ενώ αντίστοιχα τον Δεκέμβριο του ίδιου έτους φέρεται να είχε αποφασιστεί η άφιξη του στην περιοχή του Ολύμπου, στο πλαίσιο της πολιτικής επιλογής να τοποθετηθούν ελληνόφωνοι πράκτορες μέσα στις πιο σημαντικές ομάδες ανταρτών, όπως και έγινε τελικά τον Φεβρουάριο του 1943.⁹ Αυτό που είναι άγνωστο και έχει ενδεχομένως ενδιαφέρον, είναι το ιστορικό της μετακίνησης του Hammond από τον Σταθμό Εκπαίδευσης της Παλαιστίνης στον Όλυμπο και τη Δυτική Μακεδονία.

Στις 24 Απριλίου 1942, ο Hammond έγραψε στον Συνταγματάρχη Airey, διευθυντή της SOE, πως επιθυμούσε να αποχωρήσει από τα καθήκοντά του στον Σταθμό Εκπαίδευσης, ανοίγοντάς μας ένα παράθυρο στο σκεπτικό του αλλά και στις ευρύτερες Βρετανικές πρακτικές.

«(...) Όταν μου ζητήθηκε τον περασμένο Αύγουστο [1941] να βοηθήσω στον STC, ήμουν διστακτικός γιατί ένοιωθα πως η εμπόλεμη κατάσταση τότε απέκλειε την πιθανότητα να σταλεί ένας μεγάλος αριθμός ανδρών πίσω στην Ελλάδα ή αλλού. Την ίδια στιγμή, η επιτυχία του πρώτου προγράμματος με το υψηλό ηθικό των εκπαιδευόμενων και την επίσκεψη του Controller, μας αναπτέρωσε το ηθικό και η αναχώρηση [για το μέτωπο] ακόμη και λίγων ανδρών πριν τα Χριστούγεννα μας έκανε να αισθανθούμε ότι η δράση του STC απέδιδε καρπούς. Αλλά οι επόμενοι τέσσερις μήνες ήταν αρκετά δύσκολοι, κυρίως για τους εκπαιδευόμενους και σε μικρότερο βαθμό για τους εκπαιδευτές (...). Η ματαίωση των ελπίδων δεν αφορούσε μόνο τους πρώτους εκπαιδευόμενους, αλλά για παράδειγμα το τρίτο [κύμα] εκπαιδευόμενων Ελλήνων (...) οι οποίοι έφτασαν και βρήκαν τους προκατόχους τους να περιμένουν –όπως τους φάνηκε– πολύ καιρό. (...) Τονίζω την Ελληνική Ταξιαρχία, γιατί έχει δώσει στον STC περισσότερο υλικό από τις άλλες Συμμαχικές δυνάμεις. (...) Η πρωταρχική ανάγκη είναι να δημιουργηθεί η πεποίθηση ότι η πολιτική πίσω από τον STC είναι σημαντική, με σημαντικό στόχο. Στην περίπτωση της Ελληνικής Ταξιαρχίας πιστεύω ότι έρχεται η ώρα για επέκταση της εκπαίδευσης. Πριν φτάσει αυτή η ώρα, θα πρέπει να ξεκαθαρίσουμε ένα ζήτημα –δηλαδή, αν εκπαιδεύουμε ένα επίλεκτο σώμα πρακτόρων των Μυστικών Υπηρεσιών ή τον πυρήνα μιας γενικής εξέγερσης στα ελληνικά εδάφη, για την οποία τα όπλα θα είναι οι δολιοφθορές και ο ανταρτοπόλεμος– ή και τα δύο (...) Δεν αμφιβάλλω ότι αυτό το ζήτημα έχει κριθεί στο Γενικό Αρχηγείο –αλλά δεν είναι ξεκάθαρο στον 102 STC, και με τα δύο τελευταία μαθήματα των Ελλήνων εκπαιδευομένων η σύγχυση σε αυτό το σημείο τείνει να δημιουργήσει κάποιες δυσκολίες. (...) Στην Ελλάδα, όπου η συντριπτική πλειοψηφία είναι φιλοβρετανική, το πεδίο δράσης του «πράκτορα Μυστικών Υπηρεσιών» είναι μικρό. Θα πρέπει να εκπαιδευτεί κυρίως στην απόκτηση πληροφοριών, στη διείσδυση σε πολιτικούς και στρατιωτικούς κύκλους και στην ασύρματη μετάδοση. Θα είναι δύσκολο να αποκτηθεί κατάλληλο προσωπικό για την εκπαίδευση, εκτός αν η Ελληνική Ταξιαρχία είναι έτοιμη να προσφέρει κορυφαίους άνδρες (...) Μέχρι στιγμής ο STC ήταν πειραματικός για την περίπτωση των Ελλήνων, [στόχευε] να διαμορφώσει μια εκτίμηση του υλικού (sic) από την πλευρά μας και να επιτρέψει στην Ελληνική Διοίκηση, μέσω επισκέψεων του Πρίγκηπα Πέτρου [υιού του πρίγκηπα Γεωργίου Β', αρμοστή στην Κρήτη], των Ελλήνων Διοικητών και άλλων, να εκτιμήσει την ικανότητά μας να εκπαιδεύσουμε και να εξοπλίσουμε ένα αρχικό δείγμα (...). Το άλλο [τμήμα εκπαιδευομένων] θα πρέπει να κατευθυνθεί προς την εκπαίδευση ενός μεγαλύτερου σώματος ανδρών στις μεθόδους της δολιοφθοράς και του ανταρτοπολέμου. Αυτό μπορεί να γίνει είτε με αποσπάσματα Ελλήνων στρατιωτών που έρχονται για εκπαίδευση έξι εβδομάδων εδώ και επιστρέφουν στην Ελληνική Ταξιαρχία, είτε με ένα εκπαιδευτικό επιτελείο που συνδέεται με την

8 [SOE Cairo] to SOE. Tel. Alpha 590/1 and 592, 12 October 1942, HS 5/668 και D/HV to CD DHV/GR/624, 15 October 1942, HS 5/213.

9 B6 to DSO (b) B6/2/22/440, most secret, 7 December 1942, HS 5/450 και DSO (b) to COS [i.e. SOE Cairo] B/425/6/403, 9 December 1942, HS 5/450. Επίσης, SOE Activities in Greece [by Lord Glenconner] [Memorandum], most secret, 10 December 1942, HS 5/283.

Ελληνική Ταξιαρχία. Το πρώτο μπορεί να ενισχύσει την ατομική αφοσίωση των ανδρών σε εμάς ως Βρετανούς αντιπροσώπους, ενώ το δεύτερο μπορεί να βοηθήσει από την πλευρά του ελληνικού συνδέσμου. Πιστεύω πως η δεύτερη επιλογή είναι καλύτερη, επειδή έχει περισσότερες πιθανότητες διεύρυνσης τόσο σε αριθμούς όσο και σε αυτοπεποίθηση. (...) Θα πρέπει να αρχίσουμε να διεισδύουμε στην Ελλάδα –όταν οι συνθήκες πλεύσης θα είναι ευνοϊκές και όταν η κατάσταση με τη σίτιση χαλαρώσει μέσω καλλιιεργειών ή φρούτων– με δύο τύπους ανδρών: τον πράκτορα των Μυστικών Υπηρεσιών και, το πιο σημαντικό, ηγέτες εκπαιδευμένους σε σαμποτάζ και στόχους ανταρτοπόλεμου (αυτοί γνωρίζουν τις μεθόδους καλύτερα από εμάς), οι οποίοι θα κερδίσουν και θα εκπαιδεύουν υποστηρικτές για τα υλικά που θα τους παρέχουμε αργότερα (...)».¹⁰

Δυο μέρες αργότερα, στις 26 Απριλίου 1942, εντοπίζουμε στο αρχείο απάντηση από τον Ελεγκτή (πιθανώς τον Ταγματάρχη Cator που διαβίβασε την αρχική επιστολή), η οποία αναφέρει:

«Μου ζητήσες να διαβάσω το επισυναπτόμενο, πράγμα που έκανα με μεγάλο ενδιαφέρον. (...) Όσον αφορά στην παροχή ηγετών εντός ΕΛΛΑΔΟΣ, αυτοί είναι ήδη εκεί. Είμαι σίγουρος ότι με λίγες εξαιρέσεις (...) οι άνθρωποι που θα σταλούν από την ΑΙΓΥΠΤΟ δεν θα έχουν επιρροή εντός. Βασικά, τα ΒΑΛΚΑΝΙΑ είναι τελείως διαφορετικά από τη Βορειοδυτική Ευρώπη (με την οποία ασχολείται το ΛΟΝΔΙΝΟ), που είναι ειρηνική και σταθερή για αιώνες. Για παράδειγμα, ο μεγαλύτερος αδερφός του D/HG 17, από το 1902 έως το 1908, ήταν επικεφαλής μιας ομάδας ανταρτών στη Μακεδονία, 2,000 μάχιμων. Ο D/HG 17, παρότι ήταν πολύ μικρός για να είναι μέλος της ομάδας, βοηθούσε με εργασίες κάθε χειμώνα. Ο πατέρας του D/HG 50 ήταν ένας διάσημος αρχηγός Κομιτατζήδων και ήταν το μυαλό πίσω από αρκετές εξεγέρσεις ΒΕΝΙΖΕΛΙΚΩΝ. Δεν υπάρχει Άγγλος ζωντανός ικανός να διδάξει αυτούς τους άνδρες και τους όμοιούς τους οτιδήποτε για υπονομευτικές δράσεις, ακόμα κι αν παρόμοια σχολεία στην ΑΙΤΑΛΙΑ θα μπορούσαν να έχουν επιτυχία εναντίον των ΝΟΡΒΗΓΩΝ, ΟΛΛΑΝΔΩΝ, ΓΑΛΛΩΝ, κ.λπ., που δεν έχουν την έμφυτη ΒΑΛΚΑΝΙΚΗ φλόγα, και το σημαντικότερο, την πρόσφατη πρακτική εμπειρία στην οργάνωση εξεγέρσεων».¹¹

Από τα παραπάνω αναδεικνύεται η επιθυμία του Hammond να βρίσκεται «στο πεδίο» και όχι «στο σχολείο». Επίσης, σκιαγραφούνται και οι απαρχές της αποικιακού τύπου πρακτικής της SOE. Αναφορικά με το πρώτο σκέλος, μαθαίνουμε από μεταγενέστερη επιστολή του (12-05-1942) πως, επειδή οι μέθοδοι του στις δολιοφθορές ήταν «ανορθόδοξες», είχε αμφιβολίες για το εάν θα τα κατάφερνε ως εκπαιδευτής.¹² Επιπλέον ανέφερε πως η επιτυχία του με τους Έλληνες δεν βρισκόταν στα υψηλόβαθμα στελέχη (ειδικά με τους ηλικιωμένους και τους επαγγελματίες), αλλά στους απλούς στρατιώτες και σε διαπροσωπική βάση.¹³ Τέλος, στο ίδιο έγγραφο χρησιμοποιεί την άρνηση της προαγωγής που του είχε προταθεί, ως έρεισμα για να εισακουστεί η επιθυμία του να παραμείνει στο πεδίο: «στα δύο προηγούμενα χρόνια δεν πήρα ούτε άδεια, ούτε προαγωγή – ο Pollock μου πρότεινε το δεύτερο αλλά το αρνήθηκα. Δεν ζητάω τίποτα από τα δύο, όμως νομίζω πως η προγενέστερη δουλειά μου μου επιτρέπει να σας ζητήσω να προσμετρήσετε την άποψή μου για το ποια δουλειά μπορώ να κάνω καλύτερα».¹⁴

Οι ως άνω επιστολές αναδεικνύουν την αποικιακού τύπου πρακτική που εντέλλεται να εφαρμόσει η SOE. Παρακολουθούμε ήδη τη Βρετανική προσκόλληση στη βασιλική οικογένεια και –μαζί με αυτήν και στο σχήμα της εξόριστης κυβέρνησης Τσουδερού– ως μέσο «αναπέρωσης του ηθικού» των Ελλήνων εκπαιδευομένων. Μια πρόσφατη σύνθεση του ρόλου των Βρετανικών Μυστικών Υπηρεσιών στην Ελλάδα κατά τα έτη 1940–1947, ανέδειξε με τον πλέον σαφή τρόπο αυτό που το παραπάνω έγγραφο υπαινίσσεται, ότι δηλαδή η αταλάντευτη στήριξη στον βασιλιά ως μέσω διασφάλισης της συνέχειας της βρετανικής επιρροής στην Ελλάδα

10 HS 9/652/5/0044–0049.

11 HS/9/652/5/0042.

12 HS/9/652/5/0038–40.

13 HS/9/652/5/0038–40.

14 HS/9/652/5/0038–40.

ήταν μια πολύ πιο διαχρονική και σταθερή πραγματικότητα από όσο συχνά την αντιλαμβανόμαστε (Καψάσκης 2024, 19). Το παράδοξο με την περίπτωση του Hammond είναι πως, μέσω της παραπάνω επιστολής, φέρεται να συντάσσεται με την ακλόνητη υποστήριξη του Foreign Office προς τους βασιλιά και Τσουδερό, παρά το γεγονός πως, αρχικά, η SOE προειδοποιούσε το F.O. για το πολιτικό πρόσημο και το στίγμα που είχε αφήσει η συνεργασία των «εξορίστων» με το Καθεστώς Μεταξά στο εσωτερικό της Ελλάδας (Καψάσκης 2024, 83).

Αντίστοιχα, στα παραπάνω έγγραφα παρατηρούμε και τη θεώρηση των αξιωματούχων σχετικά με τις επιλογές μεθόδων ασύμμετρου πολέμου. Έχοντας αντιμετωπίσει ανταρτοπόλεμο τόσο στην Ινδία όσο και στην Ιρλανδία, γνώριζαν τις σχετικές διεργασίες και τις ενίσχυαν στις περιοχές όπου δραστηριοποιούνταν, είτε πρόκειται για παραστρατιωτικούς Σιωνιστές στη Συροπαλαιστίνη είτε για βορειοελλαδίτικες ομάδες με εμπειρία στους Βαλκανικούς πολέμους και τον Α' Π.Π.

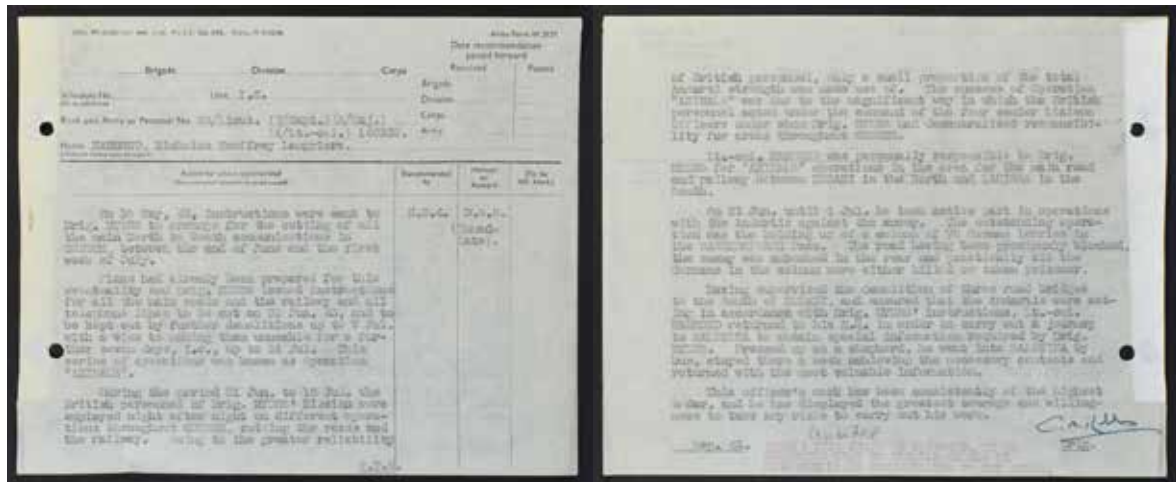
4.2. Ο Hammond στη Θεσσαλία και τη Δυτική Μακεδονία 1943–1944

4.2.1. Τα δύο βιβλία του Captain Hammond

Όταν ο Hammond επέστρεψε στην Ελλάδα, η αρχική αποστολή του ήταν να εκπαιδεύσει ομάδες του ΕΛΑΣ στις τεχνικές δολιοφθοράς. Σχετικά με την εμπλοκή του αυτή εξέδωσε δύο βιβλία. Το πρώτο κατά σειρά τιτλοφορείται *Με τους Αντάρτες* (αγγλικά *Venture into Greece*, Hammond 1982α, με ταυτόχρονη ελληνική και αγγλική έκδοση). Σε αυτό το βιβλίο, σχέδιασμα του οποίου είχε γραφτεί μετά τον πόλεμο, καταγράφει τις αναμνήσεις του, σχετικά ανεπεξέργαστες. Η αφήγηση βασίζεται στο τελευταίο, εκτεταμένο, τηλεγράφημά του –που ήταν το μόνο που είχε διασώσει– και στην τελική του έκθεση που συντάχθηκε από μνήμης – ενώ παράλληλα παρέθεσε αναλλοίωτες τις τότε απόψεις του επειδή ήταν «αναπόσπαστο μέρος του σκηνικού» (Hammond 1982α, 9).

Στο πλαίσιο αυτό, εγείρεται το ερώτημα γιατί εκείνο το τελευταίο τηλεγράφημα, όπως και η από μνήμης τελική έκθεση, δεν εντοπίζονται στο προσωπικό του αρχείο στα Βρετανικά Εθνικά Αρχεία. Το σχετικό αρχείο σταματά τον Μάιο του 1942, οπότε βρισκόταν ακόμα στην Παλαιστίνη, και συνεχίζει με στοιχεία για τις παρασημοφορήσεις του και ιατρικά έγγραφα. Είναι βεβαίως γνωστό πως τουλάχιστον το 87% του αρχείου της SOE είχε καταστραφεί μεταξύ των ετών 1945–1950 (Stuart 2005, 15), τόσο από αμέλεια, όσο και για στρατηγικούς σκοπούς (στη διάρκεια του πολέμου) και εξωτερικής πολιτικής (μετά από αυτόν). Το «σχέδιο τηλεγραφήματος» που εμφανίζεται στο Παράρτημα Β με τη σημείωση «όχι κατά λέξη» (Hammond 1982α, 209), αφήνει ερωτηματικά, ειδικά εφόσον το πρωτότυπο απουσιάζει από το σύνολο που εδράζεται στα υπό μελέτη Βρετανικά αρχεία.

Το δεύτερο βιβλίο, *Δυτική Μακεδονία – Αντίσταση και συμμαχική στρατιωτική αποστολή 1943–1944* (Hammond 1991 στα Ελληνικά / Hammond 1993 στα Αγγλικά) έχει την ίδια θεματική, όμως συμπληρώνεται από μια πλούσια συλλογή εγγράφων και κωδικοποιημένων μηνυμάτων Συνδέσμων της SOE από και προς το αρχηγείο του Καΐρου, τα οποία βρίσκονται στο Liddell Hart Centre for Military Archives του King's College στο Λονδίνο (Hammond 1993, 12). Η ιστορική αφήγηση και ερμηνεία παραμένει στον ίδιο άξονα με το πρώτο βιβλίο, παρότι η έρευνα είχε προχωρήσει αρκετά το 1991, αποδεικνύοντας πως ορισμένες από τις βασικές ερμηνείες του Hammond ήταν λανθασμένες (Mazower 1995), όπως θα συζητηθεί και παρακάτω. Η συγγραφή του βιβλίου έγινε στα Αγγλικά (1990), αλλά δημοσιεύτηκε πρώτα η ελληνική μετάφραση (1991). Η δημοσίευση του βιβλίου στα αγγλικά ακολούθησε δύο χρόνια αργότερα (1993) για λόγους «πέρα από τον έλεγχο» του συγγραφέα (Hammond 1993, 12). Μπορούμε να υποθέσουμε πως αυτοί οι λόγοι σχετίζονταν με τον αποχαρακτηρισμό απόρρητων εγγράφων, όμως δεν μας είναι σαφές γιατί η συγκεκριμένη εμπλοκή δεν επηρέασε την ελληνική έκδοση. Είναι, πάντως, πολύ ενδιαφέρον να συσχετιστεί η πρώιμη ελληνική έκδοση του βιβλίου –που κατά κύριο λόγο αφορά τα γεγονότα της διετίας 1943–1944 στη Δυτική Μακεδονία– με την αναζωπύρωση του Μακεδονικού Ζητήματος το ίδιο έτος. Όπως είναι γνωστό, οι μελέτες του Hammond είχαν επίσης τροφοδοτήσει τα επιχειρήματα της ελληνικότητας όσον αφορά και την αρχαία ιστορία την ίδια περίοδο· οι μελέτες περίπτωσης που θα αναλυθούν στη συνέχεια εικάζουμε πως δεν είναι άσχετες με το ζήτημα.

Εικ. 3. Έγγραφο από την παρασημοφόρηση του Hammond με το παράσημο του Τάγματος Διακεκριμένης Υπηρεσίας (D.S.O.). Πηγή: Βρετανικά Εθνικά Αρχεία, HS/9/652/5/0026-7.

4.2.2. Ο Hammond ως δολιοφθορέας (1943–1944)

Εκτός από την επιχείρηση στις βαμβακαποθήκες της Κωπαΐδας στις 23 Απριλίου 1941, ενόσω οι Γερμανοί προέλαυναν στην περιοχή, ο Hammond ως δολιοφθορέας συνδιοργάνωσε με τον ΕΛΑΣ Δυτικής Μακεδονίας άλλες τρεις επιχειρήσεις δολιοφθοράς στην κατεχόμενη πλέον Ελλάδα κατά τη διετία 1943–1944. Η πρώτη επιχείρηση αφορούσε τη διενέργεια δολιοφθορών στη σιδηροδρομική γραμμή από τον Πλαταμώνα μέχρι τη νότια πλευρά του Αλιάκμονα μαζί με τους αντάρτες του ΕΛΑΣ Δυτικής Μακεδονίας (Hammond 1982α, 59). Σε δύσκολες συνθήκες συνεχούς βροχόπτωσης και με ελάχιστο φαγητό κατά τη διάρκεια της επιχείρησης, ο Hammond τοποθέτησε τα εκρηκτικά, παγιδεύοντας μια γέφυρα ανατολικά από το Λιτόχωρο στις 21 Ιουνίου 1943 (Δορδανάς 2002, 341), επιχείρηση που στέφθηκε με επιτυχία. Η δεύτερη επιχείρηση είχε ως στόχο τη γέφυρα του Αλιάκμονα βορειοανατολικά της Πιερίας. Η ομάδα κρούσης αποτελούνταν από συνδέσμους της Συμμαχικής Αποστολής, οι οποίοι αφού κατέβηκαν στη χαράδρα, τοποθέτησαν τα εκρηκτικά στο υποστυλώμα της γέφυρας και η επιχείρηση στέφθηκε με επιτυχία, διακόπτοντας για πολλούς μήνες τη συγκοινωνία (Hammond 1982α, 86–7). Αντίστοιχα, από το προσωπικό του φάκελο στα Βρετανικά Εθνικά Αρχεία εντοπίσαμε το έγγραφο της παρασημοφόρησής του με το παράσημο του Τάγματος Διακεκριμένης Υπηρεσίας (D.S.O. – Εικ. 3), στο οποίο αναφέρεται επίσης η συνδιοργάνωση ενέδρας με τους αντάρτες του ΕΛΑΣ και η σύλληψη 70 Γερμανών στο πέρασμα του Σαρανταπόρου.¹⁵

4.2.3. Ο Hammond ως πολιτικός σύνδεσμος (1943–1944)

Στη συνέχεια, ο Hammond μαζί με τον καπετάνιο του ΕΛΑΣ Δυτικής Μακεδονίας Κικίτσα και τους αντάρτες του σχεδίασαν άλλη μια ανατίναξη γέφυρας, η οποία απέτυχε (Hammond 1982α, 92–3). Καθώς η ομάδα πλησίαζε τους Γερμανούς φρουρούς της γέφυρας, δέχτηκε πυρά από Έλληνες, τους οποίους οι ΕΛΑΣίτες αναγνώρισαν ως μέλη της Πανελλήνιας Απελευθερωτικής Οργάνωσης (ΠΑΟ, όπως είχαν μετονομαστεί οι Υπερασπισταί Βορείου Ελλάδος, ΥΒΕ). Αυτό το γεγονός μας δίνει την αφορμή ώστε να συζητήσουμε για το πολιτικό σκέλος της παρουσίας του Captain Hammond στην Ελλάδα. Το τελευταίο ήταν πολύ μεγαλύτερης κλίμακας από το αντίστοιχο στρατιωτικό, γεγονός που δεν αποτελεί εξαίρεση, καθώς πρόσφατα αναδείχθηκε πως αυτό ίσχυε για τους περισσότερους Βρετανούς συνδέσμους στην Ελλάδα (Καψάσκης 2024, 135).

15 HS/9/652/5/0027.

Η σύγχρονη έρευνα έχει αναδείξει την αναντιστοιχία μεταξύ της θεωρίας των υψηλόβαθμων στελεχών της ΥΒΕ-ΠΑΟ, που πρότασαν την ενότητα των αντάρτικων κινημάτων, και της πράξης των ενόπλων τμημάτων της –που δρούσαν πολλές φορές με τη δική τους αυτόνομη και δωσίλογη βούληση (Κουτσούρης 2014, όπου και μια σχετική βιβλιογραφική συζήτηση· επίσης Καψάσκης 2024, 177). Ο Hammond, στο πλαίσιο της εποχής, ερμήνευσε το παραπάνω γεγονός ως αντίδραση της ΠΑΟ στις πιέσεις του ΕΛΑΣ που την έδιωξε από το όρος Βέρμιο, όπου επεδίωκε έναν αυτόνομο χώρο δράσης στα βουνά, στο πλαίσιο του Κοινού Στρατηγείου Ανταρτών (Hammond 1982α, 94). Στις συγκρούσεις που ακολούθησαν μεταξύ ΕΛΑΣ και ΠΑΟ, ο Hammond (1982α, 96) χαρακτηρίζει «παραμύθι» την αιτιολογία του ΕΛΑΣ πως η ΠΑΟ ξεκίνησε την ένοπλη επίθεση. Ζήτησε, δε, παύση πυρών και από τις δύο πλευρές, ώστε να μεσολαβήσει για τη λήξη της σύρραξης. Το γεγονός πως ο ΕΛΑΣ σταμάτησε στην προβλεπόμενη ώρα τους πυροβολισμούς ενώ η ΠΑΟ όχι, όπως και το ότι ο Κικίτσας του έδειξε γερμανικά φορτηγά που θεωρούσε πως κατευθύνονταν για την ενίσχυση της ΠΑΟ (Hammond 1982α, 97), δεν αποτέλεσαν ενδείξεις συνεργασίας με τους Γερμανούς για τον Hammond, ο οποίος με αφορμή τα γεγονότα αυτά εισηγήθηκε για πρώτη φορά τον αφοπλισμό του ΕΛΑΣ Δυτικής Μακεδονίας επειδή χρησιμοποιούσε τον συμμαχικό εξοπλισμό για να πολεμά Έλληνες (Hammond 1982α, 98· 1993, 27). Αναδεικνύεται κατ' αυτόν τον τρόπο πως ακολουθούσε τη βρετανική πολιτική που υπαγόρευε ότι ένοπλες ομάδες με ύποπτη, στην καλύτερη περίπτωση, σχέση με τους Γερμανούς θα έπρεπε να υποστηρίζονται έναντι του ΕΑΜ, ακόμα και όταν οι ενδείξεις συνεργασίας αυξάνονταν (Καψάσκης 2024, 176–77).

Στο σημείο αυτό αξίζει να παρατηρήσουμε τη Realpolitik όπως εξελίσσεται παράλληλα σε Ελλάδα και Αλβανία από πλευράς SOE. Στην ελληνική περίπτωση, η προσπάθεια του Hammond να εντάξει την ΠΑΟ στο Κοινό Στρατηγείο Ανταρτών, ευοδώθηκε, καθώς το Στρατηγείο Μέσης Ανατολής δέχθηκε την εισήγηση, υπό την προϋπόθεση ότι η ΠΑΟ θα έδινε ορισμένα δωσίλογα μέλη της. Στην αλβανική περίπτωση, οι προαναφερθείσες εκκλήσεις της Hasluck για τη μη καταδίκη του Αλβανικού Μετώπου ως συνεργάτες των Ναζί έπεσαν στο κενό. Στην Ελλάδα, όπου ο ΕΛΑΣ είχε πάγια θέση κατά της επιδιωκόμενης από τους Βρετανούς επιστροφή του Βασιλιά Γεωργίου στα μεταπολεμικά πολιτικά πράγματα, προτεραιότητα για το Foreign Office και τη SOE ήταν η διάχυση του αντάρτικου δυναμικού σε επιμέρους οργανώσεις. Στην Αλβανία αντίθετα, όπου κρίθηκε πιο σημαντική η απώλεια της κυριαρχίας των Ναζί, οι εξοπλισμένες από τους Γερμανούς ομάδες αντικομμουνιστών καταδικάστηκαν από το Γενικό Στρατηγείο ως προδότες.

Εάν το παραπάνω περιστατικό μας θυμίζει την εισαγωγική ρήση του Hammond (1982α, 9) πως την εποχή εκείνη «έπρεπε να βλέπει κανείς τα πράγματα μαύρα ή άσπρα για να παίρνει σταθερές αποφάσεις», αντιλαμβανόμαστε ότι οι βρετανικές επιλογές προσδιορίζονταν κυρίως από τα εκάστοτε συμφέροντα της εξωτερικής τους πολιτικής. Το παράδειγμα που ακολουθεί είναι ενδεικτικό. Σύμφωνα με τον Hammond, η εκκαθάριση των αλβανόφωνων Μουσουλμάνων της Ηπείρου από τον ΕΔΕΣ ήταν αποτέλεσμα της δράσης του ΕΛΑΣ. Αξίζει να δούμε τη διατύπωση στην αγγλική και την ελληνική εκδοχή: «*EDES was so cramped for space in Epirus that it chose now to clear the ground of this opposition*» (Hammond 1993, 123) / «*Ο ΕΔΕΣ ήταν τόσο ασφυκτικά περιορισμένος στην Ήπειρο ώστε επέλεξε να ξεκαθαρίσει το έδαφος από αυτήν την αντιδραστική εστία*» (Hammond 1991, 188). Κατά Hammond, η αιτιολογία της συγκεκριμένης «κάθαρσης» σχετίζεται με την απομόνωση του ΕΔΕΣ στην Ήπειρο, καθώς ο ΕΛΑΣ δεν του επέτρεπε να έχει ικανοποιητικό ζωτικό χώρο. Έχοντας ενημερώσει μερικές σελίδες προηγουμένως τον αναγνώστη ότι ήταν λάθος του ΕΛΑΣ που είχε περιορίσει τον ΕΔΕΣ στην Ήπειρο, το συμπέρασμα του ήταν... ξεκάθαρο.⁻

Η συγκεκριμένη άποψη αντλεί επιστημολογικά από τις ουσιοκρατικές θεωρίες της πολιτισμικής-ιστορικής φάσης της αρχαιολογικής μεθοδολογίας, περί αναγκαίου ζωτικού χώρου (Lebensraum) για την ανάπτυξη των «εθνών» στην αρχαιολογική σκέψη, που ήταν δημοφιλής στη γραφή του Hammond. Ωστόσο, δεν μπορούμε να παραβλέψουμε πως το σχήμα αυτό είναι εντελώς έωλο και πως ο Hammond πρέπει να το γνώριζε, με δεδομένη την εμπλοκή της Συμμαχικής Αποστολής και προσωπικώς του Woodhouse (Μαντά 2004) στην εκκαθαριστική επιχείρηση, ακολουθώντας μια επιχειρηματολογία που βρίθει αποικιοκρατικών στερεοτυπικών αξιολογήσεων, όσον αφορά τη «χαμηλότερη πολιτισμική αξία» των αλβανόφωνων Μουσουλμάνων της Ηπείρου σχετικά με τους «τυπικούς» Έλληνες (για μια εκτενή συζήτηση σχετικά με τη σχέση του Woodhouse με τα γεγονότα, βλ.

Pettifer 2021, 80–92). Όπως σημειώνεται εντός, δεν υπάρχει καμία ένδειξη πως ο εκπρόσωπος της Συμμαχικής Αποστολής προσπάθησε να μετριάσει την παραστρατιωτική βία εναντίον του άμαχου πληθυσμού, που εκτός από Μουσουλμάνους στις συγκεκριμένες περιοχές περιλάμβανε και Εβραίους που είχαν την ίδια τύχη (Pettifer 2021, 88).

Ένα τρίτο χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η πεποίθηση του Hammond για τη στάση του ΕΑΜ–ΕΛΑΣ αναφορικά με τους Σλαβομακεδόνες, «βουλγαρόφωνους» όπως αποκαλούνται στην ελληνική μετάφραση του *Με τους Αντάρτες*. Ισχυρίζεται πως το ΕΑΜ–ΕΛΑΣ στηριζε το «ρωσικό σχέδιο για τα Βαλκάνια», που ήταν η δημιουργία μιας Σοβιετικής Δημοκρατίας της Μακεδονίας σε βάρος του εθνικού εδάφους της Ελλάδας και της Γιουγκοσλαβίας και λιγότερο της Αλβανίας και της Βουλγαρίας (Hammond 1982α, 81). Έτσι ερμηνεύει την παύση καταστροφών στα «βουλγαρόφωνα» χωριά που είχαν εξοπλιστεί από τους Ιταλούς, από πλευράς του ΕΛΑΣ. Στη συνέχεια, βέβαια, διατείνεται πως επειδή η ιδέα της «Σοβιετικής Δημοκρατίας της Μακεδονίας» δεν ήταν δημοφιλής στη Δυτική Μακεδονία, το ΕΑΜ–ΕΛΑΣ έκανε πίσω και δεν υποστήριξε το σοβιετικό σχέδιο· όμως, σε ένδειξη «αδελφосύνης» (Hammond 1982α, 81), στρατολόγησε Κομιτατζήδες από τα «βουλγαρόφωνα» χωριά (Hammond 1993, 24). Υποστηρίζει, δε, πως τα κεντρικά του ΕΑΜ–ΕΛΑΣ, λόγω της κομμουνιστικής ιδεολογίας και σε αντίθεση με τη θέση των τοπικών διοικήτων, υποστήριξαν τον στόχο της «σταλινικής Ρωσίας» για ανεξάρτητο μακεδονικό κράτος (Hammond 1982α, 54). Αντίστοιχα, θεωρεί πως η επίσκεψη του Τζήμα στο «Αρχηγείο του Τίτο» ως αξιωματικού-συνδέσμου του ΕΑΜ με το γιουγκοσλαβικό κίνημα, σχετιζόταν άμεσα με τη διάθεση του ΕΑΜ να συνεργαστεί με τα γειτονικά κομμουνιστικά κινήματα για την κατάκτηση της εξουσίας μετά την αποχώρηση των Γερμανών (Hammond 1982α, 118).

Το ταξίδι του Τζήμα στο «αρχηγείο του Τίτο», σχετίζεται προφανώς με την αρχική προσπάθεια σύνδεσης του ΕΑΜ με το Βαλκανικό Στρατηγείο των αντιστασιακών οργανώσεων (βλ. Δανόπουλος 2014, όπου και μια σχετική βιβλιογραφική συζήτηση). Η συνάντηση έλαβε χώρα στο Τσοτύλι Κοζάνης (25-06-1943) με τον απεσταλμένο του Τίτο, Βουκμάνοβιτς-Τέμπο, τον εκπρόσωπο των Αλβανών Ανταρτών, Τζιότζε, τον Τζήμα ως εκπρόσωπο του ΚΚΕ και τους Σαράφη και Βελουχιώτη ως αντιπροσώπους του ΕΑΜ–ΕΛΑΣ. Η πλευρά των Γιουγκοσλάβων έθεσε το ζήτημα της ίδρυσης Κοινού Βαλκανικού Στρατηγείου, που θα επέτρεπε την ελεύθερη μετακίνηση ανταρτών στα γεωγραφικά όρια των τριών χωρών (Δανόπουλος 2014, 112). Ωστόσο, η ελληνική πλευρά των ανταρτών θεώρησε ότι η ελεύθερη είσοδος Γιουγκοσλάβων εντός Ελλάδος θα επέτρεπε την καλλιέργεια του αλυτρωτισμού των Σλαβομακεδόνων, πράγμα που ενίσχυσε την καχυποψία του ΕΑΜ–ΕΛΑΣ απέναντι στην αναδυόμενη Γιουγκοσλαβική ηγεμονία. Μάλιστα, έχει υποστηριχθεί πως γι' αυτό το λόγο ο ΕΛΑΣ προσχώρησε στο Στρατηγείο της Μέσης Ανατολής, για να μην παγιδευτεί από τις πρωτοβουλίες του Τίτο στη Βαλκανική και ιδιαίτερα στη Μακεδονία (Δανόπουλος 2014, 114–15). Αποτέλεσμα αυτής της πολιτικής ήταν στις 21 Δεκεμβρίου του 1943, αντιπροσωπεία του ΚΚΕ (Τζήμας και Στρίγγος) να συναντηθεί στη Φούστανη Πέλλας με τον Τέμπο και τους εκπροσώπους του Λαϊκού Στρατού Μακεδονίας, ζητώντας τους να αποχωρήσουν από το ελληνικό έδαφος οριστικά (Δανόπουλος 2014, 117), θέτοντας ουσιαστικά εκτός βαλκανικής συνεργασίας τον ΕΛΑΣ. Αξίζει να σημειωθεί εδώ πως ο Κικίτσας, της 10ης μεραρχίας του ΕΛΑΣ και στενός συνεργάτης του Hammond στη Δυτική Μακεδονία, ήταν υπέρ της Βαλκανικής συνεννόησης, καθώς «θα έκοβε την όρεξη προς κάθε ιμπεριαλιστική βλέψη» στην Ελλάδα (Κικίτσας, όπως αναφέρεται στο Δανόπουλος 2014, 114).

Τα παραπάνω είναι αδύνατον να μην τα γνώριζε ο Hammond, καθώς ακόμα και ο Αρχηγός της Συμμαχικής Αποστολής, Eddie Meyers, σχολίαζε πως ενώ οι Γιουγκοσλάβοι υποστήριζαν πέρα από την ίδρυση του Βαλκανικού Στρατηγείου και ένα ανεξάρτητο Μακεδονικό Κίνημα Αντίστασης, οι Έλληνες ήταν αρνητικοί, καθώς «δεν ήταν διατεθειμένοι να παραχωρήσουν οποιοδήποτε μέρος της χώρας τους σε ένα μακεδονικό κίνημα» (Δανόπουλος 2014, 112, όπου και αναφορά στο πρωτότυπο του Meyers 1975). Γίνεται, δε, σαφές, πως το αφήγημα του Hammond αντίστοιχα δημιουργεί συνειρμούς περί αδελφосύνης του ΕΛΑΣ με τους Σλαβομακεδόνες με αφορμή την προσάρτηση Κομιτατζήδων στις τάξεις του, παραβλέποντας τη σύνθετη εικόνα της περιόδου που περιλαμβάνει τη δημιουργία του ΣΝΟΦ (Σλαβομακεδονικού Λαϊκού Απελευθερωτικού Μετώπου), το οποίο διέλυσε ο ΕΛΑΣ ώστε να δημιουργηθούν εντός του δύο Σλαβομακεδονικά τάγματα, που ο ίδιος ο ΕΛΑΣ στη συνέχεια αφόπλισε λόγω της προκλητικής πολιτικής και στρατιωτικής τους απειθαρχίας

(βλ. σχετικά Αλεξίου 2014· Δανόπουλος 2014). Στο σημείο αυτό αξίζει να επανέλθουμε στο έγγραφο της SOE που παρουσιάστηκε προηγουμένως, το οποίο αναδεικνύει πως η ίδια η υπηρεσία εγκόλπωνε Κομιτατζήδες συνδέσμους για το δικό της επιχειρησιακό συμφέρον. Η απάντηση στην επιστολή του Hammond υπογράμμιζε πως κανένας Άγγλος δεν ήταν ικανός να διδάξει στους συνδέσμους του Στρατηγείου της Μέσης Ανατολής οτιδήποτε για υπονομευτικές δράσεις, αφού εκείνοι διέθεταν «έμφυτη τη Βαλκανική φλόγα» και πρόσφατη πρακτική εμπειρία στην οργάνωση εξεγέρσεων...

Το συγκεκριμένο παράδειγμα αναδεικνύει την καλλιέργεια της αντί-ΕΛΑΣικής θέσης που διακατέχει όλο το έργο του Hammond. Η επιχειρηματολογία, δε, έχει ενδιαφέρον αναφορικά με την έκδοση του βιβλίου στην ελληνική γλώσσα (1991), το έτος της αναζωπύρωσης του Μακεδονικού Ζητήματος. Το γεγονός πως, παρά τη σύγχρονη βιβλιογραφία, ο Hammond επέλεξε να επιμείνει στη γραμμή που ακολουθούσε ως σύνδεσμος της SOE τη δεκαετία του 1940, η οποία αλλοιώνει την πορεία της μεγάλης ιστορίας πέρα από τις θεωρήσεις των δρώντων υποκειμένων, ενδεχομένως να λειτούργησε ως επιχείρημα για τις «ελληνικές εθνικές θέσεις», τροφοδοτώντας το μύθευμα της «επικίνδυνης πολιτικής» της Αριστεράς όσον αφορά τα εθνικά θέματα, ρητορεία που επέστρεψε με τη Συμφωνία των Πρεσπών (Ιούνιος 2018). Το γεγονός πως και η ελληνική και η αγγλική έκδοση εκδίδεται από την Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, ίσως συμβάλλει στην κατανόηση του φαινομένου.

Και τα τρία ανωτέρω παραδείγματα σκιαγραφούν τον τρόπο με τον οποίο ο Hammond παρουσιάζει τα γεγονότα στη συγγραφή του. Πάντοτε η ευθύνη για τα κακώς κείμενα βαραίνει τον ΕΛΑΣ, είτε απευθείας είτε εμμέσως. Αναδεικνύεται κατ' αυτόν τον τρόπο η δράση του Hammond ως πολιτικού συνδέσμου της Βρετανικής Αυτοκρατορίας· ως τέτοιος έδρασε σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό απ' ότι ως δολιοφθορέας, χαρακτηρισμός για τον οποίο είναι γνωστότερος στο ενημερωμένο κοινό. Είτε πρόκειται για τα γεγονότα με την ΠΑΟ, είτε για την «έμμεση ευθύνη» του ΕΛΑΣ για την εκκαθάριση των Τσάμηδων και Εβραίων της Παραμυθιάς από τον ΕΔΕΣ, είτε για το «αντεθνικό κατηγορώ» προς τα ΚΚΕ, ΕΑΜ-ΕΛΑΣ αναφορικά με το Βαλκανικό Στρατηγείο και τις ένοπλες ομάδες στη Μακεδονία, η αφήγηση του Hammond είναι στρατευμένη.

Στο ίδιο μήκος κύματος της παραπάνω κριτικής, ο Mazower (1995), αφού αναγνώρισε την τεράστια σημασία των πηγών που δημοσιεύει ο Hammond (1991/1993), διερωτήθηκε πώς γίνεται να αντιμετωπίσει κανείς μια περιοχή σαν τη Δυτική Μακεδονία «ασπρόμαυρα», με δεδομένη την πολυπλοκότητα των πληθυσμιακών ομάδων που υπήρχαν εκεί εγκατεστημένες (ενδεικτικά: χωριά τουρκόφωνων ορθόδοξων προσφύγων του 1922, που ήταν εξοπλισμένα από τους Γερμανούς Πόντιοι, Έλληνες και Σλαβόφωνοι, οι οποίοι είχαν υποφέρει από το καθεστώς Μεταξά και στη συνέχεια είχαν εξοπλιστεί από τους Ιταλούς). Με βάση την παραπάνω πολυπλοκότητα, ο Mazower ασκεί κριτική στον Hammond πως δεν λαμβάνει υπόψιν το σύνολο των συνθηκών που προκαλούν από μόνες τους συγκρούσεις. Επίσης, επισημαίνει πως του διαφεύγει η πρόσφατη βιβλιογραφία σχετικά με την Αριστερά και τον ΕΛΑΣ στον Β' Π.Π., που ήταν διαθέσιμη όταν εξέδωσε το δεύτερο βιβλίο του, γεγονός που αναδείχτηκε και παραπάνω, εμμένοντας ουσιαστικά σε έναν άκραιο ιδεολογικό εμπειρισμό απορρέοντα από την προσωπική του ανάμειξη και τις προτεραιότητες του Foreign Office.

5. ΑΝΤΙ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΟΣ – ΠΡΟΣ ΕΝΑ ΝΕΟ ΠΕΔΙΟ ΜΕΛΕΤΗΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

Η συγγραφή του συγκεκριμένου άρθρου έγινε παράλληλα με την εμφάνιση στη χώρα μας των συζητήσεων για την «αποαποικιοποίηση» και την ανάγκη συγκρότησης νέων πεδίων και συστημάτων παραγωγής αρχαιολογικής γνώσης, στο δρόμο που εμβληματικά άνοιξε η Susan Allen (2011) με τη μονογραφία της *Classical Spies: American Archaeologists with the OSS in World War II Greece*. Μάλιστα, η πρόσφατη μελέτη των Χαμηλάκη και Γκρήνμπεργκ (2023), που συγκρίνουν τις περιπτώσεις της Ελλάδας και του Ισραήλ, βρίσκει έναν ιδιάζοντα συνομιλητή στην περίπτωση μας. Αυτό διότι στα σχήματα που προωθούν τη διερεύνηση των συνθηκών της αποικιοκρατίας, του εθνικισμού και του φυλετισμού παράλληλα προς τη συγκρότηση της αρχαιολογικής

επιστήμης, η διαδρομή του Hammond αναδεικνύει το πώς μεμονωμένες «βιογραφίες» ερευνητών μπορούν να αναδείξουν τους συσχετισμούς αυτούς «από τα κάτω». Διότι, εάν η ιστορία της συγκρότησης της επιστήμης στο ως άνω πλαίσιο αναφοράς (Χαμηλάκης και Γκρήνπεργκ 2022) ασχολείται με την αλληλουχία των δομών και νοοτροπιών, μελέτες σαν την παρούσα μπορούν να φωτίσουν τα επιμέρους τοπικά ζητήματα της έρευνας που καταλήγουν στην έννοια της «αρχαιοπολιτικής» (Πλάντζος 2023).

Ειδικότερα, στις παραπάνω σελίδες αναδείξαμε τη μεθοδολογική συγκρότηση του Hammond, μέσα από τη μελέτη προγενέστερων προσεγγίσεων στρατιωτικών στην αρχαιότητα των περιοχών, κυρίως του W.M. Leake και λιγότερο του S.S. Clarke. Παράλληλα, προβλήθηκαν οι ανάλογες πορείες τους στις μυστικές υπηρεσίες του Βρετανικού Βασιλικού Στρατού, όπως και οι ανάλογες προσεγγίσεις στο πεδίο ως «προνομιούχοι» συνομιλητές των προπολεμικών τοπικών ελίτ «αρχαιοδιφών» που αντλούσαν την ισχύ τους από το ύστερο Οθωμανικό πλαίσιο. Επίσης, αναδείχτηκε και η συνέχεια των δομών του Αυτοκρατορικού Στρατού, καθώς ο απόγονος του Colonel W.M. Leake, Philip, αντικαθιστά την ανθρωπολόγο Margaret Hasluck ως επικεφαλής της SOE Αλβανίας, όταν η τελευταία αρνείται να εφαρμόσει τη γραμμή που έχει αποφασιστεί από το Στρατηγείο της Μέσης Ανατολής, υπογραμμίζοντας το πώς συμπλέκονται οι ζωές των Βρετανών ερευνητών-συνδέσμων, με τα επίδικα της βρετανικής εξωτερικής πολιτικής και της γενεαλογίας της αυτοκρατορίας.

Εάν κάτι έχουν να προσφέρουν έρευνες τέτοιου τύπου, είναι η απόπειρα σύνδεσης της πολιτικής δράσης των αρχαιολόγων με την παραγωγή επιστημονικής γνώσης, υπογραμμίζοντας τις κοινές αφετηρίες που διαποτίζουν το έργο τους, επηρεάζοντας τη δράση και την ερμηνεία τους. Μέσω της συνδυαστικής προσέγγισης, όπως κορυφώθηκε στην τελευταία ενότητα, υποστηρίζεται πως μπορεί να συγγραφεί μια νέα πολιτισμική ιστορία της αρχαιολογίας που δεν θα εστιάζει τόσο στις αποικιοκρατικές δομές που συγκροτούσαν τον κόσμο μέχρι το δεύτερο μισό του 20ού αιώνα, αλλά θα εξετάζει το πώς αυτές οι δομές επηρέασαν τους ερευνητές-στρατιωτικούς συνδέσμους που καθόρισαν τις επιμέρους φάσεις της αρχαιολογικής έρευνας στο πλαίσιο του Έθνους-Κράτους. Κατ' αυτόν τον τρόπο, ενδεχομένως, θα μπορέσει να αναδειχθεί η ριζωματική σχέση μεταξύ δομών και ατόμων, θεωρίας, μεθοδολογίας και πρακτικής.

Θεσσαλονίκη, 15-06-2024

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Ευχαριστώ την Ιουλία Κατσαδήμα για την πρόσκλησή της στη συνεδρία «Αρχαιολογία του Μετώπου» των Αρχαιολογικών Διαλόγων του 2017. Ιδιαίτερη ευγνωμοσύνη οφείλω στη Μαρία Σπηλιωτοπούλου, Διευθύντρια Ερευνών στο Κέντρο Ερέυνης Ιστορίας Νεωτέρου Ελληνισμού, για την καθοδήγησή της στο αρχείο της SOE που φυλάσσεται στην Ακαδημία Αθηνών, αλλά και για την παρότρυνσή της να αναζητήσω το προσωπικό αρχείο του Hammond στο Kew και τα Βρετανικά Εθνικά Αρχεία. Ευγνωμοσύνη οφείλω επίσης στον Προκόπη Παπαστράτη για τη βοήθειά του κατά τις καταδύσεις μου στη βιβλιογραφία της νεότερης ιστορίας, καθώς και στον Σπυρομβρίτη.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Allen, S. 2011. *Classical Spies: American Archaeologists with the OSS in World War II Greece*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Αλεξίου, Κ. 2014. «Οι Σλαβόφωνοι της Δυτικής Μακεδονίας 1936-1950 από την ενσωμάτωση στην εξώθηση». Στο *Αριστερά και αστικός πολιτικός κόσμος 1940-1960*, επιμ. Μ. Λυμπεράτος και Π. Παπαστράτης, 21-31. Αθήνα: Βιβλιόραμα.
- Apostolou, G., K. Venieri, A. Mayoral, S. Dimaki, A. Garcia-Molsosa, M. Georgiadis και H.A. Orenge. 2024. «Integrating legacy survey data into GIS-based analysis: The rediscovery of the archaeological landscapes in Grevena (Western Macedonia, Greece)». *Archaeological Prospection*, 31(1), 37-52.
- Bailey, G., Επιμ. 1997. *Klithi: Palaeolithic settlement and Quaternary landscapes in northwest Greece*, Vol. 1. Cambridge: McDonald Institute Monographs.
- Bailey, R. 2004. «Margaret Hasluck and the Special Operations Executive, 1942-44». Στο *Archaeology, Anthropology and Heritage in the Balkans and Anatolia: The Life and Times of F.W. Hasluck, 1878-1920*, επιμ. D. Shankland, 151-81. *Analecta Isisiana: Ottoman and Turkish Studies* 1. Istanbul: The Isis Press.
- _____. 2009. *The Wildest Province: SOE in the Land of the Eagle*. London: Vintage Books.
- Bar-On, M. 2012. *Moshe Dayan: Israel's controversial hero*. New Haven and London: Yale University Press.
- Biagi, P., E. Starnini, N. Efstratiou, R. Nisbet, P. Hughes και J. Woodward. 2022. «Mountain landscape and human settlement in the Pindus Range: The Samarina highland zones of Western Macedonia, Greece». *Land*, 12(1): 96.
- Borza, E. 1994. «Nicholas Hammond, CBE, DSO, FBA». Στο *Ventures into Greek History*, επιμ. I. Worthington, xv-xviii. Oxford: Clarendon Press.
- Βοκοτοπούλου, Ι. 1986. *Βίτσα. Τα Νεκροταφεία μιας Μολοσσικής Κώμης*. Αθήνα: ΥΠ.ΠΟ.
- _____. 1997. «Prof. Nicholas Geoffrey Lempriere Hammond». Στο *Αφιέρωμα στον N.G.L. Hammond*, vii-x. Παράρτημα Μακεδονικών 7. Θεσσαλονίκη: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών.
- Cox, S. 2015. «Britain and the origin of Israeli Special Operations: SOE and PALMACH during the Second World War». *Dynamics of Asymmetric Conflict*, 8(1): 60-78.
- Δαμάσκος, Δ. και Δ. Πλάντζος, Επιμ. 2008. *Μία μοναδική αρχαιότητα. Αρχαιολογία και ελληνική ταυτότητα στην Ελλάδα του 20ού αι*. Αθήνα: Μουσείο Μπενάκη.
- Douzougli, A. και J. Papadopoulos. 2010. «Liatovouni: A Molossian Cemetery and Settlement in Epirus». *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts*, 125: 1-88.
- Δάκαρης, Σ. 1997. «Ηπειρος και Μακεδονία: το Μήλον της Έριδος». *Αφιέρωμα στον N.G.L. Hammond*, 105-24. Παράρτημα Μακεδονικών 7. Θεσσαλονίκη: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών.
- Δανόπουλος, Δ. 2014. «Το Βαλκανικό Στρατηγείο και το ΕΑΜ». Στο *Αριστερά και αστικός πολιτικός κόσμος 1940-1960*, επιμ. Μ. Λυμπεράτος και Π. Παπαστράτης, 111-20. Αθήνα: Βιβλιόραμα.
- Δορδανάς, Σ. 2002. «Αντίποινα των Γερμανικών Αρχών Κατοχής στη Μακεδονία (1941-1944)». Διδ. Διατρ., Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Elefanti, P., G. Marshall, C.L. Stergiou και E. Kotjabopoulou. 2021. «Raw material procurement at Boila Rockshelter, Epirus, as an indicator of hunter-gatherer mobility in Greece during the Late Upper Palaeolithic and Early Mesolithic». *Journal of Archaeological Science: Reports*, 35: 102719.
- Elsie, R. 2010. *Historical dictionary of Albania*. Toronto and Plymouth: Scarecrow Press.
- Forsén, B., Επιμ. 2009. *Thesprotia Expedition. I. Towards a Regional History*. Athens: Papers and Monographs of the Finnish Institute at Athens, 15.
- Galanidou, N. 1997. «Home is where the hearth is». *The spatial organization of the Upper Paleolithic Rockshelter occupation at Klithi and Kastritsa in NW Greece*. Oxford: BAR International Series.
- Goralski, R. και R. Freeburg. 2021. *Oil and war: how the deadly struggle for fuel in World War II meant victory or defeat*. Quantico, VA: Marine Corps University Press.
- Grundon, I. 2007. *The rash adventurer: a life of John Pendlebury*. London: Libri.
- Hammond, N.G.L. 1967. *The geography, the ancient remains, the history and the topography of Epirus and adjacent areas*. Oxford: Clarendon Press.
- _____. 1972. *A History of Macedonia I: Historical Geography and Prehistory*. Oxford: Clarendon Press.
- _____. 1976. *Migrations and invasions in Greece and adjacent areas*. Noyes Press.
- _____. 1982α. *Με τους Αντάρτες 1943-44*. Αθήνα: Ελληνική Τυποεκδοτική.

- _____. 1982β. «Memories of a British Officer serving in special operations executive in Greece, 1941». *Balkan Studies*, 23(1): 127–55.
- _____. 1991. *Δυτική Μακεδονία – Αντίσταση και συμμαχική στρατιωτική αποστολή 1943–4*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- _____. 1993. *The Allied Military Mission and the Resistance in West Macedonia*. Thessaloniki: Institute for Balkan Studies.
- Hamilakis, Y. 2007. *The nation and its ruins: antiquity, archaeology, and national imagination in Greece*. Oxford and New York: Oxford University Press.
- Χαμηλάκης, Γ. και Ρ. Γκρήνπεργκ. 2022. *Αρχαιολογία, Έθνος και Φυλή*. Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου.
- Hodges, R. 2024. «In the footsteps of NGL Hammond». *Current World Archaeology*, 127: 42–9.
- Ingold, T. 1993. «The temporality of the landscape». *World Archaeology*, 25(2): 152–74.
- Johns, C.N., και D. Pringle. 2019. *Pilgrims' Castle (ʿAtlit), David's Tower (Jerusalem) and Qal ʿat ar-Rabad (ʿAjlun): Three Middle Eastern Castles from the Time of the Crusades*. London: Routledge.
- Johnson, M., 2019. *Archaeological theory: an introduction*. Oxford: Wiley Blackwell.
- Kotjabopoulou, E., Panagopoulou, E., και Adam, E., 1999. «The Boila rockshelter: further evidence of human activity in the Voidomatis Gorge». *BSA Studies*: 197–210.
- Kotsakis, K. 2002. «The past is ours: images of Greek Macedonia». Στο *Archaeology under fire: nationalism, politics and heritage in the Eastern Mediterranean and Middle East*, επιμ. L. Meskell, 44–67. London: Routledge.
- _____. 2003. «Ideological aspects of contemporary archaeology in Greece». Στο *The impact of classical Greece on European and National Identities: proceedings of an international colloquium, held at the Netherlands Institute at Athens, 2-4 October 2000*, επιμ. M. Haagsma, P. den Boer και E. Moormann, 55–70. Amsterdam: Gieben.
- Καψάκης, Κ. 2024. *Οι Βρετανικές Μυστικές Υπηρεσίες στην Ελλάδα 1940–1947*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Κουτσούρης, Δ. 2014. «Οι «Υπερασπισταί Βορείου Ελλάδος» και η «Πανελλήνια Απελευθερωτική Οργάνωσις στην κατεχόμενη Μακεδονία (1941–1944)». Στο *Αριστερά και αστικός πολιτικός κόσμος 1940–1960*, επιμ. Μ. Λυμπεράτος και Π. Παπαστράτης, 220–29. Αθήνα: Βιβλιόραμα.
- Μαντά, Ε. 2004. *Οι Μουσουλμάνοι Τσάμηδες της Ηπείρου*. Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου.
- Marsden, J. 1864. *A brief memoir of the life and writings of the late Lieutenant-Colonel William Martin Leake*. London: Whittingham and Wilkins.
- Mazower, M. 1995. «Historians at War: Greece, 1940–1950». *The Historical Journal*, 38(2): 499–506.
- Meyers, E. 1975. *Η Ελληνική Περιπλοκή*. Αθήνα: Εξάντας.
- Moudopoulos-Athanasiou, F. 2022. *The Early Modern Zagori of Northwest Greece. An Interdisciplinary Archaeological Inquiry into a Montane Cultural Landscape*. Leiden: Sidestone Press.
- Νιτσιάκος, Β., 1995. *Οι Ορεινές Κοινότητες της Βόρειας Πίνδου: στον Απόηχο της Μακράς Διάρκειας*. Αθήνα: Πλέθρον.
- Papastratis, P. 1984. *British Policy Towards Greece During the Second World War 1941–1944*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Pettifer, J. 2021. «Woodhouse, Zervas and the Chams: Exploring the Second World War Heritage». Στο *Greece and the New Balkans: themes and histories*, επιμ. J. Pettifer, 80–92. Oxford: Signal Balkan Studies.
- Πλάντζος, Δ., 2023. *Αρχαιοπολιτική*. Αθήνα: Εκδόσεις του 21ου.
- Pliakou, G. 2018. «The basin of Ioannina in central Epirus, northwestern Greece, from the Early Iron Age to the Roman period». *Archaeological Reports*, 64: 133–51.
- Ribeiro, A. και C. Giamakis. 2023. «On Class and Elitism in Archaeology». *Open Archaeology*, 9(1): 20220309.
- Σαράφη, Μ., Επιμ. 1982. *Από την Αντίσταση στον Εμφύλιο Πόλεμο*. Αθήνα: Νέα Σύνορα/Λιβάνης.
- Σπηλιωτοπούλου, Μ. 2003. «SOE Στρατολόγηση Ελλήνων στην Ελλάδα και στη Μέση Ανατολή (1941–1944)». *Δελτίο του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Νεωτέρου Ελληνισμού*, 3: 237–82.
- _____. 2021. «Βρετανοί Αρχαιολόγοι στην Κρήτη (1940–1945): ο J.D.S. Pendlebury και ο T.J. Dunbabin». *Νεοελληνικά Ιστορικά*, 6: 9–81.
- Stuart, D. 2005 «'Of Historical Interest Only': The Origins and Vicissitudes of the SOE Archive». *Intelligence and National Security* 20, no. 1: 14–26.
- Trigger, B. 1989. *A history of archaeological thought*. Cambridge university press.
- Vasileiou, E., P. Yiouni, και N. Choinas. 2018. «Two new cist tombs from Skamneli, Epirus, NW Greece». *Global Journal of Archaeology and Anthropology*, 7: 1–2.
- Veikou, M. 2012. *Byzantine Epirus: A Topography of Transformation. Settlements of the Seventh–Twelfth Centuries in Southern*

Epirus and Aetoloacarnania, Greece. Leiden: Brill.

Χόινας, Ν. 2021. «Οχυρές θέσεις και Ακροπόλεις της Μολοσσίας». *Μεταπτ. Διατρ.*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.

Winnifrith, T. 2010. «S. S. Clarke in Albania». Στο *Archaeology, Anthropology and Heritage in the Balkans and Anatolia: The Life and Times of F.W. Hasluck, 1878–1920*, επιμ. D. Shankland, 191. *Analecta Isisiana: Ottoman and Turkish Studies* 1. Istanbul: The Isis Press.

Wiseman, J. και K. Zachos. 2003. «The Nikopolis Project: concept, aims, and organization». *Hesperia Supplements*, 32: 1–22.

Woodhouse, C.M. 1948. *Apple of discord: a survey of recent Greek politics in their international setting*. London and New York: Hutchinson.

Worthington, I. Επιμ. 1994. *Ventures into Greek History*. Oxford: Clarendon Press.

Τομή στα χαρακώματα

Η αρχαιολογική ιστορία της Αιγαιακής Θράκης κατά το πρώτο μισό του 20ού αιώνα

Βασίλης Δήμου

Ανεξάρτητος Ερευνητής

vasko.demou@gmail.com

ORCID: 0009-0003-8504-3922

Μαρίνα Τασακλάκη

Εφορεία Αρχαιοτήτων Ροδόπης

mtasaklaki@culture.gr

ORCID: 0009-0003-1064-3608

ABSTRACT

For most of the first half of the twentieth century, Aegean Thrace, defined by the rivers Nestos and Evros and the mountain-range of Rhodope, was a war zone of contested, occupied, and supervised territories. It was during this politically turbulent period that the first excavations and archaeological studies of the area took place. Although not entirely unknown, these archaeological endeavors have never been considered collectively, so as to paint the full archaeological picture of the region in the last years before and the first years after its incorporation into the territory of the Greek state. This is what the present study aspires to accomplish by examining the facilitation and direct recruitment of archaeology by the Bulgarian, French, and Greek powers for both the protection and political instrumentalization of antiquities in the period between the breakout of the First Balkan War and the end of the Greek civil war; through a comparative approach, we aim to not only put together and narrate the archaeological history of the region during this troubled period, but also contribute to the wider debate on the discipline's relationship with political and military power.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο όρος Αιγαιακή Θράκη είναι ένας συμβατικός, γεωγραφικός προσδιορισμός του τμήματος της αρχαίας Θράκης που βρίσκεται σήμερα εντός των συνόρων του ελληνικού κράτους και ορίζεται από την οροσειρά της Ροδόπης στα Βόρεια, τους ποταμούς Νέστο και Έβρο στα Δυτικά και Ανατολικά και το Αιγαίο πέλαγος στα Νότια. Χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά από τους εκδότες του συντάγματος των επιγραφών της Θράκης του Αιγαίου (Λουκοπούλου κ.ά. 2005) και προτιμήθηκε στο παρόν άρθρο έναντι άλλων γεωγραφικών και πολιτικών προσδιορισμών που χρησιμοποιούνται για την περιοχή, επειδή κρίθηκε ακριβέστερος και επαρκέστερος για την περιγραφή της στο πολιτικά πολυτάραχο χρονικό πλαίσιο που αυτό πραγματεύεται.¹

¹ Έως τώρα σε μονογραφίες και άρθρα χρησιμοποιούνται για τον χαρακτηρισμό της εν λόγω περιοχής οι όροι Ελληνική Θράκη ή κυρίως Δυτική Θράκη. Ο τελευταίος χαρακτηρισμός, ωστόσο, είναι λανθασμένος, αφού δεν ανταποκρίνεται σε κανέναν γεω-

Η Αιγαιακή Θράκη, λόγω της γεωγραφικής της θέσης στο σταυροδρόμι Ευρώπης και Ασίας αλλά και των πλούσιων φυσικών της πόρων, είναι ένας τόπος που, όπως μαρτυρούν τα μέχρι σήμερα ανακαλυφθέντα αρχαιολογικά του κατάλοιπα, έχει μια ιστορία χρήσης και κατοίκησης που εκτείνεται από τη Νεολιθική εποχή έως και τις μέρες μας. Ενσωματώθηκε στο σύγχρονο ελληνικό κράτος (τότε βασίλειο) το 1920, έπειτα από τους Βαλκανικούς Πολέμους, την επιδίκασή της στη Βουλγαρία, τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο (εφεξής Α΄ Π.Π.) και την επτάμηνη εποπτεία της από τις συμμαχικές δυνάμεις που εκπροσωπούνταν από τη Γαλλία. Με την αποσαφήνιση των συνόρων του ελληνικού κράτους από τη Συνθήκη της Λωζάννης (1923), η περιοχή δέχθηκε τον κύριο όγκο των προσφύγων από την Ανατολική Ρωμυλία (1924). Το διάστημα του Μεσοπολέμου ήταν, όπως και στην υπόλοιπη Ελλάδα, μια περίοδος σταδιακά εντεινόμενων προσπαθειών πολιτικής, οικονομικής και κοινωνικής (ανα)συγκρότησης. Κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου (εφεξής Β΄ Π.Π.) η περιοχή βρέθηκε υπό βουλγαρική κατοχή. Το τέλος του εμφυλίου πολέμου που ακολούθησε δεν την βρήκε αλώβητη, παρά την φυσική της απόσταση από τα κύρια θέατρα των επιχειρήσεων.

Στο πλαίσιο αυτής της ταραγμένης από κάθε άποψη περιόδου (1912–1949), η παρούσα μελέτη επιχειρεί ένα σκαρίφημα της αντιμετώπισης των αρχαιολογικών καταλοίπων της περιοχής από τις τρεις πρωταγωνίστριες δυνάμεις εξουσίας –τη Βουλγαρία, τη Γαλλία και την Ελλάδα– και της εργαλειοποίησής τους για την εξυπηρέτηση και τη νομιμοποίηση πολιτικών και εδαφικών συμφερόντων και πόθων. Μέσα από μία συγκριτική έρευνα αποσκοπεί όχι μόνο να καταγράψει την εν πολλοίς άγνωστη ιστορία της αρχαιολογίας στην εμπόλεμη Αιγαιακή Θράκη, αλλά και να εκκινήσει έναν γόνιμο διάλογο για την προσέγγιση, την αποσαφήνιση, την κατανόηση και, εντέλει, τη διαχείριση αυτού του δύσκολου, για όλους τους εμπλεκόμενους, παρελθόντος.

2. ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Οι αρχαιολογικές ενέργειες των τριών δυνάμεων στην περιοχή είναι αδύνατο να εξεταστούν χωρίς να προσδιοριστεί το ιστορικό πλαίσιο από το οποίο εκπορεύονται. Η γεωγραφική θέση και οι πλούσιοι φυσικοί πόροι της Αιγαιακής Θράκης προσέλκυαν από την Αρχαϊκή ήδη εποχή το ενδιαφέρον των αρχαίων Ελλήνων, που ίδρυσαν στην παράλια ζώνη της *εμπόρια* και αποικίες που λειτουργούσαν ταυτόχρονα ως αυτοτελείς ή ημιανεξάρτητες πολιτικο-οικονομικές οντότητες και ως σταθμοί στους θαλάσσιους εμπορικούς δρόμους προς και από τη Μαύρη Θάλασσα. Οι ίδιοι λόγοι που εξυπηρέτουσαν την επέκταση του Μακεδονικού Βασιλείου προς την Ασία, οδήγησαν στην κατάκτησή της από τον Φίλιππο Β΄ και τον Αλέξανδρο Γ΄, αλλά και τη διατήρηση και αναβάθμισή της από τους Ρωμαίους με τιτάνια προγράμματα, όπως η Εγνατία Οδός, η δημιουργία νέων πόλεων και η αναβάθμιση ήδη υπαρχόντων πολιτισμάτων. Η ελκυστικότητα της ήδη προνομιακής περιοχής ενισχύθηκε περαιτέρω με τη μεταφορά της πρωτεύουσας της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας στο Βυζάντιο· η εγγύτητά της με την Κωνσταντινούπολη ήταν ευχή και κατάρα ταυτόχρονα, μιας και η περιοχή βρέθηκε ξαφνικά στο ευρύτερο κέντρο της αυτοκρατορίας αλλά και στο στόχαστρο όσων προσέβλεπαν στην κατάκτηση εδαφών της ή και στην πλήρη κατάλυσή της. Οι επιδρομές από γειτονικούς λαούς ξεκίνησαν σχεδόν αμέσως και συνεχίστηκαν ως τα μέσα του 14ου αιώνα (1362/1363), όταν οι Οθωμανοί, ενενήντα χρόνια πριν κατακτήσουν την Κωνσταντινούπολη, κατέλαβαν την Αδριανούπολη, το Διδυμότειχο και τη Γκιουμουρτζίνα (Κομοτηνή). Η Αιγαιακή Θράκη παρέμεινε υπό οθωμανική κυριαρχία ως τις αρχές του 20ού αιώνα, για πέντε και πλέον αιώνες, οι οποίοι ενίσχυσαν περαιτέρω το πολυθρησκευτικό, πολυπολιτισμικό και πολυεθνοτικό μωσαϊκό που είχαν διαμορφώσει οι πολιτικές εξελίξεις και οι μετακινήσεις πληθυσμών και ατόμων από την αρχαιότητα (αλλά κυρίως κατά τα Βυζαντινά χρόνια), κάτι που αποτελεί βασικό γνώρισμά της μέχρι τις μέρες μας.

γραφικό προσδιορισμό, παρά αφορά ένα, συγκεκριμένο χρονικά, πολιτικό μόρφωμα των αρχών του 20ού αι. που δημιούργησαν ντόπιοι πληθυσμοί εναντιούμενοι στην προσπάθεια επιδίκασης του τμήματος αυτού στη Βουλγαρία. Γεωγραφικά, το τμήμα της Θράκης μεταξύ του Έβρου και του Νέστου αποτελεί το ΝΔ τμήμα της Θράκης. Ο όρος Ελληνική Θράκη είναι σωστός, αλλά όχι γεωγραφικός. Για το θέμα, βλ. Χατζόπουλος 2016.

Πρώτιστη μέριμνα των επαναστατημένων περιοχών μετά τη διάλυση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ήταν η σύνθεση και ο καθορισμός εθνικοκρατικών ταυτοτήτων και συνόρων. Οι πρώτες άξιες λόγου χωροταξικές αλλαγές έλαβαν χώρα προς το τέλος του 19ου αιώνα, μετά τον Ρωσοτουρκικό πόλεμο (1877/1878) και τις συνθήκες που ακολούθησαν: τη Συνθήκη του Αγίου Στεφάνου (Μάρτιος 1878) –η οποία δεν εφαρμόστηκε ποτέ– και τη Συνθήκη του Βερολίνου που ακολούθησε (Ιούνιος–Ιούλιος 1878)· βάσει της τελευταίας ιδρύθηκε η αυτόνομη Βουλγαρία, χωρίς το σημερινό νότιο τμήμα της, την Ανατολική Ρωμυλία, το οποίο μετατράπηκε σε ημιαυτόνομη επαρχία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Το τμήμα της Θράκης νότια της οροσειράς της Ροδόπης παρέμεινε υπό οθωμανική κυριαρχία. Το γεγονός, εντούτοις, ότι τα διασυνοριακά ζητήματα των νεοσυσταθέντων κρατών δεν επιλύθηκαν κατά το προσδοκώμενο είχε ως αποτέλεσμα κατά το μεγαλύτερο μέρος του πρώτου μισού του 20ού αιώνα η αποκαλούμενη Αιγαιακή Θράκη να αποτελεί εμπόλεμη ζώνη και διεκδικούμενο, κατεχόμενο ή κηδεμονευόμενο έδαφος.

Στο πλαίσιο του Α΄ Βαλκανικού Πολέμου (1912–1913), για πρώτη φορά τα βαλκανικά έθνη (Ελλάδα, Σερβία, Μαυροβούνιο και Βουλγαρία) ένωσαν τις δυνάμεις τους προκειμένου να απομακρύνουν οριστικά τους Οθωμανούς από τη Βαλκανική Χερσόνησο (Jelavich 2006, 157–64). Ωστόσο, κατά τον Β΄ Βαλκανικό Πόλεμο (Ιούνιος–Ιούλιος 1913), οι ίδιες δυνάμεις συγκρούστηκαν μεταξύ τους. Προσωρινή λύση δόθηκε με τη συνθήκη του Βουκουρεστίου τον Αύγουστο του 1913, οπότε τα ελληνικά σύνορα ορίστηκαν ως την Καβάλα, ενώ στη Βουλγαρία επιδικάστηκαν εδάφη από τον ποταμό Νέστο έως και την Αλεξανδρούπολη. Οι δύο στρατηγικοί λόγοι, για τους οποίους η Βουλγαρία διεκδίκησε την περιοχή, ήταν η πρόσβαση που αυτή της παρείχε στο Αιγαίο και η εγγύτητά της με τη Μακεδονία· η τελευταία κατείχε κεντρικό ρόλο στις αλυτρωτικές και επεκτατικές φιλοδοξίες της Βουλγαρίας, η οποία προσέβλεπε σε μια επικράτεια από τον Εύξεινο Πόντο έως την Αδριατική με πρόσβαση στο Αιγαίο, όπως είχε οριστεί στην ανεφάρμοστη Συνθήκη του Αγίου Στεφάνου – ένας εθνικός οραματισμός που θυμίζει εκείνον της «Ελλάδας των δύο ηπείρων και των πέντε θαλασσών», που επιχειρούνταν την ίδια εποχή και επίσης προϋπέθετε την προσάρτηση της Αιγαιακής Θράκης (Παξιμαδοπούλου-Σταυρινού 1997).

Η Αιγαιακή Θράκη παρέμεινε βουλγαρική επαρχία έως και τον Νοέμβριο του 1919 και τη Συνθήκη του Νευγί (Neuilly 1919). Σε αυτή την περίοδο το Βουλγαρικό κράτος, κατά την πρακτική όλων των νεωτερικών εθνών-κρατών, επιχείρησε τόσο τη διοικητική αναδιοργάνωση της περιοχής, όσο και θρησκευτικές και εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις που αποσκοπούσαν στην ομογενοποίηση του πληθυσμού της (Βλασίδης και Πατρωνίδου 2022, 31) και τη δημιουργία ενός ενιαίου εθνικοπολιτιστικού συστήματος (πρβλ. Anderson 1991, 12). Το εγχείρημα αυτό απέτυχε εν μέρει λόγω της σκληρότητας της εκτέλεσής του (πρβλ. Κάρτσιου 2010· Βλασίδης και Πατρωνίδου 2022, 30–1) –η οποία δεν είναι γνωστό κατά πόσο ήταν προϊόν ανυπακοής και αυθαιρεσίας των διορισμένων στην περιοχή αξιωματούχων της Βουλγαρίας ή υπαγορευόταν από την ίδια την κεντρική πολιτική της– και εν μέρει λόγω του ξεσπάσματος του Α΄ Π.Π., κατά τη διάρκεια του οποίου η Βουλγαρία συντάχθηκε με τις Κεντρικές Δυνάμεις, με σκοπό τη διεύρυνση της επικράτειάς της προς τα δυτικά – μία απόφαση που της κόστισε, εν τέλει, την Αιγαιακή Θράκη.

Το τέλος του Α΄ Π.Π. βρήκε την Ελλάδα στην πλευρά των νικητών και την Αιγαιακή Θράκη υπό την προσωρινή κατοχή (ή κηδεμονία) των Δυνάμεων της Αντάντ (Entente), την οποία εκπροσωπούσε η Γαλλία. Η διοίκηση της *Διασυμμαχικής Θράκης* (Thrace Interalliée), όπως τότε μετονομάστηκε η περιοχή, είχε μια προδιαγεγραμμένη επτάμηνη διάρκεια ζωής, από τις 10 Οκτωβρίου 1919 ως τις 28 Μαΐου 1920, οπότε επρόκειτο να αποδοθεί στο ελληνικό βασίλειο. Κατά τους επτά αυτούς μήνες, η Γαλλία, εκπροσωπούμενη από τον στρατηγό Charles Antoine Charpy που ορίστηκε κυβερνήτης, ήταν επιφορτισμένη με την επίβλεψη των ασφαλών πληθυσμιακών μετακινήσεων, την απογραφή των εθνοτικών και θρησκευτικών ομάδων της περιοχής, αλλά και τη διοικητική και πολιτική ανασυγκρότησή της εν πολλοίς καταβεβλημένης και κατεστραμμένης από τις πολεμικές συρράξεις επικράτειάς της. Σε αυτό το πλαίσιο δημιουργήθηκαν ή αναδιαρθρώθηκαν διοικητικές, οικονομικές και υγειονομικές υπηρεσίες, διεξήχθησαν δημόσια έργα, όπως επισκευές δρόμων και γεφυρών, φωταγώγηση και εκτεταμένοι καθαρισμοί των πόλεων, και αποκαταστάθηκαν οι προσωπικές και εμπορικές επικοινωνίες (Dalègre 1994, 2015).

Στις 14 Μαΐου του 1920 τα ελληνικά στρατεύματα εισήλθαν στο τμήμα της Αιγαιακής Θράκης που αντιστοιχεί στις σημερινές περιφερειακές ενότητες Ροδόπης και Έβρου (η Ξάνθη αποτελούσε ελληνικό έδαφος ήδη από την 4η Οκτωβρίου 1919), ενσωματώνοντάς το στο ελληνικό βασίλειο. Τρία χρόνια αργότερα, με τη Συνθήκη της Λωζάννης και την αποχώρηση του ελληνικού στρατού από την Ανατολική Θράκη, το ελληνικό κράτος απέκτησε τα οριστικά του σύνορα και η Αιγαιακή Θράκη κατέστη το βορειοανατολικότερο γεωγραφικό διαμέρισμά του. Παρά τη σταθεροποίηση της ελληνικής κυριαρχίας στην περιοχή, οι ιστορικο-πολιτικές εξελίξεις και οι κοινωνικοοικονομικές ανάγκες (Μικρασιατική Εκστρατεία και Καταστροφή, Ανταλλαγή Πληθυσμών) την εμπόδισαν να συγκροτηθεί ουσιαστικά πριν ξεσπάσει ο Β' Π.Π.

Το διάστημα του Μεσοπολέμου δεν ήταν αρκετό για να αμβλύνει τις εδαφικές αξιώσεις και τις εθνικές διεκδικήσεις της Βουλγαρίας προς τις όμορες της χώρες (Μπατζέλη 2019, 8–19)· η επιλογή της να συνταχθεί με τις δυνάμεις του Άξονα κατά τον Β' Π.Π. είναι άμεσα συνυφασμένη με υποσχέσεις επέκτασης της επικράτειάς της προς τα νότια. Ενώ η Βουλγαρία δεν βρισκόταν σε εμπόλεμη κατάσταση με την Ελλάδα, τα στρατεύματά της εισήλθαν στην Αιγαιακή Θράκη κατόπιν διπλωματικής συνεννόησης με τη Γερμανία για προσωρινή παραχώρηση της διοίκησής της. Κατά το διάστημα της βουλγαρικής κατοχής επαναλήφθηκε το εγχείρημα της βουλγαροποίησης της περιοχής τόσο μέσα από απελάσεις και μετεγκαταστάσεις πληθυσμών, όσο και της επιβολής της βουλγαρικής γλώσσας και του πολιτισμού στην εκπαίδευση και τη δημόσια, κοινωνική και θρησκευτική ζωή των κατοίκων της (Πατρωνίδου 2011, 56–76· Naxidou 2012, 8–32· Παρασκευά 2017). Οι αφηγήσεις των λιγοστών πλέον υπερηλίκων που έζησαν τη βουλγαρική κατοχή περιγράφουν μια περίοδο πρωτόγνωρης αγριότητας και ωμοτήτων (βλ. Κάρτσιου 2010), που έχει εντυπωθεί τραυματικά στην τοπική συλλογική μνήμη.

Μετά την ήττα του Άξονα και την αποχώρηση των βουλγαρικών στρατευμάτων, η ήδη πολλαπλά λαβωμένη Αιγαιακή Θράκη ενεπλάκη, όπως και η υπόλοιπη Ελλάδα, στον εμφύλιο πόλεμο, ο οποίος ανήγαγε για ακόμη μια φορά τη στρατηγική της θέση και τον πολυπολιτισμικό της πληθυσμό σε πρόβλημα και την έπληξε υλικά, ηθικά και ψυχ(ολο)γικά ακόμα περισσότερο (Featherstone κ.ά. 2011).

3. ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ ΣΤΗ ΘΡΑΚΗ

Το γεγονός ότι η Αιγαιακή Θράκη αποτέλεσε εμπόλεμη ζώνη καθ' όλο, σχεδόν, το πρώτο μισό του 20ού αιώνα καθυστέρησε την ουσιαστική δραστηριοποίηση της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας στην περιοχή –η οποία ξεκίνησε στη δεκαετία του 1950, τριάντα, δηλαδή, χρόνια μετά την προσάρτησή της στο ελληνικό κράτος (Ακριβοπούλου και Δαλακούρα 2020, 21 κ.ε.· Αβραμίδου 2021)– αλλά δεν απέτρεψε την αρχαιολογική της διερεύνηση. Για διαφορετικούς λόγους και με διαφορετικές αφορμές τόσο οι Βούλγαροι όσο και οι Γάλλοι και οι Έλληνες διεξήγαν αρχαιολογικές εργασίες ή αλλοτρόπως ενεπλάκησαν με τα αρχαιολογικά κατάλοιπα της περιοχής κατά τη διάρκεια της κυριαρχίας τους σε αυτήν.

3.1. Βουλγαρική Επαρχία (1913–1919)

Οι πληροφορίες που διαθέτουμε για την αρχαιολογική δραστηριότητα των Βουλγάρων στην περιοχή κατά την περίοδο που αποτελούσε βουλγαρική επαρχία είναι μονομερείς και περιορισμένες· αφενός, ελλείπει άλλων μαρτυριών, στηρίζονται αποκλειστικά στη δημοσίευση του Βούλγαρου καθηγητή της Σχολής Ιστορίας και Φιλολογίας του Πανεπιστημίου της Σόφιας, Gavril Katsarov (στη βιβλιογραφία Kazarov (1918), λόγω των κανόνων μεταγραφής του ονόματός του στα Γερμανικά), ο οποίος, όπως θα δούμε παρακάτω, ήταν ο μόνος που διεξήγε αρχαιολογική έρευνα στην περιοχή· αφετέρου πρόκειται για ένα πολιτικά ευαίσθητο και δύσκολο θέμα που τόσο οι Βούλγαροι όσο και οι Έλληνες επιστήμονες αποφεύγουν να θίξουν. Γνωρίζουμε πως τα πρώτα αρχαιολογικά ευρήματα ήρθαν στο φως κατά τη διάνοιξη αμυντικού χαρακτήρα οχυρωματικών έργων από τον βουλγαρικό στρατό σε όλη την παράκτια ζώνη κατά τη διάρκεια του Α' Π.Π. Τα οχυρωματικά αυτά έργα

Εικ. 1. Βούλγαροι στρατιώτες μπροστά από ταφικό μνημείο στο νεκροταφείο της Ζώνης (Πηγή: Kazarow 1918, 13, εικ. 10).

δεν έχουν μέχρι στιγμής αντιμετωπιστεί αρχαιολογικά ως μνημεία της νεότερης πολιτιστικής κληρονομιάς και συνήθως δεν αναφέρονται καν στις δημοσιεύσεις – εξαίρεση αποτελεί τμήμα χαρακώματος που εντοπίστηκε σε δοκιμαστική τομή που διενεργήθηκε μετά από γεωφυσική διασκόπηση στη Μολυβωτή το 2013 (Arrington κ.ά. 2016, 30· γενικά για την παρουσία των Βουλγάρων, βλ. Λουκοπούλου κ.ά. 2005, 144). Μέρος των ευρημάτων αυτών αποστέλλονταν στη Σόφια, ενώ πολλά καταστρέφονταν ή πωλούνταν από τους στρατιώτες που τα ανακάλυπταν, τις περισσότερες φορές χωρίς να ενημερωθούν επίσημα ούτε η ιεραρχία ούτε οι αρμόδιοι επιστήμονες. Η είδηση της εύρεσης και καταστροφής των αρχαιοτήτων κινητοποίησε τον Katsaron, ο οποίος έσπευσε στην περιοχή της Αιγαιακής Θράκης με σκοπό να τη διερευνήσει αρχαιολογικά (Kazarow 1918).

Το καλοκαίρι του 1917 ο Katsaron διενήργησε τις πρώτες ανασκαφικές έρευνες στην αρχαία Ζώνη, όπου είχε εντοπιστεί νεκροταφείο (Ηλιοπούλου 2015, 20· Τσατσοπούλου κ.ά. 2015, 67). Στη συνέχεια, όντας, καταπώς φαίνεται, γνώστης της τοπογραφίας της περιοχής, επισκέφτηκε τα Άβδηρα, τη Μαρώνεια και άλλες θέσεις, στις οποίες είχε ενημερωθεί ότι εντοπιζόνταν αρχαιότητες από τους στρατιώτες, με σκοπό να *ασφαλίσει* (όπως αναφέρει) τα διάσπαρτα μνημεία και να εξετάσει προσεκτικά ορισμένα από αυτά. Αμέσως μετά την επιστροφή του δημοσίευσε τα αποτελέσματα των ερευνών του στα γερμανικά στο έγκριτο επιστημονικό περιοδικό *Archäologischer Anzeiger*. Στην άρτια και επιστημονικά τεκμηριωμένη δημοσίευσή του περιλαμβάνονται και φωτογραφίες, όχι μόνο ευρημάτων, αλλά και του ίδιου στο πεδίο (Εικ. 1, από Kazarow 1918, 13–4, εικ. 10). Περιγράφει τάφους ανοιγμένους, καλύμματα σαρκοφάγων σπασμένα, κτερίσματα των νεκρών διάσπαρτα στον χώρο, ενώ χρησιμοποιεί τη λέξη «ανασκαφή» ακόμη και για να περιγράψει τις εργασίες των στρατιωτών πριν από την έλευσή του. Τα ευρήματα που εντοπίστηκαν από τον ίδιο περιγράφονται διεξοδικά και χρονολογούνται, ενώ

Εικ. 2. Ανάγλυφο με παράσταση πομπής από τη Ζώνη (Αρχαιολογικό Μουσείο Σόφιας) (Πηγή: Ηλιοπούλου 2015, 144 εικ. 258).

παράτιθενται παράλληλα από πόλεις του Δυτικού Εύξεινου Πόντου· ένα παράδειγμα είναι το χρυσό διάδημα με παράσταση λατρευτών (Kazarow 1918, 16, εικ. 5· Ηλιοπούλου 2015, 118), παράλληλο του οποίου ο Katsaron εντόπισε στην Ολβία. Σε αρκετές περιπτώσεις αναφέρονται ρητά τα ευρήματα που ο ίδιος μετέφερε ή έστειλε στη Σόφια· ωστόσο δεν έχει εξακριβωθεί ο ακριβής αριθμός τους. Ενδεικτικά αναφέρουμε τρία χαρακτηριστικά ευρήματα, τα οποία σήμερα εκτίθενται στην κύρια αίθουσα του αρχαιολογικού μουσείου της Σόφιας με την ένδειξη *Αιγαιακή Θράκη*: (α) το ανάγλυφο με παράσταση νεκρικής, πιθανότατα, πομπής με ιππέα και άμαξα, διαστάσεων 1,77x0,70 μ. που παραπέμπει σε ζωφόρους Λυκιακών τάφων (Εικ. 2, από Kazarow 1918, 11–6, εικ. 13· Μπακαλάκης 1967, 15–6, εικ. 5: σχεδιαστική αναπαράσταση Ηλιοπούλου 2015, 144, εικ. 258· Λουκοπούλου κ.ά. 2005, 508)· (β) το ανάγλυφο με παράσταση ήρωα Ιππέα από τα Άβδηρα, διαστάσεων 1,25x0,89x0,26 μ. (Εικ. 3, από Kazarow 1918, 49–51, εικ. 55· Σκαρλατίδου 1997· Λουκοπούλου κ.ά. 2005, Ε65)· και (γ) το πλήνιο αγαλμάτιο από τη Μολυβωτή (Fillow 1928/1929, 1–11· Μπακαλάκης 1958, 56–7, πίν. 7· Λουκοπούλου κ.ά. 2005, 286), πιθανότατα ακρωτήριο ναού (τα ευρήματα είναι ευδιάκριτα στην εικονική περιήγηση της συλλογής του Αρχαιολογικού Μουσείου Σόφιας (<http://naim.bg/en/tour/>)).

Οι περιγραφές του, οι οποίες συνοδεύονται από φωτογραφία, δεν είναι μόνο αναλυτικές αλλά και γλαφυρές κατά το πνεύμα της εποχής. Ο Katsaron ήταν καλός γνώστης της αρχαίας ελληνικής γραμματείας και αρχαιότητας και ενημερωμένος βιβλιογραφικά· γνώριζε, μάλιστα, τη δημοσίευση των Γάλλων αρχαιολόγων Charles Picard και Charles Avezou (1913) που λίγα χρόνια πριν από τον ίδιο επισκέφθηκαν την περιοχή και κατέγραψαν τις αρχαιότητες που εντόπισαν (κυρίως ενεπίγραφα μνημεία). Ιδιαίτερα σε ότι αφορά τη θέση στο Σαπλή Ντερέ (σήμερα αρχαιολογικός χώρος Ζώνης), επιχείρησε την ταύτισή της με τη Μεσημβρία, η οποία σύμφωνα με τον Ηρόδοτο (VII, 108), ήταν η δυτικότερη αποικία της Σαμοθρακικής περαίας (Γαρυφαλλόπουλος 2022).

Σπεύδοντας σε όλες τις θέσεις, στις οποίες ο Βουλγαρικός στρατός εντόπιζε αρχαιότητες κατά τη διάνοιξη χαρακωμάτων, ο Katsaron επισκέφθηκε την Τραϊανούπολη, τη Μάκρη, αλλά και τη θέση Γυαλού Ρέμα, νότια του σημερινού οικισμού των Πετρωτών, όπου εντοπίστηκε αρκετά χρόνια αργότερα αρχαϊκός ναός (Πεντάζος και Τριαντάφυλλος 1978, 302–3· για πιο πρόσφατη δημοσίευση με ενημερωμένη βιβλιογραφία, βλ. Γαρυφαλλόπουλος 2022, 37–8, εικ. 3). Άλλοτε διεξήγαγε ο ίδιος ανασκαφές με τη βοήθεια του στρατού και άλλοτε απλώς περιέγραφε και περισυνέλεγε επιφανειακά ευρήματα ή αρχαιότητες που είχαν έλθει στο φως κατά τη διάνοιξη των χαρακωμάτων. Αξίζει, ίσως, να σημειωθεί εδώ ότι ο ίδιος δεν αναφέρεται στον λόγο που επέλεξε τη μεταφορά των ευρημάτων στη Σόφια αντί της έκθεσής τους σε κάποιον χώρο της περιοχής,

Εικ. 3. Ανάγλυφο με ήρωα Ιππέα από τα Άβδηρα (Αρχαιολογικό Μουσείο Σόφιας, Κ21α. Πηγή: Kazarow 2019, εικ. 13).

τη στιγμή μάλιστα που αυτή τους ανήκε. Υποθέτουμε, ωστόσο, ότι αυτό σχετίζεται με τη γενικότερη και συνολικότερη αντιμετώπιση της Αιγαιακής Θράκης από το νεοϊδρυθέν Βουλγαρικό κράτος ως επαρχίας και το πνεύμα της εποχής που υπαγόρευε τη συγκέντρωση του πολιτιστικού κεφαλαίου μιας χώρας σε μουσεία της πρωτεύουσάς του.

3.2. Διασυμμαχική Θράκη (1919–1920)

Η αρχαιολογική δραστηριότητα κατά τους επτά μήνες της ύπαρξης της Διασυμμαχικής Θράκης οργανώθηκε και διεξήχθη με πρωτοβουλία του ίδιου του Charpy στο πλαίσιο της ευρύτερης διερεύνησης και καταγραφής της περιοχής από τις στρατιωτικές του δυνάμεις κατά τα πρότυπα της Service archéologique de l'armée d'Orient (Marc 1997, 494). Οι δυνάμεις αυτές αποτελούνταν στην πλειονότητά τους από στρατιώτες προερχόμενους από τις γαλλικές αποικίες – συγκεκριμένα, Σενεγαλέζους, Αλγερινούς και Ινδούς (Dalègre 2015). Κατά τη διάρκεια των ερευνών εντοπίστηκαν έξι ταφικοί τύμβοι περίξ της Κομοτηνής, εκ των οποίων ανασκάφηκε τμήμα ενός υπό τη διεύθυνση του François Bernardin Azaïs (Chekroun 2011). Πρόκειται για τον τύμβο του Μεσοχωρίου Ροδόπης, που βρίσκεται επτά χιλιόμετρα νοτιοδυτικά της Κομοτηνής, έδρας της κυβέρνησης της Διασυμμαχικής Θράκης (Homolle 1921· Marc 1997, 496). Τα ευρήματα της ανασκαφής, βάσει των οποίων εξήχθη το συμπέρασμα πως πρόκειται για ταφές των ρωμαϊκών χρόνων, για άγνωστους μέχρι στιγμής λόγους, μεταφέρθηκαν από τον ανασκαφέα στο Λούβρο κατά την επιστροφή του στο Παρίσι (Ανυπόγραφο 1920, 410, φωτ. 13–14 και σημ. 2· Chekroun 2011). Το 2011, μετά από άρρωση του αγρού που βρίσκεται σε εγγύτητα με την τούμπα, ήρθαν στην επιφάνεια εξαρτήματα των αμαξών που συνόδευαν τον νεκρό (Σκιλάρντι 2016, 903, εικ. 3· για ρωμαϊκούς τύμβους στην Αιγαιακή Θράκη, βλ. Κουτσομανής κ.ά. 2013· Τερζοπούλου 2013· άρθρα στο Τριαντάφυλλος και Τερζοπούλου 2010).

3.3. Ελληνικό βασίλειο (1920–1941)

Η Αιγαιακή Θράκη εντάχθηκε αρχαιολογικά το 1920 στην περιοχή ευθύνης της ιδρυθείσας από το 1912, Εφορείας Αρχαιοτήτων Δ' Περιφέρειας με έδρα τη Θεσσαλονίκη, αμέσως μετά την προσάρτησή της στο ελληνικό κράτος (Ακριβοπούλου και Δαλακούρα 2020, 10). Ως εκ τούτου, η αρχαιολογική της διερεύνηση από τους Έλληνες διεξήχθη μέσα σε ένα ήδη εδραιωμένο θεσμικό πλαίσιο με συγκεκριμένα επιστημονικά (αλλά και ιδεολογικά) χαρακτηριστικά. Με εξαίρεση την πρώτη ανασκαφή της νεολιθικής τούμπας της Παραδημής από τον Στυλιανό Πελεκίδη και τον Στίλπωνα Κυριακίδη, καθηγητών του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (Μάτσας 2003, ιδιαιτ. σχεδ. 3: όπου αποτυπώνεται η τομή 1929–1930), οι αρχαιολογικές εργασίες στην περιοχή κατά την πρώτη δεκαετία, αφορούσαν τον εντοπισμό, τη συγκέντρωση και την καταγραφή αρχαιοτήτων. Από το 1930 οι εργασίες εντατικοποιήθηκαν με κηρύξεις μνημείων, δημιουργία συλλογών και μουσείων και έναρξη συνεργασιών με ξένες αρχαιολογικές σχολές (Ακριβοπούλου και Δαλακούρα 2020). Ενδεικτικά, το 1935 εγκαινιάστηκε το αρχαιολογικό μουσείο της Θάσου· το 1938 κηρύχθηκαν τα σημαντικότερα βυζαντινά μνημεία της Σαμοθράκης και ξεκίνησαν οι ανασκαφές του Ιερού των Μεγάλων Θεών από το Ινστιτούτο Καλών Τεχνών του Πανεπιστημίου της Νέας Υόρκης υπό τη διεύθυνση του Karl Lehmann και την επίβλεψη του Βασιλείου Καλλιπολίτη (Lehmann-Hartleben 1939)· το 1939 ο Γεώργιος Μπακαλάκης, μελετώντας την τοπογραφία της Μαρώνας, εντόπισε το αρχαίο θέατρο, ερεύνησε την ακρόπολη της και ίδρυσε μια μικρή συλλογή με τα επιφανειακά και τυχαία ευρήματα που περισυνέλλεξε (Μακαρόνας 1953, 658 και σημ. 3)· λίγους μήνες αργότερα, ο Νικόλαος Κοτζιάς διεξήγαγε επιφανειακή έρευνα και κάποιες ανασκαφικές τομές στον αρχαιολογικό χώρο της Μεσημβρίας-Ζώνης, όπου εντόπισε το τείχος της πόλης, οικιστικά κατάλοιπα και κεραμική των αρχαίων, κυρίως, χρόνων (Μακαρόνας 1953, 658–9). Η διερεύνηση και διαχείριση των αρχαιοτήτων της περιοχής από τους Έλληνες διακόπηκε από το ξέσπασμα του Β' Π.Π.

3.4. Βουλγαρική κατοχή (1941–1944)

Οι στρατιωτικές δυνάμεις της Βουλγαρίας εισήλθαν στην Κομοτηνή στις 20 Απριλίου 1941 και αποχώρησαν τον Οκτώβριο του 1944, έναν μήνα μετά την εγκαθίδρυση της Λαϊκής Δημοκρατίας της Βουλγαρίας (9 Σεπτεμβρίου) και έπειτα από την υπογραφή ανακωχής με τις Συμμαχικές Δυνάμεις. Επισκιασμένη από ένα κλίμα σφοδρότατων συγκρούσεων και πρωτοφανών ωμοτήτων (Χόνδρος κ.ά. 1945· Κοτζαγεώργη-Ζυμάρη 2002), η περίοδος δεν μπορεί να παρακολουθηθεί από την πλευρά των αρχαιολογικών ερευνών. Στοχεύοντας αποκλειστικά στην εδραίωση της εξουσίας τους στην Αιγαιακή Θράκη, η οποία τους είχε παραχωρηθεί από τους Γερμανούς αλλά, επί της ουσίας, δεν τους ανήκε, οι Βούλγαροι δεν έδειξαν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τις αρχαιότητες της. Στον Βουλγαρικό Τύπο της εποχής εντοπίζονται δημοσιεύματα που αναφέρονται σε ενέργειες διάσωσης των αρχαίων μνημείων της ευρύτερης περιοχής (π.χ. κατασκευή φυλακίου στον αρχαιολογικό χώρο Φιλίππων), ενώ οι Βούλγαροι κλασικοί φιλόλογοι Veselin Besevliev και Georgi Mihailov (1942) δημοσίευσαν τα ενεπίγραφα μνημεία που είδαν και μελέτησαν στο Γυμνάσιο Αρρένων, όπου στεγαζόταν η αρχαιολογική συλλογή Κομοτηνής. Ωστόσο, οι αφηγήσεις των κατοίκων της Αιγαιακής Θράκης και οι μεταπολεμικές απογραφές περιγράφουν μια εικόνα υφαρπαγών και καταστροφών. Η γνωστή ως *Μαύρη Βίβλος των Βουλγαρικών Εγκλημάτων εις την Ανατολικήν Μακεδονίαν και Δυτικήν Θράκην, 1941–1945* (Χόνδρος κ.ά. 1945) έκθεση που δημοσιεύτηκε μεταπολεμικά κάνει λόγο «περί τῶν ἐπενεχθεισῶν ζημιῶν εἰς τοὺς ἀρχαιολογικοὺς τόπους καὶ τῆς διαρπαγῆς ἔργων τέχνης ἐκ τῶν Μουσείων Καβάλλας καὶ Θάσου καὶ τῶν ἀρχαιολογικῶν συλλογῶν Σερρών καὶ Κομοτινῆς» (Χόνδρος κ.ά. 1945, 44), παραθέτοντας επώνυμες μαρτυρίες, όπως αυτή του Γκαλήπ Βέη, πρώην βουλευτή και προέδρου της μουσουλμανικής κοινότητας, που πιστοποιεί πως «...ἐλεηλατήθη [...] καὶ τὸ μουσεῖον τῆς Μαρώνας» (Χόνδρος κ.ά. 1945, 75). Στην ίδια έκθεση περιλαμβάνεται και η αναφορά των Ι. Παπασταύρου και Γ. Μπακαλάκη με τίτλο *περί ζημιῶν εἰς ἀρχαιολογικοὺς χώρους* (Χόνδρος κ.ά. 1945, 141), η οποία πιστοποιεί τη διαρπαγή αρχαιοτήτων από τις αρχαιολογικές συλλογές της Μαρώνας και της Κομοτηνής. Ωστόσο, με εξαίρεση το κάτω τμήμα της επιτύμβιας στήλης Αθηνών-Κομοτηνής (ΑΓΚ 33) από την αρχαία Δίκαια, το οποίο βρισκόταν στη συλλογή της Κομοτηνής αλλά δεν μετακινήθηκε, δεν διαθέτουμε πληροφορίες για επιμέρους μνημεία και εκθέματα.

3.5. Η Αιγαιακή Θράκη στα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια

Η εμπλοκή της Αιγαιακής Θράκης στον εμφύλιο πόλεμο δεν είναι γνωστό αν και με ποιον τρόπο επηρέασε τα αρχαιολογικά της κατάλοιπα άμεσα, εφόσον δεν έχουν διεξαχθεί σχετικές έρευνες. Αυτό που είναι τεκμηριωμένο, ωστόσο, είναι ότι καθυστέρησε περαιτέρω τις αρχαιολογικές εργασίες στην περιοχή. Παρά τις αναδιαρθρώσεις της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας που πραγματοποιήθηκαν με τα Νομοθετικά Διατάγματα 1030/1942 και 1521/1942, τα οποία επαναπροσδιόριζαν τις αρχαιολογικές περιφέρειες και εφορείες αρχαιοτήτων (Πετράκος 2013), η αρχαιολογική δραστηριότητα στην Αιγαιακή Θράκη περιορίστηκε κατά τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια στην απογραφή των καταστροφών (Ακριβοπούλου και Δαλακούρα 2020, 21 και υποσ. 60) και τη δημιουργία μιας μικρής συλλογής επιγραφών στα Άβδηρα με πρωτοβουλία του Δημήτρη Λαζαρίδη (Charmoux 1947, 456). Μόλις το 1950 η περιοχή εντάχθηκε ουσιαστικά στον αρχαιολογικό χάρτη της χώρας (πρβλ. Αβραμίδου 2021) και ξεκίνησαν οι ανασκαφές του Λαζαρίδη στα Άβδηρα και το Πόρτο Λάγος (Μακαρόνας 1953, 656–7). Αυτές ακολουθήθηκαν πολύ σύντομα από τις ανασκαφές του Χρήστου Μακαρόνα στον μακεδονικό τάφο της Σταυρούπολης Ξάνθης (Ανυπόγραφο 1952, 229) και του Γεώργιου Μπακαλάκη στη χερσόνησο της Μολυβωτής (Μπακαλάκης 1967), καθώς και από την επιφανειακή έρευνα του ίδιου σε μεγάλο μέρος της επικράτειάς της (Μπακαλάκης 1958, 1961).

4. ΣΥΖΗΤΗΣΗ

Στα τριανταέξι χρόνια που μεσολαβούν από το ξέσπασμα του Α΄ Βαλκανικού Πολέμου μέχρι το τέλος του ελληνικού εμφυλίου, τα υλικά κατάλοιπα του παρελθόντος της Αιγαιακής Θράκης διερευνήθηκαν είτε επιστημονικά είτε εμπειρικά και αυτοσχέδια, εργαλειοποιήθηκαν, μετατράπηκαν σε εμπορεύσιμα αντικείμενα ή και καταστράφηκαν από την εκάστοτε δύναμη εξουσίας – τη Βουλγαρία, τη Γαλλία και την Ελλάδα. Η δράση των εκπροσώπων κάθε μιας από αυτές παρουσιάστηκε στην προηγούμενη ενότητα, ομολογουμένως ασύμμετρα ως προς την έκταση των παραγράφων· η ασυμμετρία αυτή είναι συνάρτηση της χρονικής διάρκειας της κυριαρχίας κάθε δύναμης εξουσίας, του είδους της δράσης των επιστημόνων και των λοιπών εκπροσώπων της στην περιοχή, του ιστορικού πλαισίου και, βέβαια, των διαθέσιμων πηγών και ερευνών. Σε αυτή την ενότητα θα επιχειρήσουμε, με βάση τα στοιχεία που έχουμε, να ερμηνεύσουμε τη στάση της κάθε δύναμης εξουσίας απέναντι στα αρχαιολογικά κατάλοιπα της Αιγαιακής Θράκης και να αναδείξουμε τα πεδία που χρήζουν περαιτέρω έρευνας.

4.1. Βούλγαροι

Οι ιστορικές συγκυρίες, όπως προαναφέρθηκε, επέτρεψαν, υπό διαφορετικά, ωστόσο, καθεστώτα, την κυριαρχία των Βουλγάρων στην Αιγαιακή Θράκη σε δύο διακριτές χρονικές περιόδους – στους Βαλκανικούς πολέμους και τον Α΄ Π.Π. (Βλασίδης και Πατρωνίδου 2022) και στον Β΄ Π.Π. (Κοτζαγεώργη-Ζυμάρη 2002). Και στις δύο περιπτώσεις, ο τρόπος με τον οποίο αντιμετώπισαν τον τόπο και τους κατοίκους του παρουσιάζει αξιοσημείωτες ομοιότητες: στο πλαίσιο μιας επεκτατικής πολιτικής με επίκεντρο την ιδέα του πανσλαβισμού (Kohn 1960· Οικονόμου 1999· Σταυριανός 2007) επιχείρησαν, κατά τα πρότυπα των εθνοκρατικογενετικών διεργασιών της νεωτερικότητας, να αναμορφώσουν την ιστορική και πολιτισμική ταυτότητα της περιοχής, διαγράφοντας τόσο το παρόν όσο και τα υλικά κατάλοιπα του παρελθόντος της. Τόσο σε αυτή τη φάση, όσο και κατά τον Β΄ Π.Π., η Βουλγαρία, απ' ό,τι μπορούμε να συμπεράνουμε, δεν ενδιαφερόταν παρά μονάχα για τα εδάφη της περιοχής, που της προσέφεραν πρόσβαση στο Αιγαίο και ενδεχομένως να διευκόλυναν την αλυστική επέκτασή της προς τα δυτικά (Marinov 2015, 83· Βλασίδης και Πατρωνίδου 2022, 21)· η Αιγαιακή Θράκη ήταν, επί της ουσίας, μια περιοχή-σκαλοπάτι, της οποίας οι άνθρωποι και ο πολιτισμός (αρχαίος και σύγχρονος) στην καλύτερη περίπτωση δεν αφορούσαν τους Βούλγαρους και στη χειρότερη έπρεπε να εξαφανιστούν μαζί με κάθε τεκμήριο αμφισβήτησης της κυριαρχίας τους. Η βασική διαφορά των δύο περιόδων,

όσον αφορά το θέμα του παρόντος κειμένου, είναι ότι κατά την πρώτη έχουμε την παρουσία ενός αρχαιολόγου που διερευνά τις αρχαιότητες της περιοχής, ενώ κατά τη δεύτερη, με εξαίρεση τη μελέτη των Besenliev και Mihailov (1942), δεν τεκμηριώνεται κανένα ενδιαφέρον για αυτές.

Η άφιξη και δράση του Katsarov –ο οποίος είχε αρχίσει να αναπτύσσει ένα ακαδημαϊκό ενδιαφέρον για τους αρχαίους Θράκες λίγο πριν την επιδίκαση της περιοχής στη Βουλγαρία το 1913– υπήρξε καταλυτική για την τύχη μέρους των αρχαιοτήτων που ήρθαν στο φως κατά τη διάρκεια της πρώτης περιόδου. Παρόλο που οι ανασκαφές του χαρακτηρίζονται από βιασύνη και όχι ιδιαίτερη επιστημονισμένη, αφού διεξήχθησαν από ανειδίκευτους και μάλλον ανεξέλεγκτους στρατιώτες, συνιστούν ταυτόχρονα ένα πολύτιμο –αν και εν πολλοίς ακόμα ανεκμετάλλευτο– κεφάλαιο για τα αρχαιολογικά κατάλοιπα της Αιγαιακής Θράκης και, χάρη στη δημοσίευσή τους, μία σημαντική μαρτυρία της αντιμετώπισής τους από τον βουλγαρικό στρατό. Οι λόγοι που έφεραν τον Βούλγαρο αρχαιολόγο στην περιοχή είναι, προς το παρόν, δυσερμήνευτοι, αν όχι ανεξήγητοι. Αφενός, ελλείπει σχετικής αρχαιακής έρευνας, δεν είναι ξεκάθαρο αν αυτενεργούσε ή αν ήταν απεσταλμένος του βουλγαρικού κράτους, μιας και η δράση του δεν συνάδει με την πολιτική που ακολουθούσαν οι στρατιωτικές δυνάμεις της χώρας του (οι οποίες, επίσης, δεν είναι ξεκάθαρο, αν αυθαιρετούσαν ή αν δρούσαν βάσει εντολών). Αφετέρου, δεν είναι ξεκάθαρα τα κίνητρα της παρέμβασής του. Οι θέσεις που εντόπισε και επέλεξε να ανασκάψει, στέλνοντας τα ευρήματά τους στη Σόφια, είναι όλες ελληνικές αποικίες και όχι θρακικοί οικισμοί, όπως θα ήταν αναμενόμενο λόγω των ερευνητικών του ενδιαφερόντων και της μεταγενέστερης συνεισφοράς του στην εδραίωση του αφηγήματος της καταγωγής των Βουλγάρων από τους αρχαίους Θράκες (Marinov 2015). Αυτό, βέβαια, είναι κάτι που θα μπορούσε να εξηγηθεί από το γεγονός ότι κατά την περίοδο της επίσκεψής του ο Katsarov ήταν ακόμα σθεναρός πολέμιος του προαναφερθέντος αφηγήματος και η μεταστροφή του σε αυτό δεν θα συντελούνταν παρά μόνο σταδιακά κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου (Marinov 2015, 83–4). Ελλείπει άλλων πηγών και ερευνών τόσο για τη δράση του στην περιοχή όσο και για το υλικό που απέσπασε, οποιαδήποτε ερμηνεία θα ήταν παρακινδυνευμένη.

Ωστόσο, έχουμε την πεποίθηση πως η διεπιστημονική διερεύνηση του πρόσφατου παρελθόντος της βουλγαρικής κυριαρχίας (της αρχαιολογικής δραστηριότητάς της συμπεριλαμβανομένης) είναι επιτακτική για την ευημερία του τόπου. Μετά την ένταξη της Βουλγαρίας στην Ευρωπαϊκή Ένωση (2007), πολλοί Βούλγαροι πολίτες άρχισαν να επισκέπτονται την περιοχή για τουριστικούς λόγους, ενώ κάποιοι επενδύουν σε παραθεριστικές κατοικίες και επιχειρήσεις· ιδιαίτερα οι τελευταίοι αντιμετωπίζονται από τους κατοίκους της Αιγαιακής Θράκης με καχυποψία (ή και εχθρότητα) ως προς τις προθέσεις τους σε σημείο η επιχειρηματικότητα να αντιμετωπίζεται σε κάποιες περιπτώσεις συνωμοσιολογικά ως «οργανωμένο σχέδιο αποικισμού» ή «κατάληψης» της περιοχής από τη Βουλγαρία (οι φράσεις σε εισαγωγικά έχουν καταγραφεί στο πλαίσιο εν εξελίξει εθνογραφικής έρευνας που διεξάγεται από τους συγγραφείς). Κατά την εκτίμησή μας, η αντίδραση αυτή είναι συμπτωματική του τραύματος που υπέστη ο τοπικός πληθυσμός της Αιγαιακής Θράκης κατά τις δύο περιόδους της βουλγαρικής κυριαρχίας (κυρίως, όμως, της δεύτερης), το οποίο επικοινωνείται από γενιά σε γενιά, αφενός μέσω αφηγήσεων, αφετέρου μέσω εξωλεκτικών σχημάτων και μαθημένων συμπεριφορών· πρόκειται για ένα τραύμα το οποίο δεν πρόκειται ούτε να επουλωθεί ούτε να σταματήσει να περιορίζει ποικιλοτρόπως την ευημερία της περιοχής και της ευρύτερης γειτονιάς της, αν δεν τεθεί επί τάπητος και αντιμετωπιστεί ολιστικά και διεπιστημονικά με θέληση, ιστορική διαφάνεια, υπευθυνότητα, ενσυναίσθηση και φροντίδα προς όλα τα εμπλεκόμενα μέρη – ένα εγχείρημα το οποίο προϋποθέτει, μεταξύ άλλων, και μια αρχαιολογία του πρόσφατου παρελθόντος (καταγραφή και μελέτη των υλικών καταλοίπων της περιόδου, αρχαιακή και εθνογραφική έρευνα), η οποία θα μπορούσε, όπως και σε άλλα μεταπολεμικά/μεταποικιακά καθεστώτα (πρβλ. Meskell και Scheermeyer 2008), να δοκιμαστεί ως προς τον θεραπευτικό της αντίκτυπο στους εμπλεκόμενους πληθυσμούς. Η προτεινόμενη συνεργατική αρχαιολογία Ελλήνων και Βουλγάρων δεν είναι ουτοπικός ευσεβής πόθος μας, αλλά εμπνέεται από τις ήδη υπάρχουσες σχέσεις μεταξύ των επιστημόνων των δύο χωρών, που πιστοποιούνται, μεταξύ άλλων, από θεσμούς, όπως το διεθνές συνέδριο *Roman and Late Antique Thrace* (Vagalinski κ.ά. 2018· Karadima κ.ά. 2022· Sayar 2023· Vagalinski και Raycheva 2024) και προγράμματα, όπως το *The Construction of Knowledge in Archaeology and Art History in Southeastern Europe* (Plantzos 2024).

4.2. Γάλλοι

Η περίπτωση των Γάλλων είναι, σαφώς, πιο ξεκάθαρη από ότι εκείνη των Βουλγάρων. Το ενδιαφέρον τους για τις αρχαιότητες μιας ποικιλοτρόπως λαβωμένης περιοχής από τους Βαλκανικούς Πολέμους και τον Α΄ Π.Π., στην οποία η παρουσία τους ήταν πεπερασμένη, ενδεχομένως να φαίνεται παράδοξο. Σε έναν τόπο, όπου επικρατούσε η βία (Μπακιρτζής 2022, 62) και ολόκληρα χωριά είχαν καταστραφεί –κάποια ολοκληρωτικά – ενώ το ζωικό κεφάλαιο είχε αποδεκατιστεί και η καλλιεργήσιμη γη και το φυσικό περιβάλλον είχαν υποβαθμιστεί σημαντικά, η επένδυση πόρων και εργατικού δυναμικού για αρχαιολογικούς σκοπούς φαντάζει, σήμερα τουλάχιστον, πολυτέλεια, αν όχι σπατάλη. Για να γίνουν κατανοητές οι προθέσεις της πρωτοβουλίας του Charpy θα πρέπει να εξεταστούν στο πλαίσιο της προϋπάρχουσας γαλλικής πολιτικής αναφορικά με τις αρχαιότητες της περιοχής. Ήδη από τη δεκαετία του 1860 η γαλλική κυβέρνηση χρηματοδοτούσε επιστήμονες –μεταξύ άλλων και τον αποκαλούμενο ιδρυτή της γαλλικής αρχαιολογίας στη Θράκη, Albert Dumont– που επιθυμούσαν να ταξιδέψουν στη Θράκη με σκοπό να καταγράψουν τις αρχαιότητές της (Marc 1997, 485). Οι έρευνές τους επικεντρώθηκαν κυρίως στη Σαμοθράκη και την *περαιά* της, τη Μαρώνεια, την περιοχή της Κομοτηνής και τα Άβδηρα (ενδεικτικά, βλ. Dumont 1869· Deville 1873). Ιδιαίτερης μνείας χρήζει η ενδελεχής δημοσίευση των επιγραφών και αναγλύφων της περιοχής από τους πρώτους ανασκαφείς της Θάσου Charles Picard και Charles Avezou (1913), αφενός διότι πρόκειται για μια εκτενέστατη καταγραφή, στην οποία συμπεριλαμβάνονται ακόμα και μνημεία που είχαν χρησιμοποιηθεί ως *spolia* σε νεότερα κτίρια, αφετέρου επειδή, όπως ήδη έχει αναφερθεί, είναι πολύ πιθανό να χρησιμοποιήθηκε από τον Katsaron κατά την επίσκεψή του στην περιοχή μια τετραετία μετά τη δημοσίευσή της για τη στοχευμένη απόσπαση αρχαιοτήτων. Η πολιτική αυτή διεκόπη απότομα από την επιδίκαση της περιοχής στη Βουλγαρία το 1913, οπότε η Αιγαιακή Θράκη μετετράπη σε απαγορευμένη περιοχή για τους αξιωματούχους που ταξίδευαν στην Ελλάδα με σκοπό να επισκεφτούν τους αρχαιολογικούς χώρους που ανασκάπτονταν από τη Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή (Marc 1997, 489). Σε αυτό το πλαίσιο, η πρωτοβουλία του Charpy θα μπορούσε να ερμηνευτεί ως πράξη ευθυγραμμισμένη με ένα καλά εδραιωμένο ενδιαφέρον των Γάλλων για την αρχαιολογία της περιοχής, που αποκαθιστούσε και αναζωπύρωνε τη σχέση τους με τον τόπο, και μια μακρόχρονη πολιτική, η οποία είχε αρχίσει να παίρνει χαρακτηριστικά παράδοσης. Το αν η προσπάθεια για την αποκατάσταση της γαλλικής αρχαιολογικής παρουσίας στην Αιγαιακή Θράκη εξυπηρετούσε αποκλειστικά επιστημονικούς και ακαδημαϊκούς σκοπούς και φιλοδοξίες ή αν αποτελούσε μέρος μιας γενικότερης πολιτικής, στην οποία λάνθανε η προσδοκία για παράταση ή και μονιμοποίηση του ελέγχου της περιοχής από τους Γάλλους (πρβλ. Μπακιρτζής 2022), δεν είναι δυνατό να αξιολογηθεί χωρίς ενδελεχή έρευνα στα κυβερνητικά αρχεία και την αλληλογραφία των αξιωματούχων. Σε κάθε περίπτωση, μια τέτοια έρευνα θα είχε εξαιρετικό ενδιαφέρον τόσο για την ιστορία της αρχαιολογίας, όσο και για την αποσαφήνιση του χαρακτήρα της Συμμαχικής/Γαλλικής κηδεμονίας της περιοχής.

4.3. Έλληνες

Η περίοδος που ακολούθησε την προσάρτηση της Αιγαιακής Θράκης στο ελληνικό κράτος δεν χαρακτηρίζεται από την έντονη ανασκαφική δραστηριότητα που παρατηρείται σε άλλες περιοχές που κατακτούσε ο ελληνικός στρατός την ίδια περίοδο (Davis 2000· Hamilakis 2007, 40–1, και στα σχετικά κεφάλαια του παρόντος τόμου), αλλά, αντίθετα, από μια προσπάθεια (ανα)συγκρότησης. Η στάση των Ελλήνων αρχαιολόγων αντανakλά αφενός τις προτεραιότητες του ελληνικού κράτους στον απόηχο της Μικρασιατικής Καταστροφής και των ανταλλαγών πληθυσμών, αφετέρου μια σιγουριά για την κυριότητα των εδαφών της Αιγαιακής Θράκης, σε αντίθεση με εκείνων της Μικράς Ασίας. Με άλλα λόγια, εφόσον η περιοχή είχε ήδη ενσωματωθεί στην ελληνική επικράτεια, η αρχαιολογική της διερεύνηση δεν ήταν τόσο επιτακτική όσο η διευθέτηση άλλων κοινωνικών και πολιτικών ζητημάτων. Γι' αυτόν τον λόγο δεν ξεκίνησε ουσιαστικά παρά μόνο μετά την αποτυχία της Μικρασιατικής Εκστρατείας και τη Συνθήκη της Λωζάννης, σε καιρό ειρήνης. Φορέας της ελληνικής διερεύνησης της περιοχής, σε αντίθεση με ό,τι προηγήθηκε, ήταν η αρμόδια κρατική αρχή – η Αρχαιολογική Υπηρεσία. Το γεγονός αυτό διαφοροποιεί την αρχαιολογική δραστηριοποίηση των Ελλήνων στην περιοχή από εκείνη των Βουλγάρων και των Γάλλων, που, σύμφωνα με τα διαθέσιμα δεδομένα, ήταν απόρροια προσωπικών

και όχι κρατικών πρωτοβουλιών. Ταυτόχρονα εξηγεί και τον χαρακτήρα της: οι αρχαιότητες προσεγγίστηκαν με τρόπο που υπαγορευόταν από ένα εκατονταετές πλέον θεσμικό, νομικό, επιστημολογικό και ιδεολογικό σύστημα μιας εθνικής επιστήμης, προσανατολισμένο στην ανακάλυψη, τη μελέτη, την ανάδειξη και την εν γένει φροντίδα των υλικών καταλοίπων, κατά προτεραιότητα – αν όχι κατ' αποκλειστικότητα – των αρχαίων Ελλήνων. Σε αυτό το πλαίσιο, πάντα σε συνάρτηση με την μεταπολεμική ιστορική και κοινωνική συγκυρία, η διερεύνηση των αρχαιοτήτων της περιοχής δεν χαρακτηρίζεται από ταχείς ρυθμούς, αλλά από αργές, κυρίως απογραφικού και προστατευτικού τύπου εργασίες. Η παράκτια ζώνη με τις αρχαίες ελληνικές αποικίες αλλά και τα βυζαντινά (χριστιανικά) μνημεία προτεραιοποιήθηκαν, αφενός επειδή ήταν γνωστά ήδη από τις έρευνες των Picard και Avezou και τις ανασκαφές/εκσκαφές του Katsaron και του βουλγαρικού στρατού και έχρηζαν προστασίας, αφετέρου λόγω της εξυπηρέτησης της ατζέντας της επίσημης αρχαιολογίας – εκείνης του εθνικού αφηγήματος της αδιάρρηκτης συνέχειας του ελληνισμού από την αρχαιότητα ως τα νεότερα χρόνια (πρβλ. Hamilakis 2007).

Η ίδια ιεράρχηση των αρχαιολογικών θέσεων (για τους ίδιους λόγους) διατηρήθηκε και μετά το τέλος του Β' Π.Π., ακόμη και όταν τα ευρήματα που αυτές απέδιδαν ήταν απογοητευτικά. Ενδεικτικά παραθέτουμε τα λόγια με τα οποία προλογίζει ο Γεώργιος Μπακαλάκης τη δημοσίευση των ανασκαφών του, τα οποία είναι χαρακτηριστικά για την εποχή:

«Τα ευρήματα της έρευνας, αντίθετα με τη σπουδαιότητα των συμπερασμάτων, δεν είναι θεαματικά. Δεν περιμένουμε από παντού και πάντοτε καλλιτεχνήματα. Συντρίμμια λίθων και κεραμιδιών είναι ό,τι έχει απομείνει για μας. Τα συντρίμμια αυτά ωστόσο είναι απομεινάρια από το λαμπρό παρελθόν ενός από τους πιο λαμπρούς λαούς της γης.»

(Μπακαλάκης 1961, 3· έμφαση δική μας)

Οι εντόπιοι, σύγχρονοι των αποίκων, Θράκες, αν και αναγνωρίζονταν (Μπακαλάκης 1961, 8), δεν απασχολούσαν τους Έλληνες αρχαιολόγους, παρά ελάχιστα. Οι αναφορές σε αυτούς στη βιβλιογραφία είναι άλλοτε φιλτραρισμένες μέσα από το εθνικό αφήγημα και επικεντρώνονται εξωτικιστικά στη «βαρβαρότητά» τους, και άλλοτε (ενδεχομένως υπό την πίεση της «προγονοποίησής» τους από τους Ρουμάνους και τους Βούλγαρους) τούς εντάσσουν σε αυτό, μιλώντας είτε για υποτιθέμενο εμπλουτισμό του πολιτισμού και της θρησκείας των Ελλήνων με στοιχεία θρακικής προέλευσης (Ορφέας, Μουσαίος, Διόνυσος, μυστηριακές τελετές), είτε για τον εξελληνισμό τους (για μια ιδιαίτερα οξυδερκή ανάλυση της αντιμετώπισης των αρχαίων Θρακών από τους Ρουμάνους, τους Βούλγαρους και τους Έλληνες, βλ. Marinov 2015). Πρόκειται για ένα μοτίβο που, με ελάχιστες εξαιρέσεις, διατηρήθηκε για ολόκληρο τον 20ό αιώνα. Αποτέλεσμά του ήταν οι γνώσεις μας για τους αρχαίους Θράκες να υπολείπονται σαφώς εκείνων για τους Έλληνες αποίκους αλλά και εκείνων για την –πολιτικά πολύ πιο ουδέτερη αλλά εξαιρετικά πλούσια σε υλικά κατάλοιπα– προϊστορία της περιοχής (η ανασκαφή του νεολιθικού οικισμού της Παραδημής ήταν η πρώτη που διεξήχθη από Έλληνες, βλ. Μάτσας 2003).

Σήμερα το μοτίβο αυτό φαίνεται να αλλάζει, καθώς τα κατάλοιπα του υλικού πολιτισμού των Θρακών εντάσσονται σε νέες μουσειολογικές μελέτες που τους αφιερώνουν ολόκληρες θεματικές ενότητες (Αρχαιολογικό Μουσείο Κομοτηνής), αλλά και ερευνητικά προγράμματα των τοπικών Εφορειών Αρχαιοτήτων. Αυτή η «αρχαιολογία των άλλων», κατά τη γνώμη μας, είναι φυσική εξέλιξη της σχετικά πρόσφατης σύνταξης και συνεργασίας επιστημόνων από την Ελλάδα, τη Βουλγαρία και την Τουρκία για την ολοκληρωμένη μελέτη της Ρωμαϊκής Θράκης (συνέδριο *Roman and Late Antique Thrace*), που εγκαινίασε ένα νέο μοντέλο διεξαγωγής αρχαιολογικής έρευνας, το οποίο υπερβαίνει τα σύγχρονα σύνορα και τις πολιτικές και εθνικιστικές καταβολές και αγκυλώσεις επιστημόνων και θεσμικών φορέων.

5. ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Είτε ως κληρονομιά, είτε ως τεκμήρια που απειλούσαν την επιβολή ενός νέου πολιτισμικού αφηγήματος, είτε ως ερευνητικό κεφάλαιο, οι αρχαιότητες της Αιγαιακής Θράκης πρωταγωνίστησαν στις τέσσερις περίπου δεκαετίες που αυτή υπήρξε εμπόλεμη ζώνη. Τόσο οι συνθήκες της ανακάλυψής τους όσο και η εργαλειοποίηση, η απομάκρυνση και η καταστροφή τους τις καθιστούν, μαζί με τα τεκμήρια των πολέμων, κομμάτια ενός δύσκολου και τραυματικού για όλους τους εμπλεκόμενους παρελθόντος, το οποίο κανείς δεν θέλει (ή δεν ξέρει πώς) να θίξει. Επιθυμία μας με αυτό το άρθρο ήταν μια πρώτη προσέγγιση αυτής της περιόδου και ευχή μας είναι αυτό να γίνει η αφορμή για την εξέταση των σχετικών ευρημάτων και του αρχαιακού υλικού, ώστε να ανασυσταθεί, στον βαθμό που είναι δυνατό, το δύσκολο αυτό κεφάλαιο της αρχαιολογικής ιστορίας της περιοχής. Σε μια εποχή που έχουν αρχίσει να εδραιώνονται διεθνείς συμπράξεις για την ολιστική διερεύνηση της αρχαίας Θράκης –είτε πρόκειται για τη Ρωμαϊκή της φάση είτε για τα έθνη που συνολικά αποκαλούνται Θράκες– η διερεύνηση των υλικών καταλοίπων και η αποσαφήνιση των γεγονότων που έλαβαν χώρα κατά το πρώτο μισό του 20ού αιώνα θα μπορούσαν, κατά τη γνώμη μας, να επιδράσουν θεραπευτικά στη συλλογική μνήμη των κατοίκων της Αιγαιακής Θράκης αλλά και των γειτόνων τους, αμβλύνοντας τις τραυματικές μνήμες που τροφοδοτούν προκαταλήψεις, καχυποψία και μίσος. Ίσως οι πραγματικές τομές στα χαρακώματα να αποτελέσουν μια καλή ευκαιρία να γίνει η αρχαιολογία όχημα για την εκ νέου γνωριμία με τους γείτονές μας.

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Ευχαριστούμε από καρδιάς τη Μαρία-Γαβριέλλα Παρισάκη και τον Δημήτρη Πλάντζο για τα πολύτιμα σχόλια και τις παρατηρήσεις τους σε παλαιότερη εκδοχή του άρθρου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αβραμίδου, Α. 2021. «Η μεταπολεμική μέριμνα για τις αρχαιότητες μέσα από τα Γενικά Αρχεία του Κράτους». *Mare Ponticum* 9: 1–17.
- Ακριβοπούλου, Σ. και Ν. Δαλακούρα. 2020. «100 χρόνια αρχαιολογίας στη Θράκη, 1920–2020. Από τις πρώτες έρευνες στα σημερινά μουσεία». *Θρακικά* 18: 7–81.
- Anderson, B. 1991. *Imagined Communities: Reflections on the Origins and Spread of Nationalism*. London – New York: Verso.
- Ανυπόγραφο. 1920. «Thrace occidentale». *BCH* 44: 409–10.
- _____. 1952. «Chronique des fouilles et découvertes archéologiques en Grèce en 1951 (pl. VII –XV)». *BCH* 76: 201–88.
- Arrington, N., D. Terzopoulou, M. Tasaklaki, M. Lawall, D. Brellas και C. White. 2016. “Molyvoti, Thrace Archaeological Project: 2013 Preliminary Report”. *Hesperia* 85: 1–64.
- Besevliev, V. και G. Mihailov. 1942. «Starini iz Belomorieta (Αρχαιότητες του Αιγαίου)». *Belomorski Pregled* 1: 318–47.
- Βλασίδης, Β. και Δ. Πατρωνίδου. 2022. «Η Βουλγαρική παρουσία στη Θράκη κατά την περίοδο 1912–1918: Μια πρώτη συστηματική προσέγγιση μέσα από τα βουλγαρικά κρατικά αρχεία». Στο *Η Θράκη στα χρόνια της απελευθέρωσης-ενσωμάτωσης με την Ελλάδα, Πρακτικά Ιστορίας, Ημερίδα 11-12-2021, Μέγαρο Μουσικής Κομοτηνής*, επιμ. Ε. Λεμονίδου και Α. Μάρκου, 20–31. Κομοτηνή: Περιφέρεια Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης.
- Γαρυφαλλόπουλος, Α. 2022. «Σαμοθρακική περαία. Αρχαίες πηγές, νεότερη χαρτογραφία και το ερευνητικό πρόγραμμα ArcGeoPerSa». *AURA* 5: 29–44.
- Charmoux, F. 1947. «Abdère». *BCH* 71–72: 455–56.
- Chekroun, A. 2011. «Un archéologue capuchin en Éthiopie (1922–1936): François Bernardin Azaïs». *Afriques. Débats, méthodes et terrains d'histoire*. <http://journals.openedition.org/afriques/785>.
- Dalègre, J. 1994. «La Thrace grecque, région frontière». *Cahiers d' Études sur la Méditerranée Orientale et le monde Turco-Iranien* 17: 133–52.
- _____. 2015. «La Thrace occidentale sous occupation interalliée, octobre 1919–mai 1920». <https://inalco.hal.science/hal-01292992>.
- Davis, J.L. 2000. «Warriors for the fatherland: national consciousness and archaeology in 'barbarian' Epirus and 'verdant' Ionia 1912–22». *JMA* 13(1): 76–98.
- Déville, G. 1873. «Inscriptions inédites de Thrace». *Annuaire de l'Association pour l'encouragement des études grecques en France* 7: 94–9.
- Dumont, A. 1869. «Exposé sommaire des principaux résultats d'un voyage archéologique accompli en Thrace en 1868 (Provinces d'Europe, de Thrace, d'Hémimont et de Rhodope)». *CRAI* 13: 151–62.
- Featherstone, K., D. Papadimitriou, A. Mamarelis και G. Niarchos. 2011. *The Last Ottomans: the Muslim Minority of Greece, 1940–1949*. New York: Palgrave Macmillan.
- Fillow, B. 1928/1929. «Tonstatuette der Artemis aus dem südlichen Thrakien». *BIAB* 5: 1–11.
- Ηλιοπούλου, Σ. 2015. *Νεκροταφείο Ζώνης*. Κομοτηνή: Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού, Εφορεία Αρχαιοτήτων Έβρου, Περιφέρεια Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης.
- Hamilakis, Y. 2007. *The Nation and its Ruins: antiquity, archaeology, and national imagination in Greece*. Oxford: Oxford University Press.
- Homolle, T. 1921. «Rapport sur les travaux des Écoles françaises d'Athènes et de Rome Durant l'année 1919–1920; lu dans la séance du 21 janvier 1921». *CRAI* 65(1): 27–46.
- Jelavich, B. 2006. *Ιστορία των Βαλκανίων, 20ός αιώνας*. Τόμος 2. Μτφ. Σ. Παννοπούλου. Αθήνα: Πολύτροπον.
- Karadima, C., D. Terzopoulou, M. Tasaklaki και M. Chrysafi (επιμ.). 2022. *Roads, Communication & Mobility, Proceedings of the 3rd International Conference (RaLATH), held in 18-21 October 2018, Komotini, Greece, RaLATH 3*. Κομοτηνή: Εκδόσεις Παρατηρητής.
- Κάρτσιου, Β.Σ. 2010. *Η Γενοκτονία του Ελληνισμού της Ανατολικής Μακεδονίας κατά τη 2η Βουλγαρική Κατοχή (1916–18)*. Θεσσαλονίκη: Ερωδιός.
- Kazarow, G. 1918. «Zur Archäologie Thrakiens». *AA* 33: 3–66.
- Kohn, H. 1960. *Pan-Slavism, its History and Ideology*. Νέα Υόρκη: Vintage Books.
- Κοτζαγεώργη-Ζυμάρη, Ε., Επιμ. 2002. *Η βουλγαρική κατοχή στην Ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη*. Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου. Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής.
- Κουτσουμανής, Μ., Α. Τσόκα και Χ. Κεκές. 2013. «Η συνέχιση της ανασκαφικής έρευνας στη Θυρέα και στην Πλωτινόπολη

- Διδυμοτείχου». *Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και τη Θράκη* 23 (2009): 465–70.
- Lehmann-Hartleben, K. 1939. Excavations in Samothrace. *AJA* 43(1): 133–45.
- Λουκοπούλου, Λ., Α. Ζουρντζή, Μ.-Γ. Παρισάκη και Σ. Ψωμά. 2005. *Επιγραφές της Θράκης του Αιγαίου μεταξύ των ποταμών Νέστου και Έβρου (Νομοί Ξάνθης, Ροδόπης και Έβρου)*. Αθήνα: Εθνικό ίδρυμα Ερευνών.
- Μακαρόνας, Χ.Ι. 1953. «Χρονικά αρχαιολογικά: ανασκαφαί, έρευναι και τυχαία ευρήματα εν Μακεδονία και Θράκη κατά τα έτη 1940–1950». *Μακεδονικά* 2: 590–678.
- Marc, J.-Y. 1997. «L'archéologie française en Thrace: a la mémoire des tirailleurs sénégalais du 54e régimen colonial». Στο *Πρακτικά 2ου Διεθνούς Συμποσίου Θρακικών Σπουδών: Αρχαία Θράκη, 20–27 Σεπτεμβρίου 1992*, επιμ. Δ. Τριαντάφυλλος και Δ. Τερζοπούλου, 473–506. Κομοτηνή: Μορφωτικό Ίδρυμα Κομοτηνής.
- Marinov, T. 2015. «Ancient Thrace in the Modern Imagination: Ideological Aspects of the Construction of Thracian Studies in Southern Europe (Romania, Greece, Bulgaria)». Στο *Entangled Histories of the Balkans*. Vol. 3: *Shared Pasts, Disputed Legacies*, επιμ. R. Daskalov και A. Vezenkov, 10–117. Leiden – Boston: Brill.
- Μάτσας, Δ. 2003. «Παραδημή». *ArchDelt* 52 (1997), Χρον. Β3: 868–71.
- Meskel, L. και C. Scheermeyer. 2008. «Heritage as Therapy: Set Pieces from the New South Africa». *Journal of Material Culture* 13(2): 153–73.
- Μπακαλάκης, Γ. 1958. *Προανασκαφικές έρευνες στη Θράκη*. Θεσσαλονίκη.
- . 1961. *Αρχαιολογικές έρευνες στη Θράκη 1959–1960*. Θεσσαλονίκη: Δημοσιεύματα της Θρακικής Εστίας Θεσσαλονίκης.
- . 1967. *Ανασκαφή Στρώμης*. Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειον Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης, Επιστημονική Επετηρίς Φιλοσοφικής Σχολής, Παράρτημα 13.
- Μπακιρτζής, Ι.Μ. 2022. «Τρεις Γάλλοι μιλούν για το καθεστώς της Διασυμμαχικής Θράκης (Thrace interalliée Οκτώβριος 1919 – Μάιος 1920)». Στο *Η Θράκη στα χρόνια της απελευθέρωσης-ενσωμάτωσης με την Ελλάδα, Πρακτικά Ιστορίας, Ημερίδα 11-12-2021, Μέγαρο Μουσικής Κομοτηνής*, 20–31, επιμ. Ε. Λεμονίδου και Α. Μάρκου, 60–7. Κομοτηνή: Περιφέρεια Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης.
- Μπατζέλη, Α. 2019. «Κατοχή ή Απελευθέρωση; Όψεις της βουλγαρικής πολιτικής στην Γιουγκοσλαβική Μακεδονία κατά τη διάρκεια του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου (1941–1944)». Διδ. διατρ., Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Naxidou, E. 2012. «The Routes to the Bulgarian National Movement: Simultaneously Homogenous and Polymorphous». *Adam Akademi* 1: 25–42.
- Οικονόμου, Ε. 1999. «Παΐσιου Χιλανδαρινού Σλαβοβουλγαρική Ιστορία». Διδ. Διατρ., Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Παξιμαδοπούλου-Σταυρινού, Μ. 1997. *Η δυτική Θράκη στην εξωτερική πολιτική της Βουλγαρίας. Το ζήτημα της Βουλγαρικής οικονομικής διεξόδου στο Αιγαίο (1919–1923)*. Αθήνα: Gutenberg.
- Παρασκευά, Ε. 2017. «Εκπαιδευτικές και πολιτισμικές εκδηλώσεις του βουλγαρικού εθνικισμού στη Θράκη, (1941–1944)». Μεταπτ. διατρ., Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης.
- Πατρωνίδου, Δ. 2011. «Η Εκπαιδευτική πολιτική της Βουλγαρίας στην Ανατολική Μακεδονία και Θράκη (1941–1944)». Διδ. διατρ., Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.
- Πεντάζος, Ε. και Δ. Τριαντάφυλλος. 1978. «Αρχαιότητες και μνημεία της Θράκης». *ArchDelt* 33, Χρον. Β2, 302–314.
- Πετράκος, Β.Χ. 2013. *Πρόχειρον Αρχαιολογικόν, 1828–2012*, II. Αθήνα: Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.
- Picard, C. και C. Avezou. 1913. «Inscriptions de Macédoine et de Thrace». *BCH* 37: 84–154.
- Plantzos, D. 2024. «Archaeology as Alt-Knowledge in Southeastern Europe: Inventing the Ancestors». Στο *Local and Global in the Construction of Knowledge in Archaeology and Art History: A View from Southeastern Europe and Beyond*. CAS-Getty Research Program: The Construction of Knowledge in Archaeology and Art History in Southeastern Europe, Closing Conference, 3–5 November 2023, Athens, Greece, 1–24. CAS Working Paper Series No. 14/5. Sofia: Centre for Advanced Study Sofia (CAS).
- Sayar, M. (ed.). 2023. *Roman Thrace: Sanctuaries, cities and their territories under Roman Rule in Provincia Thracia*, Proceedings of the 2nd RaLATH conference, Marmara Ereglisi, 27th–29th October 2017, *Journal of South-Eastern Studies* 40–41.
- Σκαρλατίδου, Ε. 1997. «Επιτύμβιο ανάγλυφο από τα Άβδηρα». Στο *Πρακτικά 2ου Διεθνούς Συμποσίου Θρακικών Σπουδών: Αρχαία Θράκη, 20–27 Σεπτεμβρίου 1992*, επιμ. Δ. Τριαντάφυλλος και Δ. Τερζοπούλου, 775–88. Κομοτηνή: Μορφωτικό Ίδρυμα Κομοτηνής.
- Σκιλάρντι, Δ. 2016. «Διοικητικές και επιστημονικές δραστηριότητες. Αρχαία Στρώμη». *ArchDelt* 66 (2011), Χρον. Β2: 900–11.

- Σταυριανός, Λ. 2007. *Τα βαλκάνια από το 1453 και μετά*. Αθήνα: Βάνιας.
- Τερζοπούλου, Δ. 2013. «Ο Ταφικός τύμβος της Μικρής Δοξιάρας-Ζώνης Νομού Έβρου. Τα ανασκαφικά δεδομένα και τα κτερίσματα από τις καύσεις των νεκρών». Διδ. διατρ., Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Τριαντάφυλλος, Δ. και Δ. Τερζοπούλου, Επιμ. 2010. *Άλογα και άμαξες στον αρχαίο κόσμο. Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης – Ορεστιάδα 30 Σεπτεμβρίου 2006*. Ορεστιάδα: Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού – Ταμείο Διαχείρισης Πιστώσεων για την Εκτέλεση Αρχαιολογικών Έργων.
- Τσατσοπούλου-Καλούδη, Π., C. Brixhe, X. Παρδαλίδου, Σ. Ηλιοπούλου, Κ. Καλούδης, Μ. Γαλάνη-Κρίκου, Α. Ζουρνατζή, Π. Τσέλεκας, Ρ. Βεροπουλίδου και Δ. Νικολαΐδου. 2015. *Το Ιερό του Απόλλωνα, Αρχαία Ζώνη Ι*. Κομοτηνή: Εκδόσεις Παρατηρητής.
- Vagalinski, L., D. Boteva, M. Raycheva και N. Sharankov (επιμ.). 2018. *Cities, Territories and Identities, 1st International Roman and Late Antique Thrace Conference, 7-10 October 2016, Plovdiv. Bulletin of the National Archaeological Institute 44*, RaLATH 1. Sofia: National Archaeological Institute with Museum.
- Vagalinski, L., και M. Raycheva (eds.). 2024. *Conflicts and Catastrophes in Roman and Late Antique Thrace, Roman and Late Antique Thrace Conference IV*, Burgas, 12-16 October 2020, BNIA 40 RaLATH 4. Sofia: National Archaeological Institute with Museum.
- Χατζόπουλος, Κ. 2016. «Θράκη: Ονομάτων επίσκεψις». Αλεξανδρούπολη [file:///C:/Users/Dell/Downloads/%CE%95%CE%99%CE%A3%CE%97%CE%93%CE%97%CE%A3%CE%97%20%CE%9A%CE%91%CE%98.%CE%9A%CE%A9%CE%9D%CE%A3%CE%A4%CE%91%CE%9D%CE%A4%CE%99%CE%9D%CE%9F%CE%A5%20%CE%A7%CE%91%CE%A4%CE%96%CE%9F%CE%A0%CE%9F%CE%A5%CE%9B%CE%9F%CE%A5%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/Dell/Downloads/%CE%95%CE%99%CE%A3%CE%97%CE%93%CE%97%CE%A3%CE%97%20%CE%9A%CE%91%CE%98.%CE%9A%CE%A9%CE%9D%CE%A3%CE%A4%CE%91%CE%9D%CE%A4%CE%99%CE%9D%CE%9F%CE%A5%20%CE%A7%CE%91%CE%A4%CE%96%CE%9F%CE%A0%CE%9F%CE%A5%CE%9B%CE%9F%CE%A5%20(1).pdf).
- Χόνδρος, Δ., Ι. Θεοδωρακόπουλος, Ν. Βλάχος, Σ. Κυριακίδης και Χ. Φραγκίσκος. 1945. *Η Μαύρη Βίβλος των Βουλγαρικών Εγκλημάτων εις την Ανατολικήν Μακεδονίαν και Δυτικήν Θράκην, 1941-1945*. Αθήνα: Πανεπιστήμια Αθηνών και Θεσσαλονίκης.

Ένα νέο μέτωπο στην αρχαιολογία του πολέμου;

Συμμαχικές αεροφωτογραφίες του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου από τη Δυτική Μακεδονία

Γιάννης Αποστόλου

Κολλέγιο All Souls - Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης & Καταλανικό Ινστιτούτο Κλασικής Αρχαιολογίας (ICAC)

giannis.apostolou@all-souls.ox.ac.uk

ORCID: 0000-0001-9429-9258

ABSTRACT

This paper examines a collection of aerial reconnaissance photographs taken by the Allies in Western Macedonia during World War II, which are held in the archives of the British School at Athens. While similar studies have emphasised the contribution of such materials in revealing unknown archaeological features, they have rarely been treated as contemporary testimonies for mapping the landscapes of Axis-occupied Greece. By employing a state-of-the-art photogrammetric workflow to produce georeferenced orthophotomosaics, we demonstrate how these datasets can be fully re-used digitally with the help of GIS software to shed light on the military operations and retaliation practices conducted in the region. Additionally, comparative analysis with modern satellite data provides unique insights into the pre-mechanised rural landscapes of the area, including views of deserted villages, communication routes and land-use systems, nowadays lost due to land abandonment and afforestation. In conclusion, we discuss the potential of our approach for historical research and heritage management strategies.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Από τις πρώτες λήψεις του Stonehenge με αερόστατο στις αρχές του 20ού αιώνα (Barber 2011) μέχρι και τη χρήση εφαρμογών Τεχνητής Νοημοσύνης για την αυτοματοποιημένη ανίχνευση και χωρική ανάλυση θέσεων (Orengo κ.ά. 2020), η εναέρια φωτοερμηνεία ή φωτοαναγνώριση έχει αναδειχθεί ως ένα αναπόσπαστο οπτικό εργαλείο για τη διερεύνηση πτυχών του χαμένου, πολλές φορές, πολιτισμικού τοπίου. Εδώ, με τον όρο «ιστορικές» ή «αρχαιακές», αναφερόμαστε στις αεροφωτογραφίες που έχουν ληφθεί σε προηγούμενο χρόνο και, κατά κανόνα, η πρώτη λειτουργία τους δεν ήταν αρχαιολογική αλλά αποτελούσαν μέρος στρατιωτικών ή κρατικών προγραμμάτων αναγνώρισης και χαρτογράφησης του εδάφους (Cowley και Stichelbaut 2012). Αυτά είναι τα «μεταδεδομένα» που κουβαλούν και θα πρέπει να λαμβάνονται υπόψη σε κάθε απόπειρα επαναχρησιμοποίησής τους, όπως θα δούμε παρακάτω.

Στην περίπτωση της Ελλάδας, οι μελέτες πάνω σε αρχαιακές αεροφωτογραφίες πολλαπλασιάζονται τις δυο τελευταίες δεκαετίες και εστιάζουν τόσο γύρω από μεμονωμένες αρχαιολογικές θέσεις και τη «χώρα» τους (Stoker 2010; Donati και Sarris 2016; Donati κ.ά. 2017; Milani 2021; Agariou κ.ά. 2022) όσο και σε ολόκληρες περιοχές, με πρότυπο προς το παρόν τον Θεσσαλικό κάμπο (Alexakis κ.ά. 2009; Orengo κ.ά. 2015). Η αυξανόμενη χρήση τέτοιων συνόλων έρχεται ως επακόλουθο μιας βασικής διαπίστωσης, δηλαδή της δραματικής αλλαγής

που συντελείται στο τοπίο της χώρας από το τέλος του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου κι εξής. Σε ένα μεγάλο βαθμό, το φαινόμενο αυτό έχει να κάνει με τη μηχανοποίηση της αγροκτηνοτροφικής ζωής, μια διαδικασία που εκφράστηκε μέσα από τον αναδασμό γης και τη διεκπεραίωση μεγάλων εγγειοβελτιωτικών έργων (π.χ. αρδευτικά κανάλια, υδροηλεκτρικά φράγματα, αποξηράνσεις ελών κ.λπ.) μεταξύ των δεκαετιών του 1960 και 1980 (π.χ. Κραχτοπούλου 2022).

Κάτω από τη σκεπή μιας εθνικής οικονομικής άνθησης, ήρθε όμως και η χωρίς προηγούμενου καταστροφή αρχαιολογικών καταλοίπων. Στον πρώην δήμο Κάμπου Καρδίτσας, οικιστικά και ταφικά σύνολα σε μορφή μαγούλας (ανθρωπογενούς γηλόφου), ισοπεδώθηκαν για να στρωθούν καλύτερα ως χωράφια. Χαρακτηριστικά, στο 77% των περιπτώσεων υπήρξε μερική ή και σημαντική αλλοίωση του χώρου (Κραχτοπούλου 2022). Σε έναν μικρότερο βαθμό, η δάσωση των ορεινών, κυρίως, περιοχών έχει επίσης επηρεάσει την ορατότητα του αρχαιολογικού τοπίου, χωρίς όμως να προκαλεί αμετάκλητες καταστροφές (Gerasimidis κ.ά. 2008; Apostolou κ.ά. 2024). Έτσι, μπορούμε να πούμε ότι τα αεροφωτογραφικά ντοκουμέντα που προηγούνται τέτοιων επεισοδίων καταγράφουν όψεις ενός παλιμψήστου που σήμερα δεν είναι ορατές.

Παρότι, λοιπόν, γίνεται ολοένα και πιο φανερή η συνεισφορά ιστορικών αεροφωτογραφιών στη κατανόηση αρχαιοτοπίων, προκαλεί αρχικά εντύπωση το γεγονός ότι στην Ελλάδα δεν έχουν εκτιμηθεί καθόλου ως μάρτυρες πρόσφατων ιστορικών γεγονότων, όπως ο Β' Π.Π., των οποίων μάλιστα αποτελούν και μια από τις ελάχιστες σύγχρονες πηγές. Στην ευρωπαϊκή βιβλιογραφία τα πράγματα είναι πολύ διαφορετικά. Ξετυλίγοντας τις δυο τελευταίες δεκαετίες συναντάμε ένα εύρος από ερευνητικά προγράμματα που έχουν δημιουργηθεί με πρωταρχικό σκοπό την αξιολόγηση ιστορικών αεροφωτογραφιών για τη μελέτη εμπόλεμων περιοχών του 20ού αιώνα (βλ. ενδεικτικά άρθρα στα Bewley και Rączkowski 2002; Stichelbaut κ.ά. 2009; Cowley κ.ά. 2010; Stichelbaut και Cowley 2016). Τέτοιες προσεγγίσεις εντάσσονται κατ' αρχήν στην Αρχαιολογία Πεδίων Μάχης (Battlefield Archaeology) ή στο νεότερο υποπεδίο της Αρχαιολογίας των Συγκρούσεων (Conflict Archaeology), τα οποία στην Ελλάδα παραμένουν αφανή.

Εδώ ανοίγουμε μια νέα θεματική στην έρευνα τέτοιων υλικών, παρουσιάζοντας τα πρώτα αποτελέσματα ενός πιλοτικού προγράμματος που επικεντρώνεται στη συστηματική ανάλυση μιας αεροφωτογραφικής συλλογής των Συμμαχικών Δυνάμεων που καλύπτει την περιοχή της Δυτικής Μακεδονίας, χρονολογείται μεταξύ 1943–1944 και φυλάσσεται σήμερα στη Βρετανική Σχολή Αθηνών (εφεξής ΒΣΑ). Η χρονολόγηση σε μια κρίσιμη περίοδο της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας, αλλά και η συχνά υψηλή ποιότητα λήψης που συνοδεύει το συγκεκριμένο υλικό, το μετατρέπει σε μια μοναδική ματιά πάνω από τη Μακεδονία της Κατοχής, της Αντίστασης και του Εμφυλίου Πολέμου. Αντικείμενο, λοιπόν, του άρθρου είναι να αναδείξει την αξία του φακού στην τεκμηρίωση και χωρική ανάλυση ιστορικών και κοινωνικών ζητημάτων του 20ού αιώνα, δημιουργώντας με αυτόν τον τρόπο ένα εναλλακτικό αφήγημα της εποχής και της συλλογικής μνήμης που ακολούθησε.

Αφού μιλήσουμε αρχικά για τη συλλογή της ΒΣΑ, προβάλλουμε έναν οδηγό «καλής πρακτικής» για την επανάχρηση ιστορικών αεροφωτογραφιών που ακολουθεί στις αρχές της φωτογραμμετρίας και τις δυνατότητες των Συστημάτων Γεωγραφικών Πληροφοριών (εφεξής ΣΓΠ/GIS). Τα αποτελέσματα οργανώνονται σε διαφορετικές θεματικές ενότητες, όπου αξιολογούνται όχι μόνο τα τεχνικά ζητήματα γύρω από τις αεροφωτογραφίες αλλά και το ιστορικο-πολιτισμικό συγκείμενο το οποίο αναδεικνύουν. Τέλος, γίνεται μια κριτική στο γεγονός ότι τέτοια υλικά απέχουν από το δημόσιο διάλογο γύρω από την κατανόηση τοπίων βίας στην κατοχική Ελλάδα, ενώ τονίζεται πως η παρούσα εργασία μπορεί να αποτελέσει την αρχή δράσεων με στόχο τη επαναδιεκδίκηση της κοινοτικής κληρονομιάς και μνήμης.

2. Η ΣΥΛΛΟΓΗ ΤΗΣ ΒΡΕΤΑΝΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΑΘΗΝΩΝ

Το αεροφωτογραφικό υλικό που εξετάστηκε προέρχεται από το επίσημο Συμμαχικό όργανο εναέριας χαρτογράφησης και αναγνώρισης. Συγκεκριμένα αναφερόμαστε στην Northwest African Photographic Reconnaissance Wing (NAPRW), με περίοδο δράσης το 1943, η οποία στις αρχές του 1944 μετονομάστηκε σε

Mediterranean Allied Photo Reconnaissance Wing (MAPRW) και παρέμεινε ενεργή μέχρι το φθινόπωρο του ίδιου έτους (Shepherd κ.ά. 2012). Στην υπηρεσία συμμετείχαν η Αμερικανική (United States Army Air Force – USAAF), η Βρετανική (Royal Air Force – RAF) και η Νοτιοαφρικανική Πολεμική Αεροπορία (South African Air Force – SAAF). Το αρχείο καλύπτει κυρίως κάθετες και σπανιότερα πλάγιες λήψεις που αντιστοιχούν σε μια μεγάλη γεωγραφική περιοχή, από τη Δυτική Ευρώπη μέχρι την Άπω Ανατολή. Κατά τη διάρκεια του 1943, μεγαλύτερη προτεραιότητα δόθηκε στη νότια Μεσόγειο, ακολουθώντας κατά κάποιο τρόπο το μέτωπο της μεγάλης συμμαχικής αντεπίθεσης από τη Βόρεια Αφρική στη Νότια Ιταλία (Shepherd κ.ά. 2012). Στην περίπτωση της Ελλάδας, περιλαμβάνεται το μεγαλύτερο μέρος της ηπειρωτικής χώρας και ειδικά ζώνες όπως η Κεντρική και Δυτική Μακεδονία, αλλά και η Ήπειρος.

Με την ολοκλήρωση του πολέμου το 1945, η πορεία των αεροφωτογραφιών είναι πραγματικά σεμιναρακή. Με απόφαση των Συμμάχων, το σύνολο του εκτυπωμένου αρχείου επρόκειτο να καταστραφεί, έχοντας θεωρητικά εκπληρώσει τον λόγο ύπαρξής του, αν δεν παρενέβαινε ο μετέπειτα γνωστός βρετανός αρχαιολόγος και διευθυντής της Βρετανικής Σχολής στη Ρώμη (BSR), John B. Ward-Perkins. Ο Ward-Perkins, προβλέποντας την αρχαιολογική αξία των αεροφωτογραφιών «για μελλοντική επιστημονική χρήση»,¹ επισπεύδει τη σύνταξη υπομνήματος ώστε να αποφασίσει ο ίδιος ποιες πρέπει να διασωθούν και ποιες να καταστραφούν ως περιττές. Με αυτόν τον τρόπο διασώζει περίπου το 1/3 του συνόλου, το στοιχειοθετεί και προτείνει να διαμοιραστεί μεταξύ των ξένων αρχαιολογικών σχολών της Ιταλίας, ανάλογα με την περιοχή κάλυψης των αεροφωτογραφιών. Λίγα χρόνια αργότερα, στις αρχές της δεκαετίας του 1950, το κομμάτι που καλύπτει την Ελλάδα παραδίδεται στη ΒΣΑ, όπου το επιμελείται ο τότε υποδιευθυντής John Boardman.²

Σήμερα, η συλλογή έχει ψηφιοποιηθεί³ και είναι διαθέσιμη για θέαση με στερεοσκόπιο ή ηλεκτρονικά σε ερευνητές πολλών ειδικοτήτων, χάριν στην πολύ γενναιόδωρη στάση της ΒΣΑ και του προσωπικού της. Αποτελείται από τα εκτυπωμένα αντίγραφα-καρέ, ταξινομημένα πρώτα κατά κωδικό πτήσης και μετά ανά αριθμό φωτογραφίας. Ας σημειωθεί ότι αυτές οι εκτυπώσεις είναι οι μοναδικές που διαθέτει η Σχολή, αφού το αρχικό αρνητικό φιλμ μάλλον δεν παραδόθηκε ποτέ. Ούτε είναι διαθέσιμα τα λεγόμενα sorties που συνόδευαν τέτοιες αεροφωτογραφίες, δηλαδή οι αναφορές των πιλότων που περνούσαν τους κωδικούς των πτήσεων (αεροπορική μοίρα, ημερομηνία και ώρα πτήσης, χωρική κάλυψη, εστιακή απόσταση [focal length], υψόμετρο λήψης φωτογραφιών), παράμετροι που παίζουν καθοριστικό ρόλο στη σωστή χρήση του υλικού και επομένως έπρεπε να ανακτηθούν και να ταυτιστούν, όπου ήταν δυνατό.

3. ΑΠΟ ΤΗ «ΔΕΥΤΕΡΗ ΧΡΗΣΗ» ΣΤΗΝ ΟΛΙΚΗ ΕΠΑΝΑΧΡΗΣΗ: ΜΙΑ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΗ ΠΡΟΤΑΣΗ

Τα τελευταία χρόνια, η κυκλοφορία φωτογραμμετρικών λογισμικών τύπου image-based modelling (IBM) έχει ανοίξει τον δρόμο για την ακριβή αναπαράσταση αντικειμένων ή τοπίων σε περιβάλλον υπολογιστή. Η φωτογραμμετρία χρησιμοποιεί φωτογραφίες ή γενικότερα εικόνες για τη δημιουργία τρισδιάστατων μοντέλων (3D) και έρχεται ως η ψηφιακή αντικατάσταση της στερεοσκοπίας, μιας μεθόδου που επέτρεπε αρχικά την ψευδο-τρισδιάστατη θέαση φωτογραφιών μέσω ειδικών φακών (Egels και Kasser 2001). Με τη βοήθεια της στερεοσκοπίας, για παράδειγμα, δημιουργούνταν τα φωτομωσαϊκά, οι τοπογραφικοί χάρτες αλλά και τα τοπογραφικά διαγράμματα, βασισμένα σε καρέ αεροφωτογραφιών όπως αυτών που εξετάζουμε. Για τον λόγο αυτόν η φωτογραμμετρία επιλέχθηκε ως το κύριο εργαλείο για την ανάλυση του αεροφωτογραφικού υλικού από τη ΒΣΑ. Η διαδικασία χωρίστηκε σε δύο στάδια, στην ταύτιση και κατηγοριοποίηση των αεροφωτογραφιών (Πίνακας 1), και στο κομμάτι της φωτογραμμετρικής προβολής τους (Εικ. 2).

1 Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει σε επιστολή προς τον Evelyn Shaw Esq., στις 30-07-1945 (Shepherd κ.ά. 2012).

2 https://www.bsa.ac.uk/about-us/library/collections_and_resources/aerial-photographs/

3 <https://www.bsa.ac.uk/wp-content/RAF/flights.html>

Εικ. 1. Παράδειγμα λεζάντας από την πτήση 34 που φέρει τα αντίστοιχα αναγνωριστικά της στοιχεία. Αναπαραγωγή με άδεια από τη Βρετανική Σχολή Αθηνών/ Reproduced with permission from the British School at Athens.

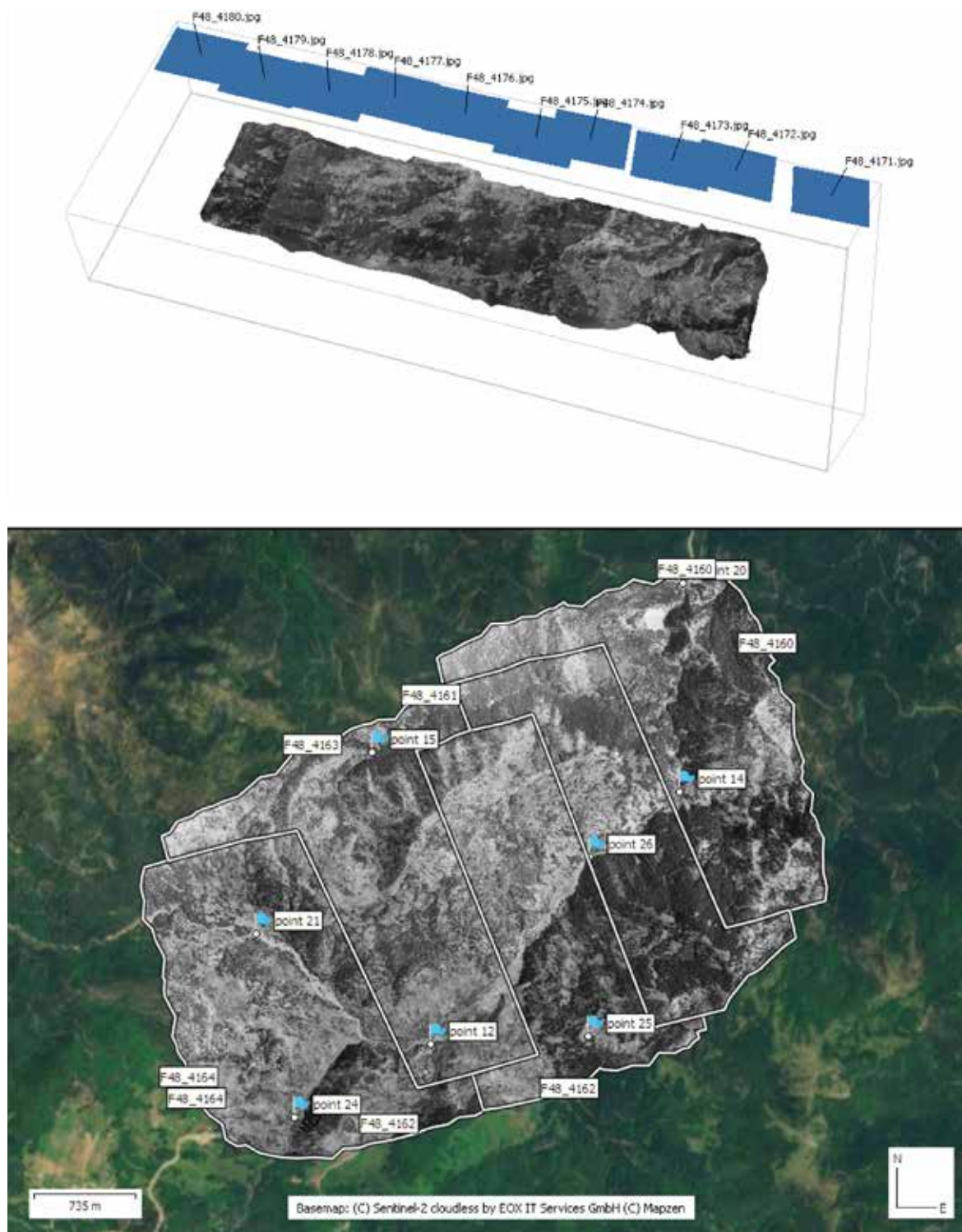
Όπως αναφέρθηκε νωρίτερα, δεν υπήρχαν τα sorties των πτήσεων. Ένα μέρος αυτών των πληροφοριών ήταν όμως δυνατό να ανακτηθεί με τη σωστή ανάγνωση της λεζάντας της κάθε σειράς, μιας λωρίδας κειμένου που περιλαμβάνεται συνήθως στο κάτω μέρος του φωτογραφικού πλαισίου. Το κείμενο περιέχει είτε ολόκληρες λέξεις είτε συντομογραφίες και αναγράφεται συχνά με κωδικοποιημένο τρόπο, αφού αυτά τα υλικά αποτελούσαν απόρρητα στρατιωτικά έγγραφα (Shepherd κ.ά. 2012) (Εικ. 1). Το επόμενο βήμα ήταν η ταύτιση των αεροπορικών μονάδων που πραγματοποίησαν τις πτήσεις. Αυτή η πληροφορία δεν ήταν προηγουμένως διαθέσιμη αλλά έχει τη σημασία της γιατί μας δίνει ενδείξεις για τον στρατιωτικό σκοπό των πτήσεων. Έτσι, απευθυνθήκαμε σε διεθνείς φορείς και συλλογές στρατιωτικών αεροφωτογραφιών, όπως η National Collection of Aerial Photography (NCAP) του Εδιμβούργου, η οποία διαχειρίζεται σήμερα ένα μεγάλο κομμάτι της MAPRW.⁴ Το εντυπωσιακό ήταν ότι ακόμη κι από εκεί έλειπε η πλειονότητα των πτήσεων που φυλάσσονται στη ΒΣΑ. Μόνο σε μια περίπτωση, στην πτήση 15SG/0142, εντοπίστηκε το sortie και θα συζητήσουμε παρακάτω (Εικ. 4).

Στη ΒΣΑ, οι φωτογραφίες είναι εκτυπωμένα αντίγραφα διαστάσεων 22,5x23 εκ. σε ημιγυαλιστερό χαρτί, τα οποία είχαν ήδη σαρωθεί σε υψηλή ευκρίνεια 600 dpi. Για να αποφευχθούν τυχόν παραμορφώσεις των χαρακτηριστικών τους, συστήνεται η χρήση ειδικού φωτογραμμετρικού σαρωτή (π.χ. Clark και Casana 2016), αλλά το κόστος του είναι σημαντικά πιο μεγάλο σε σχέση με τους περισσότερους συμβατικούς σαρωτές και έτσι, όπως στην περίπτωση μας, δεν ήταν διαθέσιμος.

Για τη φωτογραμμετρική επεξεργασία του υλικού προτιμήθηκε το λογισμικό Agisoft Metashape®, με σκοπό τη δημιουργία γεωαναφερμένων ορθομωσαϊκών (georeferenced orthomosaics), τα οποία στη συνέχεια προβλήθηκαν μέσω ΣΓΠ/GIS (Sevara 2013; Orengo κ.ά. 2015; Clark και Casana 2016; Apostolou κ.ά. 2024). Αυτή η μέθοδος επιτρέπει την ταυτόχρονη διαχείριση ενός μεγάλου όγκου δεδομένων (ακόμη και εκατοντάδων αεροφωτογραφιών), αφενός για τοπογραφική επεξεργασία (π.χ. παραγωγή Ψηφιακών Μοντέλων Επιφανείας [Digital Surface Models/DSM]) αφετέρου για σύγκριση με άλλες πηγές χωρικών δεδομένων (π.χ. σύγχρονα δορυφορικά δεδομένα).

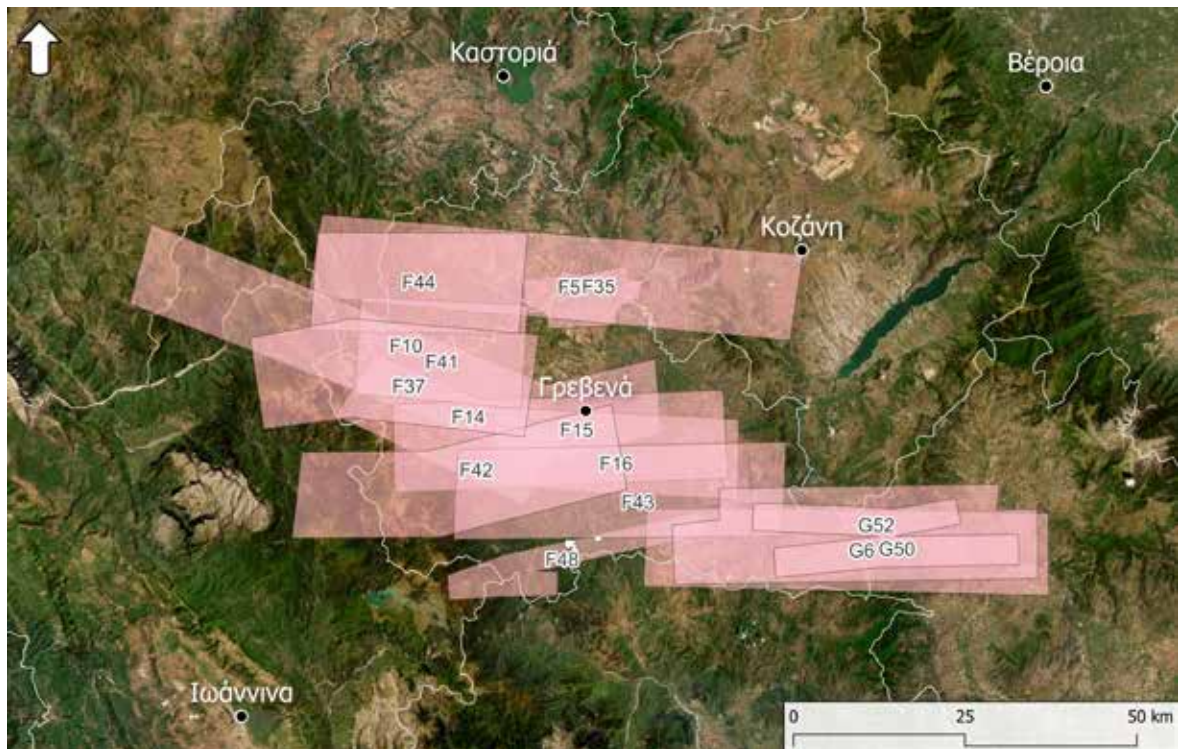
Κατά το στάδιο της φωτογραμμετρίας, οι λήψεις χωρίστηκαν ανά κωδικό πτήσης με βάση του φακέλους της ΒΣΑ (π.χ. F35). Πριν την έναρξη της φωτογραμμετρίας έπρεπε να αφαιρεθεί το (μαύρο) φωτογραφικό πλαίσιο που συνόδευε κάθε λήψη, με τη δημιουργία «μάσκας», ενός φίλτρου που ουσιαστικά καταργεί επιλεγμένα τμήματα των λήψεων. Δε χρησιμοποιήθηκε καμία άλλη τεχνική βελτίωσης εικόνας (image enhancement), καθώς οι βασικές παράμετροι (π.χ. αντίθεση, φωτεινότητα) είχαν φυσιολογικές τιμές (πρβλ. Perpa κ.ά. 2018). Ένας εξίσου σημαντικός παράγοντας για την επιτυχία της διαδικασίας είναι ο εντοπισμός της εστιακής απόστασης φακού, όπως δείξαμε μέσω της λεζάντας. Για παράδειγμα, στο αρχείο της ΒΣΑ κυριαρχούν δυο «ομάδες» εστιακής απόστασης, με 6 και 24 ίντσες. Στην περίπτωση του Metashape, οι τιμές αυτές πρέπει πρώτα να μετατραπούν από ίντσες σε εκατοστά για να ταιριάζουν με τις προδιαγραφές του λογισμικού. Στη συνέχεια, αυτές οι τιμές εισάγονται, δηλαδή βαθμονομούνται (calibrating), στις αντίστοιχες λήψεις, ώστε να βελτιστοποιηθεί η τριγωνομετρική αλληλοεπικάλυψη (το λεγόμενο overlapping, όπου συνήθως απαιτείται ένα 60–70% αλληλοεπικάλυψης), από την οποία εξαρτάται και η δημιουργία του φωτομωσαϊκού.

4 <https://ncap.org.uk/>. Η αναζήτηση συνεχίζεται από τον συγγραφέα και σε άλλες πηγές, χωρίς κανένα άλλο θετικό αποτέλεσμα προς το παρόν.

Εικ. 2. Στιγμιότυπα παραγωγής ορθομωσαϊκών δυο ξεχωριστών τμημάτων της πτήσης F48 στο Metashape: Η πορεία της πτήσης με βάση την τοποθεσία των διαδοχικών λήψεων (πάνω) και γεωαναφερόμενο μοντέλο με υπέρθεση σε δορυφορικά δεδομένα (κάτω). Οι μπλε σημαίες συμβολίζουν τα φωτοσταθερά σημεία (GCPs) ενώ οι άσπρες γραμμές το τμήμα της κάθε λήψης (seamlines) που χρησιμοποιήθηκε από το σύστημα για στο τελικό ορθομωσαϊκό. Αναπαραγωγή με άδεια από τη Βρετανική Σχολή Αθηνών/ Reproduced with permission from the British School at Athens.

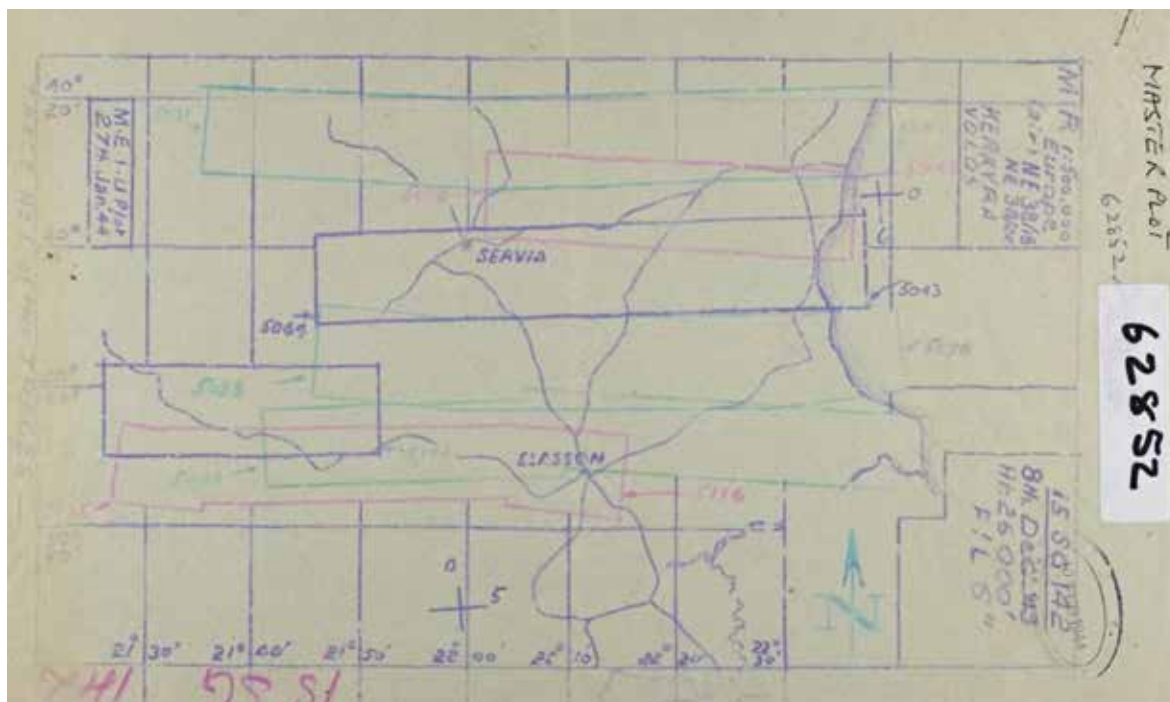
Με την παραγωγή των ορθομωσαϊκών δημιουργείται ένας «χάρτης», ο οποίος πρέπει να ταυτιστεί χωρικά, δηλαδή να τοποθετηθεί σε σχέση με τον πραγματικό χώρο κι επομένως να αποκτήσει κλίμακα και συντεταγμένες. Αυτό ονομάζεται γεωαναφορά ή γεωγραφική προσαρμογή και πραγματοποιείται συνήθως με τη χρήση φωτοσταθερών σημείων (ή Σημεία Ελέγχου Εδάφους – Ground Control Points, GCPs). Παρότι

Εικ. 3. Δορυφορικός χάρτης με τις περιοχές που καλύπτουν οι αεροφωτογραφίες στη συλλογή της ΒΣΑ (ροζ πολύγωνα). Κάθε πολύγωνο φέρει τον αριθμό της σειράς σύμφωνα με την κατηγοριοποίηση της ΒΣΑ αλλά δεν ανταποκρίνεται αναγκαστικά σε μια πτήση (δες Πίνακα 1).

σε σύγχρονες αεροφωτογραφίες μπορούν να χρησιμοποιηθούν καταγεγραμμένα σημεία ελέγχου μεγάλης ακρίβειας (π.χ. επίσημα τριγωνομετρικά σημεία ή πλέγματα συντεταγμένων), στις ιστορικές αεροφωτογραφίες η αναγνώριση φωτοσταθερών απαιτεί μια πιο σύνθετη διαδικασία. Τα τριγωνομετρικά σημεία συνήθως απουσιάζουν κι έτσι επιλέγονται οι συντεταγμένες ορατών τοπογραφικών/αρχιτεκτονικών στοιχείων έχουν παραμείνει अपαράλλακτα στον χρόνο (π.χ. εκκλησίες, γέφυρες, διασταυρώσεις δρόμων). Τουλάχιστον τρία τέτοια κοινά σημεία πρέπει να εντοπίζονται σε κάθε φωτογραφία της σειράς και σε αποστάσεις το ένα από το άλλο. Αφού ταυτιστούν σε όλες τις περιπτώσεις, επαναλαμβάνεται η διαδικασία της παραγωγής του ορθοφωτοαϊκού, ώστε να περάσει η χωρική διάσταση (η χωρική κλίμακα) στη γεωμετρία του τελικού προϊόντος. Τελικά, τα ορθοφωτομωσαϊκά αποθηκεύονται, κατά προτίμηση στο τοπικό σύστημα συντεταγμένων της Ελλάδας ΕΓΣΑ'87 (EPSG 2100), και είναι έτοιμα για προβολή σε περιβάλλον ΣΓΠ/GIS (Εικ. 2).

Υπάρχουν, όμως, και περιορισμοί στην παραγωγή ενιαίων ορθοφωτοχαρτών. Αν, για παράδειγμα, κατά τη διάρκεια της πτήσης το αεροπλάνο δεν τραβούσε συνεχές φωτογραφίες, αλλά ενεργοποιούσε την κάμερα μόνο όταν βρισκόταν πάνω από προκαθορισμένους στόχους, δημιουργούνται «κενά» κάλυψης μεταξύ των αεροφωτογραφιών της ίδιας σειράς και επομένως πρέπει να φωτογραμμετρηθούν σε επιμέρους ομάδες (G.P.C.G. Milani, προσωπική επικοινωνία). Επιπλέον, σε πολλές περιπτώσεις, οι 6 ίντσες εστιακής απόστασης σε συνδυασμό με τα γενικότερα χαρακτηριστικά των λήψεων (π.χ. ύψος, αντίθεση/φωτεινότητα), δεν αρκούσαν για την παραγωγή ορθοφωτομωσαϊκών υψηλής ανάλυσης. Η σποραδική νεφοκάλυψη αλλοίωνε επίσης σε μεγάλο βαθμό την αποτελεσματικότητα της φωτογραμμετρίας. Ως εναλλακτική λύση προτείνεται η ατομική γεωαναφορά αεροφωτογραφιών με τη βοήθεια εργαλείων (plug-ins) που περιλαμβάνονται σε λογισμικά ΣΓΠ/GIS, όπως το QGIS και το ArcGIS. Αυτή η διαδικασία είναι προφανώς πιο χρονοβόρα αλλά σε γενικές γραμμές λειτουργεί ικανοποιητικά, όχι όμως με την ίδια ακρίβεια του Metashape, λόγω μεγαλύτερου σφάλματος στην τριγωνοποίηση των εικόνων.

Εικ. 4. Απόσπασμα του sortie (χειρόγραφο σκαρίφημα) της πτήσης 15SG/00142, όπως ανακτήθηκε από το NCAP. Πάνω δεξιά εντοπίζουμε την ημερομηνία παράδοσης (10-02-1944) των εγγράφων στο κεντρικό αρχηγείο φωτοερμηνείας της RAF κοντά στο Medmenham (Αγγλία).

4. ΠΡΩΤΗ ΣΥΝΘΕΣΗ: ΟΙ ΑΕΡΟΦΩΤΟΓΡΑΦΙΕΣ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΙΣ ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ ΣΤΗ Δ. ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ

Όλες οι ταυτισμένες πτήσεις στον εναέριο χώρο της Δυτικής Μακεδονίας πραγματοποιήθηκαν από μοίρες της Αμερικανικής Αεροπορίας (Πίνακας 1). Η πρώτη ομάδα χρονολογείται μεταξύ της 21ης Οκτωβρίου και της 8ης Δεκεμβρίου 1943, κατά τη διάρκεια μιας περιόδου που λαμβάνει ήδη μέρος η ολική αντεπίθεση των Συμμάχων στο ευρωπαϊκό μέτωπο. Έχει προηγηθεί, φυσικά, η ήττα του Άξονα στο Στάλινγκραντ, το τέλος της Στρατιάς του Ρόμμελ στην Αφρική αλλά και η συνθηκολόγηση της φασιστικής Ιταλίας. Τα ιταλικά στρατεύματα που εδρεύουν μεταξύ Γρεβενών και Τρικάλων περνούν έτσι σε μια κρίση και, φοβούμενα τα αντίποινα των Γερμανών, παραδίδονται ακόμη και σε τοπικές δυνάμεις του ΕΛΑΣ, οι οποίες στο μεταξύ έχουν αυξήσει με γρήγορους ρυθμούς την ισχύ τους στην περιοχή καταλαμβάνοντας ένα μεγάλο μέρος του Βοΐου και όγκων της Πίνδου στη λεγόμενη «Ελεύθερη Ελλάδα» (Hammond 1986; Δορδανάς 2004). Ως αποτέλεσμα, στέλνονται γερμανικές ενισχύσεις από τη Σερβία και τη Θεσσαλονίκη με πρωταρχικό στόχο να εκδιώξουν τα τμήματα του ΕΛΑΣ, ξεκινώντας από το Άσκιο και τα περάσματα του Αλιάκμονα. Στις αρχές Σεπτεμβρίου του 1943, γερμανικά τάγματα καταλαμβάνουν την πόλη των Γρεβενών, την «πρωτεύουσα των συμμοριτών» όπως την αποκαλούσαν, πυρπολώντας στο διάβα τους πολλά από τα χωριά της επαρχίας (Δορδανάς 2004).

Δε μπορεί να είναι τυχαίο πως, μέσα σε όλη αυτήν την ατμόσφαιρα, φτάνουν στη Δυτική Μακεδονία και οι πρώτοι βρετανικοί σύνδεσμοι, όπως και ο ιστορικός N. G. L. Hammond, οι οποίοι διεισδύουν στις πολιτικές και πολεμικές σχέσεις των αντιστασιακών ομάδων και οργανώνουν από κοινού με τον ΕΛΑΣ την αντιγερμανική δράση στην ευρύτερη περιοχή. Ίσως, λοιπόν, οι πτήσεις του 1943 να συνδέονται άμεσα με την επεκτεινόμενη συμμαχική επιρροή στη Μακεδονία, κάτι που μπορεί να υποστηριχθεί και από τη διάνοιξη ενός αεροδιαδρόμου βρετανικών συμφερόντων πολύ κοντά στην πόλη των Γρεβενών την άνοιξη του 1944 (Hammond 1993, 45). Η ακριβής τοποθεσία του αεροδρομίου παραμένει άγνωστη και δεν έχει ταυτιστεί προς το παρόν ούτε από τις αεροφωτογραφίες. Σε χωρική κλίμακα, η πρώτη πτήση (15SG/0033) καλύπτει μια ενιαία περιοχή από τον Γράμμο και την Ανατολική Πίνδο μέχρι το Άσκιο και τον Βούρινο σε άξονα Α-Δ, περιλαμβάνοντας όλη την ημιορεινή κοιλάδα του Αλιάκμονα στο ενδιάμεσο, μαζί με την πόλη των Γρεβενών (Εικ. 3).

Πίνακας 1. Χαρακτηριστικές λεπτομέρειες των πτήσεων που μελετήθηκαν για τη συγκεκριμένη εργασία. Με μαύρο χρώμα τονίζονται οι πληροφορίες που αντλήθηκαν με βάση τις διαθέσιμες αεροφωτογραφίες από τη ΒΣΑ, ενώ με μπλε οι ταυτίσεις με τη βοήθεια εξωτερικών πηγών. Παρατήρηση: οι αριθμοί πτήσεων που έχουν δοθεί από τη ΒΣΑ δε συμπίπτουν με τους πραγματικούς αριθμούς πτήσεων. Προφανώς αποτελούν ειδική κατηγοριοποίηση.

ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ	ΑΡ. SORTIE	ΧΩΡΙΚΗ ΚΑΛΥΨΗ	ΑΕΡΟΠΟΡΙΚΗ ΜΟΙΡΑ	ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΗ ΜΟΝΑΔΑ	ΑΡ. ΠΤΗΣΗΣ ΣΤΗ ΒΣΑ	ΚΛΙΜΑΚΑ ΠΤΗΣΗΣ	ΕΣΤΙΑΚΗ ΑΠΟΣΤΑΣΗ (ιντσες)
21-10-1943	15SG/0033	Άσκιο, Πραμόριτσα, Βόιο, Πίνδος, Γρεβενά-Αλιάκ- μων	3rd Photo Group (USAAF)	Northwest African Photo- graphic Reconnaissance Wing (NAPRW)	F5, F9, F10, F14, F16	1:28.000	6
08-12-1943	15SG/0142	Κόνιτσα, Σαμαρίνα, Δεσκάτη, Ελασσόνα	3rd Photo Group (USAAF)	Northwest African Photo- graphic Reconnaissance Wing (NAPRW)	G6	1:26.000	6&24
15-06-1944	32S/0034	Πραμόριτσα	32nd Photographic Re- connaissance Squadron (USAAF)	Mediterranean Allied Photo Re- connaissance Wing (MAPRW)	F34, F35	1:20.000	6&24
25-06-1944	32S/0048	Αν. Πίνδος, Βενέτικος, Γρεβενά-Αλιάκμων	32nd Photographic Re- connaissance Squadron (USAAF)	Mediterranean Allied Pho- to Reconnaissance Wing (MAPRW)	F13, F15	1:25.000	6
01-07-1944	32S/0063	Αν. Πίνδος, Κηπουρείο, Καρπερό, Δίπορο	32nd Photographic Re- connaissance Squadron (USAAF)	Mediterranean Allied Pho- to Reconnaissance Wing (MAPRW)	F43	1:24.000	6
29-07-1944	32S/0115	Αν. Πίνδος, Πεντάλοφος, Δοτσικό, Μέγαρο	32nd Photographic Re- connaissance Squadron (USAAF)	Mediterranean Allied Pho- to Reconnaissance Wing (MAPRW)	F41	1:26.000	6
10-08-1944	32S/0149	N. Γρεβενά, Αν. Ιωάννινα	32nd Photographic Re- connaissance Squadron (USAAF)	Mediterranean Allied Pho- to Reconnaissance Wing (MAPRW)	F44, F48, G50, G52	1:25.000	6&24
12-08-1944	32S/0157	Αν. Πίνδος, Σαμαρίνα, Δοτσικό, Αλατόπετρα, Μεγάρο,	32nd Photographic Re- connaissance Squadron (USAAF)	Mediterranean Allied Pho- to Reconnaissance Wing (MAPRW)	F37, F42	1:25.500	6

Η δεύτερη πτήση (15SG/00142) εκτείνεται σε μια πολύ μεγαλύτερη γεωγραφική έκταση, από την Κόνιτσα ως τη Σαμαρίνα, τα Αντιχάσια και τα Καμβούνια όρη μέχρι τα Πιέρια και τον Όλυμπο (στον άξονα Αιανή-Σέρβια-Λιτόχωρο), αλλά και τον Θερμαϊκό Κόλπο γύρω από τη Θεσσαλονίκη. Το ενδιαφέρον της συγκεκριμένης πτήσης έγκειται στο γεγονός ότι ταυτίστηκε στο αρχείο του NCAP, κι έτσι έχουμε τη δυνατότητα να εξετάσουμε τα συνοδευτικά έγγραφα/sortie της πτήσης. Σ' αυτά διακρίνονται –πέρα από τις τεχνικές λεπτομέρειες της πτήσης– το όνομα του πιλότου, οι χάρτες που χρησιμοποιήθηκαν ως υπόβαθρο, η χωρική αντιστοιχία και ο αριθμός κάθε φωτογραφικής λήψης, καθώς και οι διαφορετικές εστιακές αποστάσεις που χρησιμοποιήθηκαν κατά τη διάρκεια της πτήσης (Εικ. 4).

Αμφότερες οι πτήσεις φαίνονται περισσότερο αναγνωριστικές, αφού πραγματοποιούνται σε μεγάλη κλίμακα (1:28.000 και 1:26.000 αντίστοιχα) και ως επί τον πλείστον με μικρή εστιακή απόσταση (6 ίντσες). Η ένδειξη «3PG» που φέρουν στη λεζάντα ταυτίστηκε με το 3ο Φωτογραφικό Τμήμα (3rd Photo Group) της 5ης Μοίρας Φωτοαναγνώρισης (5th Photo Reconnaissance Squadron) της Αμερικανικής Αεροπορίας. Μάλιστα, διοικητής της μοίρας υπήρξε ο Elliot Roosevelt, γιος του τότε προέδρου των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής.⁵

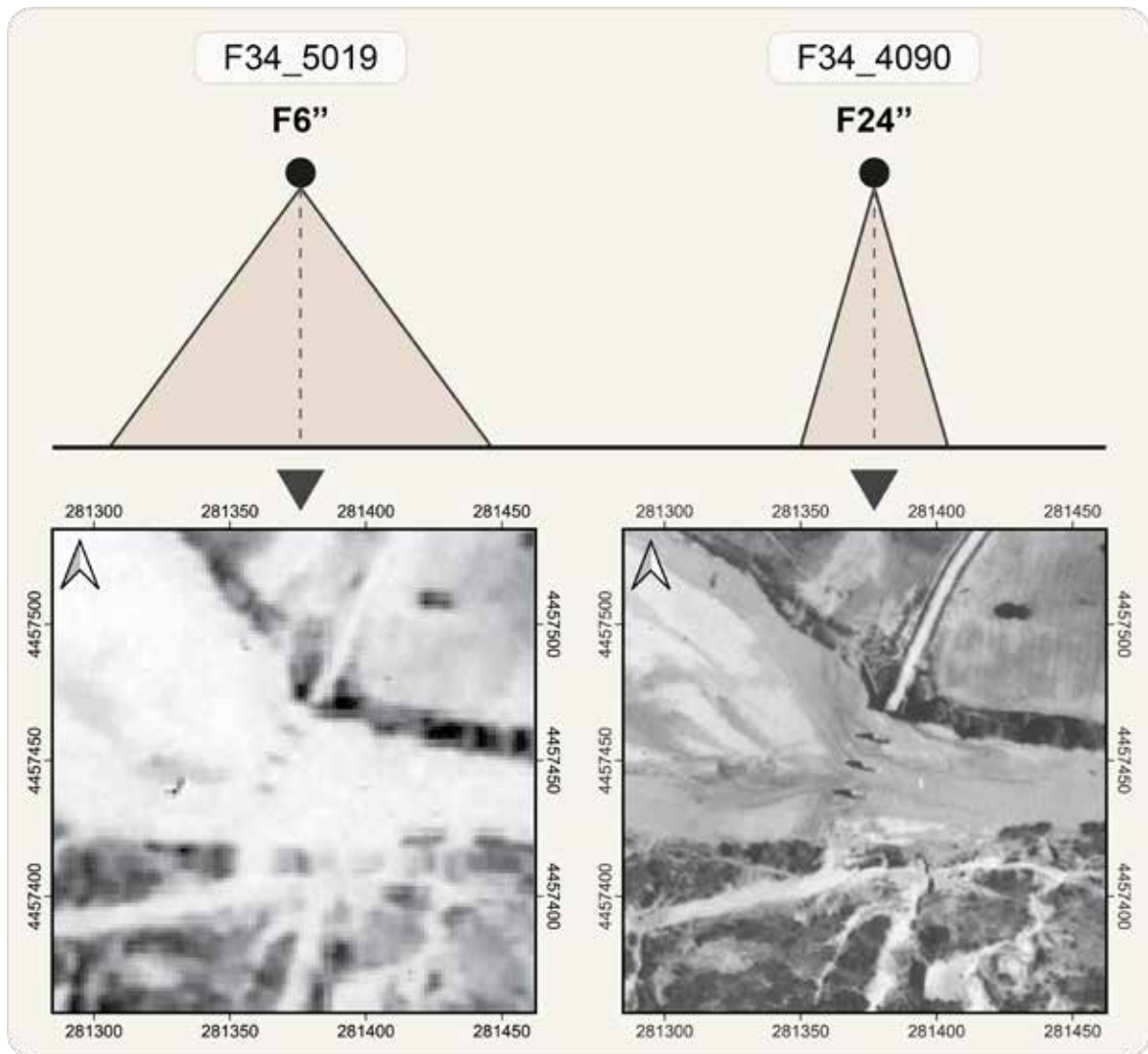
Η δεύτερη ομάδα αεροφωτογραφιών προέρχεται από την περίοδο Ιουνίου–Αυγούστου 1944, με καταγεγραμμένες έξι πτήσεις (Πίνακας 1). Πραγματοποιούνται σε μικρότερη κλίμακα (1:20.000 ή 1:25.000) και συνήθως με πολύ μικρότερη εστιακή απόσταση (24 ίντσες), το οποίο είναι και το σημείο κλειδί στην ερμηνεία τους. Για παράδειγμα στις 25-06-1944 φωτογραφίζεται εκτεταμένα ο ποταμός Πραμόριτσα (πτήση S32/0034), που όριζε και το βασικό πέρασμα μεταξύ Γρεβενών–Νεάπολης–Καστοριάς στον άξονα Β–Ν. Διακρίνεται η ανατιναγμένη γέφυρα της επαρχιακής οδού Κιβωτού–Πανάρετης που συνένδεε τις δυο όχθες του ποταμού (λήψεις 5019-20 και 4090-91). Παρότι η κλίμακα των δυο φωτογραφιών, η ημερομηνία και η ώρα λήψης είναι ίδιες, η ανάλυση των φωτογραφιών είναι πολύ διαφορετική. Αυτό οδήγησε στο συμπέρασμα πως κατά τη διάρκεια της πτήσης πρέπει να χρησιμοποιήθηκαν ταυτόχρονα δυο φακοί με μόνη διαφορά την εστιακή απόσταση: όσο μεγαλύτερη, τόσο στενότερο κομμάτι του εδάφους αποτυπώνεται αλλά με τρόπο που περιλαμβάνει λεπτομέρειες, οι οποίες δε μπορούν να φανούν σε μικρότερη εστίαση (Εικ. 5).

Παρομοίως, χαρτογραφείται στις 10-08-1944, η ζώνη μεταξύ Πριονίων και Καρπερού (πτήση 32S/0149), καλύπτοντας τα οδικά δίκτυα δυτικά και νότια, μεταξύ Γρεβενών–Μετσόβου–Ιωαννίνων και Γρεβενών–Καλαμπάκας–Τρικάλων αντίστοιχα. Και οι δυο πτήσεις χρονολογούνται σε μια περίοδο που αρχίζει να διαφαίνεται η υποχώρηση των Γερμανών από τη Βαλκανική χερσόνησο, και ίσως έχουν να κάνουν με την πρόβλεψη των περασμάτων που θα χρησιμοποιούσαν–σε αυτήν την περίπτωση–για τη μεταφορά στρατευμάτων.

5. ΔΕΥΤΕΡΗ ΣΥΝΘΕΣΗ: ΤΑ ΓΕΡΜΑΝΙΚΑ ΑΝΤΙΠΟΙΝΑ

Ο βαθμός ευκρίνειας των δυο σειρών που συζητήθηκαν παραπάνω εξελίχθηκε ουσιαστικά και στον κορμό της έρευνας που ακολουθεί, γιατί αποκαλύπτει την καταστροφική δράση των κατοχικών δυνάμεων με θύματα τις τοπικές κοινότητες. Αποκορύφωμα αποτέλεσε το εκκαθαριστικό σχέδιο «Σταυραετός» (3–13-07-1944), που οργανώθηκε από τους Γερμανούς με στόχαστρο τη βορειοανατολική Πίνδο και τελικό «προορισμό» τον Πεντάλοφο Βοΐου, την έδρα δηλαδή της 9ης Μεραρχίας του ΕΛΑΣ. Οι καταστροφές είναι μαζικές: περίπου 50 χωριά πυρπολούνται και τουλάχιστον 500 άνθρωποι χάνουν τη ζωή τους. Παρόμοια είναι η εικόνα και στις υπόλοιπες επαρχίες της Δυτικής Μακεδονίας, όπως η Καστοριά και η Κοζάνη (Δορδανάς 2004). Η πρόφαση ήταν συνήθως η αναζήτηση κρυμμένων ανταρτών ή κατηγορίες για συνεργασία των κατοίκων μαζί τους. Σε πολλές περιπτώσεις, στα Γρεβενά, άμαχοι εκτελούνταν γιατί τύχαινε απλώς να περνούν από την πορεία των στρατευμάτων ή επειδή δεν προλάβαιναν να εγκαταλείψουν τα χωριά (Δορδανάς 2004). Άλλοτε, κρύβονταν σε γειτονικές δασωμένες εκτάσεις, αλλά εντοπιζόνταν και εκτελούνταν. Στο Κοσμάτι, 29 άνδρες συγκεντρώθηκαν

⁵ <https://ncap.org.uk/MAPRW>.

Εικ. 5. Λήψεις της ανατιναγμένης γέφυρας στον ποταμό Πραμόριτσα κατά τη διάρκεια της ίδιας πτήσης 32S/34 σε κλίμακα 1:20.000 και εστιακή απόσταση 6 (αριστερά) και 24 (δεξιά) ιντσών. Οι συντεταγμένες είναι στο Ελληνικό Γεωδαιτικό Σύστημα Αναφοράς (ΕΓΣΑ) 1987 και έχουν απόσταση 50 μέτρα μεταξύ τους. Αναπαραγωγή με άδεια από τη Βρετανική Σχολή Αθηνών/ Reproduced with permission from the British School at Athens.

στο εσωτερικό της εκκλησίας του χωριού, όπου εκτελέστηκαν και στη συνέχεια πυρπολήθηκαν. Σύμφωνα με την εφημερίδα Μακεδονία, από τα 120 χωριά των Γρεβενών μόνο τα 6 παρέμειναν άθικτα με την υποχώρηση των Γερμανών (15-04-1945). Οι υλικές ζημιές υπήρξαν τεράστιες και οι πυροπαθείς βρέθηκαν από τη μηδενική κρατική βοήθεια αντιμετώπι με τις εμφύλιες συρράξεις που κλιμακώνονταν (Δορδανάς 2004).

Μπορεί αυτές οι πράξεις να είναι λίγο πολύ γνωστές στην ιστοριογραφία. Εδώ όμως ο φακός αποκαλύπτει με τρόπο πρωτοφανή την έκταση και τη βιαιότητα των αντιποίνων. Οι οικισμοί πλήττονται μεθοδευμένα και σχεδόν ολοκληρωτικά. Στην Άνοιξη (λήψη F48_4128), μέσα σε περίοδο θερισμού, μαζί με το περίγραμμα των κατεστραμμένων σπιτιών διακρίνουμε τα αλώνια σε χρήση και τις αχυρόμπαλες μαζεμένες στους αγρούς (Εικ. 6). Έξι από τα 32 συνολικά κτίσματα έχουν σωθεί. Σε περιπτώσεις, οι εκκλησίες αποτελούν τα μοναδικά κτίσματα που δεν καίγονται, όπως ο Άγιος Αθανάσιος στα Πριόνια (λήψη F48_4149). Αντίθετα, στη Γεωργίτσα (λήψη F48_4144), ο ναός της Κοιμήσεως της Θεοτόκου κατακαίγεται μαζί με τον υπόλοιπο οικισμό. Το ίδιο συμβαίνει και στη Μηλιά Μετσόβου (λήψη F48_4162). Εκεί, όχι μόνο οι στέγες αλλά και ολόκληροι οι τοίχοι έχουν ισοπεδωθεί από τη φωτιά. Εκτός από τα σπίτια εντός του πυρήνα του χωριού, καίγονται και κτίρια αγροκτηνοτροφικής χρήσης που βρίσκονταν στα περίχωρα (π.χ. αποθήκες σιτηρών).

Εικ. 6. Άποψη της πυρπολημένης Άνοιξης, χωριό που βρίσκεται πάνω στον βασικό οδικό άξονα Γρεβενών – Καρπερού – Καλαμπάκας. Αναπαραγωγή με άδεια από τη Βρετανική Σχολή Αθηνών/ Reproduced with permission from the British School at Athens.

6. ΤΡΙΤΗ ΣΥΝΘΕΣΗ: ΤΑ ΕΓΚΑΤΑΛΕΛΕΙΜΜΕΝΑ ΧΩΡΙΑ

Παρότι τα περισσότερα πυρπολημένα χωριά ξαναχτίστηκαν μετά τον πόλεμο, κάποια δεν επιβίωσαν οικονομικά και τελικά εγκαταλείφθηκαν (Γεωργόπουλος 2006). Επιπλέον, κατά τη διάρκεια της Δικτατορίας, καταρτίστηκε ένα πρόγραμμα συνένωσης οικισμών που αφορούσε τα απομακρυσμένα ορεινά κομμάτια των νοτίων Γρεβενών, τα οποία δεν είχαν πρόσβαση στο ηλεκτρικό ρεύμα ή βρίσκονταν αποκομμένα από τις σύγχρονες οδικές συγκοινωνίες. Έτσι αποφασίστηκε η μετακίνηση κατοίκων και η παραχώρηση οικοπέδων κοντά σε βασικά περάσματα, όπως στην περίπτωση των Αγίων Θεοδώρων, πάνω στην Εθνικό Οδό Γρεβενών–Καλαμπάκας. Μέχρι το 1972, σύμφωνα με μαρτυρίες κατοίκων της περιοχής, είχαν μεταφερθεί εκεί ολοκληρωτικά τα χωριά Διάκος (Λιμπίνοβο), Γεωργίτσα και Μελίσσι (Πλέσια). Σήμερα, εξαιτίας της φυσικής αναδάσωσης αλλά και της σταδιακής μείωσης του πληθυσμού και άρα της εγκατάλειψης πολλών αγρών σε όλη την περιοχή, αυτά τα χωριά έχουν σχεδόν μετατραπεί σε δασικές εκτάσεις.

Είναι ακριβής αυτή η δραματική αλλαγή του τοπίου τις τελευταίες δεκαετίες που μπορεί πλέον να ερευνηθεί αξιοποιώντας τις αεροφωτογραφίες του 1944, σε σύγκριση με άλλες πηγές σύγχρονων φωτογραφικών και δορυφορικών δεδομένων. Ως παράδειγμα παραθέτουμε την περίπτωση της Γεωργίτσας, ένα από τα καμένα χωριά των Γρεβενών που περιλαμβάνεται στη συλλογή της ΒΣΑ. Η πτήση έγινε στις 8 Αυγούστου 1944, δηλαδή λίγες μόλις εβδομάδες μετά το πέρας του «Σταυραετού» (Γεωργόπουλος 2006). Η ανάλυση είναι τέτοια που μας επιτρέπει να διακρίνουμε τα σωζόμενα από τα καμένα κτίρια, γιατί στα δεύτερα έχουν καταρρεύσει οι στέγες, αλλά και ορισμένες παλαιότερες κατασκευές που είχαν ήδη εγκαταλειφθεί τη στιγμή της πυρπόλησης όμως σώζονται ως περιγράμματα στο έδαφος. Συγχρόνως, μπορούμε να αναλύσουμε όψεις της οργάνωσης του χώρου, χαρτογραφώντας τα μονοπάτια τόσο εκτός όσο και εκτός του οικισμού, τα χωρικά όρια ή το σύστημα καλλιιεργειών αλλά και άλλα διάσπαρτα αγροκτηνοτροφικά στοιχεία (π.χ. αλώνια, στρούγκες, μαντριά) και κατασκευές θρησκευτικού περιεχόμενου (π.χ. εικονοστάσια).

Από όλον αυτό τον τόπο μνήμης, σήμερα επιβιώνει μόνο ο ενοριακός ναός του χωριού. Η ορατότητα είναι τόσο περιορισμένη που, κατά τη διάρκεια επίσκεψης στον χώρο, με δυσκολία μπορέσαμε να καταγράψουμε ερείπια άλλων κτισμάτων, τα οποία συνήθως καλύπτονταν από ψηλή βλάστηση. Το ίδιο ισχύει για τους δρόμους και φυσικά τις αγροτικές εκτάσεις, που έχουν υποπέσει σε αχρησία (Εικ. 7). Ο βαθμός χαρτογράφησης, λοιπόν, που προσφέρουν οι αεροφωτογραφίες του 1944 είναι αφενός τεράστιος σε σχέση με την τωρινή κατάσταση

διατήρησης και θα φανούν εξαιρετικά χρήσιμες σε οποιαδήποτε μελλοντική έρευνα τοπίου που θα αφορά πρόσφατα εγκαταλελειμμένες εγκαταστάσεις και την παραδοσιακή ύπαιθρό τους. Από την άλλη, η αξία τους ξεπερνά όλα τα υπόλοιπα τοπογραφικά ή κτηματολογικά διαγράμματα της εποχής, καθώς τα τελευταία δεν περιλαμβάνουν ένα σύνολο ανθρωπογενών στοιχείων που μόνο μέσα από τις αεροφωτογραφίες μπορούμε πια να καταγράψουμε· για παράδειγμα τα σπίτια απεικονίζονται αποσπασματικά και σχηματοποιημένα, τα δευτερεύοντα μονοπάτια παραλείπονται, ενώ απουσιάζει οποιαδήποτε άλλη όψη της παραδοσιακής οικονομίας (π.χ. αλώνια, μαντριά, στάνες) πέρα από τα όρια των καλλιεργειών.

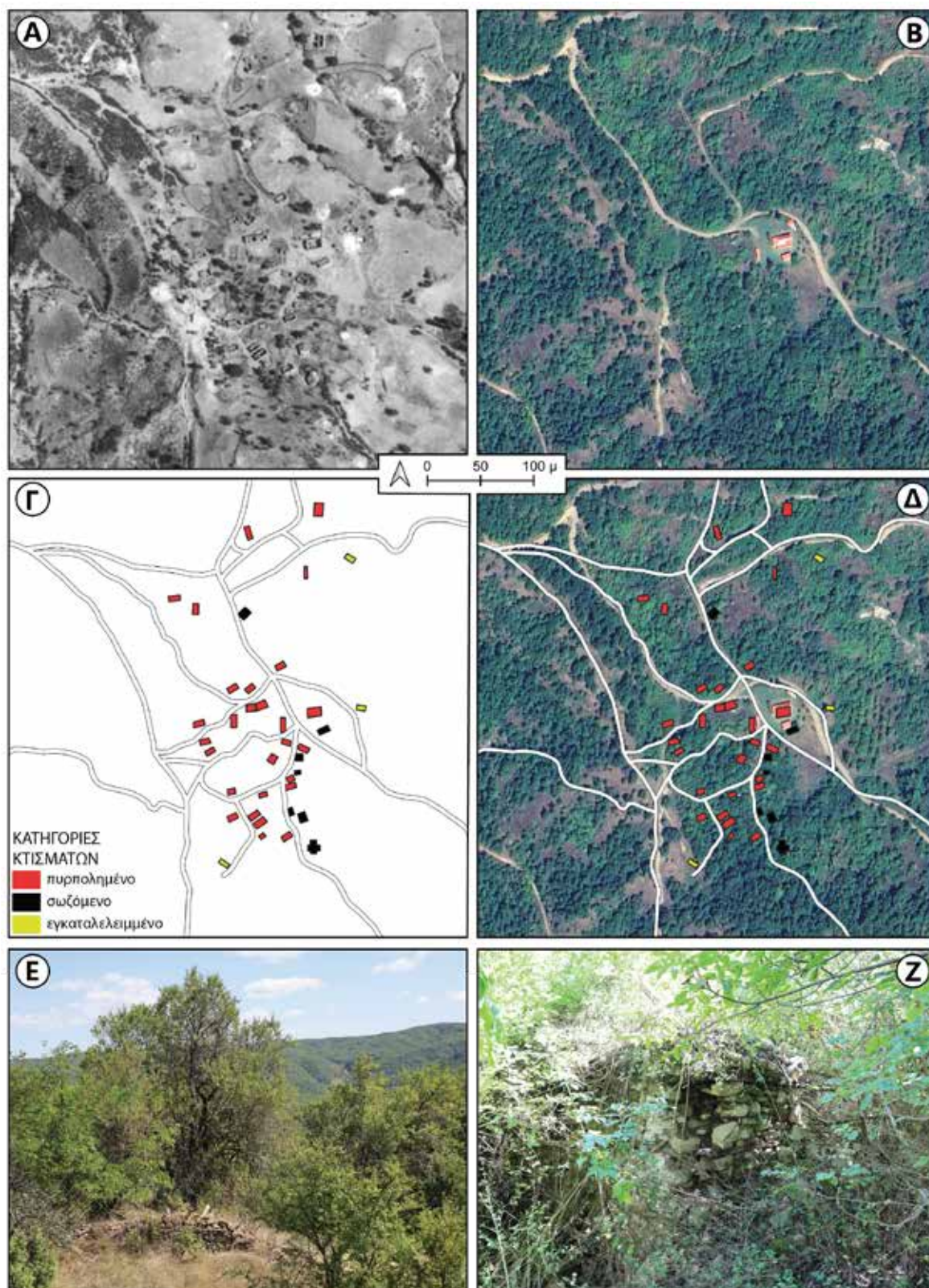
7. ΣΥΖΗΤΗΣΗ

Παρουσιάσαμε ένα μεθοδολογικό πλαίσιο εμπλουτισμένο με θεματικές προτάσεις και ερμηνευτικές κατευθυντήριες για την αξιοποίηση ιστορικών αεροφωτογραφιών ως προς τη διερεύνηση σύγχρονων ιστορικών και κοινωνικών ζητημάτων. Από ιστοριογραφικής πλευράς, με δεδομένο ότι η πρώτη χρήση αυτών των αεροφωτογραφιών εξυπηρετούσε στρατιωτικές ή κρατικές σκοπιμότητες, είναι αναγκαία η αναζήτηση και ανάλυση των «μεταδεδομένων» τους. Στη δική μας περίπτωση, ακόμη κι αν δεν έχουν βρεθεί ακόμη όλα τα τεκμήρια για να το επιβεβαιώσουν, η χρονολογική και χωρική εξέταση των αεροφωτογραφιών από το 1943–1944 μαρτυρεί την αυξανόμενη τάση των Συμμάχων να εμπλακούν σε μια περιοχή όπου κυριαρχούν μονάδες του ΕΛΑΣ. Από την άλλη, δεν αποκλείεται η χαρτογράφηση συγκεκριμένων οδικών περασμάτων να αφορά και την αποχώρηση των γερμανικών στρατευμάτων προς τον Βορρά. Σε κάθε περίπτωση, μαζί φωτογραφίζονται και τα αντίποινα που σέρνουν μαζί τους, με πυρπολημένα χωριά, εκτοπίσεις πληθυσμών και μια οικονομία παγωμένη μπροστά στις εξελίξεις.

Γενικότερα, η διαδικασία εύρεσης των πρωταρχικών στόχων πίσω από τις αεροφωτογραφίες βρίσκεται ακόμη σε πρώιμο στάδιο και αντιμετωπίζει δυσκολίες, όπως η καταστροφή ενός μεγάλου μέρους αυτών των αρχείων μεταπολεμικά. Αεροφωτογραφικά σύνολα που αφορούν και την Ελλάδα υπάρχουν διάσπαρτα σε πολλούς διεθνείς οργανισμούς, αλλά χωρίς να έχει ψηφιοποιηθεί ακόμη ένα σημαντικό ποσοστό τους. Επομένως, οι προοπτικές για την ταύτιση ή αποκάλυψη αρχείων είναι άγνωστες προς το παρόν και ταυτόχρονα τεράστιες για το μέλλον (Cantoro και Sarris 2012; Cowley και Stichelbaut 2012). Σε αντίθεση, βέβαια, με πολλές χώρες της Ευρώπης (π.χ. Ισπανία, Τσεχία, Βέλγιο), όπου σειρές ιστορικών αεροφωτογραφιών (και κατ' επέκταση δορυφορικών δεδομένων) κυκλοφορούν σε ανοικτή πρόσβαση, στην Ελλάδα έχουν σημαντικό κόστος και μέχρι τη δεκαετία του 1990 αποτελούσαν απόρρητα έγγραφα που απαιτούσαν ειδική άδεια χορήγησης. Αυτό εξηγεί εν μέρει γιατί η ιστορική και ερευνητική αξία ιστορικών αεροφωτογραφιών του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου είχε περάσει απαρατήρητη μέχρι πρόσφατα (πρβλ. Shepherd 2016). Εξαίρεση αποτελεί η θέαση της σειράς του 1945 που καλύπτει το σύνολο της χώρας (εκτός από τα Δωδεκάνησα που προέρχεται από το 1960), είναι εύκολα προσβάσιμη μέσω της κτηματολογικής υπηρεσίας, αλλά δεν επιτρέπεται το κατέβασμα δεδομένων παρά μόνο κατόπιν ειδικών αδειών.⁶ Βέβαια η ανάλυση της συγκεκριμένης σειράς δεν είναι αρκετή για τον βαθμό χαρτογράφησης που παρουσιάσαμε παραπάνω.

Όσον αφορά τη μεθοδολογία που αναπτύχθηκε, η τρισδιάστατη φωτογραμμετρική αποτύπωση επέτρεψε ουσιαστικά τη μετατροπή αναλογικών αεροφωτογραφιών σε ψηφιακούς χάρτες, δημιουργώντας ένα αποθετήριο επανάχρησης δεδομένων. Στη φωτογραμμετρία βασίστηκε και η φωτοερμηνεία, η οποία στο μέλλον θα μπορεί να συμπληρωθεί ή να επεκταθεί, για παράδειγμα, με τη χρήση αυτοματοποιημένων τεχνικών ανίχνευσης και χωρικής ανάλυσης. Αυτές οι προσεγγίσεις αναπτύσσονται γρήγορα τα τελευταία χρόνια, με εφαρμογές σε δεδομένα μεγάλης κλίμακας στην αρχαιολογία τοπίου αλλά και τη διαχείριση της πολιτισμικής κληρονομιάς (π.χ. Caspari και Crespo 2019; Orengo κ.ά. 2020; Soroush κ.ά. 2020; Berganzo-Besga κ.ά. 2021; Garcia-Molsosa κ.ά. 2021; Buławka κ.ά. 2024).

6 <https://gis.ktimanet.gr/wms/ktbasemap/default.aspx>.

Εικ. 7. Το εγκαταλελειμμένο σήμερα χωριό της Γεωργίτσας Γρεβενών. Α) Γεωαναφερμένη εναέρια λήψη της USAAF, 10-08-1944. Αναπαραγωγή με άδεια από τη Βρετανική Σχολή Αθηνών/ Reproduced with permission from the British School at Athens; Β) Η ίδια περιοχή από δορυφορικά δεδομένα του Google Earth, 2022; Γ) Χαρτογράφηση ορατών στοιχείων ως διανυσματικά δεδομένα από τη λήψη του 1944; Δ) Υπέρθεση των ίδιων στοιχείων στα δορυφορικά δεδομένα; Ε) & Ζ) Απόψεις από την κατάσταση διατήρησης και ορατότητας κτισμάτων κατά τη διάρκεια επίσκεψης στον χώρο, 2023.

Επιπλέον, η υψηλή ανάλυση ορισμένων πτήσεων ανέδειξε μια πλούσια πηγή πληροφοριών που αποτυπώθηκε για πρώτη φορά, αφού δεν εμφανίζονταν σε καμιά άλλη χαρτογραφική μορφή. Η ψηφιακή καταγραφή τους πραγματοποιήθηκε αποτελεσματικά με τη βοήθεια ΣΓΠ/GIS, όπου διαφορετικά διανυσματικά στοιχεία (π.χ. κτίσματα, δρόμοι, αγροί κ.λπ.) αποθηκεύτηκαν σε αντίστοιχες βάσεις δεδομένων. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει φυσικά η περίπτωση των πυρπολημένων χωριών. Η ανάλυση των λήψεων μας οδήγησε στην αποκατάσταση ενός συνόλου πληροφοριών που δεν παρατίθεται σε καμιά άλλη σύγχρονη ή μεταπολεμική πηγή.

Ωστόσο η μεγαλύτερη έκπληξη της έρευνας έχει να κάνει με το γεγονός ότι τέτοια αρχεία δεν αναζητήθηκαν και δε χρησιμοποιήθηκαν ποτέ μεταπολεμικά από το Ελληνικό Κράτος για την καταγραφή ζημιών και άρα την ενδεχόμενη αξίωση πολεμικών αποζημιώσεων, ένα θέμα που, για κάποιους, παραμένει ανοικτό ακόμη και σήμερα.⁷ Ούτε οι Συμμαχικές Δυνάμεις, όπως καταδεικνύουμε εδώ με τις ίδιες τις αεροφωτογραφίες, ανακίνησαν ποτέ το ζήτημα επίσημα, ενώ φαίνεται να γνώριζαν ακριβώς την κλίμακα και τις επιπτώσεις των καταστροφών. Σε αυτή τη φάση της έρευνας, δεν έχει γίνει κατανοητός ο λόγος αυτής της γενικευμένης «αμνησίας» αλλά πάντως δε μπορεί να θεωρηθεί βάσιμα ένα προϊόν συγκάλυψης. Και η κατάσταση περιπλέκεται εν μέρει αν σκεφτούμε πως καμιά ιστοριογραφική ή οποιαδήποτε άλλη μελέτη—απ' όσο γνωρίζουμε—γύρω από τον αντίκτυπο κατοχικών δράσεων στην Ελλάδα δεν έχει ασχοληθεί ακόμη με τη μελέτη τέτοιων αρχειακών υλικών. Επομένως, το πρόβλημα δεν είναι μόνο εθνικό ή πολιτικό, είναι και ερευνητικό. Η πρωτοβουλία της ΒΣΑ να καταστήσει διαθέσιμο σε ένα μεγαλύτερο κοινό το αεροφωτογραφικό της αρχείο αποτελεί οπωσδήποτε μια θετική εξέλιξη και θα ανοίξει τον δρόμο για εξειδικευμένα προγράμματα, με συγκριτικά παραδείγματα κι από άλλα σημεία της ελληνικής επικράτειας.

Καταλήγοντας, η παρούσα εργασία αποτελεί την πρώτη απόπειρα που τοποθετεί τη συστηματική μελέτη ιστορικών αεροφωτογραφιών στο κέντρο προβλημάτων ιστορικού και κοινωνικού ενδιαφέροντος του ελληνικού 20ού αιώνα. Με αυτήν την έννοια, μπορεί να αποτελέσει ένα πρότυπο για τη διαχείριση της νεότερης και σύγχρονης πολιτισμικής κληρονομιάς, τόσο ως προς την προστασία της από ανθρωπογενείς παρεμβάσεις ή φυσικές καταστροφές, όσο και ως προς την οργάνωση και εκτέλεση ερευνητικών προγραμμάτων με στοχευμένες εργασίες πεδίου. Έτσι δίνεται μια νέα ευκαιρία στη φωτοερμηνεία: να παρέχει το εναλλακτικό εκείνο χρονολόγιο όπου, συνδέοντας τη μαρτυρία του φακού με προφορικές ιστορίες και υλικά τεκμήρια, θα μπορεί να μετατρέψει «ξεχασμένες» τοποθεσίες σε σημαίνοντες χώρους της σύγχρονης ιστορικής μας μνήμης.

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Θα ήθελα από καρδιάς να ευχαριστήσω την Εύη Χαριτούδη, βιβλιοθηκονόμο της Βρετανικής Σχολής Αθηνών, και τη διευθύντρια της Σχολής Καθ. Rebecca Sweetman, για την άψογη συνεργασία αλλά και τη διαρκή υποστήριξη σε όλα τα στάδια της συγκεκριμένης έρευνας. Θερμές ευχαριστίες πηγαίνουν στον Περικλή Χρυσάφακογλου, ο οποίος πρώτος μου μίλησε για το φωτογραφικό αρχείο της ΒΣΑ, στον Gian Petro C.G. Milani για τον χρόνο και τις χρήσιμες συμβουλές του αλλά και στους επιμελητές του τόμου και ιδιαίτερα τον Δρ. Φαίδωνα Μουδόπουλο-Αθανασίου, για την πρόσκληση, την καθοδήγηση και την υπομονή μέχρι το τελικό κείμενο.

7 <https://www.occupation-memories.org/Gedenken/Entschaedigungen/index.html>.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Agapiou, A., A. Dakouri-Hild, S. Davis, E. Andrikou και W. Rourke. 2022. «The Kotroni Archaeological Research Project (KASP): Evaluating Ancient Aphidna using Multimodal Landscape Analysis». *Journal of Greek Archaeology* 7: 413–34. <https://doi.org/10.32028/jga.v7i.1722>
- Alexakis, D., A. Sarris, T. Astaras και K. Albanakis. 2009. «Detection of Neolithic Settlements in Thessaly (Greece) through Multispectral and Hyperspectral Satellite Imagery». *Sensors* 9(2): 1167–87. <https://doi.org/10.3390/s90201167>
- Apostolou, G., K. Venieri, A. Mayoral, S. Dimaki, A. Garcia-Molsosa, M. Georgiadis και H.A. Orengo. 2024. «Integrating Legacy Survey Data into GIS-Based Analysis: The Rediscovery of the Archaeological Landscapes in Grevena (Western Macedonia, Greece)». *Archaeological Prospection* 31(1): 37–52. <https://doi.org/10.1002/arp.1926>
- Barber, M. 2011. *A History of Aerial Photography and Archaeology: Mata Hari's Glass Eye and Other Stories*. Swindon: English Heritage.
- Berganzo-Besga, I., H.A. Orengo, F. Lumbreras, M. Carrero-Pazos, J. Fonte και B. Vilas-Estévez. 2021. «Hybrid MSRM-Based Deep Learning and Multitemporal Sentinel 2-Based Machine Learning Algorithm detects near 10k Archaeological Tumuli in North-Western Iberia». *Remote Sensing* 13(20): 4181. <https://doi.org/10.3390/rs13204181>
- Bewley, R.H. και W. Rączkowski, Επιμ. 2002. *Aerial archaeology: Developing future practice*. Amsterdam: IOS Press.
- Buławka, N., H.A. Orengo και I. Berganzo-Besga. 2024. «Deep Learning-Based Detection of Qanat Underground Water Distribution Systems Using HEXAGON Spy Satellite Imagery». *JAS* 171:106053. <https://doi.org/10.1016/j.jas.2024.106053>
- Γεωργόπουλος, Α.Γ. 2006. *Διαλυμένοι Οικισμοί του Νομού Γρεβενών (16ος–20ός αι.)*. Προσωπική έκδοση: Γρεβενά.
- Cantoro, G. C., και A. Sarris. 2012. «Fundamental tools for photo-interpretation in mountainous rocky areas: Photogrammetry and ground-truthing». Στο *Advances in Geosciences: 32nd EARSeL symposium proceedings, 21-24 May, 2012, Mykonos Island, Greece*, επιμ. K. G. Perakis και A. K. Moysiadis, 100–112. Volos: Department of Planning and Regional Development - University of Thessaly.
- Caspari, G. και P. Crespo. 2019. «Convolutional Neural Networks for Archaeological Site Detection – Finding “Princely” Tombs». *JAS* 110:104998. <https://doi.org/10.1016/j.jas.2019.104998>
- Clark, A.J. και J. Casana. 2016. «A New Use for Old Photos: Archaeological Landscape Reconstruction in the Big Bend». *Plains Anthropologist* 61(240):469–89. <https://doi.org/10.1080/00320447.2016.1245967>
- Cowley, D.C., R.A. Standring και M.J. Abicht, Επιμ. 2010. *Landscapes Through the Lens: Aerial Photographs and Historic Environment*. Oxford – Oakville: Oxbow Books.
- Cowley, D.C. και B.B. Stichelbaut. 2012. «Historic Aerial Photographic Archives for European Archaeology». *EJA* 15(2): 217–36. <https://doi.org/10.1179/1461957112Y.0000000010>
- Donati, J.C. και A. Sarris. 2016. «Evidence for Two Planned Greek Settlements in the Peloponnese from Satellite Remote Sensing». *AJA* 120(3): 361–98. <https://doi.org/10.3764/aja.120.3.0361>
- Donati, J.C., A. Sarris, N. Papadopoulos, T. Kalaycı, F.-X. Simon, M. Manataki, I. Moffat και C. Cuenca-García. 2017. «A Regional Approach to Ancient Urban Studies in Greece Through Multi-Settlement Geophysical Survey». *JFA* 42(5): 450–67. <https://doi.org/10.1080/00934690.2017.1365565>
- Δορδανάς, Σ. 2004. «Οι Γερμανικές Εκκαθαριστικές Επιχειρήσεις στην Περιοχή των Γρεβενών, 1943–1944». Στο *Τα Γρεβενά: Ιστορία-Τέχνη-Πολιτισμός*, επιμ. Μ.Μ. Παπανικολάου, 253–59. Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής.
- Egels, Y. και M. Kasser. 2001. *Digital Photogrammetry*. London: CRC Press. <https://doi.org/10.4324/9780203305959>
- Garcia-Molsosa, A., H.A. Orengo, D. Lawrence, G. Philip, K. Hopper και C.A. Petrie. 2021. «Potential of Deep Learning Segmentation for the Extraction of Archaeological Features from Historical Map Series». *Archaeological Prospection* 28(2): 187–99. <https://doi.org/10.1002/arp.1807>
- Gerasimidis, A., S. Panajiotidis και N. Athanasiadis. 2008. «Five Decades of Rapid Forest Spread in the Pieria Mountains (N. Greece) Reconstructed by Means of High-Resolution Pollen Analysis and Aerial Photographs». *Vegetation History and Archaeobotany* 17(6): 639–52. <https://doi.org/10.1007/s00334-008-0150-1>
- Hammond, N.G.L. 1986. *Με τους Αντάρτες 1943–44*. Αθήνα: Ελληνική Ευρωεκδοτική.
- Hammond, N.G.L. 1993. *The Allied Military Mission and the Resistance in West Macedonia*. Thessaloniki: Institute for Balkan Studies.
- Κραχτοπούλου, Α. 2022. «Διευρύνοντας την αρχαιολογική πρακτική στον Κάμπο της Καρδίτσας». Στο *Ίδια ή μνήμη γινάμενη παρόν...Το Αρχαιολογικό Έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων κατά τη Χρονική Περίοδο 2011-2019. Επιστημονική Συνάντηση Μέγαρο Μουσικής Αθηνών 25-28 Νοεμβρίου 2019. Πρακτικά, τόμος 1*, επιμ. Ε. Κώτσου, 865–882. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού Και Αθλητισμού - Οργανισμός Διαχείρισης και Ανάπτυξης Πολιτιστικών Πόρων.

- Milani, G.P.C.G. 2021. «The Hellenistic Topography of Nea Krane, Kephallonia». *BSA* 116: 179–94. <https://doi.org/10.1017/S006824542100006X>
- Orengo, H.A., F.C. Conesa, A. Garcia-Molsosa, A. Lobo, A.S. Green, M. Madella και C.A. Petrie. 2020. «Automated Detection of Archaeological Mounds Using Machine-Learning Classification of Multisensor and Multitemporal Satellite Data». *Proceedings of the National Academy of Sciences - PNAS* 117(31): 18240–250. <https://doi.org/10.1073/pnas.2005583117>
- Orengo, H.A., A. Krahtopoulou, A. Garcia-Molsosa, K. Palaiochoritis και A. Stamati. 2015. «Photogrammetric Re-discovery of the Hidden Long-Term Landscapes of Western Thessaly, Central Greece». *JAS* 64: 100–9. <https://doi.org/10.1016/j.jas.2015.10.008>
- Peppas, M.V., J.P. Mills, K.D. Fieber, I. Haynes, S. Turner, A. Turner, M. Douglas και P.G. Bryan. 2018. «Archaeological Feature Detection from Archive Aerial Photography with a SfM-MvS and Image Enhancement Pipeline». *The International Archives of the Photogrammetry, Remote Sensing and Spatial Information Sciences* XLII-2: 869–75. <https://doi.org/10.5194/isprs-archives-XLII-2-869-2018>
- Sevara, C. 2013. «Top Secret Topographies: Recovering Two and Three-Dimensional Archaeological Information from Historic Reconnaissance Datasets Using Image-Based Modelling Techniques». *International Journal of Heritage in the Digital Era* 2(3): 395–418. <https://doi.org/10.1260/2047-4970.2.3.395>
- Shepherd, E. J. 2016. «Mapping Unexploded Ordnance in Italy: The Role of World War II Aerial Photographs». Στο *Conflict Landscapes and Archaeology from Above*, επιμ. B. B. Stichelbaut και D. C. Cowley, 205–217. London: Routledge.
- Shepherd, E.J., D.S. Palazzi, G. Leone και M.M.M. Mavica. 2012. «La Collezione c.d. USAAF dell'Aerofototeca Nazionale: Lavori in corso». *Archeologia Aerea* 6: 13–32.
- Soroush, M., A. Mehrtash, E. Khazraee και J.A. Ur. 2020. «Deep Learning in Archaeological Remote Sensing: Automated Qanat Detection in the Kurdistan Region of Iraq». *Remote Sensing* 12(3): 500. <https://doi.org/10.3390/rs12030500>
- Stichelbaut, B., J. Bourgeois, N. Saunders και P. Chielens, Επιμ. 2009. *Images of Conflict: Military Aerial Photography and Archaeology*. Newcastle: Cambridge Scholars.
- Stichelbaut, B. και D. Cowley, Επιμ. 2016. *Conflict Landscapes and Archaeology from Above*. London: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315259659>
- Stoker, A. 2010. «Hidden and Disappeared Mediterranean Archaeo-Landscapes Revealed in Historic Aerial Photographs». Στο *Landscapes Through the Lens: Aerial Photographs and Historic Environment*, επιμ. D.C. Cowley, R.A. Standring και M.J. Abicht, 34–42. Oxford – Oakville: Oxbow Books.

Τα γερμανικά κατοχικά νεκροταφεία της Μάχης της Κρήτης

Νίκος Βαλασιάδης

Ανεξάρτητος Ερευνητής

nikos@valasiadis.gr

ORCID: 0009-0005-7178-9031

ABSTRACT

After the end of the Battle of Crete (June 1941), contrary to the original plan of the German armed forces for the creation of a single large cemetery for all the fallen, several smaller military cemeteries were eventually created. These constructions, monuments of Nazi ideology and aesthetics, inappropriate “patches” imposed on the Cretan landscape of the WWII era, created a network of memory sites with the purpose of preserving forever the “Glory of the Dead Heroes”. However, after the war, and especially after the recovery of the human remains in the early 1960s by the Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge e. V., these burial grounds vanished. One site was “reused” after 1971 for the construction of the modern Maleme German military cemetery, where all the fallen were eventually concentrated and reburied.

This paper attempts to retrace the “journey” of the German dead of the Battle of Crete: from their final burial place in Maleme to the WWII era cemeteries. This is accomplished by integrating data from the analysis of the spatial distribution of the graves in the current cemetery coupled with archival, photographic and aerial evidence, and field documentation. The result is a first recording of the long gone, burial grounds and a subsequent identification of the locations where they once stood.

Αφιερώνεται στη μνήμη του Μανώλη Παπαρφατάκη

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στη βόρεια ακτή της Κρήτης, περίπου 20 χιλιόμετρα δυτικά της πόλης των Χανίων και λίγες εκατοντάδες μέτρα από τη θάλασσα, βρίσκεται ένας χαμηλός λόφος γνωστός ως Ύψωμα 107. Στις βόρειες πλαγιές του υψώματος απλώνεται σήμερα το Γερμανικό Στρατιωτικό Νεκροταφείο του Μάλεμε (εφεξής ΝτΜ), που πήρε το όνομα του από το ομώνυμο, κοντινό χωριό (Εικ. 1). Στον χώρο είναι ενταφιασμένοι 4.468 στρατιώτες των ενόπλων δυνάμεων (Wehrmacht/ Βέρμαχτ) του Τρίτου Ράιχ που έχασαν τη ζωή τους κατά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο (εφεξής Β΄ Π.Π.) στην Κρήτη (Maleme χ.χ.). Σύμφωνα με την επιγραφή στην είσοδο του ΝτΜ, οι 3.352 από αυτούς προέρχονται από τη «Μάχη της Κρήτης» (εφεξής Μάχη), όπως ονομάστηκαν οι επιχειρήσεις για την κατάληψη του νησιού μεταξύ 20ης Μαΐου και 1ης Ιουνίου 1941.

Το νεκροταφείο ιδρύθηκε από τον «Λαϊκό Σύνδεσμο Γερμανικής Μέριμνας Πολεμικών Τάφων» (Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge e. V.) κατά εντολή της Γερμανικής Ομοσπονδιακής Κυβέρνησης. Οι εργασίες κατασκευής του άρχισαν το 1971 και εγκαινιάστηκε στις 6 Οκτωβρίου 1974 (Prospekt “Kriegsgräberstätten Griechenland” χ.χ.: για αναλυτική περιγραφή της δημιουργίας του ΝτΜ, βλ. Δρουμπούκη 2014, 401–31). Στο νεκροταφείο συγκεντρώθηκαν τα υπολείμματα των νεκρών που είχαν περισυλλεχθεί μια δεκαετία νωρίτερα

Εικ. 1. Δορυφορική φωτογραφία του σύγχρονου νεκροταφείου του Μάλμε στο Ύψωμα 107. Σημειώνεται η αρίθμηση των τεσσάρων συγκεντρώσεων (μπλοκ) που, σύμφωνα με το Volksbund, ανταποκρίνονται στις γεωγραφικές ενότητες: 1. Ηρακλείου, 2. Ρέθυμνου, 3. Μάλμε, 4. Χανίων.

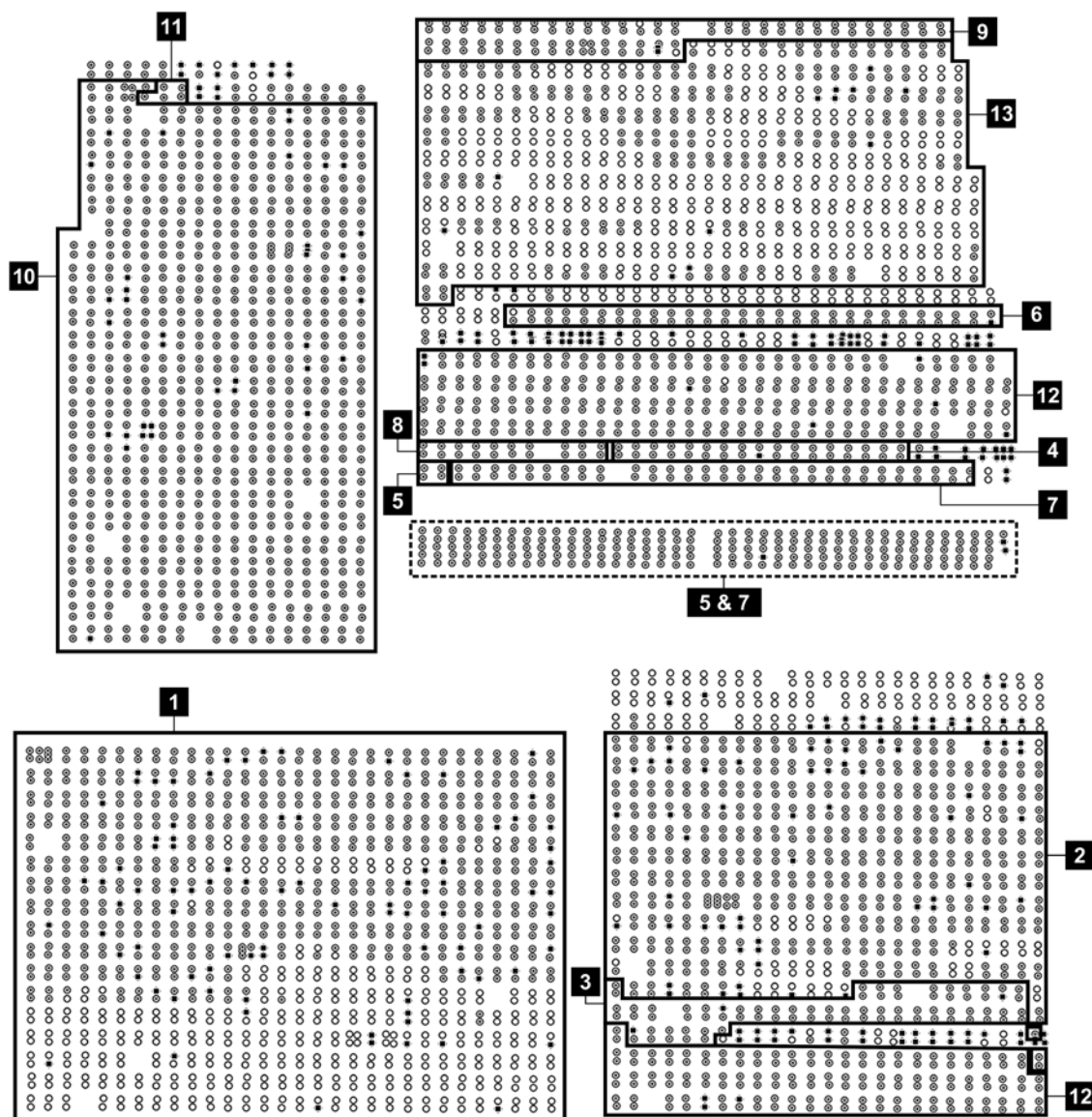
(το φθινόπωρο του 1960) από 62 διαφορετικούς χώρους ταφής στο νησί (νεκροταφεία, μικρά ταφικά σύνολα, μεμονωμένοι τάφοι). Οι περισσότεροι από αυτούς είχαν δημιουργηθεί από τις γερμανικές αρχές κατοχής, προκειμένου να αποτελέσουν χώρους μόνιμης ταφής για τις πολεμικές απώλειες στη Κρήτη. Μετά τον πόλεμο και την περισυλλογή των νεκρών το 1960, και έχοντας χάσει την όποια λειτουργική τους διάσταση, οι οργανωμένοι αυτοί ταφικοί χώροι έπαψαν να υφίστανται και, στην πλειονότητα των περιπτώσεων, οι περιοχές που καταλάμβαναν αποδόθηκαν πίσω στις τυπικές ειρηνικές χρήσεις της κρητικής γης.

Η χαμένη σήμερα αυτή «υλική κληρονομιά» της Κρήτης του Β' Π.Π. αποτελεί ένα εν πολλοίς άγνωστο θέμα. Αφενός, ο βραχύβιος χαρακτήρας των θέσεων δεν επέτρεψε τη διάσωση παρά μόνο ενός περιορισμένου αριθμού τεκμηρίων. Αφετέρου, σε έναν τόπο όπου το ναζιστικό καθεστώς προκάλεσε εκατόμβες νεκρών ανάμεσα στον άμαχο πληθυσμό, οι ίδιες απώλειες και τα νεκροταφεία ενός βάρβαρου, εχθρικού στρατού κατοχής, συνειρμικά αξιολογούνταν –και δίκαια– ως θέμα δευτερεύουσας σημασίας. Οι χώροι αυτοί άλλωστε αποτέλεσαν κατεχόμενη σύμβολα της γερμανικής κατάκτησης, οι μνήμες της οποίας ακόμη προξενούν οδύνη και οργή.

Σήμερα, ωστόσο, με τη –σχετική– άνεση της χρονικής απόστασης από τα γεγονότα, το ανανεωμένο ενδιαφέρον για τη μελέτη του Β' Π.Π. και τις πληροφορίες που έχουν συσσωρευτεί, δίνεται η δυνατότητα να εξεταστούν όψεις της υλικής μαρτυρίας του «χαμένου» παρελθόντος. Στο πλαίσιο αυτό, επιχειρείται εδώ μια συνοπτική «παρουσίαση» της ταυτότητας και της τοπογραφίας των κατοχικών γερμανικών νεκροταφείων για τους νεκρούς της Μάχης. Η μελέτη αυτής της ιδιαίτερης «υλικής μαρτυρίας» μπορεί ίσως να συνεισφέρει στο να προσδιοριστούν καλύτερα οι συνθήκες κάτω από τις οποίες δημιουργήθηκε, και να διερευνηθούν οι νοηματοδοτήσεις της με στόχο μια πληρέστερη κατανόηση της κατοχικής ιστορίας του νησιού.

2. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ

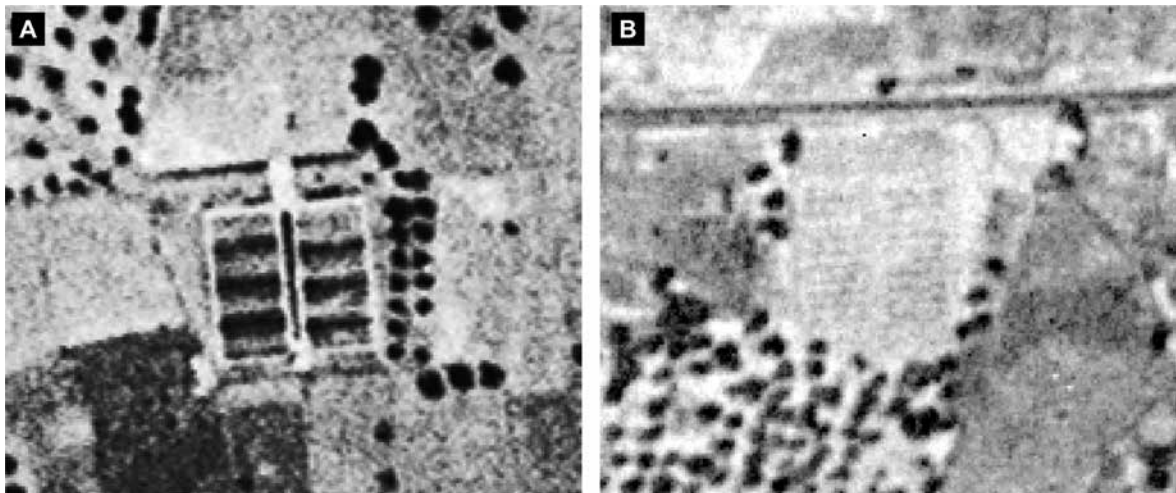
Το παρόν κείμενο βασίζεται σε μια ευρύτερη και σε εξέλιξη έρευνα σχετικά με τη Μάχη και το ΝτΜ, η οποία οργανώνεται σε τρεις άξονες.

Εικ. 2. Αποτύπωση όλων των μεμονωμένων ταφών βάσει της καταγραφής του νεκροταφείου. Οι μέχρι σήμερα αναγνωρισμένες συγκεντρώσεις, που ανταποκρίνονται στα κατοχικά νεκροταφεία, σημειώνονται με πλαίσιο. Οι αριθμοί αντιστοιχούν στον κατάλογο του Πίνακα 2. Οι νεκροί της Μάχης σημειώνονται με διπλό κύκλο, οι νεκροί της Κατοχής με λευκό κύκλο, οι «άγνωστοι» με μαύρο τετράγωνο.

Ο πρώτος αφορά τη διερεύνηση της δημογραφίας του ΝτΜ (Εικ. 2), η οποία επιτεύχθηκε με την αναλυτική καταγραφή των ταφών του νεκροταφείου σε μία βάση δεδομένων, που περιέχει τις δημόσια διαθέσιμες πληροφορίες (στρατιωτικός βαθμός, όνομα, ημερομηνία γέννησης και θανάτου, αριθμός ταφής, θέση στο νεκροταφείο). Τα στοιχεία αυτά, με τη βοήθεια των Συστημάτων Γεωγραφικών Πληροφοριών, συνδέθηκαν με την κάτοψη του νεκροταφείου, και έτσι απέκτησαν χωρική υπόσταση.

Η καταγραφή στη συνέχεια εμπλουτίστηκε με επιπλέον δεδομένα, που αφορούσαν κυρίως την ταυτοποίηση της στρατιωτικής μονάδας ή του σχηματισμού στον οποίο ανήκε ο κάθε νεκρός, κάτι που επιτρέπει την ταύτιση της γεωγραφικής ενότητας όπου έδρασε, σκοτώθηκε και θάφτηκε πρωτογενώς. Στο στάδιο αυτό, η εξαντλητική καταχώρηση αφορούσε κυρίως τους νεκρούς της Μάχης, ενώ για τους νεκρούς της Κατοχής πραγματοποιήθηκαν δειγματοληπτικές καταχωρήσεις. Ο κύριος όγκος των δεδομένων προήλθε από τις κάρτες απωλειών του Γραφείου Πληροφοριών για Πολεμικές Απώλειες και Αιχμαλώτους Πολέμου

Εικ. 3. Λεπτομέρειες από αεροφωτογραφίες του 1945, όπου διακρίνονται κατοχικά νεκροταφεία: Α. Ηράκλειο, Β. Γεράνι Χανίων (Πηγή δεδομένων: Ν.Π.Δ.Δ. ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΚΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΟ).

(Wehrmachtsauskunftsstelle für Kriegerverluste und Kriegsgefangene).¹ Οι κάρτες περιέχουν πληροφορίες για τη στρατιωτική μονάδα του νεκρού και, στην πλειονότητα των περιπτώσεων, για τις ταφές ή/και εκταφές που πραγματοποιήθηκαν. Το αποτέλεσμα της καταγραφής ήταν να αποτυπωθεί, έστω σημειακά, η «διαδρομή» των σορών των περισσότερων από τους Γερμανούς νεκρούς της Μάχης: από το πεδίο (πρωτογενείς ταφές) στα ενδιάμεσα βραχύβια κατοχικά νεκροταφεία (δευτερογενείς ταφές), και από εκεί στον τελικό τόπο ταφής στο ΝτΜ (Εικ. 2).

Ο δεύτερος άξονας της έρευνας αφορά το συμβατικό ιστορικό αρχείο και την εξέταση γραπτών πηγών, προφορικών μαρτυριών, και κυρίως φωτογραφιών της εποχής. Συγκεκριμένα, πολύ λίγες άμεσες αναφορές για κατοχικά νεκροταφεία της Κρήτης έχουν εντοπιστεί σε αρχειακό υλικό και σε ένα μικρό αριθμό δημοσιευμένων βιβλίων ή/και άρθρων, με πιο πρόσφατο το βιβλίο του Σ. Τριπαλιτάκη (2015), που αφιερώνει μια ξεχωριστή ενότητα στο θέμα. Πολύτιμα στοιχεία αντλήθηκαν από το ανεπίσημο αρχείο της Ένωσης Γερμανών Αλεξιπτωτιστών (Bund Deutscher Fallschirmjäger e.V.), ενώ χρησιμοποιήθηκαν επίσης ελάχιστες, παρότι πολύ σημαντικές, πληροφορίες από προφορικές μαρτυρίες. Τέλος, ιδιαίτερη σημασία είχε η αξιοποίηση του φωτογραφικού αρχείου που αποτυπώνει την υλικότητα με τρόπους που το κείμενο δε μπορεί. Ειδικά η μελέτη αδημοσίευτων αρχειακών φωτογραφιών από ιδιωτικές συλλογές απέδωσε πληθώρα πληροφοριών. Καθοριστική στο πλαίσιο αυτό ήταν η μελέτη φωτογραφιών από το εκτεταμένο αρχείο του συλλέκτη και μελετητή Δ. Σκαρτσιλάκη.

Ο τρίτος άξονας της προσέγγισης είναι η τοπογραφία, που αποτελεί και τη ραχοκοκαλιά της μελέτης, δηλαδή η ένταξη των πληροφοριών στον χώρο. Αυτό έγινε με συνδυασμό επιτόπιας έρευνας, ανάλυσης χαρτών και αεροφωτογραφιών και τη χρήση των Συστημάτων Γεωγραφικών Πληροφοριών. Ειδικά τα δύο τελευταία επέτρεψαν την διερεύνηση άγνωστων μέχρι σήμερα δεδομένων (για παράδειγμα οι διαστάσεις των ταφικών χώρων, η «γεωγραφία» του ΝτΜ), καθώς και την ταύτιση των περισσότερων από τις θέσεις (Εικ. 3).

3. Η ΜΕΡΙΜΝΑ ΤΗΣ ΒΕΡΜΑΧΤ ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΠΕΣΟΝΤΕΣ

Τόσο το ναζιστικό καθεστώς όσο και οι γερμανικές ένοπλες δυνάμεις έδιναν στο θέμα της ταφής των πεσόντων ιδιαίτερη βαρύτητα (για αναλυτική συζήτηση, βλ. Janz 2019). Σε συνέχεια μιας αντίληψης εδραιωμένης από

1 BArch, B 563–2 Kartei: Kartei der Verlust- und Grabmeldungen der Wehrmachtsauskunftsstelle (WASSt).

τον Α' Π.Π. και προκειμένου οι αλόγιστες απώλειες σε ζώες να έχουν κάποιο νόημα, οι νεκροί του πολέμου αντιμετωπιζόνταν ως ήρωες ενός υπέρτατου αγώνα, αυτού της επικράτησης του γερμανικού Ράιχ. Η λατρεία των νεκρών ηρώων αποτέλεσε κύριο στοιχείο της ναζιστικής ιδεολογίας, καθώς οι ερμηνευτικές προεκτάσεις της προήγαγαν προβαλλόμενες έννοιες, όπως η υπακοή, η αφοσίωση και η αυτοθυσία (Janz 2019, 81).

Στο πλαίσιο αυτό, ο χώρος και ο τρόπος που θάβονταν οι πεσόντες δεν αποτελούσε απλά και μόνο ένα πρακτικό θέμα, αλλά ένα φορτισμένο με νοήματα εργαλείο προπαγάνδας, το οποίο έπρεπε να ελέγχεται στο ανώτατο επίπεδο της ιεραρχίας του καθεστώτος. Ήδη από τις αρχές του Β' Π.Π., η Βέρμαχτ είχε αναλάβει την αποκλειστική ευθύνη για τη διαχείριση των νεκρών της και των τάφων τους, ιδρύοντας για τον σκοπό αυτό τον Σεπτέμβριο του 1939 την υπηρεσία Μέρμινας Τάφων, που υπαγόταν στο Τμήμα Απωλειών της Βέρμαχτ (Gräberfürsorge in der Abteilung Wehrmacht-verlustwesen), γεγονός που η ίδια χαρακτήρισε ως «ένα αυτονόητο καθήκον τιμής» (βλ. και Janz 2019, 53).²

Το έργο της υπηρεσίας διεκπεραιωνόταν κυρίως μέσω των Αξιωματικών Τάφων (Wehrmachtgräber-offiziere, εφεξής WGO), οι οποίοι ήταν ειδικά εκπαιδευμένο προσωπικό που λάμβανε οδηγίες απευθείας από την ανώτατη διοίκηση της Βέρμαχτ. Κάθε WGO ήταν υπεύθυνος για μια στρατιά (στις εμπόλεμες ζώνες) ή μια στρατιωτική διοίκηση (στις ζώνες κατοχής) και συνεργαζόταν με τις επί τόπου μονάδες. Τα καθήκοντά του περιλάμβαναν την επίβλεψη της κατασκευής κατάλληλων τάφων, την καταγραφή και αναφορά τους, τον εντοπισμό μη καταγεγραμμένων τάφων, καθώς επίσης και την εκταφή των νεκρών από τις πρωτογενείς ταφές για τον επανεναφιασμό τους σε μεγαλύτερα οργανωμένα νεκροταφεία (Janz 2019, 54, 154).

Μια σειρά από κατευθύνσεις και διαταγές, που θα συνέχιζαν να εκδίδονται καθ' όλη τη διάρκεια του πολέμου, προσδιόριζε το πλαίσιο λειτουργίας και τα καθήκοντά των εμπλεκόμενων. Οι κανονισμοί αφορούσαν τόσο τις πρόχειρες πρωτογενείς ταφές στο πεδίο της μάχης, όσο και τα νεκροταφεία που έπρεπε να δημιουργηθούν σε δεύτερο χρόνο, προκειμένου οι πεσόντες να έχουν έναν κατάλληλο και μόνιμο χώρο ταφής.

Η ανάγκη για τη δημιουργία μόνιμων στρατιωτικών νεκροταφείων σε εχθρικό έδαφος ήταν ένα θέμα γνωστό στις γερμανικές ένοπλες δυνάμεις από τις εμπειρίες του Α' Π.Π. Δεδομένου ότι ο επαναπατρισμός των σορών ήταν πρακτικά αδύνατος, η Βέρμαχτ υιοθέτησε τη λύση της δημιουργίας «νεκροταφείων πολεμιστών» στις υπό κατοχή τοποθεσίες (Janz 2019, 154), έτσι ώστε οι νεκροί «...να αναπαύονται μαζί εκεί που θυσίασαν τη ζωή τους για το μεγαλείο, την τιμή και την ελευθερία της Γερμανίας».³

Οι γενικές προδιαγραφές, σύμφωνα με τις αντιλήψεις της Βέρμαχτ, περιγράφονται εύγλωττα στα έγγραφα της Υπηρεσίας Τάφων:

«Το Νεκροταφείο Τιμής θα πρέπει να είναι για πάντα ένας τόπος προσκυνήματος για ολόκληρο τον λαό. Πρέπει επομένως να βρίσκεται σε μια όμορφη γραφική τοποθεσία, να είναι εύκολα προσβάσιμο από άποψη μέσων μεταφοράς και να είναι καλλιτεχνικώς υποδειγματικά η διάταξη και ο σχεδιασμός του. Πρέπει να συμβολίζει τις μάχες για την ίδρυση του Μεγάλου Γερμανικού Ράιχ από άποψη στρατιωτικής ιστορίας και τακτικής, δηλαδή να βρίσκεται στα καίρια σημεία των μαχών και να δείχνει τα χαρακτηριστικά και τη σημασία τους» (μτφ. του γράφοντος).⁴

Ήδη από τις αρχές του πολέμου είχαν δημιουργηθεί στρατιωτικά νεκροταφεία με πρωτοβουλία των κατά τόπους μονάδων σε περιοχές όπου είχαν διεξαχθεί πολύνεκρες μάχες. Για τον σχεδιασμό και την κατασκευή τους, συντονίζονταν οι διοικητές των μονάδων, οι WGO, το Τμήμα Απωλειών και οι τοπικές στρατιωτικές διοικήσεις. Ωστόσο, το ζήτημα διευθετήθηκε με τον πιο επίσημο τρόπο το Μάρτιο του 1941. Τότε, με ειδικό διάταγμα, ο Hitler όρισε υπεύθυνο για τον σχεδιασμό των νεκροταφείων τον αρχιτέκτονα Wilhelm Kreis, ο οποίος και θα ήταν υπόλογος απευθείας στον ίδιο. Στα καθήκοντά του «περιλαμβάνονταν επιθεωρήσεις και

2 BArch, RH 13/16, fol. 102: Dienstanweisung, Aufgaben der Feld-, Kreis- und pp- Kommandanturen auf dem Gebiet des Wehrmacht-Gräberdienstes, 29-12-1941.

3 BArch, RW 6/182, fol. 8: Merkblatt WVW, 01-10-1941 στο Janz 2019, 67.

4 BArch, RH 13/20, fol. 5: Wehrmacht-Gräberfürsorge, Besprechung bei OKW W Allg am 19.u.20.August 1940, 22-08-1940.

προτάσεις για μελλοντικές εγκαταστάσεις, ο σχεδιασμός των νεκροταφείων και η καλλιτεχνική τους επίβλεψη σε συνεννόηση με τον Hitler» (μτφ. του γράφοντος) (Janz 2019, 68).

Οι στρατιωτικές μονάδες ήταν υποχρεωμένες να καταθέτουν τις προτάσεις τους για τη θέση των νεκροταφείων που καλούνταν να υλοποιήσουν. Αυτές περιλάμβαναν ειδικές προκαθορισμένες πληροφορίες που αφορούσαν το έδαφος, τις υποδομές, την πρόσβαση και τις δυνατότητες διαμονής μελλοντικών επισκεπτών, αλλά και στη στρατιωτική-ιστορική σημασία της θέσης. Οι προτάσεις, αφού ελέγχονταν από τους WGO και σε συνεννόηση με την ανώτατη διοίκηση της Βέρμαχτ (Oberkommando der Wehrmacht, εφεξής OKW), έπρεπε να υποβάλλονται στον Kreis για τελική έγκριση από τον ίδιο τον Hitler, και μόνο μετά τη συναίνεσή του πραγματοποιούνταν ο τελικός σχεδιασμός τους (Janz 2017, §17).

Καθώς ο πόλεμος προχωρούσε και τα νεκροταφεία πολλαπλασιάζονταν, ο Hitler σύντομα σταμάτησε να ασχολείται προσωπικά με το ζήτημα. Αντίθετα, ο Kreis συνέχισε το έργο του σχεδιάζοντας ένα μεγάλο αριθμό νεκροταφείων. Κάποια από τα σχέδια του ενσωματώθηκαν ως πρότυπα στους κανονισμούς της υπηρεσίας Μέριμνας Τάφων, προκειμένου να διευκολύνουν το έργο της (Janz 2017, υποσ. 44 και §8). Αυτό θα αποδεικνύονταν ογκώδες, καθώς εκτιμάται ότι, κατά τη διάρκεια του Β' Π.Π., κατασκευάστηκαν από την Βέρμαχτ πάνω από 10.000 τέτοιου είδους εγκαταστάσεις (Janz 2019, 63).

4. ΚΡΗΤΗ: ΟΙ ΓΕΡΜΑΝΙΚΕΣ ΑΠΩΛΕΙΕΣ ΚΑΤΑ ΤΗ ΜΑΧΗ

Παρόλο που στην Κρήτη, όπως σε κάθε στρατιωτική επιχείρηση της εποχής, δεν είναι εύκολο να τεκμηριωθούν απόλυτοι αριθμοί, είναι πλέον αποδεκτό πως κατά τη διάρκεια της Μάχης περίπου 4.000 Γερμανοί έχασαν τη ζωή τους.⁵

Η επεξεργασία των δεδομένων από την καταγραφή του ΝτΜ έδειξε πως εκεί βρίσκονται ενταφιασμένοι 2.999 επιβεβαιωμένοι νεκροί της Μάχης. Σε μεταλλικές πλάκες που είναι τοποθετημένες στο νεκροταφείο μνημονεύονται επιπλέον τα ονόματα 466 στρατιωτών που σκοτώθηκαν στο νησί, αλλά δεν εντοπίστηκαν οι σοροί τους, ή/και χάθηκαν στη θάλασσα. Από αυτό το σύνολο, οι 378 αποτελούν απώλειες της Μάχης. Πολλοί από αυτούς θα πρέπει να ταυτίζονται με κάποιους από τους 341 τάφους αγνώστων στρατιωτών (αναφέρονται ως unbekannter Deutscher Soldat), για τους οποίους δεν υπάρχουν στοιχεία (Πίν. 1). Να σημειωθεί ότι ο συνολικός αριθμός ενταφιασμένων που προέκυψε από την επιτόπια καταγραφή των επιτύμβιων πλακών είναι κατά 46 άτομα μικρότερος από αυτόν που αναφέρει η επίσημη ιστοσελίδα του Volksbund (Maleme χ.χ.).

Πίνακας 1. Νεκροταφείο του Μάλεμε: οι ενταφιασμένοι και μνημονεύμενοι νεκροί ανά χρονική περίοδο θανάτου.

Περίοδος	Ενταφιασμένοι	Μνημονεύονται	Σύνολο
Μάχη	2999	378	3377
Κατοχή	1082	88	1170
Άγνωστη*	341		341
	4422	466	

* Άγνωστοι στρατιώτες χωρίς καταχωρημένη ημερομηνία θανάτου.

5 BAArch, RL 7–4/125, fol. 5: Verluste beim Einsatz Kreta, 4.6.1941, όπου αναφέρονται 2.000 νεκροί και 1950 αγνοούμενοι (χωριστά από τους 2186 τραυματίες).

Συγκρίνοντας αυτούς τους αριθμούς με τους περίπου 1300 Γερμανούς νεκρούς [αναφέρονται από 1.200 νεκροί (Golla 2007, 432) έως 1.484 νεκροί και αγνοούμενοι (Bathe και Glodschey 1942, 246)] της εκστρατείας κατάληψης της ηπειρωτικής Ελλάδας, που διήρκεσε περισσότερο και ενέπλεξε πολύ περισσότερες μονάδες, γίνεται κατανοητό πως στην Κρήτη η γερμανική νίκη επήλθε με σοβαρό τίμημα σε ζωές. Η διαπίστωση αυτή ισχύει ιδιαίτερα για το σώμα των αλεξιπτωτιστών που ήταν επιφορτισμένο με τον κύριο και δυσχερέστερο στόχο, δηλαδή να καταλάβει από αέρος στρατηγικές θέσεις (κυρίως αεροδρόμια και λιμάνια) στο νησί. Οι δυνάμεις αυτές ανήκαν στην γερμανική αεροπορία, που είχε τη διοίκηση και την ευθύνη διεξαγωγής της επιχείρησης (Stewart 1991, 78–90· Golla 2013, 411–24).

Και στα τέσσερα κύρια μέτωπα της μάχης (Μάλεμε, Χανιά, Ρέθυμνο και Ηράκλειο), επιμέρους μονάδες αλεξιπτωτιστών έπεσαν στην κυριολεξία πάνω σε καλά οργανωμένες αμυντικές θέσεις, με αποτέλεσμα να αποδεκατιστούν. Είναι χαρακτηριστικό πως, με βάση τα δεδομένα από το ΝτΜ, περισσότεροι από τους μισούς νεκρούς της Μάχης, 1.833 νεκροί [αριθμός που διαφοροποιείται ελάχιστα από τους 1830 που αναφέρει ο ερευνητής Σκαλιδάκης σε πρόσφατη καταμέτρηση (Σκαλιδάκης 2023, 109)] προέρχονται από την πρώτη μέρα της επιχείρησης (20 Μαΐου 1941) και ήταν σχεδόν αποκλειστικά αλεξιπτωτιστές.

Όταν, μετά την κατάληψη του Υψώματος 107 και του αεροδρομίου του Μάλεμε (21 Μαΐου 1941), οι αλεξιπτωτιστές ενισχύθηκαν από τις βαρύτερα οπλισμένες μονάδες αλпинιστών του στρατού ξηράς, η σύγκρουση πήρε άλλη τροπή και οι γερμανικές απώλειες μειώθηκαν δραστικά. Παρ' όλα αυτά και ο στρατός ξηράς (ειδικότερα η 5η Ορεινή Μεραρχία) πλήρωσε το δικό του φόρο αίματος ως στο τέλος της Μάχης με περίπου 600 νεκρούς ή αγνοούμενους.⁶

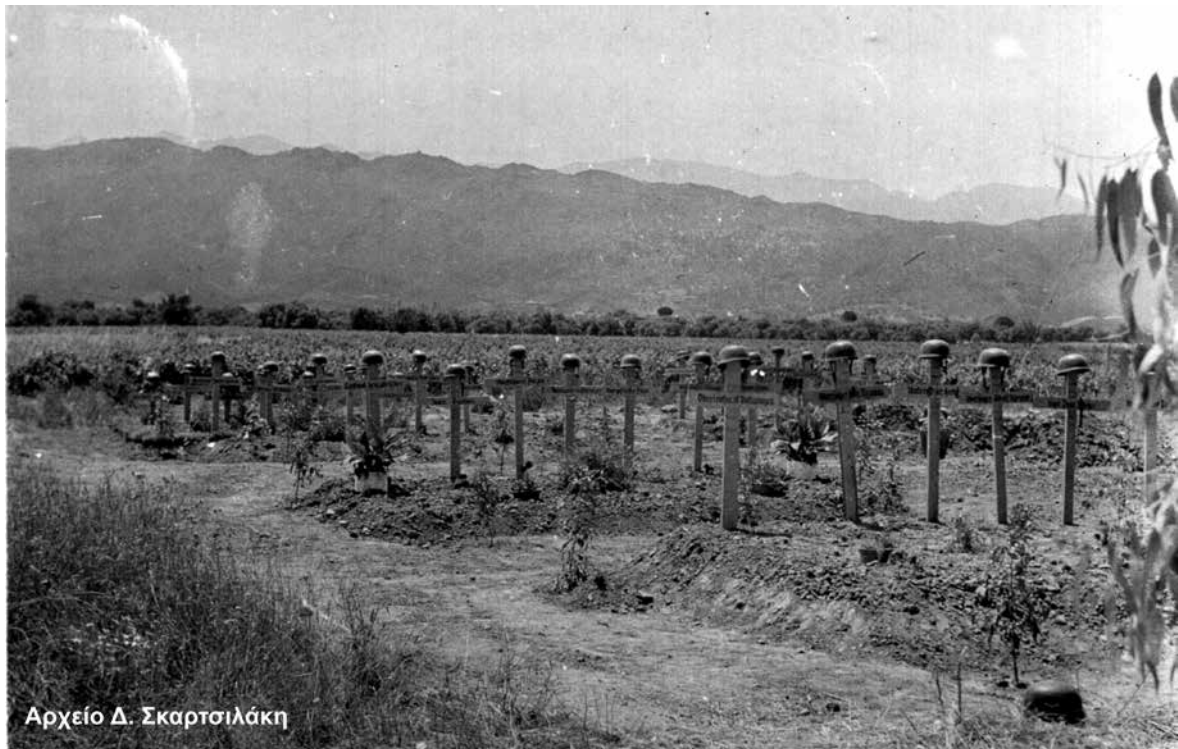
4.1. Πρωτογενείς ταφές και πρόχειρα νεκροταφεία

Οι πρώτες ταφές των νεκρών της Μάχης δημιουργήθηκαν κατά τη διάρκεια των εχθροπραξιών, όταν οι συνθήκες το επέτρεπαν, κυρίως από τους συμπολεμιστές των νεκρών και συνήθως κοντά στην τοποθεσία θανάτου. Ήταν κυρίως πρόχειρες (προσωρινές) μεμονωμένες ταφές, αν και δεν έλειπαν οι διπλοί ή ακόμα και οι ομαδικοί τάφοι. Παράλληλα, δημιουργήθηκαν και τα πρώτα μικρά, πρόχειρα αυτοσχέδια νεκροταφεία σε περιοχές που είχαν καταλάβει οι Γερμανοί. Αυτό κυρίως συνέβη σε σημεία με συσσώρευση νεκρών, αλλά και σε σταθμούς επίδεσης και συγκέντρωσης τραυματιών («νοσοκομεία πεδίου»). Τέτοια «πρόχειρα νεκροταφεία» δημιουργήθηκαν στις φυλακές της Αγιάς (Χανιά), στα Μισίρια (Ρέθυμνο), στην Αμνισό (Ηράκλειο), και αλλού. Επρόκειτο στην ουσία για πρόχειρους τάφους με στοιχειώδη οργάνωση (σε σειρά ή σειρές· Εικ. 4).

Ωστόσο, τα ειδικά γεωγραφικά χαρακτηριστικά του νησιού σε συνάρτηση με την ίδια τη φύση της σύγκρουσης (αποκομμένοι θύλακες, ταχύτατα μεταβαλλόμενα όρια και ρευστές ζώνες) είχαν σαν αποτέλεσμα πολλοί νεκροί να κείτονται άταφοι σε όλα τα επιμέρους θέατρα επιχειρήσεων του νησιού μετά τη Μάχη. Η ταφή αυτών των νεκρών ξεκίνησε τις μέρες αμέσως μετά το τέλος της Μάχης και σε περιοχές με μεγάλες συγκεντρώσεις διήρκεσε μεγάλο χρονικό διάστημα. Στη διαδικασία συμμετείχαν γερμανικά τμήματα και δια της βίας εξαναγκασμένοι αιχμάλωτοι, Έλληνες στρατιώτες και χωροφύλακες, καθώς και στρατιώτες των δυνάμεων της Κοινοπολιτείας (Wynne 1954, 61· Κάβος 1991, 28–9· Πολιουδάκης 1993α, 409). Η εμπειρία, για φίλιους ή αντιπάλους, ήταν στην καλύτερη περίπτωση δυσάρεστη, καθώς μετά την πολυήμερη μάχη και τις υψηλές θερμοκρασίες στην Κρήτη, τα περισσότερα πτώματα βρίσκονταν σε κατάσταση προχωρημένης αποσύνθεσης, με τη δυσοσμία να είναι αισθητή σε μεγάλες αποστάσεις (Ρουσσόπουλος 2014, 133). Να σημειωθεί επίσης ότι για εβδομάδες εκβράζονταν στις βόρειες ακτές του νησιού σοροί από τις επιχειρήσεις στη θάλασσα (Κοκονάς 1986, 363).

Οι νεκροί της Μάχης ετάφησαν κυρίως σε μεμονωμένους τάφους, σε συγκεντρώσεις ή συστάδες, ανάλογα με την κατάσταση στο πεδίο. Κατά τη διαδικασία αυτή δημιουργήθηκαν και νέα, μικρά «άτυπα» νεκροταφεία, κατά βάση συγκεντρώσεις νεκρών, συνήθως από την ίδια μονάδα, που ενταφιάζονταν επιμελημένα στο πεδίο

6 BArch, RL 7–4/125, fol. 5: Verluste beim Einsatz Kreta, 04-06-1941.

Εικ. 4. Πρόχειρο νεκροταφείο φωτογραφημένο λίγες μέρες μετά τη λήξη της Μάχης στην περιοχή της Αγιάς, απέναντι από τις ομώνυμες φυλακές (Πηγή: Αρχείο Δ. Σκαρτσιλάκη).

της μάχης σε σειρές ή συστάδες. Σε πολλές περιπτώσεις, οι χώροι σημαίνονταν με μεγάλους ξύλινους σταυρούς. Τέτοια πρόχειρα νεκροταφεία δημιουργήθηκαν κυρίως στο νομό Χανίων (στα χωριά Στύλος, Σπήλια, Αγιά, Γαλατάς, Αλικιανός, Γεράνι, στο Καστέλι, στο Ακρωτήριο, κ.ά.), αλλά και στο Ρέθυμνο.

Πολύ σύντομα μετά τη Μάχη ανέλαβε τα καθήκοντά του WGO στο νησί ο Υπολοχαγός Dr Haas (κωδικός WGO 31).⁷ Σύμφωνα με τις κάρτες απωλειών, τον Ιούλιο του 1941 είχε ήδη αρχίσει την καταγραφή των τάφων στην περιοχή του Ηρακλείου. Σύντομα βρέθηκε στην Κρήτη και ο δεύτερος WGO του ελλαδικού χώρου, ο Λοχαγός Semler (WGO 34 με έδρα την Αθήνα), προκειμένου να αντιμετωπιστεί ο μεγάλος όγκος των εργασιών.

4.2. «Μόνιμα» νεκροταφεία – ο προγραμματισμός

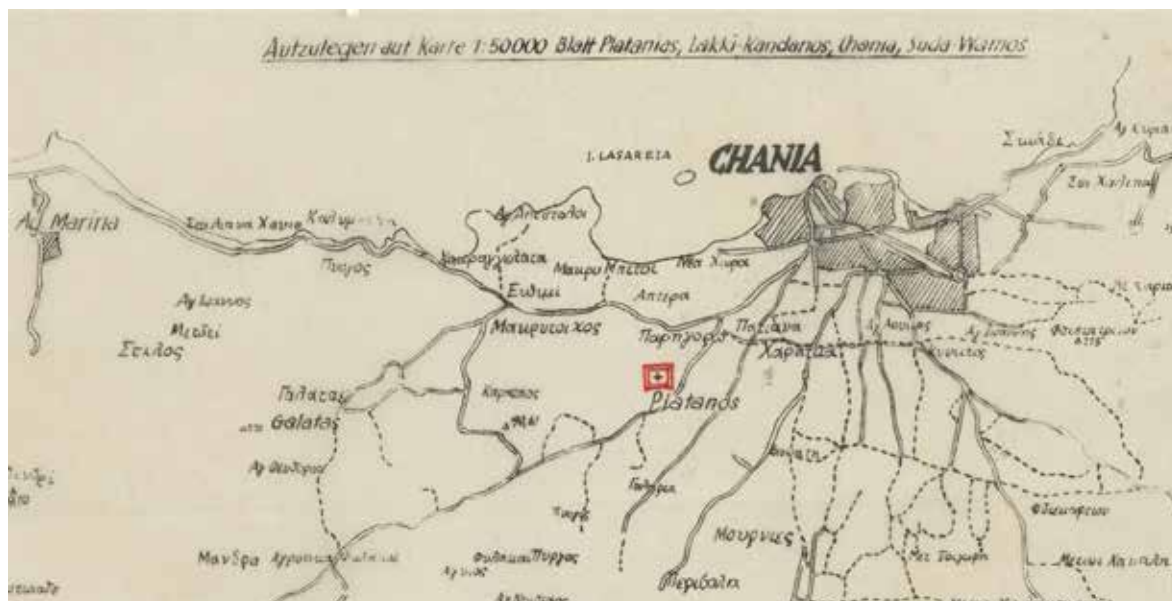
Οι ταφές που πραγματοποιήθηκαν κατά ή αμέσως μετά τη Μάχη ήταν, σύμφωνα με το ισχύον πλαίσιο, προσωρινές. Όπως αναφέρθηκε, στην Κρήτη, όπως και σε όλα τα άλλα γερμανικά μέτωπα, οι νεκροί έπρεπε να έχουν έναν τελικό χώρο ταφής σε επιμελημένα «μόνιμα» νεκροταφεία. Η προβλεπόμενη από τους κανονισμούς διαδικασία για τη δημιουργία τους φαίνεται πως ξεκίνησε αμέσως μετά την ολοκλήρωση των επιχειρήσεων.

Τον Ιούλιο του 1941 έγγραφο της OKW με θέμα «Σχεδιασμός γερμανικών πολεμικών νεκροταφείων στο νησί της Κρήτης» ενημέρωνε τις τοπικές διοικήσεις και τους υπεύθυνους WGO:

«Σχετικά με τον σχεδιασμό γερμανικών πολεμικών νεκροταφείων στα Βαλκάνια, μετά την ολοκλήρωση των μαχών στο νησί της Κρήτης, καλούνται τώρα οι μονάδες να υποβάλουν προτάσεις για την ίδρυση πολεμικών νεκροταφείων και για αυτήν την περιοχή. Θα ήταν επιθυμητό να προταθούν μόνο μία ή το πολύ δύο θέσεις. Παρακαλούμε να υποβάλετε τις προτάσεις σας μέχρι την 1η Σεπτεμβρίου 1941» (μτφ. του γράφοντος).⁸

7 BArch, RH 13/16, fol. 110: Einsatzübersicht der Wehrmachtgräberoffizier, Dienststellen, 01-02-1942.

8 BArch, RH 13/34, fol. 10: Planung Deutscher Kriegerfriedhöfe auf der Insel Kreta, 07-07-1941.

Εικ. 5. Χάρτης από την πρόταση της 5ης Ορεινής Μεραρχίας για τη δημιουργία νεκροταφείου βόρεια του οικισμού Πλάτανος (Πηγή: BArch, RH 13/34, fol. 18).

Στο πλαίσιο της συμμόρφωσης με το πνεύμα της διαταγής, η 12η Στρατιά, που ήταν υπεύθυνη για την Ελλάδα, προέκρινε στα τέλη Ιουλίου 1941 την κατασκευή ενός νεκροταφείου στην Κρήτη.⁹ Πιθανώς στο ίδιο πνεύμα η υπεύθυνη για την Κρήτη 5η Ορεινή Μεραρχία απέστειλε τον Σεπτέμβριο του 1941 την πρότασή της για την δημιουργία ενός και μόνο νεκροταφείου κοντά στην πόλη των Χανίων.¹⁰

Ο χώρος που προτάθηκε ήταν ένας κατάφυτος λόφος, βόρεια του οικισμού Πλάτανος, στο δρόμο Χανίων-Αγιάς (Εικ. 5). Το ύψωμα παρείχε εξαιρετική θέα προς την πόλη των Χανίων, τη θάλασσα και τα Λευκά Όρη. Σχετικά με την στρατιωτική σημασία του, αναφερόταν πως η θέση βρισκόταν ακριβώς στον χώρο επίθεσης επιμέρους υπομονάδας της μεραρχίας (1ο Τάγμα του 100ου Ορεινού Συντάγματος), αλλά και ότι είχε θέα σε όλον τον χώρο δράσης της. Η αρχική πρόβλεψη αφορούσε μια έκταση 5.000 μ² που μπορούσε να επεκταθεί μέχρι τα 10.000 μ², ενώ προβλεπόταν επίσης η δημιουργία μνημείου.

Η πρόταση μάλλον δε βρήκε σύμφωνους όλους τους εμπλεκόμενους, καθώς δεν υλοποιήθηκε ποτέ. Η Αεροπορία –και οι μονάδες αλεξιπτωτιστών της– είχαν άλλες αντιλήψεις από αυτές της 12ης Στρατιάς και της 5ης Ορεινής Μεραρχίας. Σε σχετικό έγγραφο τον Οκτώβριο του 1941 αναφέρεται πως: «Κατόπιν εισηγήσεων του XI Σώματος Αεροπορίας [ο ευρύτερος σχηματισμός όπου ανήκαν οι δυνάμεις αλεξιπτωτιστών το 1941 (Golla 2013, 358–59)], ο διοικητής Κρήτης εξέφρασε την επιθυμία να κατασκευαστούν τρεις τιμητικοί χώροι σύμφωνα με τις τρεις ξεχωριστές περιοχές μάχης, ένας μεγάλος στα Χανιά που προορίζεται ως κύρια εγκατάσταση και από ένας μικρότερος στο Ρέθυμνο και Ηράκλειο» (μτφ. του γράφοντος).¹¹

4.3. «Μόνιμα» νεκροταφεία – η υλοποίηση

Δυστυχώς, τα γερμανικά έγγραφα που εντοπίστηκαν ως τώρα δεν παρέχουν πληροφορίες για το πώς εξελίχθηκε η παραπάνω διαδικασία και κάτω από ποιές ακριβώς συνθήκες υλοποιήθηκαν τελικά τα «μόνιμα» νεκροταφεία που κατασκευάστηκαν στο νησί. Δεν είναι επίσης γνωστό σε ποιο βαθμό ενεπλάκησαν στον σχεδιασμό τους ο Kreis ή ο Hitler, όπως προέβλεπαν οι κανονισμοί. Είναι, ωστόσο, δεδομένο πως η επιθυμία

9 BArch, RH 13/34, fol. 27: Armeeoberkommando 12, Planung von Ehrenfriedhöfen für Gefallene, 25-07-1941.

10 BArch, RH 13/34, fol. 13–19: 5. Gebirgs-Division, Lagemeldung Kriegerfriedhof Chania 19-09-1941.

11 BArch, RH 13/34, fol. 64: Dienstreise Professor Kreis, 08-10-1941.

του στρατιωτικού διοικητή της Κρήτης, Στρατηγού της Αεροπορίας Alexander Andrae, για πολλαπλούς χώρους πραγματοποιήθηκε και με το παραπάνω. Στο πλαίσιο της παρούσας έρευνας προέκυψε πως τελικά όλοι οι νεκροί της Μάχης μετακινήθηκαν από τις πρωτογενείς, προσωρινές ταφές και τα αυτοσχέδια, πρόχειρα νεκροταφεία, σε οργανωμένες, επιμελημένες εγκαταστάσεις με «μόνιμο» χαρακτήρα. Στο τέλος της Κατοχής, υπήρχαν στην Κρήτη τουλάχιστον 13 διαφορετικά νεκροταφεία: ένα στο Ηράκλειο, δύο στο Ρέθυμνο και δέκα στα Χανιά (Εικ. 9).

Από αυτά, τα οκτώ ήταν αφιερωμένα αποκλειστικά σε συγκεκριμένες μονάδες και –σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις– άρχισαν να κατασκευάζονται το καλοκαίρι του 1941. Είναι μάλλον βέβαιο πως αυτό έγινε με πρωτοβουλία των μονάδων που εξακολουθούσαν να βρίσκονται στο νησί και μάλλον ανεξάρτητα της προβλεπόμενης διαδικασίας, που βρισκόταν παράλληλα σε εξέλιξη. Κάποια από αυτά ήταν ήδη έτοιμα πριν καν κατατεθεί η «επίσημη» πρόταση της 5ης Ορεινής Μεραρχίας τον Σεπτέμβριο του 1941. Στη γρήγορη αποπεράτωση τους συνετέλεσε και η χρήση αιχμαλώτων και πολιτών σε καταναγκαστική εργασία, όπως τεκμαίρεται από αδημοσίευτες φωτογραφικές μαρτυρίες (αρχείο Σκαρτσιλάκη) που μπορούν να χρονολογηθούν πριν τον Αύγουστο του 1941.

Επιπρόσθετα, τέσσερα μεγάλα «μεικτά» νεκροταφεία περισυλλογής, που περιείχαν ταφές από διάφορες μονάδες και Όπλα, κατασκευάστηκαν στα τέσσερα μέτωπα της Μάχης. Ίσως να ανταποκρίνονται στο αποτέλεσμα της προβλεπόμενης διαδικασίας σχεδιασμού και πιθανώς υλοποιήθηκαν σε δεύτερο χρόνο. Τέλος, τον κατάλογο συμπλήρωνε ένα πρώην πρόχειρο νεκροταφείο «νοσοκομείου εκστρατείας» από τις μέρες της Μάχης, το οποίο σε αντίθεση με τα υπόλοιπα, αναδιαμορφώθηκε σε «μόνιμο» και διατηρήθηκε μέχρι το τέλος του πολέμου.

Μια αναλυτική παρουσίαση των νεκροταφείων αυτών είναι ανέφικτη στο πλαίσιο αυτής της παρουσίασης. Ωστόσο, παρακάτω επιχειρείται μια σύντομη αναφορά, η οποία εστιάζεται στον χωρικό προσδιορισμό και τη δημογραφία τους. Ο κατάλογος θέσεων παρουσιάζεται στο Πίνακα 2.

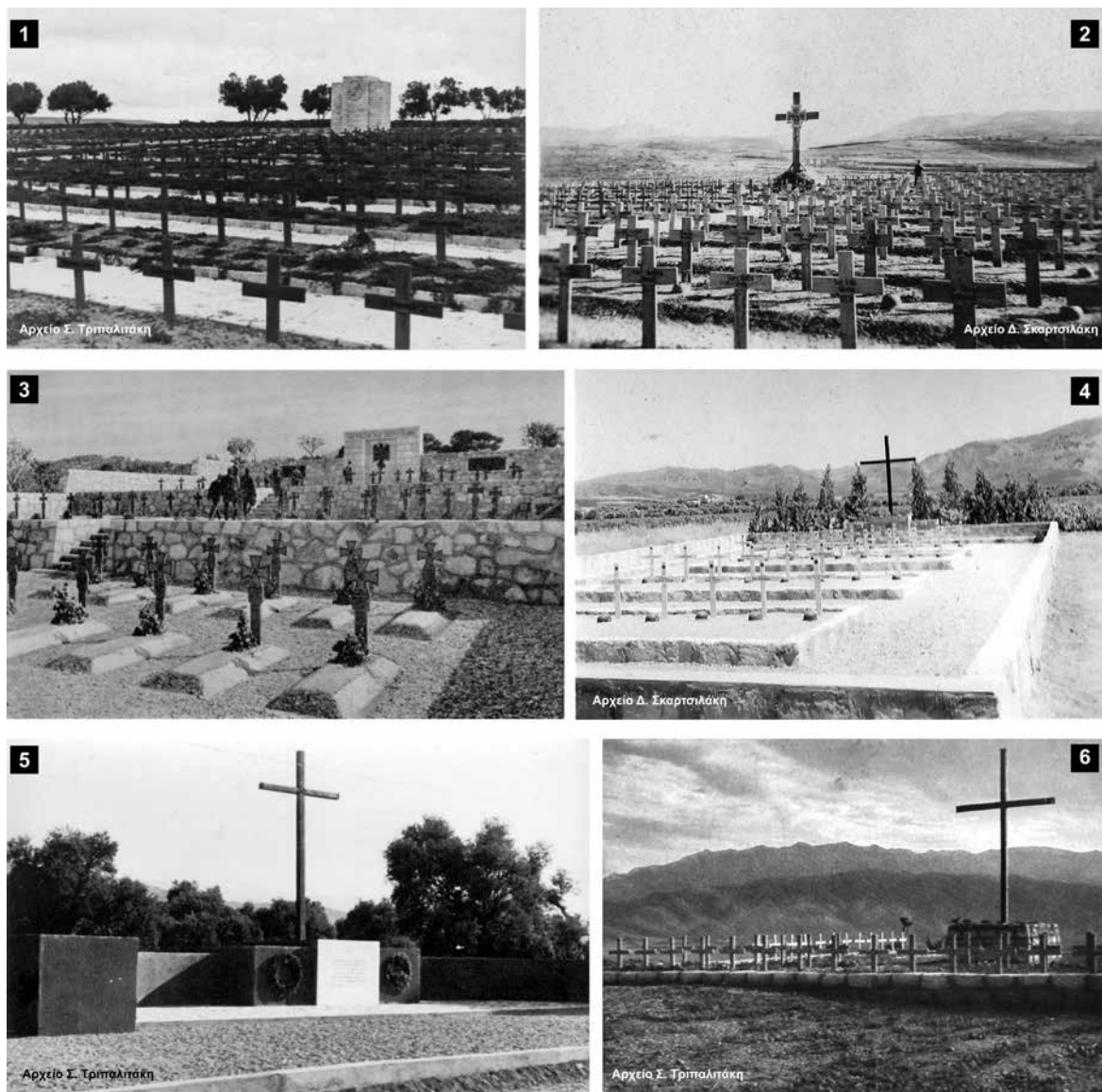
Σε όλες τις περιπτώσεις, πλην της θέσης 9, οι χώροι εντοπίστηκαν μετά από επιτόπια έρευνα του γράφοντα και με βάση τις αρχειακές φωτογραφίες και αεροφωτογραφίες. Οι θέσεις 12 και 13 επιβεβαιώθηκαν επιπρόσθετα από προφορικές μαρτυρίες (Μ. Παπαραφτάκης και Γ. Μαρουλοσηφάκης αντίστοιχα). Η θέση 9 αναγνωρίστηκε από τον Σ. Τριπαλιτάκη, το βιβλίο του οποίου περιέχει φωτογραφίες και αναφορές σχεδόν για όλα τα νεκροταφεία, (πλην των 10 και 13), καθώς και ένα γενικό γεωγραφικό προσδιορισμό της θέσης τους (Τριπαλιτάκης 2015, 194–95).

Πίνακας 2. Κατάλογος των κατοχικών γερμανικών νεκροταφείων που περιείχαν νεκρούς της Μάχης.

No	Συμβατική ονομασία	Τάφοι	Νομός	Περιοχή	χρήση στην Κατοχή	Μονάδα
1	Ηράκλειο	1357*	Ηρακλείου	Ατσαλένιος	ΝΑΙ	μεικτές
2	Μισίρια	579*	Ρεθύμνου	Μισίρια	ΝΑΙ	μεικτές
3	Μασταμπάς	84	Ρεθύμνου	Μασταμπάς	ΟΧΙ	III./ Geb.J.Rgt. 100
4	Φυλακές Αγιάς	33	Χανίων	Δρόμος Χανίων-Αγιάς	ΟΧΙ	μεικτές
5	Γαλατάς Ι.	101	Χανίων	Δρόμος Χανίων-Αγιάς	ΟΧΙ	I. Fallsch.J.Rgt 3
6	Γαλατάς II.	53	Χανίων	Γαλατάς	ΟΧΙ	II. Fallsch.J.Rgt3
7	Γαλατάς III.	155	Χανίων	Δρόμος Χανίων-Αγιάς	ΟΧΙ	III. Fallsch.J.Rgt 3
8	Αγιά	20	Χανίων	Δρόμος Χανίων-Αγιάς	ΟΧΙ	1. Fallsch. San.Abt
9	Αλικιανός	93	Χανίων	Αλικιανός	ΟΧΙ	Fallsch. Pi.Bat.
10	Ύψ. 107	893	Χανίων	Μάλεμε	ΟΧΙ	L.L.StR.
11	Ύψ. 107 B	5	Χανίων	Μάλεμε	ΟΧΙ	II. Flak. Rgt 23

Νο	Συμβατική ονομασία	Τάφοι	Νομός	Περιοχή	χρήση στην Κατοχή	Μονάδα
12	Γεράνι	440	Χανίων	Γεράνι	ΟΧΙ	μεικτές
13	Αγ. Ιωάννης	706*	Χανίων	Αγ. Ιωάννης	ΝΑΙ	μεικτές

* Περιλαμβάνονται οι νεκροί από την περίοδο της Κατοχής.

Εικ. 6. Φωτογραφίες των νεκροταφείων. Οι αριθμοί αντιστοιχούν στον κατάλογο του Πίνακα 2 (Πηγές: 1, 5, 6: Αρχείο Σ. Τριπαλιτάκη. 2, 4: Αρχείο Δ. Σκαρτσιλάκη. 3: Dobiasch και Flecker 1942, 279).

1. Ηράκλειο-Ατσαλένιος (Εικ. 6.1)

Στο Ηράκλειο δημιουργήθηκε ένα μεγάλο, κεντρικό, νεκροταφείο στην περιοχή Ατσαλένιος (βλ. και Prekatsounakis 2017, 275–79). Όλες οι σοροί των πρόχειρων, πρωτογενών τάφων της Μάχης στην περιοχή του Ηρακλείου εκταφιάστηκαν και συγκεντρώθηκαν στον νέο χώρο. Το ίδιο νεκροταφείο χρησιμοποιήθηκε σε όλη της διάρκεια της Κατοχής για τις απώλειες από τον ευρύτερο τομέα του Ηρακλείου, με αποτέλεσμα να

επεκταθεί όταν η αρχικά διαμορφωμένη έκταση καλύφθηκε. Μέχρι το τέλος του πολέμου ο αριθμός των τάφων είχε φτάσει τους 1357,¹² εκ των οποίων περίπου 630 ήταν νεκροί της Μάχης. Δεν είναι γνωστό πότε ακριβώς άρχισε να κατασκευάζεται· ωστόσο, οι κάρτες απωλειών υποδεικνύουν πως οι ανακομιδές των νεκρών της Μάχης πραγματοποιήθηκαν στο πρώτο εξάμηνο του 1942.

2. Ρέθυμνο – Μισίρια (Εικ. 6.2)

Στο Ρέθυμνο, το κεντρικό νεκροταφείο του τομέα κατασκευάστηκε στον οικισμό Μισίρια, σε περιοχή όπου έλαβαν χώρα σκληρές μάχες. Τουλάχιστον δύο κοντινά, πρόχειρα νεκροταφεία που προϋπήρχαν διαλύθηκαν και οι νεκροί της Μάχης από το σύνολο του τομέα ενταφιάστηκαν εκ νέου. Το νεκροταφείο συνέχισε να χρησιμοποιείται και κατά τη διάρκεια της Κατοχής, ενώ μέχρι το τέλος του πολέμου περιείχε περίπου 600 ταφές, σύμφωνα και με τον Πολιουδάκη (1993β, 184), που συγκεκριμένα αναφέρει 579 νεκρούς. Από αυτές, περίπου 520 (συμπεριλαμβανομένων και των αγνώστων που χωρικά συνανήκουν) μπορούν να αποδοθούν στη Μάχη.

3. Ρέθυμνο – Μασταμπάς (Εικ. 6.3, 10)

Ένα δεύτερο, μικρότερο, νεκροταφείο δημιουργήθηκε στη συνοικία Μασταμπάς του Ρεθύμνου (Πολιουδάκης 1993β, 183) το 1941 από το 3ο Τάγμα του 100ου Ορεινού Συντάγματος (III. Gebirgsjäger-Regiment 100) (Σκαρτσιλάκης 2015). Το νεκροταφείο περιείχε αποκλειστικά απώλειες του τάγματος, που προήλθαν κυρίως από τη βύθιση επιταγμένων καίκιων στα ανοιχτά του ακρωτηρίου Σπάθα, τα οποία μετέφεραν γερμανικές ενισχύσεις στην Κρήτη τις πρώτες ώρες της 22ης Μαΐου 1941 (Stewart 1991, 280–81· Golla 2013, 472). Σε μια πρώτη φάση οι νεκροί, που άρχισαν να εκβράζονται στις ακτές του Ρεθύμνου το καλοκαίρι του 1941, τοποθετήθηκαν σε πρόχειρες ταφές. Ωστόσο, με πρωτοβουλία της μονάδας δημιουργήθηκε το νεκροταφείο στο Μασταμπά, όπου και επανατοποθετήθηκαν οι σοροί (Fleckner και Dobiasch 1942, 282). Ο ακριβής αριθμός των νεκρών δεν είναι σαφής, ωστόσο το νούμερο κυμαινόταν μεταξύ 84 (Πολιουδάκης 1993β, 184) και 96 τάφων, βάσει φωτογραφικών τεκμηρίων.

Νομός Χανίων¹³

Στα Χανιά, στον μεγαλύτερο σε έκταση, αριθμό εμπλεκόμενων δυνάμεων και απωλειών, τομέα της μάχης, κατασκευάστηκαν δέκα «μόνιμα» νεκροταφεία. Έξι από αυτά εντοπίζονταν στην κοιλάδα της Αγιάς, τρία στην ευρύτερη περιοχή του Μάλεμε και ένα στα Χανιά.

4. Φυλακές Αγιάς (Εικ. 3, 6.4)

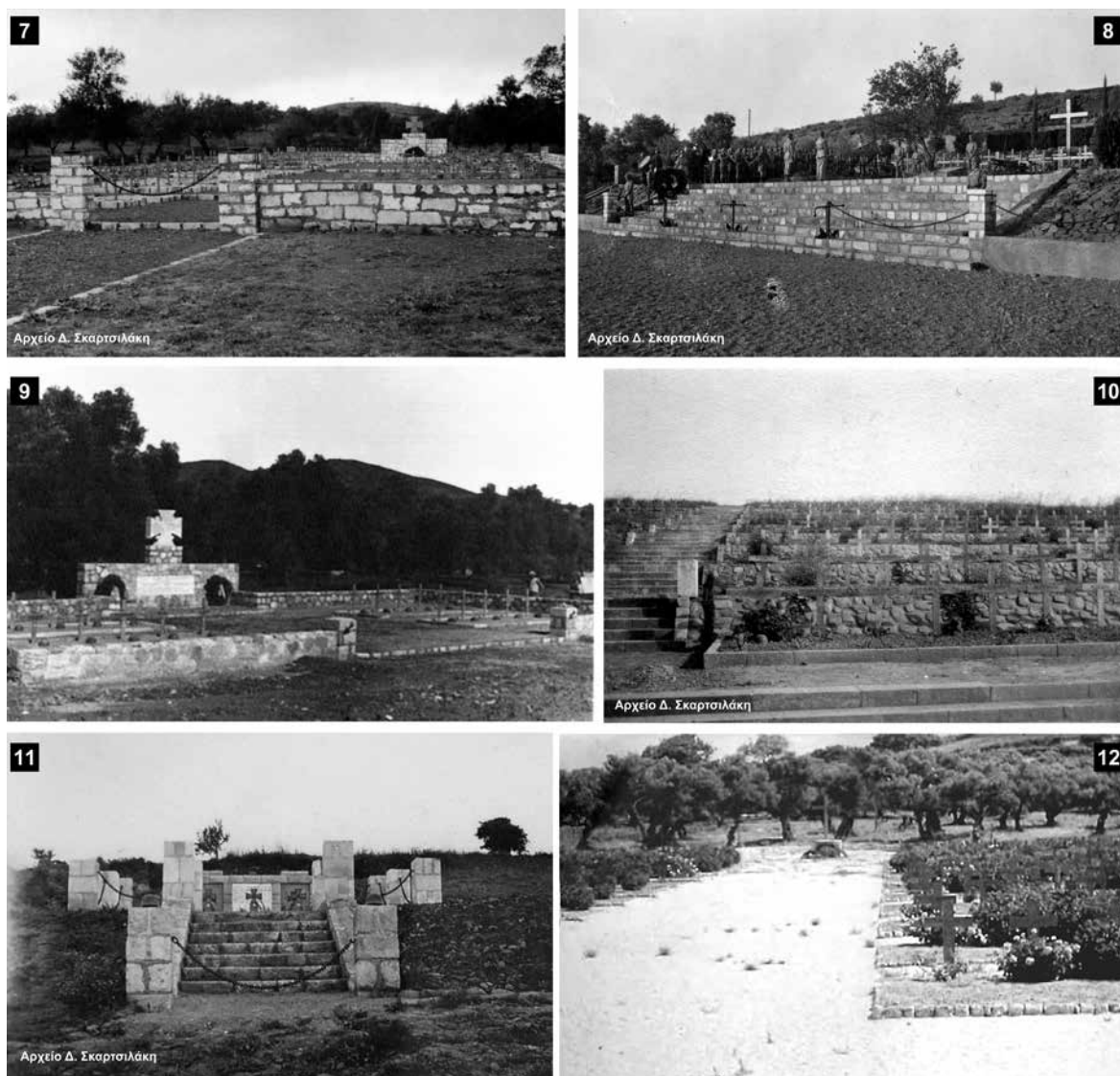
Ένα πρώην πρόχειρο νεκροταφείο με 33 ταφές, βρισκόταν στην κοιλάδα της Αγιάς, απέναντι από το κεντρικό κτίριο των ομώνυμων φυλακών. Το συγκρότημα των φυλακών της Αγιάς είχε καταληφθεί από τις γερμανικές δυνάμεις κατά την πρώτη ημέρα των εχθροπραξιών και ο καλά προστατευμένος αυτός χώρος χρησιμοποιήθηκε ως κέντρο διοίκησης και νοσοκομείο εκστρατείας (Stewart 1991, 184· Golla 2013, 456–57). Το νεκροταφείο προέκυψε από τις πρώτες ημέρες της Μάχης και περιείχε κυρίως ταφές όσων υπέκυψαν στα τραύματά τους στο νοσοκομείο. Αρχικά ήταν απλά μια συγκέντρωση πρόχειρων τάφων (Εικ. 3), η οποία έλαβε την τελική, επιμελημένη, «μόνιμη» μορφή (Εικ. 6.4), πιθανώς πριν το τέλος του 1941.

5–7. Γαλατάς (Εικ 6.5, 6.6, 7.7)

Τρία νεκροταφεία δημιουργήθηκαν κοντά στο χωριό Γαλατάς που αντιστοιχούσαν στους νεκρούς από το 3ο Σύνταγμα Αλεξιπτωτιστών (Fallschirmjäger-Regiment 3), τον ένα από τους δύο μεγάλους σχηματισμούς αλεξιπτωτιστών που έδρασαν στον τομέα Χανίων (Stewart 1991, 181–88· Golla 2013, 452–61). Κάθε ένα από τα τρία του τάγματα είχε το δικό του νεκροταφείο, σε μικρή σχετικά απόσταση το ένα από το άλλο, στον κύριο

12 Einzugsraum Kreta – Nomos Iraklion, 17-08-1959, αταξινόμητο έγγραφο από το ανεπίσημο αρχείο της Ένωσης Γερμανών Αλεξιπτωτιστών (Bund Deutscher Fallschirmjäger e.V.).

13 Κατάλογος νεκροταφείων για το νομό Χανίων εντοπίστηκε σε αταξινόμητο έγγραφο από το ανεπίσημο αρχείο της Ένωσης Γερμανών Αλεξιπτωτιστών με τίτλο Gräberlisten mit Friedhofsplänen der deutschen Kriegerfriedhöfe im Gebiete des Kommandanten des festen Platzes Kreta, 22-07-1945.

Εικ. 7. Φωτογραφίες των νεκροταφείων. Οι αριθμοί αντιστοιχούν στον κατάλογο του Πίνακα 2 (Πηγές: 7-8, 10-11: Αρχείο Δ. Σκαρτσιλάκη. 9: BArch, RL 26/5. 12: Crete After Four Years, 1945).

χώρο δράσης του συντάγματος. Στις τρεις θέσεις ήταν θαμμένοι συνολικά 309 νεκροί, μέλη της μονάδας και άλλων μικρότερων τμημάτων αλεξιπτωτιστών που ήταν προσκολλημένα σε αυτή κατά τη Μάχη. Σύμφωνα με φωτογραφικές μαρτυρίες, τουλάχιστον δύο από τα νεκροταφεία ήταν έτοιμα το καλοκαίρι του 1941 και φαίνεται πιθανό πως όλα κατασκευάστηκαν στο ίδιο χρονικό διάστημα με μέριμνα του Συντάγματος.

8. Αγιά (Εικ. 7.8)

Ακριβώς δυτικά του χωριού Αγιά ένα μικρό νεκροταφείο περιείχε 20 ταφές του 1ου Λόχου του Τάγματος Αλεξιπτωτιστών Υγειονομικού (1. Fallschirm-Sanitäts-Abteilung), απώλειες από την πρώτη μέρα της σύγκρουσης, στην περιοχή που προσηδαφίστηκε η μονάδα (Stewart 1991, 181-88· Golla 2013, 452-61). Φωτογραφικές αποτυπώσεις υποδεικνύουν πως ο χώρος μορφοποιήθηκε αρχικά πρόχειρα μετά τη Μάχη, αλλά σταδιακά αναδιαμορφώθηκε στην τελική του επιμελημένη μορφή.

9. Αλικιανός (Εικ. 7.9)

Κοντά στο χωριό Αλικιανός κατασκευάστηκε το νεκροταφείο του Τάγματος Αλεξιπτωτιστών Μηχανικού (Fallschirm-Pionier-Bataillon) με 93 τάφους. Μεταξύ των νεκρών υπήρχαν και μέλη άλλων μονάδων που πολέμησαν στον ίδιο χώρο (Stewart 1991, 181-88· Golla 2013, 452-61). Και σε αυτήν την περίπτωση,

ο χώρος ταυτιζόταν με την ευρύτερη περιοχή ρίψης της μονάδας. Φωτογραφικά τεκμήρια μαρτυρούν πως το νεκροταφείο δημιουργήθηκε αμέσως μετά τη Μάχη με πρωτοβουλία του Τάγματος και τη «συνδρομή» αιχμαλώτων πολέμου. Ήταν ήδη έτοιμο πριν το τέλος του καλοκαιριού του 1941.

10. Ύψωμα 107 (Εικ. 7.10)

Το μεγαλύτερο γερμανικό νεκροταφείο της Μάχης δημιουργήθηκε στο Ύψωμα 107, στον ίδιο περίπου χώρο περίπου όπου και το σημερινό ΝτΜ. Περιείχε 893 ταφές, σχεδόν αποκλειστικά αλεξιπτωτιστών του Συντάγματος Εφόδου (Luftlande-Sturm-Regiment), αλλά και ένα μικρό αριθμό νεκρών από άλλα μικρότερα αεροπορικά τμήματα. Το Σύνταγμα Εφόδου, ο μεγαλύτερος σχηματισμός αλεξιπτωτιστών στο νησί, ήταν αυτό που κατέλαβε το στρατηγικής σημασίας Ύψωμα 107 και το αεροδρόμιο του Μάλεμε (Stewart 1991, 261· Golla 2013, 475). Ο χώρος του νεκροταφείου πιθανώς άρχισε να διαμορφώνεται αμέσως μετά τη μάχη, καθώς στοιχεία από τις κάρτες απωλειών της υποδεικνύουν ότι χρησιμοποιούνταν ήδη στις αρχές του 1942.

11. Ύψωμα 107 Β (Εικ. 7.11)

Σε μικρή απόσταση από το μεγάλο νεκροταφείο του Συντάγματος Εφόδου στο Ύψωμα 107 είχε κατασκευαστεί και ένα πολύ μικρότερο. Επρόκειτο στην ουσία για μια περικλειστη, επιμελημένη συστάδα πέντε τάφων σε σειρά. Οι νεκροί ήταν μέλη του 1ου Τάγματος του 23ου Συντάγματος Αντιαεροπορικών (I. Flak-Regiment 23), που σκοτώθηκαν κατά την Μάχη. Ο ιδιότυπος αυτός ταφικός χώρος κατασκευάστηκε μάλλον με μέριμνα της ίδιας της μονάδας.

12. Γεράνι (Εικ. 7.12)

Οι υπόλοιποι νεκροί της Μάχης στον τομέα Χανίων, που δεν βρίσκονταν θαμμένοι στις παραπάνω θέσεις και δεν ανήκαν σε μονάδες με αποκλειστικούς χώρους ταφής, συγκεντρώθηκαν τελικά σε δύο νεκροταφεία. Το πρώτο βρισκόταν στο χωριό Γεράνι, στον ίδιο χώρο που αμέσως μετά τη Μάχη είχε σχηματιστεί ένα πρόχειρο μικρό νεκροταφείο για μία διλοχία του 2ου Συντάγματος Αλεξιπτωτιστών (5. & 6. Fallschirmjäger-Regiment 2), το οποίο και ενσωματώθηκε στη νέα εγκατάσταση. Το νεκροταφείο στο Γεράνι περιείχε 440 ταφές. Οι νεκροί προέρχονταν κυρίως από διάφορες μικρές μονάδες αλεξιπτωτιστών, μονάδες του στρατού ξηράς, καθώς και από πληρώματα αεροσκαφών. Οι ημερομηνίες από τα σχετικά πρωτόκολλα ταφής υποδεικνύουν ότι το νεκροταφείο χρησιμοποιούνταν ήδη την άνοιξη του 1942.

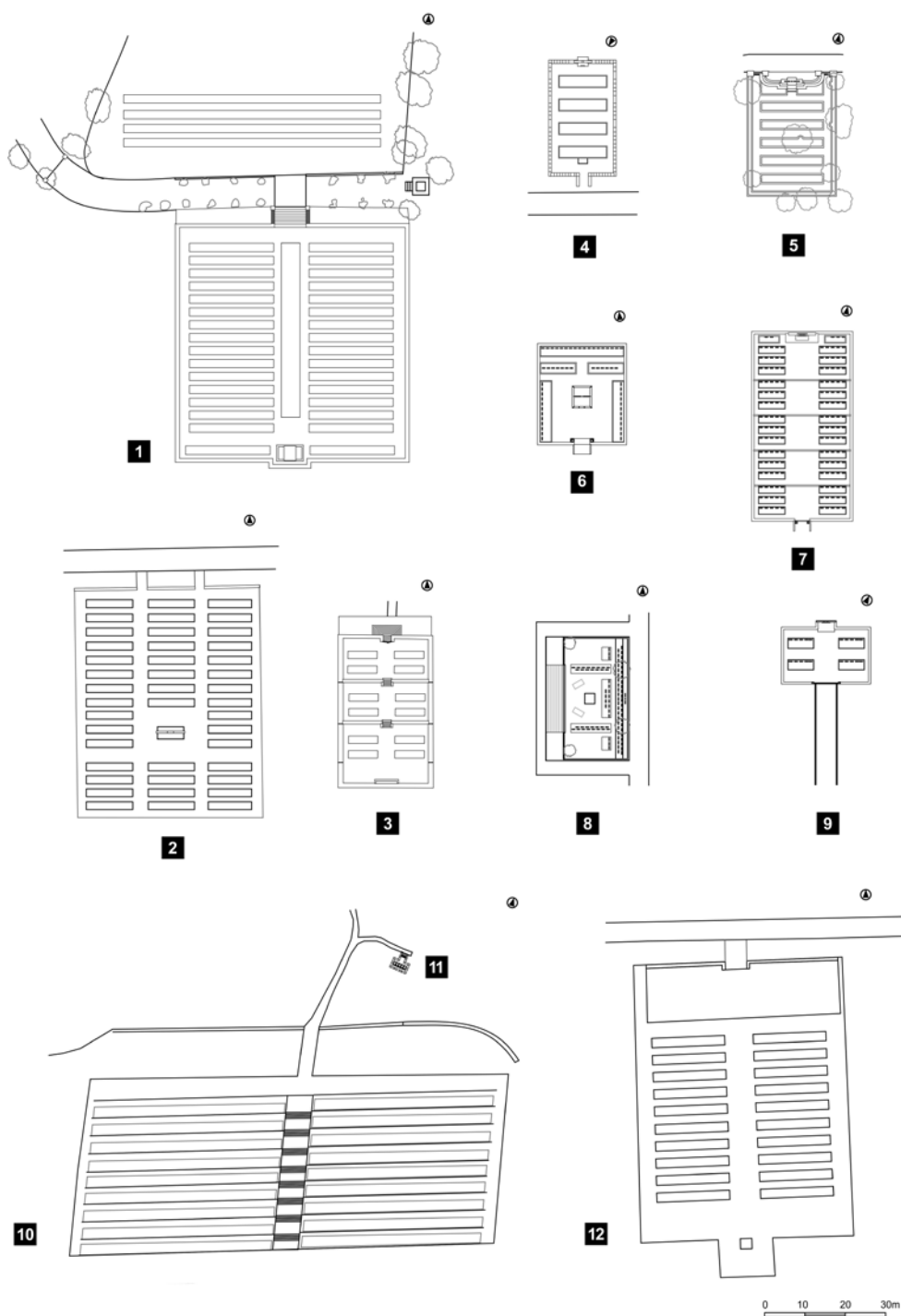
13. Άγιος Ιωάννης

Το τελευταίο νεκροταφείο βρισκόταν στα νοτιοδυτικά της πόλης των Χανίων, νότια του Ναού του Αγίου Ιωάννη στην ομώνυμη συνοικία. Οι πληροφορίες είναι ελλιπείς, καθώς είναι το μόνο για το οποίο δεν εντοπίστηκαν ακόμη επιβεβαιωμένες φωτογραφικές αποτυπώσεις. Εκεί ετάφησαν δευτερογενώς περίπου 250 αλпинιστές των ορεινών μονάδων, που σκοτώθηκαν κατά τις πολύνεκρες μάχες στα δυτικά του τομέα (27 και 28 Μαΐου 1941). Ένα μεγάλο μέρος αυτών των νεκρών προέρχονταν από τη διάλυση δύο άλλων ταφικών συγκεντρώσεων που προϋπήρχαν, μια στο χωριό Στύλος και μια δεύτερη στο νοσοκομείο του τομέα που λειτουργούσε σε μικρή απόσταση στους χώρους του Φθισιατρείου. Το νεκροταφείο του Αγίου Ιωάννη μάλλον έπεται των άλλων και σύμφωνα με ενδείξεις δημιουργήθηκε στις αρχές του 1943. Συνέχισε να χρησιμοποιείται ως το τέλος του πολέμου, αποτελώντας στην ουσία το κύριο νεκροταφείο του τομέα. Στο τέλος της Κατοχής ο αριθμός των τάφων είχε φτάσει τους 706.

5. ΣΥΖΗΤΗΣΗ

5.1. Μορφολογία και τοπογραφία των θέσεων

Σε γενικές γραμμές, η πλειονότητα των παραπάνω νεκροταφείων εναρμονιζόταν μορφολογικά με το πνεύμα των προδιαγραφών της Βέρμαχτ, που καλούσε για σχεδίαση «απλή, αξιοπρεπή και στρατιωτική» (μτφ.

Εικ. 8. Σκαριφήματα της κάτοψης των 12 νεκροταφείων, που προέκυψαν από την ανάλυση εναέριων και επίγειων φωτογραφιών. Να σημειωθεί ότι η ακριβής διάταξη δεν είναι σαφής για όλες τις θέσεις λόγω της κλίμακας των αεροφωτογραφιών ή της απουσίας κατάλληλων επίγειων λήψεων. Οι αριθμοί αντιστοιχούν στον κατάλογο του Πίνακα 2.

του γράφοντος).¹⁴ Παρά την ποικιλομορφία που παρατηρείται στις διατάξεις, τα μεγέθη και τα επιμέρους διακοσμητικά στοιχεία, όλοι οι χώροι μοιράζονταν την ίδια λογική (Εικ. 8).

14 BArch, RH 13/21, fol. 202: Forderungen des Heeres für die Gestaltung von Kriegerfriedhöfen und Ehrenmalen, χ.χ.

Οι περισσότερες εγκαταστάσεις περιβάλλονταν από κάποιον είδους περίβολο. Οι νεκροί τοποθετούνταν με στρατιωτική τάξη σε οριοθετημένες σειρές, που χωρίζονταν από κάθετους ή/και οριζόντιους διαδρόμους. Κάθε τάφος έφερε ξύλινο σταυρό με τα στοιχεία του νεκρού, ενώ στο έδαφος τοποθετούνταν το κράνος του. Οι σταυροί ήταν ομοιόμορφοι στο κάθε νεκροταφείο, αλλά μεταξύ νεκροταφείων είχαν διαφοροποιήσεις.

Σχεδόν σε όλα διαμορφωνόταν ένας κύριος επιμνημόσυнос χώρος και μια μνημειακή κατασκευή, περισσότερο ή λιγότερο επιμελημένη, η οποία είχε κυρίως τη μορφή υψηλών, ξύλινων, λατινικών σταυρών που πατούσαν σε κτιστά βάθρα. Ωστόσο, υπήρχαν και μεγαλύτερες, κτιστές κατασκευές με περίτεχνη διακόσμηση. Σε κάποιες περιπτώσεις χρησιμοποιήθηκαν σταυροί στη μορφή του Σιδηρού Σταυρού του Τρίτου Ράιχ. Σχεδόν σε όλα υπήρχαν σύντομες ή πιο μακροσκελείς επιγραφές, κυρίως σε μαρμαρίνες πλάκες, που αναφέρονταν στους νικητές, ήρωες, που έπεσαν στον αγώνα για τη Μεγάλη Γερμανία και στη μνήμη τους, που θα ήταν αιώνια.

Όσον αφορά την τοπογραφία τους, τα περισσότερα νεκροταφεία δημιουργήθηκαν σε χώρους, όπου διεξήχθησαν συμπλοκές ή ήταν υψώματα με στρατηγική σημασία για τη διεξαγωγή της Μάχης. Στις περιπτώσεις που οι θέσεις δεν είχαν σχέση με το πεδίο της Μάχης, όπως στον Μασταμπά Ρεθύμνου και στο Ηράκλειο, επιλέχθηκαν τοποθεσίες με εξαιρετική θέα στις αντίστοιχες πόλεις. Σε κάθε περίπτωση, όλα τα νεκροταφεία ήταν πάνω ή πολύ κοντά στο κύριο, οδικό δίκτυο και ως επί το πλείστον κοντά σε περιοχές με έντονη γερμανική στρατιωτική παρουσία (Εικ. 9).

Αυτό τα καθιστούσε πόλο έλξης Γερμανών στρατιωτών που τα επισκέπτονταν κατά τη διάρκεια της Κατοχής, διαπιστώνοντας έτσι τη φροντίδα που έδειχνε η Βέρμαχτ στους πεσόντες της. Ταυτόχρονα, η ενσωμάτωσή τους στο τοπίο του πεδίου της Μάχης μετέτρεπε τα νεκροταφεία σε μνημεία μιας ηρωικής τοπογραφίας, που υπενθύμιζε σε φίλους και εχθρούς τη δύναμη της Γερμανίας και την εξουσία της επί του τόπου (βλ. και Janz 2019, 158, 169).

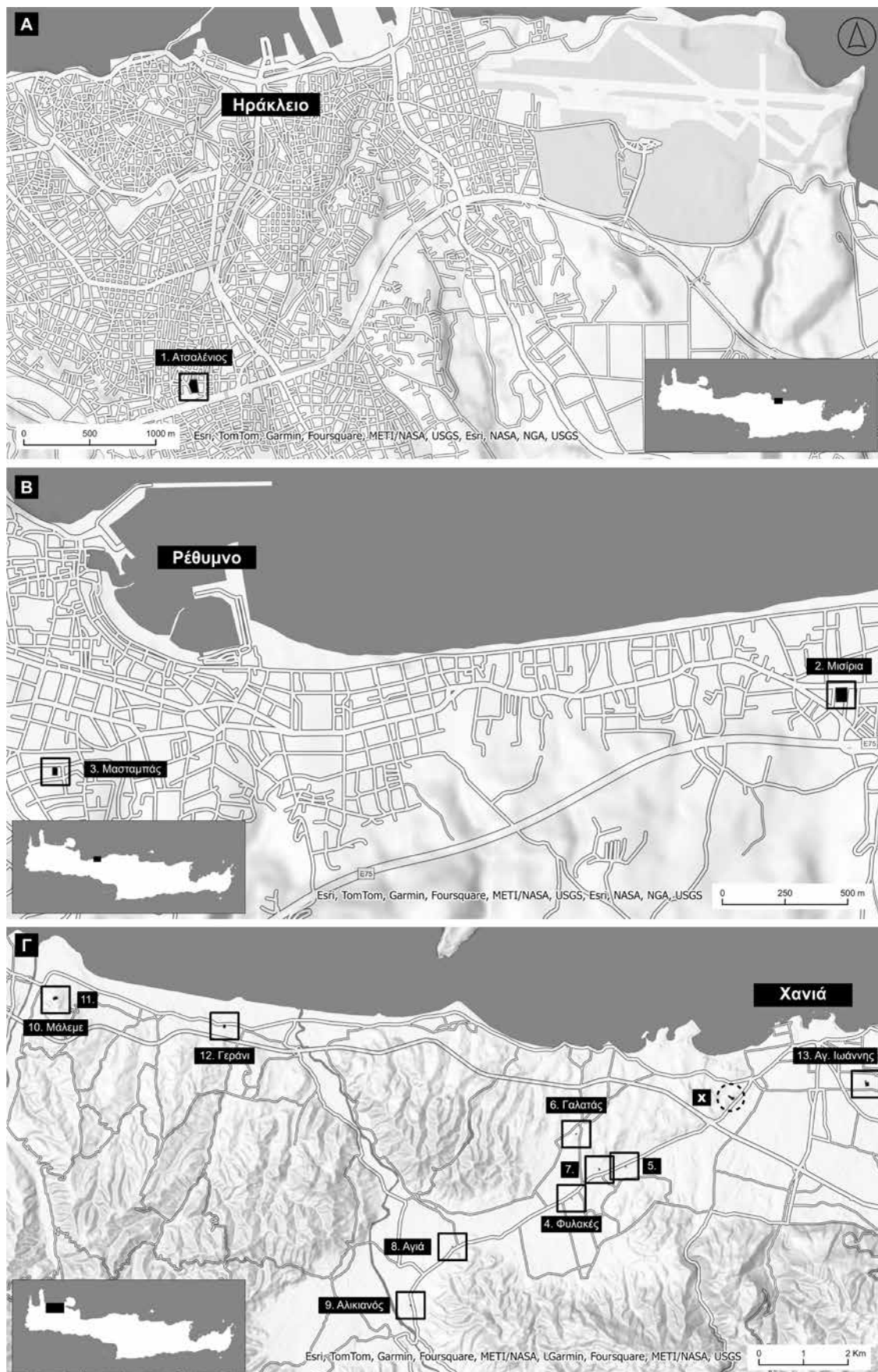
5.2. Πλήθος και ταυτότητα των θέσεων

Ενώ μορφολογικά τα γερμανικά νεκροταφεία της Μάχης ακολουθούσαν το πνεύμα των κανονισμών της Βέρμαχτ, το μέγεθος και η «ταυτότητα» των ταφικών συγκεντρώσεων δείχνει πως το πνεύμα αυτό «υπονομεύτηκε». Οι οδηγίες, που ήταν σε ισχύ το 1941, προέκριναν τη δημιουργία ενιαίων νεκροταφείων, χωρίς διαχωρισμούς μονάδων ή σχηματισμών. Είναι ενδεικτικό πως, το φθινόπωρο του 1941, η διοίκηση της 12ης Στρατιάς δήλωνε ρητά πως δεν υποστήριζε τις διακρίσεις μεταξύ Στρατού Ξηράς (Heer) και άλλων Όπλων, αλλά και τη δημιουργία «μικρών εγκαταστάσεων» επιπέδου συντάγματος ή μεραρχίας, καθώς «...αυτό θα ήταν αντίθετο με τον σκοπό των πολεμικών νεκροταφείων, ο οποίος ήταν να δημιουργηθούν εγκαταστάσεις περισυλλογής σύμφωνα με τις επιθυμίες του Führer» (μτφ. του γράφοντος).¹⁵

Στην Κρήτη αντίθετα καταγράφεται ένας μάλλον υπερβολικός κατακερματισμός, βαθύτερος ακόμα και από το επίπεδο του συντάγματος. Η ίδια η γεωγραφία της επιχείρησης δικαιολογούσε, έως έναν βαθμό, χωριστές, ταφικές συγκεντρώσεις για τους τρεις νομούς (Χανιά, Ρέθυμνο, Ηράκλειο), παρά το ότι οι πρώτες διαταγές σε ανώτατο επίπεδο έκαναν λόγο για ένα μόνο νεκροταφείο στο νησί. Ωστόσο, ο επιμερισμός δε σταμάτησε εκεί. Σε αντίθεση με το Ηράκλειο, τόσο στο Ρέθυμνο όσο κυρίως στα Χανιά, η υλοποίηση ενός και μόνο συγκεντρωτικού νεκροταφείου δε στάθηκε αρκετή.

Αυτή η διαφοροποίηση στον νομό Χανίων δε συνέβη τυχαία, καθώς η Μάχη κρίθηκε από τις επιχειρήσεις σ' αυτόν τον ευρύτερο τομέα, κυρίως στην περιοχή του Μάλεμε. Αντίθετα, στο Ρέθυμνο και το Ηράκλειο οι γερμανικές δυνάμεις δεν κατάφεραν να επιτύχουν αρχικά κανέναν από τους αντικειμενικούς τους στόχους. Ήταν η επικράτηση στα Χανιά που άνοιξε το δρόμο για την κατάληψη του νησιού και που οδήγησε στη γερμανική νίκη.

15 BAArch, RH 13/34, fol. 57: Bericht über die Dienstreise nach dem Balkan von 26/9 – 07-10-1941, 09-10-1941.

Εικ. 9. Οι θέσεις των κατοχικών γερμανικών νεκροταφείων: Α. Ηράκλειο, Β. Ρέθυμνο, Γ. Χανιά. Οι αριθμοί αντιστοιχούν στον κατάλογο του Πίνακα 2. Με Χ σημειώνεται η θέση του σχεδιαζόμενου νεκροταφείου, που δεν υλοποιήθηκε (βλ. Εικ. 5).

Μια νίκη που, παρά τον σχετικά μεγάλο αριθμό απωλειών, πανηγυρίστηκε από το ναζιστικό καθεστώς ως μεγάλη. Είναι χαρακτηριστικό πως στις αρχές του 1942 η Βερμαχτ εξέδωσε μια ειδική απονομή για όσους είχαν λάβει μέρος στη Μάχη (Ärmelband Kreta – Περιχειρίδα Κρήτη), κάτι που θα επαναλαμβανόταν με παρόμοιο τρόπο μόνο σε τρεις ακόμη «εκστρατείες» στη διάρκεια του Β' Π.Π. (Ailsby 1987, 89). Ακριβώς πριν την εισβολή στην Σοβιετική Ένωση, στο απόγειο της δύναμης του Τρίτου Ράιχ, η κατάληψη της Κρήτης χαιρετίστηκε από τους Ναζί έως συνέχεια και επιστέγασμα της νικηφόρας, γερμανικής προέλασης στη δυτική Ευρώπη και τα Βαλκάνια.

Φαίνεται λοιπόν πως στη δημιουργία νεκροταφείων για τους νεκρούς της Μάχης, πέρα από το γνήσιο ενδιαφέρον πολλών γερμανικών μονάδων να τιμήσουν τους νεκρούς τους με επιμελημένους, αποκλειστικούς χώρους ταφής, υπολάνθανε η τάση να δώσουν έμφαση στον δικό τους ρόλο και συμμετοχή, λαμβάνοντας έτσι ένα τμήμα της δόξας από «το πιο λαμπρό επίτευγμα των όπλων αυτού του πολέμου» (μτφ. του γράφοντος).¹⁶ Αυτό ίσχυε κυρίως για τμήματα αλεξιπτωτιστών και εν μέρει αντανakλούσε και το σοκ που υπέστησαν, λόγω του μεγέθους και της φύσης των απωλειών τους.

Η αυθόρμητη, έως ένα βαθμό, αντίδραση δημιούργησε ίσως ένα είδος τετελεσμένου, που προφανώς επηρέασε την τελική επίσημη διευθέτηση των χώρων ταφής. Η ακριβής διαδικασία, μέσω της οποίας πραγματοποιήθηκε αυτή η διευθέτηση, δεν είναι ακριβώς ξεκάθαρη από τα μέχρι τώρα στοιχεία. Φαίνεται πάντως πως κάποιο ρόλο έπαιξαν και τα ζητήματα πολιτικής και ανταγωνισμού μεταξύ των Όπλων, δηλαδή Αεροπορίας και Στρατού Ξηράς.

Δεν μπορεί να μην παρατηρήσει κανείς πως, με εξαίρεση το νεκροταφείο στο Μασταμπά Ρεθύμνου, όλες οι περιπτώσεις αποκλειστικών νεκροταφείων αφορούν μονάδες της Αεροπορίας, κατά βάση αλεξιπτωτιστές. Δεν είναι φυσικά άσχετο ότι οι τρεις πρώτοι στρατιωτικοί διοικητές της Κρήτης ήταν ανώτατοι αξιωματικοί της Αεροπορίας (Κάβος 1991), αλλά και επιπρόσθετα είχαν προσωπική εμπλοκή με την ίδια τη διεξαγωγή της επιχείρησης κατάληψης της νήσου. Εκ της θέσεως τους, είχαν ενδεχομένως λόγο και δυνατότητα να επηρεάσουν τις σχετικές αποφάσεις, προβάλλοντας ταυτόχρονα το γόητρο του Όπλου τους.

Κάτι ανάλογο ίσως αντανakλάται και στη δημιουργία του νεκροταφείου του Μασταμπά Ρεθύμνου, που ήταν το μόνο αφιερωμένο σε μονάδα του Στρατού Ξηράς. Το 100ο Ορεινό Σύνταγμα ήταν από τις μονάδες που διακρίθηκαν στη Μάχη, ο δε διοικητής του (Συνταγματάρχης Willibald Utz) ήταν μεταξύ αυτών που είχαν παρασημοφορηθεί με μία από τις υψηλότερες γερμανικές πολεμικές διακρίσεις, τον Σταυρό των Ιπποτών, για τις επιδόσεις του στην Κρήτη (Fellgiebel 1986, 348). Με αυτούς τους όρους, το νεκροταφείο λειτουργούσε και ως υπενθύμιση πως ο Στρατός Ξηράς είχε τη δική του συμβολή στη νίκη. Σε αυτό συνηγορεί ίσως και το ότι το συγκεκριμένο νεκροταφείο, αν και σχετικά μικρό, ήταν από τα πιο περίτεχνα και ίσως το πιο μνημειακό, ενώ περιείχε και ένα μεγάλο αριθμό διακοσμητικών στοιχείων (π.χ., ανάγλυφο ναζιστικό μεταλλικό αετό, ξυλόγλυπτες επιγραφές, σιδερένιες πόρτες με το θυρεό της 5ης Ορεινής Μεραρχίας κ.α.).

5.3. Μετά τον Πόλεμο

Κατά τη διάρκεια της Κατοχής ο αριθμός των νεκρών Γερμανών στο νησί αυξήθηκε, και έτσι δημιουργήθηκαν και νέοι χώροι ταφής σε διάφορες περιοχές. Μετά την ήττα της Γερμανίας και την αποχώρηση των στρατευμάτων τον Ιούλιο του 1945, περίπου 5.500 νεκροί Γερμανοί (Griechenland – Landesinformation χ.χ.) παρέμειναν στην Κρήτη, θαμμένοι (ή και χαμένοι σε κάποιες περιπτώσεις) σε 62 τοποθεσίες. Τα εγκαταλελειμμένα γερμανικά νεκροταφεία στην πλειονότητά τους διατηρήθηκαν, αν και αφύλακτα, σε σχετικά καλή κατάσταση τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια. Τα ναζιστικά σύμβολα, οι αετοί, οι σβάστικες και τα φθαρτά στοιχεία (π.χ. ξύλινοι σταυροί, κράνη), ωστόσο, σύντομα εξαφανίστηκαν. Σε κάποιες περιπτώσεις, όπως στα νεκροταφεία του Παλατά

16 Από την ημερήσια διαταγή του Διοικητή Κρήτης στην πρώτη επέτειο της Μάχης, BArch, RL 25/3, Analge 8: Tagesbefehl des Kdt. Festung Kreta vom 20-05-1942.

(θέσεις 5 και 7), σημειώθηκαν μικρότερες ή μεγαλύτερες διαταραχές (Berg 1952): ωστόσο, οι περισσότερες ταφές έμειναν στη θέση τους απείραχτες.

Στις 26 Ιουλίου 1958 υπογράφηκε μεταξύ της ελληνικής και γερμανικής κυβέρνησης η προκαταρκτική σύμβαση για περισυλλογή και συγκέντρωση των νεκρών του πολέμου. Στην Κρήτη, η περισυλλογή πραγματοποιήθηκε μεταξύ Απριλίου και Νοεμβρίου 1960, κατόπιν άδειας των ελληνικών αρχών. Μετά από εκταφές στο σύνολο των ταφικών θέσεων, τα ανθρώπινα υπολείμματα τοποθετήθηκαν σε μεταλλικά φέρετρα, που «συσσωρεύτηκαν» σε αίθουσες στη Μονής Οδηγήτριας Γωνιάς (Κολυμβάρι). Εκεί παρέμειναν για 11 ακόμα χρόνια μέχρι την οριστική διευθέτηση του ζητήματος (Griechenland – Landesinformation χ.χ.).

Μετά την ανακομιδή των νεκρών, οι περισσότεροι χώροι που κάποτε καταλάμβαναν τα «μόνιμα» γερμανικά νεκροταφεία αποδόθηκαν σε άλλες χρήσεις, χτίστηκαν ή μετατράπηκαν σε καλλιεργήσιμη γη. Ως επί το πλείστον, όλα τα ίχνη των κατοχικών κατασκευών εξαφανίστηκαν.

Στο Ηράκλειο, στον χώρο του γερμανικού νεκροταφείου σήμερα βρίσκεται το ποδοσφαιρικό γήπεδο του Παναθητικού Ομίλου Ατσαλένιου. Κάποιοι λαξευμένοι λίθοι από τον περίβολο και το μνημείο του νεκροταφείου σώζονται σε περιφράξεις σπιτιών της περιοχής, ως οικοδομικό υλικό σε δεύτερη χρήση (Prekatsounakis 2017, 278–79). Στα Μισίρια Ρεθύμνου, την έκταση του πρώην νεκροταφείου καταλαμβάνει σήμερα η εκκλησία του Αποστόλου Τίτου και το Θεραπευτήριο Χρόνιων Νοσημάτων. Σύμφωνα με τον Πολιουδάκη (1993β, 183), διατηρείται ακόμα ο βόρειος τοίχος του νεκροταφείου που λειτουργεί σήμερα ως τμήμα της περίφραξης του συγκροτήματος.

Τμήματα της αυθεντικής πρόσοψης του νεκροταφείου στο Γεράνι διατηρούνταν μέχρι το 2014, όταν και αποδομήθηκαν μετά από εργασίες διαπλάτυνσης των πεζοδρομίων του χωριού. Υπολείμματα από το αυθεντικό οικοδομικό υλικό, καθώς και ίχνη της αρχικής διαμόρφωσης, σώζονται ακόμα στον χώρο, ενώ μεγάλο τμήμα της έκτασης παραμένει ακόμα αδόμητο.

Η καλύτερα, ωστόσο, σωζόμενη εγκατάσταση είναι αυτή στον Μασταμπά Ρεθύμνου περικυκλωμένη σήμερα από υψηλές πολυκατοικίες (Εικ. 10). Ο χώρος, αν και συνήθως καλυμμένος από πυκνή βλάστηση, είναι ακόμα αναγνωρίσιμος. Διατηρούνται σε μεγάλο βαθμό η εδαφική διαμόρφωση σε τaráτσες, λίθινες κλίμακες, καθώς και το μεγαλύτερο τμήμα από τους ισχυρούς τοίχους του περιβόλου. Σύμφωνα με προφορικές πληροφορίες (Δεκέμβριος 2023), έχει εκδηλωθεί ενδιαφέρον για την ανοικοδόμηση του οικοπέδου, καθώς αυτό βρίσκεται, πλέον, στο κέντρο του σύγχρονου Ρεθύμνου.

6. ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Οι Γερμανοί νεκροί της Μάχης και οι νεκροί της Κατοχής ενταφιάστηκαν για τελευταία φορά στις αρχές της δεκαετίας του 1970 (κατά τη διάρκεια της δικτατορίας), όταν άρχισαν οι εργασίες κατασκευής του σημερινού Νεκροταφείου του Μάλεμε, στην ίδια λίγο πολύ θέση που καταλάμβανε το νεκροταφείο του Συντάγματος Εφόδου στο Ύψωμα 107 (Πιν. 2: θέση 10). Από το ναζιστικό νεκροταφείο δε διατηρήθηκε τίποτα, καθώς ο λόφος αναδιαμορφώθηκε και οι 10 κλιμακωτές τaráτσες που προϋπήρχαν μετατράπηκαν σε δύο επικλινείς εκτάσεις. Μία τετραμερής χωρική οργάνωση, με τη μορφή μεγάλων, σχετικά ομοιόμορφων μπλοκ, αντανakλά σήμερα τους τέσσερις κύριους γεωγραφικούς τομείς της Μάχης (Εικ. 1).

Ωστόσο, η φαινομενική αυτή ομοιομορφία αποκρύπτει τις πολλαπλές πτυχές της ιστορίας πίσω από την οριστική διαμόρφωση αυτού του χώρου. Μια ιστορία που αποκαλύπτεται, όταν κανείς αναζητήσει πληροφορίες όχι μόνο στα έγγραφα και το συμβατικό ιστορικό αρχείο, αλλά και στην υλική μαρτυρία όπως αυτή αποτυπώνεται στις φωτογραφίες του παρελθόντος, στο τοπίο σήμερα και στην τελική χωρική κατανομή των νεκρών.

Η μελέτη αυτής της χαμένης, ή κρυμμένης, σήμερα υλικής μαρτυρίας υποδεικνύει ότι ενάντια στις αρχικές προθέσεις και το πνεύμα της γερμανικής ανώτατης στρατιωτικής ηγεσίας, στην Κρήτη η διαχείριση των νεκρών

Εικ. 10. Το νεκροταφείο στον Μασταμπά Ρεθύνου φωτογραφημένο (Α) μετά την Κατοχή (Πηγή: Αρχείο Δ. Σκαρτσιλάκη) και (Β) τον Σεπτέμβριο του 2017 (Ν. Βαλασιάδης).

της Μάχης είχε σαν αποτέλεσμα τη δημιουργία πολλαπλών μόνιμων ταφικών χώρων. Η ιδιαιτερότητα αυτή μπορεί εν μέρει μόνο να εξηγηθεί από τα ειδικά χαρακτηριστικά του νησιού και τη φύση της συγκεκριμένης σύγκρουσης. Είναι μάλλον σαφές ότι σε αυτήν την «παρατυπία» υπεισέρχονται παράγοντες όπως ο ανταγωνισμός και τα παιχνίδια εξουσίας μεταξύ Όπλων, τμημάτων και υπηρεσιών του Τρίτου Ράιχ. Ο εντοπισμός περισσότερων αρχαιακών τεκμηρίων ίσως θα μπορούσε να συμπληρώσει τα κενά και να αποσαφηνίσει περαιτέρω την εικόνα, που προς το παρόν σκιαγραφείται όχι τόσο ως ιστορία, αλλά ως αρχαιολογία των κατοχικών γερμανικών νεκροταφείων της Μάχης της Κρήτης.

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Θερμές ευχαριστίες οφείλω στον συλλέκτη και μελετητή Δημήτρη Σκαρτσιλάκη (Ρέθυμνο) για την άδεια αναπαραγωγής οκτώ φωτογραφιών από το αρχείο του, αλλά και για το γνήσιο ενδιαφέρον του και τη βοήθεια του. Επίσης, ευχαριστώ τον συλλέκτη και μελετητή Στέλιο Τριπαλιτάκη (Γαλατάς Χανίων) για την άδεια αναπαραγωγής τριών φωτογραφιών από το βιβλίο του, όπως και τον Γιώργο Μαρουλοσηφάκη (Χανιά) για πληροφορίες σχετικά με το νεκροταφείο του Αγίου Ιωάννη. Τέλος, ευχαριστώ πολύ τον Steffen Rhode (Ένωση Γερμανών Αλεξιπτωτιστών), τον Paul Halstead και τη Ρένα Βεροπουλίδου για την πολύτιμη βοήθεια τους και το ενδιαφέρον τους, καθώς και τον Φαίδωνα Μουδόπουλο-Αθανασίου για την πρόσκληση.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ailsby, C. 1987. *Combat Medals of the Third Reich*. Wellingborough: Patrick Stephens.
- Bathe, R., και E. Glodschey. 1942. *Der Kampf um den Balkan; Chronik des jugoslawischen und griechische Feldzugs*. Oldenburg: Stelling.
- Berg, R. 1952. «Unsere Gräber auf Kreta». *Der Deutsche Fallschirmjäger* 4: 6.
- Crete After Four Years. 1945. *Archives New Zealand Te Rua Mahara o te Kāwanatanga*. <https://digitalnz.org/records/45793869>
- Δρουμπούκη, Α.-Μ. 2014. *Μνημεία της Λήθης. Ίχνη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου στην Ελλάδα και στην Ευρώπη*. Αθήνα: Εκδόσεις Πόλις.
- Fellgiebel, W.-P. 1986. *Die Träger des Ritterkreuzes des Eisernen Kreuzes, 1939–1945: die Inhaber der höchsten Auszeichnung des Zweiten Weltkrieges aller Wehrmachtteile*. Wolfersheim-Berstadt: Podzun-Pallas Verlag.
- Flecker, M., and S. Dobiasch. 1942. *Gebirgsjäger auf Kreta*. Berlin: Wilhelm Limpert Verlag.
- Golla, K.-H. 2007. *Der Fall Griechenlands 1941*. Hamburg – Berlin – Bonn: Mittler & Sohn.
- _____. 2013. *The German Fallschirmtruppe 1936–41: Its Genesis and Employment in the First Campaigns of the Wehrmacht*. Denver: Helion and Company.
- Griechenland – Landesinformation. χ.χ. *Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge e.V.* https://kriegsgraeberstaetten.volksbund.de/friedhof/landesinformation/Griechenland?tx_igkgs_p1%5Bgraveyard%5D=28&cHash=bb669ee-928470a6ecc78914061105b00
- Janz, N. 2019. *Deutsche Soldatengräber des Zweiten Weltkrieges zwischen Heldenverherrlichung und Zeichen der Versöhnung: Kulturwissenschaftlich-historische Fallstudien zur Entwicklung des Umganges mit dem Kriegstod*. Hamburg: Staats- und Universitätsbibliothek Hamburg.
- _____. 2017. «Totenhügel und Waldfriedhöfe – die Gräber und Friedhöfe für gefallene Wehrmachtssoldaten während des Zweiten Weltkriegs zwischen individueller Gräberfürsorge und nationalsozialistischem Totenkult.» *RIHA Journal* 2017:0174.
- Κάβος, Γ. 1991. *Γερmano-ιταλική κατοχή και αντίσταση Κρήτης 1941–1945*. Ηράκλειο: Ιδιωτική έκδοση.
- Κοκονάς, Ν.Α. 1986. *Αρχείο Χρήστου Τζιφάκη*. Αθήνα: Ιδιωτική έκδοση.
- Maleme. χ.χ. *Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge e.V.* <https://kriegsgraeberstaetten.volksbund.de/friedhof/maleme>
- Ρουσσόπουλος, Χ. 2014. *Η Μάχη της Κρήτης*. Ηράκλειο: Εταιρία Κρητικών Μελετών.
- Τριπαλιτάκης, Σ.Γ. 2015. *Η Μάχη της Κρήτης μέσα από δημοσιεύτες φωτογραφίες*. Χανιά: Ιδιωτική έκδοση.
- Πολιουδάκης, Μ.Γ. 1993α. *Η Μάχη της Κρήτης στο Ρέθυμνο*. Τόμος Α. Ρέθυμνο: Αυτοέκδοση.
- _____. 1993β. *Η μάχη της Κρήτης στο Ρέθυμνο*. Τόμος Β, *Η χαμένη νίκη*. Ρέθυμνο: Αυτοέκδοση.
- Σκαλιδάκης, Γ. 2023. *Η Κρήτη στα χρόνια της κατοχής: Πολιτικές μεταβολές στο «Φρούριο Κρήτη» (1941–1945)*. Αθήνα: Ασίνη.
- Σκαρτσιλάκης, Δ. 2015. «Το γερμανικό νεκροταφείο στο Μασταμπά.» Στο *Ο «Μασταμπά»: από το τότε μέχρι το σήμερα. Πρακτικά συνεδρίου Ρέθυμνο 14–15 Ιουνίου 2014*, επιμ. Ν. Δερεδάκης, 53–7. Ρέθυμνο: Εκδοτικές επιχειρήσεις Καλαϊτζάκης.
- Prekatsounakis, Y. 2017. *Crete. The Battle for Heraklion 1941: The Campaign Revealed Through Allied and Axis Accounts*. West Midlands: Helion and Company.
- Prospekt “Kriegsgräberstätten Griechenland”. χ.χ. *Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge e.V.* <https://www.volksbund.de/aktuell/mediathek/detail/prospekt-kriegsgraeberstaetten-griechenland>
- Stewart, I.McD.G. 1991. *The Struggle for Crete, 20 May – 1 June 1941: A Story of Lost Opportunity*. London – New York: Oxford University Press.
- Wynne, M.W. 1954. *Prisoners of War*. Wellington: War History Branch of the Department of Internal Affairs.

ΑΡΧΕΙΑΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

Bundesarchiv

RH 13 (General z.b.V. im OKH)/16, 20, 21, 34

RL 7–4 (Luftflottenkommando 4)/125

RL 25 (Nachschubdienste der Luftwaffe)/3

RL 26 (Einheiten und Einrichtungen der Sanitätstruppe der Luftwaffe)/ 5

B 563–2 (Kartei der Verlust- und Grabmeldungen der Wehrmachtauskunftstelle)

Κλοπές και καταστροφές αρχαιοτήτων στην Ελευσίνα κατά τη διάρκεια της Κατοχής (1941–1944)

Χριστίνα Μερκούρη

Εφορεία Αρχαιοτήτων Δυτικής Αττικής
cmerkouri@gmail.com
ORCID: 0009-0001-4364-5103

Μάριος Μυλωνάς

Διεύθυνση Διαχείρισης Εθνικού Αρχείου Μνημείων
marmil@hotmail.gr
ORCID: 0009-0009-1705-9248

ABSTRACT

This paper examines cases of looting and destruction of antiquities that took place in Eleusis during the Axis occupation of Greece. By analyzing contemporary archival material, including official documents of the Greek Ministry of Religions and National Education, as well as records from the German and Italian occupation authorities, we gain insight into the incidents themselves and the socio-political conditions and attitudes that contributed to their occurrence. Emphasis is placed on the theft of vases and figurines from Eleusis museum storerooms in winter 1941, perpetrated by two German soldiers. Although the theft was formally reported, the incident was downplayed and eventually covered up by Kunstschutz, the German service tasked with protecting monuments, which deemed minor thefts acceptable as soldier souvenirs. In the post-war period, archaeologists W. Kraiker and R. Hampe echoed this rationale to deflect criticism of German administration of Greek antiquities.

The paper also records further instances of plundering and damage, including aerial bombardment, the reuse of antiquities as building materials, and the military use of ancient structures. In response to Greek authorities' complaints, the occupiers' officialdom often provided weak excuses while emphasizing their supposed commitment to protecting Greek antiquities. However, German and Italian officials remained unyielding when Greek objections interfered with their military plans, using their position of power to impose their views.

The protective measures implemented for the antiquities before the war, combined with the constant vigilance of the Greek Archaeological Service's officials, helped to limit the damage and, more broadly, preserve the archaeological wealth of Eleusis during the Axis occupation. Within the relevant official documents an objective account of the events is provided, offering insight into the attitudes of individuals and institutions during that era. Furthermore, this sheds light on the broader challenges faced in preserving cultural heritage during times of crisis and war.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το πρωί της 28ης Οκτωβρίου 1940 ιταλικά αεροπλάνα βομβάρδισαν τον Πειραιά, το Τατόι και την Ελευσίνα. Ένας από τους στόχους του βομβαρδισμού ήταν η καταστροφή του στρατιωτικού αεροδρομίου της Ελευσίνας

στο Θριάσιο πεδίο, το οποίο είχε ξεκινήσει να κατασκευάζεται το 1937 (Παπακωνσταντίνου 1971, 50, 122). Οι πρώτες μονάδες της Ελληνικής Βασιλικής Αεροπορίας είχαν εγκατασταθεί στο αεροδρόμιο το 1940, σύντομα όμως μετακινήθηκαν σε βορειότερα αεροδρόμια λόγω της έκρηξης του ελληνοϊταλικού πολέμου. Στο πλαίσιο της αγγλικής αμυντικής στήριξης, η Ελευσίνα έγινε βάση των βρετανικών αεροσκαφών που έφθασαν στην Ελλάδα τον Νοέμβριο του 1940 και εγκαταστάθηκαν σε τμήμα του αεροδρομίου της. Την 1η Νοεμβρίου 1940 βομβαρδίστηκε ο Λουτρόπυργος, το Νεράκι και η σιδηροδρομική γραμμή Ελευσίνας-Κορίνθου. Τα λιγοστά εργοστάσια της Ελευσίνας έκλεισαν ή υπολειπόμενα, το λιμάνι της είχε νεκρωθεί. Τη νύχτα της 11ης προς την 12η Απριλίου 1941 η γερμανική αεροπορία στράφηκε με ιδιαίτερη ένταση εναντίον του αγκυροβολίου του στόλου στον κόλπο της Ελευσίνας, βομβαρδίζοντας τα πλοία και ποντίζοντας μαγνητικές νάρκες (Καββαδίας 1950, 252–53· Φωκάς 1953, 386–89). Στις 28 Απριλίου 1941 Γερμανοί στρατιώτες κατέλαβαν την Ελευσίνα και ακολούθως προχώρησαν σε επίταξη όλων σχεδόν των δημόσιων και αρκετών ιδιωτικών κτιρίων.¹

Οι πρώτες ημέρες της Κατοχής βρήκαν τους έρημους δρόμους της πόλης να φρουρούνται από Ιταλούς στρατιώτες και το αεροδρόμιό της να ελέγχεται από τους Γερμανούς. Οι επόμενοι μήνες έφεραν στην πόλη πληθωριστική και επισιτιστική κρίση, λιμό και άνθηση της παραοικονομίας (Σφυρόερας 1985, 115–16). Εκείνη τη ζοφερή περίοδο είναι λογικό να υποθέσει κανείς ότι θα είχε ατονήσει το ενδιαφέρον των κατοίκων της Ελευσίνας για το Ιερό της Δήμητρας και της Κόρης, άλλοτε χώρο εντατικών ανασκαφικών εργασιών, κέντρο δραστηριότητας της κοινωνικής ζωής και σημείο αυτοσυνειδησίας του ντόπιου πληθυσμού (Εικ. 1).

Τους μήνες που προηγήθηκαν της γερμανικής εισβολής είχε οργανωθεί η απόκρυψη των αρχαιοτήτων του Μουσείου Ελευσίνας, με στόχο την προστασία τους από αεροπορικούς βομβαρδισμούς και λεηλασίες. Για τον σκοπό αυτό συγκροτήθηκε επιτροπή «*ἐλέγχου καὶ ἐγκιβωτισμοῦ τῶν ἀρχαίων*», που μερίμνησε για τους τρόπους διαφύλαξης των αρχαιοτήτων και συνέταξε σχετική έκθεση πεπραγμένων (Μερκούρη κ.ά. 2023, 22–3, 36–8). Από έγγραφα που φυλάσσονται στο Ιστορικό Αρχείο της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας και σχετικές δημοσιεύσεις γνωρίζουμε το περιεχόμενο της έκθεσης και των συνημμένων καταλόγων με αρχαιότητες που απεκρύβησαν.

Ένας σχετικά μικρός αριθμός αντικειμένων, που θεωρήθηκαν «*πρώτης τάξεως ἀρχαία*», μεταφέρθηκε για ασφαλέστερη φύλαξη στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Στη δυτική αίθουσα του Μουσείου Ελευσίνας τοποθετήθηκαν μαρμάρινα γλυπτά, επιλεγμένες επιγραφές και ορισμένα αγγεία μεγάλου σχήματος, τα οποία καλύφθηκαν εξ ολοκλήρου με χώμα. Όσα γλυπτά λόγω βάρους ή άλλων τεχνικών δυσχερειών θεωρήθηκε ότι ήταν αδύνατο να μετακινηθούν από τα βάθρα τους καλύφθηκαν με σάκους άμμου, ενώ τα πήλινα αγγεία και τα ειδώλια τοποθετήθηκαν σε οκτώ κιβώτια που φυλάχθηκαν σε αρχαία θαλαμοειδή δεξαμενή, βορείως του Μουσείου. Τέλος, γλυπτά και αρχιτεκτονικά μέλη που βρίσκονταν στις αποθήκες καταχώθηκαν σε λάκκους που σκάφηκαν στα δυτικά του Μουσείου (Μερκούρη κ.ά. 2023, 36–75).

Όπως συνέβη και με άλλους μουσειακούς χώρους στην κατεχόμενη Ελλάδα, η λειτουργία του Μουσείου Ελευσίνας ανεστάλη και τα εκθέματά του εν πολλοίς απεκρύβησαν. Ορισμένα αγγεία και ειδώλια παρέμεναν στις ξύλινες προθήκες του Μουσείου, αποτελώντας μαζί με τα καλυμμένα με σάκους γλυπτά τα μόνα εκθέματα στα οποία θα μπορούσε κάποιος να έχει πρόσβαση. Στις αποθήκες φαίνεται πως είχαν επίσης αφαιρεθεί αρχαιότητες, πιθανώς αγγεία και πήλινα αντικείμενα. Ο αρχαιολογικός χώρος ήταν προσβάσιμος, οπότε και ευάλωτος σε καταστροφές και λεηλασίες.

Η παρούσα συμβολή αναφέρεται σε περιστατικά κλοπών και καταστροφών σε αρχαιότητες της Ελευσίνας κατά την περίοδο της Κατοχής, χρησιμοποιώντας πρωτίστως αρχειακό υλικό της εποχής, κυρίως έγγραφα υπηρεσιακών παραγόντων του Υπουργείου Θρησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας (εφεξής Υ.Θ.Ε.Π.) και αξιωματούχων των κατοχικών δυνάμεων.² Πέρα από την ανάδειξη επιμέρους πτυχών των συμβάντων, επιχειρείται η ανάλυση των κοινωνικοπολιτικών συνθηκών και νοοτροπιών που εξέθρεψαν παραβατικές

1 Η ημερομηνία κατάληψης της πόλης από τα γερμανικά στρατεύματα μνημονεύεται σε έγγραφο της Υποδιεύθυνσης Χωροφυλακής Ελευσίνος με Αρ. Πρωτ. 13/23/1α/15-01-1946, Γενικό Επιτελείο Στρατού / Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού (ΑΣ/ΔΙΣ/Τμ. 5/919/Δ/1λα).

2 Επισημαίνεται ότι στα αποσπάσματα των εγγράφων που δημοσιεύονται έχει τηρηθεί η ορθογραφία των πρωτοτύπων.

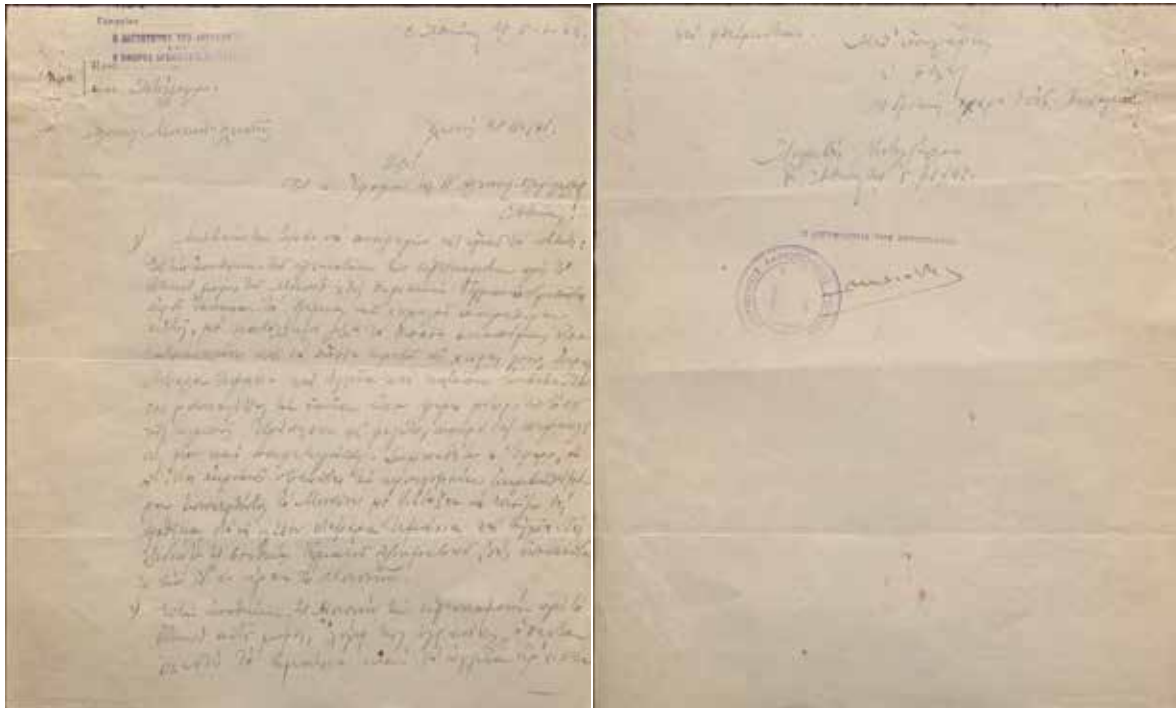
Εικ. 1. Αεροφωτογραφία του Ιερού της Ελευσίνας από τη γερμανική αεροπορία (Luftwaffe) τον Ιούλιο του 1941 (Πηγή: Deutsches Archäologisches Institut Athen, DE-DAI-ATH-ARCHIV-LB-RLM-EB-8-03-037/RLM Nr 12502).

συμπεριφορές, καθώς και η αποτίμηση –στο μέτρο του δυνατού– των ζημιών που υπέστησαν οι αρχαιότητες της Ελευσίνας κατά τη δεδομένη περίοδο.

2. ΚΛΟΠΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΕΛΕΥΣΙΝΑΣ ΑΠΟ ΓΕΡΜΑΝΟΥΣ ΣΤΡΑΤΙΩΤΕΣ (ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ 1941)

Σύμφωνα με έγγραφη αναφορά της Α. Κεχαγιά, φύλακα του Μουσείου Ελευσίνας, στα τέλη Δεκεμβρίου 1941 δύο Γερμανοί στρατιώτες προέβησαν σε κλοπή αγγείων και ειδωλίων από αποθηκευτικούς χώρους του Μουσείου (Εικ. 2–3).³ Στο Ιστορικό Αρχείο της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας σώζεται αντίγραφο της εν λόγω

3 Αρ. Πρωτ. 50/05-01-1942 (συνημμένο αντίγραφο έγγραφης αναφοράς με ημερομηνία σύνταξης 28-12-1941), Υπουργείο Πολιτισμού / Διεύθυνση Διαχείρισης Εθνικού Αρχείου Μνημείων / Τμήμα Διαχείρισης Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και

Εικ. 2-3. Συνημμένο αντίγραφο έγγραφης αναφοράς Α. Κεχαγιά προς τον Έφορο της Α' Αρχαιολογικής Περιφέρειας Αθηνών (Πηγή: ΥΠ.ΠΟ./Δ.Δ.Ε.Α.Μ./Τ.Δ.Ι.Α.Α.Α., Αρ. Πρωτ. 50/05-01-1942, κιβ. 587Ε / φακ. Ε55-56).

αναφοράς, όπου μνημονεύεται η ημερομηνία σύνταξης του αρχικού εγγράφου (28-12-1941).⁴ Η φύλακας του Μουσείου, απευθυνόμενη προς τον Έφορο της Α' Αρχαιολογικής Περιφέρειας Αθηνών και διευθυντή της Ακροπόλεως, Ι. Μηλιάδη, αναφέρει για το περιστατικό τα εξής:

«Εἰς τὴν ἀποθήκην τῶν ἀρχαιοτήτων τὴν εὕρισκομένην πρὸς τὸ δυτικὸν μέρος τοῦ Μουσείου χθὲς Κυριακὴν Γερμανοὶ στρατιῶται ἀφοῦ ἔσπασαν τὰ τζάμια τοῦ χαμηλοῦ παραθύρου αὐτῆς, μὲ κατάλληλα ξύλα τὰ ὁποῖα σκοπίμως εἶχον κατασκευάσει καὶ τὰ ὁποῖα κρατῶ εἰς χεῖρας μου, ἐπήραν διάφορα τεμάχια καὶ ἀγγεῖα καὶ κατόπιν ἐπιβιβασθέντες μοτοσικλέττας τὴν ὁποίαν εἶχον φέρει μέχρι τὸν τόπον τῆς κλοπῆς, ἐτράπησαν εἰς φυγὴν, παρὰ τὰς παρακλήσεις μου καὶ παρατηρήσεις».

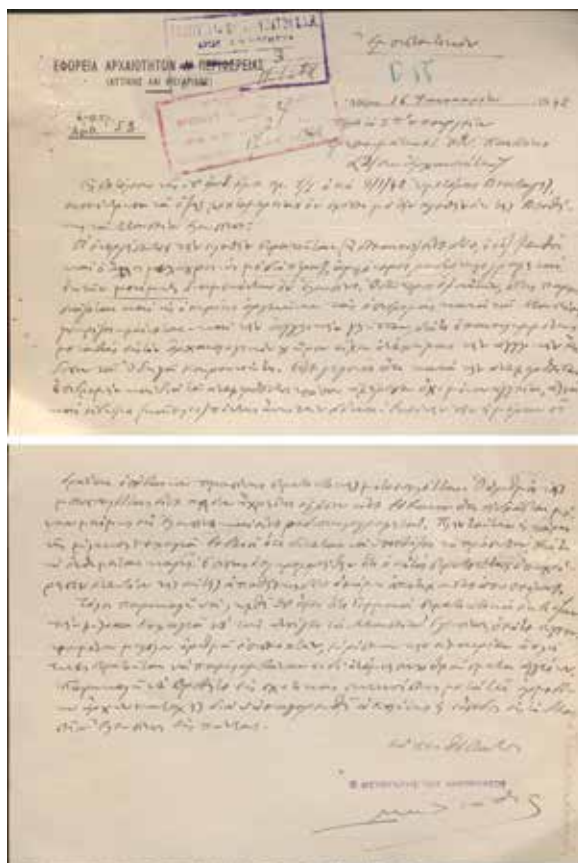
Ακολουθῶς, η φύλακας επισημαίνει ὅτι τῆς αναφερθείσας κλοπῆς στὶς ἀποθήκες τοῦ Μουσείου Ἐλευσίνας εἶχε προηγηθεῖ ἀπόπειρα κλοπῆς ἀπὸ τοὺς ἰδίους στρατιῶτες στους ἐκθεσιακοὺς τοῦ χώρους, μόλις μία ἡμέρα πρὶν:

«Σημειωθῆτω κ. Ἐφορε, ὅτι οἱ ἴδιοι ἀκριβῶς στρατιῶται τὴν προηγουμένην ἀκριβῶς ἡμέραν ἐπισκεφθέντες τὸ Μουσεῖον μὲ διέταξαν νὰ ἀνοίξω τὰς προθήκας διὰ νὰ λάβουν διάφορα τεμάχια καὶ ἀγγεῖα. Τοὺς ἐξεδίωξα τῇ βοήθειᾳ Γερμανοῦ ἀξιωματικοῦ ὅστις ἐπισκέπτετο τὴν ἰδίαν ὥραν τὸ Μουσεῖον».

Ἡ ἐγγραφή ἀναφορά κλείνει με τὴν ἐπισημάνση ὅτι «τὰ τεμάχια καὶ τὰ ἀγγεῖα» ποὺ βρίσκονταν στὴ δυτικὴ ἀποθήκη τοῦ Μουσείου εἶχαν υποστεί φθορὲς ἀπὸ τὴν υγρασία.

Αναστηλώσεων (εφεξὺς ΥΠ.ΠΟ./Δ.Δ.Ε.Α.Μ./Τ.Δ.Ι.Α.Α.Α./ κιβ. 587Ε / Ε55-56.

⁴ Στὸ ἀντίγραφο ἡ ἡμερομηνία σύνταξης τοῦ εγγράφου (Κυριακὴ, 28-12-1941) συμπίπτει με ἐκείνη τῆς πραγματοποιήσεως τοῦ συμβάντος. Ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὰ λεγόμενα τῆς Α. Κεχαγιά, τὸ περιστατικὸ συνέβη «χθὲς Κυριακὴν», συνεπῶς ἡ ἡμερομηνία σύνταξης τοῦ εγγράφου θὰ ἀναμενόταν νὰ εἶναι 29-12-1941 (ἡμέρα Δευτέρα). Ἰσως ἡ ταύτιση ἡμερομηνιῶν στὸ ἐν λόγῳ ἐγγραφο νὰ οφείλεται σὲ λάθος τοῦ ἀντιγραφέα ἢ, ἐνδεχομένως, τοῦ ἰδίου τοῦ ἀρχικοῦ συντάκτη.

Εικ. 4. Χειρόγραφο σημείωμα Ι. Μηλιάδη προς το Υπουργείο Θρησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας (Διεύθυνση Αρχαιοτήτων) (Πηγή: ΥΠ.ΠΟ./Δ.Δ.Ε.Α.Μ./Τ.Δ.Ι.Α.Α.Α., Αρ. Πρωτ. 53/16-01-1942, κιβ. 587Ε / φακ. Ε55-56).

Όπως προέβλεπε η γραφειοκρατική ιεραρχία, ο Έφορος της Α' Αρχαιολογικής Περιφέρειας Αθηνών, Ι. Μηλιάδης, ενημέρωσε άμεσα (29-12-1941) με εμπιστευτικό σημείωμα τη Διεύθυνση Αρχαιοτήτων του Υ.Θ.Ε.Π.,⁵ επισημαίνοντας ότι οι δράστες «είχον εις τὸ ἄκρον μακροῦ ξύλου δέσει εἶδος ἀγγίστρου» μέσω του οποίου «ἀπὸ τοῦ παραθύρου (τῆς ἀποθήκης) προσεπάθουν νὰ λάβουν ἀγγεῖα», χωρίς ωστόσο να είναι βέβαιος αν εκλάπησαν αρχαιότητες από το Μουσείο και ποιος είναι ο αριθμός αυτών. Ο Μηλιάδης φαίνεται ότι έσπευσε να ενημερώσει το αρμόδιο Υπουργείο πριν συνταχθεί η έγγραφη αναφορά της Α. Κεχαγιά, διότι στο εμπιστευτικό του σημείωμα αναφέρει πως ενημερώθηκε τηλεφωνικώς από εκείνη.

Ο επικεφαλής της Διεύθυνσης Αρχαιοτήτων, Α. Ορλάνδος, με έγγραφο προς τον Μηλιάδη ζήτησε ακολούθως να εξακριβωθεί αν «ὄντως ἀφῆρθέσαν ἀγγεῖα (ἐκ τῆς ἀποθήκης)...ἵνα προβῶμεν εἰς τὰς ἐνδεικνυομένας ἐνεργείας διὰ τὴν ἀπόδοσιν τούτων».⁶ Ο δεύτερος απέστειλε άμεσα αντίγραφο της έγγραφης αναφοράς της Α. Κεχαγιά, συνημμένο σε εμπιστευτικό σημείωμα, καλώντας τη Διεύθυνση Αρχαιοτήτων να προβεί «εἰς ἔντονα διαβήματα παρὰ ταῖς γερμανικαῖς ἀρχαῖς».⁷ Προκειμένου να ενημερωθούν για το ζήτημα οι τελευταίες, ο Ορλάνδος έθεσε ορισμένα ακόμη ερωτήματα που αφορούσαν το είδος της στολής των δραστών, τον αριθμό τους, την κατεύθυνση που ακολούθησαν μετά την πράξη τους και τον αριθμό της μοτοσυκλέτας στην οποία επέβαιναν.⁸

Η απαντητική επιστολή του Μηλιάδη προς το αρμόδιο Υπουργείο προσθέτει επιπλέον στοιχεία στην εξιστόρηση του συμβάντος (Εικ. 4):

5 Αρ. Πρωτ. 49/29-12-1941, ΥΠ.ΠΟ./Δ.Δ.Ε.Α.Μ./Τ.Δ.Ι.Α.Α.Α. (587Ε / Ε55-56). Πρβλ. Tsouli 2024, 143–47 (εικ. 6.6–6.7).

6 Αρ. Πρωτ. 1565/55/02-01-1942, ΥΠ.ΠΟ./Δ.Δ.Ε.Α.Μ./Τ.Δ.Ι.Α.Α.Α. (587Ε / Ε55-56).

7 Αρ. Πρωτ. 50/05-01-1942, ΥΠ.ΠΟ./Δ.Δ.Ε.Α.Μ./Τ.Δ.Ι.Α.Α.Α. (587Ε / Ε55-56).

8 Αρ. Πρωτ. 1/1/09-01-1942, ΥΠ.ΠΟ./Δ.Δ.Ε.Α.Μ./Τ.Δ.Ι.Α.Α.Α. (587Ε / Ε55-56).

«Οἱ ἐνεργήσαντες τὴν κλοπὴν στρατιῶται (ἢ δεκανεῖς) εἶναι δύο, ὁ εἷς ξανθὸς καὶ ὁ ἄλλος μελαχροινὸς μὲ διόπτρας, ἀμφότεροι ραδιοτηλεγραφηταὶ ἐκ τῶν μονίμως διαμενόντων ἐν Ἐλευσίνι. Ὁ δεύτερος ἐξ αὐτῶν, ὅστις παρουσιάζεται καὶ ὡς ὁ κύριος ὄργανων τὰς ἐπιδρομὰς κατὰ τοῦ Μουσείου, γνωρίζει –φαίνεται– καὶ τὴν ἀγγλικὴν γλῶσσαν, διότι ἐπανειλημμένως μεταβάς εἰς τὸν ἀρχαιολογικὸν χώρον εἶχεν ἀνὰ χεῖρας τὴν ἀγγλικὴν ἔκδοσιν τοῦ Ὁδηγοῦ Κουρουνιώτη. Εἶναι γεγονὸς ὅτι κατὰ τὴν ἀναφερθεῖσαν ἐπιδρομὴν καὶ διὰ τοῦ ἀναφερθέντος τρόπου ἀφῆρσαν ὄχι μόνον ἀγγεῖα, ἀλλὰ καὶ εἰδώλια (κοῦκλες) πάντως ἄνω τῶν δέκα. Ἐκείνην τὴν ἡμέραν οἱ δράσται ἐπέβαιναν πρᾶσινης στρατιωτικῆς μοτοσικλέτας. Ὁ ἀριθμὸς τῆς μοτοσικλέτας εἶναι πλέον ἄχρηστος ἐφόσον εἶνε βέβαιον ὅτι οἱ δράσται μένουν μονίμως εἰς Ἐλευσίνα καὶ εἶνε ραδιοτηλεγραφηταί. Πλὴν τούτων ἡ κόρη τῆς φύλακος Κεχαγιᾶ βεβαιοῖ ὅτι δύναται νὰ ὑποδείξει τὸ πρόσωπον, διότι τὸ ἐνθυμεῖται καλῶς. Ἐπίσης ἐπληροφορήθη ὅτι ὁ αὐτὸς στρατιώτης ἐπεχείρησεν ἐναντίον τῆς αὐτῆς ἀποθήκης δύο ἀκόμη ἀποτυγχάνουσας ἀποπειράς. Τέλος παρακαλῶ νὰ ληφθεῖ ὑπ’ ὄψει ὅτι Γερμανοὶ στρατιωτικοὶ ἐκβίαζαν τὴν φύλακα Κεχαγιᾶ νὰ τοὺς ἀνοίγει τὸ Μουσεῖον Ἐλευσίνος, ὅποτε συγκεντρωμένου μεγάλου ἀριθμοῦ ἐπισκεπτῶν εὐρίσκον τὴν εὐκαιρίαν ἀπλοὶ τινὲς στρατιῶται νὰ παραλαμβάνουν “δι’ ἀνάμνησιν” θραύσματα ἀγγείων. Παρακαλῶ νὰ προβῇτε εἰς σχετικὰς συναντήσεις μετὰ τῶν ἀρμοδίων ἀρχῶν κατοχῆς διὰ ν’ ἀπαγορευθῇ ἀπολύτως ἡ εἴσοδος εἰς τὸ Μουσεῖον Ἐλευσίνος εἰς πάντας».⁹

Η λεπτομερής και ασυμβίβαστη ως προς ύφος και τις παραινήσεις της απάντηση του Μηλιάδη, χαρακτηριστική ενός ανθρώπου που ανέπτυξε έντονη αντιστασιακή δράση κατά την περίοδο της Κατοχής (Πετράκος 1995, 93–4· 2021β, 514–20), στοιχειοθέτησε περαιτέρω την κατηγορία περί κλοπής, με αποτέλεσμα ο Ορλάνδος, εκτελώντας εντολή Υπουργού, να συντάξει επιστολή προς τον επικεφαλής της Υπηρεσίας Προστασίας Ἐργων Τέχνης (*Kunstschutz*), H–U. von Schoenebeck. Αξίζει να σημειωθεί ότι η εν λόγω Υπηρεσία υπαγόταν διοικητικά στη Wehrmacht, έχοντας ως αρμοδιότητα την προστασία των ιστορικών μνημείων στις κατακτημένες από τους Γερμανούς περιοχές (Günther-Hornig 1958, 63–78· Hiller von Gaertringen 1995, 465–66· Kott 2007, 137–41· Stolzenberg 2021, 309–44). Η Ελευσίνα ανήκε στους αρχαιολογικούς χώρους που τελούσαν υπό την άμεση εποπτεία της *Kunstschutz*, από κοινού με ιερά όπως εκείνα της αθηναϊκής Ακρόπολης και της Ολυμπίας (Günther-Hornig 1958, 68). Στην επιστολή ο Ορλάνδος συνοψίζει τα στοιχεία της υπόθεσης, όπως είχαν προκύψει από τις μαρτυρίες του φυλακτικού προσωπικού και του Μηλιάδη, μολονότι αναφέρει λανθασμένες ημερομηνίες για την κλοπή των αρχαιοτήτων και την προηγηθείσα αυτής απόπειρα (αντιστοίχως 04-01-1942 και 03-01-1942 αντί 28-12-1941 και 27-12-1941). Η επιστολή κλείνει ως εξής:

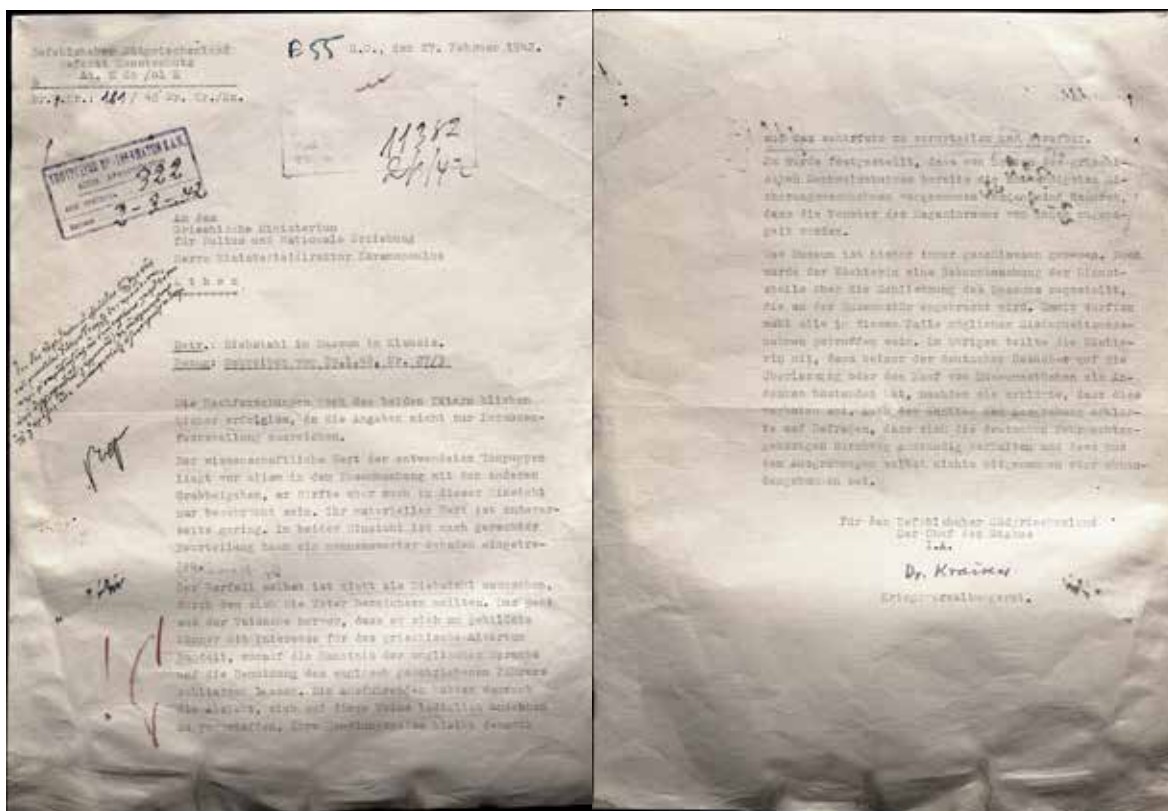
«Φέροντες εἰς γνῶσιν ὑμῶν τὰ ἀνωτέρω ἔχομεν τὴν τιμὴν νὰ παρακαλέσωμεν ὑμᾶς ὅπως εὐαρεστούμενοι μεριμνήσητε ἐν τῇ ἀρμοδιότητι ὑμῶν τῆς προστασίας τῶν μνημείων καὶ ἔργων τέχνης νὰ ἐπιστραφῶσιν εἰς τὸ Μουσεῖον τὰ ἀφαιρεθέντα ἀντικείμενα ἀφ’ ἐνός, ἐκδώσητε δ’ ἀφ’ ἑτέρου διαταγὰς νὰ κλεισθῇ τὸ Μουσεῖον Ἐλευσίνος καὶ ν’ ἀπαγορευῇται ἡ εἴσοδος στρατιωτῶν εἰς αὐτό».¹⁰

Στην επιστολή του Υ.Θ.Ε.Π. απάντησε εξ ονόματος της Υπηρεσίας Προστασίας Ἐργων Τέχνης ο W. Kraiker, αρχαιολόγος, ο οποίος ήδη από τον Οκτώβριο του 1941 είχε ενταχθεί στο δυναμικό της *Kunstschutz* (Günther-Hornig 1958, 64· Stolzenberg 2021, 333). Μια σύνοψη της εν λόγω επιστολής¹¹ δίνει η πρόχειρη σημείωση στα ελληνικά στο άνω αριστερό τμήμα της πρώτης σελίδας του δακτυλογραφημένου εγγράφου που φυλάσσεται στο Ιστορικό Αρχείο της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας (Εικ. 5–6). Η σημείωση αναφέρει «ὅτι δὲν εὐρέθησαν οἱ δράσται τῆς κλοπῆς τοῦ μουσείου Ἐλευσίνος καὶ ὅτι πρόκειται περὶ μικρὰς ἀξίας ἀντικειμένων ληφθέντων ὑπὸ ἀγγλομαθῶν (Γερμανῶν) εἰς ἀνάμνησιν ἀλλὰ ἡ πρᾶξις εἶνε κατακριτέα καὶ ἀξιοτιμώρητος».

9 Αρ. Πρωτ. 53/16-01-1942, ΥΠ.ΠΟ./Δ.Δ.Ε.Α.Μ./Τ.Δ.Ι.Α.Α.Α. (587Ε / Ε55-56).

10 Αρ. Πρωτ. εμπ. 27/3/20-01-1942, ΥΠ.ΠΟ./Δ.Δ.Ε.Α.Μ./Τ.Δ.Ι.Α.Α.Α. (587Ε / Ε55-56).

11 Αζ.Κ.20/01Ε/Βρ.Β.Νρ.:181/42Δρ.Κτ./Κν./27-02-1942 (παρελήφθη από τη Διεύθυνση Αρχαιοτήτων στις 02-03-1942, αρ. πρωτ. 322), ΥΠ.ΠΟ./Δ.Δ.Ε.Α.Μ./Τ.Δ.Ι.Α.Α.Α. (587Ε / Ε55-56).

Εικ. 5–6. Δακτυλογραφημένη επιστολή W. Kraiker προς το Υπουργείο Θρησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας (Διεύθυνση Αρχαιοτήτων) (Πηγή: ΥΠ.ΠΟ./Δ.Δ.Ε.Α.Μ./Τ.Α.Ι.Α.Α.Α., Αρ. Πρωτ. ΑΖ.Κ.20/01Ε/Βρ.Β.Νρ.:181/42Δρ.Κτ./Κη./27-02-1942, κιβ. 587Ε / φακ. Ε55-56).

Στην επιστολή αναφέρεται αρχικά ότι οι έρευνες εκ μέρους των γερμανικών αρχών για την ταυτοποίηση των δραστών απέβησαν άκαρπες. Έπειτα επισημαίνεται η χαμηλή αξία των κλαπείσων αρχαιοτήτων, τόσο από αρχαιολογική άποψη όσο και λόγω των ταπεινών υλικών κατασκευής τους, συνεπώς αξιολογείται το περιστατικό ως χαμηλής βαρύτητας. Ακολούθως αναφέρεται ότι δεν επρόκειτο για κλοπή μέσω της οποίας οι δράστες στόχευαν στο κέρδος, αλλά απλώς για απόκτηση «ενθυμίων», γίνεται δε ιδιαίτερη μνεία στη μόρφωση και την αγγλομάθεια των δραστών. Παρόλα αυτά, η πράξη θεωρείται επίμεμπτη και άξια τιμωρίας. Η επιστολή κλείνει με παραίνηση στην ελληνική πλευρά να επισκευαστεί γρήγορα το παράθυρο της αποθήκης, ενώ δίδεται εντολή να γνωστοποιηθεί το κλείσιμο του Μουσείου και να επισημαίνεται emphaticά σε Γερμανούς επισκέπτες (από το φυλακτικό προσωπικό) ότι απαγορεύεται να λαμβάνουν αρχαία αντικείμενα ως «αναμνηστικά» από το Μουσείο και τον αρχαιολογικό χώρο.

Η απάντηση των γερμανικών αρχών απηχούσε την εδραιωμένη πεποίθηση, παγιωμένη και μεταπολεμικά, ότι σε μικροκλοπές αρχαιοτήτων, όπως αυτή του Μουσείου Ελευσίνας, δεν πρέπει να δίδεται μεγάλη σημασία, διότι αποσκοπούσαν στην απόκτηση «αναμνηστικών» και όχι στη λεηλασία έργων τέχνης (πρβλ. Hampe 1950, 5· Günther-Hornig 1958, 77). Επρόκειτο για «ενθύμια» χαμηλής καλλιτεχνικής αξίας, η αρπαγή των οποίων δεν θεωρούνταν αιτία εξαπόλυσης διώξεων εναντίον των δραστών, αντίθετα καταβαλλόταν προσπάθεια να συγκαλυφθεί η δράση τους.

Χαρακτηριστική αυτής της στάσης είναι η μεταπολεμική προσπάθεια υποβάθμισης ανάλογων περιστατικών από τους «απολογητές» των πεπραγμένων των Γερμανών κατακτητών στον τομέα της διαχείρισης των ελληνικών μνημείων, αρχαιολόγους W. Kraiker και R. Hampe.¹² Αφορμή για τις τοποθετήσεις τους σχετικά

12 Ο R. Hampe κατά την περίοδο της Κατοχής δεν υπήρξε μέλος της *Kunstschutz* αλλά κατείχε διαφορετικές υπηρεσιακές θέσεις στη Wehrmacht (Wachtmeister, Sonderführer Z). Βλ. σχετικά Kankeleit 2020, 121 σημ. 60· 2021, 10 σημ. 44–45.

με τη δράση της *Kunstschutz* την περίοδο της Κατοχής αποτέλεσε κυρίως η έκδοση του τεύχους «*Ζημίες τῶν Ἀρχαιοτήτων ἐκ τοῦ Πολέμου καὶ τῶν Στρατῶν Κατοχῆς*» από τη Διεύθυνση Αρχαιοτήτων του Υ.Θ.Ε.Π. το 1946. Ἦδη από τον Φεβρουάριο του 1943, με τη συμβολή αρχικά των Χ. Καρούζου και Ι. Μηλιάδη και αργότερα των Μ. Καλλιγά, Ν. Ζαφειρόπουλου και Γ. Ανδρουτσόπουλου, ξεκίνησε η καταγραφή των ζημιών σε αρχαιότητες του ελληνικού χώρου που οφείλονταν σε ενέργειες των δυνάμεων κατοχής (Γερμανών - Ιταλών - Βουλγάρων), προσπάθεια που αποκρυσταλλώθηκε στην έκδοση του παραπάνω τεύχους (πρβλ. Υ.Θ.Ε.Π. 1946, προλογικό σημείωμα Α. Παπαδήμου· Πετράκος 2021γ, 1–4). Παρά τις παραλείψεις, την ανεπαρκώς δομημένη διάρθρωση του υλικού και τις επαναλήψεις, η εν λόγω έκθεση αποτελεί σημαντικό τεκμήριο σχετικά με τις καταστροφές και τις κλοπές σε αρχαιολογικούς χώρους και μνημεία κατά την περίοδο της Κατοχής. Οι Γερμανοί αρχαιολόγοι είχαν επίσης κατά νου όσα αναφέρονταν στο ολιγοσέλιδο τεύχος «*Works of Art in Greece, the Greek Islands and the Dodecanese – Losses and Survivals in the War*», που εκδόθηκε το 1946 από την British Committee on the Preservation and Restitution of Works of Art, Archives, and other Material in Enemy Hands. Επρόκειτο για καταγραφή ζημιών σε ελληνικές αρχαιότητες που εκπόνησε η επιτετραμμένη προς τούτο βρετανική επιτροπή, βασισμένη εν πολλοίς σε υλικό που είχε συλλεγεί από την ελληνική Αρχαιολογική Υπηρεσία. Ανάλογη έκθεση εκπόνησαν οι Βρετανοί και για τις αρχαιότητες των Δωδεκανήσων (French 1948, 193–200).

Πριν αναφερθούμε στην επιχειρηματολογία των W. Kraiker και R. Hampe σχετικά με τις κλοπές αρχαιοτήτων στην κατεχόμενη Ελλάδα, αξίζει να παρατεθεί το κείμενο για την κλοπή στην Ελευσίνα που περιλαμβάνεται στην ελληνική έκθεση, μολονότι οι Γερμανοί αρχαιολόγοι δεν μνημονεύουν το περιστατικό. Στο τεύχος *Ζημίες*, αντίθετα, γίνεται εκτενής αναφορά σε αυτό:

«Μορφωμένοι Γερμανοί στρατιωτικοί κατόπιν έπισταμένης μελέτης του Μουσείου απέφασαν και εξέτελεσαν κλοπήν, αφού προηγουμένως κατεσκεύασαν και τὸ πρὸς τὴν κλοπήν κατάλληλον ἔργαλειον. Ἐθραυσαν δηλαδή διὰ καταλλήλως προητοιμασμένου κοντοῦ τὸ παράθυρον τῆς παρὰ τὸ Μουσεῖον ἀποθήκης καὶ διὰ τοῦ κοντοῦ ἀφῆρσαν ἀγγεῖα καὶ εἰδώλια ἐξ αὐτῆς. Γενόμενοι δὲ ἀντιληπτοὶ ἔφυγον ἐπὶ μοτοσικλέττας. Ἀναιδῆς καὶ ἀχαρακτήριστος εἶναι ἐπίσης ἡ δικαιολογία, τὴν ὁποῖαν ἔδωσεν ἡ γερμανικὴ ὑπηρεσία προστασίας καλλιτεχνημάτων διὰ τοῦ ἀπὸ 27-02-1942 ἐγγράφου τῆς (Kraiker) ὅπερ ἔχει ἐπὶ λέξει ὡς ἑξῆς: “Ἡ προκειμένη περίπτωσις δέον νὰ μὴ θεωρηθῇ ὡς κλοπή, δι ἧς θὰ ἐπλούτιζον οἱ δρᾶσται. Τοῦτο συνάγεται ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι πρόκειται περὶ μορφωμένων ἀνθρώπων οἵτινες ἔχουν ἐνδιαφέρον διὰ τὴν ἐλληνικὴν ἀρχαιότητα, ὅπερ συνάγεται ἐκ τοῦ ὅτι ἐγνώριζον τὴν Ἀγγλικὴν καὶ ἑκαμον χρῆσιν τοῦ ἀγγλιστὶ γεγραμμένου ὁδηγοῦ. Οἱ ἀποκομίσαντες θὰ εἶχον προφανῶς τὴν πρόθεσιν ν’ ἀποκτήσουν ἐνδεχομένως διὰ τοῦ τρόπου τούτου ἓν ἐνθύμιον» (Υ.Θ.Ε.Π. 1946, 10).

Τόσο ο W. Kraiker, σε υπηρεσιακή έκθεση που είχε συντάξει τον Φεβρουάριο του 1945, όσο και ο R. Hampe, σε βιβλιοκριτική για τις εκθέσεις (ελληνική-βρετανικές) των ζημιών σε αρχαιότητες επί Κατοχής που δημοσίευσε στο περιοδικό *Gnomon* το 1950, υποβάθμισαν τις κλοπές αρχαιοτήτων, υποστηρίζοντας ότι πρόκειται συνήθως για «αναμνηστικά» χαμηλής επιστημονικής και καλλιτεχνικής αξίας, ενίοτε αγορασμένα στο εμπόριο τέχνης και παρανόμως εξαχθέντα (Hampe 1950, 5· Kankeleit 2020, 126· 2023, 276· Πετράκος 2021β, 306, αρ. 417α· 2021γ, 196). Και οι δύο δεν μνημονεύουν το περιστατικό κλοπής της Ελευσίνας. Από τις 106 περιπτώσεις κλοπών που αναφέρονται στο τεύχος *Ζημίες*, αποδέχονται μόλις τις 15, δίνοντας έμφαση σε ένα μόνο περιστατικό, εκείνο της απομάκρυνσης από τη χώρα ενός γυναικείου εικονιστικού αγάλματος της πρώιμης εποχής των Σεβήρων, που βρέθηκε το 1944 στον χώρο όπου αποκαλύφθηκε αργότερα η ρωμαϊκή Αγορά της Θεσσαλονίκης (Pélékanidis 1949, 294–305, εικ. 1, πίν. XII–XIII· Kruse 1975, 321–22 (C42)· Δεσπίνης κ.ά. 2003, 21–15, αρ. 305, εικ. 963–970). Το συγκεκριμένο άγαλμα εντοπίστηκε από γερμανικά στρατεύματα κατά την εκσκαφή ορυγμάτων και, αν και αρχικά παραδόθηκε στις ελληνικές αρχές, μεταφέρθηκε ακολούθως στην Αυστρία και στη Γερμανία, κατόπιν υποδείξεων του γενικού επιτελείου του Α. Hitler. Μετά τη λήξη του πολέμου εντοπίστηκε από Αμερικανούς στρατιώτες σε αλατωρυχείο στο Aussee, στις αυστριακές Άλπεις, απ’ όπου και επέστρεψε στην Ελλάδα (Υ.Θ.Ε.Π. 1946, 16· British Committee 1946, 21· Μακαρόνας 1941–1952, 593–94· Τιβέριος 2013, 174–75· Ακριβοπούλου 2016, 88–100). Η αναφορά των W. Kraiker και R. Hampe στην αρπαγή του γλυπτού της Θεσσαλονίκης οφείλεται πιθανώς στο γεγονός ότι επρόκειτο για γνωστή υπόθεση

που δεν μπορούσε να αποσιωπηθεί, αποτιμώμενη περισσότερο ως τεκμήριο της μεγαλομανίας του Α. Hitler και του στενού κύκλου συνεργατών του παρά ως ένδειξη της ασυδοσίας των γερμανικών αρχών κατοχής.¹³

Ο R. Hampe εντάσσει το Μουσείο Ελευσίνας σε εκείνα που υπέστησαν ελαφρές φθορές και απώλειες κατά την περίοδο της Κατοχής (Hampe 1950, 12). Ο ίδιος επισημαίνει ότι η *Kunstschutz* δεν είχε το απαραίτητο προσωπικό, ώστε να επεμβαίνει εγκαίρως σε περιπτώσεις βλάβης ή λεηλασίας αρχαιοτήτων, ούτε ελάμβανε επαρκή ενημέρωση από τις ελληνικές αρχές, οι οποίες είχαν επίσης προβλήματα στελέχωσης και οργάνωσης (Hampe 1950, 14–5). Εντούτοις, το περιστατικό κλοπής της Ελευσίνας αποκαλύπτει τη διάθεση των αξιωματούχων της *Kunstschutz* να υποβαθμίζουν και να παραποιούν υποθέσεις που έπλητταν το κύρος του γερμανικού στρατού, φέροντας εμπόδια στην απόδοση ευθυνών και στην άσκηση διώξεων. Υπό αυτό το πρίσμα το ενδιαφέρον των κατοχικών αρχών για τις αρχαιότητες και τη διαφύλαξή τους θα μπορούσε να χαρακτηριστεί προσχηματικό. Ασφαλώς, οι ιθύνοντες της *Kunstschutz* δεν έβλαψαν τα αρχαία· οι πρακτικές τους, όμως, διαμόρφωσαν συνθήκες συγκάλυψης που ενίσχυαν την εμφάνιση παραβατικών συμπεριφορών. Η μεταπολεμική στάση των Γερμανών αρχαιολόγων που ασχολήθηκαν με το ζήτημα κρίνεται μάλλον ως προστατευτική για τα πεπραγμένα της *Kunstschutz*, στοχεύοντας πρώτιστα στην απόδοση ευθυνών στον Α. Hitler και στο επιτελείο του, καθώς και στην αποκατάσταση των σχέσεων του κλάδου τους με την ελληνική Αρχαιολογική Υπηρεσία. Από την άλλη πλευρά, οι Έλληνες αρχαιολόγοι της εποχής φαίνονται απρόθυμοι να απαντήσουν σε κείμενα όπως αυτό του Hampe, εκτιμώντας πιθανώς ότι οι καιροί είχαν αλλάξει και προείχε πλέον η αποκατάσταση των ζημιών που είχε επιφέρει ο πόλεμος και η επαναφορά των ελληνογερμανικών σχέσεων στον τομέα της αρχαιολογίας στο επίπεδο που βρίσκονταν προπολεμικά.

Όλα αυτά είχαν ως συνέπεια να μείνουν ανεξιχνίαστες υποθέσεις κλοπών αρχαιοτήτων, όπως εκείνη του Μουσείου Ελευσίνας. Δεν αποσαφηνίστηκε ποτέ ο ακριβής αριθμός και το είδος των αγγείων και των ειδωλίων που έκλεψαν οι Γερμανοί ραδιοτηλεγραφετές από την αποθήκη του Μουσείου τον χειμώνα του 1941, ούτε ταυτίστηκε κάποιο από τα απωλεσθέντα αντικείμενα. Πρόκειται για χαμένα «ενθύμια», μάρτυρες μιας σκοτεινής εποχής για τις αρχαιότητες της Ελευσίνας και, ευρύτερα, του ελληνικού χώρου.

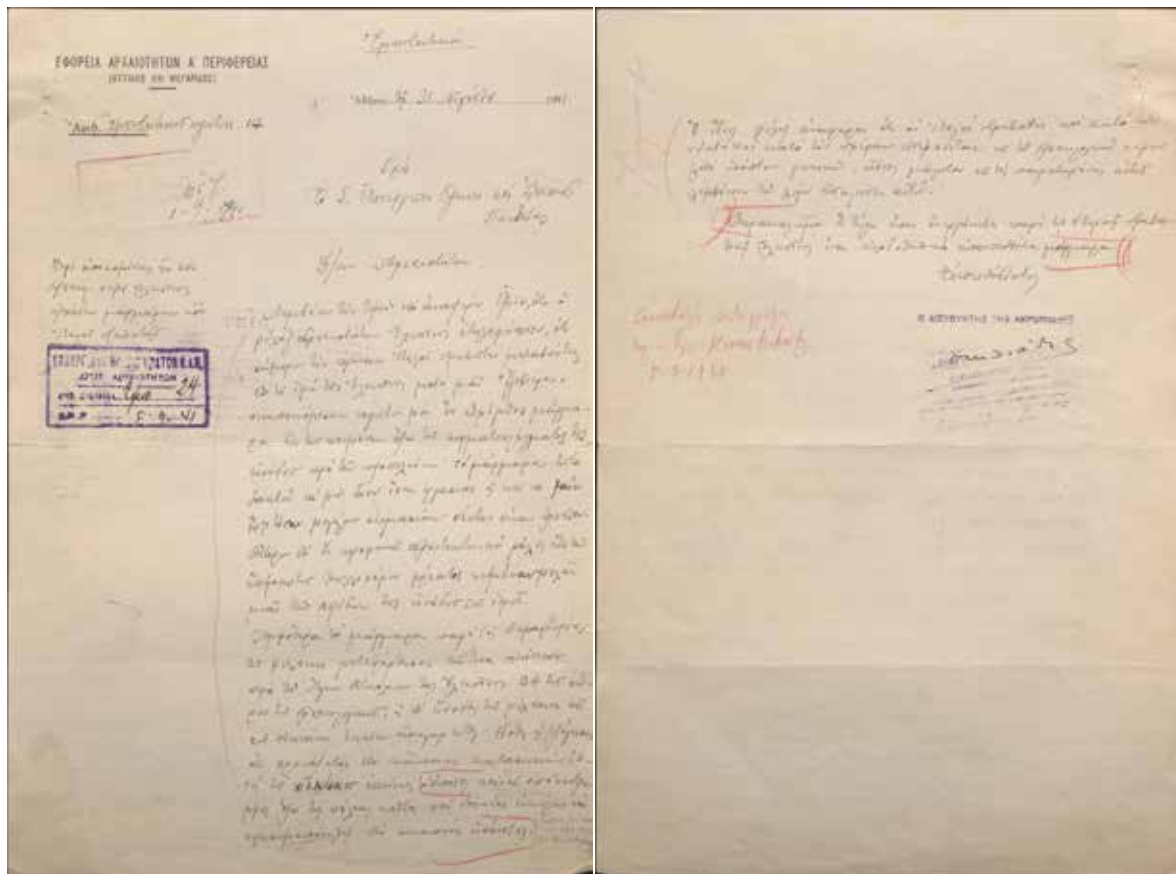
3. ΕΠΑΝΑΧΡΗΣΗ ΑΡΧΑΙΩΝ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΩΝ ΜΕΛΩΝ ΩΣ ΟΙΚΟΔΟΜΙΚΟ ΥΛΙΚΟ ΑΠΟ ΙΤΑΛΟΥΣ ΣΤΡΑΤΙΩΤΕΣ (ΑΥΓΟΥΣΤΟΣ 1941)

Δύο έγγραφες αναφορές του Εφόρου της Α' Αρχαιολογικής Περιφέρειας Αθηνών, Ι. Μηλιάδη, αποκαλύπτουν ότι οι κατοχικές δυνάμεις απομάκρυναν αρχαιότητες από τον αρχαιολογικό χώρο της Ελευσίνας, στοχεύοντας όχι στην απόκτηση «ενθυμίων» αλλά στην αξιοποίησή τους ως οικοδομικό υλικό. Ειδικότερα, σε έγγραφο με ημερομηνία σύνταξης 31-08-1941, που στάλθηκε στη Διεύθυνση Αρχαιοτήτων του Υ.Θ.Ε.Π. (Εικ. 7–8), ο Μηλιάδης αναφέρει ότι σύμφωνα με μαρτυρία του φύλακα αρχαιοτήτων Ελευσίνας:

*«Ιταλοί στρατιῶται μεταβάντες εἰς τὸ ἱερὸν τῆς Ἐλευσίνος μετὰ μιᾶς “Τζιβιέρας” συναπεκόμισαν πρῶτον μὲν ἓν εὐμέγεθες μάρμαρον ἐκ τῶν κειμένων ἔξω τοῦ συρματοπλέγματος τῆς εἰσόδου πρὸ τῶν Προπυλαίων...δεύτερον δὲ ἓν προφανῶς ἀρχιτεκτονικὸν μέλος ἐκ τῶν ὑπεράνω τοῦ Καλλιχόρου φρέατος κειμένων μελῶν μιᾶς τῶν ἀψίδων τῆς εἰσόδου τοῦ ἱεροῦ. Ἀμφότερα τὰ μάρμαρα παρὰ τὰς διαμαρτυρίας τοῦ φύλακος μετεφέρθησαν εἰς τινὰ οἰκίσκον παρὰ τὸν Ἅγιον Νικόλαον τῆς Ἐλευσίνος ΒΑ τοῦ χώρου τοῦ ἀρχαιολογικοῦ, ἡ δὲ εἴσοδος τοῦ φύλακος εἰς τὸν οἰκίσκον ἐκεῖνον ἀπηγορεύθη· ἐδόθη ἡ ἐξήγησις ὅτι χρειάζονται διὰ κάποιαν κατασκευὴν ἐντὸς τοῦ οἰκίσκου ἐκεῖνου».*¹⁴

13 Πρβλ. την επιστολή του W. Kraiker προς τον Α. Κεραμόπουλο τον Ιούνιο του 1947 (Πετράκος 2021γ, 227), όπου επισημαίνεται ότι η μεταφορά του αγάλματος στη Γερμανία δεν βάρυνε την *Kunstschutz* ούτε κάποια άλλη γερμανική στρατιωτική υπηρεσία στην Ελλάδα και πως ο ίδιος ο Kraiker υπέδειξε μεταπολεμικά τον τόπο απόκρυψης του αγάλματος. Βλ. και Hampe 1950, 7 (αρ. 15).

14 Αρ. Πρωτ. εμπ. 14/31-08-1941, ΥΠ.ΠΟ./Δ.Δ.Ε.Α.Μ./Τ.Δ.Ι.Α.Α.Α. (587Ε / Ε45-50). Πρβλ. Tsouli 2024, 143.

Εικ. 7–8. Χειρόγραφο σημείωμα Ι. Μηλιάδη προς το Υπουργείο Θρησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας (Διεύθυνση Αρχαιοτήτων) (Πηγή: ΥΠ.ΠΟ./Δ.Δ.Ε.Α.Μ./Τ.Δ.Ι.Α.Α.Α., Αρ. Πρωτ. εμπ. 14/31-08-1941, κιβ. 587Ε / φακ. Ε45-50).

Η αναφορά εμπεριέχει την επισημάνση ότι το πρώτο από τα δύο αρχιτεκτονικά μέλη δεν έφερε ίχνη επεξεργασίας και ως εκ τούτου θα μπορούσε να θεωρηθεί δευτερεύουσας σημασίας. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι από το πρωτότυπο κείμενο (χειρόγραφο) του Μηλιάδη δεν έχουν μεταφερθεί στο δακτυλογραφημένο αντίγραφο ορισμένες παρατηρήσεις του. Στο πρωτότυπο κείμενο υπάρχει χειρόγραφη σημείωση που διευκρινίζει ότι αυτές παραλείφθηκαν στο αντίγραφο που επρόκειτο να σταλεί στην *Kunstschutz*. Οι πληροφορίες που δεν μεταφέρθηκαν στο δακτυλογραφημένο αντίγραφο είναι ότι ο οικίσκος βρίσκεται σε απόμερη περιοχή και θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί για ύποπτους σκοπούς, καθώς επίσης ότι Ιταλοί στρατιώτες εισέρχονταν στον αρχαιολογικό χώρο «μετά ύπόπτων γυναικών» που εκτόξευαν απειλές κάθε φορά που ο φύλακας τους έκανε παρατηρήσεις. Επίσης, στο δακτυλογραφημένο αντίγραφο παραλείφθηκε η τελευταία πρόταση του πρωτοτύπου, όπου ζητείται η επιστροφή των μαρμάρων που απομακρύνθηκαν από τον αρχαιολογικό χώρο.

Μία ημέρα μετά τη σύνταξη της παραπάνω έκθεσης ο Μηλιάδης συντάσσει νέο έγγραφο προς τη Διεύθυνση Αρχαιοτήτων, στο οποίο περιλαμβάνεται η πληροφορία ότι «είναι τέσσερα (4) τὰ ἀποκομισθέντα μάρμαρα, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ μὲν ἔν ἐκτίσθη εἰς τὴν ἐστίαν τοῦ ὡς ἄνω οἰκίσκου, τὰ δὲ τρία χρησιμοποιοῦνται ὡς βαθμίδες ἐσωτερικοῦ τινὸς διαμερίσματός του».¹⁵ Τα νέα στοιχεία προέκυψαν έπειτα από συμπληρωματική μαρτυρία του φύλακα της Ελευσίνας, ο οποίος ανέφερε και το όνομα του ιδιοκτήτη της οικίας, όπου μεταφέρθηκαν και εντοιχίστηκαν τα αρχαία μέλη. Η πληροφορία ότι επρόκειτο για τέσσερα και όχι για δύο αρχιτεκτονικά μέλη, όπως αναφέρεται στο αρχικό έγγραφο του Μηλιάδη, ενσωματώνεται και στη σχετική αναφορά του συμβάντος

15 Αρ. Πρωτ. εμπ. 15/01-09-1941, ΥΠ.ΠΟ./Δ.Δ.Ε.Α.Μ./Τ.Δ.Ι.Α.Α.Α. (587Ε / Ε45-50).

στην ελληνική έκθεση για τις καταστροφές που υπέστησαν οι αρχαιότητες κατά τη διάρκεια της Κατοχής (Υ.Θ.Ε.Π. 1946, 63).

Δεν γνωρίζουμε τι ακολούθησε έπειτα από τις καταγγελίες του φύλακα της Ελευσίνας και του Ι. Μηλιάδη, δεδομένου ότι δεν έχει εντοπιστεί σχετικό υλικό στο Ιστορικό Αρχείο της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας ή σε κάποιον άλλο φορέα. Ως προς το συμβάν καθαυτό, εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι οι Ιταλοί στρατιώτες αφαίρεσαν αρχαία μέλη από τον αρχαιολογικό χώρο με σκοπό να χρησιμοποιηθούν ως οικοδομικό υλικό σε οικίσκο που ανήκε σε Έλληνα ιδιοκτήτη. Ασφαλώς, παραμένει άγνωστη η τύχη των αρχιτεκτονικών μελών που αποσπάστηκαν από τον αρχαιολογικό χώρο, αν και θα μπορούσε να πιθανολογηθεί ότι δεν επεστράφησαν από τη στιγμή που δεν μνημονεύεται κάτι σχετικό στο τεύχος *Ζημίες*. Παρά τις ελλείψεις γνώσεις μας για την εξέλιξη της υπόθεσης, ενδεικτική για το κλίμα και τα ήθη της εποχής παραμένει η ευκολία με την οποία οι κατοχικές δυνάμεις επενέβαιναν σε εκτεθειμένες αρχαιότητες του αρχαιολογικού χώρου, καθώς και η ποικιλία χρήσεων που μηχανεύονταν για αυτές.

4. ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΑΝΤΙΑΕΡΟΠΟΡΙΚΗΣ ΠΥΡΟΒΟΛΑΡΧΙΑΣ ΣΤΗΝ ΑΚΡΟΠΟΛΗ ΤΗΣ ΕΛΕΥΣΙΝΑΣ (ΙΟΥΛΙΟΣ 1941)

Το καλοκαίρι του 1941 οι Ιταλοί απαίτησαν από τους φύλακες να εκκενωθεί το Μουσείο και το φυλάκιο που βρισκόταν κοντά σε αυτό, για να εγκατασταθούν εκεί ιταλικές στρατιωτικές μονάδες. Επειδή η Ελευσίνα εξακολουθούσε να αποτελεί στόχο των συμμαχικών δυνάμεων, τοποθετήθηκε από τους Ιταλούς στον χώρο της αρχαίας ακρόπολης αντιαεροπορική πυροβολαρχία και δεν απομακρύνθηκε από εκεί παρά τις προσπάθειες της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, η οποία έκρινε ως επιζήμια για τις αρχαιότητες την παρουσία της. Οι Ιταλοί εγκαταστάθηκαν στην ακρόπολη και τοποθέτησαν αντιαεροπορικό κανόνι στην περιοχή της αρχαίας δεξαμενής, όπου είχαν αποκρυσταλλωθεί για λόγους ασφάλειας και προστασίας από βομβαρδισμούς αρχαιότητες του Μουσείου Ελευσίνας (Μερκούρη κ.ά. 2023, 22–3, 38, 56–9).

Ο Έφορος της Α' Αρχαιολογικής Περιφέρειας Αθηνών, Ι. Μηλιάδης, απευθύνθηκε προς τη Διεύθυνση Αρχαιοτήτων του Υ.Θ.Ε.Π. παρακαλώντας να προβούν στις δέουσες ενέργειες διότι «καθώς ανέφερεν ήμιν ή φύλαξ τοῦ Μουσείου Ἐλευσίνος ἐτοποθετήθη ἀντιαεροπορικὸν πυροβόλον ἀκριβῶς ἐπὶ τῆς δεξαμενῆς, ὅπου ἔχουν ἀσφαλισθῇ τὰ γλυπτὰ τοῦ Μουσείου». ¹⁶ Το Υπουργείο με έγγραφο υπογεγραμμένο από τον Υπουργό, Κ. Λογοθετόπουλο, προώθησε το αίτημα προς την Επιτροπή Συνδέσμου και την Ιταλική Στρατιωτική Διοίκηση ζητώντας τη μετακίνηση σε άλλη θέση του αντιαεροπορικού πυροβόλου διότι «ἐν ἐναντίᾳ περιπτώσει τοῦτο λειτουργοῦν θὰ ἐπισύρῃ τὸν κίνδυνον καὶ δύναται νὰ ἐπιφέρῃ τὴν καταστροφὴν τῶν ἀρχαιοτήτων τῶν ὁποίων ἡμεῖς ἠθελήσαμεν διὰ τῆς ἀποκρύψεως ν' ἀποφύγωμεν». ¹⁷

Ο πρόεδρος της Επιτροπής Συνδέσμου μετά Ιταλικής Διοικήσεως, Ν. Μπαλλής, απέστειλε ακολούθως έγγραφο προς τη Διεύθυνση Αρχαιοτήτων του Υ.Θ.Ε.Π., στο οποίο επισυνάπτεται το υπ'αρ. 414 (29-07-1941) σημείωμα προς τη Βασιλική Ιταλική Αντιπροσωπεία για την Ελλάδα, σύμφωνα με το οποίο η ελληνική κυβέρνηση παρακαλεί όπως:

«τὸ ἀντιαεροπορικὸν πυροβόλον ὅπερ ἐτάχθη ἐπὶ τῆς Δεξαμενῆς τοῦ ἐν Ἐλευσίνι Μουσείου μετατοπισθῇ καταλλήλως καὶ εἰς τρόπον ὥστε ἐν περιπτώσει βολῆς ἢ βομβαρδισμοῦ κατὰ τοῦ ἀνωτέρω πυροβόλου μὴ διατρέχωσι κίνδυνον συγχρόνως καταστροφῆς τὰ ἐν τῇ Δεξαμενῇ τοῦ Μουσείου φυλασσόμενα γλυπτὰ τοῦ Μουσείου». ¹⁸

16 Αρ. Πρωτ. εμπ. 3/22-07-1941, ΥΠ.ΠΟ./Δ.Δ.Ε.Α.Μ./Τ.Δ.Ι.Α.Α.Α. (587Ε / Ε49-50).

17 Αρ. Πρωτ. 886/18 (διεκπ. 6)/25-07-1941, ΥΠ.ΠΟ./Δ.Δ.Ε.Α.Μ./Τ.Δ.Ι.Α.Α.Α. (587Ε / Ε49-50).

18 Αρ. Πρωτ. 668/07-08-1941, ΥΠ.ΠΟ./Δ.Δ.Ε.Α.Μ./Τ.Δ.Ι.Α.Α.Α. (587Ε / Ε49).

Μετά από σχεδόν έναν μήνα, η Επιτροπή Συνδέσμου μετά Ιταλικής Διοικήσεως απάντησε εγγράφως με υπογραφή του προέδρου της, Ν. Μπαλλή, προς τη Διεύθυνση Αρχαιοτήτων με συνημμένο σε ελληνική μετάφραση το υπ' αρ. 3405 σημείωμα της Βασιλικής Ιταλικής Αντιπροσωπείας για την Ελλάδα, σύμφωνα με το οποίο:

*«ή Άνωτέρα Διοίκησις τῶν Ἐνόπλων Δυνάμεων Ἑλλάδος δὲν δύναται ν' ἀποδεχθῇ διὰ στρατιωτικούς λόγους τὴν αἴτησιν τῆς Ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως ἵνα μετατοπισθῇ ἡ ἀντιαεροπορικὴ πυροβολαρχία, ἥτις ἐτοποθετήθη εἰς τὴν κορυφὴν τοῦ ὑψώματος ὅπερ κεῖται ὑπεράνω τοῦ Ἱεροῦ τῆς Ἑλευσίνος».*¹⁹

Ο L. Laurenzi, διευθυντής της Ιταλικής Αρχαιολογικής Σχολής, είχε οριστεί και διευθυντής της Ειδικής Υπηρεσίας που ιδρύθηκε τον Αύγουστο του 1941 με αποστολή τον χειρισμό των υποθέσεων σχετικά με την προστασία των έργων τέχνης στις κατεχόμενες από ιταλικά στρατεύματα ζώνες. Έπειτα από αυτοψία ανέφερε:

«ὅτι ἡ παρουσία τῆς πυροβολαρχίας δὲν ἀποτελεῖ κίνδυνον διὰ τὰς ἀρχαιοτήτας, ὅτι τὰ φυλασσόμενα ἐν τῇ προστατευομένῃ δεξαμενῇ ἔργα τέχνης, ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ ὑψώματος, εὐρίσκονται ἐν ἀσφαλείᾳ ἀπὸ πάσης φθορᾶς καὶ διαρπαγῆς καὶ ὅτι γενικῶς αἱ ἄρισται σχέσεις ἀμοιβαίου σεβασμοῦ μεταξὺ τῶν ἀνδρῶν τῆς πυροβολαρχίας καὶ τῶν φυλάκων τοῦ Ἱεροῦ εἶναι τοιαῦται ὥστε ἡ διαφύλαξις τῶν ἀνασκαφῶν εἶναι ἀπολύτως ἱκανοποιητικὴ».

Με την ευκαιρία της διενεργηθείσας αυτοψίας τόνισε την αναγκαιότητα συνεχούς και ασφαλούς προστασίας των λίθινων αρχαιοτήτων στον προαύλιο χώρο του Μουσείου:

«δέον νὰ συνεχισθῇ ἡ προστασία ἐπὶ τόπου τῶν γλυπτῶν καὶ τῶν ἐπιγραφῶν αἵτινες εὐρίσκονται τοποθετημέναι εἰς τὸ ἐξωτερικὸν τοῦ οἰκήματος τοῦ Μουσείου, ἵνα ἀποφευχθῶσι ζημίαι ἐκ θραυσμάτων βομβῶν».

Πράγματι, ορισμένα γλυπτά που βρίσκονταν εκτός Μουσείου υπέστησαν φθορές από εκρήξεις βομβών κατά τα Δεκεμβριανά (1944), όπως συνέβη με τη θραύση του σκέλους ενός ιππέα στη μαρμαρίνη σαρκοφάγο που εικονίζει σκηνή θήρας του Καλυδώνιου κάπρου (Αρχαιολογικό Μουσείο Ελευσίνας 5243· για το περιστατικό βλ. British Committee 1946, 6· Πετράκος 2021γ, 27).²⁰

Το ζήτημα της ύπαρξης στρατιωτικών εγκαταστάσεων στην περιοχή της αρχαίας δεξαμενής τέθηκε και τον Ιούνιο του 1944, όταν με έγγραφο της Διεύθυνσης Αρχαιοτήτων του Υ.Θ.Ε.Π. προς την *Kunstschutz* δηλώθηκε ότι στρατιώτες της γερμανικής φρουράς απαγόρευαν στους φύλακες να πλησιάσουν την περιοχή όπου φυλάσσονταν οι αρχαιότητες και εκφράστηκε η ανησυχία μήπως κατασκευάζονταν οχυρωματικά έργα που θα τις έθεταν σε κίνδυνο.²¹ Στις 12 Ιουλίου 1944, σε έγγραφο του W. Kraiker προς τη Διεύθυνση Αρχαιοτήτων του Υ.Θ.Ε.Π. επισημάνθηκε ότι οι στρατιωτικές θέσεις στο ύψωμα επάνω από το Ιερό, που κατασκευάστηκαν από τα ιταλικά στρατεύματα, δεν είχαν επιφέρει καμία καταστροφή των αρχαιοτήτων.²² Όσον αφορά την κατάσταση της δεξαμενής με τις κρυμμένες αρχαιότητες, η *Kunstschutz* ανέθεσε σε Γερμανό αρχαιολόγο να διενεργήσει αυτοψία, βάσει της οποίας διαπιστώθηκε ότι είχε παρουσιασθεί μία μόνο μικρή ρωγμή σε θέση που απείχε τουλάχιστον 50 μέτρα από τη δεξαμενή και ως εκ τούτου δεν είχε προκληθεί κάποια ζημία. Στο σχετικό έγγραφο επισημαίνεται ότι οι αρχαιότητες μέσα στη δεξαμενή ήταν καλυμμένες με ασφαλή τρόπο και άρα πλήρως προστατευμένες. Από την εξέταση της όλης κατάστασης και σαφώς ενοχλημένοι από τις εις βάρος τους κατηγορίες θεώρησαν ότι οι μαρτυρίες των φυλάκων για φθορά των αρχαιοτήτων ήταν ανακριβείς και

19 Αρ. Πρωτ. 1554/10-09-1941, ΥΠ.ΠΟ./Δ.Δ.Ε.Α.Μ./Τ.Δ.Ι.Α.Α.Α. (587Ε / Ε47). Πρβλ. Tsouli 2024, 141 (εικ. 6.4).

20 Κατά τις συγκρούσεις των Δεκεμβριανών μνημονεύεται επίσης ότι στρατεύματα του ΕΛΑΣ αφαίρεσαν εξήντα αρχιτεκτονικά μέλη από τον αρχαιολογικό χώρο για να τα χρησιμοποιήσουν ως οδοφράγματα (British Committee 1946, 6· Tsouli 2024, 143). Για τη σύγκρουση του ΕΛΑΣ με βρετανικές δυνάμεις στην περιοχή της Ελευσίνας και γενικότερα στη δυτική Αττική κατά τα Δεκεμβριανά βλ. Χαραλαμπίδης 2014, 150–51, 261–64.

21 Έγγραφο με αρ. πρωτ. 25530/15-06-1944. Βλ. Πετράκος 2021β, 222 (αρ. 382).

22 Έγγραφο με αρ. πρωτ. Αζ.Κ.20/Ι Βρ.Β.Νρ.:1401/ Η.Κυ/12-07-1944. Βλ. Πετράκος 2021β, 226–228 (αρ. 384).

οι φόβοι τους αβάσιμοι και για τους λόγους αυτούς δεν θα λαμβάνονταν πλέον υπόψη αν δεν είχε προηγηθεί αυτοψία και έκθεση του αρμόδιου εφόρου ή επιμελητή της Διεύθυνσης Αρχαιοτήτων.

5. ΑΠΟΠΕΙΡΑ ΚΑΤΕΔΑΦΙΣΗΣ ΤΟΥ ΦΡΑΓΚΙΚΟΥ ΠΥΡΓΟΥ ΣΤΟΝ ΔΥΤΙΚΟ ΛΟΦΟ ΤΗΣ ΕΛΕΥΣΙΝΑΣ (ΟΚΤΩΒΡΙΟΣ 1941)

Στην κωνική κορυφή του λόφου στα δυτικά του αρχαιολογικού χώρου της Ελευσίνας είχε κατασκευαστεί στην ελληνιστική περίοδο ένα μικρό οχυρό τριγωνικής κάτοψης. Κατά την περίοδο της φραγκοκρατίας, επάνω στα ερείπια του ελληνιστικού οχυρού, με τη χρήση αρχαίου υλικού, χτίστηκε πύργος για τον έλεγχο της κύριας οδικής αρτηρίας που συνέδεε τη δυτική Αττική με την Πελοπόννησο και τη βόρεια Ελλάδα. Στον λόφο αυτό οι ιταλικές στρατιωτικές αρχές σχεδίαζαν να κατεδαφίσουν τον πύργο και στη θέση του να κατασκευαστεί πυροβολείο. Η αντίδραση των τοπικών αρχών και της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας για την αποτροπή αυτής της καταστροφής υπήρξε άμεση.

Ο Νομάρχης Αττικής Ν. Τσιπούρας έστειλε έγγραφο προς το Υ.Θ.Ε.Π. με θέμα «Περί άπειλουμένης κατεδαφίσεως Ένετικού πύργου»,²³ διαβιβάζοντας αναφορά του προέδρου της κοινότητας Ελευσίνας και παρακαλώντας για τις δέουσες ενέργειες.²⁴ Την ίδια ημέρα ο Διευθυντής Αρχαιοτήτων του Υπουργείου, Α. Ορλάνδος, απευθυνόμενος εγγράφως προς τον Διευθυντή της Βασιλικής Ιταλικής Αρχαιολογικής Σχολής (Εικ. 9–10),²⁵ καθηγητή L. Laurenzi, τον πληροφορούσε για το προστατευόμενο από την ελληνική νομοθεσία μνημείο, ζητώντας τη διαμεσολάβησή του προς τις ιταλικές αρχές, προκειμένου να αποφευχθεί η καταστροφή του πύργου:

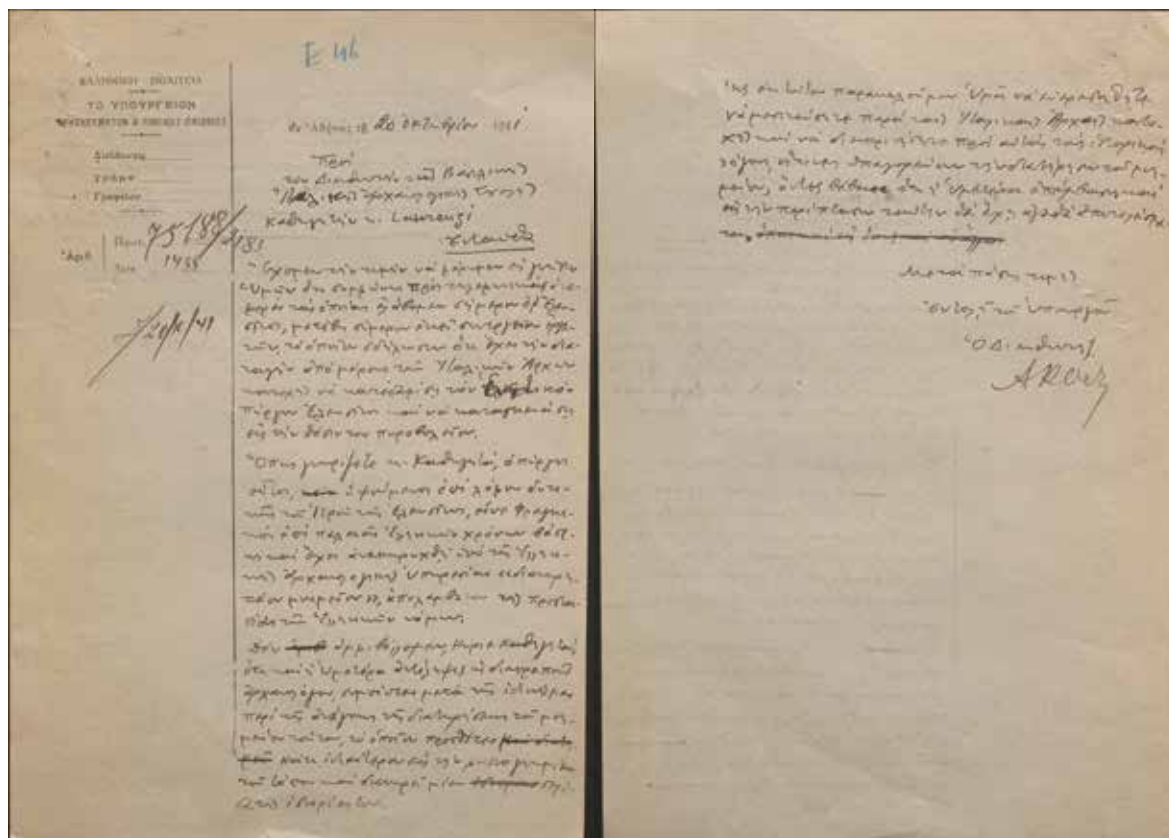
«Ο πύργος οὗτος, ὑψούμενος ἐπὶ λόφου δυτικῶς τοῦ Ἱεροῦ τῆς Ἐλευσίνος, εἶνε Φραγκικὸς ἐπὶ παλαιᾷ Ἑλληνικῶν χρόνων βάσεως καὶ ἔχει ἀνακηρυχθῆ ὑπὸ τῆς Ἑλληνικῆς ἀρχαιολογικῆς ὑπηρεσίας “διατηρητέον μνημεῖον” ἀπολαμβάνον τῆς προστασίας τῶν Ἑλληνικῶν νόμων. Δὲν ἀμφιβάλλομεν, κύριε Καθηγητά, ὅτι καὶ ἡ Ὑμετέρα ἀντίληψις ὡς διαπρεποῦς ἀρχαιολόγου, συμπίπτει μετὰ τῆς ἰδικῆς μας περὶ τῆς ἀνάγκης τῆς διατηρήσεως τοῦ μνημείου τούτου, τὸ ὁποῖον προσθέτει κάτι ἰδιαίτερον εἰς τὴν φυσιογνωμίαν τοῦ τόπου καὶ διατηρεῖ μίαν σελίδαν τῆς ἱστορίας του. Ὡς ἐκ τούτου παρακαλοῦμεν Ὑμᾶς νὰ εὐαρεστηθῆτε νὰ μεσιτεύσητε παρὰ ταῖς Ἰταλικαῖς Ἀρχαῖς κατοχῆς καὶ νὰ διευκρινήσητε πρὸς αὐτοὺς τοὺς ἱστορικοὺς λόγους, οἵτινες ὑπαγορεύουν τὴν διατήρησιν τοῦ μνημείου, ὄντες βέβαιοι ὅτι ἡ Ὑμετέρα ἐπέμβασις καὶ εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην θὰ ἔχῃ ἀγαθὰ ἀποτελέσματα».

Οι Ιταλοί τελικά πείστηκαν και δεν κατεδάφισαν τον πύργο, ο οποίος αποτέλεσε τοπόσημο της περιοχής έως το 1953, όταν η Αρχαιολογική Υπηρεσία ενέκρινε τη διάλυσή του και ταυτόχρονα την αλλοίωση του ιστορικού τοπίου της Ελευσίνας για τις ανάγκες εξεύρεσης και προμήθειας υλικού από παρακείμενο εργοστάσιο τσιμέντων. Οι λίθοι του πύργου ταξινομήθηκαν, αριθμήθηκαν και μεταφέρθηκαν στον αρχαιολογικό χώρο με την προοπτική της μελλοντικής ανακατασκευής του, η οποία ωστόσο δεν πραγματοποιήθηκε (Τραυλός 1960, 52–4· Πετράκος 2021α, 309· Πάλλης 2023, 3 Δεκεμβρίου).

23 Αρ. Πρωτ. 52185/30-10-1941, ΥΠ.ΠΟ./Δ.Δ.Ε.Α.Μ./Τ.Δ.Ι.Α.Α.Α. (587Ε / Ε45).

24 Αρ. Πρωτ. 1896/20-10-1941, ΥΠ.ΠΟ./Δ.Δ.Ε.Α.Μ./Τ.Δ.Ι.Α.Α.Α. (587Ε / Ε45).

25 Αρ. Πρωτ. 75188/2183 (διεκ. 1488)/20-10-1941, ΥΠ.ΠΟ./Δ.Δ.Ε.Α.Μ./Τ.Δ.Ι.Α.Α.Α. (587Ε / Ε46). Πρβλ. Πετράκος 2021α, 308–309 (αρ. 184)· Tsouli 2024, 141.

Εικ. 9–10. Χειρόγραφη επιστολή Α. Ορλάνδου προς τον Διευθυντή της Βασιλικής Ιταλικής Αρχαιολογικής Σχολής (Πηγή: ΥΠ.ΠΟ./Δ.Δ.Ε.Α.Μ./Τ.Δ.Ι.Α.Α., Αρ. Πρωτ. 75188/2183 (διεκ. 1488) / 20-10-1941, κιβ. 587Ε / φακ. Ε46).

6. ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΕΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΑΠΟ ΒΟΜΒΑΡΔΙΣΜΟΥΣ (ΙΟΥΛΙΟΣ 1941 – ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ 1943)

Σημαντικές απώλειες σε αρχαιότητες και σε κτιριακές υποδομές του αρχαιολογικού χώρου σημειώθηκαν εξαιτίας αεροπορικών βομβαρδισμών. Η πόλη της Ελευσίνας, απέναντι από το νησί της Σαλαμίνας, αποτελούσε ανέκαθεν στρατηγικό σημείο και ήταν σε θέση και στην περίοδο της Κατοχής να λειτουργήσει ως αυτόνομη παραγωγική μονάδα, διαθέτοντας βιομηχανικές δομές, λιμάνι και αεροδρόμιο. Οι στρατιωτικές εγκαταστάσεις και το ευρισκόμενο σε κοντινή απόσταση από την πόλη αεροδρόμιο αποτέλεσαν στρατηγικούς στόχους που επλήγησαν αρκετές φορές από εναέρια πυρά δυνάμεων του Άξονα αλλά και συμμαχικά. Ενδεικτικό της έντασης και της συχνότητας των αεροπορικών επιδρομών είναι το γεγονός ότι ανάμεσα στους μήνες Νοέμβριο και Δεκέμβριο του 1943 η Ελευσίνα βομβαρδίστηκε από συμμαχικές δυνάμεις (USAF/RAF) οκτώ φορές.

Οι ζημιές από βομβαρδισμούς, όπως περιγράφονται στα περιστατικά που ακολουθούν, αφορούν αρκετά μνημεία αλλά ήταν περιορισμένης έκτασης ως προς το καταστροφικό τους αποτέλεσμα. Οπωσδήποτε η εκρηκτική ισχύς των βομβών και του συνοδού ωστικού κύματος θα μπορούσαν να επιφέρουν ανεπανόρθωτες βλάβες σε εκτεθειμένες αρχαιότητες του αρχαιολογικού χώρου και να απειλήσουν την ακεραιότητα γλυπτών και αγγείων που προστατεύονταν με χώμα και σάκους άμμου στο Μουσείο. Η σχετικά περιορισμένη κλίμακα καταστροφών στα μνημεία της Ελευσίνας κατά τις περιγραφόμενες πολεμικές επιχειρήσεις οφείλεται, σε σημαντικό βαθμό, σε ευνοϊκές συγκυρίες.

Από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Α' Περιφέρειας και τον επιμελητή αρχαιοτήτων Ν. Κοντολέοντα εστάλη στα μέσα Ιουλίου του 1941 αναφορά προς τη Διεύθυνση Αρχαιολογίας του Υ.Θ.Ε.Π. με θέμα «Περὶ τῶν ἐκ τοῦ ἀεροπ. βομβαρδισμοῦ τῆς 14 πρὸς 15 τρ. μηνὸς ζημιῶν εἰς τὸν ἀρχ. χώρον τῆς Ἐλευσίνος», όπου περιγράφονται

οι καταστροφές στο άνδριο, επάνω από το Τελεστήριο, σε ορισμένα αρχιτεκτονικά μέλη, καθώς και στο κτίριο και στον εξοπλισμό του Μουσείου:

«Χθές 15 τρέχ. μηνός μετέβην μετὰ τοῦ ἀρχιτεχνίτου τῆς ἀναστηλώσεως κ. Ψαροῦ κατόπιν ὑμετέρας ἐντολῆς εἰς Ἑλευσίνα πρὸς ἐξέτασιν τῶν ἐξ ἀεροπορικῶν βομβαρδισμῶν γενομένων ζημιῶν εἰς τὸν ἀρχαιολογικὸν χώρον τῆς Ἑλευσίνος. Βόμβαι ἔπεσαν ἐπὶ τοῦ πρὸς τὸ Μουσεῖον ἄκρον τοῦ ὑπὲρ τὸ Τελεστήριον μεγάλου λαξευτοῦ ἀνδρήρου. Αἱ βόμβαι, φαίνεται, ἦσαν μικραὶ καὶ ὁ βράχος δὲν κατεσκάφη εἰς σημαντικὸν βαθμὸν: πλησίον εὐρισκόμενον ἰωνικὸν κιονόκρανον ἐθραύσθη, κυρίως ὁμως ζημίαι προεκλήθησαν εἰς τὸ Μουσεῖον καὶ τὸ παρακείμενον φυλάκιον ἐκ τῆς μεγάλης δονήσεως. Εἰς τὸ Μουσεῖον ἐθραύσθησαν ἅπαντες οἱ ὑαλοπίνακες τῶν παραθύρων καὶ τῶν προθηκῶν. Ἐπίσης καὶ ἡ στέγη παρουσιάζει ρωγμὰς ἀπαιτούσας ριζικωτέραν ἐπισκευὴν τῆς ὅλης στέγης. Ἐπίσης εἰς τὸ φυλακεῖον ἐθραύσθησαν οἱ ὑαλοπίνακες τῶν παραθύρων καὶ ἐξηθρώθησαν αἱ θύραι καὶ τὰ παραθυρόφυλλα, τὰ ὅποια ἔχουν ἄμεσον ἀνάγκην ἐπισκευῆς, περὶ τῆς ὁποίας λεπτομερέστερον θέλει ἀναφέρει ἡ ὑπηρεσία ἀναστηλώσεως. Εἰς τὰ ἀρχαῖα ἄλλαι ζημίαι δὲν συνέβησαν».²⁶

Η αντίδραση της Διεύθυνσης Αρχαιοτήτων του Υ.Θ.Ε.Π. υπήρξε άμεση διαβιβάζοντας προς τη Διεύθυνση Τεχνικῶν Υπηρεσιῶν αντίγραφο της αναφοράς του επιμελητοῦ αρχαιοτήτων σχετικά με τις ζημιές που προκλήθηκαν στον αρχαιολογικό χώρο, με την προσθήκη ότι «τὸ Ἀρχαιολογικὸν Συμβούλιον ἐν τῇ ὑπ' ἀρ. 74 ἐ.ἔ. συνεδρίᾳ, ἐγνωμοδότησεν ὑπὲρ τῆς ἐπισκευῆς τῶν γενομένων ζημιῶν».²⁷ Δεν ἔχουν εντοπιστεῖ αρχαιακές μαρτυρίες που να αναφέρονται στο χρονικό διάστημα που απαιτήθηκε για την αποκατάσταση των εν λόγω ζημιῶν.

Τον Δεκέμβριο του 1943, συμμαχικοί βομβαρδισμοί προκάλεσαν ζημιές στο αρχαῖο τείχος, στην πομπική οδό, στη Φιλώνειο στοά, καθώς και σε επιγραφές, αγάλματα, ψηφιδωτά, στο Μουσείο και στους οικίσκους όπου διέμενε το φυλακτικό προσωπικό. Οι φύλακες των Αρχαιοτήτων, Α. Κεχαγιά και Β. Μωραΐτης, στις 7 Δεκεμβρίου 1943 απέστειλαν αναφορά προς τον Έφορο της Β' Αρχαιολογικής Περιφέρειας Αθηνών, Ν. Κοτζιά, στην οποία περιέγραψαν τα συμβάντα στον χώρο κατά τον αεροπορικό βομβαρδισμό της 6ης Δεκεμβρίου (Εικ. 11–12):

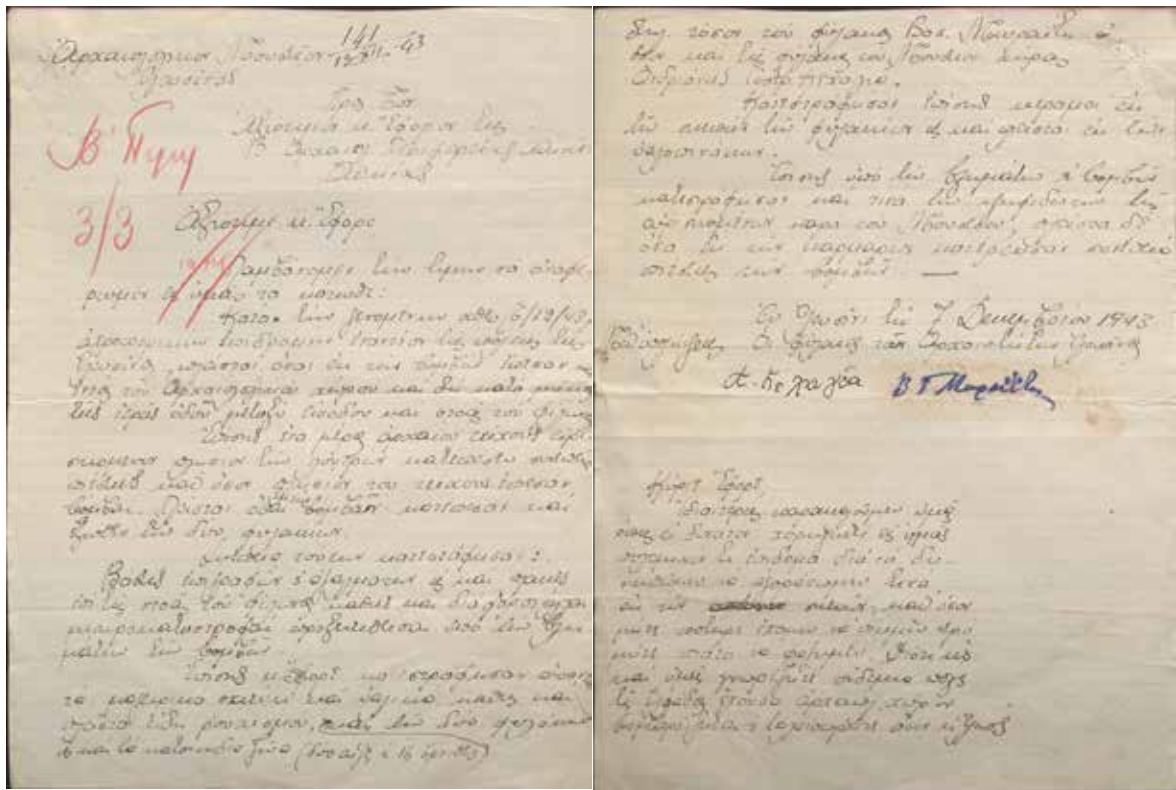
«Κατὰ τὴν γενομένην χθές (06-12-43) ἀεροπορικὴν ἐπιδρομὴν ἐναντίον τῆς πόλεως τῆς Ἑλευσίνος πλείσται ὅσαι ἐκ τῶν βομβῶν ἔπεσον καὶ ἐντὸς τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ χώρου καὶ δὴ κατὰ μῆκος τῆς ἱερᾶς ὁδοῦ μεταξὺ εἰσόδου καὶ στοᾶς τοῦ Φίλωνος. Ἐπίσης ἓνα μέρος ἀρχαίου τείχους εὐρισκόμενον πλησίον τῶν λουτρῶν κατέπεσεν συνεπεία πίεσεως καθ' ὅσον πλησίον τοῦ τείχους ἔπεσον βόμβαι. Πλείσται ὅσαι ἐκ τῶν βομβῶν κατέπεσον καὶ ἐξώθεν τῶν δύο φυλακίων. Συνεπεία τούτων κατεστράφησαν: βάσεις ἐπιγραφῶν καὶ ἀγαλμάτων ὡς καὶ πλάκες ἐπὶ τῆς στοᾶς τοῦ Φίλωνος καθὼς καὶ διάφοραι ἄλλαι μικροκαταστροφαὶ προξενηθεῖσαι ὑπὸ τῶν βλημάτων τῶν βομβῶν... Κατεστράφησαν ἐπίσης κέραμοι ἐκ τῶν σκεπῶν τῶν φυλακίων ὡς καὶ πλείστοι ἐκ τῶν ὑαλοπινάκων. Ἐπίσης ὑπὸ τῶν βλημάτων καὶ βομβῶν κατεστράφησαν καὶ τινὰ τῶν ψηφιδωτῶν τῶν εὐρισκομένων παρὰ τοῦ Μουσείου, πλείστα δὲ ὅσα ἐκ τῶν μαρμάρων κατέρευσαν συνεπεία πίεσεως τῶν βομβῶν».²⁸

Στο τέλος της αναφοράς των Α. Κεχαγιά και Β. Μωραΐτη προστίθεται σημείωση με αίτημα χορήγησης πολεμικού επιδόματος «διὰ νὰ δυνηθῶμεν νὰ ἀγοράσωμεν τινὰ ἐκ τῶν σκευῶν καθ' ὅσον μῆτε ποτήρι ἔχομεν νὰ πίνωμεν νερὸ μῆτε πιάτο νὰ φάγωμεν». Ακολουθεῖ μια διαπίστωση εύλογη, αν λάβει κανεῖς υπόψη τη στρατηγική θέση της πόλης: «διότι ὡς καὶ ὑμεῖς γνωρίζετε οὐδεμία πόλις τῆς Ἑλλάδος ἔχουσα ἀρχαιολογικὸν χώρον βομβαρδίζεται καὶ ταλαιπωρεῖται ὅσον ἡ Ἑλευσίς».

26 Αρ. Πρωτ. 435/16-07-1941, ΥΠ.ΠΟ./Δ.Δ.Ε.Α.Μ./Τ.Δ.Ι.Α.Α.Α. (587Ε / Ε50). Πρβλ. Πετράκος 2021α, 220–21· Tsouli 2024, 141.

27 Αρ. Πρωτ. 47178/24-07-1941, ΥΠ.ΠΟ./Δ.Δ.Ε.Α.Μ./Τ.Δ.Ι.Α.Α.Α. (587Ε / Ε50). Στα συνημμένα του εγγράφου περιλαμβάνεται απόσπασμα της προαναφερθείσας πράξεως του Αρχαιολογικού Συμβουλίου, καθώς και αντίγραφο της αναφοράς του Ν. Κοντολέοντος.

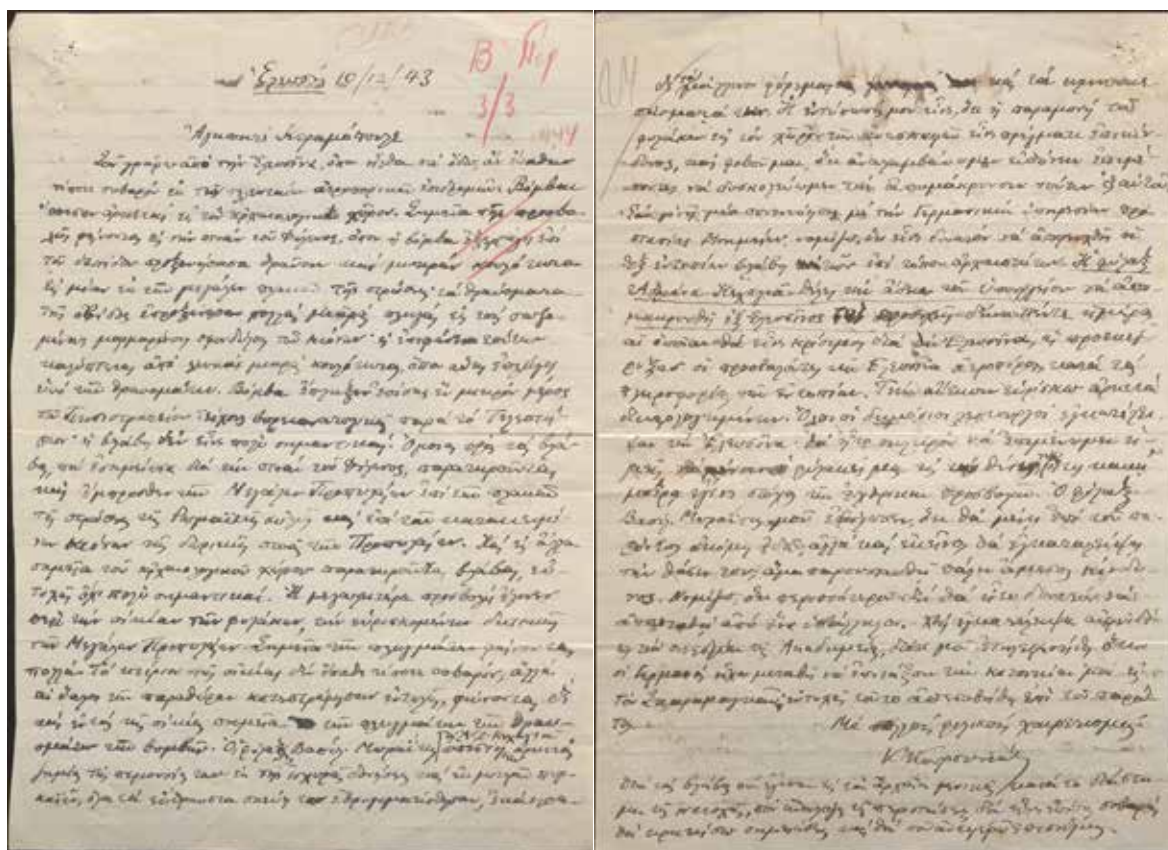
28 Αρ. Πρωτ. 141/13-12-1943 (ημερομηνία σύνταξης 07-12-1943), ΥΠ.ΠΟ./Δ.Δ.Ε.Α.Μ./Τ.Δ.Ι.Α.Α.Α. (604Α / Β' Περιφ. 3/3).

Εικ. 11–12. Χειρόγραφη αναφορά Α. Κεχαγιά–Β. Μωραϊτή προς τον Έφορο της Β' Αρχαιολογικής Περιφέρειας Αθηνών (Πηγή: ΥΠ.ΠΟ./Δ.Δ.Ε.Α.Μ./Τ.Δ.Ι.Α.Α.Α., Αρ. Πρωτ. 141/13-12-1943, κιβ. 604Α).

Έπειτα από την αναφορά των φυλάκων, ο Κ. Κουρουνιώτης πραγματοποίησε αυτοψία στον αρχαιολογικό χώρο και ενημέρωσε τον Διευθυντή Αρχαιοτήτων του Υ.Θ.Ε.Π., Α. Κεραμόπουλο, σχετικά με τις προκληθείσες βλάβες στη Φιλώνειο στοά, στο Πεισιστράτειο τείχος, στη ρωμαϊκή αυλή και στα Μεγάλα Προπύλαια. Καταλήγοντας, επισήμανε την ανάγκη απομάκρυνσης των φυλάκων από τον χώρο, διότι η κατάσταση στην πόλη είχε γίνει επικίνδυνη, τονίζοντας ότι οι δημόσιοι λειτουργοί είχαν ήδη εγκαταλείψει την πόλη. Από την πλευρά του εξήρε την αυταπάρνηση των φυλάκων, οι οποίοι παρέμεναν ακόμα στη θέση τους, παρόλες τις αντιξοότητες, ενώ για να περιγράψει με ακόμα πιο γλαφυρό τρόπο την τραγικότητα της κατάστασης ανέφερε και το προσωπικό του βίωμα, όταν αποχώρησε αιφνιδιαστικά από συνεδρίαση της Ακαδημίας, διότι πληροφορήθηκε τον κίνδυνο να επιταχθεί από τους Γερμανούς η κατοικία του στον Σκαρμαγκά. Ειδικότερα ο Κουρουνιώτης αναφέρει στην επιστολή του (Εικ. 13–14):

«Άγαπητὲ Κεραμόπουλε· Σοῦ γράφω ἀπὸ τὴν Ἐλευσίνα, ὅπου ἦλθον νὰ ἶδω, ἂν ἔπαθεν τίποτε σοβαρὸν ἐκ τῶν τελευταίων ἀεροπορικῶν ἐπιδρομῶν. Βόμβαι ἔπεσαν ἀρκεταὶ εἰς τὸν ἀρχαιολογικὸν ὥρον. Σημεῖα τῆς προσβολῆς φαίνονται εἰς τὴν στοὰν τοῦ Φίλωνος, ὅπου ἡ βόμβα ἐξερράγη ἐπὶ τοῦ δαπέδου προξενήσασα θραῦσιν καὶ μικρὰν κοιλότητα εἰς μίαν ἐκ τῶν μεγάλων πλακῶν τῆς στρώσεως· τὰ θραύσματα τῆς ὀβίδος ἐπροξένησαν πολλὰς μικρὰς πληγὰς εἰς τοὺς σωζομένους μαρμαρίνους σφονδύλους τῶν κιόνων· ἡ ἐπιφάνεια τούτων καλύπτεται ἀπὸ λευκὰς μικρὰς κοιλότητας, ὅπου αὕτη ἐπλήγη ὑπὸ τῶν θραυσμάτων. Βόμβα ἐπληξεν ἐπίσης ἐν μικρὸν μέρος τοῦ Πεισιστρατείου τείχους βορειοανατολικῶς παρὰ τὸ Τελεστήριον· ἡ βλάβη δὲν εἶνε πολὺ σημαντικὴ. Ὅμοια πρὸς τὰς βλάβας, ποὺ ἐσημείωσα διὰ τὴν στοὰν τοῦ Φίλωνος, παρατηροῦνται καὶ ἔμπροσθεν τῶν Μεγάλων Προπυλαίων ἐπὶ τῶν πλακῶν τῆς στρώσεως τῆς Ρωμαϊκῆς αὐλῆς καὶ ἐπὶ τῶν κατακειμένων κιόνων τῆς δωρικῆς στοᾶς τῶν Προπυλαίων. Καὶ εἰς ἄλλα σημεῖα τοῦ ἀρχαιολογικοῦ ὥρου παρατηροῦνται βλάβαι, εὐτυχῶς ὅχι πολὺ σημαντικαί. Ἡ μεγαλειτέρα προσβολὴ ἐγένεν περὶ τὴν οἰκίαν τῶν φυλάκων, τὴν εὐρισκομένην δυτικῶς τῶν Μεγάλων Προπυλαίων. Σημεῖα τῶν πληγμάτων φαίνονται πολλὰ. Τὸ κτίριον τῆς οἰκίας δὲν ἔπαθε τίποτε σοβαρὸν, ἀλλὰ αἱ ὕαλοι τῶν παραθύρων κατεστράφησαν ἐντελῶς, φαίνονται δὲ καὶ ἐντὸς τῆς οἰκίας σημεῖα τῶν πληγμάτων

Εικ. 13–14. Χειρόγραφη επιστολή Κ. Κουρουγιώτη προς τον Α. Κεραμόπουλο (Πηγή: ΥΠ.ΠΟ./Δ.Δ.Ε.Α.Μ./Τ.Δ.Ι.Α.Α.Α., χωρίς αρ. πρωτ., ημ. 10-12-1943, κιβ. 604Α).

τῶν θραυσμάτων τῶν βομβῶν. Οἱ φύλακες Βασίλ. Μωραΐτης καὶ Ἀδρ. Κεχαγιᾶ ὑπέστησαν ἄρκετάς ζημίας τῆς περιουσίας των ἐκ τῆς ἰσχυρᾶς δονήσεως καὶ ἐκ μικρῶν πυρκαϊῶν, ὅλα τὰ εὐθραυστα σκευῆ των ἐθρυμματίσθησαν, ἐκάησαν δὲ τὸ μάλλινον φόρεμα τῆς γυναικὸς του καὶ τὰ κλινοσκεπάσματά των. Ἡ ἐντύπωσίς μου εἶνε, ὅτι ἡ παραμονὴ τῶν φυλάκων εἰς τὸν χώρον τῶν ἀνασκαφῶν εἶνε πράγματι ἐπικίνδυνος, καὶ φοβοῦμαι, ὅτι ἀναλαμβάνομεν εὐθύνην ἐπιμενόμενοι νὰ δυσκολεύωμεν τὴν ἀπομάκρυνσιν τούτων ἐξ αὐτοῦ. Ἐὰν γίνῃ μία συνεννόησις μετὰ τὴν Γερμανικὴν ὑπηρεσίαν προστασίας Μνημείων, νομίζω, ὅτι εἶνε δυνατόν νὰ ἀποφευχθῇ ἡ ἐξ ἐντοπίων βλάβη τῶν ἐπὶ τόπου ἀρχαιοτήτων²⁹. Ὅλοι οἱ δημόσιοι λειτουργοὶ ἐγκατέλειψαν τὴν Ἐλευσίνα· θὰ ἦτο σκληρὸν νὰ ἐπιμένωμεν ἡμεῖς νὰ μένουν οἱ φύλακές μας εἰς τὴν θέσιν των, ἥτις κακὴ μοῖρα ἔγινε στόχος τῶν ἐχθρικῶν προσβολῶν. Ὁ φύλαξ Βασίλ. Μωραΐτης μοῦ ἐδήλωσεν, ὅτι θὰ μείνῃ ἐπὶ τοῦ παρόντος ἀκόμη ἐδῶ, ἀλλὰ καὶ ἐκεῖνος θὰ ἐγκαταλείψῃ τὴν θέσιν του, ἅμα παρουσιασθῇ πάλιν ἄμεσος κίνδυνος. Νομίζω, ὅτι περισσότερον δὲν θὰ ἦτο δυνατόν νὰ ἀπαιτηθῇ ἀπὸ ἕναν ὑπάλληλον. Χθὲς ἐγκατέλειψα αἰφνιδίως τὴν συνεδρίαν τῆς Ἀκαδημείας, διότι μοῦ ἐτηλεφωνήθη ὅτι οἱ Γερμανοὶ εἶχον μεταβῇ νὰ ἐπιτάξουν τὴν κατοικίαν μου εἰς τὸν Σκαρामαγκᾶν· εὐτυχῶς τοῦτο ἀπεσοβήθη ἐπὶ τοῦ παρόντος».³⁰

29 Ο Κουρουγιώτης δεν είναι ο μόνος που επισημαίνει την «ἐξ ἐντοπίων βλάβη τῶν ἀρχαιοτήτων». Σε ἐγγράφα της εποχῆς μνημονεύονται μικροφθορὲς σε ἀρχαιοτῆτες ἀπὸ κατοίκους της Ἐλευσίνας, οφειλόμενες στη χρῆση του ἀρχαιολογικοῦ χώρου ὡς καταφύγιο κατὰ τὴν περίοδο ἀεροπορικῶν ἐπιδρομῶν, στὴν ἀνεμπόδιση εἰσοδοὶ σε αὐτὸν κατὰ τις νυχτερινὲς ὥρες καὶ στὴν ἀντληση νεροῦ ἀπὸ τὸ Καλλίχορον Φρέαρ. Βλ. Πετράκος 2021β, 160–61 (αρ. 347), 165 (αρ. 348).

30 Χωρὶς αρ. πρωτ. (ἡμερομηνία σύνταξης 10-12-1943), ΥΠ.ΠΟ./Δ.Δ.Ε.Α.Μ./Τ.Δ.Ι.Α.Α.Α. (604Α / Β' Περιφ. 3/3).

7. ΜΕΤΑΤΡΟΠΗ ΕΝΟΣ ΡΩΜΑΪΚΟΥ ΑΠΟΧΕΤΕΥΤΙΚΟΥ ΑΓΩΓΟΥ ΣΕ ΚΑΤΑΦΥΓΙΟ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΓΕΡΜΑΝΟΥΣ (1944)

Η γερμανική φρουρά προκάλεσε καταστροφές και αταξία στη ΝΑ πλευρά του αρχαιολογικού χώρου της Ελευσίνας με τη διαμόρφωση καταφυγίου εντός αρχαίας οικοδομικής κατασκευής. Συγκεκριμένα, στην ανατολική πλευρά του Λυκούργειου περιβόλου διανοίχθηκε ένας λιθόκτιστος ρωμαϊκός αγωγός, με σκοπό να μετατραπεί σε χώρο καταφυγίου «*διὰ τὸν στρατόν*». Ο αγωγός είχε κατεύθυνση ΒΔ–ΝΑ, με το εσωτερικό του να έχει πλάτος 0,65 μ. και τον πυθμένα του να βρίσκεται σε βάθος 1,40 μ. (πρβλ. Παπαγγελή 1984, 19). Το ανώτερο σημείο της κάλυψής του, στα σημεία όπου σωζόταν, συνέπιπτε με την επιφάνεια του εδάφους. Επρόκειτο για έναν από τους κύριους δημόσιους αποχετευτικούς αγωγούς της ρωμαϊκής εποχής που διοχέτευε τα όμβρια ύδατα του Ιερού και της πόλης στη θάλασσα. Παλαιότερα ο αγωγός θεωρείτο μέρος του ρωμαϊκού υδραγωγείου, έτσι μνημονεύεται στις εκθέσεις για τις καταστροφές αρχαιοτήτων κατά την περίοδο του πολέμου (British Committee 1946, 5–6· Υ.Θ.Ε.Π. 1946, 103· πρβλ. Tsouli 2024, 143).

Τον αποχετευτικό αγωγό, σε μήκος εκατό περίπου μέτρων, οι Γερμανοί στρατιώτες τον μετέβαλαν σε καταφύγιο, καλύπτοντάς τον με τεχνητή επίχωση (τούμπα) πλάτους τριών μέτρων, η οποία περιείχε εκατοντάδες αρχιτεκτονικά μέλη που είχαν συγκεντρώσει και συσσωρεύσει από τη γύρω περιοχή. Η βόρεια είσοδος του αγωγού καλυπτόταν με έξι πώρινους λιθοπλίνθους που είχαν αποσπασθεί από τον Λυκούργειο περίβολο. Τα γερμανικά στρατεύματα εξέθεσαν σε κίνδυνο το συγκεκριμένο τμήμα του αρχαιολογικού χώρου, στρατοπεδεύοντας σε αυτόν και χρησιμοποιώντας ως ασπίδα τις αρχαιότητες. Ευελπιστούσαν ότι οι συμμαχικές και οι αντιστασιακές δυνάμεις δεν θα επιτίονταν στο συγκεκριμένο σημείο, για να μην προκαλέσουν καταστροφές στα αρχαία. Η πρόβλεψή τους εκ των πραγμάτων επαληθεύτηκε, αν και δεν καθίσταται σαφές αν αυτό οφειλόταν σε κάποια ειδική πρόνοια ή αποτελούσε τυχαίο γεγονός.

8. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΙΚΑ

Οι παραπάνω περιπτώσεις αποκαλύπτουν το εύρος και τα χαρακτηριστικά των βλαβών που υπέστησαν οι αρχαιότητες της Ελευσίνας κατά την περίοδο της Κατοχής. Συχνά φερόμενοι με ασυδοσία, Γερμανοί και Ιταλοί στρατιώτες άρπαζαν ή αφαιρούσαν τμήματα από εκτεθειμένες αρχαιότητες του αρχαιολογικού χώρου ή απαιτούσαν να αποκτήσουν μουσειακά εκθέματα ως «*ενθύμια*».³¹ Η συμπεριφορά των ανώτερων αξιωματούχων των δυνάμεων κατοχής ήταν συμβιβαστική, καταβλήθηκε δε προσπάθεια να μετριάσουν οι κακές εντυπώσεις που άφηναν οι παραβατικές συμπεριφορές των απλών στρατιωτών, υποβαθμίζοντας και εντέλει συγκαλύπτοντας υποθέσεις που έπλητταν το κύρος των κατοχικών στρατευμάτων. Οι ίδιοι αξιωματούχοι παρέμεναν αμετάπειστοι σε περιπτώσεις ενστάσεων εκ μέρους των ελληνικών αρχών που επηρέαζαν τους στρατιωτικούς σχεδιασμούς τους, αρνούμενοι κάθε ενδεχόμενο βλάβης των αρχαίων και χρησιμοποιώντας τη θέση εξουσίας που κατείχαν για την επιβολή των απόψεών τους.

Από τις μαρτυρούμενες στα σχετικά υπηρεσιακά έγγραφα ζημιές αρχαιοτήτων προκύπτει το πλήθος αλλά και η σχετικά περιορισμένη τους έκταση. Αναμφίβολα, σε συνθήκες όπως αυτές που περιγράφονται (ιδίως σε βομβαρδισμούς), θα ανέμενε κανείς περισσότερες απώλειες σε αρχαιολογικό υλικό· φαίνεται, ωστόσο, ότι το μεγαλύτερο μέρος των βλαβών αφορούσε θραύσεις και αποσπάσεις επιμέρους τμημάτων αρχιτεκτονικών μελών. Οι γνώσεις μας για τον ακριβή αριθμό και το είδος των αρχαιοτήτων που εκλάπησαν ή απομακρύνθηκαν από τον αρχαιολογικό χώρο είναι περιορισμένες. Οι αποσπασματικά σωζόμενες αρχαιακές πηγές μνημονεύουν

31 Ενίοτε από την ανεξέλεγκτη δράση τους δεν απουσίαζε η άσκηση βίας, όπως στο επεισόδιο της 3ης Ιουνίου του 1943, όταν δύο Γερμανοί στρατιώτες απέσπασαν με σιδερένια εργαλεία τμήμα ειργασμένου μαρμάρου. Ο φύλακας προσπάθησε να τους εμποδίσει, οπότε ο ένας εξ αυτών εξοργίσθηκε και επιτιθέμενος τον χτύπησε στο πρόσωπο. Στη συνέχεια ο στρατιώτης άρπαξε βαρύ λίθο και αν δεν τον συγκρατούσε ο συνάδελφός του θα είχε ενδεχομένως σκοτώσει τον φύλακα (Υ.Θ.Ε.Π. 1946, 116).

μεμονωμένα περιστατικά, που αναφέρονται στην αρπαγή αρχαίων αντικειμένων από χαμηλόβαθμους στρατιώτες και στη χρησιμοποίηση αρχιτεκτονικών μελών ως οικοδομικό υλικό ή για τη διαμόρφωση ζωνών προκάλυψης. Σε κάθε περίπτωση, τα προστατευτικά μέτρα που είχαν ληφθεί για τις αρχαιότητες προπολεμικά και η διαρκής επαγρύπνηση των ιθυνόντων της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας (συνάμα με την εγρήγορση που επέδειξε το φυλακτικό προσωπικό) συνέβαλαν στον περιορισμό των ζημιών και γενικότερα στη διατήρηση του αρχαιολογικού πλούτου της Ελευσίνας κατά την περίοδο της Κατοχής.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ακριβοπούλου, Ε. 2016. «Στα ίχνη ενός αγάλματος: από τη φωτογραφία στο αντικείμενο». *Σύγχρονα Θέματα* 132–133: 88–101.
- British Committee on the Preservation and Restitution of Works of Art, Archives, and other Material in Enemy Hands. 1946. *Works of Art in Greece, the Greek Islands and the Dodecanese – Losses and Survivals in the War*. London: His majesty's stationery office.
- Δεσπίνης, Γ., Θ. Στεφανίδου–Τιβερίου και Ε. Βουτυράς. 2003. *Κατάλογος γλυπτών του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης* II. Θεσσαλονίκη: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- French, T.W. 1948. «Losses and survivals in the Dodecanese». *BSA* 43:193–200.
- Günther-Hornig, M. 1958. *Kunstschutz in den von Deutschland besetzten Gebieten, 1939–1945*. Studien des Instituts für Besatzungsfragen in Tübingen zu den Deutschen Besetzungen im 2. Weltkrieg 13. Tübingen: Urheberrechte beim Institut für Besatzungsfragen.
- Hampe, R. 1950. Βιβλιοκρισία: *Ζημίαι τῶν Ἀρχαιοτήτων ἐκ τοῦ Πολέμου καὶ τῶν Στρατῶν Κατοχῆς* τοῦ Ὑπουργείου Ὁρθησκευμάτων καὶ Ἐθνικῆς Παιδείας, Διεύθυνσις Ἀρχαιοτήτων καὶ Ἱστορικῶν Μνημείων (Υ.Θ.Ε.Π.) – *Works of Art in Greece, the Greek Islands and the Dodecanese – Losses and Survivals in the War* του British Committee on the Preservation and Restitution of Works of Art, Archives, and other Material in Enemy Hands – *Losses and survivals in the Dodecanese* του T.W. French. *Gnomon* 22: 1–17.
- Hiller von Gaertringen, J. 1995. «Deutsche archäologische Unternehmungen im besetzten Griechenland 1941–1944». *AM* 110: 461–90.
- Καβαδίας, Ε. 1950. Ὁ ναυτικὸς πόλεμος τοῦ 1940 ὅπως τὸν ἔζησα. Ἀναμνήσεις 2 Μαρτίου 1935 – 25 Μαρτίου 1943. Ἀθήναι: Πυρσός.
- Kankeleit, A. 2020. «Ἀπεριόριστες ερευνητικές δυνατότητες με δυσάρεστες εκπλήξεις. Γερμανοὶ ἀρχαιολόγοι στὴν Ελλάδα κατὰ τὴν Κατοχή». Στο *Με το βλέμμα του κατακτητή. Ἡ Αθήνα στις φωτογραφίες των Γερμανῶν στρατιωτῶν / The Occupier's gaze: Athens in the photographs of the German soldiers, 1941–1944* (δίγλωσση έκδοση), επιμ. Η. Κατσαρίδου, Α. Κοντογιώργη και Ι. Μοτσίανος, 112–35. Αθήνα: Διεύθυνση Νεότερης Πολιτιστικής Κληρονομιάς.
- . 2021. *Der Raub eines Meisterwerkes: der Wagenlenker von Delphi in den Fängen des Zweiten Weltkrieges / Ἡ ἀρπαγὴ ἐνός ἀριστουργήματος: ὁ Ἡνίοχος των Δελφῶν στα δίχτυα του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου* (δίγλωσση έκδοση). Athen – Berlin: fanarion27.org (https://www.kankeleit.de/pdfs/Wagenlenker_Delphi_1940-1951.pdf)
- . 2023. «'Unrestricted Research Opportunities' with 'Unpleasant Surprises' – German Archaeologists in Greece During the National Socialist Era». Στο *National-Socialist Archaeology in Europe and its Legacies*, επιμ. M. Eickhoff, D. Modl, K. Meheux και E. Nuijten, 257–80. Cham: Springer.
- Kott, C. 2007. «Der deutsche 'Kunstschutz' im Ersten und Zweiten Weltkrieg: Ein Vergleich». Στο *Deutsch-französische Kultur- und Wissenschaftsbeziehungen im 20. Jahrhundert*. Τόμος 81, επιμ. U. Pfeil, 137–53. München: Oldenbourg Verlag.
- Kruse, H.-J. 1975. «Römische weibliche Gewandstatuen des zweiten Jahrhunderts n. Chr.». Διδ. διατρ., Universität zu Göttingen.
- Μακαρόνας, Χ.Ι. 1941–1952. «Χρονικά ἀρχαιολογικά». *Μακεδονικά* 2: 590–672.
- Μερκούρη, Χ., Μ. Μυλωνάς και Ε. Ανέστη. 2023. «...Ένας ἀναστάσιμος χορὸς ἀναδυομένων...: ἡ ἀνακάλυψη στὸν ἀρχαιολογικὸ χώρο Ἐλευσίνας ἐνός λάκκου ἀπόκρυψης ἀρχαιοτήτων ἀπὸ τὸν Β' Παγκόσμιον Πόλεμο. Αθήνα: Εφορεία Αρχαιοτήτων Δυτικῆς Ἀττικῆς.
- Πάλλης, Γ. 2023, 3 Δεκεμβρίου. «Ο Πύργος της Λεψίνας». *Νέον Πλανόδιον*. <https://neoplanodion.gr/2023/12/03/yorgos-pallis-o-pyrgos-tis-lepsinas/>
- Παπαγγελή, Κ. 1984. «Ἐλευσίνα (Γ' ΕΠΚΑ)». *ArchDelt* 39B: 14–9.
- Παπακωνσταντίνου, Θ. 1971. *Ἡ μάχη τῆς Ἑλλάδος 1940–1941*. Ἀθήναι: Ἐκδοτικὴ Ἑταιρεία.
- Pélékanidis, S. 1949. «Ἄγαλμα γυναίκα τῆς ὑστερινῆς ἀρχαιότητος ἀπὸ τῆ Θεσσαλονίκης». *BCH* 73: 294–305.
- Πετράκος, Β.Χ. 1995. *Ἡ περιπέτεια τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιολογίας στὸν βίον τοῦ Χρήστου Καρούζου*. BAE 150. Ἀθήναι: Ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία.
- . 2021α. *Τὸ Παρελθὸν σὲ Δεσμὰ Ι. 1940–1941*. BAE 332. Ἀθήναι: Ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία.
- . 2021β. *Τὸ Παρελθὸν σὲ Δεσμὰ ΙΙ. 1942–1954*. BAE 333. Ἀθήναι: Ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία.
- . 2021γ. *Ζημίαι τῶν Ἀρχαιοτήτων ἐκ τοῦ Πολέμου καὶ τῶν Στρατῶν Κατοχῆς / Ἀναδιάρθρωση κειμένων, συμπληρώματα καὶ σχόλια, 2η ἔκδοση με προσθήκες καὶ συμπληρώματα*. BAE 336. Ἀθήναι: Ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία.

- Stolzenberg, R. 2021. «Kunstschutz und SS-Ahnenerbe: eine Beziehung von Relevanz?». Στο *Kulturgutschutz in Europa und im Rheinland: Franziskus Graf Wolff Metternich und der Kunstschutz im Zweiten Weltkrieg*, επιμ. H.-V. Langbrandtner, E.R. Heyer και F. Peyronnet-Dryden, 309–344. Wien – Köln – Weimar: Böhlau Verlag.
- Σφυρόερας, Β. 1985. *Ιστορία της Ελευσίνας: Από τη βυζαντινή περίοδο μέχρι σήμερα*. Ελευσίνα: Δήμος Ελευσίνας.
- Τιβέριος, Μ. 2013. «Μνήσθητε τῶν ἐν τοῖς πολέμοις παραλόγων. Οἱ ἀρχαιοτῆτες στήν κατοχή». *Πανηγυρική Συνεδρία τῆς 25ης Ὀκτωβρίου 2013 γιὰ τὸν ἐορτασμό τῆς ἐπετείου τῆς 28ης Ὀκτωβρίου 1940, Πρακτικά τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* 88 (B), 159–202. Ἀθήνα: Ἀκαδημία Ἀθηνῶν.
- Τραυλός, Ι. 1960. «Ελευσίς 1950–1960». *ArchDelt* 16A: 43–60.
- Tsouli, C. 2024. «The Antiquities in Attica in Times of Conflict: the Impact of World War II». Στο *Archaeology, Cultural Heritage and World war II: Italy, Greece, France and Finland as Historical Contexts*, επιμ. A. Crisà, 131–160. Leiden–Boston: Brill.
- Ἰνστιτούτον Ὁρησκευμάτων καὶ Ἐθνικῆς Παιδείας, Διεύθυνσις Ἀρχαιοτήτων καὶ Ἱστορικῶν Μνημείων (Υ.Θ.Ε.Π.). 1946. *Ζημίαι τῶν Ἀρχαιοτήτων ἐκ τοῦ Πολέμου καὶ τῶν Στρατῶν Κατοχῆς*. Ἀθήνα: Υ.Θ.Ε.Π.
- Φωκάς, Δ.Γ. 1953. *Ἐκθεσις ἐπὶ τῆς δράσεως τοῦ Β. Ναυτικοῦ κατὰ τὸν πόλεμον 1940–1944*. Ἀθήνα: Ἱστορικὴ Ὑπηρεσία Π.Ν.
- Χαραλαμπίδης, Μ. 2014. *Δεκεμβριανὰ 1944. Ἡ μάχη τῆς Ἀθήνας*. Ἀθήνα: Ἀλεξάνδρεια.

Community archaeology and memories of World War II at Paliambela-Kolindrou

Paul Halstead

University of Sheffield

p.halstead@sheffield.ac.uk

ORCID: 0000-0002-3347-0637

Kostas Kotsakis

Aristotle University of Thessaloniki

kotsakis61@gmail.com

ORCID: 0000-0003-2918-2955

Nikos Valasiadis

Independent Researcher

nikos@valasiadis.gr

ORCID: 0009-0005-7178-9031

ABSTRACT

One focus of the Paliambela Excavation Project was engagement with the local community, involving talks to adults, a hands-on educational programme for children, and collection of oral histories from the oldest inhabitants. Inhabitants alive in the 1940s routinely volunteered traumatic memories of food shortages under Axis occupation, but also described the presence in 1941 of 'English' (actually, New Zealand) troops. Some of these troops were billeted in the village itself, while others camped on its edge in an almond grove. One group of the former occupied a barn in the yard of a family with three young daughters who spied on their guests despite their father's strict warnings. The village boys, less restricted, fondly remembered receiving biscuits from the soldiers and scavenging discarded tins of honey. Some recalled the New Zealanders' Sunday prayers outside the school and here one child heard and memorised a song in English that was popular with the soldiers. The soldiers billeted in the barn concealed their armoured vehicles from German Stukas under the elm trees outside the sisters' house. The boys recalled allied military vehicles on the road into the hills north of the village where a heavy New Zealand gun was trained on the road bridge over the Aliakmon River, hoping to disrupt the progress southwards of the invading German army. Apart from this gun, the childhood recollections are uninformative on military dispositions and actions, which are recorded in detail in official New Zealand accounts of the war. These official sources, however, report almost nothing about the experiences of local civilians or what the New Zealanders did when not fighting and, in both respects, the memories of local informants are far richer. Although stationed only fleetingly in Paliambela, the New Zealanders had a disproportionately vivid and lasting impact on local memories.

1. INTRODUCTION

In the summer of 2000, a team from the Aristotle University of Thessaloniki, Greece, and the University of Sheffield, UK, began excavation of the prehistoric mound located at the eastern edge of the modern community of Paliambela-Kolindrou in the Pieria region of Central Macedonia, northern Greece. The team had been granted a permit by the Ministry of Culture to investigate a Neolithic settlement (e.g., Halstead and Kotsakis 2001; Kotsakis and Halstead 2004, 2022; Katsianis et al. 2008; Halstead and Isaakidou 2013; Maniatis et al. 2015; Papadakou et al. 2015; Kotsakis 2018; Kotzamani and Livarda 2018; Siamidou et al. 2022), long known from surface finds including the polished stone axes that some of the younger villagers collected in the belief that they represented ancient thunderbolts. From the outset, however, another major focus of the project was engagement with the local community (e.g., Chowne et al. 2007; Kasvikis et al. 2007a, 2007b),¹ which for its part provided us with considerable encouragement and material support. The municipality of Kolindros, until it was subsumed within the larger local government unit of Pydna-Kolindros in 2011, was a significant source of funding, while the local community of Paliambela made available its old school building and Agricultural Cooperative warehouse as a base and a store, respectively, for the excavation project. In addition, several individuals from Paliambela and also neighboring Aiginio generously provided equipment or services free of charge.

For two months each summer, up to 50 archaeologists were dispersed around houses in Paliambela and were fed, and then proceeded to drink every evening, in one or other (alternately) of the two cafés with which the village was then blessed. We significantly increased the population of Paliambela (ca. 200 inhabitants according to the 2011 census, although permanent residents were fewer) and members of the local community gravitated each evening to whichever café happened to host us. Several adults from Paliambela worked on the excavation, while those too young or too old for such a role were frequent visitors to our trenches and to the finds processing teams in and around the old school building. Indeed, the daily washing of finds and periodic afternoon seminars for the excavation team took place on the grassy area in front of the school, which also hosted a basketball court for local teenagers, swings for younger children and, adjacent to the latter, a small shelter with wooden benches known as the “kiosk” and used by various groups of adults (Fig. 1). In the afternoon, the kiosk provided shelter from the weather for parents or grandparents supervising small children on the swings. On a few evenings, it was the scene of informal barbecues with shellfish gathered from the Aliakmon delta by boat-owning local residents. On Wednesday mornings, it was used by the village grandmothers as they waited their turn to see the visiting doctor in a part of the old school buildings not devoted to broken pottery and drying animal bones. And on Monday–Tuesday and Thursday–Saturday mornings, it served as the rendezvous-point for the local grandfathers, before they retired to the neighboring café for mid-morning coffee (Fig. 2). The daily routine of the excavation team, therefore, both during and outside working hours, brought us into regular contact with members of the local community of all ages and, before long, these interactions in public venues led to invitations to coffee or something stronger in residents’ houses.

From a more purely academic perspective, our engagement with the community took a number of forms. Each winter, Kotsakis and, occasionally, other team members delivered illustrated talks in Paliambela or Kolindros or elsewhere in the region on the progress of the excavation (e.g., Kotsakis 2012; Ourem-Kotsou et al. 2012), while various project members working on prehistoric ceramics and other clay artifacts took regular advantage of the practical experience and enthusiasm for archaeological experimentation of local potter, Yannis Stangidis (e.g., Pape et al. 2014; Dimoula et al. 2019). A rather different form of outreach was the programme of excavation and post-excavation activities for children directed by Kostas Kasvikis, then of the Aristotle University (Figs. 3a–b). This programme was extremely popular with its young participants, but also with some of the older Paliambela residents, who found that grandchildren living in Thessaloniki were now keen to spend their summers in the

1 Also, web archives https://web.archive.org/web/20090215112056/http://web.auth.gr/temper/research_aims_gr.html (Accessed 04-04-2024).

Fig. 1. Paliambela Excavation Project member records animal bones in front of the Paliambela school, with the “kiosk” (left) and one of the two cafés (right) in the background (photograph from Paliambela Excavation Project Archive).

Fig. 2. “Talking about oxen” over mid-morning coffee in one of the Paliambela cafés (third from left - Barba Mitsos who fought in Albania and took part in the failed attempt at sabotage of the railway tracks near Paliambela; fifth from left - Yannis Stangidis, village potter; sixth from left - the first author; far right - Thanasis (singer of “It’s a long way to Tipperary”) (photograph by Valasia Isaakidou).

village (Kasvikis et al. 2007a). The programme was also successful in that one of its graduates proceeded, several years later, to study archaeology at the Universities of Ioannina and then Sheffield. An unintended consequence of our engagement with the youngest members of the community was that, on seeing a screen erected outside the school for an excavation seminar, some would abandon play on the neighboring grass and take a seat in

Fig. 3a–b. Groups of younger and older children from Paliambela help with washing of excavation finds (photographs from Paliambela Excavation Project Archive).

expectation of entertainment. On one such occasion, no sooner had the speaker (Kostas Kotsakis) begun his talk in English to the team drawn from several countries than he was interrupted by an indignant six-year old demanding that he “speak Greek so I can understand too”.

Finally, our presence in an essentially rural community also afforded numerous opportunities to collect oral histories (and, occasionally, to witness re-enactments) of various aspects of pre-mechanized crop and animal husbandry or traditional food preparation; it also allowed us to explore differences in the practices of “locals”, represented by the inhabitants of Kolindros and a minority in Paliambela, and of “Thrakioties”, the descendants of 1920s refugees from European Turkey, who made up the majority in Paliambela and, together with “Roumeliotes” refugees from southern Bulgaria, were a major component of the population of neighboring Aiginio (Halstead 2009, 2014, 2018, 2022; Halstead and Isaakidou 2017). It was during these interviews focussed on agropastoral traditions that the subject matter of this chapter was raised by some elderly interlocutors.

2. PALIAMBELA DURING WORLD WAR II

We met only one male Paliambela resident old enough to have served in the Greek armed forces during World War II. Barba Mitsos was a Thrakiotis who had fought against the Italian army on the Albanian front in a unit comprised only of northern Greeks, unlike “the Civil War when they mixed us up with others from other regions”. His unit in Albania included a doctor trained in Italy, who tried, unsuccessfully, to persuade him and his cold and hungry fellow soldiers to eat the meat of some of the pack horses that had died, despite their attempts to keep them alive with leafy hay stolen from the stores of local villagers. The leafy hay stacks he saw in Albania made an impression on Mitsos, because the use of stored leafy fodder had largely died out in the lowlands of Greece by his lifetime. After the surrender of the Greek army in spring 1941, he and a fellow soldier from the same region had made their way back to their respective villages by remote footpaths to avoid contact on the roads with the German army. The journey was uneventful, apart from the point near Veria, where they found the Aliakmon river blocking their route (neither of them could swim), and it was with some difficulty that they persuaded a man with an ox-cart, which had just forded the river, to repeat the crossing.

By the time Mitsos reached home, the invading German army had by-passed Paliambela on its victorious advance southwards through Greece. During the period of Axis occupation (April 1941 – October 1944), the

small size and non-strategic location of Paliambela spared the village from heavy-handed military oversight. An amusing story is recalled, however, of a German soldier (presumably during the earlier part of the occupation when the area was within the German sphere of control), who wanted to acquire eggs from an elderly Thrakiotissa woman in Paliambela. He had learned how to say “eggs” in Greek, but imperfectly so and probably chose to place stress on the wrong syllable – the worst mistake a foreigner can make when trying to communicate with a native speaker of Greek. He demanded “áfka” (he should have said “avgá”) and this was interpreted by the woman as “áf’ka”, which in the idiom of older Thrakiotes meant “I have left [something]”. The woman retorted “típota den áfkes, tsakis’ kai rematis’ pedoná” (“you’ve left nothing, get lost and get out of here”) and the soldier left empty-handed. Although Paliambela was of no strategic interest, this was not the case with the neighboring township of Aiginio, and especially the nearest suburb of Akbounar, inhabited by refugees from a settlement in Bulgaria of the same name. The vital railway line from Thessaloniki (and Central Europe) to Athens ran along the eastern edge of Akbounar and was guarded by Axis soldiers, but this did not prevent occasional acts of sabotage. As a result, local men were mobilized into corvée work gangs repairing the railway tracks near Akbounar under the supervision of a detachment of Bulgarian soldiers (presumably in 1943 or 1944, when the area had come under Bulgarian control). Mitsos from Paliambela described being drafted into one such work gang (ironically after taking part in a failed attempt at sabotage). At the start of the day, every worker was issued with a pick and/or shovel and a Bulgarian officer made a note of who was given what. At the end of the day, to Mitsos’ horror, the officer demanded the return of both a pick and a shovel, rather than the single tool issued to him. The officer was angry and threatening and neither party could understand what the other was saying, so Mitsos was profoundly relieved when an elderly Akbounar resident, who could speak to the officer in his own language, intervened and persuaded him that a mistake had been made.

While Paliambela was a military backwater during the Occupation, life in the village continued to be affected by the consequences of the absence of Mitsos and other young men from March 1940 to April 1941 with the Greek army. Already in 1940, following the mobilisation into the army of the village schoolteacher, an outsider, the school had closed for the duration of the war. Koula, one of those whose formal education thus ended after only one year, was still reading school textbooks to compensate for what she had missed when we, archaeologists, got to know her 60–70 years later. Here, as throughout Greece, mobilisation for the war with Italy had severely impacted food production. The Paliambela Thrakiotes ploughed with oxen and so, unlike many in neighboring Kolindros who used horses, were spared the mobilisation of their draught animals for service with the army. Nonetheless, in a community where ploughing was regarded as a male task, the absence of all the young men meant that many families sowed only a fraction of their usual acreage in autumn-winter 1940 and some had struggled to complete the previous harvest (although this was a task normally undertaken by women and older children, as well as men). Moreover, some villagers had yielded to temptation when residents of Thessaloniki and even Athens turned up looking to exchange gold or consumer goods for grain. Nobody in Paliambela died of starvation during the Occupation, unlike many in the cities of Greece, but some certainly went hungry. The Paliambela Thrakiotes all kept sheep and from their milk made feta cheese, so they fared better than their sheep-less “local” neighbors, one of whom recalled how he used to hold a crust in each hand, calling one his “bread” and the other his “cheese”. Even among the Thrakiotes, however, the older residents still recalled, six decades later, having to replenish their wheat stores with summer-grown maize of lower cultural value, while two families were widely named that had reaped unripe barley to fill the gap of a month between exhaustion of their stored grain from 1941 and the start of the 1942 wheat harvest. They had dried the barley in the sun and flailed it by hand (the volume was too small for threshing with animals) so it could be ground to flour. Koula also recalled how a neighbor had asked her mother for bread, which she repaid a few days later with a loaf of her own that had an attractive color, but a bitter taste which betrayed the mixing of wheat flour with ground bitter vetch (*Vicia ervilia*). Both barley and bitter vetch were unambiguously classified in Paliambela as animal fodder, while bitter vetch flour is also toxic (Grmek 1983, 325; Halstead 1990, 153), so consumption of these alternative grains was a social black mark and, in the latter case, a potential health risk.

Fig. 4. Close up of Paliambela village from 1945 aerial photograph; the white rectangle marks the location of the barn where one group of soldiers was billeted and of the elm trees (dark patches) where they concealed their vehicles from Stukas overhead (Data source: Hellenic Cadastre – Ν.Ι.Α.Δ. ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΚΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΟ).

While the young men of Paliambela were away at the front, the village played host to a contingent of soldiers of more distant origin. The first references to these soldiers came from two men who had, as children, been given biscuits by a group of “English” soldiers based in the village during the early part of World War II, before the Axis occupation of Greece. The biscuits evidently made a big impression on the village children, as also did the sight of the regimental priest conducting a religious service on Sunday on the grass in front of the old school. Koula, then twelve years old, recalled that the soldiers’ main camp was in her father’s almond grove just northeast of the village and that small children would wait there to collect discarded tins of honey from which they extracted whatever remained. Back in the village, the story is taken up one afternoon over coffee by three sisters, one of whom was a young adult, the second a teenager and the third a child in 1941. They recount how a group of the foreign soldiers was sleeping in the barn at the back of their house and used to park their “tanks”, to conceal them from German Stukas overhead, under the elm trees that then grew outside both the village church and their own house on the opposite side of the road; the latter, at least, are visible on a 1945 aerial photograph of the area taken by the Greek Airforce (Fig. 4). As the now elderly sisters grew more accustomed to our presence in the village, they became more informative. One Wednesday morning, as they waited at the “kiosk” for the doctor to renew their prescriptions, they explained that their father had banned them from having any contact with the foreign soldiers billeted in his barn. Being curious to know what these strangers looked like, however, they had secretly dug out a peephole through the mudbrick wall of the barn that enabled them to spy on their forbidden guests. They did not offer details of what they saw or what they thought of it and the interlocutor on this occasion (Paul Halstead) was too taken aback by their revelations to probe further.

The precise identity of these “English” soldiers was revealed when a member of the excavation team found a detailed account online in *The Official History of New Zealand in the Second World War 1939–1945*. In March 1941, the New Zealand Division had travelled from Egypt and then up to northern Greece in order to strengthen

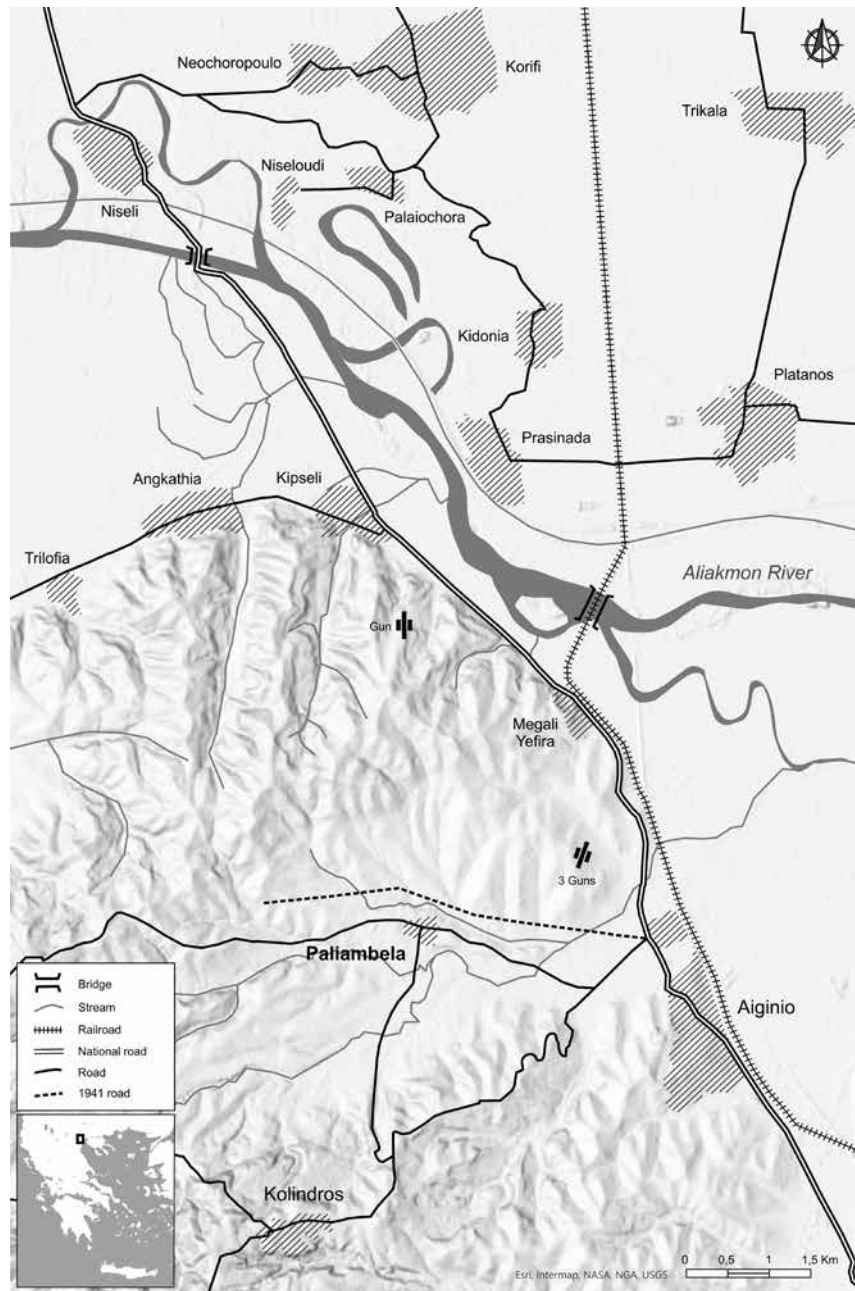

Fig. 5. Map showing the location of Paliambela village in relation to the road and rail bridges over the Aliakmon River; also marking the location of the road north of Paliambela (“Paliambela bypass”) built in 1941 and the approximate placement of the New Zealanders’ heavy guns (drawn by Nikos Valasiadis).

the defences of the passes west and east of Mt. Olympus. From here the Divisional Cavalry Regiment was ordered north on April 1st to defend the seaward end of a defensive line established along the Aliakmon river and particularly to guard (and, when necessary, destroy) the road and rail bridges over this river (Loughnan 1963; Plowman 2022) that lay ca 8 km north and 5 km northeast, respectively, of Paliambela over a line of low and partly wooded hills (Fig. 5). Before its encounters with the invading German army, the regiment comprised three fighting squadrons of 110 men each and a Headquarters squadron of ca. 140 (Loughnan 1963, 47). Squadron A was deployed behind the bridges, Squadron B upstream to the west and the reserve Squadron C was located, together with the Headquarters squadron, “about the village of Paliambela” (Loughnan 1963, 54–5). Squadron C and the Headquarters personnel must have been the soldiers that villagers, who were children or teenagers at the time, remembered as being billeted in the barns of Paliambela or camped in the nearby almond grove of Koula’s father.

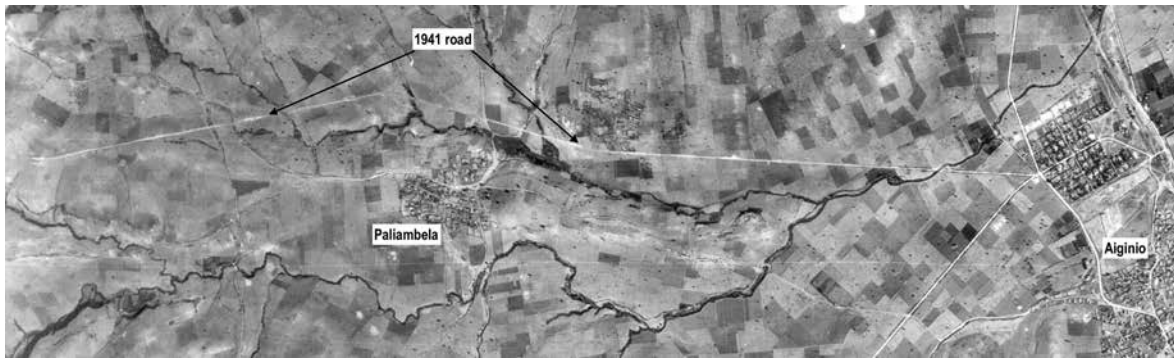

Fig. 6. Close up of 1945 aerial photograph, showing the road north of Paliambela ("Paliambela by-pass") built in 1941 (Data source: Hellenic Cadastre – Ν.Π.Δ.Δ. ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΚΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΟ).

On April 2–3, the regiment was reinforced by two small detachments of field artillery, Troops E and O. Troop E, with its light two-pounder guns joined Squadron A to help guard the main rail and road bridges, while Troop O with larger 25-pounder guns was to cover the road leading to the latter bridge (near the village of Niseli) from the north (McClymont 1959, 141). Three of the heavy guns were located to the rear, apparently just northwest of Aiginio, while the fourth was taken up beyond Paliambela to the high ground overlooking the Aliakmon and the approaches to the Niseli road bridge. Getting the fourth gun up to its elevated position required making a road "over the crest of a ridge" (Murphy 1966, 34). A few days later, on April 9th, five tanks from the British First Armoured Brigade, which was withdrawing from well north of the Aliakmon defensive line, joined the regiment via the road bridge, demolition of which had awaited their arrival. The tanks were then guided to the regimental and C Squadron Headquarters (Loughnan 1963, 62), so the three sisters living opposite the church in Paliambela may have seen *tanks* parked under their elm trees and not only, as one of us (Paul Halstead) had assumed, more lightly armored military vehicles.

The oldest villagers recalled seeing the New Zealanders' vehicles move along a road that ran north of the village (and south of the New Zealand camp among the almond trees) and connected the Akbounar suburb of Aiginio to the bottom of the slopes that rose above Paliambela towards the high ground, where O Troop had located its heavy gun trained on the approaches to the Niseli road bridge over the Aliakmon. This road, straighter than the older (and still existing) road through Paliambela, today survives only in sections, but can be seen on the Greek Airforce aerial photographs of 1945 (Fig. 6).² It is not marked, however, on the 1:5000 plan for the 1934 definitive redistribution (οριστική διανομή) of land around and to the east of Paliambela. Nor is this road marked on the 1:100,000 topographic map (Yiannitsa Sheet) that was published by the British War Office in 1944 (Fig. 7), but was based on earlier Greek maps of 1938 (1:50,000) and 1941 (1:25,000). Together these sources imply that the road was constructed between 1941 and 1944, with only a date in early 1941 being compatible with local accounts of the road being used by the New Zealanders. The adjacent 1:100,000 topographic map sheet for Katerini, published in 1941, was based on an original Greek map of 1934 and revised in March 1941, while a reported "minor triangulation of the front" in early April 1941 by the New Zealand Survey Troop (McClymont 1959, 138) likely refers to similar revisions to the area between Paliambela and the Aliakmon on the Giannitsa topographic map. If so, the new road bypassing Paliambela must have been constructed in early April, in the few days between the revision of the topographic map by the Survey Troop and the arrival of the German army in the middle of the month. Senior New Zealand officers had visited the area of the Aliakmon line in March (McClymont 1959, 122), shortly before the Cavalry Regiment arrived there, and had evidently appreciated the urgent need to improve the road network (e.g., McClymont 1959, 126–27). Then, throughout its brief stay on the Aliakmon line in early April, "the Divisional Cavalry was fully employed, not just with intensive reconnaissance but also with preparations. Roads were far from satisfactory, and all available labor was used to

2 f197_9101_1_1_041_1945_42000 and f197_9101_1_1_042_1945_42000.

Fig. 7. Excerpt from British War Office 1:100,000 topographic map (Yiannitsa Sheet) of 1944, based on earlier Greek maps of 1938 (1:50,000) and 1941 (1:25,000). The area shown is the same as that in Figure 6, but the road north of Paliambela ("Paliambela by-pass") is not marked (Copyright, public domain: McMaster University owns the rights to the archival copy of the digital image in TIFF format).

improve those from the troop positions." The creation of the "Paliambela bypass" was described one morning over coffee by the assembled village grandfathers, who reckoned that it had been marked out in 1939 and built by local labor, "perhaps in 1940", which would have preceded the arrival of the New Zealanders. Oral accounts in Greece often use the date "1940" loosely, however, to cover the period from the declaration of war by Italy in 1940, through the German invasion of 1941, to the terrible food shortages of 1941–1942, while Mitsos, the only coffee-drinking grandfather who was an adult at the start of the war, had been in Albania when the New Zealanders were in Paliambela. On the other hand, the reference to its construction with local labor is consistent with the New Zealanders' own accounts of their emergency road improvements elsewhere in the region (McClymont 1959, 138).

The field gun north of Paliambela engaged and inflicted damage on German troops advancing towards the Aliakmon road bridge from the north on April 12 and 13, but was then ordered to pull back with the Cavalry Regiment, thus beginning a gradual withdrawal southwards to Crete. As the withdrawal began, the vehicle at the forward observation post for the field-gun above Paliambela lost a track, which was successfully replaced under fire (Murphy 1966, 36). Some of our village informants had witnessed the New Zealanders' hurried departure from Paliambela and some reported that those manning the gun on the heights overlooking the Aliakmon had blown up their supplies of fuel before leaving. This last detail may have been based on autopsy, as villagers subsequently retrieved valued empty fuel drums from the site. Some informants also reported that those manning this gun had destroyed the road bridge over the Aliakmon before withdrawing, a plausible suggestion given the location of the gun and the demonstrably ruined state of the crossing thereafter (Fig. 8), but in fact this task was carried out *in situ* by engineers attached to A Squadron (Loughnan 1963, 61–2).

The New Zealanders' official published accounts of their time in the vicinity of Paliambela and the oral memories of the villagers largely, and perhaps unsurprisingly, complement rather than replicate each other. The former, written by adults, focus on military preparations and actions around Paliambela over just a few eventful days and on how these contributed to a much larger campaign. As such, they make little reference to the region's civilian population and none to that of Paliambela. Conversely, most of our village informants were children or teenagers at the time, with very little access to information about the wider strategic context of what they witnessed, and their memories focus on the New Zealanders as people (albeit unfamiliar and unnamed) and on their mundane activities more than their strategic successes or failures. What is particularly striking is that these soldiers from so far away were apparently based in and around the village for only twelve nights (those manning the guns above the village for only eleven), including only one Sunday (April 6th, 1941). The frequent first-hand accounts by villagers of the soldiers' presence among them, their distribution of biscuits, their prayers in front of the school, their observation by local girls and their concealment of their vehicles from hostile planes had left at least one listener (Paul Halstead) with the impression of a much longer stay.

Fig. 8. Photograph of the Niseli road bridge over the Aliakmon river, following its destruction by New Zealand engineers in April 1941 (photograph 165982568_3577659632343862_1922733958124551261_n.jpg from "Greece in WW2 Archives", accessible at <https://www.facebook.com/GreeceAtWw2Photostory/posts/pfbid0361obHffW2LxbmngqoGFGCJMLDxpMEqiQJa7YecV55ehCuMEuFvjzjn6zmsZV8gBl>).

3. PALIAMBELA IN THE 21st CENTURY

One engagement activity initiated by Kostas Kotsakis was to bring to the village a film-maker who, as well as documenting life on the excavation, interviewed members of the local community on camera about what they thought of playing host to the large team of archaeologists. One morning he put this question to two of the oldest mobile grandfathers in their usual pre-coffee location at the kiosk in front of the school. Both gave positive, if rather different, appreciations. For Mitsos, "once the archaeologists and the Albanians [seasonal tobacco workers] leave, nothing moves here, not even a leaf", while Barba Kostas commented that the archaeologists "bring lots of nice-looking girls" whose presence evidently brightened up his summer days. We were in the village for at least two months over more than a decade, however, and on many occasions subsequently for shorter stays, whereas the New Zealanders had been around for just a few days, so the extent to which they were engraved in local collective memory is impressive. One remarkable example of their intangible cultural legacy came to light in September 2008, that is 67.5 years after the New Zealanders' hasty retreat from Paliambela. Once again, the location was the kiosk in front of the school and the occasion was the customary assembly of grandfathers in advance of mid-morning coffee. Thanasis, a regular member of this gathering but younger than Mitsos and Kostas and of "local" extraction, often encouraged one of us (Paul Halstead) to join the group for coffee with the well-chosen promise that "we'll talk about oxen". On this occasion, however, he started to sing. After several years of interaction at coffee mornings, Paul Halstead knew that Thanasis spoke no language other than Greek and so was expecting to hear a song in Greek, with the result that he did not immediately recognize the words. The tune that Thanasis was singing, however, was not Greek and was very familiar. He was in fact

singing “It’s a long way to Tipperary”;³ a song popular with British and, evidently, Commonwealth soldiers in both World Wars. If there was any doubt about where he had learned the song (he later confirmed the obvious), this was dispelled by his distinctive pronunciation of “long” as “lAng”. Appropriately enough, aged eight or nine, he had learned the song from New Zealand soldiers on the grass in front of the school where so many of our encounters with the residents of Paliambela also took place.

ACKNOWLEDGEMENTS

The Paliambela Excavation Project was undertaken with a permit from the Ministry of Culture granted to the Aristotle University of Thessaloniki and, initially, the British School at Athens. We received funding from the Ministry of Macedonia and Thrace, Municipality of Kolindros, Institute for Aegean Prehistory, British School at Athens, Aristotle University of Thessaloniki and University of Sheffield. We also benefitted from the constructive support of members of the Archaeological Service, under whose oversight the project took place. Local government bodies and, especially, the residents of the village of Paliambela were a constant source of both encouragement and material support for the excavation project and for our attempts at community engagement that are briefly summarized above.

In writing this chapter, specifically, we are indebted to Dr. Mark Peters who, as a Sheffield-based member of the excavation team, first drew our attention to the online *Official History of New Zealand in the Second World War 1939–1945*, and to Dr. Markos Katsianis and Dr. Spyros Tsipidis for providing copies of some of the maps and aerial photographs cited above. Jeff Plowman, military historian, generously commented on a draft of this chapter and offered valuable advice on potential sources of photographic evidence. Dr. Valasia Isaakidou, Dr. Rena Veropoulidou and the editors of this volume kindly commented on drafts of this text, while Valasia also assisted with the Figures. The writing of this chapter was only possible thanks to the elderly residents of Paliambela, all now sadly deceased, who were willing to share with us their memories. Lastly, we have a huge debt of gratitude to Yannis Stangidis of Paliambela, for his tireless support not only of the excavation but also of our oral historical research.

3 Thanasis can be heard singing the song at <https://youtu.be/q2hoKSP5tvU>.

BIBLIOGRAPHY

- Chowne, P., K. Kotsakis, and A. Orbasli. 2007. "Management plans for prehistoric sites." In *Mediterranean Prehistoric Heritage: Training, Education and Management*, edited by I. Hodder and L. Doughty, 9–20. Cambridge: McDonald Institute for Archaeological Research.
- Dimoula, A., Z. Tsirtsoni, P. Yiouni, I. Stagkidis, M. Ntinou, S. Prevost-Dermarckar, E. Papadopoulou, and S.-M. Valamoti. 2019. "Experimental investigation of ceramic technology and plant food cooking in Neolithic northern Greece." *STAR: Science & Technology of Archaeological Research* 5(2): 269–86. DOI: 10.1080/20548923.2020.1762370
- Grmek, M.D. 1983. *Les Maladies à l'Aube de la Civilisation Occidentale*. Paris: Payot.
- Halstead, P. 1990. "Waste not, want not: traditional responses to crop failure in Greece." *Rural History* 1: 147–64.
- . 2009. "Studying the past in the present: archaeological engagement with modern Greece." In *Scholars, Travels, Archives. Greek History and Culture through the BSA*, edited by M. Llewellyn Smith, P.M. Kitromilidis and E. Calligas, 201–15. *BSA Studies* 17, London: British School at Athens.
- . 2014. *Two Oxen Ahead: Pre-Mechanized Farming in the Mediterranean*. Chichester: Wiley Blackwell.
- . 2018. "Forest clearance and land use by early farmers in Europe: insights from north Greek oral history." *Quaternary International* 496: 42–50.
- . 2022. "Glume wheats in modern Greece: lessons for antiquity." In *Cooking with Plants in Ancient Europe and Beyond: Interdisciplinary Approaches to the Archaeology of Plant Foods*, edited by S.M. Valamoti, A. Dimoula and M. Ntinou, 455–64. Leiden: Sidestone Press.
- Halstead, P. and V. Isaakidou. 2013. "Early Stock-keeping in Greece." In *The Origins and Spread of Domestic Animals in Southwest Asia and Europe*, edited by S. Colledge, J. Conolly, K. Dobney, K. Manning and S. Shennan, 129–44. Walnut Creek: Left Coast Press.
- . 2017. "Calf mortality and milking: was Tony Legge right after all?" In *Economic Zooarchaeology: Studies in Hunting, Herding and Early Agriculture*, edited by Rowley-Conwy, D. Serjeantson and P. Halstead, 119–25. Oxford: Oxbow.
- Halstead, P., and K. Kotsakis. 2001. "Paliambela, in D. Blackman 'Archaeology in Greece 2000–2001.'" *Archaeological Reports* 47: 92–3.
- Kasvikis, K., N. Nikonanou, and K. Kotsakis. 2007a. "Developing educational programmes for prehistoric sites: the Greek case study – Paliambela, Kolindros." In *Mediterranean Prehistoric Heritage: Training, Education and Management*, edited by I. Hodder and L. Doughty, 105–116. Cambridge: McDonald Institute for Archaeological Research.
- Kasvikis, K., N. Vella, and L. Doughty. 2007b. "National curricula and the politics of archaeology." In *Mediterranean Prehistoric Heritage: Training, Education and Management*, edited by I. Hodder and L. Doughty, 129–44. Cambridge: McDonald Institute for Archaeological Research.
- Katsianis, M., S. Tsipidis, K. Kotsakis, and A. Kousoulakou. 2008. "A 3D digital workflow for archaeological intra-site re-search using GIS." *JAS* 35: 655–67.
- Κωτσάκης, Κ. 2012. «Ανασκαφή Παλιάμπελων Κολίνδρου, 2000–2010.» Στο *Οι Αρχαιολόγοι Μιλούν για τη Β. Περίο. Πρακτικά Ημερίδων Αύγουστος 2011 – Λουλουδιές Κίτρους Περίο. Αύγουστος 2012 – Αρχαία Πύδνα Περίο.*, 5–12. Κατερίνη: Οργανισμός Φεστιβάλ Ολύμπου.
- Kotsakis, K. 2018. "Eating out: food and social context in the Early Neolithic of Greece." In *Social Dimensions of Food in the Prehistory of the Eastern Balkans and Neighbouring Areas*, edited by M. Ivanova-Bieg, P.W. Stockhammer, B. Athanassov, V. Petrova and D. Takorova, 31–46. Oxford: Oxbow.
- Kotsakis, K., and P. Halstead. 2004. "Ανασκαφή στα νεολιθικά Παλιάμπελα Κολίνδρου." *Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και τη Θράκη* 16 (2002): 407–15.
- . 2022. "Παλιάμπελα Κολίνδρου: Έρευνα στον οικισμό της αρχαιότερης Νεολιθικής." *Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και τη Θράκη* 30 (2016): 191–98.
- Kotsakis, K., K. Kakoula, S. Nanoglou, and P. Astreimidou. 2007. "Appendix: Paliambela Kolindros Management Plan." In *Mediterranean Prehistoric Heritage: Training, Education and Management*, edited by I. Hodder and L. Doughty. Cambridge: McDonald Institute for Archaeological Research.
- Kotzamani, G., and A. Livarda. 2018. "People and plant entanglements at the dawn of agricultural practice in Greece. An analysis of the Mesolithic and early Neolithic archaeobotanical remains." *Quaternary International* 496: 80–101.
- Loughnan, R.J.M. 1963. "Divisional Cavalry, Chapter 5. Greece." In *The Official History of New Zealand in the Second World War 1939–1945*, 51–87. Wellington: Historical Publications Branch 1963. <https://nzetc.victoria.ac.nz/tm/scholarly/tei-WH2DiCa-c5.html>.

- McClymont, W.G. 1959. "To Greece." In *The Official History of New Zealand in the Second World War 1939–1945*. Wellington: Historical Publications Branch. <https://nzetc.victoria.ac.nz/tm/scholarly/tei-WH2Gree-c7-8.html>.
- Maniatis, Y., K. Kotsakis, and P. Halstead. 2015. «Παλιάμπελα Κολίνδρου. Νέες χρονολογίες της αρχαιότερης νεολιθικής στη Μακεδονία, *AEMΘ* 25 (2011): 149–56.
- Murphy, W.E. 1966. *2nd New Zealand Divisional Artillery*. In *The Official History of New Zealand in the Second World War 1939–1945*. Wellington: Historical Publications Branch. <https://nzetc.victoria.ac.nz/tm/scholarly/tei-WH2Arti.html>
- Ourem-Kotsou, D., A. Papaioannou, and T. Papadaku. 2012. "Νεολιθική κεραμική στην Πιερία." Στο *Οι Αρχαιολόγοι Μιλούν για τη Β. Πιερία. Πρακτικά Ημερίδων Αύγουστος 2011 – Λουλουδιές Κίτρους Πιερίας, Αύγουστος 2012 – Αρχαία Πύδνα Πιερίας*, 39–47. Κατερίνη: Οργανισμός Φεστιβάλ Ολύμπου.
- Papadaku, T., D. Ourem-Kotsou and K. Kotsakis. 2015. «Κεραμική της αρχαιότερης νεολιθικής από τα Παλιάμπελα Κολίνδρου,» *Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και τη Θράκη* 25 (2011): 157–62.
- Pape, T., P. Halstead, J. Bennet, and Y. Stangidis. 2014. "‘For it is written’: an experimental approach to the materiality and temporality of clay documents inscribed in Linear B." In *AΘΥPMATA: Critical Essays on the Archaeology of the Eastern Mediterranean in Honour of E. Susan Sherratt*, edited by Y. Galanakis, T. Wilkinson and J. Bennet, 177–85. Oxford: Archaeopress.
- Plowman, J. 2022. "Breakthrough at the Pinios gorge." *After the Battle* 194: 2–31.
- Siamidou, I., K. Kotsakis, D. Ourem-Kotsou, S. Peric, and P. Halstead. 2022. «Οικήματα της μέσης νεολιθικής περιόδου από τον οικισμό των Παλιαμπέλων Κολινδρού.» *Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και τη Θράκη* 30 (2016): 199–204.

Archaeology and the study of civil war

The case of Spain

Alfredo González-Ruibal

Institute of Heritage Sciences – Spanish National Research Council (Incipit-CSIC)

alfredo.gonzalez-ruibal@incipit.csic.es

ORCID: 0000-0003-3464-1626

ABSTRACT

The Spanish Civil War (1936–1939) is the most thoroughly researched internecine conflict of the twentieth century from an archaeological point of view. Archaeologists have studied both the role of the discipline in supporting the rebel faction in the war and under the dictatorship of Francisco Franco (1936–1975), and the remains of the war and the dictatorial regime themselves. In this article, I revise different contributions to the historiographical debate regarding the status of archaeology under dictatorship and the involvement of scholars in legitimizing the new regime; the role of heritage in the postwar period, which was mobilized in different ways to support the dictatorship, and the archaeological study of the Civil War and political repression, particularly the exhumation of mass graves and the excavation of concentration and forced labor camps. It is expected that the archaeological study of the Spanish Civil War may help understand similar modern conflicts elsewhere.

1. INTRODUCTION

Civil wars have been the object of much research among historians, political scientists and anthropologists. They have also been studied by archaeologists from different angles: the English Civil War and the American Civil War, for instance, have been thoroughly studied and earlier internecine conflicts have also elicited interest (Foard 2012; Geier et al. 2014; González-Ruibal 2019). Contemporary civil wars, however, have only started to be explored from an archaeological point of view during the last couple of decades. Examples include the Finnish Civil War and the Spanish Civil War (Seitsonen and Kunnas 2009; González-Ruibal 2020). The latter is probably the conflict that has generated more archaeological research. In this article, my intention is to briefly review the way archaeologists have approached this war and the Franco dictatorship, with which it is inextricably intertwined. I will look at three themes: (1) the status of archaeology during the war and the dictatorship, (2) the role of the past in the construction of the new regime, and (3) the archaeological study of the Civil War and the Franco regime.

The Spanish Civil War started after the failure of a coup staged by high-ranking officers of the colonial Army of Africa between 17 and 19 July 1936 against the democratically-elected government of the Popular Front. Spain had been a constitutional, parliamentary republic since April 1931, when King Alphonse XI went into exile after municipal elections gave the majority to Republican parties. The most conservative sectors in the society (including the Church, part of the military and the upper classes) were strongly opposed to the new

regime and some of their members soon conspired to overthrow it. The division of both Spanish society and the army explains that the coup was not successful and instead a civil war ensued between the rebels and those loyal to the Republic. The military conflict lasted almost three years, until the first of April of 1939, and it was a full-blown war, with millions of soldiers mobilized, large-scale operations, the introduction of new military tactics (including aerial bombing and the massive use of tanks) and the active participation of foreign powers: Nazi Germany, Fascist Italy and the Soviet Union (for a recent overview of the conflict see Cazorla-Sánchez et al. 2023). The war ended with the total triumph of the rebel faction, which imposed a dictatorial regime under the leadership of Francisco Franco. The dictatorship was overtly fascist at least until 1943, when the progressive defeat of the Axis in the Second World War led to a rearrangement of its ideological foundations: anticomunism and Catholicism were emphasized and Fascism downplayed. Francoism was extremely murderous: in the 1940s at least 30,000 people were assassinated by the armed forces and fascist militiamen or after irregular trials. In all, the war killed half a million Spaniards, sent another half a million into exile, put in place a 40-year dictatorship and fractured Spanish society deeply. In this huge tragedy, archaeologists played a role – in the past as well as in the present.

2. THE ROLE OF ARCHAEOLOGISTS IN THE SPANISH CIVIL WAR AND THE FRANCO DICTATORSHIP

We can study the archaeological record left behind by the conflict, but we can also study the involvement of archaeologists in war and dictatorship, as victims, actors, perpetrators or bystanders. It is well-known that practitioners have been involved in the worst political regimes of the twentieth century, helping to legitimize their nationalist, imperialist and racist ideologies – and even genocide. The most extreme case is that of Nazi Germany (Arnold 1990; Laurence Hare 2014), but archaeologists have also been active supporting other regimes and obtaining funding and academic power as a reward (Galaty and Watkinson 2004). Studying the discipline's involvement in conflict and dictatorship is crucial to understand not only its history, but also its present configuration, in terms of networks of power, invisible colleges (Díaz-Andreu 2007) and main themes of research.

In the case of Spain, the triumph of the dictatorship in the war meant that many prominent intellectuals had to leave the country. This damaged Spanish science and universities lastingly (Claret 2006). The damage inflicted, in fact, carries on to the present in different ways. During the first third of the twentieth century, Spain lived through what has been called the “Silver Age” in terms of the development of culture and science. Spanish scientists and authors won Nobel prizes, their work was internationally acclaimed and they played an important role across different disciplines and arts. To a lesser extent, this was also the case of archaeology, which saw its consolidation and internationalization during the 1920s and 1930s. Some of the most prominent archaeologists were supporters of the Republic, most notably Pere Bosch Gimpera (1891–1974), the provost of the University of Barcelona during the war and the most important Spanish prehistorian of the first half of the twentieth century (Gracia Alonso 2011): he was the first archaeologist to outline a synthesis of Iberian Prehistory. When the Francoist troops entered Catalonia in 1939, he was forced into exile and died in Mexico without ever returning to his homeland. Like many other academics in exile, he had a lasting influence in Latin America, but not in his own country.

The place of Republican scholars was occupied by researchers who were selected for their loyalty to the regime, rather than their academic excellence. This was the case of Almagro Basch, a member of one of the factions of the Spanish fascist party (Falange Española) and the replacement of Bosch Gimpera in Barcelona (Mederos Martín 2011). He accumulated honors, positions and power to become the factotum of Spanish prehistory from the Central University of Madrid (today Complutense University). While in Barcelona, he carried out excavations in the Greek and Roman town of Empúries (Emporion) for which he used the forced labor of Republican prisoners (Gracia Alonso 2022) (Fig. 1).

Fig. 1. Almagro Basch guides political authorities through the ruins of Emporion. To the right, the Roman amphitheater, excavated by Republican prisoners. After Gracia Alonso (2022).

At the beginning, however, few archaeologists were so strongly identified with the new fascist order as Martínez Santaolalla (1905–1972) (Díaz-Andreu 1993, 76–8). Between 1927 and 1931, he was trained in Germany, where he was deeply influenced by the work of Gustaf Kosinna –which decisively shaped Nazi imaginaries of Prehistory and early history– and by the Nazi movement itself. He became a staunch Falangist and, during the Civil War and afterwards, applied racist and nationalist ideas to the interpretation of the archaeological record. Thus, he oversaw the Arianization of Spanish Prehistory: whereas the dominant theory hitherto was that Spain was the mixture of Celts from Central Europe and native, Mediterranean Iberians, Santaolalla pushed forward the theory that the Celtic (Aryan) element was dominant, so as to link the Spanish race with those of Central and Northern Europe. He was the organizer of Spanish archaeology after the war, which was managed through *comisaría*s – the name itself, which is synonymous with police station, is eloquent of the character of the new regime (Díaz-Andreu and Sánchez 2001). During the visit of Joachim Himmler to Spain, he acted as a guide and organized the excavation of a Visigoth necropolis in Segovia, close to Madrid. The problem of Martínez Santaolla was, paradoxically, its strong identification with fascist values. When the fate of the Axis started to reverse and the Francoist regime initiated a process of de-Fascisticization, prominent Falangists were marginalized – Martínez Santaolla among them.

The legitimization of the new regime was helped out by other archaeologists. Nationalist visions of the past, which emphasized the unity of the country since the Chalcolithic, proliferated (Díaz-Andreu 1993, 75–6). An often-cited case of this political manipulation of archaeology is that of Juan Cabré (1882–1947). When Fascism became no longer fashionable after 1943, he argued that the Roman salute (*saludo nacional* in Spain), which was unambiguously fascist, was in fact typically and historically Spanish: it was the *salutatio iberica* that was represented in some Iron Age vessels of the Iberian area (Ruiz Zapatero 1997). Not only that, the salute spread from Spain toward the rest of Europe!

The most evident effects of the war and the dictatorship have to do with two things: on the one hand, the stagnation of Spanish archaeology through a mixture of academic, economic and political autarky and the

alignment (for ideological and academic reasons) with the most conservative archaeologies of the time (Italian and German); on the other hand, the legitimization of academic corruption and networks of power as the main means of achieving status and position – over merit and open competition. In terms of stagnation, things started to change in the 1980s, when Spanish archaeology opened itself to new theories. As for corruption, the roots went beyond 1936: they had been consubstantial to a corporatist society ruled by patronage systems. Things had slowly started to change in the 1920s and 1930s, but war and dictatorship interrupted the process and reinstated favor, influence, obedience and patron-client relations as the foundations of the academic system. To this day.

3. THE EFFECTS OF CONFLICT IN HERITAGE AND THE RECONSTRUCTION OF SPAIN

From the beginning of 1937, the Spanish conflict took the shape of total war. It affected a large part of the country and deeply transformed the landscape. Many archaeological and heritage sites were partially or completely destroyed. Among the antiquities that were lost forever was a highly valuable collection of ancient gold coins from the National Museum of Archaeology, which were confiscated by the Republican authorities to fund the war effort, but disappeared in strange circumstances in Mexico (Gracia Alonso and Munilla 2014). While in this case it was the Republican government that was directly responsible, most of the destructions behind Republican lines were caused by militiamen belonging to different parties and unions and not part of an official program. Militias engaged in a massive campaign of iconoclasm, burning churches, convents and monasteries and destroying tombs and religious objects (Vincent 2020) – and killed some 6,000 priests and nuns. The Republican authorities, however, tried to stop both the massacres and destruction. As for the latter, they issued posters explaining that the Church properties and buildings had to be understood as cultural heritage and set up commissions to protect, catalogue and, in some cases, move cultural properties away from the frontlines (Álvarez Lopera 2019). This is striking considering the context and the situation of disarray in which the Republic found itself after the coup. Thus, 2000 artworks of the Prado Museum were evacuated – and not without reason, as some incendiary bombs did fall on the museum during the rebel attacks on Madrid in the autumn of 1936.

More destruction to heritage was caused by the bombing of civilian targets by the rebel army. Italian and German bombers wrought havoc on many cities and towns in Republican Spain, killing thousands of civilians and damaging historical buildings. The traces of bomb impacts on facades of buildings in Barcelona have been studied using archaeological methodologies (Gallego Vila and Solé I Barjau 2018). In Madrid, architects Enrique Bordes and Luis de Sobrón (2021) have produced a detailed map with all the buildings damaged in the city during the aerial bombings, in this case using archival sources. The scars of the bombings, however, are evident on many historical buildings in the center of Madrid, including the Royal Palace, and could be documented archaeologically.

Destruction was widespread and affected all kinds of sites and landscapes. Perhaps the most famous of the archaeological sites to be involved in the conflict was the cave of Altamira, famous for its Paleolithic paintings (Ayán Vila 2017). The site was occupied by Republican militiamen, which were described as “hordes” by a Francoist source: “cooking fires were lit everywhere, the *milicianos*’ trash littered across the cave, which they walked around as they pleased” (Ayán Vila 2017, 258). The Francoist authorities took great pains to avoid the cave being bombed by their own artillery and planes and used this as proof of their superior moral standing. The Francoist showed no squeamishness, instead, when it came to bombing cities and killing civilians in that same area.

Due to the density of archaeological sites, in any case, it was difficult to avoid them during military operations or fortification work. Some sites were used on purpose: this is the case of castles, which were systematically mobilized for the war effort and suffered accordingly. Yet much older sites were also used by both armies: Iron Age hillforts, for instance, which were located in prominent places of the landscape and whose defenses still afforded protection, were often used as military positions. Thus, in the excavation of a Republican fortification in

Castiltejón (León), remains were found of a Late Iron Age hillfort, including a bronze fibula, an iron spearhead and the handle of a cauldron (González Gómez de Agüero et al. 2017). Many other sites of the Spanish Civil War have yielded remains of earlier periods, often unexpectedly. One of the most striking cases is that of the concentration camp of Castuera, in Badajoz, which was in use for a year between April 1939 and April 1940. During the archaeological excavation of the camps' latrines, a necropolis from the sixth century AD was found, along with Roman Republican coins associated with the neighboring silver mines, and Iron Age pottery (González-Ruibal et al. 2011). Sometimes it is the vestiges of earlier wars that were affected by Civil War fortifications, including the Peninsular War (1808–1812) and the Carlist War of 1872–1876 (Martín Etxeberria 2020). Archaeological remains from the Spanish Civil War have been regularly found during excavations of earlier sites, but they have been disregarded until recently. Now they are understood as yet another layer of history.

The past was as much a physical victim of the war as it was symbolic. After the conflict, history and heritage were mobilized to support the new regime in different ways. In Barcelona, buildings affected by bombing around the cathedral were demolished and the Roman city wall was excavated. Falangists celebrated this as the recovery of a glorious period in the history of the city, associated with empire and military might, as opposed to later periods (Muñoz-Rojas 2013). In general, however, the Franco regime was not so much interested in the prehistoric or Roman past as in the heyday of the Spanish empire, during the 16th and 17th centuries. The reconstruction of bombed cities revived the style of Juan de Herrera (1530–1597), the architect of King Philip II, so as to match the imperial aspirations of the dictatorship (Muñoz-Rojas 2011; Viejo-Rose 2011). Thus, the new buildings in the heavily bombed areas west of Madrid resorted to spires, towers, coats of arms, granite and massive volumes to replicate the buildings of the imperial age. This, however, was a short-lived fashion, and by the late 1950s historicist elements had been largely abandoned and modernism embraced – in tune with the ideological evolution of the regime.

Other ruins played a role in the dictatorship. By the end of the war, there were proposals to transform the ruins of the University City in Madrid, which had been the scenario of heavy fighting, into a sort of archaeological park where tours could be enjoyed guided by veterans who had lost limbs during the war. This early alliance of contemporary archaeology and negative heritage unfortunately never came to fruition. There is only one case of war ruin that was purposefully transformed into a heritage site by the Franco regime: the town of Belchite. The place was the scenario of a fierce defense by rebel soldiers in 1937, almost of all which fell during the fray. Franco ordered the town never to be rebuilt as a proof of both the gallantry of his warriors and the barbarity of the “Reds” (Michonneau 2017). Today, the ruins give a distorted image of total war. They were created mostly due to the enforced lack of maintenance, not the military operations, which caused relatively little damage. Neighbors were forced against their will to abandon their homes, which were often in perfect living condition, and move to the nearby new town.

Another fascinating case of ruins mobilized for political purposes is that of the Pazo de Meirás, a palace in Galicia which had belonged to one of the most prominent Spanish novelists of the 19th-century, Emilia Pardo Bazán (Pérez Lorenzo and Babío 2022). Local fascist authorities appropriated the palace illegally and gave it to Franco as a gift – it was only recovered by the State in 2020. Carmen Polo, Franco's wife, had aristocratic aspirations –as Franco himself– and after the war fell in a collection frenzy that ended with the palace stuffed with antiquities of all sorts, most of them obtained illicitly: few could refuse a gift to the dictator's wife. She ordered several *pazos* (rural palaces) of the 16th to 18th century stripped away of coats of arms and other decorative elements to decorate her own. By creating an aristocratic fantasy in stone, she materialized and legitimized their aspirations to a noble lineage (Fig. 2).

Fig. 2. The palace of Meirás, which was illegally given to Franco after the Spanish Civil War. Photo by Álvaro Minguito Palomares.

4. THE ARCHAEOLOGY OF THE SPANISH CIVIL WAR AND THE FRANCO DICTATORSHIP

Archaeologists have regularly encountered remains of the Spanish Civil War during fieldwork. However, it was not until 2000 when they started to systematically record them and make them into a proper subject of study. At the beginning of that year the first archaeological excavation of a Civil War position was carried out in the vicinities of Madrid (Morín de Pablos et al. 2002). Later that same year, the first mass grave with victims of right-wing repression was exhumed using scientific methodology in Priaranza del Bierzo, in the north of Spain (Etxeberria et al. 2002). Since then, dozens of war and postwar sites and thousands of mass graves have been excavated in different parts of Spain (González-Ruibal 2020).

The motivations for the exhumation of mass graves are different from other sites of the war. In the case of graves, the purpose is to recover the remains of the victims and hand them in to their relatives after identification, so that they can bury them in a dignified manner (Renshaw 2011; Ferrándiz 2013). Recovering and mourning the bodies was, if not outright impossible, at least extremely complicated during the Franco dictatorship. Even if the relatives were allowed to, this would further stigmatize them as “Reds” and render them suspicious to the eyes of the neighbors and local authorities. Therefore, only a few exhumations were carried out before the death of Franco. More were carried out immediately after his death, but with no scientific method, and they soon stopped. Two more decades had to elapse before the process started again, this time in a systematic way and at times with government support. Unlike in other countries, exhumations hold no legal value, as the Law of Amnesty decreed in 1977 made all crimes perpetrated before that date unpunishable. Yet, at least relatives can now bury in a proper way the remains of their beloved ones.

While research was not part of the agenda, since most exhumations have been carried out with high scientific standards, they have provided an extremely valuable repository of data relative to patterns of right-wing

Fig. 3. The remains of a Republican soldier, hands tied to the back, who was killed with a shot to the head by Fascist soldiers during the Christmas of 1937. The body was buried in an unmarked grave and it was exhumed in 2019. His identity remains unknown. Author's photograph.

paralegal and paramilitary violence in different parts of Spain (see Serrulla 2018; Herrasti 2020; Etxeberria et al. 2021 for syntheses). Between 2000 and 2019, some 800 exhumations were carried out and 10,000 individuals recovered – still a small percentage of the 130,000 that were originally murdered. The number has increased with the support to the exhumations of the socialist government between 2019 and 2027, mainly in cemeteries, such as Picorreja in Seville or Paterna in Valencia (Moreno Martín et al. 2021). Some of the places of execution and burial have staggering proportions: in the cemetery of San Rafael (Málaga), around 2,840 individuals have been exhumed, who were executed or died in prison between 1937 and 1955 (Fernández Martín and Espinosa 2019).

Exhumations have played an outstanding role in changing the popular imaginary regarding the Franco regime (Fig. 3). The memory of a rather lenient dictatorship prevailed, which focused on the last two decades of the regime, which were characterized by (a belated) economic development and social change. Yet the first two decades were extremely murderous. Archaeology helped visualize them, usually with horrific detail: mass graves with dozens of people, bodies with skulls perforated by bullets, manifold perimortem trauma and in some cases evidence of violence against women, including rape and torture (Muñoz-Encinar 2019).

In addition to physical, open violence, the exhumations have revealed another form of violence, which can be defined as structural: a form of violence which shaped the bodies and the daily experience of many Spaniards from the popular classes, who were the main victims of the right-wing repression – workers and peasants. Their short size, signs of malnourishment, physical stress and overall poor health are evidence of the hardships endured by the working classes before the war. Exhumations do not only recover bodies, but also artifacts (Moreno et al. 2021), which tell us about class as well –the espadrilles used by peasants who could not afford shoes– about ideology and political affiliation –insignias of parties and trade unions– and belief – a large number of crucifixes and religious medals have turned out, that belie Francoist propaganda of Republicans as a bunch of atheist priest-killers.

Archaeological research on sites other than mass graves has been guided by both scientific and heritage goals. Regarding the latter, there is a huge interest in Spain in the remains of the conflict and many regional governments and municipalities have worked for their preservation and presentation to the public since the 2010s. They are often seen as a tourist asset, which might be contradictory with their status as evidence of political violence. This is the case with pillboxes and other fortifications, but not so much with air raid shelters,

Fig. 4. Remains of daily life found in archaeological excavations at Republican and rebel positions in rural Guadalajara, a secondary frontline during most of the war. Author's image.

which have been restored and open to the public in many locations, where they are used to explain bombings against the civilian population. In any case, great efforts have been made to transform war vestiges into educational resources, so that people can learn about the war in new ways (Torruella and Hernández 2013; Jaén 2015).

As for research, fieldwork has been conducted in many battlefields of the Spanish Civil War, both famous and lesser known (for an overview, see González-Ruibal 2020). Although one may think that little of new can be said of a war that was so massively documented in text, image and film, the truth is that archaeology has been able to contribute to our understanding of the conflict in different ways. Some battles, for instance, left little and confusing documentary evidence and archaeology has been crucial in retelling them: this is the case of the Battle of the Upper Tajuña River, in April 1938, a large Republican offensive that appears nowhere in the main books on the conflict, because it was overshadowed by more decisive military encounters taking place that same year.

In other cases, archaeology has changed the picture regarding well-known events, as is the case with the Battle of Madrid (November 1936): the study of the margins of the battlefield revealed maneuvers of the Francoist army that seriously endangered Republican positions, but had hitherto remained unnoticed, due to the absence of documentation. Also, archaeology has been crucial in understanding static and secondary fronts (Ruiz Casero 2023), which have been systematically neglected by historians, more interested in those battles and events that decided the war. Yet millions of Spaniards spent the war in those fronts and their lives were decisively shaped by the experiences they underwent there. It is their daily lives, as represented by tin cans, alcohol bottles or combs for lice, that archaeology documents better (Fig. 4). Through the modest artifacts found in the trenches, the discipline tells a more intimate history of the war, the story of anonymous soldiers and of monotonous days with no end.

In addition to battlefields, archaeology has cast much light on the postwar period. It has examined the strategies of repression unleashed by the Franco regime after the official end of the conflict, which included a relentless war against guerrillas and a plethora of concentration camps, forced labor camps, prisons and other internment centers. Research on the guerrilla has focused on the exhumation of mass graves, which has revealed the systematic extermination of the fighters, as well as their relatives, friends and allies, including women and children. The killed usually have a bullet to the head, shot with a standard issue pistol, which proves that, contrary to what official documents say, they did not die in combat against the armed forces, but were summarily

executed after detention (Polo et al. 2010; Cid García 2013). Archaeologists have also explored the landscapes of the guerrilla (Ayán Vila 2008). Excavations in partisan bases have demonstrated both the complex organization and logistics of the guerrilla (Tejerizo-García and Rodríguez Gutiérrez 2021), the hardships that they experienced, and the brutal violence employed in their suppression (Coelho and Ayán Vila 2019).

Half a million Republican soldiers were herded in concentration camps immediately after the conflict (Rodrigo 2005). Some of them were in use for only a few weeks and they have left little documentation and few archaeological remains. Archaeological research conducted in some of these ephemeral sites has been able to retrieve very valuable data that speak eloquently on the terrible fate of the vanquished (Mejías López 2022; Ruiz Casero and González-Ruibal 2023): crowded inside barbed wire enclosures with no barracks, tents or any protection whatsoever, with virtually nothing to eat, they died in scores. In the camp of Jadraque (Guadalajara), they were fed for weeks mostly with cold ranch: the surplus of tin cans captured by the Republican Army. In the more permanent camp of Castuera, excavations revealed the horrendous sanitary conditions: all prisoners (thousands of them) were forced to use simple ditches dug in the rocky ground, which soon filled to the brim. They even contravened the regulations for concentration camps established by the Franco regime itself. During excavation, the stench of the latrines could still be felt (González-Ruibal et al. 2011). From 1943 onwards, forced labor camps were established throughout Spain to deal with the unmanageable prison population. Their purpose was to alleviate pressure on the prison system, while profiting from the free labor provided by inmates. Political prisoners were employed in a diversity of public works until the early 1950s. Their families were allowed to stay in camps next to the prisoners' barracks. The tiny shanties where women and children lived had no electricity, water or heating and most of them had less than 10 m². They have been excavated in different locations around Madrid, including the Valley of the Fallen, where Republican prisoners participated in the construction of the colossal memorial erected on orders of Francisco Franco to commemorate the war (González-Ruibal 2022). Here, archaeology provides a powerful counternarrative: the shacks of the defeated versus the megalomaniac monument of the dictator who won the war.

5. CONCLUSIONS

Archaeologists can study modern civil wars in different ways: they can study the role of their peers in conflict and dictatorship; they can also explore the ways in which the past, archaeological remains and heritage were mobilized for propaganda purposes during and after the war, and they can study the remains of violence themselves. The Spanish Civil War is one of the conflicts that has been more thoroughly studied from the three perspectives and, by now, has some lessons to offer to those interested in exploring conflicts from an archaeological point of view. In this article, I have shown how archaeologists were involved in the legitimization of war and dictatorship from the very beginning of the conflict, using the material culture of the past to support ideological claims in the present – often bizarre. I have also shown that the regime itself resorted to the past in different ways, often without having to enroll archaeologists or historians for the task: from the reconstruction of Spain to the creation of a historical mythology. Finally, while archaeologists were active in supporting the side that won the war for many decades, they have become of late its main critics. By using the tools of the discipline, archaeologists have been essential in unveiling the worst side of conflict and dictatorship and in so doing, they have caused lasting damage to the popular image of the regime. They have also shown that archaeology can contribute to larger historiographical debates by producing an alternative history of the war that focuses on those things that have been concealed, forgotten or neglected – crimes, the experiences of anonymous soldiers, daily life, secondary fronts. By combining the three approaches presented here –historiography, heritage and contemporary archaeology– the discipline can make a truly relevant contribution to our understanding of civil war – and of itself.

BIBLIOGRAPHY

- Álvarez Lopera, J. 2019. *La política de bienes culturales del Gobierno republicano durante la guerra civil española*. 2nd ed. Madrid: Marcial Pons.
- Arnold, B. 1990. "The past as propaganda: totalitarian archaeology in Nazi Germany." *Antiquity* 64(244): 464–78.
- Ayán Vila, X. 2008. "El paisaje ausente: por una arqueología de la guerrilla antifranquista en Galicia." *Complutum* 19(2): 213–37.
- . 2017. "Altamira 1937: Grotta Aperta – Conflict Archaeology of a World Heritage Cave." *Archaeologies* 13: 250–77.
- Cazorla-Sánchez, de Menezes, A.R., and A. Shubert, Eds. 2023. *The Bloomsbury Handbook of the Spanish Civil War*. London: Bloomsbury.
- Cid García, R.A. 2013. "Arqueología contemporánea: las fosas comunes de Gualchos y Pinos del Valle (Granada)." *Arqueología y Territorio* 10: 161–82.
- Claret, J. 2006. *El atroz desmoche: la destrucción de la Universidad española por el franquismo, 1936–1945*. Barcelona: Crítica.
- Coelho, R.G., and X.A. Vila. 2019. "Cambedo, 1946: Carta sobre o achamento de Portugal." *Vestígios-Revista Latino-Americana de Arqueologia Histórica* 13(2): 63–87.
- Díaz-Andreu, M. 1993. "Theory and ideology in archaeology: Spanish archaeology under the Franco régime." *Antiquity* 67(254): 74–82.
- . 2007. "Internationalism in the invisible college: political ideologies and friendships in archaeology." *Journal of Social Archaeology* 7(1): 29–48.
- Díaz-Andreu, M., and M.E. Sánchez. 2001. "La Comisaría General de Excavaciones Arqueológicas (1939–1955). La administración del patrimonio arqueológico en España durante la primera etapa de la dictadura franquista." *Complutum (Madrid)* 12: 325–43.
- Etxeberria, F., A. González-Ruibal, L. Herrasti, N. Márquez-Grant, L. Muñoz-Encinar and J. Ramos. 2021. "Twenty years of forensic archaeology and anthropology of the Spanish Civil War (1936–1939) and Francoist Regime." *Forensic Science International: Synergy* 3: 100159. DOI: [10.1016/j.fsisy.2021.100159](https://doi.org/10.1016/j.fsisy.2021.100159)
- Etxeberria, F., J. Vidal, S. Macias, L. Herrasti, F. Pastor and M.E. Prada. 2002. "Antropología del pasado reciente: una fosa común de la Guerra Civil Española en Priaranza del Bierzo (León)." In *Antropología y biodiversidad*, edited by A. Malgosa, R.M. Nogúes and M.P. Aluja, 431–46. Barcelona: Bellaterra.
- Fernández Martín, A., and F. Espinosa. 2019. *San Rafael (Málaga). Las fosas: febrero de 1937–noviembre de 1955*. Granada: Junta de Andalucía.
- Ferrándiz, F. 2013. "Exhuming the defeated: Civil War mass graves in 21st-century Spain." *American Ethnologist* 40(1): 38–54.
- Foard, G. 2012. *Battlefield Archaeology of the English Civil War*. Oxford: Archaeopress.
- Galaty, M.L., and C. Watkinson, eds. 2004. *Archaeology under dictatorship*. New York: Kluwer Academic/Plenum Publishers.
- Gallego Vila, L., and Q. Solé i Barjau. 2018. "Edificios heridos. Propuesta para una arqueología de los bombardeos de la Guerra Civil Española (1936–1939)." *erph_ Revista electrónica de Patrimonio Histórico* 23: 1–26.
- Geier, C.R., D.D. Scott, and L.E. Babits, Eds. 2014. *From these honored dead: Historical archaeology of the American Civil War*. Gainesville, FL: University Press of Florida.
- González Gómez de Agüero, E., V. Bejega García, X. Ayán Vila, C. Marín Suárez, J. Rodríguez González, G. Compañy, J.C. Álvarez García, J. Montoro Segovia, and A. González Ruibal. 2017. "Castiltejón, un puesto avanzado republicano en el Frente Norte (Puebla de Lillo, León)." *Ebre 38: revista internacional de la Guerra Civil, 1936–1939* 7: 211–38.
- González-Ruibal, A. 2019. "War between neighbours: the archaeology of internal conflict and civil war." *WorldArch* 51(5): 641–53.
- . 2020. *The archaeology of the Spanish Civil War*. Abingdon: Routledge.
- . 2022. "Excavating Europe's last fascist monument: The Valley of the Fallen (Spain)." *Journal of Social Archaeology* 22(1): 26–47.
- González-Ruibal, A., A. Franco Fernández, A. Laíño Piñeiro, C. Marín Suárez, P. Martín Hidalgo, A. Rodríguez-Paz, and A. Güimil-Fariña. 2011. "Excavaciones arqueológicas en el campo de concentración de Castuera (Badajoz): Primeros resultados." *Revista de Estudios Extremeños* 67(2): 701–49.
- Gracia Alonso, F. 2011. *Pere Bosch Gimpera: universidad, política, exilio*. Madrid: Marcial Pons Historia.
- . 2022. *Esclaus a Empúries. Els batallons disciplinaris de treballadors a les excavacions entre 1940 i 1942*. Barcelona: Edicions Universitat Barcelona.

- Gracia Alonso, F., and G. Munilla. 2014. *El Tesoro del 'Vita'. La protección y el expolio del patrimonio histórico-arqueológico durante la Guerra Civil*. Barcelona: Universitat Barcelona.
- Herrasti, M.L. 2020. "Arqueología de la memoria: el método arqueológico aplicado a la investigación de la historia reciente." Ph.D. diss., University of the Basque Country.
- Jaén, S. 2015. "Los vestigios de la Guerra Civil Española: Espacios de interés para la Didáctica de las Ciencias Sociales." *Didácticas específicas* 13: 6–16.
- Laurence Hare, J. 2014. "Nazi archaeology abroad: German prehistorians and the international dynamics of collaboration." *Patterns of Prejudice* 48(1): 1–24.
- Martín Etxebarría, G., M. Muguruza, and S. Escribano Ruiz. 2020. "Campos de batalla del conflicto carlista. Propuesta de identificación, documentación y estudio: Somorrostro, Monte Abril, Celadilla/Arbalitza (Bizkaia); Santiagomendi y Ulizar (Gipuzkoa)." *Arkeoikuska: Investigación arqueológica* 2020: 421–33.
- Mederos Martín, A. 2011. "Martín Almagro Basch, formación y consolidación como catedrático de Prehistoria (1911–1943)." *BSAA Arqueología: Boletín del Seminario de Estudios de Arqueología* 77: 335–416.
- Mejías López, F. 2022. "El campo de concentración de Albatera. Arqueología y materialidad de un espacio de represión en el contexto de la Guerra Civil (1937–1939)." Poster presented at *Jornadas de Investigación Filosofía y Letras 2022 – I. Metodologías e Investigación Aplicada a la Prehistoria, Arqueología e Historia Antigua* I. <https://rua.ua.es/dspace/handle/10045/123305>
- Michonneau, S. 2017. *Fue ayer: Belchite. Un pueblo frente a la cuestión del pasado*. Zaragoza: Prensas de la Universidad de Zaragoza.
- Moreno Martín, A., M. Mezquida, and E. Ariza. 2021. "No solo cuerpos: la cultura material exhumada de las fosas del franquismo en Paterna." *Sagvntvm. Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia* 53: 213–15.
- Morín de Pablos, J., M. Escolá, E. Agustí, R. Barroso, and P. Pérez-Juez. 2002. "El yacimiento de "Casas de Murcia" (Villa de Vallecas). Excavaciones arqueológicas en un fortín republicano en la segunda línea de defensa de Madrid capital." *Militaria. Revista de Cultura Militar* 16: 139–64.
- Muñoz-Encinar, L. 2019. "Unearthing gendered repression: an analysis of the violence suffered by women during the civil war and Franco's dictatorship in Southwestern Spain." *WorldArch* 51(5): 759–77.
- Muñoz-Rojas, O. 2011. *Ashes and granite: destruction and reconstruction in the Spanish Civil War and its aftermath*. Brighton: Sussex Academic Press.
- . 2013. "Archaeology, Nostalgia, and Tourism in Post-Civil War Barcelona (1939–1959)." *Journal of Urban History* 39(3): 478–94.
- Pérez Lorenzo, M., and C. Babío. 2022. *Meirás. Un pazo para el caudillo*. Vigo: Cumio.
- Polo, M., E. Cruz, and E. García Prósper. 2010. "Arqueología y antropología forense de la represión franquista en el territorio de la Agrupación Guerrillera de Levante y Aragón (1947–1948)." *Ebre* 38: revista internacional de la Guerra Civil, 1936–1939 4: 203–30.
- Renshaw, L. 2011. *Exhuming loss: memory, materiality and mass graves of the Spanish Civil War*. Walnut Creek, CA: Left-Coast Press.
- Rodrigo, J. 2005. *Cautivos: campos de concentración en la España franquista, 1936–1947*. Barcelona: Crítica.
- Ruiz Casero, L.A. 2023. *Sin lustre sin gloria. Toledo y Guadalajara en la Guerra Civil*. Madrid: Despertaferro.
- Ruiz Casero, L. A., and A. González-Ruibal. 2023. "Carne para Grajos: arqueología del campo de concentración franquista de Casa del Guarda, 1938–1939 (Guadalajara, España)." *Discursos del Sur, revista de teoría crítica en Ciencias Sociales* 11: e25860–e25860.
- Ruiz Zapatero, G. 1997. La distorsión totalitaria: las raíces prehistóricas de la España franquista. In *Ciencia y fascismo*, edited by R. Huertas and Carmen Ortiz, 149–57. Aranjuez: Doce Calles.
- Serrulla, F. 2018. "Antropología forense de la guerra civil española." Ph.D. diss., University of Granada.
- Seitsonen, O., and L. Kunnas. 2009. "Ahvola 1918: archaeological reconnaissance of a Finnish civil war battlefield." *Journal of Conflict Archaeology* 5(1): 57–80.
- Sobron, L. de, and Bordes, E. 2021. *Madrid bombardeado 1936–1939*. Madrid: Cátedra.
- Tejerizo-García, C., and A. Rodríguez Gutiérrez. 2021. "The Dialectics of Modernity: The Archaeology of the Spanish Guerrilla in Northwestern Iberia." *Journal of Contemporary Archaeology* 8(2): 252–73.
- Viejo-Rose, D. 2011. *Reconstructing Spain: cultural heritage and memory after civil war*. Brighton: Sussex University Press.
- Vincent, M. 2020. "The 'martyrdom of things': iconoclasm and its meanings in the Spanish Civil War." *Transactions of the Royal Historical Society* 30: 141–63.

Η Αρχαιολογία του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου

Η περίπτωση των σπηλαίων της Δυτικής Μακεδονίας

Αγνή Καραδήμου

Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας (Γραφείο Βορείου Ελλάδος)

akaradimou@culture.gr

ORCID: 0009-0000-6671-7950

Μιχάλης Κοντός

Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας (Γραφείο Βορείου Ελλάδος)

mkontos@culture.gr

ORCID: 0009-0006-8618-7356

ABSTRACT

This article presents preliminary findings from research on the material remains of the Greek Civil War (1946–1949) preserved in caves in Western Macedonia, particularly in the Grammos and Vitsi mountains of the Prespa region. The study adopts the theoretical framework of the archaeology of the recent past and examines the management of Civil War memory by institutional actors and academic historiography. Inspired by archaeological research on the Spanish Civil War, the methodology integrates surface surveys, archival research, historical literature review, and oral testimony collection. This interdisciplinary approach combines archaeology with local and oral history.

The preliminary results highlight the potential of interpreting these caves and their remains within a broader landscape archaeology framework. This perspective emphasizes the material and environmental factors –such as the specific qualities of caves– that influenced their selection and use by guerrilla forces.

The research aims to develop a model for studying historical periods like the Civil War and underexplored sites such as caves, which remain peripheral in Greek archaeology. The initial findings underscore the value of continuing this research, not only for understanding the Civil War caves but also for advancing the archaeology of the recent past in Greece.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στο παρόν άρθρο παρουσιάζονται τα προκαταρκτικά αποτελέσματα από την έρευνα με αντικείμενο τα υλικά κατάλοιπα του Εμφυλίου πολέμου (1946–1949), τα οποία διατηρούνται σε σπήλαια της Δυτικής Μακεδονίας που χρησιμοποιήθηκαν από τους αντάρτες.

Το θεωρητικό πλαίσιο της έρευνας συνιστά η αρχαιολογία του πρόσφατου παρελθόντος (Archaeology of the Recent Past ή Contemporary Archaeology) και συγκεκριμένα η αρχαιολογία που ασχολείται με τα υλικά κατάλοιπα εμπόλεμων συρράξεων και αναφέρεται στη βιβλιογραφία ως αρχαιολογία των μαχών (Conflict Archaeology). Ο κλάδος αυτός της αρχαιολογίας δεν έχει ακόμα αναπτυχθεί στην Ελλάδα για διάφορους λόγους. Η αφθονία των μνημείων του απώτερου παρελθόντος (προϊστορικά, κλασικά-ελληνιστικά, ρωμαϊκά

και βυζαντινά/μεσαιωνικά) που προσφέρονται ως αντικείμενο της συστηματικής επιστημονικής έρευνας και οι ιδιαίτερες συνθήκες που επιβάλλουν οι σωστικές ανασκαφές στην Αρχαιολογική Υπηρεσία, τον βασικό φορέα προστασίας της πολιτιστικής κληρονομιάς στην Ελλάδα, σε συνδυασμό με την αντίληψη ότι για τις νεότερες περιόδους η αρχαιολογία δεν έχει πολλά να προσφέρει, είναι, κατά τη γνώμη μας, οι πιο σημαντικοί από αυτούς. Όπως παρατηρεί και ο González-Ruibal (2007, 209–10), αυτό συμβαίνει στο πλαίσιο της Μεσογειακής Αρχαιολογίας, καθώς το αρχαίο και το μεσαιωνικό παρελθόν είναι πλούσιο σε αρχαιολογικούς χώρους, αντικείμενα και αρχιτεκτονικά μνημεία. Επιπλέον, οι τάσεις αυτές ανακλούν τις προτεραιότητες, αλλά και τις προκαταλήψεις της επίσημης αρχαιολογίας στην Ελλάδα, που προέρχονται από την ανάγκη της διαμόρφωσης και διατήρησης, στο πλαίσιο του νέου ελληνικού κράτους, μίας συνεκτικής εθνικής ταυτότητας. Η ανάγκη αυτή επέβαλε την ιδεολογική χρήση των μνημείων, που συνεχίζεται στην κατεύθυνση αυτή ακόμα και σήμερα (Hamilakis 2007).

Κατά συνέπεια, οι αρχαιολογικές μελέτες και δημοσιεύσεις που πραγματεύονται τα υλικά κατάλοιπα του 20ού αιώνα είναι ακόμα πολύ λίγες (ενδεικτικά, Αντωνάρας και Μότσιανος 2012· Shapland and Stefani 2017). Ωστόσο, ακόμα και αυτές, τις περισσότερες φορές δεν έχουν ενταχθεί συνειδητά στο πλαίσιο της αρχαιολογίας του πρόσφατου παρελθόντος. Το αποτέλεσμα ήταν για μακρό χρονικό διάστημα να αγνοηθούν τα υλικά κατάλοιπα της σύγχρονης εποχής από την ακαδημαϊκή έρευνα, αλλά και από την ελληνική Αρχαιολογική Υπηρεσία και πολλά από αυτά να κινδυνεύουν από τη φθορά, την ανθρωπογενή καταστροφή και τις λεηλασίες.

2. ΜΝΗΜΕΣ ΤΟΥ ΕΜΦΥΛΙΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ

Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος χαρακτηρίζεται από ιδιαίτερα σκληρές συγκρούσεις, ενώ τα θύματά του ξεπέρασαν ακόμα και αυτά του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Ο ακριβής αριθμός τους είναι ένα θέμα που αμφισβητείται εδώ και καιρό. Κάθε πλευρά δίνει εντελώς διαφορετικά στοιχεία, τα οποία επηρεάζονται σε σημαντικό βαθμό από την πολιτική τοποθέτηση κάθε πηγής. Μέχρι πρόσφατα, ένας συνολικός αριθμός 158.000 απωλειών και από τις δύο πλευρές ήταν γενικά αποδεκτός, αλλά άλλοι μελετητές μειώνουν αυτόν τον αριθμό σε 60.000 (Μαργαρίτης 2002, 50–1· Voglis 2002, 653). Επιπλέον, πολλά χωριά εγκαταλείφθηκαν και η ύπαιθρος, ιδίως στα βόρεια της χώρας, ερημώθηκε. Η ελληνική κυβέρνηση αναγνώρισε επίσημα έναν αριθμό περίπου 700.000 ατόμων που μετεγκαταστάθηκαν κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου, ενώ άλλες πηγές υπολογίζουν αυτόν τον αριθμό σε 1.000.000 (Λαίου 1987· Μαργαρίτης 2002, 51). Οι οδυνηρές μνήμες και η αγριότητα του Εμφυλίου δίχασαν την ελληνική κοινωνία και οι συνέπειες της σύγκρουσης ανάμεσα στην κυβέρνηση και τον Εθνικό Στρατό από τη μία πλευρά, και το ΚΚΕ και τον Δημοκρατικό Στρατό Ελλάδας (εφεξής ΔΣΕ) από την άλλη, διήρκεσαν για πολλές δεκαετίες μετά τη λήξη του (Iatrides και Wrigley 1995) και διαιωνίζουν το τραύμα και τον διχασμό, τουλάχιστον μέχρι το 1982 και την επίσημη κήρυξη της Εθνικής Συμφιλίωσης (Siani-Davies και Katsikas 2009, 568–73). Σε πολλές περιπτώσεις, οι μνήμες είναι ακόμα νωπές και συναισθηματικά φορτισμένες, ενώ υπάρχουν ακόμα υποβόσκουσες αντιπαλότητες, ανάμεσα σε άτομα και κοινωνικές ομάδες.

Η μνήμη του Εμφυλίου διαμορφώνεται με τη λήξη του (1949) και στα κατοπινά χρόνια, αρχικά από τους νικητές, όπως είναι αναμενόμενο, όχι όμως με τρόπο συνεπή και ενιαίο. Η διαχείριση της μνήμης άλλαξε πολλές φορές, ανάλογα με τις εκάστοτε πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες και τις πολιτικές σκοπιμότητες, καθώς η μνήμη –ή οι μνήμες– εμπεριέχουν, κατά ένα σημαντικό ποσοστό τουλάχιστον, την ανακατασκευή του παρελθόντος στο παρόν και διαμορφώνουν ή αναπαράγουν πολιτικές ταυτότητες (Βόγλης 2008, 62–3).

Τα πρώτα χρόνια μετά τον πόλεμο η λήθη θα νομιμοποιούσε και θα εδραίωνε την εξουσία των νικητών, ενώ θα ανταποκρινόταν και στην ψυχολογική ανάγκη της κοινωνίας να ξεχάσει τις οδυνηρές εμπειρίες του Εμφυλίου πολέμου (Βαν Μπούσχοτεν κ.ά. 2008, 16–7). Η λήθη δηλώνεται μέσα από την απουσία και την αποσιώπηση των γεγονότων του Εμφυλίου από την εκπαίδευση και τα σχολικά εγχειρίδια (Μποντίλα 2008, 333–37), τις επίσημες ομιλίες, τις επετειακές τελετές και μνημονικές πρακτικές (ανέγερση μνημείων, γιορτές

μνήμης κ.ά.), τα μουσεία και γενικά από τους μηχανισμούς που χρησιμοποιεί η εκάστοτε εξουσία για να ανακατασκευάσει το παρελθόν, να επιβάλλει την κυρίαρχη ερμηνεία και να διασφαλίσει την αναπαραγωγή της εξουσίας της (Βόγλης 2008, 63–4).

Όσον αφορά τους ηττημένους, η σιωπή ήταν συχνά η αναγκαστική επιλογή που επιβαλλόταν από τους ελέγχους και περιορισμούς που έθεσαν οι νικητές. Όπως έχει επισημανθεί, η δύναμη των κυρίαρχων μνημών ή των ιστορικών «λόγων» εξαρτάται κυρίως από τη δυνατότητα τους να θέσουν στο περιθώριο ή να επιβάλλουν τη σιωπή σε άλλες ομάδες/μνήμες (Ashplant κ.ά. 2000, 13). Έτσι, μέχρι τη Μεταπολίτευση κυριαρχεί στον δημόσιο λόγο η δεξιά αφήγηση, η οποία κορυφώνεται κατά τα χρόνια της δικτατορίας, όταν οι νέες διώξεις που επιφέρουν πόλωση υπενθυμίζουν και βαθαίνουν τον διχασμό.

Όταν οι συνθήκες επιτρέψουν την ελεύθερη έκφραση, η Αριστερά (που εκπροσωπείται από το ΚΚΕ) θα προτιμήσει να αναδείξει, μέσα από τον επίσημο λόγο της, τον ρόλο της στην Εθνική Αντίσταση, παρά τις μάχες του ΔΣΕ. Μέσα στο κλίμα της Εθνικής Συμφιλίωσης της δεκαετίας του '80, η κυβερνητική εξουσία και το ΚΚΕ επιλέγουν να προβάλλουν την αντίσταση στον ξένο κατακτητή, η οποία συγκροτείται σε μία ενιαία αφήγηση και λειτουργεί ενοποιητικά, ενώ παράλληλα εξυπηρετεί πολιτικές σκοπιμότητες και των δύο πλευρών (Βόγλης 2008, 64· Δεμερτζής 2013, 58, 71–2· Μαραντζίδης 2013, 174).

Η κατάσταση θα αλλάξει κυρίως από τα μέσα της δεκαετίας του '90 και μετά, όταν το ΚΚΕ, με στόχο να οριοθετήσει και να διακρίνει την πολιτική του ταυτότητα από τις άλλες δυνάμεις που κυριαρχούν στο πολιτικό σκηνικό, θα ανασύρει και θα προβάλλει, μέσα από τελετές, συνέδρια και εκδόσεις, πτυχές της δράσης του ΔΣΕ (Μαραντζίδης 2013, 180–83).

Οι διαφορετικές μεταστροφές της μνήμης της δεκαετίας του '40 ανιχνεύονται και στην παραγωγή προσωπικών μαρτυριών και αφηγήσεων/αναμνήσεων από πρόσωπα που έζησαν τα γεγονότα. Μέχρι την Μεταπολίτευση, η πλειονότητα των μαρτυριών είναι γενικά δεξιάς προέλευσης (Βόγλης 2008, 72), ενώ με την Μεταπολίτευση θα αυξηθεί κατακόρυφα η καταγραφή αριστερών μαρτυριών, σε βαθμό που θα κυριαρχήσει συντριπτικά κατά τις δεκαετίες του '80 και '90 (περίοδοι εθνικής συμφιλίωσης και λήξης του Ψυχρού Πολέμου· Marantzidis και Antoniou 2004, 225· Βόγλης 2008, 70).

Παρόμοια περιοδολόγηση διακρίνεται και στην ιστορική παραγωγή –ακαδημαϊκή και μη– σχετικά με τον Εμφύλιο. Έτσι, μέχρι την πτώση της Χούντας των Συνταγματαρχών, η αφήγηση των γεγονότων γίνεται κυρίως από μέλη της στρατιωτικής και πολιτικής ελίτ και από την οπτική της Δεξιάς, αντί από επαγγελματίες ιστορικούς και ακαδημαϊκούς (Marantzidis και Antoniou 2004, 225· Voglis και Nioutsikos 2017, 318· Avgeridis 2017, 9). Χαρακτηριστικό είναι ότι η ακαδημαϊκή ιστοριογραφία της δεκαετίας του '40 αρχίζει να αναπτύσσεται με την Μεταπολίτευση. Την περίοδο από το 1974 έως και το 1981 εμφανίζονται οι πρώτες επιστημονικές μελέτες και πραγματοποιούνται εκτός Ελλάδας τα πρώτα συνέδρια με θέμα την ταραγμένη δεκαετία του '40 (Avgeridis 2017, 29–30· Voglis και Nioutsikos 2017, 322, § 12).

Η επόμενη τομή στην ακαδημαϊκή ιστοριογραφία θα έρθει στα μέσα της δεκαετίας του '90, όταν όλο και περισσότεροι ιστορικοί στρέφονται στη μελέτη του Εμφυλίου πολέμου, ενώ παράλληλα αλλάζουν και τα ζητήματα που αποτελούν αντικείμενο μελέτης, όπως και η μεθοδολογία. Η βασική προβληματική αφορά το πώς η κοινωνία ενεπλάκη στον εμφύλιο πόλεμο και ποιες ήταν οι συνέπειες του πολέμου σε αυτήν. Η στροφή προς την κοινωνία ήταν το αποτέλεσμα πολλών παραγόντων, όπως η επίδραση της κοινωνικής ανθρωπολογίας, η άνθιση της κοινωνικής ιστορίας στην Ελλάδα, αλλά και το άνοιγμα των αρχείων, αρχικά του στρατού (Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού του Γενικού Επιτελείου Στρατού – ΔΙΣ) και αρκετά αργότερα, μετά τα μέσα της δεκαετίας του 2000, του ΚΚΕ. Η δημιουργία νέων θεσμών και το άνοιγμα αρχείων που ήταν διαβαθμισμένα ή ανήκαν σε ιδιωτικές συλλογές είναι επίσης αξιοσημείωτη. Τα Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας (ΑΣΚΙ–1991), η Εταιρεία Διάσωσης Ιστορικών Αρχείων 1940–1974 (ΕΔΙΑ 1992), το Αρχείο της Ελληνικής Ραδιοφωνίας–Τηλεόρασης (ΕΡΤ–1990), το Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο και το Δίκτυο Μελέτης Εμφυλίων Πολέμων αποτελούν τις σημαντικότερες περιπτώσεις (Avgeridis 2017, 31).

Μία νέα ιστορική σχολή δημιουργήθηκε, γνωστή ως το «νέο κύμα». Τα νέα θέματα που αναδύονται, όπως οι ταυτότητες του φύλου, οι τοπικές ταυτότητες και η τοπική ιστορία, αποτελούν το αντικείμενο της ανάλυσης,

όχι μόνο από την σκοπιά της ιστορίας, αλλά και της κοινωνιολογίας, της κοινωνικής ανθρωπολογίας, της κοινωνικής ψυχολογίας και της πολιτικής επιστήμης και οι ερμηνείες είναι περισσότερο διεπιστημονικές (Marantzidis και Antoniou 2004, 223, 228· Avgeridis 2017, 28).

3. ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΚΗ ΕΝΑΝΤΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗΣ ΜΝΗΜΗΣ

Όπως γίνεται φανερό από τα παραπάνω, η «επίσημη» ιστορία του Εμφυλίου πολέμου για μεγάλο διάστημα γραφόταν από τους νικητές. Είχε ως στόχο να διαιωνίσει την κυρίαρχη μνήμη/αφήγηση, να τονίσει τη σημασία της νίκης του Εθνικού Στρατού για το πολιτικό μέλλον της Ελλάδας και ταυτόχρονα να αποσιωπήσει ή να ελαχιστοποιήσει τη συμβολή των ηττημένων στην Εθνική Αντίσταση κατά τη διάρκεια της ναζιστικής κατοχής (η χρήση των όρων «συμμορίτες» και «συμμοριτοπόλεμος» για τους μαχητές του ΔΣΕ και τον Εμφύλιο πόλεμο είναι χαρακτηριστική). Βέβαια και στην πλευρά των ηττημένων συγκροτήθηκε μία «επίσημη» μνήμη του Εμφυλίου, την οποία διαχειρίζεται και αναπαράγει το ΚΚΕ. Την αρχική αναγκαστική και στη συνέχεια συνειδητή συναίνεση στη λήθη ακολούθησε η οικειοποίηση και προβολή των γεγονότων του Εμφυλίου ως μέσο πολιτικής αντίστασης και συγκρότησης διακριτής ταυτότητας και διεκδίκησης της εξουσίας (Βόγλης 2008, 80). Η συγκεκριμένη αφήγηση τονίζει τον ηρωικό και επικό χαρακτήρα των μαχών που έδωσε ο ΔΣΕ και οι μαχητές/τριές του, αποφεύγοντας να ασκήσει αυτοκριτική σχετικά με τις εσωτερικές διαμάχες, καθώς και τα πολιτικά και στρατιωτικά λάθη, αντίθετα με κάποιες από τις μεμονωμένες προσωπικές μαρτυρίες

Παράλληλα με αυτές τις επίσημες μνήμες που χρησιμοποιούν παρόμοιους μηχανισμούς και θεσμοποιημένες τεχνικές, όπως τελετές, μνημεία, σύμβολα, εικόνες ή ακόμα και τοπία για να διαμορφώσουν αυτό που ο Assmann (Assmann και Czaplicka 1995, 132· Assmann 2008, 111) αποκαλεί «πολιτισμική μνήμη» (cultural memory) και να νομιμοποιήσουν τις διεκδικήσεις τους στην ιστορία και την εξουσία, υπάρχουν άλλα μικρότερα δίκτυα μνήμης, τοπικά, οικογενειακά ή άλλα (Μπουσχότεν κ.ά. 2008, 15–8). Παράδειγμα αφηγήσεων που διαφοροποιούνται από την επίσημη ηρωική αφήγηση του κόμματος (Μαραντζίδης 2013, 166–67) είναι οι μαρτυρίες αριστερών που προχωρούν στην απομυθοποίηση και την κριτική αποτίμηση σχετικά με τα γεγονότα του Εμφυλίου (Βόγλης 2008, 73–5). Οι αφηγήσεις αυτές μπορεί να θεωρηθεί ότι ανήκουν σε μία εναλλακτική μνήμη.

Αυτά τα δίκτυα ενεργοποιούνται μέσα από την καθημερινή επικοινωνία και αλληλεπίδραση με πρόσωπα, αντικείμενα και το τοπίο. Αυτή η μνήμη δεν είναι οργανωμένη από την κεντρική ή την εκάστοτε θεσμοποιημένη εξουσία, ούτε εορτάζεται ή τιμάται με ειδικές αναμνηστικές τελετές ή σε συγκεκριμένες περιστάσεις. Θα λέγαμε, χρησιμοποιώντας τους όρους του Assmann (Assmann και Czaplicka 1995, 132· 2008, 111) ότι πρόκειται για μία μη θεσμική μνήμη, για μία «μνήμη επικοινωνιακή» (communicative memory) σε αντιδιαστολή με την «πολιτισμική μνήμη» (cultural memory) που διαχειρίζονται το επίσημο κράτος ή κόμματα και παρατάξεις.

4. Η ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΕΜΦΥΛΙΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ

Σε αντίθεση με την έκρηξη που, σύμφωνα με τα παραπάνω, καταγράφεται στην παραγωγή ιστορικών άρθρων και εργασιών για τον εμφύλιο πόλεμο, τα υλικά κατάλοιπα εξακολουθούν να βρίσκονται στην αφάνεια. Η ενασχόληση με αυτά δεν θεωρήθηκε εξίσου σημαντική πηγή για την περίοδο, αντίστοιχη με τα αρχαιακά κείμενα ή τις γραπτές και προφορικές μαρτυρίες, για λόγους που προαναφέρθηκαν και που ισχύουν γενικότερα για την αρχαιολογία του πρόσφατου παρελθόντος και όχι μόνο στην Ελλάδα. Η προσπάθεια να αναπτυχθεί μία προσέγγιση στο πλαίσιο της αρχαιολογίας του πρόσφατου παρελθόντος με αντικείμενο υλικότητες και τόπους που συνδέονται με εμφύλιους πολέμους αντιμετωπίζει πρόσθετες δυσκολίες (González-Ruibal 2012, 157–58). Η ενασχόληση στο πεδίο με τη δύσκολη, τραυματική και διχαστική μνήμη (Μπουσχότεν κ.ά. 2008, 9) ενός πρόσφατου εμφυλίου πολέμου και η άρθρωση επιστημονικού λόγου αποτελεί μία δύσκολη επιλογή για τον

ερευνητή, ο οποίος συχνά πρέπει να αντιμετωπίσει, κατά την επιτόπια έρευνα, την καχυποψία ή, αντίθετα, τις υπερβολικές προσδοκίες που ενδέχεται να τρέφουν για τα αποτελέσματα της έρευνας άτομα και ομάδες, αλλά και τις δικές του προκαταλήψεις και συναισθήματα (González-Ruibal 2012, 157–58).

Εξαιρέση στον κανόνα, ιδίως της πλούσιας σε υλικά κατάλοιπα μεσογειακής αρχαιολογίας, αποτελεί η περίπτωση του ισπανικού εμφυλίου. Στην περίπτωση αυτή, η αναζήτηση των σωμάτων των αγνοουμένων από τους συγγενείς, αρκετά χρόνια μετά το θάνατο του Φράνκο και την ψήφιση του δημοκρατικού Συντάγματος (1978), κυρίως από το 2000 και εξής, από τη «γενιά των εγγονιών», όπως ονομάστηκε, οδήγησε στην συγκρότηση ιδιωτικών οργανώσεων πολιτών και στην ανάληψη σχετικών πρωτοβουλιών εκταφών μαζικών ταφών, στις οποίες συμμετείχαν και αρχαιολόγοι. Σταδιακά η δραστηριότητα των αρχαιολόγων επεκτάθηκε στην καταγραφή και ανασκαφή οχυρώσεων και πολυβολείων, στρατοπέδων συγκέντρωσης, καταφυγίων από αεροπορικές επιδρομές, θέσεων και υλικών καταλοίπων μαχών, οι οποίες περιλήφθηκαν και σε καταλόγους προστατευόμενων μνημείων (González-Ruibal et al. 2015, 114). Παράλληλα με τις αρχαιολογικές μεθόδους χρησιμοποιήθηκαν εκτενώς αρχαιακές πηγές και προφορικές μαρτυρίες (π.χ. για την ταύτιση τάφων). Στις επιχειρήσεις αυτές συμμετείχαν συχνά και οι τοπικές αρχές. Ως αποτέλεσμα, και κάτω από ευνοϊκές πολιτικές συνθήκες και θεσμικές εξελίξεις (θέσπιση του νόμου για την ιστορική Μνήμη/2007), συγκροτήθηκε στην Ισπανία από τις αρχές του 21ου αιώνα η αρχαιολογία του ισπανικού εμφυλίου πολέμου, ως ξεχωριστός κλάδος της αρχαιολογίας (του πρόσφατου παρελθόντος), με σημαντική και συστηματική ερευνητική δραστηριότητα (González-Ruibal 2009, 65· González-Ruibal et al. 2015, 114–15· Fernández-Fernández and Moshenska 2016, 8).

Στην περίπτωση του ελληνικού Εμφυλίου, δεν υπήρξαν τέτοιου είδους ιδιωτικές πρωτοβουλίες όσον αφορά την αρχαιολογική έρευνα. Κατά τις πρώτες δεκαετίες του 21ου αιώνα αξιολογή και συστηματική έρευνα πεδίου σχετικά με τοποθεσίες και υλικά κατάλοιπα έχει διεξαχθεί από το ΚΚΕ (Γράμμος 2009· Βίτσι 2018) στις ορεινές περιοχές του Γράμμου και του Βιτσίου στη Δυτική Μακεδονία, που αποτελούν και τον γεωγραφικό χώρο της δικής μας έρευνας

Συνέπεια των παραπάνω είναι οι αρχαιολογικές δημοσιεύσεις που αφορούν υλικά κατάλοιπα του Εμφυλίου πολέμου να είναι ελάχιστες και συνήθως να μην αφορούν αποκλειστικά τα εν λόγω κατάλοιπα. Για παράδειγμα, οι Κ. Τουλούμης (2008), Γ. Σταυριδόπουλος και Τ. Σιάνος (2009· όπως και Stavridopoulos 2014) περιγράφουν και σχολιάζουν επιφανειακά ευρήματα που συλλέχθηκαν κατά τις ανασκαφές στο Νεολιθικό οικισμό του Δισπηλιού Καστοριάς, ανάμεσα στα οποία και πολεμικό υλικό από τον Β' Π.Π. και τον Εμφύλιο. Ο μικρός αριθμός των σχετικών δημοσιεύσεων αποτέλεσε μία πρόσθετη δυσκολία, καθώς δεν υπήρχε στήριξη για την έρευνα μας από προϋπάρχουσα ελληνική βιβλιογραφία.

Αλλά και στο επίπεδο της προστασίας, πολύ λίγες είναι οι κηρύξεις που αφορούν τα υλικά κατάλοιπα της περιόδου 1946–1949. Δεν είναι, ασφαλώς, τυχαίο ότι οι πρώτες κηρύξεις ιστορικών τόπων που σχετίζονται με τα γεγονότα της δεκαετίας του '40 εμφανίζονται μετά το 1980 και αφορούν σχεδόν αποκλειστικά περιοχές όπου έλαβαν χώρα γεγονότα της Εθνικής Αντίστασης. Μεταξύ των ήδη κηρυγμένων ιστορικών τόπων δεν συγκαταλέγεται καμία τοποθεσία που να σχετίζεται άμεσα ή έμμεσα με τα γεγονότα του Εμφυλίου, με μοναδική εξαίρεση τις περιπτώσεις της Μακρονήσου και της Γυάρου, οι οποίες όμως δεν συνδέονται ιστορικά με τη δράση του ΔΣΕ, αλλά αποτέλεσαν τόπους εξορίας των μελών του ΚΚΕ και άλλων αριστερών. Είναι ενδιαφέρον ότι στο αιτιολογικό κείμενο της κήρυξης της Μακρονήσου (1989) αναφέρεται το νησί ως «Χώρος Μνήμης» και «Σύμβολο καταδίκης του Εμφυλίου Πολέμου», όροι που για πρώτη φορά εισάγονται σε επίσημα κρατικά κείμενα και συνδέονται φυσικά με το πνεύμα συμφιλίωσης και το κοινωνικοπολιτικό πλαίσιο της εποχής.

5. Η ΧΡΗΣΗ ΤΩΝ ΣΠΗΛΑΙΩΝ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΕΜΦΥΛΙΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ

Κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου πολέμου, τα σπήλαια χρησιμοποιήθηκαν, κυρίως από τον ΔΣΕ, ως καταφύγια, ως αποθήκες τροφίμων και πυρομαχικών, καθώς και ως χώροι πρόχειρης περίθαλψης για τους τραυματίες – ή ακόμα και ως καλά οργανωμένα νοσοκομεία. Κρυμμένα καλά σε δυσπρόσιτα φαράγγια ή απόκρημνες πλαγιές και καλυμμένα συχνά από πυκνή βλάστηση, προσέφεραν κάλυψη και ασφάλεια και για τον λόγο αυτό αποτέλεσαν ιδανική επιλογή για τις ομάδες των ανταρτών. Η χρήση τους συνδέεται με ιστορικά πρόσωπα και γεγονότα και επίσης συσχετίζεται στο πεδίο με οικισμούς, κατασκευές στρατιωτικού χαρακτήρα (όπως πολυβολεία), αρκετά από τα οποία είναι ακόμα ορατά στο τοπίο. Δρόμοι, μονοπάτια, χωριά, πολυβολεία και κτίσματα, όπως νοσοκομεία, αποτελούν ένα σύνολο τοπογραφικών και αρχιτεκτονικών χαρακτηριστικών που σηματοδοτούν πεδία μαχών, προσωρινών καταυλισμών, τις κινήσεις των ομάδων των ανταρτών και αποτελούν το υλικό έναυσμα που πυροδοτεί τη μνήμη (Assmann 2008, 111). Τα κατάλοιπα αυτά συνθέτουν το τοπίο, μέσα στο οποίο τοποθετούνται και ερμηνεύονται τα σπήλαια, τόποι περικλειστοί, ξέχωροι, αλλά ταυτόχρονα ενσωματωμένοι στο ευρύτερο χωρικό πλαίσιο, το οποίο στην περίπτωση της παρούσας έρευνας αποτελεί ο ορεινός όγκος του Γράμμου και το οροπέδιο των Πρεσπών με τον ορεινό όγκο του Βιτίσιου.

Στις περιοχές ενδιαφέροντος έλαβαν χώρα κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου πολλές στρατιωτικές επιχειρήσεις του Εθνικού Στρατού. Με τη χρήση των σπηλαίων που θα αναφερθούν συνδέονται κυρίως οι επιχειρήσεις «Κορωνίς» στον Γράμμο (Ιούνιος–Αύγουστος 1948) και «Πυρσός», οι οποίες ήταν και οι τελευταίες του Εμφυλίου πολέμου. Η δεύτερη άρχισε το καλοκαίρι του 1949 και έληξε με την οριστική ήττα του ΔΣΕ και τη διαφυγή πολλών από τους μαχητές του στη γειτονική Αλβανία.

Με τη δράση του Δημοκρατικού Στρατού στη Βόρεια Ελλάδα, κυρίως στους ορεινούς όγκους του Γράμμου και του Βιτίσιου, συνδέεται και η υγειονομική υπηρεσία του ΔΣΕ. Υπεύθυνοι για την οργάνωση της ήταν ο καθηγητής χειρουργικής και υπουργός υγείας της προσωρινής δημοκρατικής κυβέρνησης Πέτρος Κόκκαλης (Τέντα-Λατίφη 2011) και ο αρχίατρος και διευθυντής της υγειονομικής υπηρεσίας, Επαμεινώνδας Σακελλαρίου (Σακελλαρίου 2010· 2014).

Η στέγαση των υγειονομικών υπηρεσιών του ΔΣΕ σε, όσο το δυνατόν, ασφαλή κτίσματα και τοποθεσίες, αποτέλεσε βασικό μέλημα των επικεφαλής του υγειονομικού. Προσωρινά νοσοκομεία λειτουργούσαν σε σπίτια χωριών της περιοχής ή σε πρόχειρες εγκαταστάσεις που κατασκευάζονταν επί τούτου (Φαρμάκης 2013, 44–5). Ο Σακελλαρίου ανέλαβε το δύσκολο έργο της ίδρυσης και λειτουργίας των δυο μεγαλύτερων αντάρτικων νοσοκομείων στον Γράμμο και το Βίτσι, τα οποία αποτέλεσαν τις σημαντικότερες μονάδες της υγειονομικής υπηρεσίας του ΔΣΕ (Σακελλαρίου 2014, 43–4, 71–2, 89–91).

Στις τρεις από τις τέσσερις περιπτώσεις που θα αναφερθούν, τα σπήλαια χρησιμοποιήθηκαν συμπληρωματικά με τις εγκαταστάσεις αυτές, κυρίως για την προσωρινή προστασία των τραυματιών και του νοσηλευτικού προσωπικού από τους βομβαρδισμούς του Εθνικού Στρατού. Η χρήση τους συνδέεται με στρατιωτικές επιχειρήσεις. Με τη λήξη του Εμφυλίου πολέμου, όλες οι εγκαταστάσεις του ΔΣΕ εγκαταλείφθηκαν. Μαζί με τους ηττημένους μαχητές του ΔΣΕ και πολλοί κάτοικοι των περιοχών αυτών αναζήτησαν καταφύγιο σε γειτονικές χώρες, του λεγόμενου τότε ανατολικού μπλοκ. Ο πληθυσμός των χωριών μειώθηκε δραματικά και πολλοί οικισμοί ερημώθηκαν τελείως και παραδόθηκαν στη φθορά. Τόσο στην περίπτωση των Πρεσπών, όσο και στον Γράμμο, την εγκατάλειψη και την ερήμωση των οικισμών ακολούθησαν μετακινήσεις και εποικισμός πληθυσμών, από άλλα μέρη της Βόρειας Ελλάδας. Παρά τη δυσκολία στην πρόσβαση και την εξερεύνηση τους, τα σπήλαια υπέστησαν εξίσου φθορά και λεηλασία, όπως και οι υπόλοιπες υλικές μαρτυρίες των γεγονότων του Εμφυλίου.

Στην έρευνα για τη χρήση των σπηλαίων κατά τον Ελληνικό Εμφύλιο χρησιμοποιήθηκε η έρευνα του πεδίου, σε συνδυασμό με την αρχειακή έρευνα, τη σχετική βιβλιογραφική μελέτη και τις προφορικές συνεντεύξεις. Ο συνδυασμός αυτών των μεθόδων κρίθηκε ο καταλληλότερος, λόγω της στενής σύνδεσης των τοποθεσιών με την πρόσφατη ιστορία και τη μνήμη και κάτω από την επίδραση του ισπανικού παραδείγματος.

Εικ. 1. Η θέση του Νοσοκομείου των Ανταρτών στον Γράμμο. Με μπλε βέλος και κόκκινους κύκλους σημειώνονται τα δύο σπήλαια και τα κτίσματα του νοσοκομείου (Google Earth Pro v. 7.3.6.9796, προσπέλαση 04-12-2024).

Ειδικότερα, πραγματοποιήθηκαν σύντομες επιτόπιες επισκέψεις αρχικά στα σπήλαια «Νοσοκομείο Ανταρτών» και «Ζαχαριάδη» στις Πρέσπες και σε δύο ανώνυμα σπήλαια του Γράμμου. Κατά τις επισκέψεις αυτές, έγιναν απόπειρες διερεύνησης του χώρου για εντοπισμό υλικών καταλοίπων και εργασίες αποτύπωσης και φωτογράφισης των σπηλαίων. Στοιχεία και αναφορές για τα σπήλαια, καθώς και φωτογραφίες αναζητήθηκαν στα αρχεία της ΔΙΣ, των ΑΣΚΙ, της ΕΔΙΑ, του Δικτύου Μελέτης Εμφυλίων Πολέμων και του αρχείου Ιδρύματος Κόκκαλη, ενώ συγκεντρώθηκε και η σχετική βιβλιογραφία. Τέλος, πραγματοποιήθηκαν και προφορικές συνεντεύξεις με επιζώντες που συμμετείχαν στα γεγονότα του Εμφυλίου, με σκοπό να αντληθούν πληροφορίες για τα συγκεκριμένα σπήλαια ή και για άλλα στις περιοχές ενδιαφέροντος.

Οι δυσκολίες που προέκυψαν ήταν πολλές, ιδίως στην περίπτωση των σπηλαίων του Γράμμου. Οι αναφορές στην ιστορική βιβλιογραφία και στις αρχειακές πηγές είναι φειδωλές και ασαφείς, και επιπλέον υπήρχε σημαντική δυσκολία στην πρόσβαση. Η εύρεση ατόμων για διεξαγωγή συνεντεύξεων ήταν επίσης δύσκολη λόγω της χρονικής απόστασης από τα γεγονότα. Τα πρόσωπα που εντοπίστηκαν παραχώρησαν πρόθυμα συνεντεύξεις, οι οποίες είχαν ως στόχο την άντληση πληροφοριών σχετικά με τη χρήση των συγκεκριμένων σπηλαίων ή με σκοπό τον εντοπισμό και άλλων στις εν λόγω περιοχές (ημιδομημένες συνεντεύξεις).

5.1. Περιοχή Γράμμου: Το Αντάρτικο Νοσοκομείο και τα παρακείμενα σπήλαια

Στην περιοχή του Γράμμου εντοπίζεται η μεγαλύτερη και καλύτερα οργανωμένη υγειονομική υπαίθρια εγκατάσταση. Το νοσοκομείο βρισκόταν στη βορειοδυτική πλευρά του βουνού, σ' ένα δασωμένο φαράγγι, το οποίο προσέφερε επαρκή κάλυψη από τον εχθρό κοντά στο χωριό Γράμμουςτα (Εικ. 1). Κατασκευάστηκε την άνοιξη του 1948, όταν το προηγούμενο νοσοκομείο που λειτούργησε τον χειμώνα 1947–1948 σε κάποια σπίτια των γειτονικών χωριών Παννοχώρι, Μονόπυλο και Σλιμνίτσα, κρίθηκε ανεπαρκές (ενόψει και της μάχης του Γράμμου· Σακελλαρίου 2010, 189).

Το καινούργιο νοσοκομείο αποτελούταν από κτίρια κατασκευασμένα από πέτρα, το μεγαλύτερο τμήμα των οποίων ήταν σκαμμένο μέσα στη γη. Η εγκατάσταση περιελάμβανε θαλάμους για την περίθαλψη των τραυματιών, χειρουργείο και βοηθητικούς χώρους όπως κουζίνες, κλιβάνους για την αποστείρωση, μονάδα παραγωγής φυσιολογικού ορού, ακόμα και ένα ανοιχτό θέατρο με ξύλινες κερκίδες. Το νοσοκομείο είχε δυναμικότητα 1.500 κλινών, ίσως και περισσότερη. Χαρακτηριστική είναι η ακόλουθη μαρτυρία του αρχιάτρου του ΔΣΕ και Διευθυντή της Υγειονομικής Υπηρεσίας του αρχηγείου Δυτικής και Κεντρικής Μακεδονίας Ν.

Εικ. 2. Νοσοκομείο των Ανταρτών στον Γράμμο, κατάλοιπα (λιθοδομές και ξυλοδοκοί) από τις κτιστές εγκαταστάσεις. (Φωτογραφική λήψη των συγγραφέων, 2017).

Σακελλαρίου (2010, 189): «Είδα τον Μάρκο και του ανακοίνωσα τις σκέψεις μου. Του πρότεινα να χτίσουμε νοσοκομείο με πέτρες και με κορμούς δέντρων, για χίλια πεντακόσια κρεβάτια και άλλους βοηθητικούς χώρους, μαγειρεία, φαρμακεία, κ.λπ.».

Επρόκειτο για μία πραγματική πόλη, ένα πραγματικό φαινόμενο από την άποψη της οργάνωσης, για τη δημιουργία της οποίας εργάστηκαν εντατικά ομάδες οικοδόμων, ξυλουργών και άλλων τεχνιτών και κατάφεραν να ολοκληρώσουν το έργο τους μέσα σ' έναν μόλις μήνα. Το νοσοκομείο λειτούργησε μέχρι τα μέσα Αυγούστου του 1948, όταν μετά τη μεγάλη μάχη του Γράμμου και την υποχώρηση των ανταρτών στο Βίτσι, εγκαταλείφθηκε και παραδόθηκε στη φθορά. Τα ερείπια του, διάσπαρτα λίθινα θεμέλια, συχνά καλυμμένα από πυκνή βλάστηση, είναι ακόμα ορατά (Εικ. 2). Πρόσφατα το ΚΚΕ οργάνωσε δίπλα στα ερείπια του νοσοκομείου υπαίθρια έκθεση με φωτογραφικό και πληροφοριακό υλικό.¹

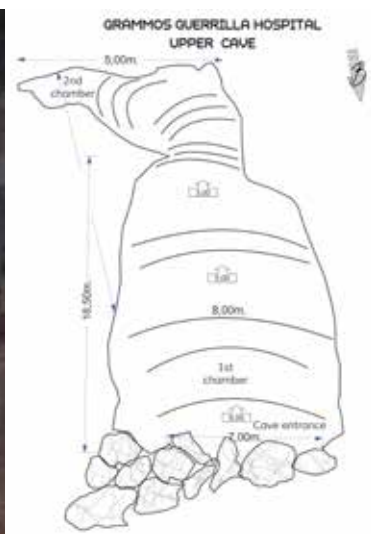
Στην ευρύτερη περιοχή του νοσοκομείου βρίσκονται δύο σπήλαια. Η χρήση τους πιθανότατα συνδέεται με το νοσοκομείο, τουλάχιστον σε κάποιες φάσεις της λειτουργίας του. Τα εν λόγω σπήλαια χρησιμοποιήθηκαν για την παροχή πρώτων βοηθειών σε τραυματίες, ή ως καταφύγια για την παραμονή των τροφίμων του νοσοκομείου στην περίπτωση των αεροπορικών επιδρομών ή και τα δύο.

Το πρώτο σπήλαιο βρίσκεται σε έναν κάθετο βράχο που υψώνεται πάνω από το νοσοκομείο και αποτελείται από δύο συνεχόμενους θαλάμους συνολικού μήκους 27 μ. περίπου και πλάτους 8 μ. (Εικ. 3–4). Την είσοδο του σπηλαίου φράζουν βράχοι, οι οποίοι έχουν αποκολληθεί από την οροφή του σπηλαίου. Η κατάρρευση της οροφής ενδέχεται να προκλήθηκε από τους βομβαρδισμούς κατά τη διάρκεια των εχθροπραξιών του Εμφυλίου.

1 <https://ethniki-antistasi-dse.gr/nosokomeio-DSE-sto-Grammo.html> (προσπέλαση 22-04-2026).

Εικ. 3. Ανώτερο σπήλαιο. Άποψη της εισόδου του σπηλαίου από το εσωτερικό του. Διακρίνονται πεσμένα τεμάχια της οροφής, τα οποία φράζουν εν μέρει το στόμιο του σπηλαίου (Φωτογραφική λήψη των συγγραφέων, 2017).

Εικ. 4. Νοσοκομείο των Ανταρτών στον Γράμμο. Σχέδιο κάτοψης του ανώτερου σπηλαίου (Σχέδιο των συγγραφέων, 2017).²

Εικ. 5. Νοσοκομείο των Ανταρτών στον Γράμμο. Κατώτερο σπήλαιο. Άποψη του εσωτερικού του σπηλαίου από την είσοδό του (Φωτογραφική λήψη των συγγραφέων, 2017).

Εικ. 6. Νοσοκομείο των Ανταρτών στον Γράμμο. Σχέδιο κάτοψης του κατώτερου σπηλαίου (Σχέδιο των συγγραφέων, 2017).

Το δεύτερο σπήλαιο διανοίγεται στο ίδιο μέτωπο του βράχου, αλλά αρκετά μέτρα χαμηλότερα από το πρώτο, και δεν διακρίνεται καθόλου από τη γύρω περιοχή. Το εσωτερικό αποτελείται από έναν ευρύχωρο θάλαμο μήκους 14 μ., πλάτους 13 μ., και ύψους 4,50 μ. Κατά μήκος της εισόδου έχει κατασκευαστεί πρόχειρα μία ξερολιθιά και το δάπεδο του θαλάμου έχει μπαζωθεί με χώμα που στη συνέχεια ισοπεδώθηκε, ώστε να διαμορφωθεί μία πλατφόρμα (Εικ. 5–6). Σε όλη την επιφάνεια του δαπέδου υπάρχουν διάσπαρτα ίχνη χρήσης, όπως σιδερένια καρφιά και κατάλοιπα από καμένα ξύλινα δοκάρια, που ανήκαν προφανώς σε κατασκευές (κρεβάτια, πάγκοι, κ.λπ.) για την εξυπηρέτηση των ασθενών ή τραυματιών και του ιατρικού προσωπικού. Ένας δεύτερος θάλαμος ανοίγεται σε ψηλότερο επίπεδο, αλλά εκεί δεν εντοπίστηκαν ίχνη χρήσης.

5.2. Περιοχή Πρεσπών. Σπήλαια «Ζαχαριάδη» και «Κόκκαλη»

Η δεύτερη ομάδα των σπηλαίων που διερευνήθηκαν («σπηλιά του Ζαχαριάδη» και «σπηλιά του Κόκκαλη») βρίσκονται στην περιοχή των Πρεσπών (Εικ. 7). Πρόκειται για μία περιοχή μεγάλης οικολογικής και αρχαιολογικής σημασίας, καθώς συγκεντρώνει μεγάλο αριθμό μνημείων από διάφορες χρονικές περιόδους. Συγχρόνως, το τοπίο των Πρεσπών αποτελεί για την ιστορία του Εμφυλίου έναν πραγματικό τόπο μνήμης

Εικ. 7. Η περιοχή των Πρεσπών με σημειωμένες τις θέσεις των σπηλαίων «Ζαχαριάδη» και «Κόκκαλη» (Google Earth Pro v. 7.3.6.9796, προσπέλαση 04-12-2024).

που σηματοδοτείται από τα υλικά κατάλοιπα, ερείπια εγκαταλελειμμένων οικισμών, κτιρίων και πολεμικών κατασκευών και περιλαμβάνει τοποθεσίες που ταυτίζονται μέσα από τις γραπτές και προφορικές μαρτυρίες και τα ιστορικά ντοκουμέντα (Παπαδόπουλος 2008, 173).²

«Σπήλαιο Ζαχαριάδη»

Τον Σεπτέμβριο του 1948 η ηγεσία του ΔΣΕ μετακινήθηκε στην περιοχή «Άφρικα», ανάμεσα στις λίμνες των Πρεσπών και το ελληνο-αλβανικό σύνορο. Κατά το διάστημα αυτό οι υπηρεσίες της Προσωρινής Δημοκρατικής Κυβέρνησης εγκαταστάθηκαν στο χωριό Πύλη, ενώ τα γραφεία του αρχηγείου του ΔΣΕ σε ένα παρακείμενο φαράγγι, σε απόσταση 2 χλμ. περίπου από το χωριό. Ο Νίκος Ζαχαριάδης, γενικός γραμματέας του Κομμουνιστικού Κόμματος και πρόεδρος του στρατιωτικού συμβουλίου του ΔΣΕ, εγκατέστησε, σύμφωνα με μαρτυρίες,³ το αρχηγείο του σε ένα σπήλαιο, που βρισκόταν σε μία δασωμένη και καλά φυλασσόμενη περιοχή δυτικά του χωριού Πύλη. Στην ευρύτερη περιοχή του σπηλαίου υπήρχαν αποθήκες, καταλύματα, η εγκατάσταση του ραδιοφώνου του Γενικού αρχηγείου, το τυπογραφείο των εκδόσεων του ΔΣΕ και εγκαταστάσεις για το προσωπικό και τα γραφεία των αξιωματικών (Κολιόπουλος 2009). Καμία από αυτές τις εγκαταστάσεις δεν έχει αφήσει ανιχνεύσιμα ίχνη στην περιοχή.

«Νοσοκομείο Ανταρτών» («σπηλιά του Κόκκαλη»)

Το δεύτερο σπήλαιο που εντοπίζεται στην περιοχή «Άφρικα» είναι το λεγόμενο «Νοσοκομείο Ανταρτών» ή αλλιώς «σπηλιά του Κόκκαλη». Στην περιοχή των Πρεσπών υπήρχαν μικρά πρόχειρα νοσοκομεία εγκατεστημένα σε σπίτια των χωριών Ψαράδες και Πυξός (Νικολέττου-Γκιζελή 2010, 248–50, 255). Μετά τη μάχη του Γράμμου άρχισε να οργανώνεται το νοσοκομείο στο εγκαταλελειμμένο χωριό του Βροντερού, καθώς αυτό του Πυξού έπαψε να επαρκεί (Νικολέττου-Γκιζελή 2010, 255· Φαρμάκης 2013, 46). Κάτω από την πίεση των διαρκώς πιο εντατικών αεροπορικών επιδρομών που καθιστούσαν τη διακομιδή και τη φροντίδα των τραυματιών του

² Σχέδια Εικ. 4 και Εικ. 6, πρώτη δημοσίευση στο Karadimou, A και M. Kontos. 2026.

³ Σύμφωνα με το ημερολόγιο του Βλαντά: « 05-03-1949. Σήμερα άρχισε κομματική στρατιωτική σύσκεψη, μέσα σε μία σπηλιά της Άφρικας στο Βίτσι, λίγο πιο πάνω από το σταθμό διοίκησης του ΓΑ.» (Μαραντζίδης και Αντωνίου 2007, 303).

Εικ. 8. Νοσοκομείο των Ανταρτών στο Βροντερό («Σπηλιά Κόκκαλη»). Το εσωτερικό του σπηλαίου μετά τις εργασίες αποκατάστασης του Δήμου Πρεσπών (Φωτογραφική λήψη των συγγραφέων, 2009).

ΔΣΕ δύσκολη, ο Επαμεινώνδας Σακελλαρίου έλαβε την απόφαση να εγκαταστήσει το νοσοκομείο μέσα σε κάποια σπηλιά της περιοχής (Σακελλαρίου 2010, 213· 2014, 90–1). Σύμφωνα με τη μαρτυρία της Κατίνας Τέντα-Λατίφη (προφορική συνέντευξη στους συγγραφείς, 18 Νοεμβρίου 2018), υπεύθυνης γυναικών της Υγειονομικής Υπηρεσίας στο Βίτσι, το πρώτο κριτήριο για την επιλογή του σπηλαίου ήταν να εξασφαλίζει το απυρόβλητο από τα αεροπλάνα του Εθνικού Στρατού, ενώ το δεύτερο κριτήριο ήταν να υπάρχει ένας δρόμος επικοινωνίας με την Αλβανία για την ασφαλή μεταφορά των πιο βαριά τραυματισμένων ανταρτών. Το σπήλαιο που επέλεξε ο Σακελλαρίου βρίσκονταν σε μία δασωμένη περιοχή ανάμεσα στα εγκαταλειμμένα σήμερα χωριά του Βροντερού και του Αγκαθωτού.

Η μετατροπή του σπηλαίου σε οργανωμένο νοσοκομείο αποτέλεσε ένα πραγματικό τεχνικό επίτευγμα του μηχανικού του ΔΣΕ και ολοκληρώθηκε σε διάστημα ενός μόλις μηνός και κάτω από συνθήκες αφόρητης πίεσης από τον Εθνικό Στρατό. Ο κύριος θάλαμος του σπηλαίου, με επιφάνεια 70 τ.μ. περίπου και ύψος 3,5 μ., διανοίχθηκε με τη βοήθεια εκρηκτικών, αλλά και εκσκαφών, ώστε να διαμορφωθούν τέσσερις αίθουσες που εκτείνονται σε τρία διαφορετικά επίπεδα με το συνολικό εμβαδόν να υπολογίζεται στα 200 τ.μ. και υψομετρική διαφορά 12 μ. ανάμεσα στην είσοδο και το βαθύτερο/εσώτερο σημείο του σπηλαίου (Κολιόπουλος 2009). Ξύλινες πλατφόρμες κατασκευάστηκαν στις αίθουσες και πάνω σε αυτές τοποθετήθηκαν στρώματα από άχυρο για τραυματίες και νοσοκόμες (Εικ. 8). Το νοσοκομείο διέθετε χώρο υποδοχής των τραυματιών, κοιτώνες για το ιατρικό προσωπικό, εγκατάσταση φωτισμού με δύο γεννήτριες, λουτρό και τουαλέτα, αυτοσχέδιο χειρουργείο και φυσικά τους θαλάμους των νοσηλευόμενων (Κολιόπουλος 2009· Εικ. 9–10).

Το νοσοκομείο λειτούργησε μόνο για λίγους μήνες, από την άνοιξη του 1949 μέχρι τα μέσα Αυγούστου του 1949, οπότε και εγκαταλείφθηκε. Το εσωτερικό του παρέμεινε άθικτο μέχρι την εποχή που η περιοχή σταμάτησε να αποτελεί στρατιωτική ζώνη. Τότε άρχισε και η σταδιακή καταστροφή των καταλοίπων. Περαιστικοί και κάτοικοι των γειτονικών χωριών αφαιρούσαν σταδιακά υλικό για να το επαναχρησιμοποιήσουν. Η καταστροφή ολοκληρώθηκε κατά τη δεκαετία του '90, όταν υπήρξε μαζική είσοδος στην Ελλάδα μεταναστών από την Αλβανία που εισέρχονταν παράτυπα στην χώρα. Την περίοδο αυτή το σπήλαιο χρησιμοποιήθηκε εκ νέου

Εικ. 9. Νοσοκομείο των Ανταρτών στο Βροντερό («Σπηλιά Κόκκαλη»). Ιστορική φωτογραφία με μαχητές του ΔΣΕ και ιατρικό προσωπικό μπροστά από το σπήλαιο (Μουσούρης 2016: 220, 1, χρήση κατόπιν αδείας του Αρχείου της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ).

Εικ. 10. Νοσοκομείο των Ανταρτών στο Βροντερό («Σπηλιά Κόκκαλη»). Ιστορική φωτογραφία με μαχητές του ΔΣΕ και ιατρικό προσωπικό μπροστά από το σπήλαιο (Μουσούρης 2016: 222, 1, χρήση κατόπιν αδείας του Αρχείου της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ).

εντατικά ως προσωρινό καταφύγιο και τα ξύλινα κατάλοιπα (πλατφόρμες και δοκοί που υποστήριζαν την οροφή) χρησιμοποιήθηκαν ως καύσιμη ύλη στις φωτιές που άναβαν οι μετανάστες για να ζεσταθούν.

Το 2007 ο Δήμος Πρεσπών ανέθεσε στον αρχιτέκτονα Γ. Κολιόπουλο την εκπόνηση μελέτης, ώστε τα σπήλαια «Ζαχαριάδη» και «Κόκκαλη» να γίνουν προσβάσιμα στο κοινό. Ο Κολιόπουλος τεκμηρίωσε την αρχική μορφή

Εικ. 11. Νοσοκομείο των Ανταρτών στον Γράμμο. Κατώτερο σπήλαιο. Επιγραφή με μικρές πέτρες από επίσκεψη μελών του ΚΚΕ στο σπήλαιο (Φωτογραφική λήψη των συγγραφέων, 2017).

Εικ. 12. «Σπήλαιο Ζαχαριάδη». Φωτογραφία του Ζαχαριάδη πάνω σε βράχο του σπηλαίου από επίσκεψη μελών του ΚΚΕ (Φωτογραφική λήψη των συγγραφέων, 2016).

του Νοσοκομείου και –βάσει της μελέτης του– πραγματοποιήθηκαν το 2008 επεμβάσεις αποκατάστασης στο εσωτερικό του, οι οποίες υπήρξαν υποδειγματικές, καθώς εναρμονίζονται πλήρως με το φυσικό περιβάλλον και αποδίδουν πιστά την αρχική εικόνα και την υποβλητική ατμόσφαιρα του νοσοκομείου (Κολιόπουλος 2009).

6. ΣΥΖΗΤΗΣΗ

Δύο σύγχρονα μνημεία υψώνονται στην ευρύτερη περιοχή των προαναφερόμενων σπηλαίων. Στην περιοχή των Πρεσπών, κοντά στο χωριό Πύλη, στον δρόμο προς τη σπηλιά «Ζαχαριάδη» έχει τοποθετηθεί μία αναμνηστική πλάκα της δράσης του ΔΣΕ, ενώ στον Γράμμο, στην ευρύτερη περιοχή του νοσοκομείου, η προτομή του Πέτρου Κόκκαλη. Η τοποθέτηση των εν λόγω μνημείων σε καίρια σημεία του τοπίου, όπως και η διαμόρφωση της υπαίθριας έκθεσης στο νοσοκομείο του Γράμμου, τονίζει το συμβολικό νόημα των τοπίων του Γράμμου και των Πρεσπών και επιχειρεί να τα ενσωματώσει στην πολιτισμική μνήμη του το ΚΚΕ. Και τα δύο σύγχρονα μνημεία

βανδαλίζονται από ομάδες ή πρόσωπα που ανήκουν σε αντίπαλα κόμματα και ιδεολογίες, κυρίως της άκρας Δεξιάς. Όπως τα μνημεία, έτσι και τα τέσσερα σπήλαια αποτελούν τα τελευταία χρόνια τόπο οργανωμένων και τακτικών αναμνηστικών επισκέψεων από μέλη του ΚΚΕ (Εικ. 11–12). Η διαφορά των σπηλαίων από τα σύγχρονα μνημεία είναι ότι τα μνημεία δεν αναφέρονται σε συγκεκριμένα γεγονότα ή μνήμες και δεν συνδέονται με τις συγκεκριμένες θέσεις, ενώ τα σπήλαια αποτελούν πραγματικούς μνημονικούς τόπους που παραμένουν ωστόσο άγνωστοι για τους επισκέπτες και για πολλούς από τους κατοίκους της περιοχής, όπως επίσης και για το ευρύ κοινό.

Η σύνδεση, ωστόσο, των δύο σύγχρονων μνημείων και των σπηλαίων μέσα στο ίδιο πλαίσιο μνημόνευσης περιορίζει το νόημα των σπηλαίων και πιθανόν σταδιακά στερεί από τα σπήλαια το γνήσιο συναίσθημα και την αυθεντική τους αύρα (González-Ruibal 2008, 265), επιχειρώντας να τα εντάξει και αυτά στην παραγωγή της επίσημης πολιτισμικής μνήμης του ΚΚΕ με κίνδυνο να μετασχηματιστούν σε χώρους που αποκτούν συμβολική αξία ως κατασκευάσματα μνήμης, αλλά που χάνουν την αυθεντική τους σύνδεση με την ιστορική εμπειρία (βλ. Nora 1989).

Η συνέχιση της έρευνας στα συγκεκριμένα σπήλαια και η διάχυση της πληροφορίας, στη συνέχεια, στην τοπική κοινωνία και στους επισκέπτες της περιοχής, θεωρούμε ότι θα συμβάλλει στην περισσότερο κριτική και συνειδητή εμπλοκή με το τοπίο και στην καλλιέργεια της καθημερινής, μη θεσμικής «επικοινωνιακής» μνήμης κατοίκων και επισκεπτών αντισταθμίζοντας τις θεσμοποιημένες «πολιτισμικές μνήμες» αντίπαλων ομάδων και κομμάτων και προσφέροντας μία εναλλακτική ανάμεσα στη λήθη και την αναμνηστική χρήση.

Σε αυτό το πλαίσιο οργανώθηκαν από την Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας εκπαιδευτικά προγράμματα και ομιλίες με αποδέκτες τους μαθητές δημοτικών σχολείων και γυμνασίων της περιοχής των Πρεσπών. Σκοπό είχαν να γεφυρώσουν το χάσμα ανάμεσα στην απουσία επαρκούς πληροφόρησης για τον Εμφύλιο στην επίσημη κρατική εκπαίδευση από τη μία και στις μνήμες που μεταφέρονται από το οικογενειακό περιβάλλον και από την καθημερινή επαφή με ένα αμφίσημο/αμφισβητούμενο τοπίο από την άλλη.

Συνοψίζοντας, τα πιθανά οφέλη από τη διενέργεια αρχαιολογικής έρευνας στα σπήλαια του Εμφυλίου πολέμου είναι πολλά. Καταρχάς, η καταγραφή και η διάσωση των υλικών καταλοίπων που συνδέονται με γεγονότα και πρόσωπα του Εμφυλίου. Στη συνέχεια, ο εμπλουτισμός των γραπτών πηγών, η ανάδειξη θεμάτων, τα οποία δεν περιγράφονται αρκετά, όπως π.χ. η καθημερινή ζωή των ανταρτών, και, τέλος, η ανατροπή ή η αποκάλυψη γεγονότων και στοιχείων, για τα οποία οι πηγές σιωπούν.

Το πιο σημαντικό, η διάχυση της πληροφορίας σε ένα ευρύτερο κοινό, το οποίο σε ένα μεγάλο ποσοστό αγνοεί την ύπαρξη των σπηλαίων και τη σύνδεση τους με τα γεγονότα και τις μνήμες του Εμφυλίου, θα συντελούσε στο να βγουν αυτά από το περιθώριο και σταδιακά να εδραιωθούν στη συνείδηση των πολιτών ως πολιτισμική κληρονομιά – και τέλος, με τη διατύπωση καλά τεκμηριωμένων προτάσεων κηρύξεων και την εγγραφή των εν λόγω σπηλαίων στον κατάλογο των κηρυγμένων μνημείων, να αναγνωριστούν και να προστατευθούν θεσμικά.

Είναι ευνόητο ότι ούτε η ερμηνεία ούτε η προστασία των σπηλαίων δεν θα είναι πλήρης μέχρι να διενεργηθεί ένα ευρύτερο πρόγραμμα καταγραφής και μελέτης των υλικών καταλοίπων του Εμφυλίου πολέμου στα τοπία του Γράμμου και των Πρεσπών. Μόνον τότε θα αποκαλυφθεί όλη η δυναμική της μνήμης και των νοημάτων που έχουν ενσωματωθεί σ' αυτά τα αμφισβητούμενα τοπία. Η διάσωση υλικών καταλοίπων μίας σημαντικής περιόδου για τη νεότερη ελληνική ιστορία και κοινωνία, η ανάδειξη περιθωριοποιημένων θέσεων και μνημείων και η προαγωγή μίας πληρέστερης, ισορροπημένης και δημοκρατικής αφήγησης για την περίοδο αυτή, θεωρούμε ότι υποστηρίζει επαρκώς τη χρησιμότητα μίας αρχαιολογίας του πρόσφατου παρελθόντος στην Ελλάδα, ανεξάρτητης από χρονολογικά κριτήρια (Buchli and Lucas 2001).

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Η έρευνα πραγματοποιήθηκε από τους συγγραφείς, κυρίως μέσω αυτοψιών και σύντομων επιφανειακών ερευνών μεταξύ των ετών 2009–2019, ενώ τα αποτελέσματά της παρουσιάστηκαν στους Αρχαιολογικούς Διαλόγους του 2016, στο πλαίσιο της συνεδρίας «Συζήτηση για μία αρχαιολογία του σύγχρονου κόσμου στην Ελλάδα», και στην 23η Ετήσια Συνάντηση της Ευρωπαϊκής Ένωσης Αρχαιολόγων (European Association of Archaeologists) στο Μάαστριχτ το 2017, στο πλαίσιο της συνεδρίας: “Archaeology of European ‘Guerrillas’: Resistances, Landscapes and Memories”. Η συνεδρία και μαζί και η ανακοίνωση σε μορφή άρθρου με τον τίτλο «The Archaeology of the Greek Civil War. The Case of the Caves of Western Macedonia, Greece» βδημοσιεύτηκαν σε θεματικό τόμο με τον τίτλο «Archaeologies of Guerrillas in Europe» του περιοδικού *Historical Archaeology* (Karadimou and Kontos 2026). Σχετικό άρθρο με τίτλο “Archaeology of Greek Civil War: contested memories and material traces in the landscapes of Western Macedonia, Greece. Preliminary results and perspectives of the research in a problematic field” περιλήφθηκε στον συλλογικό τόμο *Arqueología de la dictadura en Latinoamérica y Europa* (Karadimou and Kontos 2020). Σημαντική για την έρευνα ήταν η βοήθεια του αρχιτέκτονα Γιώργη Κολιόπουλου, ο οποίος μας έδωσε πολλές πληροφορίες για τον τρόπο κατασκευής και την αρχική μορφή της «σπηλιάς του Κόκκαλη». Πολύτιμες μαρτυρίες για τα αναφερόμενα σπήλαια και γενικά τις υγειονομικές εγκαταστάσεις του ΔΣΕ έδωσαν, επίσης, οι μαχητές/μαχήτριες που μας παραχώρησαν προφορικές συνεντεύξεις. Ειδικά η συνέντευξη με τη μαχήτρια και μετέπειτα συγγραφέα και σημαίνουσα προσωπικότητα της Αριστεράς Κατίνα Τέντα-Λατίφη, υπήρξε αξέχαστη εμπειρία. Ευχαριστίες οφείλονται, επίσης, στους Σπ. Κοσμανόπουλο, φύλακα της Εφορεία Αρχαιοτήτων Φλώρινας, ο οποίος μας συνόδεψε επανειλημμένως στα σπήλαια των Πρεσπών, και Γ. Σπύρου που μας οδήγησε στο νοσοκομείο του Γράμμου. Ο αρχιτέκτονας Ηλ. Υψηλάντης συνέδραμε στην επιτόπια έρευνα και ιδίως στις αποτυπώσεις των σπηλαίων. Τέλος, το Υπουργείο Πολιτισμού μας διευκόλυνε σημαντικά με τη χορήγηση εκπαιδευτικών αδειών για την έρευνα στα ιστορικά αρχεία και τις βιβλιοθήκες.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αντωνάρας, Α., και Ι. Μότσιανος. 2012. *Στρατιά της Ανατολής στα Βαλκάνια, Αρχαιολογικά Τεκμήρια ενός Νοσοκομείου στη Θέρμη/Σέδες, Κατάλογος Έκθεσης, Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού*. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Ζήτη.
- Ashplant, T.G., G. Dawson, και M. Roper. 2000. «The politics of war memory and commemorations: Contexts, structures and dynamics». Στο *Commemorating war. The politics of memory*, επιμ. T.G. Ashplant, G. Dawson και M. Roper, 3–86. London, New York: Routledge.
- Assmann, J., και J. Czaplicka. 1995. «Collective Memory and Cultural Identity». *New German Critique* 65:125–33.
- . 2008. «Communicative and Cultural Memory». Στο *A Companion to Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook*, επιμ. A. Erll και A. Nunning, 109–18. Berlin, New York: De Gruyter.
- Avgeridis, M. 2017. «Debating the Greek 1940s, Histories and memories of a conflicting past since the end of the Second World War». *Historiein* 16.1–2: 8–46.
- Βαν Μπούσχοτεν, Ρ., Τ. Βερβενιώτη, Ε. Βουτυρά, Β. Δαλκαβούκης, και Κ. Μπάδα. 2008. «Εισαγωγή». Στο *Μνήμες και λήθη του ελληνικού εμφυλίου πολέμου*, επιμ. Ρ. Βαν Μπούσχοτεν, Τ. Βερβενιώτη, Ε. Βουτυρά, Β. Δαλκαβούκης, και Κ. Μπάδα, 9–41. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.
- Βίτσι. 2018. *Πρέσπες – Βαρνούντας – Βάρμπα – Μάλι Μάδι. Στα βήματα του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας (Ιστορικός – ταξιδιωτικός οδηγός)*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Βόγλης, Π. 2008. «Οι μνήμες της δεκαετίας του 1940 ως αντικείμενο ιστορικής ανάλυσης: μεθοδολογικές προτάσεις». Στο *Μνήμες και λήθη του ελληνικού εμφυλίου πολέμου*, επιμ. Ρ. Βαν Μπούσχοτεν, Τ. Βερβενιώτη, Ε. Βουτυρά, Β. Δαλκαβούκης, και Κ. Μπάδα, 61–80. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.
- Buchli, V., και G. Lucas. 2001. «The Absent Present. Archaeologies of the Contemporary Past». Στο *Archaeologies of the Contemporary Past*, επιμ. V. Buchli, και G. Lucas, 3–18. London, New York: Routledge.
- Γράμμος. 2009. *Στα βήματα του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας (Ιστορικός – ταξιδιωτικός οδηγός)*. 4η έκδ. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Δεμερτζής, Ν. 2013. «Ο Εμφύλιος Πόλεμος: Από τη συλλογική οδύνη στο πολιτισμικό τραύμα». Στο *Εμφύλιος. Πολιτισμικό Τραύμα*, επιμ. Ν. Δεμερτζής, Ε. Πασχαλούδη, και Γ. Αντωνίου, 43–90. Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια.
- Fernández-Fernández, J., και G. Moshenska. 2016. «Spanish Civil War Caves of Asturias in Archaeology and Memory». *International Journal of Heritage Studies* 23(1):14–28.
- González-Ruibal, A. 2007. «Making Things Public: Archaeologies of the Spanish Civil War». *Public Archaeology* 6(4): 203–26.
- . 2008. «Time to destroy. An Archaeology of Supermodernity». *Current Anthropology* 49(2): 247–79.
- . 2009. «Topography of terror or cultural heritage? The monuments of Franco's Spain». In *Europe's Deadly Century: Perspectives on 20th Century Conflict Archaeology*, επιμ. R. Page, N. Forbes και G. Perez 65–72. Swindon: English Heritage.
- . 2012. «Against Post-Politics: A Critical Archaeology for the 21st Century». *Forum Kritische Archäologie* 1:157–66.
- González-Ruibal, A., X.M. Ayán-Vila, και R. Caesar. 2015. «Ethics, Archaeology and Civil Conflict: The Case of Spain». Στο *Ethics and the Archaeology of Violence*, επιμ. A. González-Ruibal και G. Moshenska, 113–36. ETHARCHAEOL 2. New York: Springer.
- Hamilakis, Y. 2007. *The Nation and its Ruins: Antiquity, Archaeology and National Imagination in Greece*. Oxford: Oxford University Press.
- Iatrides, J.O., και L. Wrigley, Επιμ. 1995. *Greece at the Crossroads. The Civil War and its Legacy*. Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press.
- Karadimou, A., και Μ. Kontos. 2020. «Archaeology of Greek Civil War: contested memories and material traces in the landscapes of Western Macedonia, Greece. Preliminary results and perspectives of the research in a problematic field». Στο *Arqueología de la dictadura en Latinoamérica y Europa (Archaeology of Dictatorship in Latin America and Europe)*, επιμ. B. Rosignoli, C. M. Suárez και C. Tejerizo-García, 225–46. Oxford: BAR Publishing.
- , 2026. «The Archaeology of the Greek Civil War. The Case of the Caves of Western Macedonia, Greece». *HistArch*. <https://doi.org/10.1007/s41636-026-00617-3>
- Κολιόπουλος, Γ. 2009. «Το νοσοκομείο του ΔΣΕ στην Πρέσπα. Ένα μνημείο της αντάρτικης αρχιτεκτονικής». *Αρχειοτάξιο* 11:207–12 (πλήρες κείμενο διαθέσιμο στο <https://greekcivilwar.wordpress.com/2016/05/12/gcw-177/>).
- Laiou, A. 1987. «Population Movements in the Greek countryside during the Civil War». Στο *Studies in the History of the Greek Civil War, 1945–1949*, επιμ. L. Bærentzen, J.O. Iatrides, και O.L. Smith, 55–104. Copenhagen: Museum

Tusculanum Press.

- Μαραντζίδης, Ν. 2013. «Το τριπλό τραύμα: η μνήμη του Εμφυλίου Πολέμου στην κομμουνιστική Αριστερά». Στο *Εμφύλιος. Πολιτισμικό Τραύμα*, επιμ. Ν. Δεμερτζής, Ε. Πασχαλούδη, και Γ. Αντωνίου, 161–86. Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια.
- Marantzidis, N., και G. Antoniou. 2004. «The Axis Occupation and Civil War: Changing Trends in Greek Historiography, 1941–2002». *Journal of Peace Research* 41(2): 223–31.
- Μαραντζίδης, Ν. και Γ. Αντωνίου, Επιμ. 2007. *Δημήτρης Βλαντάς. Ημερολόγιο 1947–1949*. 2η έκδ. Αθήνα .
- Μαργαρίτης, Γ. 2002. *Ιστορία του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου, 1946–49*, τ. 1 (δ' έκδοση). Αθήνα: Εκδόσεις Βιβλιόραμα.
- Μουσουρής, Α. 2016. *Φωτογραφίζοντας τον Δημοκρατικό Στρατό Ελλάδος*. Αθήνα: Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή.
- Μποντίλα, Μ. 2008. «Η εξέλιξη της αφήγησης του ελληνικού εμφυλίου στα σχολικά βιβλία: καλλιέργεια ή χειραγώγηση της ιστορικής μνήμης;» Στο *Μνήμες και λήθη του ελληνικού εμφυλίου πολέμου*, επιμ. Ρ. Βαν Μπούσχοτεν, Τ. Βερβενιώτης, Ε. Βουτυρά, Β. Δαλκαβούκης, και Κ. Μπάδα, 331–47. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.
- Νικολέττου-Γκιζελή, Κ. 2010. «18 μήνες στην Υγειονομική Υπηρεσία του ΔΣΕ». Στο Ν. Σακελλαρίου 2010, 247–68.
- Nora, P. 1989. «Between memory and history: Les lieux de mémoire». *Representations* 26: 7–24.
- Παπαδόπουλος, Δ. 2008. «Η 'άλλη κληρονομιά': μνήμη, υλικότητα και τοπογραφία του εμφυλίου στην Πρέσπα». Στο *Μνήμες και λήθη του ελληνικού εμφυλίου πολέμου*, επιμ. Ρ. Βαν Μπούσχοτεν, Τ. Βερβενιώτης, Ε. Βουτυρά, Β. Δαλκαβούκης, και Κ. Μπάδα, 171–96. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.
- Σακελλαρίου, Ν. 2010. *Διαθέσαμε τη ζωή μας*. Αθήνα: Εκδόσεις Δημοσιογραφικού Οργανισμού Λαμπράκη.
- _____. 2014. *Το Υγειονομικό του Δημοκρατικού Στρατού*. Αθήνα: Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή.
- Σταυριδόπουλος, Γ. και Τ. Σιάνος. 2009 «Ο λίθινος περίβολος του Δισπηλιού». *Ανάσκαμμα* 3: 53–66.
- Τέντα-Λατίφη, Κ. 2011. *Πέτρος Σ. Κόκκαλης. Βιοματική Βιογραφία (1896–1962)*. Αθήνα: Εκδόσεις Βιβλιοπωλείο της Εστίας.
- Τουλούμης, Κ. 2008. «Σκόρπια Μνήμη: Αφηγήσεις με βάση το τοπίο, τα πρόσωπα και τα επιφανειακά ευρήματα από την ανασκαφή στο Δισπηλιό». *Ανάσκαμμα* 1: 27–41.
- Siani-Davies, P., και S. Katsikas. 2009. «National Reconciliation after Civil War: The Case of Greece». *Journal of Peace Research* 46(4): 559–75.
- Shapland, A., και E. Stefani, Επιμ. 2017. *Archaeology behind the Battle Lines: The Macedonian Campaign (1915–1919) and its Legacy*. BSA Series: Modern Greek and Byzantine Studies. London, New York: Routledge.
- Stavridopoulos, Y. 2014. «Black-topped sherds and Lee-Enfield bullets. Fragments of an abstract memory from Dispilio». Διάλεξη στο 20th Annual Meeting of the European Association of Archaeologists, ITU Istanbul, 10–14 Σεπτεμβρίου 2014.
- Φαρμάκης, Ν. 2013. «Ένα 'Σύστημα Υγείας' στον Ελληνικό Εμφύλιο 1946–1949». *Ιατρικά Χρονικά Βορειοδυτικής Ελλάδος* 9.2: 41–50.
- Voglis, P. 2002. «Political Prisoners in the Greek Civil War, 1945–50: Greece in Comparative Perspective». *Journal of Contemporary History* 37(4): 523–40.
- Voglis, P., και I. Nioutsikos. 2017. «The Greek Historiography of the 1940s. A Reassessment». *Südosteuropa* 65.2: 316–33.

Επίμετρο

Η προστασία της Πολιτιστικής Κληρονομιάς από Διεθνείς Οργανισμούς και Συμβάσεις μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο

Ευγενία Μπεντερμάχερ-Γερούση

Δρ. Αρχαιολόγος

Επίτιμη Διευθύντρια Αρχαιοτήτων ΥΠ.ΠΟ.

egerousi@yahoo.com

Μιμικά (Δήμητρα) Κρίγκα

Αρχαιολόγος, Δρ Προϊστορικής Αρχαιολογίας

Μεταπτυχιακό δίπλωμα από το Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο (Τέχνες, Πολιτιστική Κληρονομιά, Αναπτυξιακές Πολιτικές)

Υπουργείο Εργασίας και Κοινωνικής Ασφάλισης

mimikriga@gmail.com

Μετά το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου (εφεξής Β΄ Π.Π.) και τις πρωτόγνωρες καταστροφές που βίωσε η ανθρωπότητα, αυτονόητη ανάγκη υπήρξε η επιδίωξη της ειρηνικής συνύπαρξης μέσα από Διεθνείς Οργανισμούς και επιμέρους Διεθνείς Συμβάσεις. Σχεδόν αμέσως μετά τη λήξη του Πολέμου, το 1945, δημιουργείται η Ουνέσκο (UNESCO – United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization) στο πλαίσιο του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών (UNESCO χ.χ. α). Στόχος του Οργανισμού αυτού είναι η παγίωση της παγκόσμιας ειρήνης μέσα από την επικοινωνία των λαών στους τομείς της εκπαίδευσης, των φυσικών και κοινωνικών επιστημών και του πολιτισμού.

Η Ελλάδα ήταν ανάμεσα στα είκοσι ιδρυτικά κράτη-μέλη που συνυπέγραψαν το 1946 τον Καταστατικό Χάρτη του Παγκόσμιου Οργανισμού (ΥΠ.ΕΞ. χ.χ.), ο οποίος σήμερα αριθμεί 196 χώρες μέλη, όσα δηλαδή και ο ΟΗΕ.

Ειδικότερα, μετά τις πρωτοφανείς καταστροφές του Β΄ Π.Π., η ανάγκη προστασίας των μνημείων και του περιβάλλοντος οδήγησε στη δημιουργία της Σύμβασης του 1972 για την Προστασία της Παγκόσμιας Πολιτιστικής και Φυσικής Κληρονομιάς (World Heritage Convention), την οποία σταδιακά υπέγραψαν όλα τα κράτη-μέλη. Η εμπνευσμένη αλλά και διορατική αυτή Σύμβαση αναγνωρίζει ότι τα πολιτιστικά και φυσικά αγαθά είναι ανεπανάληπτα και ότι η μη αναστρέψιμη φθορά τους συνεπάγεται απώλεια οικουμενικής εμβέλειας. Βασική αιτία υιοθέτησής της από την παγκόσμια κοινότητα αποτέλεσε η διαρκώς αυξανόμενη απειλή καταστροφής των πολιτιστικών και φυσικών αγαθών, όχι μόνον λόγω της φθοράς από το πέρασμα του χρόνου, αλλά κυρίως λόγω των συνεπειών από την κοινωνική και οικονομική εξέλιξη του ανθρώπου. Για την εφαρμογή αυτής της σημαντικής για όλη την ανθρωπότητα Σύμβασης – γνωστής ως Σύμβασης του 1972 – έχει δημιουργηθεί στο πλαίσιο του πολυδαίδαλου οργανισμού της Ουνέσκο το Κέντρο Παγκόσμιας Κληρονομιάς (World Heritage Centre).

Κύριο όχημα για την προστασία των πολιτιστικών και φυσικών «αγαθών» αποτελεί ο Κατάλογος Παγκόσμιας Κληρονομιάς (World Heritage List), ο οποίος απαρτίζεται από μνημεία και αρχιτεκτονικά σύνολα, πόλεις, γεωλογικούς σχηματισμούς και φυσικά τοπία σπάνιας χλωρίδας και πανίδας, και σήμερα αριθμεί 1223 αγαθά από 168 χώρες. Αποφασιστικής σημασίας για την κατάρτιση του Καταλόγου είναι η Επιτροπή Παγκόσμιας Κληρονομιάς (World Heritage Committee), που απαρτίζεται από 21 κράτη-μέλη, που εκλέγονται περιοδικά για τέσσερα χρόνια και όπου η χώρα μας έχει την τιμή να έχει εκλεγεί μέλος (2021–2025). Η ετήσια συνεδρίαση της Επιτροπής γίνεται κάθε χρόνο σε άλλη χώρα, η οποία έχει την προεδρία της επιτροπής και αναλαμβάνει και το τεράστιο βάρος και κόστος της φιλοξενίας των συνεδριάσεων διάρκειας περίπου 15 ημερών, όπως π.χ. στο Ριάντ της Σαουδικής Αραβίας το 2023 και στο Νέο Δελχί της Ινδίας το 2024.

Για την εγγραφή ενός «αγαθού» στον Κατάλογο έχουν θεσπιστεί δέκα αυστηρά κριτήρια από τον Διεθνή Οργανισμό (έξι πολιτιστικά και τέσσερα φυσικά), από τα οποία πρέπει το υποψήφιο «αγαθό» να πληροί τουλάχιστον ένα από αυτά, προκειμένου να εγγραφεί στον Κατάλογο. Τα «αγαθά» οφείλουν επίσης να χαρακτηρίζονται από αυθεντικότητα, μοναδικότητα, καλή κατάσταση διατήρησης και να αποδεικνύεται η «εξέχουσα οικουμενική αξία» τους. Η διαδικασία σύνταξης ενός φακέλου υποψηφιότητας για εγγραφή στον Κατάλογο Παγκόσμιας Κληρονομιάς έχει γίνει με την πάροδο των χρόνων εξαιρετικά απαιτητική, όπως επίσης και η διαδικασία αξιολόγησης από τα λεγόμενα συμβουλευτικά όργανα της Ουνέσκο, που είναι το ICOMOS και το IUCN.

Το Διεθνές Συμβούλιο Μνημείων και Τοποθεσιών (ICOMOS – International Council on Monuments and Sites) ιδρύθηκε το 1965 στη Βαρσοβία, σήμερα έχει την έδρα του στο Παρίσι και είναι ο σημαντικότερος διεθνής Οργανισμός στον τομέα της πολιτιστικής κληρονομιάς, στον οποίο δραστηριοποιούνται χιλιάδες επιστήμονες από διάφορους κλάδους (αρχαιολόγοι, αρχιτέκτονες, συντηρητές, ιστορικοί, πολιτικοί μηχανικοί, πολεοδόμοι, νομικοί, οικονομολόγοι, οικολόγοι κ.ά.).

Η Διεθνής Ένωση Προστασίας της Φύσης (IUCN – International Union for Conservation of Nature) ιδρύθηκε το 1948 στο Φονταινεμπλώ της Γαλλίας και ασχολείται με τη διατήρηση των ειδών και την προστασία της φύσης. Σήμερα η έδρα της βρίσκεται στην Ελβετία και αποτελεί την παγκόσμια αρχή για την κατάσταση του φυσικού κόσμου και των μέτρων που απαιτούνται για τη διασφάλισή του, όπως είναι π.χ. η Σύμβαση Ραμσάρ για τους υγρότοπους ή η Σύμβαση για τη Βιολογική Ποικιλότητα (CBD).

Ένα τρίτο συμβουλευτικό όργανο της Ουνέσκο είναι το ICCROM (International Centre for the Study of the Preservation and Restoration of Cultural Property) με έδρα στη Ρώμη, του οποίου ο κύριος σκοπός είναι να ενισχύσει τους τομείς της συντήρησης και αναστήλωσης των μνημείων.

Η Ελλάδα έχει επιτύχει την εγγραφή μέχρι σήμερα είκοσι (20) αγαθών στον Κατάλογο Παγκόσμιας Κληρονομιάς, από τα οποία τα δεκαοκτώ (18) είναι μνημεία και χώροι με βάση αμιγώς πολιτιστικά κριτήρια, ενώ τα δύο (2) (Άγιον Όρος, Μετέωρα) είναι μικτά με πολιτιστικά και φυσικά κριτήρια. Μία πιο πρόσφατη εγγραφή είναι τα Ζαγοροχώρια, που ανήκουν στην ειδική κατηγορία των πολιτιστικών τοπίων, καθώς συνδυάζουν την απaráμιλλη φυσική ομορφιά και την ανθρώπινη παρέμβαση σε απόλυτη αρμονία.

Αποφασιστικής σημασίας ήταν η εισαγωγή του όρου «Πολιτιστικό Τοπίο» (Cultural Landscape) το 1994 ως πρόσθετο στοιχείο στην Σύμβαση για την Προστασία της Παγκόσμιας Πολιτιστικής και Φυσικής Κληρονομιάς (Πάντζου 2020, 312). Ο όρος ένωσε κατά κάποιο τρόπο τις δύο έννοιες, εκείνη του φυσικού περιβάλλοντος και εκείνη του υλικού πολιτισμού του παρελθόντος σε διεθνές επίπεδο. Η χώρα μας έχει μάλιστα θεσπίσει και χρηματοδοτήσει ένα διεθνές βραβείο της Ουνέσκο από το 1995 στη μνήμη της Μελίνας Μερκούρη στην κατηγορία αυτή (UNESCO χ.χ. β).

Όπως σχεδόν όλα τα κράτη-μέλη, η Ελλάδα διαθέτει Μόνιμη Διπλωματική Αντιπροσωπεία στα κεντρικά της Ουνέσκο με επικεφαλής πρέσβη, ενώ έχει συσταθεί και Εθνική Επιτροπή Ουνέσκο, που στεγάζεται στο Υπουργείο Εξωτερικών (Ελληνική Εθνική Επιτροπή UNESCO χ.χ.). Ειδικότερα, όμως, οτιδήποτε σχετίζεται με μνημεία και χώρους, όπως η παρακολούθηση της εφαρμογής της Σύμβασης του 1972, η παρακολούθηση των ενταγμένων μνημείων στον Κατάλογο, η ανταπόκριση στον περιοδικό έλεγχο (periodic report) που διεξάγεται

σχεδόν κάθε τέσσερα με έξι χρόνια από το Κέντρο Παγκόσμιας Κληρονομιάς καθώς και η σύνταξη των φακέλων υποψηφιότητας, γίνεται από τις Υπηρεσίες του Υπουργείου Πολιτισμού. Στις δύο κεντρικές αρχαιολογικές Διευθύνσεις, τη Διεύθυνση Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων (ΔΙΠΚΑ) και τη Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων (ΔΒΜΑ), λειτουργούν τμήματα που, μεταξύ των άλλων αρμοδιοτήτων τους, έχουν την ευθύνη όλων των ανωτέρω, σε συνεργασία με τον εκάστοτε εθνικό εκπρόσωπο (focal point), που έχει οριστεί από το ΥΠ.ΠΟ. και κατά περίπτωση με τις αρμόδιες Υπηρεσίες του Υπουργείου Εξωτερικών και Περιβάλλοντος. Τα αντίστοιχα τμήματα των δύο κεντρικών αρχαιολογικών Διευθύνσεων ονομάζονται Τμήμα Εποπτείας Ελληνικών και Αλλοδαπών Επιστημονικών Ιδρυμάτων και Τμήμα Συντονισμού Θεμάτων Διεθνών Συνεργασιών και Οργανισμών.

Η Σύμβαση του 2003 για τη Διαφύλαξη της Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς προέκυψε ως ώριμος καρπός του διεθνούς προβληματισμού σχετικά με την έννοια της πολιτιστικής κληρονομιάς και ιδιαίτερα των πολιτισμικών εκφάνσεών της που δεν έχουν απτή, υλική διάσταση, όπως η μουσική, ο χορός κ.λπ. Πίσω από τον καινούργιο αυτόν όρο, την άυλη πολιτιστική κληρονομιά, αποκαλύπτεται ο πολιτισμός της καθημερινότητας, όπως πανάρχαια ήθη και έθιμα, γνώσεις, πρακτικές και παραδόσεις που συχνά είναι πολύ βαθιά ριζωμένες στον χρόνο. Η παρακολούθηση και εφαρμογή της Σύμβασης του 2003, η σύνταξη των σχετικών φακέλων υποψηφιότητας γίνεται από τη Διεύθυνση Νεότερης Πολιτιστικής Κληρονομιάς του ΥΠ.ΠΟ. Στη σχετική ιστοσελίδα (Άυλη χ.χ.) βρίσκονται όλες οι πληροφορίες σχετικά με τη Σύμβαση του 2003 για τις δραστηριότητες της Υπηρεσίας του ΥΠ.ΠΟ. όσον αφορά τη διάσωση της άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς της Ελλάδας, καθώς και σχετικά με το μεγάλο αριθμό εγγραφών που έχει επιτύχει η χώρα μας στον αντίστοιχο Κατάλογο.

Όπως ήδη αναφέραμε, μετά τη λήξη του Β' Π.Π. ξεκινά η εποχή που η μέριμνα για την προστασία των μνημείων αποκτά παγκόσμια διάσταση και η διεθνής κοινότητα ενεργοποιείται σταδιακά προς την κατεύθυνση της δημιουργίας θεσμών και συμβάσεων με σκοπό την πληρέστερη προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς. Στο πλαίσιο αυτό καταρτίζεται μια άλλη σημαντική Σύμβαση, η Σύμβαση της Χάγης του 1954 για την προστασία των Πολιτιστικών Αγαθών σε Περίπτωση Ένοπλης Σύρραξης. Συγχρόνως υιοθετείται και το Α' Πρωτόκολλο της Σύμβασης, που αφορά την παρεμπόδιση της εξαγωγής πολιτιστικών αγαθών από κατεχόμενα εδάφη και τη διασφάλιση της επιστροφής τέτοιων αγαθών στα κράτη από τα οποία έχουν μετακινηθεί.

Στα τέλη της δεκαετίας του '80 και του '90, οι πράξεις βαρβαρότητας που διεπράχθησαν σε βάρος της πολιτιστικής κληρονομιάς κατά τη διάρκεια των πολλών συρράξεων που ξέσπασαν εκείνη την περίοδο, ανέδειξαν έντονα την ανάγκη για σειρά βελτιώσεων που θα έπρεπε να γίνουν στη Σύμβαση. Έτσι, το 1991 ξεκίνησαν διαπραγματεύσεις σε διεθνές επίπεδο που οδήγησαν στην υιοθέτηση του Β' Πρωτοκόλλου της Σύμβασης τον Μάρτιο του 1999 στη Χάγη, το οποίο προσθέτει νέα σημαντικά στοιχεία στον τομέα της προστασίας της πολιτιστικής κληρονομιάς σε καιρό πολέμου.

Η Ελλάδα είναι πολύ ενεργό μέλος της Διακυβερνητικής Επιτροπής, που αποτελεί ουσιαστικά το εκτελεστικό όργανο του Β' Πρωτοκόλλου και τον μηχανισμό παρακολούθησής του και άσκησε την προεδρία μετά από εκλογές από τον Δεκέμβριο του 2014 έως τον Δεκέμβριο του 2016.

Την περίοδο της ελληνικής προεδρίας συνέβησαν καταστροφικές επιθέσεις από το αυτοαποκαλούμενο ισλαμικό κράτος αλλά και ομάδες ακραίων Ισλαμιστών σε βάρος αρχαιολογικών χώρων ιδιάζουσας σημασίας για την ανθρωπότητα, όπως αυτός της Μοσούλης, της Νιμρούντ, της Χάτρα και της Νινευή στο Ιράκ, της Παλμύρας στη Συρία, καθώς και πολιτιστικών αγαθών σημαντικής αξίας, όπως το αρχαιολογικό μουσείο, οι βιβλιοθήκες και τα πανεπιστήμια στη Μοσούλη ή το αρχαιολογικό μουσείο της Παλμύρας.

Μια από τις πρωτοβουλίες της ελληνικής προεδρίας της Επιτροπής υπήρξε η ανάθεση στο Ινστιτούτο του Διεθνούς Ανθρωπιστικού Δικαίου του Σαν Ρέμο της σύνταξης Στρατιωτικού Εγχειριδίου Προστασίας Πολιτιστικών Αγαθών σε περίπτωση ένοπλης σύρραξης (Military Manual). Το Εγχειρίδιο συντάχθηκε από ομάδα διεθνολόγων υπό το Βρετανό καθηγητή του Διεθνούς Δικαίου Roger O' Keefe (O'Keefe κ.ά. 2016), εκδόθηκε ως επίσημη έκδοση της Ουνέσκο το Δεκέμβριο του 2016 και απευθύνεται προς τις στρατιωτικές δυνάμεις των κρατών μελών τόσο της Ουνέσκο όσο και της Σύμβασης της Χάγης. Η έκδοση του Εγχειριδίου

είναι ιδιαίτερα σημαντική, αν λάβει κανείς υπόψη του και τον κατά κύριο λόγο μη συμβατικό χαρακτήρα των σύγχρονων ένοπλων συρράξεων και την εμπλοκή ένοπλων τρομοκρατικών ομάδων, που συχνά χρησιμοποιούν την παράνομη διακίνηση ως μέσο για τη χρηματοδότηση της τρομοκρατίας.

Τα τρία εμπλεκόμενα Υπουργεία για την εφαρμογή της Σύμβασης της Χάγης, Πολιτισμού, Εξωτερικών και Εθνικής Άμυνας, συνεργάστηκαν για τη μετάφραση του εγχειριδίου στα ελληνικά, το οποίο και εκδόθηκε σε καλαίσθητο μικρού μεγέθους βιβλίο το 2021 από τη Διεύθυνση Εκδόσεων του Οργανισμού Διαχείρισης και Ανάπτυξης Πολιτιστικών Πόρων (ΟΔΑΠ) (ΥΠ.ΠΟ.-ΔΙΠΚΑ 2021).

Το Στρατιωτικό Εγχειρίδιο απευθύνεται κυρίως στις ένοπλες δυνάμεις και στοχεύει να αποτελέσει έναν πρακτικό οδηγό για την εφαρμογή των κανόνων του διεθνούς δικαίου για την προστασία των πολιτιστικών αγαθών σε περίπτωση ένοπλης σύρραξης. Συγχρόνως καλύπτει και το ζήτημα της προστασίας πολιτιστικών αγαθών σε καιρό ειρήνης, ως προπαρασκευαστικού σταδίου τυχόν μελλοντικής σύρραξης. Στο πλαίσιο αυτό, η λήψη προληπτικών μέτρων σε καιρό ειρήνης είναι ιδιαίτερα σημαντική για την προστασία των πολιτιστικών αγαθών σε περιπτώσεις μεγάλων φυσικών καταστροφών, ακόμα και εκείνων που προκαλούνται εξαιτίας της κλιματικής αλλαγής.

Το Εγχειρίδιο περιλαμβάνει επίσης φωτογραφική τεκμηρίωση από τις τρομακτικές καταστροφές πολιτιστικών αγαθών όπως στο Χαλέπι και στην Παλμύρα της Συρίας. Ένα παράρτημα με φωτογραφικό υλικό από το Αρχείο του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου και επιλογή χαρακτηριστικών εγγράφων που φυλάσσονται στο Ιστορικό Αρχείο της Διεύθυνσης Εθνικού Αρχείου Μνημείων αποτυπώνει συνοπτικά την τιτάνια προσπάθεια που καταβλήθηκε από την Αρχαιολογική Υπηρεσία στο Β' Π.Π. για τη διάσωση των αρχαιοτήτων.

Μια άλλη επιτυχημένη προσπάθεια για την διάσωση αρχαιοτήτων έγινε και στην Ελευσίνα,¹ αλλά και πολλά χάθηκαν μέσα στη δίνη του πολέμου και στην αδυναμία του ελληνικού κράτους να τα προστατέψει, καθώς τελούσε σε καθεστώς κατοχής όπως στο Αρχαιολογικό Μουσείο Κεραμεικού (Χούλια-Καπελώνη χ.χ.).

Με αφορμή τη συμπλήρωση 70 χρόνων από τη Σύμβαση της Χάγης, οργανώθηκε τον Δεκέμβριο 2024 Διεθνής Ημερίδα από τη Διεύθυνση Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων του ΥΠ.ΠΟ. με τίτλο «Παλιές και Νέες Απειλές για την Παγκόσμια Πολιτιστική Κληρονομιά – Ο ρόλος της Πρόληψης». Η ημερίδα εντάχθηκε στον κατάλογο των επίσημων εκδηλώσεων της UNESCO για τον εορτασμό του επετειακού έτους.

Είναι κοινή διαπίστωση ότι οι χώρες που έχουν κυρώσει τη Σύμβαση της Χάγης χρειάζονται ισχυρή εθνική νομοθεσία και διοικητική επάρκεια για την αποτελεσματική προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς. Είναι αυτονόητο ότι ο αλληλοσεβασμός και η συνεργασία μεταξύ των χωρών για τα θέματα της προστασίας είναι ζωτικής σημασίας και ότι ακόμη και σε περίπτωση εμπόλεμης σύρραξης είναι δυνατόν να υπάρχουν κανόνες που πρέπει να τηρούνται από όλες τις πλευρές. Η Ελλάδα διαθέτει ένα πολύ ισχυρό νομοθετικό πλαίσιο για την προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς, που άρχισε να δημιουργείται σχεδόν αμέσως με την ίδρυση του νέου ελληνικού κράτους (Πάντος 2001· Πετράκος 2013.) Η συνεχής και ενεργός συμμετοχή της στους Διεθνείς Οργανισμούς, οι πρωτοβουλίες στη σύνταξη και καλή εφαρμογή των Διεθνών Συμβάσεων αποτελούν ευοίωνες προοπτικές για την αποτελεσματική προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς.

1 Για τις αντίστοιχες προσπάθειες προστασίας των αρχαιοτήτων της Ελευσίνας, βλ. σχετικό άρθρο των Χ. Μερκούρη και Μ. Μυλωνά στον παρόντα τόμο (σελ. 251–71).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Άυλη, χ.χ. Άυλη Πολιτιστική Κληρονομιά της Ελλάδας. <https://ayla.culture.gr/> (τελευταία πρόσβαση 03-06-2026)
- Ελληνική Εθνική Επιτροπή UNESCO, χ.χ. Πολιτισμός. <https://unescogreece.gr/politismos/> (τελευταία πρόσβαση 02-06-2026)
- Ο'Keefe, R. Peron, C. Musayev, και T., Ferrari, G. 2016. *Protection of Cultural Property: Military Manual*. UNESCO, International Institute of Humanitarian Law, UNESCO, UNESDOC, Digital Library, 2016. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000246633> (τελευταία πρόσβαση 05-06-2026).
- Πάντζου, Ν. 2020. «Η Σύμβαση για την προστασία της παγκόσμιας πολιτιστικής και φυσικής κληρονομιάς. Αποτίμηση της σημασίας της και εκτίμηση της συμβολής της στο πεδίο της διαχείρισης πολιτιστικής κληρονομιάς». Στο *Εισαγωγή στην Διαχείριση της Πολιτιστικής Κληρονομιάς – Μια κριτική επισκόπηση του πεδίου στην Ελλάδα*, επιμ. Στ. Λεκάκης και Ν. Πάντζου, 297–339. Αθήνα: Εκδόσεις Ασίνη.
- Πάντος, Π. 2001. *Κωδικοποίηση Νομοθεσίας για την Πολιτισμική Κληρονομιά*. Αθήνα: ΥΠ.ΠΟ.-Δ.Δ.Ε.Α.Μ.
- Πετράκος, Β. 2013. *Πρόχειρον Αρχαιολογικόν 1828–2012*. 2 τόμοι. Αθήνα: Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας.
- UNESCO, χ.χ. α. *History of UNESCO*. <https://www.unesco.org/en/history> (τελευταία πρόσβαση 02-06-2026)
- _____, χ.χ. β. *UNESCO-Greece Melina Mercouri International Prize for Safeguarding and Management of Cultural Landscapes*. <https://en.unesco.org/news/unesco-greece-melina-mercouri-international-prize-safeguarding-and-management-cultural> (τελευταία πρόσβαση 02-06-2026).
- ΥΠ.ΕΞ. (Υπουργείο Εξωτερικών), χ.χ. *Παγκόσμιος Οργανισμός των Ηνωμένων Εθνών για την Εκπαίδευση, την Επιστήμη και τον Πολιτισμό (UNESCO)*. <https://www.mfa.gr/exoteriki-politiki/i-ellada-stous-diethneis-organismous/unesco-el.html> (τελευταία πρόσβαση 02-06-2026).
- ΥΠ.ΠΟ.-ΔΙΠΚΑ (Υπουργείο Πολιτισμού – Διεύθυνση Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων). 2021. *Η Προστασία των Πολιτιστικών Αγαθών σε Καιρό Πολέμου-Στρατιωτικό Εγχειρίδιο*. Αθήνα: ΥΠ.ΠΟ.-Δ.Δ.Ε.Α.Μ.
- _____. 2024. *Παλιές και Νέες Απειλές για την Παγκόσμια Πολιτιστική Κληρονομιά – Ο ρόλος της Πρόληψης* [βίντεο ημερίδας]. https://www.youtube.com/watch?v=T_BBfzCxPsY (τελευταία πρόσβαση 02-06-2026).
- Χούλια-Καπελώνη, Σ. χ.χ. Ελληνικές Αρχαιότητες και Β' Παγκόσμιος Πόλεμος: Αναζητήσεις, Επαναπατρισμοί και Αβεβαιότητες, *Αρχαιολογία*. <https://www.archaiologia.gr/blog/publishig/ελληνικές-αρχαιότητες-και-β-παγκόσμι/> (τελευταία πρόσβαση 02-06-2026).

